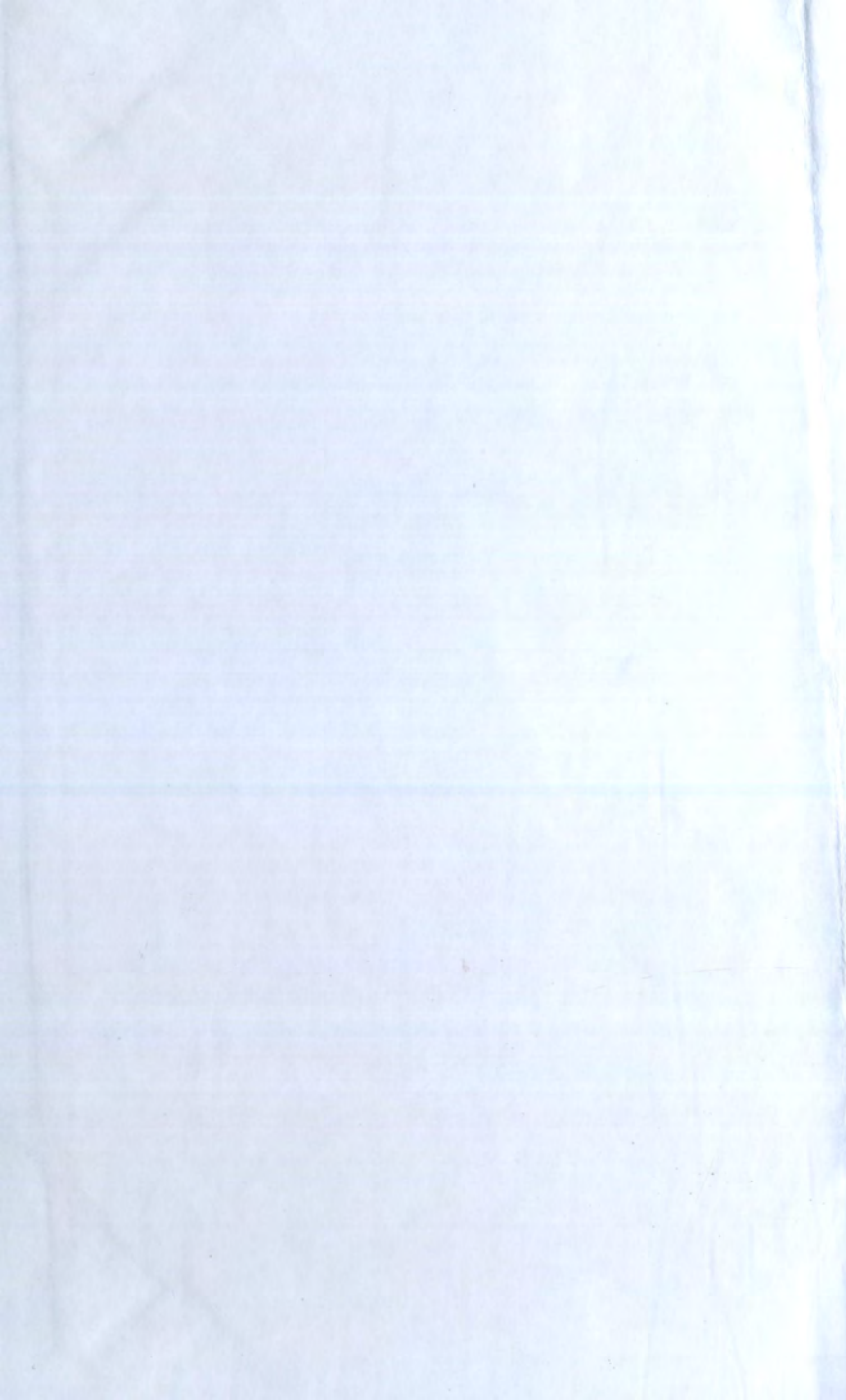

ЖИТЕ І СЛОВО

1897

Т. VI.

08

ЖИТЄ І СЛОВО,

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ПОЛІТИКИ І НАУКИ.

Видає

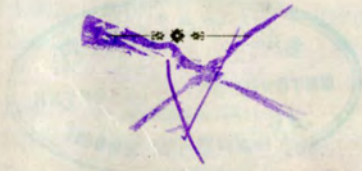
РЛЫГА ФРАНКО.

~~10.575/VI.~~

Т О М VI.

ЛВВІВ

З друкарні Ставропигійського Інститута,
під зарядом Йоакима Греняка
1897.

ЖИТЕ І СЛОВО

ВСТУП І ВСТУПНИЙ ПОСЛІДІ

Вступ

Вступ

ВСТУП І ВСТУПНИЙ ПОСЛІДІ

Львівська Філія
Бібліотеки

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

ВСТУП І ВСТУПНИЙ ПОСЛІДІ
ВСТУП І ВСТУПНИЙ ПОСЛІДІ
ВСТУП І ВСТУПНИЙ ПОСЛІДІ
1991

ЗМІСТ ШЕСТОГО ТОМУ.

І. Беллетристика.

стр.

В. Російські мелодії:

1. Російська гармонія	44
2. Російським лібералам	44—45
3. Я — раб	45
4. Марусі Вітровій	170—172

Ното Поріг, з поезій в прозі С. Тургенева 322—323

Граб П. Вчора і сьогодні (вірш) 107—108

„ „ Невольницькі пісні I—II 294—295

Григор Л. Новина (вірш) 109

Гюго Віктор гл. Франко Іван.

Золя Еміль Pontifex Maximus, уривки з повісті

„Rome“ 206—214

1. Щоденне жите папи 206—214

2. Приняте паломників 400—413

Кощюбинський М. Посол від чорного царя, опов. 96—106

Мальований В. Не потурай, вірш 293

Тургенев С. гл. **Ното**

Українка Леся	На вічну пам'ять листочкови (вірш)	83
"	" Слово, чому ти не твердая криця .	13—14
"	" Fiat pox!	14—16
"	" Грішниця	354—361
"	" О, знаю я	361—362
"	" Хвилина розпачу	362—363
Шпитко Осип	Через неї, новеля	595—302
Франко Іван	Опозиція, казка	32—37
"	" Для домашнього огнища, повість (в додатку)	1—96
"	" Із Віктора Гюго:	
	І. Сумліне	200—202
	ІІ. Напис царя Мези	202—205
"	" Індійські легенди (в додатку):	
	І. Ману і потопа світа	1—6
	ІІ. Сунд і Упасунд	7—14
	ІІІ. Цар Вінашчіт у пеклі	18—21
	ІV. Сакунталя	22—32

ІІ. Статі наукові.

Бако Бельфорт	Матеріалістичний погляд на історію	190—205
Дідон-Верн	Житє Ісуса Христа (в додатку) .	1—50
Дрепер Уільям	Історія боротьби між вірою і наукою, переклав М. Павлик (в додатку) .	1—96
Еванс П.	Боротьба теології з наукою	238—243
Шоу Бернард	Фабіянці і Фабіанізм (Лондонський соціаль-демократичний конгрес)	16—31
Штіве Віра	в чари і відьми	130—131
Франко Ів.	Соціалізм і соціаль-демократизм	265—292
"	" Духоборці і Копаничарі	337—354

стр.

III. Статі про справи політичні і суспільні.

Андрійко М. Вісти з Росії	258—263, 323—225, 420—421
Гнатюк Вол. Угроруська мізерія	46—62
„ „ Угроруські новини	124—130
Голубович Ізидор Промова на вечерку в роковини смерти Шевченка у Львові	164—168
Ното Вісти з Росії	85—94
„ Маруся Вітрова (некролог)	169—170
Н. С. Ж. Не так тії вороги, як добрії люде	244—250
Промова на вечерницях в роков. см. Шевченка в Єлисаветграді	161—164
Стрипський Гіддор Угорські Русини і Словаки в Америці	414—420
Франко Іван З новим роком	1—12
„ Коли не по конях, так хоч по оглоблях	251—259
„ Декілька афоризмів у альбом „Дьлу“	263—264
„ Політична хроніка	170—174
„ Політичний огляд	335—336
Яросевич Роман Поляки і Русини	177—190

IV. Матеріали історичні і літературні.

Бачинський Ю. Доповнене до України Irredent-и (Із відповіді на критику Драгоманова)	308—322
Борковський О. Виписки з листів до М. П. Дра- гоманова	69—74
„ „ Остатній лист до М. П. Драгома- нова	78—79
Гарматій Лука Дещо про Вас. Гарматія	422—423

Драгсманов М. П.	Листи до О. Борковського	62—69, 74—78, 141—145
"	Русини в Revue Britannique	76—77
"	Замітки до Шевченківського н-ру „Зорі“	78
"	Листи до К. П—ського	151—158
"	Лист до О. Макарушки	158—159
"	Критика карти Руси-України д. Величка	159—161
"	Листи до Ю. Бачинського	302—308
"	Листи до Ом. Огоновського	371—381, 384—391, 393—400
Огонсьвський Омелян	Листи до М. П. Драгоманова	368—370, 382—383, 392—393
Павлик М.	Відносини М. Драгоманова до Про- світи і тов. ім. Шевченка	145—151
" "	М. Драгоманов про політичну само- стійність України	215—238
" "	Відносини М. Драгоманова до Ом. Огоновського	363—368
Пірожек А.	Лист до Вас. Гарматія з р. 1848	423—424
Program sobranija do uroczystosty narodowej ruskoj w Stanisławowi na dniu 30 Maja 1848		121—124
Чайківський Андрій	Причинок до історії русько- народнього театру	37—43
Шашкевич Гр.	Два листи до Василя Гарматія	325—329
Франко І.	Руський фестин у Станіславові д. 30. мая 1848 р.	119—120

V. Критика і бібліографія.

Гнатюк В.	Угро-руські календарі	329—335
Сусід	Сербська література в р. 1896	168
Франко Ів.	Сумна відомість <i>при н. графа</i>	80—81
" "	Поступ Славістики на віденьським університеті	81—84
" "	Панько Куліш, некролог	84—85
" "	Нові книжки	94—96

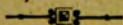
~~10.575~~

ЖИТЄ І СЛОВО

ВІСНИК ЛІТЕРАТУРИ, ПОЛІТИКИ І НАУКИ.

Видає

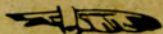
РЛьГА ФРАНКО.

Рік четвeртий.

книжка I.

За Януар 1897.

S. P. Rohach

Л Ї В І В.

З друкарні Ставропiгійського Інститута,
під зарядом Йосифа Гузара.

1897.

Зміст першої книжки:

	стор.
З новим роком, Ів. Франка	1—12
Наш альбом:	
1. На вічну пам'ять листочки, Лесі Українки	13
2. Слово, чому ти не твердая криця, віж	13—14
3. Fiat pox, віж	14—15
Фабіанці і фабіаніам:	
1. Лондонський соц.-дем. конгрес, Бернарда Шоу	16—31
Опозиція, казка Ів. Франка	32—33
Причинок до історії русько-народнього театру А. Чайківського	37—41
Російські мелодії:	
1. Російська гармонія В.	44
2. Російським лібералам, єгож	44—45
3. Я — раб, єгож	45
Угроруська мізерія, подав Вол. Гнатюк	46—62
Із переписки М. П. Драгоманова. Листи М. П. Драгоманова до Борковського	62—79
Літературна і наукова хроніка Ів. Франка	80—85
Вісті з Росії, подав Номо	85—94
Нові книжки:	94—96
В додатку:	
Для домашнього огнища, повість Ів. Франка,	1—16
Житє Ісуса Христа, статті патера Дідона і Моріса Верна	1—16
Індійські легенди.	1—

10575.

Життя і Слово, 18

Кн. I. За Елвер.

З НОВИМ РОКОМ.

„З новим роком, з новим щастєм!“ отсим бажанем звияли потішати себе наші люде. В остатніх роках чим раз частійше приходить ся при тім бажаню меланхолійно хитати головою і додавати: „Еге, нове щастє, та з старими дірами!“

Та що діяти, будемо й ми вірні старому звичаєви і побажаємо нашим землякам з отсим новим роком дечого такого, що могло би сповнити ся без чуда божого і без интервенції заграничних держав, коли б тільки добра воля та добрий розум. Знаю добре, що говорячи про добру волю і добрий розум у широкого загалу наших коханих земляків я вхожу на поле мрій і фантазії, та для мене яко поета се поле не є заборонене. Мрії, то мрії.

Не всегдаж намъ слезы горкія

Лить о бѣдствіяхъ общественныхъ, —

як писав колись Карамзин. Попробуймо мов стрілець за прудким зайцем по добрій пороші побігти на хвилю за златою думою і уявити собі, що би то було, як би —

Візьмім головну річ. Усі партії в Галичині, всі партії признають, що з усього що робить ся у нас політичнім полі, найважнішою, набогатшою в наслідки праця над політичним і громадським освідомленем народа, та політична і соціальна агітація, яку ведуть по троха партії (особливо в хвилях потреби, перед виборами), яку найсистематичнійше, найбільше свідомо і з найширшою, правдиво по європейськи поступовою програмою веде русько-українська радикальна партія. Та треба признати, що й вона веде єї слабо, прихланцем, спорадично, що робить єї не загал партії, а на-

ру одиниць, напружуючи до крайности свої сили, жертвуючи багато зі своєї кішені, наражуючи своє здоров'я і свою свободу. Один із найкращих агітаторів С. Вітик від 18 падолиста сидить у слідчій тюрмі; на другого, П. Новаковського, сипле ся процес за процесом і за дрібні неформальности при скликуваню віч його засуджують на грубі грошеві карі, котрі швидко мусять зруйнувати его і без того мізерний стан маєтковий. Те саме дієсь ся і з Я. Остапчуком і другими радикальними агітаторами; не тільки власти, але і „сполечна ерархія“ поводить ся з ними як з ворогами підчас війни, і не щадять їх, де тільки можуть їм пошкодити. І треба подивляти енергію, незломний характер і силу святого запалу у тих людей, що мимо тих жертв і своїх слабих сил не падають духом, але ведуть далі своє діло. Одно хіба може нам пояснити се явище: їх піддержує те приняте, яке знаходять серед народа, під курними сільськими стріхами. „Що міні пропеси і засуди! Байдуже! — говорив міні Петро Новаковський. — Але коли бачу, як люде по селах при моїх промовах плачуть, то в мні аж дух росте“.

Егеж! Росте дух і повинен рости у кожного, хто бачить, як сквапливо шукає наш люд іскри просвіти, поради і науки, як ловить кожде щире слово, як горне ся до боротьби за справедливість. Та рівночасно плакати хочеть ся кривавими слізми, коли бачиш, як мало, страшенно мало ми, Русини всіх партій, хочемо і можемо дати тому народови, як усі наші заходи коло его піднесеня ділетантські, мізерні, як наші ради нераз дитяче наївні або глупозарозумілі, як мало ми при всіх своїх зусиллях уміємо заслужити на его довіре, потягти його за собою, як мало вміємо і самі між собою і разом з народом були зорганізованою, дисциплінованою силою, а не безладним стадом!

Погляньмо лише на польське людове сторонництво в західній Галичині. В протягу остатніх 3 літ, при всій тісноті своєї програми воно від разу обхопило всю західну Галичину, звело першу завзяту битву с противниками при виборах до сойму в р. 1895 і хоч в значній часті повітів упало, то про те зі здвоєною силою почало працювати далі і з кінцем 1896 р. побідило майже у всіх повітах при виборах до рад повітових, а в 1897 лагодить ся до нової побіди при виборах до ради державної, Сей знаменитий зріст завдячує сторонництво не тільки агітаційній

діяльності д. Стапінського, що раз у раз їздить по повітах, промовляє в протягу року на яких 150 зібраннях, знає особисто кожного інтелігентнішого селянина в західній частині краю, знає потреби і бажання людности і час вільний від поїздки уживає на те, щоби зібрані спостереження та жадання визискати як теми для дальшої агітації, збирає в тій цілі дані і з нових статистичних і інших публікацій і т. д. Се фаховий агітатор, і без такого агітатора немислимий людський рух польський, особливо в перших початках. Та польські „людовці“ змогли ся в силу не самою тільки агітацією Стапінського. До сего причинив ся і „Przyjacieł Ludu“ вміло редагований д. Вислоухом і його жінкою, звісною популярною письменницею, і цілий ряд горячих та талановитих діячів на провінції і то як з посеред освічених селян (назвуть тільки двох найвидніших, Якова Бойка і Вуйціка), так і з посеред інтелігенції (др. Міколайський, др. Данец і др.). Люде ті не тільки роблять в партії і для партії, але носять для неї й чималі матеріальні жертви; передом іде тут провідник партії, посол др. Леваковський. От тим то й не диво, що партія та в короткім часі здобула західну Галичину, і вже тепер лагодить ся в похід на східну Галичину. І я певний, що вона здобуде й її, коли до того часу Русини, а головню радикали (на інші руські партії дуже слаба надія) не розвинуть такої діяльності, щоби польські людовці не мали тут с ким бороти ся і не потребували вишукувати своїх ворогів у східно-галицьких гніздах. А коли Русини не зроблять сеї роботи по своїйому, то польські людовці будуть її робити по своїйому і навіть тепер уже роблять по троха, бо їх видання в досить поважнім числі розходять ся по східній Галичині. А в таким разі національні інтереси Русинів певно не здобудуть великого блиску і руські патріоти будуть мати повне право кричати про новий утиск безталанної Руси вже не панамі, але хлопамі польськими. Та дарма, дурного і в церкві бють, а наша преславна нація вже така вдала ся, що не тільки чужі пани, але навіть чужі хлопці (польські та німецькі) або й чужі пролетарії (жидівські) є для неї небезпечні і грізні.

Значить, конечно річ нам — не одиницями, не партіями, а всім народом, усіми силами подумати над тим, щоби завести і піддержувати в Галичині, на Буковині, на Угорській Русі, де тільки можна, систематичну, не діле-

тантську, свідому роботу політичну: усвідомлення, підношення і організованія мас народніх. Агітація повинна стояти на першій плані. Народ треба розворушити в ім'я його інтересів, його наболих потреб, в великій частині краю треба тільки піддержати, усвідомити, накермувати те розворушення, яке вже є. Для цієї праці треба спеціальних людей, котрі би за сю працю мали удержане, могли всюди йїздити, всюди бути де треба. На східну Галичину треба би таких людей бодай трьох, а одного на Буковину. Та за агітацією повинна йти пропаганда, систематичне освічування народу у всяких, а головню в політичних справах, популярна література, брошури, газети, духовна страва для читалень, та обік того правильно зорганізована евіденція праці у всіх повітах, правна оборона селянства супроти всяких кривд, зорганізоване і фахове інформоване селян і міщан про всякі справи починаючи від господарських (таких як еміграція, парцеляції дібр, ціни продуктів, умови заробків у різних сторонах краю), а кінчаючи на адміністраційних, автономічних та політичних. Усе те вимагало би знов двох-трьох людей підготовлених і спеціально відставлених до тої праці.

Люде би знайшли ся. Вони є, нераз самі напрошують ся на роботу, та щож! Серед наших партійних роздорів стрічають усюди недовіре, підозріння, дрібничні сумніви або просто нехіть. А тимчасом час іде, справи народні комплікують ся, робота робить ся чим раз тяжшою, а нагода раз занедбана не вертає вже більше. Пять, шість тисяч річного бюджету в руках одного тамучого чоловіка (борони Боже не товариства!), котрий би сам добре зрозумів потреби хвилі і засягнувши поради людей близьких до практичної праці з усіх партій мав можливість по просту ангажувати людей для такої чи іншої праці публичної, особливо такої, яка би заповнювала люки в дотеперішній роботі наших освітних товариств — пять, шість тисяч річного видатку, розумно оберненого на цілі для всіх ясні і корисні, і справа політичного виховання нашого народа за кілька літ посунулась би геть наперед, і ми мали би в Галичині і на Буковині сильну, свідому, зорганізовану хлопську, людovu партію, мали би вироблених агітаторів мужиків, мали б популярну політичну літературу і не потребували би встидати ся перед другими народами ані бояти ся йїх конкуренції.

Се одна моя мрія, що так і мулять, так і просить ся під перо. А ось і друга.

З усього того, що тепер робить ся в Галичині крім праці над усвідомленем і політичним згуртованем мас народніх найвартніші по мойому є ті початки систематичної праці наукової, яку zorganizував при науковім тов. ім. Шевченка проф. М. Грушівський і яка вже тепер здобуває і товариству і цілому нашому народови признане — звисно, не дома, не серед широкого загалу Русинів, а по за границями нашого краю, там, де люде займають ся наукою і цінять наукову працю. Я чув із уст проф. Ягіча слова горячого признання для тої, хоч і як поки що скромної праці і слова здивованя, як се товариство ухитряє ся при таких мізерних фондах продукувати так багато. А з уст одного польського вченого я чув заяву, що те, що тепер робить товариство ім. Шевченка, се перший примір такої дружньої праці не тільки в історії галицько-руського, але загалом у історії українсько-руського духового життя. І справді, одному п. ралелю можна пришукати хіба в короткій та плідній праці Югозападного відділу Географічного товариства в Києві 1873—76 років. Прикро се сказати, та щож, коли правда: від декого з освічених галицьких Русинів я чув такі думки: все те, що робить ся в тов. ім. Шевченка, то для наслюксус, робить ся властиво про його esterno, не впливає з наших домашніх потреб і в ґрунті річи для нас зовсім рівнодушне і нежиточне. Бо навіть із того, що другі будуть хвалити наші наукові видання, для нас властиво ніякого реального пожитку не буде. І се говорили ті самі люде, котрі потім страшенно обурювали ся, коли я назвав їх аргументи аргументами анальфабетів!

Я не буду доказувати, який невірний, поверховний сей суд. Скажу тільки одно: наша підростаюча молодіж сяк чи так буде мусіла розжувати оті наукові видання. Те, що нині для старших поколінь є мертвим капіталом, для молодших стане ся насущною духовою стравою, ляже в основу нової, ширшої, національної і гуманної освіти. Тільки сею дорогою, переваривши оті наукові здобутки, ми можемо вийти з епохи ділетантства і безплідного політиканства і вийти в епоху дорієлості і практичної політики. А що й повага та пошана у посторонніх не є така пуста річ, як се говорять наші мудреці, се не по-

*Вулиця
Київ*

требує доказу; брак такої пошани і поваги лежав і доси лежить колодою під ногами кожного Русина, котрий по-пробує в яким небудь згляді витенути ніс по за тісні межі свого рідного смітя.

До мрій на тему оживлення, піддвиження і розширення тої наукової а по при ній і літературної роботи мене спонукали дві річи. У найновійшій (январській за 1897 р.) книжці німецького журналу *Byzantinische Zeitschrift* (стор. 313—314) я вичитав ось яку новинку: „Румунська семінарія у Липську. Історія румунської семінарії показує виразно, що й для науки так само як для війни поперед усього треба грошей. Не бажаючи ані троха вменшувати заслуги дра Вайганда (директора тої семінарії) треба поперед усього піднести, що незвичайно швидкий і сильний розцвіт сего інституту в першім ряді завдячити треба щедрим засобам, які дає на него кор. уряд румунський. Семінарія ся заснована для піддержування студій над історією, мовою і літературою румунською а заснована в Липську для того, щоби молоді вчені, котрі там докінчують свої студії, могли вигідно користувати ся богатими науковими засобами, які є по бібліотеках німецьких університетів. Від великодня 1895 до великодня 1896 р. в Румунській семінарії працювало 21 членів. Рік річно видає семінарія том своїх праць“. Як вам се подобає ся? 21 молодих учених підготовлює ся до наукової роботи коштом уряду невеличкого краю! А що ж робить велика соборна Україна, щоби піддержати бодай той слабенький огонь наукової праці, який у нас зажеврив ся по 60 літах нашого „відродження“? Чи дала хоч одному з наших молодих учених можливість віддати ся науковій праці без журби о хліб насущний? Засновано одно-однісіньке товариство для плеканя літератури і науки, тай те через 17 літ припало світиєм, а коли врешті вийшло на свою властиву дорогу, знайшли ся люди, що бажали таки накинути на него ярмо, то б то „обовязок — підняти всякі незалежні (т. є. політичні) видавництва“. А хібаж не можливо було би заснувати у Львові всеукраїнську наукову семінарію і посилати туди для студій або бодай для докінчування студій молодих учених і з України? Історики знайшли би тут богатий архівний матеріал, при добрій волі зложилась би й незла бібліотека не тільки українських та польських, але й інших словянських книг; для філологів галицькі,

буковинські та угро-руські діалекти дали би дуже вдячне поле для студій (гляньте лише, з яким інтересом студіює угроруські наріччя Швед Олаф Брех!), а й історики літератури могли би тут не одно скористати, хоча тут знов конечно фундоване стіпендій на поїздки до Росії, де є неперебрана сила рукописів. Значить, хоча Львів і не є таким центром для наукової праці, якого б треба бажати (навіть не таким користним, як Київ), та проте тут одинокє місце, де наукова праця може мати щиро-національний характер, де здобутків єї не треба проводити в публіку краденим способом або фальшувати для догоди який небудь цензурі. А блисне краща зоря для України в Росії, то раз устроєну і введєну в рух машину легко буде передвинути на інше місце користнійше для єї розвою. Та як би се піднесло духа! Скільки би сплодило щасливих думок і продуктівної праці!

Або візьмім літературу. Правда, тут справа наша не стоїть так погано, як на полі науки. Маємо громадку беллетристів хоч і не перворядних, та все таки талановитих людей, що силкують ся придивляти ся житю, входити в глєб явищ, вироблювати мову, вдосконалювати техніку літературну. І публіка по троха привикає читати своїх беллетристів, хоча далеко ще до того, щоби могла ними одними вдовольняти ся і мусить хапати чужих. Та про те який же, загалом беручи, сумний і невеселий стан тої нашої беллетристики в єї, так сказати, домашнім житю! Ось послухайте, що про се пише д Маковей, також талановитий беллетрист, загнаний у службу до політичної газети несимпатичного йому напрямку. З кінцем минувшого року він видав і розіслав до всіх наших виднійших письменників друкований лист, із котрого виймаємо тут кілька уступів.

„Всі ті Русини, котрих незавидна до я заставила бути письменниками і людьми науки на нашій Руси, всі робітники працюючі пером для скріплення культурного розвою і слави руського народу, з довголітнього власного досвіду знають, що за свою роботу не находять навіть моральної нагороди, а не то матеріальної. Колиж на перебір словам Шевченка, котрому здавало ся, що можна писати „не для людей і не для слави,“ фактом є, що пише ся і працює ся лише для людей і для слави (нехай ніхто з нас, що за свою письменницьку роботу не збирає капі-

талів, не удає скромного і не каже, що так не есть), — то всі наші письменники, люде науки і аденти до тих занять — мусять глибоко застановити ся над теперішніми відносинами. серед котрих їх робота маловажить ся, а загалом інтелігенції і зовсім ігнорує ся, як щось зайве, як непотрібна розривка. Треба доконче застановити ся над тим, бо в чім же мають наші письменники находити вдоволене і одушевлене до дальшої роботи, коли всі обставини складають ся так, що їх роботою загал не интересує ся і не подає надії, що колись буде інакше думати.

„Розваживши наші обставини, ми бачимо, що весь інтерес публіки і вся енергія єї звертає ся з елементарною силою лише в бік політики, що публичне жите крутиться лише около кількох послів, що світогляд публіки незвичайно вузький, що в єї публичнім вихованю нема рівного інтересу і до інших проявів культурного житя. Остатні події на зборах товариства ім. Шевченка подали нам новий і дуже значний доказ на се, так що пора нам прозріти. Для партійних потреб політичних жертвує ся долю інституції наукової, не подаючи їм натомісць ніякого забезпеченя на будуче. Видавництва наукові уважає ся чимесь зовсім маловажним в порівнаню з хвиловими потребами одної партії, а властиво кліки політиків.

„Відколи у австрійських Русинів почало ся саяк-тає свідоме жите, від тоді ніколи не було у нас рівноваги в вихованю публичнім; всі громадянські діячі звертали свою увагу передовсім на політику. Певна річ, політика має на ціли витворене користних обставин, серед яких міг би нарід розвивати ся, але і се певна річ, що подане суспільности самих користних обставин не рішає ще справи розвою народу, котрий сам мусить працювати. Поляки під Россією живють уже від сотні літ в некористних обставинах, та проте духове жите в народі польським вони ведуть, а не австрійські Поляки.

„Числячи наше свідоме жите від появи „Русалки Дністрової“ ми, Русини в Австрії, за цілих шістьдесять літ яких видали письменників і учених? Кілько з них жие доси в пам'ятя загалу? Котрі праці пережили їх? Крім кількох всі інші вже й тепер забуті, загалом зовсім не знані! Працювали в обставинах таких, що не могли сотворити нічого великого, хоч багато з них було безперечно талановитих і охочих до праці.

„В остатніх часах стрічаємо по часописах і книжках кільканадцять нових імен письменників і учених з поміж молодших австрійських Русинів. Се в більшій части люде ідеї і праці, з намірами як найліпшими. Як приймає загал, а хоч би сама наша інтелігенція, їх старання і їх працю? З яким інтересом відносить ся до них? Чи з таким, щоб вони в тім находили охоту до дальшої праці?.. Приймає їх працю байдужно або з маловаженем!

„Так, на поли письменництва і науки ми, австрійські Русини, за шістьдесять літ свідомого життя того зробили ся, що ціла нива культурного життя лежить облогом, що багато талановитих сил марнує ся, нидіє серед апатії інтелігенції!

„Щож се за знак? Не вже годить ся всім тим, що хотіли би жити для письменства і науки, дивити ся спокійно, як публіка ігнорує їх а запрятує всі свої думки вчинками кількох політиків? Невже можна їм працювати без надії на який небудь успіх? Для кого працюють і по що?!

„Не йде о то, щоби маловажити задачі політики: іде о таке виховане загалу, щоб він чув інтерес і до всяких інших обявів культурного життя, а не лиш до самої політики. Тимчасом на таке тепер не заносить ся. Скличете ви одно незначне агітаційне віче, заслужите собі зараз на увагу часописів і публіки; напишете повість або наукову розправу, загал прийме вашу роботу мовчанем, хоч би ви на неї посвятили цілі літа праці. А часописі рахуючи на уподобане публіки або згадають кількома словами, як зве ся ваша праця, або промовчать.

„Чи ж нема на се ради? Чи в загалі не треба шукати на се ради, а полишити публіку на волю судьби та на виховане політичним агітаторам, що для культу кількох політиків з сеї чи тої партії жертвують найсвятійші інтереси народу? Чи ті, що працюють, вічно як непотріби мусять уступати на десятий плян перед політичними горлачачами, що в житю ніякої розумної статі не написали, а не то більшої праці? Чи в нас і на будуче ефемеричні успіхи політичної агітації має ставити ся вище понад праці, що становлять гордість і славу народу, що живуть довгі а довгі літа?

„Звісна річ, треба на таке лихо шукати ради. Якої?

„Як політики опанували наші періодичні і щоденні видавництва і старають ся о се, щоби в них вічно говорило ся о їх поступках, так всі ті, що працюють на полі письменства і науки і пишуть не для власної забави і не на вітер, лише уважають свою працю культурною і доконче потрібною, мусять опанувати передовсім наші щоденні видавництва, щоби в них ширити виховане таке, яке потрібне для розуміння і належного оцінення їх праці. Інакше нікогда буде їх труду і заходу, коли леда агітатор стане народнім героєм, а вони будуть жити разом зі своїми працями в забуттю, в переконанню (котре скорше чи пізніше набудуть), що змарнували свій вік на даремну працю.

„Коли ми хочемо власного розвою, то мусимо становити корпорацію, не на статутах основану, а на розумінню власного інтересу. Ніхто не подбає за нас, коли ми самі себе і свою роботу будемо маловажити. Говор м і пишім про свої роботи, так як говоримо і пишемо про роботу наших політиків. Заінтересуймо публіку собою! Не даймо нікому маловажити свою працю, але заразом і берім її поважно!

„Треба би нам старати ся видобувати праці старших і лучших письменників з забуття, видаючи їх окремими виданнями, а молодшим виробляти фірму, подаючи оцінки їх поодиноких праць, загальний огляд їх літературної діяльності, видаючи окремими відбитками їх більші праці і організуючи розпродаж книжок“.

Ніде правди діти, уваги д. Маковея про сумний стан нашої літератури, про ефемерну вартість її плодів, про перевагу політичних інтересів над літературно-науковими у публіки — зовсім вірні, хоча подані ним проєкти, як допомогти сему лиху, ледви чи доведуть до ціли. Щоби писателі опановували щоденні видавництва, сего годі жадати. Щоденні видавництва служать щоденним, громадським та політичним інтересам і завжди будуть і мусять бути в руках фахових журналістів, політиків чи репортерів; писателі, літератори і вчені тут або зовсім не показують ся, або гостять дуже рідко. Щоби писателі говорили і писали про свої роботи (очевидно один про роботи другого), се не то що не доведе до ціли, але навіть не дуже й пожадане. Як же легко тоді з писательської корпорації зробити кружок для взаємної адорації, а по дорозі до

сеї мети розгубити і провідні ідеї і охоту до дійсної, важкої праці, а за те набрати ся смаку до пустої реклами та самохвальби. „Заінтересуймо публіку собою!“ радить д. Маковей і знов понадає пальцем в небо. Міні зовсім не бажає ся, щоби публіка інтересувала ся мною, моєю особою, та цікаво, щоби інтересувала ся тими ідеями, які я голошу, тими питаннями, які мене займають, тими людьми, відносинами і чуттями, які я малюю в моїх творах. А коли вона буде всім тим інтересувати ся, т. є. коли я своїми творами зацікавлю єї, підсуну, так сказати, палець під єї серце, то вона певно буде читати мою книжку і купувати єї. Значить, не собою, не писателями повинні ми зацікавити публіку, а розбуркати в ній ідейне, духове жите, бажане освіти і поступу, бажане естетичних вдоволень — ті основні точки всякої літературної продукції. А се в першій лінії залежить очевидно від писателів. Будьмо поперед усього самі людьми в повнім значіню того слова, характерними і щирими, освіченими і гуманними, стіймо на свічнику, тоді світло наше не сховає ся від очей людських і ясніти ме без штучної реклами і самохвальби. Для сего треба поперед усього власної невтомимої праці, обсервації і аналізу, та дуже багато доброго могли би вдіяти періодичні зйїзди руських писателів з усіх закутин нашого краю.

Пізнавши себе особисто, порозумівши ся і що до ідейних і що до практичних умов нашої праці ми тим самим покладемо першу основу до розбудження того писательського *esprit du corps*, якого нам не стає, будемо ділити ся одні з одними своїми думками, досвідами і планами, оживимо конкуренцію, та може з наших розмов наріє й не одна практична думка, що потрафить звести нас ближше до куни і підняти загальний рівень нашого літературного жита. Скликуване таких зйїздів має в своїм статуті товариство ім. Шевченка і вже раз, власне за почином д. Маковея, носило ся з думкою скликати такий зйїзд в р. 1894. Справа тоді розбила ся, бо мабуть не була ще дозрілою. Чи не далось би тепер зробити з неї щось практичійшого? Міні марить ся в першій лінії завязане дійсної, на статутах опертої корпорації руських писателів, сфондом для взаємної заемоги і для забезпечення вдів і сиріт по писателях. Таких практичних справ знайшло би ся

ще кілька і для таких справ скликаний зйїзд найшвидше удасть ся.

Читаєш такі речі, мірєтєш про них сюди й туди і все на одно натиєш ся: до всего треба спеціального чоловіка, двох людей, трьох людей. Люде би знайшли ся, робота б ішла, та нема грошей. І встидно зробить ся, коли подумаєш, що живемо в віці капіталізму, коли по інших краях люде дають міліони на заведене зносин між землею і Марсом. Не вже ми одні не тільки нещасні, але й жебраки між народами? І починаєш марити — з оловцем в руці, оперувати фантастичними цифрами...

Ось візьмім, що на всю соборну Україну знайшло ся 1000 людй, що згоджують ся випозичити (не дарувати!) безталанній неньці по 1000 гульденів і у нас набирає ся міліон — національний уукраїнський залізний фонд. Як правдиві Українці ми робимо діло конспіративно, не закладаємо банку гак як познанські Поляки, а кладемо наш мільон по різних банках на процент. Візьмім так, що з него маємо річно 40.000 г. процентів. Так ось ми вживаємо сеї суми в такий спосіб, що через перших 34 літ тільки 10.000 повертаємо на справи народні в роді таких, про які натякнено више, а 30.000 іде на сплату владчиків — ми звертаємо їм їх капітали, починаючи від менших владчиків (бо може знайдуть ся й такі, що дадуть по 2, 3 або й 10 тисяч). За 34 літ міліон буде сплачений цілком (звісно, без процентів) і капітал увесь лишає ся чистий, се значить, що від тоді вже не 10, а 40 тисяч може йти на національні потреби. До завідування сим фондом вибирають з разу вкладчики комітет нехай із трьох мужів довіря, а там — ну, та годі марити! Краще може подумати про навязане зносин між землею і Марсом!

І. Франко.

НАШ АЛЬБОМ.

I. На вічну пам'ять листочкови спаленому приятельською
рукою в непевні часи.

Ой палка ти була, моя пісне!
Як тебе почала я співати,
В мене очі горіли мов жар,
І зайняв ся у грудях пожар.
Хтіла я тебе в серці сховати,
Та було мое серденько тісне.
Ой, палка ти була моя пісне!

Так, була моя пісня палка.
Вислухала товаришка спів,
Мов троянда уся паленіла
І сльоза в неї в очах бреніла
Від горячих, невтримливих слів,
І тремтіла подана рука...
Так, була моя пісня палка.

Ти занадто палка, моя пісне!
Як настала трівожна година,
Запалило ся слово в кінець
І спалило тонкий папірець..
Замість пісні лежить пожарина.
Ой, глядіть, зараз іскорка трісне!
Ти занадто палка, моя пісне!

26 нояб. 95.

II.

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскрить ся?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той що здійма вражі голови з плеч?

Ти, моя щира, гартована мова,
Я тебе видобуть з піхви готова,

Тільки ж ти кров з мого серця проллєш,
Вражого ж серця клинком не пробєш...

Вигострю, виточу зброю іскристу,
Скільки достане снаги міні й хисту,
Потім йіні почеплю при стіні
Іншим на втіху, на смуток міні.

Слово, моя ти єдина зброє,
Ми не повинні загинуть обоє!
Може в руках невідомих братів
Станеш ти справжнім мечем на катів.

Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тиранів,
Стрінеть ся з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.

Местники дужі приймають мою зброю,
Кинуть ся з нею одважно до бою...
Зброє моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

25 нояб. 96.

III. Fiat nox!

„Хай буде тьма!“ сказав наш бог земний.
І стала тьма, запанував хаос,
Немов перед створінням світа. Ні; ще гірше
Був той хаос, бо у ньому́ були
Живі створіння, їх давила тьма.

Скрізь марища з хаосу виринали,
Лиха зараза, голод, злидні, жах —
Несвіцький жах усім морозив душу:
І найодважніщим ставало жаско
Голодні крики слухаючи й стогін,
Що виринали наче зо дна моря,
З юрби великої і темної. Здавалась
Ога юрба частиною хаосу
І голосом його. Часами розлягалось

У темряві гукання: „Світла! Світла!“
 І на відповідь чув ся голос дужий
 Земного бога з високости трону:
 „Хай буде тьма!“ І знов тремтів хаос.

О, не один нащадок Прометея
 Блискучу іскру з неба здобував
 І безліч рук до неї простягалось.
 Мов до зорі, що вказує дорогу.
 І розсипалась та в дика іскра
 На іскорки малесенькі, незначні,
 І кожний іскорку ховав неначе скарб
 У попелі холодному від давна;
 Вона не гасла, тліла в тій могилі,
 Та не давала ні тепла, ні світла.
 А сміливий нащадок Прометея
 Знаходив смутну долю свого предка:
 Вигнання, муки, нерозривні пута,
 Дочасну смерть у дикій самотині...

І досі так, о браття! й досі тьма.
 Гей, озовіть ся! Страшно в сім хаосі.
 Я чула голоси одважні, вільні,
 Вони лунали, мов гукання в лісі —
 Тепер замовкли, і страшніше тиша
 Міні здаєть ся, ніж була раніш.
 Брати мої, нащадки Прометея!
 Вам не орел розшарпав груди горді, —
 Бридкі гадюки в серце уп'ялись.
 Ви не приковані на тій кавказькій кручі,
 Що зда́лека сіяє сніжним чолом
 Про вязня звістку людям даючи!
 Ні, ви поховані в землянках, звідки навіть
 Не чу́тно брязкогу кайданів, ні стогнання,
 Ні непокірних слів...

Гей, царю тьми!
 Наш лютий вороже! не дармо ти боїш ся
 Кайданів тих залізної музики!
 Боїш ся ти, що грізні, смутні гуки
 Пройняти можуть і кам'яне серце.
 А чим же ти заглушиш дикий голос

Хаосу темного, крик голоду й біди
 І роспачливе гукання: світла, світла?
 На нього завжди, як луна у горах,
 Одважні, вільні голоси озвуть ся.
 „Хай буде тьма!“ сказав ти — сього мало,
 Щоб заглушить хаос і Прометея вбить.
 Коли твоя така безмірна сила,
 Остатній вирок дай: „Хай буде смерть!“

25 нояб. 96.

Лесья Українка.

Фабіанці і фабіанізм.

Згадавши торік кілька разів про той сучасний напрям суспільно-політичних думок і боєвої тактики, що в Англії у перше охрещено назвою фабіанізму, ми задумали сего року подати в перекладі ряд статей, що викладають суть сего нового руху, котрий у Англії здобув собі вже значну силу і мав 22 своїх репрезентантів на остатнім міжнароднім соціалістичнім конгресі у Лондоні. Сам той факт, що фабіанці взяли участь у тім конгресі, характеризує їх як відлам великого соціалістичного руху. Та про те фабіанці, хоча признають себе соціалістами, відносять ся критично до соціальної демократії, не без підстави вбачаючи між теоретичним соціалізмом а соціаль-демократичною організацією таку різницю, яка є нпр. між ученем Христовим а католицькою церквою. На перший раз містимо з деякими скороченнями статтю найвиднішого представника англійського фабіанізму, Джорджа Бернарда Шоу, надруковану в IX. книзі журналу Cosmopolis пз. „Socialism and the internationale congress,“ ласкаво перекладену для нашої часописі з англійської мови д. Остапом Терлецьким. Ся стаття важна для нас не тільки тим, що в ній подано програму англійських фабіанців, під якою вони були прийняті в члени соціалістичного конгресу, але також важна задля того

суду, який тут видає соціаліст Англічанин про сучасну соціальну демократію, особливо німецьку. Може для наших українських правовірних соціаль-демократів, що вірують у одинокі спасаючих Енгельса і Кауцкого, буде тут дещо займаючого.

Редакція.

I.

Міжнародний соціалістичний конгрес, котрого ніхто не бойїть ся а з котрого кождий сміє ся, се значний крок наперед. Світ освоює ся з соціалізмом. Я, соціаліст, не є вже „Червоний Страхонуд“, а лиш смішний чоловік. Добре, годжу ся на таку переміну. Вона від тепер зближує мене до світа і люде будуть для мене так само поблажливі і так само рівнодушні, як для кожного іншого політика.

Коли вже говоримо отверто, то позвольте міні признати, що нема на світі більше недорічних людей як соціалісти і що їх міжнародні конгреси, се тільки кризи їх недорічності. Але се признанє не настроює остаточно против них — зовсім противно. Першою умовою всякого поступу людського є готовість піоніра — зробити з себе дурня. Розумний чоловік є той, хто приладжує себе до існуючих обставин. Глупий чоловік є той, хто в одно намагає ся приладити обставини до себе. Обі крайности мають свої хиби. За багато розуму може довести до підлости, а за багато глупости до мучеництва.

Доказати, що прихильники якогось руху — дурні, значить не лиш піддати старомодним цінікам гадку, що їх є правдоподібно багато, але значить також признати, що сей рух уважає себе рухом справдішньої соціальної переміни. Важне для мислячого політика буде отже не те, чи такий рух розумний, але де в нім найти солідне зерно практичної політики. Люде без думки доказують часто, що в соціалізмі нема такого зерна. Вони забувають, що воля робить усе можливим. Чоловік не може хотіти чогось неможливого. Але здорове зерно мусить бути прикрито душшиною глупости. Коли спитаєте, чому? то я ідновім, що се така економія природи. На приклад: штокфіш мусить покласти мільон штук ікри, щоби сплудити одного вомотка. Для розумних людей се видасть ся страшенним

марнованєм; і я зовсім не гадаю боронити сего факту після якої небудь економічної системи, котра головну вагу кладе на ощадність. Та що всяка дійсна економія ґрунтує ся на зуживаню, то штокфіш поступає слушно плодячи 999.999 невдалих проєктів на те, щоби один удав ся. Колиб він спробував сплодити лиш сей один, то се би скінчило ся знищенєм раси. А щоби якийсь соціальний рух довести до пожаданого кінця, треба так само придумати і то придумати в найліпшій вірі десять неможливих результатів на кождий один можливий. Христіанство задумувало комуністичне тисячоліть, а забезпечило феодалізм середніх віків; реформація задумувала анархізм, а прочистила дорогу теперішньому індивідуалістичному капіталізмови; менчестерська школа обіцувала великий бохонець хліба кождій родині і закінченє воєнних часів, а забезпечила свободу торгівлі і велику виставу 1851 року; реформатори супружества заступають ся за вільну любов, котра після їх прекрасного представлення зробить нарід спосібним позбути ся п'янства, злочинства, божевільних чоловіків і жінок; а соціалісти звернули на себе увагу представляючи промисловий колективізм яко зверх-тисячолітню комбінацію комунізму, анархізму, достатків, мира, вільної любови і всего що є найкрасше в світі. І певна річ: яким є дійсне христіанство в порівняню з христіанством євангелія і Толстого, таким буде дійсний соціалізм в порівняню з „новим моральним світом“ Роберта Оуена.

Жаден пересічний політик не має права гадати, що глупости соціалістів виключають їх від звичайного політичного життя. Нехай горнець не доганяє китлови. Справді характерний бік фарси в Queens Hall з авґуста 1896 р., се було переконанє соціалістів, що вони стояли зовсім окремо і по над усіми звичайними „буржуазійними“ партіями, хоча вони несвідомо карікатурували їх глупости і слабі сторони. Переконанє се докладно відбивало ся і в поглядах „буржуазійних“ критиків, що такі сцени, які кождої днини діяли ся на конґресі, неможливі би були приміром, у французькім парламєнті або в анґлійській палаті депутатів, бо, як стверджують факти, в сих парламєнтах відбували ся недавно такі самі або ще гірші сцени, не виключаючи навіть особистих нападів і перерви в засіданнях з причини непорядку. Кон-

грес відбув ся зрештою так, як мож було сподівати ся зваживши, що він не мав жадної власти, отже і жадної одвічальности. Нема в світі нічого більше дитинячого, як плятонічний парламент. Горстка найзвичайніших людей скликана в тій цілі, щоби в якійсь практичній потребі утворити комітет і обдумати дороги і способи для переведеня якогось конечно і безпосередно потрібного хоть би найдрібнішого діла, виявить на стілько практичного змислу, щоби справу яко-так полагодити. А найдотепніщі голови що зберуть ся без жадної одвічальности, щоби з власної охоти, без мандату і ексекутівної власти укладати помисли будущего провадження людськості, виставлять себе тільки на сміх. При таких обставинах соціалісти справили ся не гірше, як би се зробив був скликаний в подібний спосіб конгрес духовних, лібералів або консерватистів. Сцени, котрі достарчили матеріалу для різких справоздань в газетах, виходили лише в однім відношеню по за звичайну політичну рутину. Справоздання, в котрих конгрес трактовано чемно, хоть подекуди холодно і здержано, походили від звичайних „буржуазних“ справоздавців. Та всі справоздання, де конгрес виставлювано на прилюдне посміховиско, виказувано его суперечности, бичовано его глупости і без милосердя о-смішувано его нездатність, були писані соціалістами. Сензаційні описи безладя в The Daily News, щедрий на сміх в The Star, непоборима критика в The Manchester Guardian викликували ефект за для того, бо були писані зі становиска соціалістичного і то соціалістами, що рвуть ся до практичного діла. Соціаліст, що бажає практичного діла т. є. такий, що свої ідеали зредукував до їх практичного політичного змісту, не ріжнить ся тепер, що до свого становиска супроти революціонера-іллюзіоніста від видавця звичайної прогрессівної газети настільки щоби їх спільна робота була неможлива.

Одиноке позитичне питань, яке впливає з конгресу для демократичного політика, се те: о скільки проповідники тисячолітної секти, котру колись безпечно мож було легковажити, навчили ся реальної політики і виступають з програмою можливою до переведеня; а друге, о скільки така програма може позискати за собою виборців.

В тім згляді Англія, як звичайно, поступила на око найменше, а в дійсности найбільше. Німці з їх компактною соціально демократичною партією в парламенті, з їх 1 ³/₄ мільйоном виборців, стоять на перший погляд високо по над нами. Але ось їх провідник Лібкнехт мусить іти до в'язниці за бесіду, котру Артур Бельфор (провідник консервативної партії) міг би завтра виголошити в *Prinrose-League* (годовне товариство консерв. партії в Англії) при описках цілої Англії. Наш консервативний закон о графствах (*County Government Act*) і наш ліберальний закон о радах парохіальних (*Parish Councils Act*) ставлять нас на пів століття вище від Німеччини, в котрій соціально-демократичні провідники допускають до того, що еманципація середньої або промислової і ремісницької верстви від аристократичного і монархічного верховодства ще не закінчена, на перекір французькій революції і загальним теоремам Ляссаля. Се значить, що соціально-демократична партія мусить ще зробити велику частину ліберальної роботи і або ві зробить, або буде відсунена на бік, коли другі її робитимуть. У Франції середня верства стоїть горою; але її лібералізм не пішов так далеко, щоби побороти ся сильніше з різкою централізацією урядовою заведеною Наполеоном. В Англії середні верстви стали на довгий час панами ситуації як против дворови так і против графству. Тут і ліберальна робота закінчена, і лібералізм яко політичний принцип проявляє свою діяльність тепер лиш в обороні верховодства середньої верстви против ограничень, які на неї накладають робітницькі верстви через фабричне законодавство і інші ограниченя свободи контракту між принципалом а робітником в інтересі загалу. А робітницькі верстви зорганізовані в своїх *Trade Unions* в розмірах незвісних в жаднім інчім краю. Додайте до того, що Англія в порівнянню з Америкою має ту користь, що має центральний уряд сильніший від найдужших приватних корпорацій і має до свого розпорядження постійну, випробовану спосібности цивільну службу. В кінці Англія власне тепер викінчила систему льокальної управи (*local government*) зовсім приступу для виборчих голосів робітницької верстви, котра достарчає потрібної машинерії до заведеня стілько промислового колективізму, скільки в теперішнім часі є фізично, а далеко більше, як є морально можливо. Все

це дає політовикови право прийняти рівень практичного кол-
ліктивізму в Англії як найвищу мірку соціалізму в ці-
лїм світі.

Але коли би хто звідси хотїв заключити, що ся по-
ступовість Англії в справі колективістичної організації
проявляє ся в твореню цвітучих і впливових корпора-
цій соціалістичних, підтримуваних з ентузіазмом вибор-
чими голосами того, що в Німеччині називають „свідомим
своїм класовості“ пролетаріатом, той зовсім зле
зрозумів би головні характерні черти Англічанина.
Кромвель сказав, що чоловік, котрий іде найдалше,
не знає, куди йде; і в тім висказує ся може інстинк-
тове почутє того, що Англічанинові так тяжко зрозу-
міти его власну політику. Він уже провадив світ до со-
ціальної демократії зробивши багато кроків по дорозі,
що веде до неї, і не мож сумнівати ся, що він зробить
і решту. Але він хоче зробити їх один за другим.
І нізачо не хоче бути соціалістом — навіть тоді ні, ко-
ли йде до него. Але він піде до соціалізму скорше як думають,
бо в сій справі ділає закон о утриманю енергії, після
котрого раса, що годує себе теоретичними аксіомами
і синтезами, заким приступить до діла, завсїгди лишати ся
буде по-заду по за супірником, котрий ділає з наймен-
чою дозою генералізованя. Генералізованє, системізо-
ванє не є справдішнім мисленєм: воно є лиш по-
рядкованєм думок. Справдішня творча думка, дійсне пе-
реконанє може виражати ся лиш діланєм: народ,
котрий ділає, є народом, котрий дійсно думає і вірить.
Але інча річ думати і вірити, а зовсім інча річ розу-
міти свої власні думки і віруваня. Нинішній пересічно
освічений чоловік може дуже делікатно і ясно предста-
вити стремління перворядного чоловіка минушого сто-
літя. Хто з нас не міг би вложити в уста Дантови або
Адамови Смітови неоспоримих річей про їх філософію,
котрих вони ніколи не підозрівали і навіть би рішучо
заперечили, коли би їм їх доведено до їх свідомости
за їх життя? Але хоть завтрішня днина розуміє ни-
нішню, то нинішня днина не розуміє завтрішньої. Як
з людьми так і з народами. Англічанє, найглупіша
раса під зглядом політики, коли судити після їх роз-
мов на сю тему, добирають ся рачки до соціалізму,
ногами й руками, через каміня та корчі, через перего-

роди та запори, коли тимчасом „свідомі своєї клясовості“ ортодокси-соціалісти все ще стоять галасуючи перед радужним мостом, котрий нічого тяжшого на собі не годен понести як лиш їх власні мрії.

Ріжниця між Англічанином таким, як він справді є, а таким, як він представляє ся его власній троха баламутній свідомості, є так очевидно недоладна, що решті світа він являє ся справдішнім гіпокрітом над гіпокрітами. Він соціаліст, котрий з обуренєм кричить, що не має нічого спільного з соціалізмом. Але раз прийшовши до почутя свого соціалізму, він його зараз убрає ві всі глупости своєї самосвідомості. Від оживлення соціалізму в Англії перед 15 роками обі партії, консервативна і ліберальна, перевели несвідомо багато важних реформ на користь демократії і колективізму. А тимчасом рішучі соціаль-демократи не мають, за для свого крайнього догматизму, жадного значіння в політиці.

Міжнародній конгрес 1896 року показав тих „свідомих своєї клясовості“ правовірних соціалістів в усій їх силі. Кошти подорожі дають завісїгда числову перевагу народности того краю, в котрім конгрес відбуває ся; Соціально демократична Федерація, що репрезентує соціалістичну ортодоксію в Англії, використала сю обставину в повній мірі. В яким-небудь селі збирають ся разом три або чотири члени сеї корпорації і творять „секцію“, ся секція може всіх своїх членів вислати яко делегатів на конгрес. Вийшло таке, що англійська секція була засипана соціально демократичними делегатами, вибраними очевидно без огляду на яку-небудь кваліфікацію, крім згоди на програму Федерації, котра складає ся з деяких окрушин Оуенівського Тред-Уніонізму з 1834 року і наївного жадання, щоби средства продукції, розділу і заміни оголошені були публичною власністю. Віра в революцію, яку зробить отся декларація, є дуже характерною чертою дитинячих думок соціально-демократичної ортодоксії. Не маючи крім сих ідей жадних інших, свіжійших, Соціально-демократична Федерація явила ся на конгресі сектою. Вона групує ся коло свого улюбленого провідника, Г. М. Гіндмена, і домагає ся, щоби з нею числили ся за-для незмінности її засад, за-для її пропаганди веденої приватно і публично, в дощ і в погоду, в пору і не в пору, за-для її посвяченя, її

мучеництва і ві рух незабруканих жадними компромісами з другими політичними партіями. Гіндмен почав свою кар'єру яко блискучий молодий чоловік з незалежними средствами. Він промовув ся в Кембрідж, йїздив по світі, писав статі про заграничну політику до журналів, бував у висшім товаристві, був співробітником при Pall Mall Gazette за ві джентльменських часів під видавництвом Грінвуда, канди ував до парламенту на підставі соціальної програми, в котрій не було нічого більш ліберального як Free Land („Вольна Земля“), що означало свободу купованя і продажі землі так само як інчої особистої власности. Карль Маркс „покликав“ його до соціальної демократії. Ось вам усі ті соціальні і інтелектуальні антенденції, що очаровують романтиків-робітників і кінчать ся для них новим сімволом віри. Ставши соціаль-демократом Гіндмен із розумного дїлєтанта політика і літерата зробив ся типовим апостолом. Він прийняв Марксову доктрину так набожно, як дїлєтант завжди приймає діло чоловіка геніального, і зробив ві ознакою ортодоксії для всіх інших соціалістів. Він ніколи не відчував ві недостатків ані не відкрив ві помилок. Факт, що „Das Kapital“ є чисто деструктивною критикою менчестерської економії, ілюстрованою живим змальованем історії торговельної конкуренції (ся історія написана там справді по майстерськи) і що одинока часть его, котру би можна вважати економічним пляном розділу дібр під панованем соціалізму, представлена в формі престарілої теорії вартости, не має впливу на Гіндменів соціалізм. Він стоїть при „євангелію робітницьких кляс“ і відеуває всі заміти маюючи перед очима своєї громади пекло капіталізму і рай соціалізму. Він зовсім отверто представляє часи соціалізму як жите в небі і з щирим обуренем і відразою говорить і пише про тих соціалістів, котрі думають, що і за панованя соціалізму люде будуть вести боротьбу між собою, щоби забезпечити собі корисні умови життя, що й соціалісти будуть мусіли числити ся з несподіваними суспільними заколотами впливаючими з нерівної вартости поодиноких місцевостей, з неоднакової продуктивности поодиноких людей або з того, що природа часто достарчає лиш ограничене число предметів загально потрібних, а неограничене число предметів частково потрібних. Одним

словом, він не розумів, що ані приватна ані спільна власність не є панацеєю на всі лиха людські. З того погляду Гіндмен пригадає небіщика Лоуренса Оліфента, дуже спосібного чоловіка, розумного писателя, обзнайомленого з заграничними справами як бувалий журналіст, але в однім згляді безнадійного імпортівіста. У Оліфента се був „спірітуалізм“, у Гіндмена — тисячелітній соціалізм. Він виставляє його своїм поклонникам як політичну науку *par excellence*; і Соціально-демократична Федерація складає ся нині майже виключно з його учеників.

Доси справа представляє ся доволі просто. „S. D. F.“, як ві фаміліарно називають робітницькі політики, є звичайна секта, з знаним типом пророка, не на стільки численна, щоби могла бути небезпечною і для того безжадного значіння. Але на міжнароднім соціалістичнім конгресі вона за для свого марксизму лучить ся з німецькою партією, веденою Лібкнехтом, старим емігрантом з 48 року, котрий після того революційного року прожив (у Англії) більше як 12 літ, поділяв з Марксом вигнання і цілу його політичну теорію переняв від него і від його приятеля Фрідріха Енгельса. В питаннях абстрактних Лібкнехт так само чистий пістїет як і Гіндмен; але яко начальник парляментарної партії і організації, котра свій розум виострила під строгим переслідуванєм, він силою фактів і дійсною публичною одвічальністю виробив ся на політика. Він зробив ся парляментарним політиком, але марксизм не дав йому зробити ся мужем державним. Те саме треба сказати і про його партію. Вони вивчили як найдокладніше ремесло агітації виборчої, відвернули ся від баррікад і взяли ся до виборчої урни. Вони прогнали анархістів і інших імпортівістів, а інструкції, які дали своїм прихильникам — підпірати католицьке centrum при виборах, котрих головним результатом був закон против соціалістів, установили прецедене для звичайних компромісів і комбінацій, котрі чистокровний соціалістичний сектант відкидає з обуренєм. На нещастє верховодить ще над ними давня революційна традиція; і замість запевнити нормальних людей, що вони прийшли до розуму, вони запевнюють революційних сектарів, що вони такі самі божевільні, як були перше. Лібкнехт закриває кожний компроміс заявою, що

соціальні демократи не входять в жадні компроміси; він ще не осмілюєся викидати деякі давні глупощі, щоб рівночасно не проголосити, що бреше всякий, хто каже, що соціальні демократи відвернулися від „своїх принципів“; він усе ще твердить, що коли червоне знамя піднімеся до остаточної боротьби пролетаріату з експлуататорами, то старі борці революції будуть готові. Всі ті зужиті фрази, як ось „знесення системи наємної праці“, пролетарії всіх країн, єдняйтеся“, „сила, то повитуха поступу“ уживаються німецькими проводирями, щоби ослодити пілюлю практичної політичної роботи, до котрої так і силує їх парламентарна одвічальність. В тім їх старші літа говорять против них. Для молодих, спосібних, більш солідно вишколених людей, котрі тепер видять, що колективізм є найближчий ступінь на дорозі соціального розвою, весь сей середновічний революційний апарат є вкучний, постидний, інтелектуально нечесний. Ветеран 48-го року, котрий його вживає може бути усправедливлений яко упрівілейований педагог; але він знеохочує учеників, що колись запалювалися. А практичний ефект того такий, що німецька партія не має ані третьої частини того значіння і впливу в Німеччині, який єї число і організація могла би мати, коли би була відповідно ужита.

Коли німецькі соціальні демократи приходять до Англії, то не можуть зорієнтувати ся. В Соціально-демократичній Федерації вони пізнають своє власне ім'я, свою власну Марксівську теоретичну ортодоксію, свої власні традиційні революційні фрази. Та обік С. д. Федерації знаходять незрозумілу новину з незрозумілим іменем — Товариство Фабіів. Фабії, завжди в більшій або меншій мірі тайна для континентальних соціалістів, виступили при нагоді конгресу зі спеціальною програмою, що складає ся з 14 нових артикулів соціалістичної віри. В сім документі, єдинім новім виплоді конгресу, Товариство Фабіів кладе собі за ціль: „переконати англійський нарід, щоби свою політичну конституцію зробив зовсім демократичною і свою індустрію на стільки соціалістичною, аби утримане народа було зовсім незалежне від приватного капіталізму“.

Се є доста ортодоксально, хоть варто зазначити, що фраза „на стільки соціалістичною“ очевидячки зна-

чить „достаточно соціалістичною“, і не означає, як звичайно, цілковитої соціалізації промислу в тій лише цілі, щоби перепровадити принцип в цілій его чистоті.

Але найцікавіщі уступя ті, котрі мали на цілі викликати здивоване революційних ветеранів і відкинути цілу серію постулятів, з котрих звичайно виходять соціалістичні товариства. Слідуючі уривкові цитати нехай послужать яко приклад:

„Товариство Фабіів не має жадних окремих поглядів на питанє супружества, релігію, штуку, абстрактну економію, історичний розвиток, ціркуляцію або інші подібні питання яко на спеціальні справи практичної демократії і соціалізму... Ніхто не може числити на поміч Товариства Фабіів або уникнути его опозиції через те одно, що буде повторяти кілька утертих фраз і називати себе соціалістом або соціальним демократом.

„Становиско Товариства Фабіів є зовсім конституційне, а его метода є та, яка звичайно уживає ся в політичнім житю в Англії.

„Товариство Фабіів приймає умови вложені на него природою людською, національним характером і політичними обставинами англійського народа. Воно сімпатизує з стремлінням звичайних горожан до поступенних, мирних реформ і з їх стремлінням против революції, против конфліктів з армією і поліцією і против мучеництва. Воно признає факт, що соціальна демократія не становить ще всьої робітницької програми і що кожда спеціальна міра, яка веде до соціалізації промислу, буде мусіла бороти ся о першєнство з численними інчими реформами. Тому воно не вірить, щоби коли небудь прийшла така хвиля, щоби соціалізм яко цілість залежний був від результату одного якого закона в англійськім парляменті або від результату одних яких загальних виборів переведених між пролетаріатом з одного а посідачами з другого боку. Кожде переведєнє соціальної демократії буде лиш одним кроком між інчими кроками. Товариство Фабіів просить отже тих соціалістів, котрі жадуть якоїсь сензаційної історичної кризи, щоби собі заложили окреме товариство.

„Демократія, як єї розуміє Товариство Фабіів, має на цілі лиш контролю адміністрації через вільно вибраних представителів народа. Товариство Фабіів рішучо відкидає всі понятя про демократію яко систему, в ко-

трій технічне діло урядової адміністрації або установлене публичних урядників мало би бути ведене через референдум або яку інчу форму безпосередного народного рішення. Такий устрій може бути практичний в сільській громаді, але не в тих скомплікованих промислових цивілізаціях, котрі стають ся зрілими для соціальної демократії. Коли палата послів увільнить ся від veto палати лордів і стане приступною для кандидатів усіх верств через відповідну систему дієт посольських і раціональніший спосіб виборів, то англійська парламентарна система буде по думці Товариства Фабіів найкращим практичним інструментом демократичної управи.

„Соціалізм якого боронить Товариство Фабіів, се виключно соціалізм державний. Заграничні приятелі Товариства Фабіів мусять сю заяву мірити фактом, що лиш Англія має тепер вироблену демократичну машинерію, котра поступенно розвиває ся від парохіальної ради (Parish Council or Vestrg) аж до центрального парламенту і вибирану з свободою, котра дає виборчим голосам робітницьких верств можливість перемогти всі інші голоси, а противенство, яке існує в континентальних монархіях між державою а народом, не стоїть англійським соціалістам на перешкоді. Приміром, ріжниця, котру роблять між державним соціалізмом а соціальною демократією в Німеччині, де ради громадські і інші місцеві корпорації суть для робітницьких верств занерті, не має жадного значіння в Англії. В Англії лежить трудність не в тім, щоби народови забезпечити більше політичної власти, але в тім, щоби его наклонити до розумного уживання тої власти, котру вже має тепер.

„Товариство Фабіів не годить ся на те, щоби держава монополізувала промисл против приватного підприємства або індивідуальної ініціативи більше ніж окаже ся конечним для незалежности виживлення народа і приступу до жерел продукції від них обох. Свободу індивідуів в оціненю соціальної вартости нових винайдень, в введеню поправлених методів продукції, в випереджуваню і провадженю публичного підприємства до заспокоєня нових соціальних потреб, в незалежнім виконуваню всіякого рода штук, ремесла, професій, — коротко сказавши свободу в доповнюваню соціальної організації через прилученє сил приватної ді-

яльності до сил діяльності публичної, цінить Товариство Фабіїв, під поданими повисше условинами, так само високо, як свободу слова, свободу печати і інші пункти хартії народних свобод.

„Товариство Фабіїв обстає при тім, що против Маркса і Ляссалля, котрих деякі гадки треба нині відкинути як хибні і перестарілі, треба конечно зайняти таке саме критичне становище, яке сі знамениті соціалісти самі заняли були против своїх попередників Сен-Сімона і Роберта Оуена

„В своїх відносинах до печати Товариство Фабіїв не робить жадних таких ріжниць, на які вказує фраза „печать капіталістична“. В Англії всі політичні газети без виїмки видають ся приватним капіталом під контролею властителів сего капіталу. Декотрі з них признають ся до гадок соціалістичних, декотрі до консервативних, декотрі до ліберальних і радикальних і так далше. Соціалістичні газети зовсім не суть більше незалежні від соціального давлення як інші газети; і висшість соціалістичної газети зі становища соціалістичного є точнісінько того самого рода, як висшість консервативної газети є погляду консервативного. Щоби забезпечити вираженє дл своїх ідей, Товариство Фабіїв не дає жадній з них першенства, винявши тих, що найбільше розширені.

„Зваживши, що дотепер рух соціалістичний інспірований, порядкований і ведений був членами середньої верстви або „буржуазії“, Товариство Фабіїв, хоть зовсім не дивує ся, що ті провідники з середніх кляс з великим озлобленем нападають на вузкі соціальні ідеали пануючі в їх власній клясі, протестує против недорічності соціалістів, котрі туж саму верству, з якої соціалізм вийшов, денунціюють як ворога соціалізму. Товариство Фабіїв не має жадних романтичних ілюзій що до пролетаріату, буцім то его ідеали такі дуже широкі. Як кожде інше соціалістичне товариство може й товариство Фабіїв підготовляти нарід до соціалізму тільки в той спосіб, що буде познайомлювати его є поглядами найбільше освічених членів усіх верств. Товариство Фабіїв не може слів „буржуа“ або „середня верства“ уживати в згіднім значіню а то тим більше, що через те кинуло би каменем на значне число своїх власних членів.

„Товариство Фабіїв покидає такі фрази як „знесене наемної праці“, що можуть тільки ввести в блуд що до цілей соціалізму. Товариство Фабіїв противить ся рішучо всім претенсіям здержувати соціалізацію промислу однакою заплаатою, однакими годинами праці, однаким урядовим становиском, однаким поважанем для кожного. Товариство Фабіїв рішучо противне всім плянам, що мають забезпечити якій особі або якій групі осіб „увесь продукт їх праці“. Товариство Фабіїв не буде підпирати соціалізм як універсальне лікарство на всі хвороби людськості, а лиш як лікарство на ті, які повстають з недостаточної організації промислу і з радикально злого розділу багатств“.

Для Соціально демократичної Федерації все це є фальшива доктрина, єресь, зрада, політичне скритоубійство справи. Для Товариства Фабіїв є се соціалізм політично приладжений, соціалізм в єго справедливім значіню. Для Німців значить се властиво тільки, що випустити кітку з мішка. Їх тактика вже від давна сфабіанізувала ся самою силою обставин; але вони ще не мали відваги признати ся до сєго і навчили ся штуки надавати дуже скрайню і катастрофічну ціху зовсім невинним і звичайним предложениям, замість, як се чинягь Фабії, використати в повній мірі легкість, з якою важкі переміни дадуть ся перевести яко предмети самої рутини, або з якою нові міри дадуть ся підсунути під програму якої-небудь існуючої політичної партії. Вони грали для соціалістичної галерії, котра любить революційний гармідер, замість для загальної публіки, котра, не маючи найменшого привязання до існуючого порядку, бойить ся революції і (дуже справедливо) не має жадного довіря до спосібности соціалістів, одушевлених гуманітарним ентузіазмом, щоби вони годні були кермувати справами промислу, коли противно знає, що капіталіст, хоч і з яких самолюбних причин, а все таки дбає про те, щоби фабрика і варстат яко-такo йшли. Політичний досвід зробив німецьку партію на стілько опіпортуністичною і конститутційною, що програма Фабіїв ліпше відповідає ві стремлінням ніж іммосібілізм Соціально-демократичної Федерації. Лібкнехт може досить яєно видіти, що напади Гіндмєна на Джона Бернеа зовсім рівноважні з нападами Ляндауєра, німецького іммосібіліста, на него самого,

і що відлучене прихильників Бернса як Беттерзійської Робучої Ліги (Battersea Labour League) від беттерзійської галузи Соціально-демократичної Федерації є зовсім такою самою проявою, як відлучене німецької партії від анархістів і інших скрайніх груп в його ріднім краю. Але щоби Лібкнехт перестав говорити про „знесення наємної праці“, щоби пізнав, що революція тепер неможлива, неможливе навіть парляментарне переведення всього соціалізму нараз, щоби толерував приватне підприємство в конкуренції з соціалістичною державою, а передовсім, щоби допустив, що великий Марксівський сакрамент транс-субстанції праці і вартости не є есенціональною частиною соціалістичного віроісповідання і може навіть є помилкою (як се Фабії отверто висказують), сего було б за багато жадати від сімдесятилітнього чоловіка. Лібкнехт не може ненавидіти Фабіанської доктрини; змірив він також політичну силу Соціально демократичної Федерації. Результат є того вийшов такий, що він чемний з обома, а не вірить жадній.

На котрім небудь із попередніх конгресів таке становище Лібкнехта було би типово. Але лондонський конгрес визначив ся помітним впливом університетських професорів, журналістів, учителів, членів парляменту і загалом представителів освіченої середньої верстви. Коли би ці люде поставили себе були на давнім становищі революціонерів середньої верстви, відrekli ся свої власної верстви і свою долю злучили з робітниками, то в їх появі не було би нічого дуже нового або цікавого, бо революційний соціалізм був від початку аж до останньої хвили мрією середніх верств. Але ці дельтати не заняли такого становища. Вони, здасть ся, по найбільшій часті заявляли гадку середньої верстви на користь свободи торгівлі. Ніхто не читав, що вони думають про програму Фабіїв, та ніхто й не відважив ся виступити против неї або зажадати голосовання конгресу, чи би не належало екскомунікувати Фабіїв за їх ересь. Конгрес признав отже, що Товариство Фабіїв належить до круга міжнародного соціалізму, та за те виключив анархістів і антипарляментаріїв і аж лекше відітхнув, коли з него виступив провідник голландських соціалістів Домеля Ньювенгуїс wraz зі своїми прихильниками через те, що, мовляв, соціалізм репрезентований на конгресі не має вже чистої старореволюційної ціхи. Видно було, що німецькі

проводирі зужили ся, а при тім абсолютна дисципліна їх партії при голосованню була случайно підчас росправ-
зломана. Керманичами конгресу не були вже Лібкнехт і Бебель, але французький депутат Жоре і Вандервельде, проводир бельгійської партії, оба університетські професори і наскрізь парляментарії. В цілости о скільки конгрес міг що-небудь зробити, він виказав рішучо, що справдішні проводирі соціалізму учать ся техніки політичної і вже переконали ся, що соціальні питання не дадуть ся полагодити на скору руку готовими рішеннями виблудуваними з абстрактних соціалістичних принципів.

Та годі сказати, що вони дійшли вже до практичної програми. Та тепер вони бодай не нападають на всі практичні реформи для того, що ті не підходять до їх пожаданої спільности всіх средств продукції, дістрібукції і обміни дібр. Коли начальник уряду технічного виховання при раді Лондонського графства подав практичний проєкт, щоби бідним ученикам забезпечити елементарне вихованє, а Кейр Гарді зараз же поставив неможливу поправку, щоби дати кождому безплатне вихованє і удержанє аж до 21 року, то Німці, Бельгійці, Даньці, Австрійці і Швейцарці голосували з Сіднеєм Уеббом і против Гарді. Але вони лишили ся в меншости і годі заперечити, що декотрі ухвали, особливо при дискусії над війною, вийшли страшенно глупі.

Лиш раз один делегат, Бельфорт Бекст, відважив ся висказати сумнів, чи пролетаріят справді поділяє екзальтований гуманітаріанізм соціалістів, та сю зресь зараз закричали. Лібкнехтову декларацію, що коли би справу Ельзаса і Лотарінгії полишити робітницьким верствам, то вони б її дружно рішили в протягу одної години, прянато в сій самій залі з аклямацією. Походжене соціалістичного руху з середньої верстви не показало ся ні в чім так очевидно, як в незрушеній ілюзії соціалістів про ідеальний пролетаріят, котрого бруталности капіталістів силують піддавати ся війні, кодексови карному і інчим варварством цивілізації. Соціальний проблем вони видять ще не в здоровім, предметовім, але в фантастичнім світлі, як інтригу якоїсь мельодрами, де маєть ся і чорний характер і героїня, невинний початок, бурлива середина і щасливий кінець. Вони все ще діти і романтики в політиці.

Бернард Шоу.

Опозиція.

(Казка*).

Була собі раз Опозиція, та така остра, що не дай Господи. Годі було до неї доступити, хоч ти скажи ся. І не то, щоби кусала або хоч гарчала, а м'явкала, та так вам голосно, що як м'явкне в Відні, то чути аж у Львові, а як зам'явчить у Львові, то чути аж у Куликові та в Великих Очах. Ну, а звісно, що великі пани не люблять м'явканя ще гірше, ніж лев когутячого кукуріканя. А надто ще наша Опозиція в своїм м'явканю була доволі монотонна, бо вміла тільки дві модуляції: „Кдивда нам!“ і „Дівноцдавнієть!“ Не вміла небіжечка „ірци“ виговорювати.

Що вже великі пани шукали різних способів, щоб її підійти, укоськати та приручити, так де тобі! І з руки йієть, і гладити даєсь, а скоро що до чого — м'явчить так, що аж крізь вуха прохапуєсь. Ось вони підіслали до неї самого найстаршого міністра. Взяв той у припіл троха вівса, а в жменю шматок хліба, тай наближає ся до Опозиції обережно, мов до брикливої шкапи та все: Косю! косю! косю!

Опозиція стоїть, нюхає, облизує ся, одним словом — орієнтує ся. Осмілений тим міністер наблизив ся,

*) Оця казочка написана ще в початку 1891 року, скоро по проголошенню т. зв. „нової ери“ і була призначена для „Народа“. Не знаю вже, для чого вона тоді не пошла в друк, а пролежала доси в теї редакції „Народа“. Прочитавши її тепер я зважив ся таки опублікувати її. Господи, як жеж не багато від того часу змінили ся обставини, як мало навчила ся наша теперішня „принципальна“ опозиція з кораблекрушення нової ери! Навіть кішки і р'ябки ще не перестали бути пострахом для неї, хоч називають ся тепер не Цішками і Райхельтами, а іншими пореклами. А тодішній Перемістник давно зістав правдивим Містником, і командує тепер ще з більшою силою і славою і повагою, ніж тоді. Значить, моя казочка не тільки не стратила сучасного інтересу, але по троха показала ся навіть пророцтвом.

Ів. Франко.

ткнув їй під ніс хліб — схрупала; дав їй вівса — зацукалась, та як не м'явкне: — Дівнопдавність!

Міністер аж уши й очі затулив та ногами задриботав

— Алеж кохана Опозиційко! — сказав він, коли м'явкіт утих. — Чого ти хочеш? Чому ти міні жите затроюєш?

— Кдивда нам! — м'явкнула Опозиція, що аж у Великих Очах почули.

Хоч у тім слові „ірци“ було перека ічене, але міністер не любив сего слова гірш чемериці, і не чекаючи на дальшу розмову, втік що духу. А Опозиція стоїть далі, нюхає, облизує ся, — одним словом, орієнтує ся.

Бачуть пани, що вівсом їй кінця не дойдуть, посилають до неї шефа секційного. Набрал він повні кішені вати, бандажів, діяхілю, тай іде перебравши ся за старого знахаря.

— Бідна, бідна, бідна! — приговорює він. — На, моя маленька, на, на, на! Тебе животик болить, га?

— Дівнопдавність! — м'явкнула Опозиція, що було духу.

Але шеф секційний, хоч також дуже не любив сего м'явканя, та був чоловік мудрий, бувалий. Пятнацять міністрів у своїм бюрі перетривав, пройшов огонь абсолютизму, воду федералізму і мідяні труби централізму і був кований остро на всі чотири копита. Отже він, ідучи на розмову з такою лютою Опозицією, поступив собі дуже розумно, позатикав вуха ватою.

— Ну, ну, ну, — мимрив він, махаючи рукою, — вспокій ся, моя бідненька! вспокій ся! Я вже виджу, що тебе животик болять. На, я тобі отсеї ріцінки ложечку завдам, а потому тобі теплий кминковий окладаць приложимо, а потому тебе гарненько в постіль положимо, пеленочками обівемо, повивачиком обкрутимо, тай спи собі. Бо ти ще у нас маленька, не річ тобі звихнути ся або оченята собі видрапати.

— Кдивда нам! Кдивда нам! Кдивда нам! — м'явчить опозиція, мало не надсяде ся.

— Та якаж тобі, рибонько, кривда? Клийіку тобі не дали? Чи може пипка не чиста? Чого тобі треба, скажи!

— Дівнопдавність!

— Ей, заладила ти, серденько, все одно тай одно. Тай ще якась таке паскудне слово вивчила, що я й чути єго не можу. Ти по людськи говори. Чи дати тобі хлібця, чи віска, чи кашки, чи молочка?

— Дівнопдавність! — м'явчить Опозиція.

— Ну та й дубова ж у тебе голова, мое серденько. Не вжеж ти того не розумієш, що рівноправности ніякої я дати не можу. Що міг, то дав, маєш рівноправність на папері, та що тобі з неї. Мое діло — фабрикація бандажів і плястрів. Ну, кажи, де тобі приложити?

— Кдивда нам! — репетує Опозиція, мов і не чує слів розумного знахаря. Олютив ся в кінці старий, плюнув тай пішов.

— Тьфу! — сказав він відходячи, — якась скажена скотина! Нехай з тобою той говорить, що болотом трясє! Щезай, помано, дай міні чисту годину!

А Опозиція мов не знати яке велике діло зробила, стоїть собі, нюхає, облизує ся, одним словом орієнтує ся.

Ще пани не стратили надії, посилають до неї Перемістника і кажуть йому почати з острійшої бочки. Перемістник був чоловік енергійний та резолютний, тай каже:

— Не бійте ся! Вже як я йій кінця не дойіду, то йій і чорт лисий нічого не зробить. Але я маю в Бозі надію, що як йій дам понюхати своїх крапель, то перестане м'явкати, а так вам буде коло ніг лащити ся, що аж йій будуть із шерети іскри скакати.

Ну, ну, кажуть пани — коли ти сеї штуки докажеш, то ми тебе з Перемістника таки цілим Містником зробимо.

— Добре! Беру вас за слово! — сказав Перемістник і весело підсвистуючи вибрав ся в дорогу. Та не дурний він сам перший іти до Опозиції. Послухайте лишень, яку він штуку вдрав.

Стоїть собі наша Опозиція, роззирає ся, нюхає, облизуєсь, орієнтуєсь собі гарненько, аж тут глядить — іде Кішка ліберальний-преліберальний! Прийшов, тай першим ділом — бух йій хрест трираменний із церкви скинув.

— Кдивда нам! — м'явкнула Опозиція.

— Мало вам? — каже Кішка, тай шасть Опозиції до церкви жандарма післав, щоби пильнував чи добре полч

службу правлять, чи може замість „Прийдіте поклонім ся“ не співають „Блажен іже возмет і разбієт младенци твоя о камень“.

— Дівноподавність! Дівноподавність! — м'явчить Опозиція, аж мало не захрипне. Вже аж у Войнилові та Рожнятові почули, хоч ані війни, ані рожна не показали.

— Рівноправности вам треба? — воркоче Кішка. — Добре, я вам єї покажу з грубошого кінця!

Тай шарах — розіслав окружник, щоби попи не сміли по руськи метрики провадити ані жадні урядові письма писати.

— Кдивда! кдивда! кдивда нам! — м'явчить Опозиція. Та Кішка загартований на сей крик, він не такий делікатний, як великі пани.

— Ще вам мало? Добре, я вашого Озаркевича ззім! Будемо видіти, чие на верха буде.

Та сим разом перечислив ся. Гаркнути гаркнув, та ззісти не ззів. Таки єму Озаркевич кістю в горлі став і бідний Кішка не міг его ні проковтнути, ні виплюнути. Що вже баби хухали і шептали і штуркали — не йде тай не йде. Подригав ще дрібку бідний Кішка ногами, тай Богу духа дав. Але Перемістник про те байдуже. Пропав один — мара его бери! У него такими Кішками хоч гать гати, хоч мости мості. Ще Кішка не скінчив дригати, а вже до нашої Опозиції з другого боку Рябко Хельт підскочив. Се вже не була мягенка, ліберальна кішка, а товстий, зубатий британ. Моргнув єму Перемістник:

— Рябко, гузя „Народну Торговлю“!

Рябко-Хельт в одній хвили скочив, зіп'яв ся передніми лабами в гору і замкнув двері „Народної Торговлі“ в самий торговий день.

— Кдивда! Кдивда! — замявкала Опозиція, але вже якось несміло.

— Ще вам кривда? — думав Перемістник, тай командує далі:

— Рябко, піф читальні!

Рябко-Хельт не сказав ані слова, не пустив ані голосу, але як скочив по читальнях, то тільки залопотіло та піре на вітер полетіло.

— Кдив... кдив... кдив... — йкала Опозиція, пронята чим раз більшим переляком.

— Ще не досить? — мурмотів Перемістник. — Чекайте, я ще не скінчив! Я ще маю для вас гостинці.

Тай знов моргнув Рябкови:

— Рябко, зїдж Романчука і закуси Савчаком!

Рябко зложив ся до скоку, стулив ся, вичекав, поки Романчук буде кандидувати, тай скік, хруп-хруп, і Романчука не стало. Вхопив ся ще за Савчака, та не поздоровилось ему якось, подавив ся неборака якоюсь товстою кісткою тай Богу духа дав. Та Опозиція вже ледво щось белькотіла, і не орієнтувала ся, а тільки ногами перебирала, мов тота дівка, що до танцю хоче та тільки чекає, щоб єї хто взяв.

Тоді Перемістник прийшов до неї тай каже:

— А що, Опозиціє, дихаєш іще?

— Пдав... пдав... пдав.. — блекотіла Опозиція, тай сама зараз завстидала ся.

— Покиньте ви се! — остро сказав Перемістник. — Доси були на вас рани, а коли не покинете сего м'явканя, то будуть ще й скорпіони. Я все можу, я маю власть, а застрашити себе не дам. Скажіть щиро: досить вам сего, що було?

— Досить, досить, досить! — прошептала Опозиція, бючи ся в груди.

— Так чоґож хочете? Що вам потрібне?

— Поссади! Аванси! — вже зовсім встидливо прошептала Опозиція.

— Ну, то так же й говоріть! — сказав Перемістник. — Так було б давно сказати. А то заладили: рівноправність тай рівноправність. Немов би то моя сила була всіх марципаном нагодувати. Ніколи богач не буде рівноправний з бідним, учений з темним, розумний з дурним. Тут уже м'явкайте хоч до кінця світа, а нічого не вим'явкаєте. А посади, аванси — се друге діло. Се політика реальна, тут ми на твердому ґрунті, тут можемо порозуміти ся і я певний, що порозуміємо ся. Тільки будьте розумні, хапайте те, що реальне, беріть те, що ми можемо дати, а не забагайте печеного леду. Зрозуміли?

— Цілковито, батьку, цілковито! — притакнула Опозиція.

— Ідіть же тепер і не грішіть більше! При виборах побачимось. Прощайте!

І Опозиція, смирно поцілувавши Перемістника в руку, пішла до дому, а по дорозі, як роздумала добре, то вважала ся великою радістю, і ставши в колесо та побравши ся за руки, затигла славу національну марсельську:

Змидував ся Бог над раком, змидує й над нами:
Тож нам буде добре жити під штирма панами.
Пан єпископ, пан староста, — гарна пара, братку,
Третій буде пан міністер, а Станьчик в додатку.
Першому би поклонитись — він язик відріже;
Другому би покоритись, а він в душу лізе.
Третій каже: дай небоже чвертку з полумацька,
А четвертий на нас крикне: то чернь гайдамацька!

Іван Франко.

ПРИЧИНОК до ІСТОРІЇ русько-народного театру в Галичині.

Сей причинок обнимає коротенький період двох літ (1880—1881). Пишу его без прстенсії, щоб се була стаття наукова, а лише для того, аби не забуло ся з часом тих кілька важних моментів, котрі в нинішніх сумних для руського театру часах можуть кинути світло на сю справу і послужити за вказівку на будуче.

Не покликую ся на жадні жерела, бо пишу се яко наочний свідок. — В р. 1880 була директоркою руського народного субвенціонованого театру пані Теофіля Романович. Найзнаменитшою силою того театру був тоді пок. Іван Гриневецький. Щира душа, горячий патріот, відданий народній сцені душею і тілом. талановитий артист і чесний, прямий характер. Жартом прозивали його Гриньом.

Руська Бесіда, під котрої наглядом був руський театр, гордилась таким чоловіком і всі знали, що се будучий директор народньої сцени. Всі знали те-ж, що п-і Ро-

манович доти лише держить ся театру, доки єі чоловік, п. Михайло Коралевич, не покінчить студій правничих і не дістане адютум, а тоді Іван Гриневецький візьме управу театру в свої руки.

Але вже тоді в адміністрації театральній почало дещо псувати ся, і люди, котрим розвій театру народнього лежав на серці, як пок. Др. Корнило Сушкевич, задумували зірвати з п-ю Романович і віддати управу театру Гриневецькому.

Між діректором а прочими артистами настали поважні непорозуміння. Прийшло до того, що зимою 1879 р. Іван Гриневецький покинув руську сцену і вступив до польського театру в Познані.

П-і Романович толкувала се перед виділом Руської Бесіди тим, що єі сестра Марійка відмовила йому свої руки і для того він так погнівав ся. Щоби залатати сю втрату для руської сцени заангажувала вона п. Лясковського, котрий мимо свого видатного таланту не міг заступити Гриневецького хоч би для того, що се був чужий чоловік, що трактував сцену як ремесло і не дбав зовсім о розцвіт руської сцени.

Так само виступили з театру обоє Віберовичі. Тоді виділ Рус. Бесіди змусив п-ю Романович, що Гриневецького заангажувала на ново.

В р. 1880 була в Коломиї руська вистава, і тамтуди поїхав руський театр.

П-і Романович не то що приймила Гриневецького, але ще по при режисерію віддала йому цілу адміністрацію театру. Деякі люди не ворожили з того нічого доброго, бо всі знали, що Гриневецький не вміє з гріними поводити ся. Др. Сушкевич виразив ся тоді, що се те саме, як би дитині подати бритву для забави. Гриневецький діставши в руки касу, задумав вихіснувати тую нагоду і сцену руську поставити о ціле небо висше, як була доси. Задумав зробити єі сценою хоч трохи європейською тим більше, що представлення відбували ся в Коломиї перед ширшою публікою зібраною на виставі.

Декорації, костюми і репертуар вимагали значних вкладів. На те не жалувал Гриневецький грошей, а п-і Романович не протестувала.

Тоді виставив Гриневецький Ярополка Корнила Устияновича і на тую ціль вичерпав цілу касу. Вистава тої

штуки випала знаменито, але під зглядом фінансовим зробила комплетне фіаско і театр фактично збанкрутував.

Театр вийїхав до Черновець.

То були часи найбільшої компромітації руської сцени перед чужими людьми. Виділ Руськ. Бесіди був засипаний жалобами дірекції на Гриневецького. Гриневецький пізнав свою похибку, а знав також, хто сему справді винен. По що йому давали спроможність таку похибку зробити знаючи єго натуру, що з грошем обходити ся не знає?

П-і Романович стала аж тепер докоряти Гриневецькому, що в тім виключно єго вина, бо розтратив гроші і привів руську сцену до руїни. Тоді Гриневецький замість завернути з тої дороги, що не відповідала средствам матеріальним театру, пішов ще далі і став з розпуки тратити гроші ще більше і запивати ся, Через те став він в театрі неможливим, бо компромітував його всюди і задирав ся з кожним. Між іншими чепив ся о. Воробкевича, через що вся інтелігенція черновецька повстала різко против Гриневецького а посередно й против театру. Гриневецький покинув театр, йїздив якийсь час по місточках, де давав сценічні представлення á la Фішер, анонсуєючи себе артистом руського народнього театру.

Щоби запобігти дальшій компромітації виділ Руської Бесіди завїзав Гриневецького до Львова. Жаль було дивитись на того чоловіка. Він здавав ся пронашим денератом. Жадні уговорюваня нічого не помагали. Гриневецький з цинічною усмішкою брив дальше в болоті.

Тоді всі єго приятелі і прихильники відвернули ся від него і прийшло аж до того, що йому заборонили вступу на Руську Бесіду.

Виділ Р. Бесіди знав докладно причину того упадку найліпшої сили театральної, і був на діректорку обурений. О тім знала п-і Романович і поїїхала з театром аж до Сучави, або як найдальше від Львова, хоч була за-контрактowana лише на Галичину. Виділ став розглядати ся за іншим діректором, та на жаль не було нікого відповідного.

Тоді повстала гадка взяти театр під власний за-ряд. Не тямлю, хто тую гадку підніс у перве, але я нею одушевив ся. Під першим єї вражієм я уложив цілий плян такої управи в найдрібніших подробицях і уложив регулямін, а головний натиск поєлав я на се, як вести кон-

тролю над доходами і видатками театру, аби не було причини до підозрінь на управителя.

Свій плян предложив я виділові Р. Бесіди і він був прийнятий і одобрений. Один Др. Сушкевич був тому противний. Мотиви, які він підносив против власній безпосередній управі, не були безпідставні. Маючи тільки літ діло з театром він пізнав добре той театральний народ, що зве ся артистами і предвиджував, що з ними не дійде ся до ладу, бо вони далекі від того зрозуміння, що в розвою театру лежить їх власний інтерес. Але більшість виділу заявила ся за безпосередною управою і ходило лише о вибір управителя.

Тоді я згодив ся пійти на один рік до театру, щоби упряноване мною діловодство ввести в жите. Др Сушкевич відмовляв мене від того всіма силами. Аж мене злаяв за се, що хочу пускати ся на таку ховзку дорогу, з котрої не удасть ся міні вернути. „Уважайте, чоловіче, що з дощок театральних не злазить ніхто, не зламавши собі ноги“ говорив він до мене. Але я таки не покидав свого наміру укладаючи собі, що і при театрі зможу кінчити студії правничі. Виділ приймив мою оферту і вже мали подавати для мене о концесію на представлення театральні.

Тоді Др Сушкевич, кидаючись по своїому, запитав мене о вік. Міні тоді не було ще 24 років, і тим закінчив Др Сушк. дальшу нараду, бо, мовляв — з малолітнім не можна умов заключати.

За се нехай йому земля пером буде, бо ледви чи я був би вернув з тої дороги!

Умова з п-ю Романович кінчила ся, а вона й не гадала вертати до Галичини. Виділ вислав пок. Дамяна Гладилевича і мене до Сучави, щоби ми перевели слідство дисциплінарне против неї і відібрали інвентар театральний, без котрого годі було що небудь зачинати в слідуючим році.

Ми прийїхали до Сучави 23. грудня 1880 р. Хоча ніхто в тім місті не знав нас і не міг знати про наш прийїзд, то однак за дві години опісля знали про наш прийїзд артисти і два з них зараз прийшли до готелю Молдавського (Стефурак и Людкевич). Вони жалували ся на дірекцію, що їм гажі не виплачує звиняючи ся браком грошей, котрі проциндрив Гриневецький і розповіли нам подрїбно історію того чоловіка.

Тим способом ми доповнили свої відомості і з тим пішли того самого вечера на представлене. Довідалися ми те-ж, що дирекція для того виїхала до Сучави, щоби унеможливити Руській Бесіді відібране інвентаря театрального і заключене умови на слідуючий період з ким іншим.

Обі Романовички привіяли нас зачудувані, боуцім то не знали про наш приїзд. Вони мало не плакали перед нами над упадком руської сцени і над упадком Гриневецького, такого спосібного актора, котрого хіба чорт опутав, що довів сцену і їх усіх до руїни. Він усій біді причина, бо марнував гроші і пронив чорт зна з ким і на що.

По такій широкій прелюдії приступила п-і Романович до властивого предмету, аби заключити з нею умову на дальший період, аби могла трохи відробити ся, бо через Гриневецького утратила все.

Знаючи єї інтенції ми не відбирали їй надії, що з нею Р. Бесіда умову заключить, але се мусить зробити ся у Львові і по скінченню сего року вона мусить віддати Р. Бесіді інвентар.

Такі переговори вели ся кілька днів, а по польськім Різдві мусів Д. Гладилевич вертати до Львова полишаючи мене самого в Сучаві. Я мав обовязок відібрати інвентар і вислати его до Львова. Тоді заявила п і Романович, що не віддасть інвентаря, поки Р. Бесіда не виплатить їй остатньої рати субвенції. Остаточю ми умовились так, що коли інвентар буде спакований на залізниці, вона одержить телеграфічно гроші. Я бояв ся брати так значну суму грошей у свої руки, бо в Сучаві я чогось не почував себе безпечним. П-і Романович пристала зразу, та зачала винитувати мене, від кого маю дістати гроші. Аби не дійшло до якого непорозуміння, я умовив ся листовно з виділом Руської Бесіди, під яким гаслом мають гроші вислати. Однак в рішучій хвилі п-і Романович скинула ся з нашої умови. Казала, що боїть ся, аби єї Бесіда не скривдила і для того не віддасть інвентаря, поки не буде мати грошей в руках.

Від одного довіреного артиста я довідав ся, що вона задумує зложити власну трупу і вести театр на свою руку, а що не має свого інвентаря крім одної задньої куртини (небо і пекло, змальоване покійником Плошевським), то не віддасть Бесіді інвентаря, поки не постарася о свої декорації — а незаплачене остатньої рати суб-

венції, то лише така собі вимівка. Я доніс о тім до Львова і міні казали вертати. Я вернув 4. січня 1880 р. з нічим.

За час того побуту в Сучаві я мав нагоду приглянути ся руському театрови з близька, бо ходив на кожде представленє. Театр наш зійшов тоді до ряду звичайної ярмаркової буди, без жадної ідеї, без витиченої мети. На доказ того наведу хоч би се, що підчас одного спектаклю співала якась фальшива Німочка чи Румунка, фальшивим, уши розриваючим голосом по німецьки тзв. Почтиліона. П-і Романович пояснила мічі, що вона наважилась дебютувати і хоче вступити до театру. Але се діяло ся властиво для того, аби стягнути до театру місцеву публіку. З старших артистів лишили ся тоді чотири: Стечинський, Стефурак, Плошевський і Людкевич. Проче все була неможлива збиранина.

Сей рік закінчив ся так, що контракту з ніким не зроблено, а п-і Романович мала у себе цілий інвентар театральний. Отже треба було шукати дірєктора „з декораціями.“ Тоді звернув ся виділ до Еміля Бачинського, що вже тоді вів польсько-руський театр і заключив з ним умову на рік. Всі знали, що довше годі буде з Бачинським дійти до ладу і воно так справді показало ся. Бачинський так вже тоді вжив ся „в комедіянські звичайі“, що не міг зрозуміти сучасних вимогів народньої сцени, не міг зрозуміти, що театр не на те тільки, щоб робити касу. До того ще по при п-і Бачинській, котра в театрі більше значила ніж єї чоловік, жадна молода артистка не могла не то виробити ся, але навіть дістати якусь виднійшу роль відповідну до єї віку, голосу і уснособлєня. П-і Бачинська очевидно не могла забути часів своєї слави, коли була молодю, і хотіла завсїди бути прімадонною, хоча могла була з більшим поводженем грати ролі старших жінок.

Хоча виділ усе те знав, не можна було інакше зробити, бо все таки було щось і виділ краєвий не міг замкнути субвенції. За той час заходив ся виділ Руської Бесіди пильно коло інвентаря театального. Справлявано костюми, ладжено репертуар, ноти і т. д. А п-і Романович видаючи, що Бачинський понесував їй усі пляни, привезла весною 1881 р. всі реквізати театральні до Львова і зажадала виплати решти субвенції. До полатодженя тої справи виделегував виділ Руської Бесіди знов Дамяна Гла-

диловича і мене. Памятаючи свій побут у Сучаві я обставив рішучо при тім, аби з п-ю Романович поступити з усею строгістю контракту, але Гладилевич не згодився з тим і ми єї „випустили“. Увесь інвентар я власноручно пописував, позначив і зложив у Бернардинів на стриху. Тепер можна було підшукати іншого директора „без декораций“, бо Бачинський показався неможливим, та знов не було нікого.

Гриневецький показався так скомпромітованим, так собі наразив різних людей, що ані мови не могло о тім бути, аби йому віддати дирекцію. Тоді я піддав такий план: директором зробити Віберовича з тою умовою, щоби ціле артистичне ведення театру віддав Гриневецькому як режисерови. Гриневецького я не міг забути. У остатнє й бачив його в Самборі в польській труні либонь Лясоцекої. Тоді я балакав з ним. Він жалувалася колишньої своєї слави і доброго імені, признавався до великих похибок, але не почував у собі сили, щоби з того болота вилізти. „Я пропащий чоловік,—говорив тоді до мене.—Мої високопарні плани розвіялися з вітром—на народню сцену я не вернуся, аби єї не поганити“.

Але вернувсь. Мій план одобрив виділ Руської Бесіди і ми спровадили до Львова Гриневецького і Віберовича. Жаль було дивитися тоді на Гриневецького. Він, що колись, в днях своєї слави поводився супротив виділу рішучо, бо знав яку має симпатію в виділі, тепер стояв смиренно коло порога і не смів слова промовити.

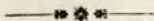
Умова була заключена з усіма застереженнями і нові директори забравши відсвіжений інвентар поїхали до Самбора і тут розпочали представлення. Я тоді йшов до Боснії і заки зібралися резервісти, я сидів цілий тиждень у Самборі. Розуміється, що зайшов не йти до театру, але й за куліси.

Тоді мав я нагоду пізнати, який то химерний той народ театральний. Ті артисти, що колись за Гриневецьким розпиналися і говорили, що без нього руська сцена неможлива, тепер відвели мене в куток і стали жалувати, що Гриневецький до нічого, що не має енергії, ніхто його не боїться і не хоче слухати, що все йде мляво...

От тільки я знаю з власного досвіду.

Бережани 20/11 1996.

Др Андрій Чайківський.

РОССІЙСЬКІ МЕЛОДІІ.

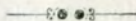
I. Россійська гармонія.

З'єднавшись піп с поліціантом,
Народ у шори у тяжкі
Взяли й любенько порядкують
Івана Лютого синки.

Сей молитви́ чита й побóжно
Благословля народ хрестом,
А той шмагає на всі бо́ки
Людей довжезним батогом.

Народ задурений в тумані
Не розрізня́ обох тих рук,
Не розбіра́, де хрест, де пуга:
І хрест цідує, і канчук.

Святі́ї співи і кадило,
І пуга ля́ска, б'є когось...
На споді сто́гін... все у купі
В одну гармонію злилось.

II. Россійським лібералам.

Гучно ляскає батіг, —
Ви ж гнетé покiрно спини
Вбогодухі́ї сини
Рабської країни.

Гучно ляскає батіг, —
Ви ж поклони знов без ліку

Так, як били, всі б'єтє
Під веселу ту музику.

Гучно ляскає батіг,
Але вам од Бога ласка:
Він вам шкуру дав товсту,
І батіг даремне ляска...

III. Я — раб.

Еге, се так, що за раба
Мене полічено з рабами,
Але я з тих рабів, що в їх
Війна щоденная з панами.

Я з тих рабів, що діло їх —
Важкіі пута розбивати
І ті будівлі руйнувать,
Що в їх стирчать залізні крати.

Я з тих рабів, що Бог на те
Дає їм рабськеє убрання,
Щоб швидче рабство розвалить,
В катів одняти панування.

В.

Угороруська мізерія.

Від якогось часу виступили у нас на перше місце борби політичних партій і то так сильно, що всі члени одної партії ні про що не дбають, лиш щоби членів другої партії поконати. Очевидно, борби партійні не шкідливі; вони навіть позитивні, бо показують, що в народі є життя. Та вони повинні вести ся так, щоби кожда партія поза своїми спеціальними інтересами бачила ще й другі, інтереси загально-народні. У нас на жаль так не діє ся. А комуж шкодить така політика більше як не нам самим? Чи багато ж то членів наших партій політичних має розвинені думки напр. про нашу самостійність в повнім значіню того слова? Наші політичні діячі не хочуть аж так далеко йти в своїх думках; вони булиб вповні вдоволені, колиб руській часті Галичини вибороти руський заряд замість теперішнього польського. А що дієсь з Русинами поза Галичиною, се їх не тикає, не болить.

Що се не пусті фрази, показує хоть би ось який факт Угорські Русини від нас не далеко: вони заходять до Галичини, Галичане сходять ся з ними, — звісно, простий народ. Здавалось би, що се мусить мати вплив на одних і других, що в наслідок сего розвине ся хоть який-такий рух між Угорськими Русинами, подібний до нашого. Аж ні! А чому? Стикають ся зі собою найубожші верстви нашої суспільности; вони знають, що їх болить і на ту тему говорять дуже много, та зарадити лихови не годні задля браку відповідних средств. Тіж, що годні щось для них зробити, не займають ся ними, і маси темного народу мусять марно пропадати для нас... У нас нема таких цікавих, котрі б заняли ся або бодай хотіли порадити щось тим бідакам, а тим часом час робить своє!...

Недалеко від нас уже ювілейний рік 1898; і кілько то ми в нім ювілейів маємо обходити! І століте нашого літературного відродження і 250-літе Хмельнящини! А чи робить у нас хто які заходи, щоби той рік стрінуту так, як треба? Я не чув нічого про подібні приготування;

а прецінь як би ми хотіли в тім році показати світові, що ми справді заслугуємо на ліпшу долю, то повинні вже були розпочати ся приготування. Та у нас звичайно так робить ся, що на місяць-два перед якимсь святом завязуєсь комітет і поручуєсь йому те і те зробити. Комітет не спішить ся, доки не переконаєсь, що лишаєсь йому лиш дуже маленько часу. Аж тоді кидаєсь до роботи, та з неї виходить звичайно „фаєрверк“. За сим підуть наріканя на ріжні теми і в кінці — все забуде ся! Тому ж, доки ще час, я звертаю на сю справу увагу всіх добре мислячих людей: нам треба стрінути рік ювілейний величаво і тим доказати, що у нас жите справдішнє. Дієсь звичайно, що такі свята народні увіковічують добрими, тривкими ділами. Я думаю, що нічого кращого не зробимо, як коли зложимо два інститути, в котрих будуть могли безплатно або за маленькими доплатами проживати сини і дочки Угорських Русинів, а рівночасно учащати до наших руських шкіл. Се може зробити такий перелом в житю Угорської Руси, якого доси не було; се може викликати цілковите відродженє Угорських Русинів. А задатки до такого можливого відродженя вже й тепер є. Русини Угорські видять свою біду, хочать їй зарадити, як то видно з низше наведених листів, та не знають, як і за що братись. Ми повинні їм подати помічну руку, а найліпший спосіб до того сей, котрий я подаю. У нас завязав ся комітет для угро-руських справ. Чи не заняв ся б він складками на таку добру ціль і чи не схотів би перевести їйї в жите? Рівночасно треба б заложити і то конечно якийсь фонд на популярні видавництва для Угорської Руси; потребу сю чей добре виказує понизший лист угорсько-руського мужика.

Мушу ще поділити ся з читачами радісною звісткою, що в апрілі б. р. почне виходити на Угорській Руси часопись для народа ведена в народнім дусі... Ми повинні їйї піддержати, бо вона може статись не лиш задатком, але і основою народнього відродженя Угорської Руси!

Далі я подаю три листи від Угорських Русинів так, як були написані. Перший і третій з них писані до мене перед кількома днями молодим, інтелігентним Русином; другий писаний до товариства Просвіти простим мужи-

ком; я подаю його тут за згодою виділу тов. Просвіти. Ті листи не потребують ніяких пояснень, бо самі за себе найліпше говорять.

І. Лист інтелігентного Угро-Русина.

Поважаній Товаришу! Дуже израдовавъ ся я, коли перечитавъ Вашего листа. Я отъ К. еще въ новембрі дѣставъ одного, въ котрѣмъ менѣ деякі книжки пѣслати пообіцявъ. Я отвѣтъ разомъ¹⁾ отписавъ, но отъ тогда К. мовчить. І такимъ шоромъ²⁾ два разъ чуву у себѣ тотъ радость, что изъ Галичинѣ, хотя не вѣнъ, но еденъ другій знае про мене и пише менѣ.

Ой любезный товаришу, намъ русинамъ уже конецъ. Уже послѣдній часъ бѣе нашому народу! Изъ сихъ сторонахъ, если Вы менѣ на впередъ антиціпуете мало кредита, можете увидѣти, что не малодушіе ото, если такъ воскресну: конецъ намъ; такъ есме, яко послѣдніи могиканы! Вы пишете, что переходилисьте у нашихъ комітатахъ деякі міста и відѣлисьте нашего народа. Но лишь изъ едноі стороны пѣзналисьте дѣла его; изъ другоі, изъ стороны мадярівъ еще певно нѣтъ. Ото же такъ е. Мы русины тутъ у Угорщинѣ есме 500.000, но ото лишь число, лишь нумеро, безъ важаніе. Простый нарѣдъ безъ веденія не годенъ жити, лишь вегетати, такъ яко цвіта на скалѣ. А кто бы его водивъ, того нема.

Ибо мадяры такъ роблять: где гімназіи, либо народніи ошколы³⁾ пѣставляли, завели до викладованіе на всіхъ бокахъ мадярську мову. У нашихъ гімназіяхъ — где інтелігенція воспитается — не виучивають ся русины но мадяры. Хотя велику контінгенцію дае русинство, н. пр. въ унгарскоі гімназіи изъ 560 учениковъ 340 русины, нема въ ошколахъ до чого припирати ся, что бы русиномъ ся держати. Інтеллігенція наша забуде рѣдной своій языкъ въ ошколѣ; мало тіхъ, котрі добрі знавуть по руськи. Самі священники — май боольшая часть — не знавуть и рѣвно за ото не ходять граничніи наші попы до Галичину, ибо ганьбѣеть ся, что не годнѣ

1) зараз; 2) чином; 3) школи;

изъ інтеллігентнымъ чоловікомъ розговоръ начинати. Молодѣсть⁸⁾ не знає изовсімъ предъ виспита мадярскаго, лишъ старі священники. Что тутъ можно бы съ молодістю начинати? Я самъ ганьблю ся, что совершенно не знаву ни писати, ни говорити; но рѣвно про себе знаву, что яко я есмь, такъ суть — если еще не гѣрше — и другіи. Изъ нашої голови уберуть⁹⁾ въ ошколѣ тоты чувства, котрі до кирилликою привязанѣ. Руського языка не учать лишъ у двохъ мѣстахъ: въ Унгварской и въ Пряшевской ошколѣ; но и ото лиш для тѣхъ, котрі на теологію приготавливають ся. Самі профессеры подозривавуть того ученика, котрій бы не говорилъ съ смѣшкомъ (Spott) про языка руського. Якъ ученикъ уходитъ 8 ошколы, забывъ зовсімъ ото, что у малости при домашнихъ случаяхъ научився. Дома, при своихъ родителей, майже не чує руськое слово, лишъ тогда, коли съ слугами має дашто розговора и у церкви. Книжки, часописи, мысль, животь, вшитко¹⁰⁾ у насъ мадярское, або иншакъ¹¹⁾ быти не можно, не свобѣдно. Не кажу я изъ симъ, что нибудь мадяры каждого выженуть изъ служби своей за ото, что вѣнъ русинъ. Лѣпше болять намъ ото подозриваніе, что мы москаль есмо. Ибо такъ знавуть мадяры — котрі знавуть, что мы изъ Россіи есьме, егго: москаль. Вплевъ¹²⁾, супремация мадярська така у насъ велика и возростенна, что если бы самі Кирилъ и Методій прійшли сюды, не отвернули бы інтеллігенцію отъ мадярства. Наші молодіи священники не годнѣ учить народа на своимъ языкомъ, ибо не годнѣ, либо не знавуть до того. Житѣ такъ мізеральное тутъ священникѣвъ, что котрій гімназістъ VIII-і классы чує у себѣ, что має дашто¹³⁾ розума, не иде за попа, но стане цивільомъ. Аще же цивіль буде, и не подумать на свѣй нарѣдъ, ганьбитъ ся русиномъ называти; ибо русинъ у Угорщинѣ таку ролью играть у очахъ мадярѣвъ, яко „кулі“ у Індіи. Дѣти же такого цивільного русина ни лишъ языкъ лишуть, но еще и релігію, пише ся римокатоликомъ; ибо если греко-кат. пише, доразъ¹⁴⁾ дума-

⁸⁾ молодіж; ⁹⁾ уберуть, нар. фор.-виберуть; ¹⁰⁾ нар. фор. вшитко-всѣ; ¹¹⁾ нар. фор. інакше; ¹²⁾ вплив; ¹³⁾ нар. фор. дещо; ¹⁴⁾ зараз.

вуть люде, что вѣнъ волохъ. Волохомъ же быти у Угорщинѣ бѣльша ганьба, яко циганиномъ, котрій — перебачте — паскуднѣ дѣла робить. На теологію у насъ — ибо нема иншого другого, котрый бы народа училъ — лишь изъ среднего рода розумства идуть майже. (Мало у нихъ такихъ, котрі би народа и літературною дорогою годнѣ учить). Сесі радують ся, что хотъ вѣвсяного хлѣба дѣстануть отъ Властителя духовного, котрій и самъ чистый мадарь¹⁵). На іллюстрацію сего годенъ розказати, что рѣвно на святкахъ Рождества, — коли по церквахъ такъ співають: Слава вѣ вышнихъ Богу и на земли миръ — отклонили ся пряшевскій и унгварекій єпископъ отъ президію общества нашего літературнаго „св. Василя Великого“; отбравше отъ его такъ май бѣльшую силу и приперку¹⁶) правну, на велику пользу¹⁷) нашего нещастнаго народа!! Інтеллігенцію не можъ довести до того, чтобы русиномъ бывъ.

А нарѣдъ? Нещастный нарѣдъ!

Загороженный съ великими горами а еще отъ сихъ бѣльшою темнотою изгибае, умерает. Нашій народъ, хотя 500.000 душъ числеть, не важить и 0. Въ котрѣмъ народѣ нема тѣх (не знаву по руськи казати: Mittel und Faktor), котрі повиннѣ быти до розвиваніе, также: водителѣ, часописи, книжки, институціи кредитныя, Verzehrungsverbündung, касины, читальниці, а что май бѣльшое: цѣль, идеалы, — тотъ нарѣдъ не годинъ такъ прожити, яко традиціи отцевы бы ото розказали, не годенъ ся держати. Нашій народъ никому не жие, каждая персона лишь собѣ и державѣ. Того народа залъе Fluth супремации. А что маеме вмѣсто сихъ? Маеме горы безъ землѣ, люди безъ души, кредитеры безъ сердца, погибныя хвороты отъ голоду, безчисленнѣ жидѣвъ, страшно великі рѣштанціи Steuern, за котрыхъ еще и внуки помучуть; люди поутѣкають страшенно много у Бразилію: дома кого будемо учить на любовь Бога, человека, отечества? Такі слабѣ есьме, яко мухи у восени; еще тѣлько не годни были есьме досягнути, что изъ 35 Wahlbezirk 7 комитатѣвъ (то есть и мадарѣвъ, котрі греко-католики) не найшовъ ся и еденъ посолъ греко-католикъ до сойма Будапештянского!

¹⁵) Мова про єпископа; ¹⁶) підпору; ¹⁷) тут очевидно мусить бути; школу.

Уже не есме 500.000. Въ годахъ 50-ихъ сего столѣтія было еще 750.000 русины, 5·7 міліон малярбѣвъ; по численіе года 1880-го было 500.000 рус. 7·1 мілл. маляръ; по новішшомъ численіемъ года 1890 было 350.000 русинъ, 8·5 міл. малярбѣвъ. У Америки 1895 р. 31. дец. было 120.000 русинбѣвъ, малярбѣвъ (греко-кат.) и Галичанинъ. Что ся указуе изъ сего? Ничъ инше, лишь ото, что 100.000 русины утѣкли отъ голоду изъ своего отечества, а бѣльше яко 150.000 перемалярізовали ся. Чи хочете віровати силу языка малярского? Жаль! „мусай“ віровати.

У минувшимъ лѣтѣ ходивше у С. відѣвъ у касинѣ народноі на стѣнѣ карту этнографическую славянбѣвъ. На сій фарба угро-русинбѣвъ потягне ся аж до Debrecena. А ото уже не такъ е. У 50-ихъ годахъ сего столѣтія еще и тамъ, де карта указуе, чістѣ русины мешкали; сей часъ уже чістѣ маляры мешканці тѣхъ комітатахъ (Hajdu, Szabolcs, Szatmár), а не едно слово руськое не говорятъ. Что русины были, лишь одного малинького знака мавуть: на Великій день вмѣсто „jó парот“ (добрій день) такъ кланявуть ся: Крістосъ воскрес. (Сію ортографію пишу: Kristos voskrés). Уже и у церквахъ отъ α до ω вшітко по малярски иде. Границя русинбѣвъ підтягла ся горі изъ довшъ до тоі лінії, котру сій міста образувуть: S. A. Ujhely, Ungvár, Munkács Nagy Szőlös, Mármaros-Sziget. Что ся изъ того указуе? Народъ нашій такіи бідный, слабый, безсильный, что не годенъ перестати путь омалярізації. Помало, помало всегда вишше иде мова малярська меже горы тако, что уже половина мешканцбѣвъ меже-горныхъ — хотя не уживае — розуміе по малярски. Роботы не дѣстане дома, ибо нема; меже своими горами русинъ что мае дѣлати? Иде на Угорщину, тамъ дѣстане, назодре ся мало грѣшми и досита великою массою малярского языка. Отъ голоду страшно, что тутъ на его чекае, коли уже снѣгъ отпаде (у септембру и октобру) лишь дві дороги мае: умерти безъ хлѣба, либо продати хату и утѣкати до Бразілію.

Віруйте вшітко менѣ, прошу, что я тутъ пишу. Не думайте, что ачинь велікі очи страха отъ погибели народа нашего давуть менѣ відѣти такіи темный, чорный образъ. Аще же такіе суть способы нашего народа, каждый годенъ, котрій сій мон стороны прочитатъ, sich zu

überzeugen, что тутъ нема другої дороги, лишь плакати, слезы проливати.

Коли у минушомъ году тисячолѣтнія Felerlichkeiten были у нашомъ краї Бескідскім, Erdély міністеръ съ своими очми відѣвъ оту пустоту, котра такъ ся указуе, яко бы Богъ ею проклявъ, чтобы ничъ не робила, дѣти свои не кормила. Сїи Zustand-ы не годенъ бывъ уже дале терпѣти; ибо у кассі державнѣ ото місточко, котрое приготовленно Steuer русинѣвъ принимати, майже всегда порожнее. Занимався дашто помочи. Яко уже изъ газетахъ угорьскіхъ відѣти мошъ, перестававуть дорогу у новый свѣтъ ведущую; где голодъ май великій, держава тамъ агрікултурнѣ ошколы хоче пѣставляти; землю отбере отъ графа Schönborn-а (котрій у собственности мае грунтъ 49⁰/₁₀ комітата Бережанскаго) до свої руки и роздѣлитъ меже люди, чтобы тутъ їхъ привязала до грудяхъ вѣтчанихъ¹⁸⁾; гроші позичае: однимъ словомъ помагати хоче. Но что вуйде изъ сего? Держава добрі дасть себѣ заплатити за сій помочъ: у каждомъ селѣ державнѣ ошколы пѣставляе, сѣльскі перебере до свої руки и заведе въ каждую сторону языкъ державній. На прикладъ Иска, село у Марамороши, отъ границі галицкої лишь на 2—3 миль, а дѣти уже по малярскі говорятъ. Что тому причина? А что буде результатъ сего дѣла у 25 годѣвъ? Не буде у Угорщинѣ русина!

Не кажѣть Вы, прошу, на есе, что малодушіе изъ нашої стороны руки испустити, якъ погибаетъ народъ. Ибо білансъ такъ стоитъ: Если держава не поможе нашому бідному народу, отъ голоду поумераетъ либо увандруе. Сесе не фразісъ, чиста правда есть. Что родить земля, понесе держава и жидъ. И насытитися, ни ошъ деякі културальнѣ дѣла съ успѣхомъ робити не годенъ изъ того, что ему обстане. Жиды и Steuereinnnehmer besorgen dafür, чтобы русины не дышали. Если не буде русина, кто буде по русьскі говорити? Кому измагайме ся?

Берім другій спосѣбъ: держава помагать. Результатъ сїи помочи: unbedingt омалярізація. Мы, інтеллігенція русинѣвъ мусіме руку спустити; ибо если роз-

¹⁸⁾ до грудей вѣтцѣвських.

твореме, разомъ повязать і кайданъ подозрінія, Spott, властѣ супремачіи.

Берімъ середній спосібъ: держава поможе люди и лишить їмъ автономію школярню и культуралню. Что буде тогда? Русины рѣкъ за рокомъ, всегда менше, силу не мавають загатити впливъ мадярства; и такъ — хотя 50—80 годомъ пѣзнѣшше — рѣвно ото результатъ обстане, что вышше писавъ: омадаризація

Хоть поможе держава, хоть нѣ: языкъ руській изгибне, изчезе. Дагде коло 1960 не будемо мы угро-русины, лишъ еденъ етнографическій Begriff античный. Дуже добрі писали есте, что молодість съ свойовъ фрїшновъ¹⁹⁾ силою годенъ возбуждати отъ сна дремлющихъ и утворити очи отъ тьма. Но что буде народу пользовати, если 3—4 молоді измагавуть ся до борбі? Ибо една часть нашої інтеллігенціи не годна, друга же не хоче кивати ся для народа. Мало тихъ, котрі кивавуть пальці свої і оті у чоботахъ! Ничъ не маеме мы тутъ русины робити, лишъ плакати, слезы проливати. И такъ плачеме уже отъ 600 годѣвъ, уже привыкли есьмо до слезы. Еслибы и хотѣвъ 'дакто изъ насъ кивати ся, скоро замовчить изъ своими думами и съ великою резігнацію годенъ буде заспівати собі: „Думы моі, думы, лихо менѣ з вами.“

Чи годнѣ есте типерь віровати менѣ, что правду маву, воскреснувшѣ: Конецъ намъ Угро-русинамъ!

Если бы знали Вы до сїи намъ помочи деякі планы угадати, дуже удячно прїйму Ваші сторони²⁰⁾. Вы лѣпше годнѣ у Галичинѣ путя найти меже собою, котрый тутъ намъ пользоваль бы; ибо мы уже не знаеме найти таку дорогу, на котромъ народъ ходивше языка своего уживати и поддерживать бы годенъ. Воля наша zagrożенна изъ стороны мадярѣвъ и русинѣвъ.
. На послѣдокъ еще буду Васъ дашто просити. Не гнѣвайте на мене, я самъ виненъ тому, что такъ по мало и тяжко годинѣ по руськи читати. За есе —

¹⁹⁾ свіжою; ²⁰⁾ ради, проекти;

прошу еще разъ, не гнѣвайтеся — пішіть буквы на шіро²¹⁾, одну окреме отъ другої, ибо иншакъ изоллють ся и не годенъ прочитати.

Гѣрка доля, коли русинъ не знае по руськї читати!! Но что же маву дѣлати?

Что думаете Вы про Стояловскія? Вѣнъ теперъ тутъ запертый у Будапештѣ, докї не досудять дѣла его. Много гражданскїи Kreise и послы берутъ ся въ интереса Стояловскаго, чтобы Regierung не удавъ его Австріи. Рѣвно днесъ, коли сїи стороны пишу, держуть много Versammlung и meeting.

.....

II. Лист угро-руського мужика.

Угорщина. Т..... 1892. Мартъ 12-тый. Почтениѣ Братя! Я отъ вас книжки одержавъ и дуже красно вамъ дякую (,) бо я ищи такъ книжки нечитавъ (,) бо у насъ на Угорщинѣ не можъ достати нигде (,) бо у насъ въ Угорщинѣ лише Угорскѣ книжки выдають (,) але я ихъ не радо маю (,) бо я емъ русинъ (,) У насъ братя не одна бѣда (;) у насъ учителѣ мадярскѣ хотъ и русины родомъ (,) а зато цурають ся русковъ бесѣдовъ (,) братами русинами (,) ба навѣть у школѣ учителѣ изъ дѣтьми по руски не говорятъ (,) ай¹⁾ по угорски (,) Въ Угорщинѣ русина не уважають за человекъ (.)²⁾ Прошу я васъ (,) будьте ласкавъ, посылайте для насъ добрѣ книжки (,) бо у насъ не е³⁾ майже ниякихъ (,) Добувъемъ для васъ два члени Дз... И.. и Гр... И.. (,) доклѣ⁴⁾ добуду болше членовъ (,) прошу посылайте для сихъ членовъ и для мене, у едно⁵⁾ посылайте книжки (,) а я симъ

²¹⁾ широко.

¹⁾ але. ²⁾ До сього місця замічу, що воно справді так є; коли Мадяр говорить про себе, то додає до „Magyar“ ще „ember“, значить „чоловік“; колиж говорить про Русина, то не робить того. За те нарід віддячує ся Мадярам, як може. Я приміром, чув таку приповідку на Угорщині: Мадяр пес, Кид свиня, Шваб теля — Русин чоловік. Чи не характеристична? ³⁾ нема; ⁴⁾ доки; ⁵⁾ разом;

членамъ, буду яко голова (.) Прощу у едно посылайте книжки (.) бо тогды будуть много меншъ почтовъ издершки (.) Я много люблю читати (.) айбо не маю добрыхъ книжокъ (.) Я и другимъ удѣляю тоѣ науки (.) яку я маю (;) зато⁶⁾ я люблю много читати и много я дуже добрыхъ рѣчей изъ вашихъ книжокъ (вичитавъ.) У насъ ке дьбы⁷⁾ въ Унгварѣ не выдали еденъ календарь (.) та на вѣтъ календаря не малибисме (.) Прощу я васъ (.) будьте ласкавѣ (.) пошлѣть минѣ слѣдующѣ книжки: Перекоти поле (;) Добре роби (.) добре буде. (;) Що то таке провѣзорѣя? (;) Сестра. (;) Пянство нещасте народа, Карту Галичины (.) Буковины и Угорской Руси. Пошлѣть менѣ разомъ изъ тыми книжками (.) що будете посилати симъ двомъ членамъ (.) Чобесте перевязали книжки (.) обемъ з на вѣтъ (.) котрѣ котрому дати (.) Членской вкладки пошлемо усѣ три разомъ на жадане (.) Если Богъ поможетъ (.) я ищи добуду болше членовъ (.) а заки добуду (.) будьте добрѣ прияти сикъ двоухъ и отпишѣтъ (.) що буде треба платити за упомянутѣ книжки. Прощу (.) чимъ май скорше пошлѣть намъ книжочки. Щастливое вамъ здоровля желаю. И. . С... членъ Товариства Просвѣта.

III. Другий лист інтелігентного Угрорусина.

Чому изгинають Угро-Русины?¹⁾

Великое питанє, много би можно писати про нього, если би тому в одной газеті місто було. Дійствіє, історія, радість і жаль, погібель і живіт одному народу еще не написано у книшці; якби ото истіскати у одну статейку?! Пять сто рокі жіємо тут Русини на Угорщині, а еще не найшов ся чоловік испісати наші боли і неболі, оби знав про нас —ні ош велікій світ —лише бодай оті люде, котрі між границях мадарської держави живуть и тоті, котрі

⁶⁾ тому; ⁷⁾ коли би;

¹⁾ Звертаю увагу, що в сім листі правописъ вже інша, дуже близька до нашої фонетичної В. Ги.

нам тілом і душов май ближше: родичі наші. Гірка доля, коли навіть тільки не знавуть многі люде, что у Угорщині и Русини живуть. Писатель сіх сторон по більших містах був, но — особливо у мадярщині — не найшов ся такий горожанин — окрім професора — і такий, котрій годін бувби порозуміти, якої нації я? Правду мав тот кореспондент едної мадярської газеті, коли случайом мілленарніх торжественностей на нашом краї так пісав, что Угорщина лише типирь відкрила Русини наші. Які же оті причини, пред котріх не жили есьмо? Много, множество їх. Едну ревну монографію можно би написати с тіма датами обширно, котрі тут приложимо.

1. Перша причина стани: природа. Гори наші не дають хліба, лише місто, где погрібавуть чоловіка.

2. Число русинів дуже малое. Отменшавуть его динь на динь мадярізація, хвороти і еміграція.

3. Не мають жизненної сили, бо нема водителі, школи, пізнанє самого себе. Правительство, політичні Behörde лише на ото міркувуть, чтобы порядок був, порція²⁾ заплачена, лише жиди тучнувуть і мову державну розширивуть.

4. Хотя мають кірілліку, не доходят ся с своїмі рідніми братами, ні пишуть, ні читають по руські; язык погубив ся, омадярізовав ся. А ктож винен тому? Мадярі? Ні, мі самі, інтеллігенція наша, пісателі наші. Тут жіеме 500 рокі під Бескідах, но навіть не війшла книжка с народною мовою написана. Пісателі наші і самі не годні углайхати ся³⁾ над тім. Четвероякі діялекти говорими у 5 комітатах руських, но нікотрій писатель не підняв хоть еден за літературного языка; бо оті мало, котрі пишуть, презирають мужіків язык, не уживавуть его, говоривше: ми літературню мову уживаємо, не просту. Из цього пак ото війшло, что вони писали самі собі, на рід іх не годеи був порозуміти и обстав темним, безученим, худобним⁴⁾. Кругі офіціальні, правда, не дозволили сіе дійствіе, не хотіли ото терпіти, чтобы сіи — хотя доброволні, ревні русини — москвофільство тут роспространялі, бо мо-

2) податок; 3) погодити ся; 4) бідним;

ва їх чисто московська, вони оту держуть за літературню и так нас віучілі, що ми не частина Українско-руської народности єсьмо, но чисті Россіані; за ото і не шукаймо ніякої завязкі с іншими нашими родинами, крім маскалів, на пр. галицькими русинами. Наша ціла література така, як червене платя: лише аристократи ношуть і оті лише на Jagd. Прі таких ділах зовсім не диво, що нарід науку шукавше — бо без тої і один не годен жити — відті отбірав єю, відкі ему силовали: из сторони мадарської.

5. Писателі наші от роках 1850—1880 (от 1880 і не маємо руську літературу, образує єю самій Листок Фенцика і молитвеннікі, писателі занімали, либо по мадарські пишуть) так виховали інтеллігенцію нашу, що „православній“ язик наш ні мова нарідна, но літературна єсть (московська); працюване галицькіх русинів, що вони нову, добру мову собі чинили с цілим животом духовном і літературою, не заслужать інше, як висміяня. На примір, родич того Вівсаника, котрій у 1849 окт. 19. у депутації був до цісаря, чтобы право русинам просити, таку промову проголосив, що ціла література, фонетіка, цілий культ Шевченка галицькіх русинів не інша, ніж комічна гандаданда (шопкі). Так і не диво, що Галичина від нас ліпше одрізана духовно, як ото Охримович написав у Вражінях, ніж Австралія од Європи. И не диво, що наші священники не годні порозуміти єдного однісінького Листка, котре хотя руськими буквами надрукована, до поли⁵⁾ мадарська; и так не дуже може порозуміти того редакторського Botschafta, котрого Фендик єдному абоненту, що довжен ему обетав, написав у газеті свої: „Тумане, гадаш, что я дарьмо буду тобі свічку палити“? Правда, за ото Фенцикови не мож кривду робити, він тому не винен зовсім, что про Листка абоненти позабувають ся. И не диво, что ми не знаємо, чи Nachtwärter був Шевченко, Хмельницькій — чи деякі московскі чиновнікі.

6. У школах гімназіяльних не учать руській язик, дома не чуємо. Правда, при унгарської и пряшевської школи учать, айбо ото не наш руській язик. Склоненіє

⁵⁾ половини.

слів деяк научемося — тоті котрі хочать, —но читати, порозуміти лектуру, ні. Годні и дуже охотно читали би есьмо на простої мові написанні книжки, но таких нема, бо мужік не мусить⁶⁾ знати, что пани пишуть. Что від малости дома, від слугах, слухаш и знаш по руські, то несемо до школи; тут же ніч не доложимо — бо виховане мадярськое — забудемо рідну мову нашу. Котрій за попа иде, не займає ся —бо не знає, либо не годен — літературою. Цівіли же затаять рускість свою, стануть чистими мадярами, ни лише у почуте, но и у язикі. Відки годен тут нарід научити ся, як треба Богу и отечеству служити, тут і на другом світі собі добрій живот віправити, с світом ступов⁷⁾ ходити? Духовенство ни лише морально, но и на науку так упало, что 50% ні на практичні, ні на ідеальні діла не годен стадо своє научити. Котрі смутно позирають есе и хотіли би зашто на доброе перемінити з нинішніх станей наших, мало тіх, не годні; май білша часть через виховане мадярськое и не хоче народа з руським язиком у патріотичном дусі виховати. За ото сділав ся і крізіє общества нашого св. Василя. Цьому протектором буля оба єпископи, Валі і Фірцак, котрі типирь зrekli ся цього, бо самі члени не годні на єдну дорогу виходити. Се общество уснуло еше у 80-х роках; типирь хотіли го збудити, бо нарід — сія велика сирота — уже йойкать.⁸⁾ Но вороги стали против общества з сторонах тіх поців, котрі своє омадярізоване стадо попасувуть; великий свій патріотизм хочучи виказати, не хочать, оби общество і далі по руські діяствовало, на мадярськое хочать его перемінити, либо знищити, говоривше, что нарід не мож з руським язиком у патріотичної дусі учити; общество народною мову не уживає, нарід йіх книжки не годен зрозуміти и хотя навіть уживало би, и те не коштує⁹⁾ нич, бо нарід і так за малим часом омадярізує ся; на такій малий час не виплатить ся по руськи книги писати. Водитель сіх, Е. Melles. парох мало-добранський. Він видав єдну брошуру, у котрій дбає ся удостовірити світа, что з руською мовою підняти народа нашого — преданє отечества москальові. Велика

⁶⁾ може; ⁷⁾ у крок; ⁸⁾ плаче; ⁹⁾ поможе;

горщина¹⁰⁾ уросла між Basilitan і anti-Basilitan. Сіе віді-
ше єпископ пряшевський післав на собор общества кано-
ника свого В. Sas, чтобы упросити з фонда общества тоті
гроші, котрі єго духовенство издав при основанє у 1862,
и розказав священникам своїм з общества выступити.
Фирцак также зрек ся протекторства, казавше, что члени
досі нич не робили від 3 літ, лиш вадили ся між собою;
такого общества він не хоче пропагати. Еслиби можно
було наші писателі туда довести, чтобы руську народну
мову уживали — а на те не дуже мож надіятись — еще
і тоді не много би хісна зробили. Винні і писателі і anti
Basilitani, винний тут от правительства до нині рожденної
дітині кождїй, ученній і неученній, русини так само, як
мадари

Між таких стан не дивниця, что ті, котрі обстали
русином (а такі єсьмо з молодіжи 5—6!) у цілу апатію
пускають ся і лишуть діла так ходити, як самі от себе
ходять. Правда, Кіріл і Метгод лише двое були, одна-
кож зробили фундамент цивілізації. Айбо оті святі були!
Сходи не 6, але 60 молодіх, ділолюбивих чоловіков
мало, чтобы легальною дорогою переіменили сіи стани,
котрі ото донесли, что одна народність свое май природ-
нійше право отказати мусить: мову рідну. Ціла інтеллі-
генція тілом-душою мадярська, ніч не хоче знати про
тіх киванях¹¹⁾, котрі у прошедшем напу самостійність
оцілювали; презирають їх, як москвофільство. Такое
односторонное вихованє май більшої части інтеллігенції,
что не мавуть вони інчих ідеалів, ніж „добрымъ мадяромъ
быти“. Гуманизм, традиції, ідеї, дійствие для других, лі-
тература не обезпокоють нікого. Кто всегда лише землю
рне, до землі буде всегда привязаний. Нема і єдного
ревного, excellent-ного русина у великім світі у нас; если
і є один iudex curiae, профессори, затаять рускість свою,
бо avancement пропаде.

7. Нема кого, чтобы народа учив. Нарід absolute
pauper, тільки має, что власне від днесь на завтра дожїє.
Відносини природові, равнодушїє правительств, світа
и малодушїє, безученє і самого себе незнанє русинів
наших, туда принесли діло, что русини з смертьов від

¹⁰⁾ суперечка; ¹¹⁾ змаганнях;

голоду борються ся. Militär-Meldungen доповідають, що нігде на Угорщині тільки хворих, слабих, не entwickelt, як у русинах; нігде такі страшно великі рештання даня¹²⁾, тільки ліцітації, тільки жидів, тільки плачущих людей, як у північних комітатах Угорщини. Такі страшні єї стани, що навіть і правительство hat für genug gehalten diesen Zustand, хліба дає народу і державні школи підставляє, бо переконало ся, що учені русини не годні, не хотять, не знавуть навчити нарід ступов ходити світом.¹³⁾

Язык руський і інчак присуджений на згиб. На багатьох містах, особливож у комітаті землінським, тільки державних шкіл є, що молодіж вже не знає кірілліку, не учать її. Чтоби єї бодай у віри подержати, мусіли були священники з латинков книжки, календарі, молитвеннікі і пр. друковати; бо и правда, если не годні руські книжки читати, забудуть рідну мову і переходять на лутеранство. И так хоть не кіріллікою, по руськи будуть читати як уже і читають с мадярьсков ортографію латінськими буквами руські книжки на пр. так: „Lyubeznoj csitátelyu! Tut nájes jednu novu knisku, kotrá zá oto napiszáná cstobi tebe poderzsálá vo viri právo-szlávnoji káftolicseszkoji“... (3 місяцослова І. Феєторія.).

Половина нашому языку и такъ уже мадярьска. Хоть як добре знаємо, с єдним галичаном ледво годемо порозуміти ся. Май меньше 1500 коренних слів мадярьські.

8. До цього приходить ото киване¹⁴⁾ омадярізованих русинів, котріх є 150—170.000, чтоби окреме єпискупство дістали. І сє єдно забительноє¹⁵⁾ оружє руського языка, бо самостійна дієцеза національно-мадярьска дуже скоро омадярізуєт оті, котрі єще по руськи знавуть; хоть дістануть єпискупства хоть ні, служба обстане і далі мадярьска, як ото всі мадярьські газети с єдним серцем і великою радістю конштатувуть. Інтересантна дуже історія цього двигання. Від 50-их років сего столітя для омадярізованих русинах священники комітатів Hajdú, Szabolcs, Szatmár. самі від себе переводили книжки служебні на мадярьску мову, по мадярьски отправляли до нині служ-

¹²⁾ податку; ¹³⁾ поступати на рівні з рештою світа; ¹⁴⁾ змаганє; ¹⁵⁾ убілє.

бу, по мадярськи молив ся нарід — бо і не знає іншак — від *a* до *w* все мадярськов було, но без дозволення Роми. Типирь же розказ приходив з Роми до єпископи, чтобы не дозволили мадярську службу. Фирцак видав сій розказ своїм попім з тим, что папа лише за ото пише сію енцикліку, бо субордінацію оразили, коли без його дозволення перевели книжки. Если петицію донесуть до його, папа охотно дозволить літургію мадярську; він сам таку інформацію подав, что есе мусить Рома дозволити, бо інакше греко-католикі мадярські церьков самостійну національну зроблять—і без папи. З сього пак ото вийшло, что священники службу і далі по мадярські відкончавуть. Типирь великое волненє між наших братях, котрое віро-ятно так ся скінчить, что Рома — боючи ся від шізми — все дозволить.

22-го января горожанини гр. кат. у Debrecen землю просили від міста на церьков і на школу. Debrecen охотно дав місто сєї просьбі під тим условієм, если у церькви лишь по мадярські будуть служити і если філіялна церьков перемінить ся на *mater*. А добрі гр. кат.—і при-стали. Зокругло чужі нарідности обнимавуть тіх 7 міліонів маляр, якби у клітці держали їх; однакож так єсьмо з ними, як тот *tarfer* маляр, від котрого коли спитали ся, чому так йойкать, відповідав: „Турка едного имив, але не хоче мя пустити“.

Такі наші справи у Угорщині. Днесь є кого учити, але нема кому; за 50 рік може буде кому, но не буде кого на руську науку. Помимо того, что угорсько-руська інтелігенція наскріз зма-дарізована є, то преці є у неї якесь почутє руськости. Однакож ото почутє є таке слабе, невироблене, неясне, що нема надії, аби з того щось путнього вийшло. Не-далеко тот час — укажувуть стараніи і *Drängung* всіх мадярських газетах — что закони народности 1868 пере-мінити треба, бо переконали ся мадярі, что пока сін у житє, доті не поступає мадярство. Не годні ото зрозу-міти, що волохи, хорвати, русини и т. д. годні добрима патріотами бути, хоть і не говорять по мадярські; так перестрілив шайбу шовінізм мадярський, що вони на ассіміляції грамматичної злагавуть ся, а не на політич-ної, як те розум дікує. Цілий край повний є тим, що тут не вільно другому жити, лише мадярови. При таких

авспіціях не мож у нас чоловіка найдти, котрий би for-
dern möchte; ми лише дати знаємо і всегда лиш даємо,
нічого не дістанемо доброго. Між 500.000 русинів не
найде ся білше від трьох, котрі би бороти ся пристали,
але самі не осміют ся. Бо русини наші учені не хотять,
ибо боють ся голову і слово підняти; неучені же не го-
дні, не знавуть до те. Три особи не годні збудити одну
народність, котра спить, від 500 років спить. Угро-Ру-
сини природою і історією засуджені на змадарізоване.
Правда, галичани вибороли собі уже всі права, що ле-
гально їх в та можемо за німа ходити, вони уже до-
рогу утоптали. Но яка ото буде боротьба, коли навіть
читати, писати по руськи не знаємо не маємо. не хо-
чемо! І у Dante на вході підземного світа і на верхах
Бескіда самі оті слова написані, котрі говорять і нам
і до Галиції про нас: *Lasciate ogni speranza!*

В січни, 1897.

Подав Володимир Гнатюк.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

І. Лист М. П. Драгоманова до О. Борковського.

Chemin Dancet, 14. Genève, 1888, (початок ноя-
бря. — М. П.)

Високоповажній Добродію.

Зараз получив ја Ч. 20-е „Зорѣ“ і з цього поводу
позволяју собі звернути увагу Вашу на те, шчо до
мене не дішли чч. 13, — 14, — 19-те, і попрохати
Вас вислати мені їх. Може ја і не мају права на таку
просьбу, бо ја сам не пренумерант Зорѣ, а дарован-
ному коневі в зуби не дивлятьсѣ, — та мені пи-

сала сестра моја (Олена Пчёлка), шчо вона влагодитася так, шчо поки вона сотрудиницею в „Зорѣ“, то газета ця буде мені висилатись, — то ја і дозволяю собі звернутись про недостачу чисел Зорі до Вас просто, замість довгої дороги через Ковель. Ја б і сам радиј був відслужити ј „Зорі“ за посилку своєюу працею, — та будучи одним з „виедімінованих із суспільности“ народовськими проводирьами, не смію про це ј думати.

Дозвольу собі прибавити до сказанного повишче два слова з поводу заміток „Зорѣ“ на мої статті в „Товариші“*). — Авторіві заміток не подобається „недружіј тон“ ј т. і. в тих статтях, натомісь він хотів би „любязного, дружнього поученья“. Тільки ж (переч. „причина“) джерело того тону вија(с)нити може ј те, шчо сказав в тім же числі „Зорѣ“ рецензент Добуша на стор. 342, — змальовувавши галицьких схоластів-естетиків. Не може бути сумніву, шчо ці схоласти з монополізували всі публичні пројави нац. житья русинів і фанатично виедімінують все і всіх, шчо і хто не підходить під їх рямки. Ці схоласти не тільки вузьколюбі, а ј просто лїнівї, — бо коли б вони хоч тільки працювали то при малих навіть талантах вони б усе таки діјшли до ширших думок. Але до старих поглядів австро-метерніховських часів вони причепили з нового тільки один поверховнїј націоналізм, над котрим нема чого богато думати, — та з такоју філософікою збувають усякі справи, — „вјажуть на землі“, думајучи, шчо те буде „звјазане ј на небесі“.

Шчо до мене, то, читајучи все важнішче, шчо виходить у Галичині з 1863 р., ја давно бачу цей рак, поїдајучиј ліпші змаганья русинів, — і можу Вас запевнити, шчо з 1867 р., коли ја увіјшов у безпосередні відносини з галичанами, ја ј листами ј розмовами ј печатно спробува(в) тисьачу крат любязні ј дружї слова, — навіть просто підсував лю-

*) Зоря, 1888. чч. 19—21, статя Олекс. Борковського про „Товариша. Письмо літературно-наукове. Ч. 1“ Про статі Др-ва все у чч. 19 і 20. — М. П.

дім під ніс книги, по котрим вони б могли навчитись. Тільки ж товста шкура схоластики відбивала всі такі лубязні заходи, а фанатизм монополістів навіть викидав грубости і лайки в відповідь на такі заходи. Конечністю стало поспробувати гострішого способу, що б пробити ту шкуру.

От Вам новішчій примір дльа сміху і горьа в 18 ч. Вашого ж видання. Там пр. Ом. Огон. пише про Костомарова і вилічує „важнішу літературу“, — та між нею не зна навіть автобіографії К-ва (,) що надрукована в „Р. Мысли“ ще в 1888 р. (помилка замість 1885. — М. П.), ні споминів Куліша, надруков. в „Нови“, — не кажу вже других, теж важних матеріалів. І після цього цього (= всього. — М. П.) він все таки „в'яже і розр'іша“ важніші речі в кар'єрі К-ва, в історії укр. руху, його відносини до російщини і т. і. Що ж Ви „лубязно“ скажете йому: друже, не пиши про те, чого не знаєш! — Так він же університетський професор, — сам мусить знати цей афоризм і студентів йому навчати. Я вже не кажу про те, як напр. той Ом. Огон. зв'язав напр. мене грішного з Фр(анк)ом, Ц(авлик)ом і іншими „соціалістами“ — „відпадають, мовляв, від народніх ідеалів!“

Чоловік не ангел, — не дивно, що иноді в його рука засвербить, як він сотенний раз прочита такі вирокі лівих схоластів. Окрім того за себе особисто я мушу сказати ще одно: схоласти або виступають анонімами і під псевдонімами, або незвісні в Росії — а я веду чи таку, чи сяку боротьбу за те, як я розумію укр. справу, — під своїм власним іменем і несучи на собі ненависть реакційної і недоглядної московщини, — мало того, я відповідаю навіть і за Стодольських *) і Огоновських, навіть і за самого Волод. Барвінського, котрий обкидав мене всяким болотом і брехнею (завідомою), — коли не вірите — прочи-

*) „Етнографія Славянщини“, напис. О. Стодольським (псевдонімом), котру скритикував Др-ов у „Товариші“; там же в статі п. з. Сміх і горе, вказано деякі смішні і zarazом сумні прояви тогочасної руської публіцистики. — М. П.

тайте Нов. Время, Изв. Слав. Комитета, Кієвлянинъ і т. п. Так у мене тим паче може свербіти рука..... Тільки ж в усякім разі ја зовсім не з суб'єктивного почуття пускаюсь у „Сміх і горе“, — або по Вашому глуз і падьканье, — а з најоб'єктивнішого розшчоту: на товсту шкуру треба кілка, щоб пробити її хоч в кількох місцях, щоб було куди пролізти ї лубязному слову. Час покаже, чи помиляюсь ја чи ні, — а поки простіть цю балаканину незнакомого Вам чоловіка ї приїміть вирази пошани між інчим і за Ваші проби вивести „Зорю“ із схоластики.

М. Драгоманов.

2. лист М. П. Драгоманова до О. Борковського.

Chemin Dancet, 14. Genève, 14/XI. 1888.

Високоповажній Добродію,

Оце зараз получив Ваш лист. Простіть, коли в своєму листу ја чим вразив Вас. Ја писав, операжучись на факти. Так напр. ја добивсь собі ї цей рік „Зорю“ тільки многократним плачем перед сестрою ї навіть племінницею. Далі вираз „виелімінованій із суспільности“ взятиї мною не з власної фантазії, а з „Дѣла“. Власне Ваш вираз — що ја „відвернувся від (Вашої) громади“, зовсім не відповіда дієним фактам, — про котрі ја не стану розказувати, навіть коли б вони Вам були незвісні, (багато з них печатано), бо страх не лублю ја всього подібного особистому голосінню ї скаргам.

І тепер, замість усяких історичних оглядів, котрі б мусили переконати Вас, що не ја відвернувся, — ја готовий просто приступити до будучого ї з поводу Ваших слов: „пишіть нам“, — ја просто питаю Вас: об чім? — Звісно, ја можу писати тільки об тім, що хоч трохи знаю, — і через те виставляю Вам р'яд тем, над котрими ја остатніми часами працював, — а Ви виберіть з них такі, котрі, по Вашій думці, підійдуть під р'ямки „Зорь“.

Тепер ја заїнятиј між инчим славјанськими нар. релігійними легендами; вибрав з них по ріжним причинам, — особистим (моја дочка виходить заміж у Болгарію) і принципіальним (болгарські легенди заховали найбільш елементів гностицизму і богумільства) — легенди болгарські, про котрі і печатају ряд статей по французькому. Треба завважити, шчо болг. легенди дуже подібні до наших, — так шчо праця моја рівночасно і дльа Болгаріі і дльа України, — і ја легко можу переробити її так, шчо осередком стане матерјал український. Посилају Вам легенду про створіння світа і т. и. з коментарієм до неї*). Коли хочете, то напишіть на цю працю рецензію, котра може стати переходом дльа Вашої публіки і начальства до појаву моїх работ у „Зорѣ“. Коли хочете, переложіть усьу цю роботу, — а потім, як схочете, ја можу обробити спеціальну монографію про першій мотив легенди дуалістичне створіння. — Далі ја можу дати цілу серію статей під назвою: „Матеріали і уваги про укр. нар. словесність“; почну з старинних віршів, про котрі сказав коротко у „Ватрі“. Там між инчим ја згадував про одну дуже оригінальну пасхальну віршу; тепер її два варјанти напечатано в К. Стар. У мене јесть ще два варјанти, — повніші, котрі ја б хотів подати цілком, — додавши порівняння нашої вірші з білоруською і з луною її — великоруською, дуже кумедною. Під кінець ја б хотів сказати про протестантський елемент в наших нар. віршах. Протестантизм ја тут признају два: просто занесенні з Заходу і світський (бо чому справді не бути і у нашій церкві реформацькому рухові, коли він же був і в Візантіі і у балк. славјан і в Пскові з Новгородом?). Правду сказати Вам, мене наші вірші тільки тим і інтересујуть, шчо в них ја бачу зразок всевро-

*) *Légendes pieuses des Bulgares*, par M. et Mlle Dragomanov (Mélusine, revue de mythologie, littérature populaire, traditions et usages. 1888). В „Зорѣ“ про те є бібліографічна звістка 1889, ч. 1 і резюме А. Б. в чч. 2 і 3 п. з. Побожній (релігійній) казки болгарскій. — Про порушені Др-вим теми див. далі виписку з листу А. Б. — М. П.

пеїського руху; в цьому їх інтерес і тенденційні і наукові. — Спитаю Вас: чи Вам дають ті „обухи“, про котрі Ви пишете, стільки вольности наукової, шчо б можна було в „Зорѣ“ про таке писати? — Далі ја б хотів написати рецензію на літературно-історичній бік праці П. Житецького, шчо тепер іде в К. Старині і назвати її „Православ'їє і українство“; тези рецензії: 1) укр. нар. мова стала видератись з болгарщини в XVI в. при дезорганізації правосл. церкви на Укр. і під впливом протестантським. 2) Берестійська унія викликала по реакції організацію прав. ц-ви (церкви), котрі поміг і рух козацтва, елемента культурно відставшого на заді. 3) Ця реакція і козацькі війни знищили і одіхнули до поляків протест. елемент на Русі, а з ним і нар. мову і підперли болгарщину. 4) За цю церковщиною наша Русь пішла і під Московщину, — котра ще в XVII ст. зовсім не вибилась з під болгарщини. 5) Далі, в XVII ст. наша Русь і не чулась, як підпала під спеціально-московськij вплив, — з під котрого почала вириватись тільки вже тоді, як сама Московщина вилупилась з під болгарсько-російського макаронізму.

І про цю тему можна считати Вас теж саме про обухи. —

Нарешті ја б міг написати Спомини про Костомарова і Тургенева з листами їх до мене; між инчим розказав би і про Парижськij літер. конгрес 1878 р. і про те, як Тург. провів там протест проти заборони укр. письменства. —

Прошу Вас, — скажіть отверто Ваші думки про всі ці праці.

Дуже вдячний ја Вам за Ваші уваги про галицьких льудей і обставини. Під цими увагами, — а надто в першій половині листу (друга дуже коротка і часами темна для мене) — чується живе м'ясо, саме најдорогше для дослідача. Тільки ж ја хоч і не смію рівнятись із Вами в знат'ї галицьких справ, — а все таки берусь споритись з Вами, бо все таки і ја бачив галичан: тричі переїхав ја Австр. Русь вдовж і поперек і жив чимало у Львові і у Відні, корреспондувавсь і корреспонуєсь тепер з дес'ятками галичан. І мушу ја сказати, шчо стан їх важкий і обухи

Ви напечатали мою замітку в „Зорѣ“, — а від себе додали, які схочете, уваги.

З великою пошаною застаюсь
готовий служити Вам М. Драгоманов.

Р. S. Получив ја 2 N „Правди“. Не подобається са мені ні Ваша полеміка з нею, — хоч ја сам думаю, що ліпше б було, коли б новий орган навіть зовсім не звався Правдою (ще ліпше, коли б він був справди новий і по думкам!), ні її з Вами. Яка тут конкуренція? На ділі між Правдою, Зорею і Ділом міг би бути поділ праці.

Будьте ласкаві, передайте NN-ри *Mélusine*, як Вам вже не буде треба, до бібліотеки „Просвіти“; простіть, що так роблю, — бо мені всього дається по 10 екз. на все. При случаю нагадайте д. П-ському, що ја не получав за 1888 р. ні одного видання „Просвіти“, а ні календаря за 1888 і 1889 р. Про остатній Календарь просить і Маслов-Стокз, котрого там надрукована праця. Той же Маслов просив Вам переказати, що він незабаром пошле Вам переклад з Короленка: „Въ дурномъ обществѣ“ (в „Зорѣ“ був йогож переклад „Лѣсъ шумить“), а за те просить Зорѣ за 1889 р.

Виписки з листу О. Борковського до М. П. Драгоманова (Львів, 22. XII. 1888.)

Ті теми, що подаєте мені до вибору, суть всі так цікаві, що й не знати, яку в них вибирати: і видавництво Зорі і її читачі могли б лише вдячні бути за такі наукові праці. Питаєте, чи наші „обухи“ дадуть Зорі та стільки вольности, щоб писати про такі речі. Відповідаю щиро: *est modus in rebus!* Не с о б л а з н и т ь нікого предметова наукова розвідка, в котрій навіть зла воля не зможе добачити тенденційности, противної католицькому або й православному клерикалізмови попівства. Інакше годі! Треба у нас тямити передовсім на наших об'єдинителів і їх вражду до народолюбів.

Народовці суть вольнодумними і поступовими (на нашу мірку, можливу при нашій освіті!) ; об'єднаниці кують с того оруже на них і удають, як їм того треба, навіть папістів. Пошівство наше
 склоняєсь переважно до об'єднаниці-лів і дуже часто сліпо їм вірить. Виходять с того такі обяви, як той, що коли одного народовця похоронено без попа, то об'єднаниці мали довгий час чим воювати народовців, і то на жаль — уснішно. Таке і с тим: нема страху, щоби народовці неприхильно прийняли таку розвідку (про сльіді протестантизму); але є певність, що об'єднаниці, коли-б найшли в ній яку ключку, то не занекали би чепити ся за ню і ударили би у всі дзвони на тревогу (підриване віри, церкви etc.). Адже така дрібна річ, як фонетика, зводить ся у нас на підриване віри, церкви, на атеїзм, нігілізм! Се у нас чи не найтяжший обух. Легко то казати: свобода гадок, слова, вольна дискусія etc. (пор. „Наша публіка“ в „Товаришу“); але інакше оно показуєсь тоді, коли останешся с своєю свободою слова в безлюднім степу. Свого часу друкував Франко в Зорі порівнане біблійної казки про потопа сьвіта, чи що (не тямлю вже добре) с такими ж казками азійських народів. Кілько ж то було за те гвалту! От і свобода слова! А річ же невинна, наукова. Хіба вже сам не тямить того, коли міг написати таку „Нашу публіку“. . . . Так по сім міркуйте і дайте собі самі відповідь. Я міг би напевно дати відповідь аж тоді, коли б перечитав річ вже готову. Ви можете і тепер вже відповісти собі, бо знаєте, як оно буде написане. Як небудь Ви сю річ обміркуєте, я могу Вас впевнити, що був би не сказано рад, коли б Ви вже і після сего мого пояснення узнали ті розвідки за можливі для Зорі. А що вже про Костомарова та Тургенева, то мабуть і двоїтись нема що: у всякім разі був би се бисер для нас.

Громада наша, чи то краще сказати, наша галицька руска суспільність — обскурантна з гори до долу, — то свята правда — тільки не по власній добрій „непримушеній“ волі она є такою. Є она і рабська, тільки ж знов не добровільно рабська. Є она і лінива, тільки ж не знаменито лінива. Ті всі прикмети наші уважаю за конечний добуток всіляких факторів

і сил, котрі ухилити або змінити в великій частині не від нас залежить. А вже річ певна, що так як ті сили не від вчора діляють, як ті фактори не від вчора складаються на той добуток, то і не до завтра можна їх ухилити або змінити. Далось би о тім томи писати! От обскурантизм! Адже й швець навчився шити чоботи від майстра; а коли у ліпшого майстра був в науці, то і краще навчився. Ну, від кого-ж ми набирали ся світла? Нас виховали Німці; і чи то самі були дурні, чи така була з гори система, щоби не допустити світла до голови „підданих“: виховали з нас дурнів, придатних тільки до ремесла якого там, або краще сказати, здалих лише на колісчата в якій там машині. Ще з давних „гуманітарних“ шкіл і ліцеїв виходили частійше люди; але вони давно вже перевелись, тепер хіба ще деякі недобитки з них мрачним оком глядять у могилу. С пізнійших німецьких шкіл виходили лиш недоріки. Я скажу тут, як нас вчено на університеті (у Львові кінець 50-х і початок 60-х рр. — М. П.) На філільогічній факультеті говорено нам цілий оден семестр за рік родин Демостена; та й сего не докінчено. Що найспосібніші студенти ходили мов блудні вівці і не знали, за що їматися; і вікому було напутити їх, бо професори навіть на виразне запитанє не хотіли указувати стежок, кудам ступати. Тяжко товаришів, що цілими днями сиділи в бібліотеці і читали... латинсько-німецький чотири-томовий словар Кльоца або „Antibarbarus von Krebs“ (книжку, без котрої весь вік можна обійти ся найзнаменитшому філільогі). І так марно сходили літа університетські. Слали опісьля на суцїєнтуру більших дурнів, ніж ті, що приходили на університет. Аж там треба було брати ся до науки, щоби бодай тільки знати в школі, кілька вимагає ся від ученика. За шість... десять літ гіркою працею і власним досвідом найшло ся дорогу до мети, до учительского испиту, т. є. те, що вже на університеті можна було пізнати і в більшій половині зробити, коли б людяні професори. Минули Німці, настали Поляки (1867 р. — М. П.). На безрибю і рак риба. Ті знаменитости, що позасідали на катедрах університетських, були виховані Німцями, котрі уступили. Німці бодай самі для себе щось знали; а ті... пожаль

ся Боже! Чи треба Вам дальше сю річ розводити? Наглий, невідготовлений переворот з німеччини на польщину, — недостача книжок, — недостача учителів, знаючих як слід викладову мову, — те все спроводило знов незаперечений упадок науки по гімназіях і знання та образования молодіжи. На університетах стало коли не гірше, то певно не ліше. І та жміночка бистрійшої молодіжи університетської без проводу сьвітліїших людей рве ся до чогось, сама не знає до чого, — хапає ся до науки без ладу, без системи, як що попаде в руки; ліше і так ніж ніяк, але за короткий час молодечого віку не багато можна тим способом зробити. Настане час боротьби о хліб, і те, чого полизало ся, або марно пропадає, або несьлідно збогачує ся. Пишете про бібліотеки. Алеж бо до заложення мудрої бібліотеки треба розумного проводу: нехай же мені віткне хто гроші в жменю: „на! накупи собі книжок!“; отож то я їх накуплю! А таки я трохи більше бачив сьвіта і сьвітла, ніж молоді наші хоч би і як спосібні студенти.... В дечім оно видимо повертає ся к ліпшому, але поки буде з того якась признака, не мало води упливе в Дністрі.—

Кажете: рабство. А певно, що рабство! Але чи може бути інакше?... До рабства ми навикли віками. До того ми немічні, і на кожному ступни чуємо тую неміч. Сьвітло науки не багато нам еше додало сили, навіть не гаразд розяснило нам ще наші права — людські і громадянські. Не будьте же тут рабами! Рабство з гори до долу! Огидливе рабство в раді державній (от пр. Ковальській). Але запитайте: чи не рабство ціла тая рада державна? Говорять декотрі навіть дуже сьміливо; та чи від того они багато менші раби від Ковальського?... Рабство в ієрархії церковній; а хто ж у нас менше зависимий від неї? Та годі вимагати сьміливости від того, кого з гори яко раба настановили. А приклад дуже заразливий! А той, хто стелить ся рабом перед вищим, дре кирпу перед нисшим і жадає рабства від него, бо „горе тобі!“ І Ви хочете збірки російських (брр!) видань в бібліотеці університетській! Чи свідомі Ви того, що Ви сказали?! Приїхав Матейко на виставу Ставропігійську і запитав Шараневича (одного зі стовпів москвофільства! — М. П.), чи був або чи

буде Стасов: „він би вам означив як найдокладніше, що кожда річ варта“. — „Що? Стасов?! Дух св. при нас! Ще сказали би, що я для Стасова улаштував виставу!“ — А в розмові з братчиками Ставропігії каже: „Про Стасова мені говорить! Як ви можете вимагати від мене, щоб я просив Стасова?!“ — „Але цитуйте! Ми вперше від вас і чуємо за якогось Стасова! Ніхто від вас того не жадає“. А прогос вистави! Зразу голосило ся, що то буде вистава на пам'ятку хрещеня Руси. Відтак положено, що також на пам'ятку 300-літнього істнованя Ставропігії. Наконєць ще додано, що також на пам'ятку 40-літнього панованя цїсаря. Аж прийшло до отвираня вистави в притомности намістника і инших властей: старійшина Ставропігії (Шараневич — М. П.) ані не писнув за хрещене Руси або пам'ятку Ставропігійську. . . ! І скажіть же єму, що се добровільне рабство! Вам так здаєть ся; а він умер би зо страху, коли б зробив інакше. Се не добровільна річ, а тяжка, конечна язва. Тут не допоможе: „lève—toi, mange—moi!“ — Кажете: знамените лінивство. Правда, проявляє ся і лінивство. Але в загалі скажу Вам, що ми працюємо, як ті чорні воли: тільки за мало рук чи голов до тої праці, то і признак із неї мало; ще-ж майже кождий з наших шевців поневоли мусить бути і кравцем і столярем і ковалем, — як коли треба — то і ніхто в нічім не годен видосконалити ся при сій своїй праці. В обороні карт я ставати не буду. Але все-ж такі годі без перестанку, без випочинку робити яку небудь роботу, хоче ся нераз бодай в іншу сторону мисли свої звернути і мені хотілось би нераз хоч на годинку зовсім о нічім не мислити. Напрацювавши ся дома, що аж голову розпинає, годі йти до Бесіди на поважну розмову, бо се знов праця; так дехто сяде і до карт. Не хороша, не мудра се розривка; от мудрійше би піти погуляти та подихати свіжіїшим воздухом. Але і каменем кидати за те мабуть ще нема достаточної причини.

Мелюзіну передаю Просвіті.

Р. С. Несказано рад би я здобути у Вас ті „Матеріали й уваги про укр. нар. слов“, „Рецензію на праці Житецкого“, „Спожнни про Костомарова“ etc. Я

навіть не знаю, чого б по правді треба було, щоби їх не можна дати у Зорю.

З листу А. Борковського до М. П. Драгоманова.

У Львові 18. II. 1889.

Між инчим д. А. Б. звіщає Др—ва, що для памятного ч „Зорі“ в честь Шевченка д. Косачева прислала „на днях статейку із своїх споминів про святкування Шевченкового свята дітьми“. Просить і Др—ва написати що і радить ся, коли видати те число, — може аж після святкування „Просвітою“ і і. товариствами, котрі для концерту може й запросять Лисенка. Нарешті пише: „про мої та свої клопоти з Батьківщиною певно мусів Вам згадувати Павлик. І дивно і неждане диво! Я бодій его не ждав!“

3. Лист М. П. Драгоманова до А. Борковського.

Genève, Chemin Dancet, 14 (23) Фебр. 1889.

Високоповажній Добродію!

Сьогодні в ранці дістав Ваш лист, — та зараз же зануздавши голову, щоб „не мудрствувала лукаво“, а подавала що може, та тільки скоро, — написав Вам три заміточки, котрі посилаю Вам дльа Вашого монументального вомеру на Шевченкове свято*). Дав Ваш

*) Ті три замітки такі. I. До історії аресту Шевченка в 1859 р. II. Французький переклад „Катерини“. III. Поезії Шевченка в народніх устах. Про сімю Герцена згадано далі в листі Др—ва тому, що до першої з названих заміток він виписав лист Тургенєва до пок. Герцена, із архіва его сина, унів. проф. в Лозанні. Сі замітки Др—ва надрукував опісля, в р. 1890, д. Франко п. з. Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини его смерті, де помістив і своє порівнянє листів Шевченка до Бр. Залеского, опублікованих Др—вим у Києвск. Старинь, з копією тих листів, найденою мною між паперами пок. Йос. Крашевського. Замітку Др—ва про Ш—ка,

лист Стокозу і тої написав відповідь, — шчо посипаєть ся тут-же, і як бачите обіця прислати листочок і від себе. Мої листочки зовсім не мудрі, — та на щастя хоч матерјально нові, свіжі, хоч дла галицької публіки, по кр. мірі ја так думају. Одного ја бојусь, шчо який мудрець образить ся словами Максимовича про Шевченкову матір божу покритку. Але викинути ці слова з історичної розвідки було б соромом, — і ја не знајучи, від кого буде залежати рішучий суд над Н-ром „Зорі“, роблю Kabinetstfrage з того, шчо б нічого не змінювано в моїй замітці. Прошу Вас також zostавити під усім моју підпись. На це мају сурјозні резони, — між инчим і перед сімјеју Герцена...

Мене владувало, шчо листок Стокоза підходить по характеру до 3-го з моїх і шчо також подібний буде і листок сестри мојеї, — значить, виїде хоч малий та органічний віночок, та шче і зненацька

Про те, коли Вам видавати споминові Н-р, не моје діло розсуждати. Але скажу, шчо чим скорше, тим ліпше і шчо ліпше не чекати на других бог зна до якого часу. А коли б Лисенка покликати на концерт, то було б добре. Нічого таке говорити, шчо, мовляв, „галицька гниль“ обертається до українця. Всьакому своје, — а спілкую та шче з таким талановитим і щирим чоловіком, як Лисенко, завше добре робити. . . .

З чого мусьять виходити клопоти з Батьк. і Павликом, — ніяк не второнају. Як би смів, порадив би Вам бути трохи спокійнішим обом, то справа б влагодилась. Дуже мені жалко, шчо страшенна сила

прислану ред. „Зорі“ при листі з 8 марта 1889 р., я найшов між листами Др—ва до ред. „Зорі“, у купі zostатейкою „Русини в Revue Britannique“. Поміщаю обі під названим листом, бо вони не попали в печать. Із першої с тих статейок виходить, щб робити Українцям, аби на них звертали увагу західноєвропейські писателі, і чого би не робити нашим москвофілам... У Шевченківській мірі „Зорі“ з 1889 р. (6 і 7) нема і згаданої в листі Др—ва статейки М. Стокоза, а є тільки статя О. П-ки „До Шевченкового свята“. М. П.

праці, котра на мені лежить, не дає мені сповнити свого заміру написати дльа Б-ни про Хмельницького і раду Переяславську 1654 р. (з поводу Київського монумента). Треба дльа тієї невеличкої статті багато переглянути документів, шчо б „утерти“ носа Москві, — та не по українофільському!*) Та і у загалі ја думаю, шчо популярні статті треба писати ex fop-tibus, а не по дестільаційним книжкам!. Та сподіваюсь таки вивязатись з свого довгу перед Б-ною і П-ком.

Бувајте здорові. Ваш шчириј

М. Драгоманов.

4. Лист М. П. Драгоманова до А. Борковського.

Chemin Dancet, 14 (8) Марця 1889.

Високоповажний Дорбродіју.

Сьогодні побачив ја в тутешній Société de lecture Н-р Revue Britannique з кількома словами про Русинів і зараз же зрезьмував їх дльа „Зорі“. Може згодиться заткнути јаку дірку звісткою: ось мовляв ја пишу про нас чужі. Сьогодніж здобувши Правду, знајшов там приченку до другої замітки, котру прошу привязати де небудь коло моєї статіји про Шевченка. — Страх јако не обачво наші земляки звикли писати! А „Зорі“ Н-ра 3-го так і не мају, — рівно јако „Батьківщини“ Н-ра -го-ж. Очевидно, шчо нечиста сила, котра перехоплюје мої Н-ри галицьких газет, спеціально не лубить святої троїці. Будьте ласкаві, знайдіть на того сатаньаку јаку небудь ворожбу, коли вона троїці не боїтьса.

Ваш прихильний

М. Драгоманов.

Русини в Revue Britannique.

В 2-м ч. R. Br. на 1889 р напечатано огляд д. С. Couriére (автора книги Histoire de la littérature contemporaine chez les Slaves. Paris, 1879) Les

*) Статі про Хмельницького дльа „Батьківщини“ Др—ов не вєпів написати.

Slaves en 1888. Між инчим тут говоритьсья про русинів, але виключно галицьких. „Русини (Les Petits Russes) каже автор, з політичного боку мають вагу тільки в Галичині. В Росії їх хоч і 10(?) мільонів, та вони мають вагу тільки етнографічну, — бо всі проби виробить там з них групу осібну од великорусів, „строого подавляються“. Оглядаючи літературу галицьких русинів, автор спомина „істориків і літератів, як Огоновський, Ільницький, Шараневич, — поетів, як Устиянович і Іван Франко“, Літературний Сборникъ Матиць, ред. Дідицьким, — і далі говорить про партійні поділи, котрі шкодять зросту літератури русинів. „Партія національна (national) або українофільська, котра тепер в більшості, має органом Дѣло а клубом Н. Раду, — партія великоруська — органом Черв. Русь, а клуб Р. Гада, — тепер в меншості. Jeji орган Слово перестав виходити, а проводирі Наумович і Площанський в Росії. На несчастья малоруси недавно тільки добувши вольність і не маючи правлящого класу, окрім пошів, учителів і кількох адвокатів, не мають шче самостоючої літер. мови. Партія національна бере за основу народню мову, по природі недостаточну, шчо кроку вдаєсья до неологізмів, котрі втрудняють. Организ партії руссофільської сближають свою мову до російської, з чого виходить мова бастардна (une langue bâtarde) незрозуміла массам. Друга перешкода прогрессу цієї славянської віті — це труднота знайти *modus vivendi* з поляками. Далі автор огляда права русинів в Галичині, спомина внески д. Романчука і те, як поляки не хотять поступитись русинам на їх національні змагання. „Це стан річей сумний з усякого погляду“, — так кінча автор свою замітку про русинів.

Під кінець усієї статті фр. автор огляда стан тенденції московсько-панславистичних, показує, шчо вони не поділяються і в Росії ліпшою частиною літератури — і обертаючись до французів, каже: „пора нам покинути старе кліше панславизму, але про те наш обовязок добре слідити за умисловим і політичним розвитком славян, — бо, кажу знову, це наші природні союзнники“.

Замітка до Шевченківського н-ру „Зорі“.

Наша замітка була вже здана ред. „Зорі“, коли ми получили V вип. „Правди“, посвячений XVIII. (очевидно: XXVIII. — М. П.) роковинам Шевченка і знайшли там (на стор. 341) ось які слова: Такаж антипатія (россійського письменства до українського) відбилась і в шуткуваннях одного з героїв роману Тургенева „Диму“, мабуть та антипатія належить і самому авторові „Диму“. — Я вже мав пригоду, в I. ч. „Товариша“ фактами показувати, що в Тургенева не було ніякої антипатії і що, противно, Тургенев дав чимало доказів најтеплішчої симпатії до української справи. Сподіваюсь, що повишчий лист Т-ва до Герцена буде новим фактом мого адвокатства за незаслуженно обвиненого знаменитого гуманіста. Тут прибавлю ще поправку, що іронізує над українськими піїтами Пигасов, — герої не „Дима“, а „Рудина“, — як сказав уже я в „Товариші“, лице, до котрого сам автор не має симпатії, і тут же знаходить собі репліку від симпатичного автору — Басистова. — При нагоді зроблю і другу поправку:

В ті ж „Правді“ (стр. 381) перепечатано лист Шевченка, котрий я переписав для Товариша в альбому Александра Александровича Герцена. Лист тої ред. „Правди“ назвала: „Лист Т. III-ка до Ал. Ів. Герцена“. Тим часом в листі тому написано: Посилаю вам екземпляръ Кобзаря, на всякій случай безъ надписи. Передайте его А. И. съ моимъ благовѣйнымъ поклономъ. — А. И. і єсть Александр Иванович Герцен, — котрого ім'я надписати на Кобзарі III-ко боївсь „на всякій случай“, то б то, щоб по дорозі в Петербурга до Лондона єї не прочитала рос. поліція. З дальших слов листу видно, що писаниї він до дами, котра жила в Петербурзі. Д(ь)уде, котрі знають, яка дама була приїательскою III-ка і Герцена, легко догадаються, котра то дама передала А. І Герцену Кобзаря та замість надписі і листок III-ка.

Остатній (6-й) лист О. Борковського до М. П.

Драгоманова.

У Львові 12. III. 1889.

Високоповажний Добродію!

Сьогодні дістав я — спасибі Вам! — письмо від Вас, та на сам вид нерозпечатаного ще листу аж

іадрігнув. Не вже ж мені лянні листи Ваші?!

Сим разом він був лянний, бо пригадав мені, що мушу вже раз вишити гірку чашу, котру з дня на день відсував від себе, ачеї же, мов, буде можна й зовсім відхилитись від неї! Так ні, не можна.

Зрадів було, діставши Ваші „Листки на могилу Шевченка“, та й зараз же таки загриз ся, бо від разу зрозумів, що не подоба буде писати про „Покритку“.

Я маю рацію боятись, що готові б навіть вже видруковане викинути і передрукувати на ново якого там пів аркуша (раз оно вже так було давнішими роками); так я волів заздалегідь перечитати сю річ голові товариства ім. Шевченка (пок. Юліянови Целевичови — М. П.) щоби порадив ся з „виділовими“ та сказав би мені, чи слід чи не слід друкувати сю статю. І дістав я відповідь, що нехай собі хто инший констатує те „богоотступничество“ Шевченка, а не ми — се б то Зоря чи товар. ім. Шевченка; що мов у нас в Галичині і без того вже за „Марію“ каменем кидають декотрі на Шевченка та проповідують, що „культ Шевченка між молодіжю виходить на одно як і атеїзм; помістили б ще тепер сю звістку про „покритку“, то вороги наші дістануть ще більш оруже проти нас і вже на наше власне свідощтво покликуючись, будуть атеїстами визивати тих, що управляють „культ“ Шевченка.

Ждав я еще хвилю, чи не змінить ся тая постанов, чи помістили б евентуально в Правді.

Але гірко було мені писати о тім до Вас, та ще при моїх роботах тим тяжше було прибрати ся до писання. Аж тепер вже нічого довше відкладади. Одже повідомляючи Вас, Добродію, о тім, прошу Вас уклінно: відпишіть мені по змозі як найскорійше, 1) чи позволите „Зорі“ помістити осталі дві звістки — без першої, чи ні, 2) чи позволите передати редакції Правди першу звістку, чи зволите передати їй всі три, чи може зарядите інакше будь то з першою самою, будь с всіма?

(Далі буде).

ЛІТЕРАТУРНА І НАУКОВА ХРОНІКА.

І. Сумна відомість. Починаємо отсю хроніку сумною звісткою. Один із талановитих молодих письменників українських, звісний також читачам „Житя і Слова“ під назвою Павла Граба, пробуває вже довгі літа на далекій Сибірі. Важкі се літа, що немов тяжкий молот викували его поетичний талант і піддали йому ті проймаючі та заразом здержані і глибокі тони, що так і стогнуть і плачуть у его піснях. Мало що не 10 літ уже покутує він у тім пеклі за несповнені гріхи; зразу жив у Іркутську, та відси за якусь арештантську історію його заслано на віки вічні в одну з найстрашніших сибірських нор, у Вілюйськ, безсмертний у російській мартірології як місце, де замучено Чернишевського. Се прокляте місце пам'ятве буде і в нашій українській мартірології. В наслідок коронаційного маніфесту царського даровано й нашому письменникови полегкість: його переведено в Якутськ, о 1000 верстов на захід від Вілюйська і позволено йому жити на селі дебудь у східній Сибірі. Звісно, ся полегкість може бути правдивим заseudом на смерть, коли губернатор захоче запроторити чоловіка в який далекий, глухий улус, де йому не буде ні товариства, ні лектури ні праці ані помочи в хоробі. Страшно подумати, що така доля може ждати й нашого талановитого письменника, а до того в таким стані, в яким він є тепер. Ось якими словами малює він свій вступ у нове житє „с полегкістю“; приводимо дословно его лист, який ми одержали перед кількома днями.

„Якуцьк, 17 грудня 96 р. Дорогий Брате! 8-го грудня прийїхав до Якуцька і першим чином занедужав: двоє суток текла горлом кров, мучив віддих. Лікар твердив хоробу в легких (гниють, праве попівечено). А ще треба калакати цілих 10 років! Не дурю себе надїями: може вже на весні лопух зросте надї мною. Підводить черга: недуг прикував до ліжка: привид чорного крука, змальований Едгаром Пое, невідлучно носить ся перед очима зі своїм зловіщим „ніколи“.

„Злаштував я новий збірничок перекладів, се певно моя остатня робота, до котрої я більше не здатний, хіба на

які дурниці, дрібязки спроможусь. Пишіть міні про наші літературні новини інколи, та зважайте, що листи цензурують ся в „областному Правленні“. Бувайте здорові та не забувайте свого прихильного товариша. Стискаю Вашу руку П. Граб“.

Доконали людойіди ще одву молоду силу, понівечили гарний талант, що міг би був зробити чимало доброго серед своєї рідної суспільности. І нема тої сили, щоби хоч тепер, засудженого на смерть самою природою, вирвала його з пазурів варварської адміністрації, облекшила йому муки конання! Терпи ж, наш нещасний, сердешний товаришу! Неси до могили свій важкий хрест, та знай, що тут, далеко, в рідному краю, тебе знають і люблять і що ім'я твоє яснїтиме в ряді тих наших мучеників, що наче стяг боевий ведуть і вестимуть цілі покоління до боротьби з усякою самоволею, з усяким гнетом чи то індивідуальним, чи національним!

II. Поступ Славїстики на віденськїм університеті.
Телеграми донесли недавно про затвердженє дра Матвія Мурка доцентом словянської літератури на віденськїм університеті. Відомість сама собою не надто важна, бо доцент університетський (безплатний!) не велика птиця. Та вона набирає деякої ваги, коли єї розважимо в звязку з розвитком студій словянських на віденськїм університеті.

Може декому дивно буде довідатись, що хоча Австрія в більшій половині словянська держава, в єї столиці почали вчені цікавити ся Словянщиною геть пізнійше, ніж де инде в західній Європі. В Німеччині Гете, брати Грімми і другі вчені вже в початку XIX. віку звертали увагу на словянські мови, пісні і т. і., а і в самім Відні швидше зацікавили ся санскритом, ніж тим, що було найближче і для самих інтересів державних потрібнійше. І хоча дякуючи працям Добровського, Колітара, Шафарика і др. уже в першій третині с. в. покладені були тривкі основи під будову словянської філології, літературної і культурної історії, то в Відні не було кому подумати про утворенє катедри для плеканя тих студій. Колітар змарів на уряді цензора, Шафарик бідував у Празі, а державні мужі у Відні все ще держали ся застарілої системи германізаційної, як слінний плота.

Аж 1848 рік розвіяв ту систему разом зі спорохнілою будовою старого абсолютизму. Тільки тепер у перше побачили в Австрії Словян на політичній арені і пізнали, що се така сила, с котрою треба числити ся. І ось в р. 1849

повстає у-перве катедра для словянських студій на віденському університеті. Правда, на сю катедру входить не жаден учений спеціаліст, а великий поет та в науці дилеттант, безсмертний автор „Дочки Слави“ Ян Коллар. Його покликано на те, щоби викладав про „словянську старовину“ і плодом тих викладів була його книга „Староіталія словянська“, писане наскрізь фантастичне і позбавлене наукової вартости.

Тільки по Колларовій смерті (1852 р.) повстає на віденському університеті правдива катедра словянської філології. Творцем і знаменитим репрезентантом її на довгі літа був Франц Міклошіч, Словенець, ученик Боппа і Копітара, автор многочисленних праць, що стапозлять епоху в науковім пізнанню всіх мов словянських. Вплив Міклошіча на студії словянські в Австрії був величезний. Його широке знання, ясний і займаючий виклад, товариське обходжене з молодіжю і вічна цікавість, з якою він сам від своїх слухачів раз у раз поповнював і контролював своє знання різних словянських говорів, роблячи тих слухачів немов би своїми співробітниками, — все те притягало до него молодих студентів з різних країв. І майже для кожного словянського говору Міклошічеві ученики, йдучи протертою ним дорогою, поклали перші підвалини наукового досліду мови і наукового її трактування по школах. Досить буде згадати, що наша галицька Русь мала цілий ряд добрих філологів з його школи, як ось Ом Огоновського, Осадцю, Дячана, Онишкевича, Желехівського. Відень зробився за Міклошіча у перве центром словянських студій для цілої Австрії.

Та проте не слід забувати, що школа Міклошічева була дуже одностороння і по троха старомодна. Сам філолог і граматик він займав ся тільки граматикою і зовсім занедабував історію літератури, може навіть не вірячи в існування чогось такого, що би можна назвати історією словянської літератури, а бачучи тільки цілої півкони дрібних словянських літератур. Хіба одна народня творчість Словян звертала ще на себе його увагу, тай то не знаю, чи робив він її предметом особливих викладів на університеті. Семінарію словянську провадив Міклошіч по старомодному і зовсім не дбав о спеціальну словянську бібліотеку, а в разі потреби позичав слухачам для їх праць свої власні книжки, коли їх не було в віденських публичних бібліотеках. От тим то й не диво, що менше талановиті з поміж його учеників виносили з його школи правдиву пого-

рду для історії літератури. І знов показало ся, що при кінці ученої кар'єри Міклошічевої столиця Австрії стояла геть по заду що до студій словянських по за іншими столицями, особливо російськими. В історії літератури виробила ся нова школа тзв. порівнююча, що дала блискучі здобутки особливо на полі дослідів устньої словесности, а і в самій граматиці повстала нова школа, котра хоч і опирала ся на багатим матеріалі зведенім Міклошічем, та посунула досліди лінгвістичні значно далше, а багато, Міклошічевих поглядів признала недостаточними і застарілими.

Тим новим методам і здобуткам словянської науки отворив на ростіж двері віденьського університету наслідник Міклошіча, проф. Ягіч. Першою і дуже великою заслугою сего професора у Відні треба признати заснуванє словянської бібліотеки при слов. семінарії університетській. Оця бібліотека, обік бібл. чеського Музею найсистематичнійша, хоч і не вельми ще богата, вже тепер має в собі всі найважніші помічні средства для словянських студій по всім племенам, значить, для кожного Славіста в Австрії є майже не-обхідно потрібна, коли зважимо, як тяжко в однім слов. краю здобути яку небудь, особливо старшу книгу на іншій слов. мові. Далі проф. Ягіч вельми розширив обсяг викладів і семінарійних студій, вводячи крім граматики історію літератури, старинности, мітологію, порівнюючі студії устньої словесности і т. і. В кінці він постарав ся також о те, що на університеті креовано нову катедру — словянської історії, котру від разу обсаджено знаменитою силою, автором „Історії Болгар“ Ковст. Йіречком. Важним знаком розбудженого руху наукового є те, що за для студій словянських до Відня раз у раз прибувають і на виклади та на семінарію вчащають молодші вчені словянські з різних країв, а особливо з Росії. Не менше важним об'явом є й те, що в протягу тих 10 літ, від коли катедру віденьську займає проф. Ягіч, із его школи вийшов цілий ряд талановитих учених, як ось пок. Облак (помер торік яко доцент у Градці), Іванов (Болгарин), Джорджевич (Серб), Стоянович (Серб), Козак (буковинський Русин), Воцдрак (Чех), Решетар (Хорват). Два-остатні габілітували ся на виклади словянські у Відні, головню для граматики. Тепер прибуває ще новий доцент, др. Мурко, що викладатиме головню історію літератури і то середньої та повійшої доби. Новий доцент вносить до своєї вчительської діяльности не аби який засіб

знання. Первісно слухав він викладів германістичних і лагодив велику працю з обсягу німецької філології; перейшовши до словянських студій він вніс до них основне філологічне підготоване і таке знає німецької літератури, яким дуже рідко розпоряджають історики слов. літератури. При тім др. Мурко жива людина, вразлива на все, що дієть ся в світі, знає з особистого нагляду майже всі словянські краї і виклади его певно будуть незвичайно цікаві. Того бодай можна надіяти ся по его дотеперішніх працях, що відносять ся до двох епох слов. життя: до старшої літератури XVI—XVIII в (Die Sieben Weisen bei den Slaven, рецензії на Владимиrowa „Великое Зерцало“ і Скорину, на Шляпкина „Св. Димитрій Ростовскій“ і т. і. в Ягічевім „Archiv für slavische Philologie“ і его габілітаційний виклад „Die ersten Schritte des russischen Romanes“, де говорить загалом про білорусько-українсько-московські переклади з польського таких збірок, як Gesta Romanorum і таких повістей, як „Брунцвік“, „Бова Королевич“ і др.) і до доби словянського відродження, про котру маємо ряд ето замітних праць, що відносять ся особливо до Коллара ((Kollárova vzajemnost slovanská в збірці Jan Kollar, біографія Коллара по словінськи і в кінці габілітаційна розправа „Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik“, до котрої додучено значний шмат із мемуарів Колларових, тут уперве опублікованих) Ся остатня праця свідчить про обширні студії і докладну знайомість автора не тільки з чеською, але також з німецькою, польською, російською і іншими слов. літературами романтичної доби і виказує цілковиту неоригінальність основних ідей словянської романтики. Бажаємо молодому вченому, котрий і до нашого літературного руху відносить ся с повною сімпатією, як найкращого поводження на вчительстві.

III. *Панько Куліш, некролог.* Із Борзни на Україні доходить відомість, що д. 14 см. по короткій слабості вмер ветеран нашого письменства, Панько Куліш, колись товариш і приятель Шевченка і Костомарова, один із найбільших майстрів українського слова, чоловік велими талановитий, енергійний, роботящий та при тім, особливо в останніх часах хорий безграничною амбіцією, що була жерелом усіх его помилок і тяжких гріхів супроти нашої національн. сти. Певна річ, і тут, в тих важких останніх роках, коли по словам пок. Драгоманова, Куліш давно вже був умер, хоч его

тіло ще ходило по землі, — і до остатньої хвилі йому не можна відмовити смілости, з якою він, не вважаючи на обуренє всіх земляків, на різкі осуди в різних часописах, виголошував свої еретичні погляди. Смілість его можна би назвати геройською, коли б его лайка на Україну і Українців не була падала паралельно з ударами інших катів і коли б ті кати подекуди навіть не протегували его лайливого голосу навіть в українській формі. Ся обставина, а не сама хоч би й як різка критика і лайка надавала Кулішевій полеміці п'яту зради на ріднім краю і на тих ідеалах, яким він і сам служив, доки був справді живим чоловіком. Смерть увільнила покійника від того огидного вінка, який він у безтямнім засліпленю сам собі наложив на сиву голову. Історик української літератури буде міг тепер спокійно роздивлювати его діяльність і вибрати з неї ті золоті зерна, яких у вій без сумніву чимало, а кинути геть на бік мізерні плоди хорого духа.

І в історії нашого галицького українофільства Куліш займає дуже видне місце, хоча обсяг і якість его впливу на наших людей 60-тих років далеко ще не вияснені. У нас є дещо матеріалу для такого виясненя: певна річ, що по інших приватних руках буде його далеко більше. Бажалося би, щоби ті матеріали не пропали, а були б опубліковані для пожитку не тільки істориків нашої літератури, але й практичних діячів та організаторів, яким хотів бути в Галичині П. Куліш.

І. Франко.

Вісти з Росції.

В VI. книжці Ж. і Ст. 1896 р. редакція обіцяла при першій нагоді подати докладніші відомости про нові студентські розрухи в Москві і інших містах Росції. Від тоді збігло вже досить часу і думаємо, галицька публіка мала вже повну спроможність довідатись про всі ті розрухи з русько-українських, польських і німецьких часописей, тим більше, що навіть і в самій Росції не крились з сією справою. Орган уряду „Правительственный Вѣстникъ“ присвя-

тив їй спеціальну ширшу статтю, де не перекручуючи фактів постарався лише підсунути свої мотиви; за ним заговорили інші російські часописи і, як казав покійний Щедрін, одні „по возможности“, другі „примѣнительно къ подлости“ висловили свої погляди на сю справу. Отже ж бачимо, що справа була докладно обговорена і вже досить звісна як російській, так певно і заграничній публіці, тож не потребуємо про неї розводитись в подробицях. Нас властиво цікавлять тут не подробиці, а цілком інша річ. В докладі про „студентську історію“ цареві дорадники його пропонували покарати студентів виключенням значного числа їх з університета без права вступлення до інших університетів, але порфіроносний младенець великодушно відкинув сю пропозицію, сказавши, що не бере ту справу на серію, бо вважає її лише „вибриками молодости“ і обмежився легенькими, малими карами: дехто з студентів виключався з університету на якийсь короткий час з правом повороту назад, дехто з правом вступлення до інших університетів, а дехто й просто дістав нагану та й по всьому... Як бачимо, молодий царь любить висловлюватись а la Юлій Цезарь, певно і категорично — чули ми вже „безглузді мрії“, тепер чуємо знов „вибрики молодости“ чи щось подібне.. Натурально, що за царем „Правит. Вѣстн.“ і хор іншої часописної зволочі заспівав на тую ж нуту. Цікаво, якими ж мотивами кермувалось студентство в тій ворохобні, чи не були се справді „вибрики молодости“? От що писав нам зараз же по тій історії товариш Іван Січовик:

„Відомо вам, що доволі давно вже російські університети колективно не проявляли своєї людської і горожанської свідомости. Часами одначе проривались ті чи інші ознаки цієї свідомости і давали чути ворогові поступу, що правда не дрима, що вона таїть ся в глибині державного життя і що буде час, коли поволі зруйновані нею гнилі основи держави впадуть, звернувши в нівець її лихих будівничих і охоронців. — Але ці вибухи були здебільшого хвиливі і більше свідчили про невмирущість живого людського духа, ніж давали очевидні і великі наслідки. Так було до сього академічного року... Студентство потай оброблювало свої поступові справи, але й жандармерія тим часом не спала і чуйних прихильників людської правди систематично виривала з осередку студентства, усуваючи його найліпших проводирів. І ст тепер студентство вже не витерпіло; серед

нього явилась думка утворити всеросійський протест, щоб на ґрунті його або полагти, або здобути свої згублені пільги і права. На всеросійському зїзді студентів, делегатів від усіх університетів, ухвалено було голосно заявити урядови про свої бажання і заміри і про скасування тих негод, що висять над студентством за остатнє десятиліття. Студенти кермувались такою основною думкою: наших братів беруть і замуровують потай в тюрми, і студентство гине зовсім даремне... Так вже коли гинути в нашій державі неминуче, то принаймні так, що б почула про се вся суспільність і здригнулись ще не забиті тьмою люде від усіх тих напастей, що безкарно творить уряд над усім живим, молодим і свободним. І студенти присудили спорудити загальний протест з вимаганням перших студентських прав і першого уставу з 63 р. В середині надоліста ініціативу в сій справі проявили студенти Москвичі таким чином: Спільна рада, се б то верховна інституція всіх земляцтв випустила проклямацію, в якій просила всіх студентів зібратися на Ваганьківське кладовище одправити панихиду по тих, що погибли на Ходинці... Звичайно, що ся іронічна легальна маніфестація мала символічний змісл. Москвичи зовсім резонно думали, що поліція перешкодить навіть такому побожному ділові, як панихіда, хоч би і по Ходинцях. А коли поліція зробить їм в панихиді перешкоду, — тоді студенти висловлять протест і тоді сей протест міг би бути приємно прийнятий навіть всею суспільністю, для якої кара студентів за „Ходинку“ справді мусіла б бути обурливою. Так частинно воно й вийшло: поліція запримітивши в ранці юрбу с 500 (по другим джерелам 1200 — Ното) людей, звичайно, на кладовище їх не пустила. Тоді студенти вернулись назад. Сього ж часу раптом де не взялись козаки і почали юрбу оточати своєю лавою. Частина студентів схилила і уникла; друга же частина (в тім числі і купка курсисток) далеко більша, в гурті з козаками рушила до університету.. Тут до них пристало що декілька соток студентів і юрба їх значно побільшала. Але, одначе, з „сього пива не вийшло ніякого дива“. Недалеко від університету мав ся величезний „манеж“, і от козаки всю ту юрбу студентів з курсистками разом так просто і загнали у той „манеж“. Зробивши сю справу козаки віддали робити дальшу справу поліції; та, певно, не забарилась з виконанем своїх щирх обовязків і почала вибирати плевели з пшениці і напшави. Звичайно найвидатніш

для неї плевели було одібрано і одвезено куди треба, а остатня частина мусіла чекати в теплім помешканю манежа своїй долі... На другий день в університеті почалась страшенна ворохобня і юрба студентів, що сиділа в манежі, далеко збільшилась. Одначе куратор округи Боголіпов, учена креатура сучасної жандармерії, вжив усіх зусиль, щоб значне число студентів ходило на виклади. Таким чином працівники перших двох років з математиками в купі (1500) на виклади ходили до кінця, виказуючи протест остатньому студентству... На сьому поки що справа і стоїть. Звичайно, паніка в Москві велика; разом два комітети „Спільної ради“ були накріті на її зібраннях і приховано не на втіху їм в тюрмі, взагалі ж студентів беруть як зайців, трохи не на улиці... А тим часом в стінах університету, перед юрбою здеморалізованих слухачів гремлять промови кар'єриста професора римського права Соколовського, що ганить і топче в багно всі поривання студентів проти гнітучих їх основ життя. Товариш ще тоді не знав, чим скінчиться вся та веремія, як ловко знайдесться в тій справі вищий уряд. Але подамо ще один уступ з його листа про те, як відгукнулись розрухи Московських студентів у Києві.

„Обурююча звістка про московські нелади досягла в другі університети і перш за все, в Київ і Петербург. В Києві почались розмови, чи висловлювать протест і собі, чи востати ся пасивними слухачами оповідань про московські розрухи? „Спільна рада“ — вища студентська організація, підняла спочатку агітацію в тому смислі, що б довідатись, чи можливий в Києві широкий протест, чи ні? Більшість організованих студентів і, що характерно, вся польська організація рішучо запротестувала проти вислову протесту і питання про протест сталося таким чином розв'язане в смислі негативному. Здавалося, що справа затихала, але тим часом виникли дві значні події. Жандармерія накрила в Києві полтавське земляцтво і, мабуть по доносу, зробила серед білого дня грандіозний трус в самому університеті, де, по думці відомого „мерзавця“ генерала жандармерії Новіцького (Василя Демент.) мусіли бути всякі нелегальні склади в лабораторії професора Бунге. Полювання було влучне: в розламаних ящиках студентів натуралістів справді були знайдені склади нелегалщини, тут же були знайдені і українські видання у одного студента-українця Кривенюка, якого, звичайно, арештовано. Така нахабна

подія захвилювала знов студентів і в зв'язку з московськими негодами примусила їх знову подумати про протест і вже не на жарти. Але вагання і непевність все ж таки були, коли тут з Петербурга отримано звістку, що студенти петербургського університету подали куратору петицію про зміну нового устава і заміну його першим 63 року. Тоді ваганням положений був кінець і в університеті оголошують ся сходки. На другім сходбищі присуджено подати ректору таку ж петицію, щоб він передав її до вищого уряду. 5. грудня на сходбищі з більш як 1000 чоловік покликано до ректора; ректор страшений попович-формаліст Фортінський, прийшовши в аудиторію, зараз же нахабно заявив, що студенти не мають права репрезентувати йому своїх вимог і т. інш. Але побачивши, що тут факти кепські, все таки спитав, що студентам треба? Тоді один слухач, не в уніформі, заявив, що вони хочуть подати через нього вищому урядові петицію... Ректор заявив, що він не може з ним говорити, бо той не в уніформі. Тоді один із ближчих студентів, що стояли біля ректора, крикнув: „А так вам нужно мундір!“ і скинувши з себе уніформу, кинув її до того студента, що без неї забалакав з професором... Ректор побачивши що справа може бути для нього дуже погана, сказав, зблідши, що він згоден слухати... Тоді йому прочитано петицію і він обіцяв переказати про вимоги студентів куратору. На тому поки що справа скінчилась.

Також розрухи були в Харькові, Дорпаті і інших університетських містах. Разом з тим почали свою роботу жандармерія, шпіони і поліція. Численні арешти і ревізії переводились з нечуваною нахабою. серед білого дня; в Києві, кажуть, їх було до 50. З Риги писав нам земляк, що там як і в Києві під час викладів в політехнічнім інституті банда жандармів вдерлась до аудиторії і почала робити ревізію. Робота їх не була даремною в скриньках слухачів знайдено чимало нелегальних соціалістичних видань, в тім числі відозви „Союза для визволення робітників“. Взагалі треба сказати, російське студентство в значній частині своїй солідаризується з робітницьким соціально-демократичним рухом і старається по зможі його попірати, а робітники, як свідчать про те давні факти, віддячують їм також своїми симпатіями. В студентській демонстрації на Ваганьківському кладовищі, кажуть, брало участь і щось з 300 робітників. Коли се дійсна правда, то факт сей, на російські обставини

майже нечуваний і зовсім новий (робітники в Росії до цього часу в політичних демонстраціях колективно з наперед задуманим пляном ще не виступали) і виразно свідчить про солідарність і певність сил робучого пролетаріату.

Торік в нашій вістнику Spectator, оповідаючи про масовий страйк в Петербурзі, подав цікаві статистичні дані в загальні історії страйків у Росії. Тепер ми на основі свіжих звісток про нові страйки в Петербурзі переконуємось, що робітницький рух там де далі все міцнішає і ширшає. Д. Андрійко пише нам з Петербурга так.

„Міністерство Скарбу скликало 3 (15) лютого цього 1897 р. надзвичайну раду з фабрикантів і фабричних інспекторів для розваження питання, як запобігти дальшому розвитку страйка, що почався 2 (13) січня с. р. на Невській бавовняній і Палевській фабриках (за Невською рогачкою, по Шлюсельбургському просп., в селі Смоленським), де застрайкувало вже коло 4 тисяч робітників. На раді сій було ухвалено — розіслати по фабриках для розліплення оголошення такого приблизно змісту: „Міністерство Скарбу з огляду на заяви фабрикантів і робітників (sic), звернувши увагу на питання про зменшення робучого дня, виробило законопроект, що вже незабаром перейде для розгляду до Ради Державної і що має урегулювати робучий день для всієї Росії. Тепер же поки ще нема відповідного закону, зменшення робучого дня залежить від доброї волі кожного з фабрикантів, а всяке вимагання скорочення робучого дня з боку самих робітників є незаконним“. Разом з сим оголошенням Міністерство рішило відкинути програму діяльності, ухвалену під час торішнього весняного страйку, коли було наказано всім фабрикантам не прихилитись на жадні вимоги робітників; Рада міністерства ухвалила порозсилати видрукувані готові оголошення фабрикантам, якими останні могли б сповістити робітників, що зменьшують їм робучий день; в оголошеннях мусіли бути порожні місця для вписання фабрикантами, кількох годин на день вони призначають для роботи. Але 4 (16) січня градоначальник (бурмістр) столиці спинив розсилання сих і других оголошень“.

Ще докладніші відомості про се в листі з Петербурга подає нам другий земляк д. Б. Ось вони:

„Несподівано для уряду і для фабрикантів, тай, коли хочете, для цілої суспільности, робітники з фабрик (бавовняних) забастували, не вважаючи на лютий холод. На фа-

бриках знайдено листки друковані від „Союза защиты рабочих“. Тим часом навчений досвідом мійських страйків наш міністер фінансів Сергій Юльвіч Вітте вже кинув казати: „як у нас може бути в Росії робітницьке питання! Наші мужики в зимку попрацюють на фабриках, а в літку знов за косу та граблі“; кинув, кажу, таке базікати, кинув і перечити бажанням директора департаменту торгівлі і мануфактур Ковалевського, що все доказував і допоминав ся скорочення робучого дня на фабриках. А як де-які фабриканти самі своєю хіттю збавили робучий час, то їх покликано до Мін. фінансів і наказано під загрозою цього не робить, бо се б дало повід до протизаконних змагань робітників на других фабриках. — „Не вам — сказано їм, — про те піклуватись! На те закон“! Фабрикант якийсь хотів щось відказати, але його спинив Вітте, сказавши: „Я вас закликав сюди не за тим, щоб я вас слухав, а за тим, щоб ви мене слухали. Прощайте і вважайте!“

Все таки думали-гадали, аж ось на решті таки додумались, що робітницьке питання мабуть таки є і в Росії, не вважаючи на те, що ця імперія знаходить ся під омофом не одної Казанської, а ще й Іверської, Щербанівської і сотки інших божих матірок. От і вибрали комісію під проводом Бідоносцева чи то пак П. бідоносцева, се б то з благословення Святійшого Сінода. Комісія і ухвалила: через рік збавити робучий день для Петербурга і Москви, а через три роки для цілої Росії. Комісія ця викликала багато гомону і спльоток: так казали, що то Верховна комісія над царя, і що через се цариця аж занедужала і згоря абортірувала хлопцем; казали і кажуть, що цар хорує на голову і що ніби то з Берліна мають попрохати Бергмана, щоб зробив цареві трепанацію чашки на чолі там саме, де його Японець рубнув шаблюкою. Словом, балачок багато породила ця фабрична комісія під проводом Бідоносцева. Ну, добре, комісія рішила, і всі заспокоїлись було. Аж тут страйки! От тобі й раз! Зимом, в холод страйки, та ще на багатьох фабриках. Робота стала крам лежить, страти чималі. От бачуть фабриканти, що річ погана, зібрались до Міністра Вітте і кажуть йому: робить що хочете, а нам треба спокою. А він їм на те: була ж комісія, адже ви знаєте, все рішено і буде оголошено, як пройде через Державну Раду. — „Ну, кажуть йому фабриканти, прийдесть ся нам до царя йти. То так на далі не можна!“ — Тут Вітте вже інчу заспівав:

„Та яке міні діло до Вас. Ви маєте повне право зменьшати час як вам завгодно, хоч 5 годин нехай працюють. Це ваша згода з робітниками, згода поспіль! Робіть з ними як хочете, а урядові до того нема діла. У вас з робітниками обопільна згода“. Таке їм сказавши, відпустив їх і в тужмить якось сталось, що зразу прибито з наказу висного уряду на брамах усіх фабрик оголошення: „Симъ обявляється, що съ 16 апрѣля работа будетъ производится 11 съ половиною часовъ, за исключеніемъ Суботъ, въ каковыя дни — 10 часовъ“.

Оттуди й маєш! То аж через рік для Петербурга і Москви, а для всієї „матушки — Росії“ аж через три роки, а тут з разу вже з 15 цвітня. Го „не зменьшайте самі часу, щоб не давати поводу другим; на те закон!“ а то: „се ваша обопільна умова і згода, яке до цього діло урядові!“

Але робітники, видко, не тільки лепські сукать нитки, але ще іноді лепсько й розумом роскиднують. Бачуть вони, що уряд загубив глузд, і зовсім кинули робити. „Коли з 16 цвітня, то краще нехай тепер, зараз се роблять!“ Зірвали ті оголошення і покинули фабрики.

Новинка ще вельми цікава хіба така, що обер-прокуратор Касац. Департаменту, сенатор Коні кинув свій пост з примусу, бо занадто ліберал. Тепер він простий приватдоцент в університеті і читає курс „юридична етіка“. Студенти аж у долоні плещуть з радощів, бо се чоловік високоталановитий і щирий ліберал“.

Як довідуємось, на кількох великих фабриках уже введено 10 і пів годин праці з доброї волі самих фабрикантів; решта робітників згодилась чекати до цвітня, коли уряд обіцяєть ся видати закон, що упорядить число обовязкових годин праці на всіх російських фабриках. Таким робом страйк на 6 (се число подаємо на підставі найновіших, свіжоодібраних нами звісток з Петербурга) бавовняних фабриках на якийсь час устав. Що буде далі, покаже нам цвітень. Реасумуючи новіші відомості, бачимо, що російському урядові не легко буде прийти до якоїсь ради з розбурханими суспільними елементами: студентством і робітниками. Не „вибриками молодости“ оказують ся студентські розрухи, а свідомим політичним протестом проти деспотичного державного режіму, протестом за ширшу волю в Росії (статут 63 р., що його домагаєть ся студентство, неминуче потягнув би за собою і значні зміни в суспільнім ла-

ді: свободу публичних сходів, реформу цензури і інше). Але ще більшою подією, подією першорядної ваги являється в Росії „робітницьке питання“, яке уряд до останніх часів старався маловажити і яке так несподівано впало йому мов сніг на голову. І тут факти показують, що воно не єсть ділом невеличкої купки „нігілістів“, як гадав собі уряд, а ділом сталої, свідомої організації самих робітників, викликаной конечними потребами часу, економічними умовами життя. Побачив се тепер і уряд і переполоханий не знав що йому почати; аж троха очунявшись, як бачимо, пішов на уступки... В яким напрямі піде він далі — не знаємо. — В усякім разі тішимося уже тим, що сей старий реакційний велитень — Росія — захитався; ясно, що головна його опора — принцип самодержавного абсолютизму не годен далі його підтримувати.

Такі річі діють ся в життю загально-россійської громади. Які ж цікаві факти могли б ми занотувати з нашого спеціально-українського, національно-політичного, руху? З жалем мусимо сказати, що майже ніяких! Як і до сього часу не то в ширшій світі, а навіть в самій Росії дуже і дуже мало знають про наші змагання, бо змагання сі дуже пасивні, бо виставити їх наперед рішучо і прилюдно ми все боїмося, все не знаходимо в собі на те цивільної відваги. Найбільше, що ми час від часу робимо, то марні маніфестації. От і тепер за браком іншого можемо занотувати тут хіба дві такі мирні маніфестації — 25-літній ювілей „батька української сцени“ Марка Кропивницького в Одесі і 40-річний ювілей письменника українського, діда Данила Мовдовця в Петербурзі. До першого ювілею українська громада не дуже то багато причинилась (було заслано кілька телеграм та адресів гратуляційних від різних міст тай годі!); святкувала його збірна одеська публіка, що на той час завітала до театру. Тим не менше свято, кажуть, випало величньо, — цілий тиждень по тому був „тижнем Кропивницького“. дуже багато писалось і говорилося за той час про сього вельми заслуженого чоловіка. А між тим власне українська громада мусіла б як найвиразніш замаркувати се свято і зложити як найбільшу подяку сьому талановитому і невтомному робітникови для національної ідеї на тернистім театральнім шляху! Друге свято випало дуже бучно: українська громада відгукнулася жвавіш і національна ідея була запрезентована досить виразно. Більших

наслідків від сього свята сподіватись було б даремно, але тим не менше нам приємно занотувати тут промови двох російських письменників — проф. Семевського і Вол. Соловйова, виголошені в дусі загально-словянського єднання і на тему „живи і живи давай другим“.

Не обійшлося, звичайно, і без курьозів.

Товариство „Просвіта“ у Львові прислало gratуляційний лист такого „слейно“-доляльного змісту, що приходить ся просто червоніти за тих, хто його підписав, а підписав його одним з перших голова сього товариства, звідний опозиційний посол Ю. Романчук! Такі вирази „коли Всевишній урозумить владик сего мира зняти тяжку колодку з усеї України — Руси, тоді грімким голосом заспіваємо з вільної груди: „Тебе Бога хвалим“ або „тишком нишком орить рідний переліг“ скорше надають ся для церковного казання, ніж для національної маніфестації і то з опозиційного табору.

Ното.

Нові книжки.

Іван Тобилевич (Карпенко-Карый), Драми и Комедии, томъ I. Оце гарна книжка (490 сторін 8-о) видана в Одесі 1897 р. містить у собі пять драматичних творів славнозвісного українського писателя і артиста драматичного. З тих творів чотвори були вже уперед друковані чи то в окремому виданю, що вийшло також у Росії (Бондарівна, Розумний і дурень), чи в „Зорі“ (Мартин Боруля). Новим для нас являється тут „Бурлака“. Є се вельми живий і драматичний малюнок безправя, яке царює в Росії від гори до низу; малюючи той найнижший низ автор про те прорубує добре вікно, крізь яке можна бачити й вищі щаблі того безправя, змалюваного в особах старшини, збірщика, жида Гершка та цілої ватаги темних, слабосилних, прибитих селян. На тім темнім тлі малює нам автор могутчу, світлу фігуру Бурлаки, чоловіка з незломною енергією та сильною влачею,

що самодія супроти сего валу стає до боротьби за правду. Ся штука, відіграна добрими артистами, повинна би зробити на сцені величезне вражінє; вона найбільше політична з усіх пєс Карпенкових.

Цікава річ! Отя штука під назвою „Чабан“ була на конкурсі Виділу краюго у Львові — на тім самім, на яким першу премію одержала така безграмотна пєса, як Катря Чайківна, а другу премію одержав плягіат із Островського. Тільки тепер, прочитавши „Бурлаку“ ми можемо до глибини душі завстидати ся за наш тодішній літературно-драматичний ареопат!

Іван Франко.

Зівяле листє, лірична драма Івана Франка. Під таким заголовком вийшла в друкарні Ставропігійській збірочка віршів, що становлять одяу цілість. Є се немов невеличка новелла — історія вщасливої любови одного молодого чоловіка — змальована ліричними віршами. Цілість складає ся з трьох серій віршів; перша серія під таким самим титулом була вже друкована в збірці віршів того самого автора п. з. З вершин і низин. Деякі вірші з другої серії були друковані в „Житю і Слові“ 1896 р. Книжечка видана на гарнім папері і в гарній оправі коштує 1 г. 20 кр.

Памятки українсько-руської мови і літератури, видає Комісія Археографічна наукового товариства імени Шевченка. Том I., Апокріфи старозавітні, з рукописів українсько-руських зібрав, упорядкував і пояснив др. Ів. Франко. У Львові 1896. Отя книга містить 339 сторін тексту, 54 сторони показчиків і 66 сторін передмов. Тексти взяті з внемком одного-однісінького з наших, галицько-руських рукописів і оповідають усю старозавітну, біблійну історію та в спосіб зовсім відмінний від Біблії. Є тут і казки на біблійні теми і описи місць відмінні від біблійних і біографії осіб, про котрих у Біблії знаходить ся хіба маленька згадка, і поученя та пророцтва зовсім не подібні до тих, що знаходять ся в Біблії. Все те переважно старі візантійські або грецькі, а навіть сирійські та жидівські твори, що разом с християнськими та жидівськими впливами приходили й до нас, були перекладувані з разу на церковну, а з часом на мову близьку до народньої, а разом з живійшою мовою перероблювані що раз свободнійше. Богато подробиць із тих творів перейшло і в уста народа. Показчик таких фольклорних мотивів, доданий дн текстів, улекшить дослідн в тім напрямі. В передмові автор обширно пояснює літературну

історію тих текстів, і зупиняє ся особливо довго над Палеєю, вельми цікавим староруським твором, про котрий досі у нас у Галичині навіть учені такі як пок. Огоновський мали дуже неясне виображенє. Книжка коштує 2 гульд.

Притчата за єдиногоа и нейниятъ български вармантъ. Отъ Иванъ Франко въ Львовъ. Під таким заголовком вийшла болгарськю мовою брошурка, відбитка з XIII. тому Сбєрника за народни умотворєння, що видаєть ся болгарським міністерством просвіти у Софії. Ся праця (51 сторін великої 8-ки) є частина обширної праці дра Франка про Варлаама і Йосафа і спеціально виказує літературну історію притчі про „Чоловіка у балці“. Ся притча на словянським, правдоподібно болгарським ґрунті дуже вчасно перероблена була на „Притчу о богатих“ і під таким титулом з додатком „от книг болгарских“ дуже часто переписувала ся на Руси і в Сербії. Автор слідить походженє сеї притчі з Індії, а в болгарській переробці добавчує сліди богомилєва.

ЖИТЄ ІСУСА ХРИСТА

СТАТТІ ПАТЕРА ДІДОНА і МОРИСА ВЕРНА.

З французького переклав

Др. Іван Франко.

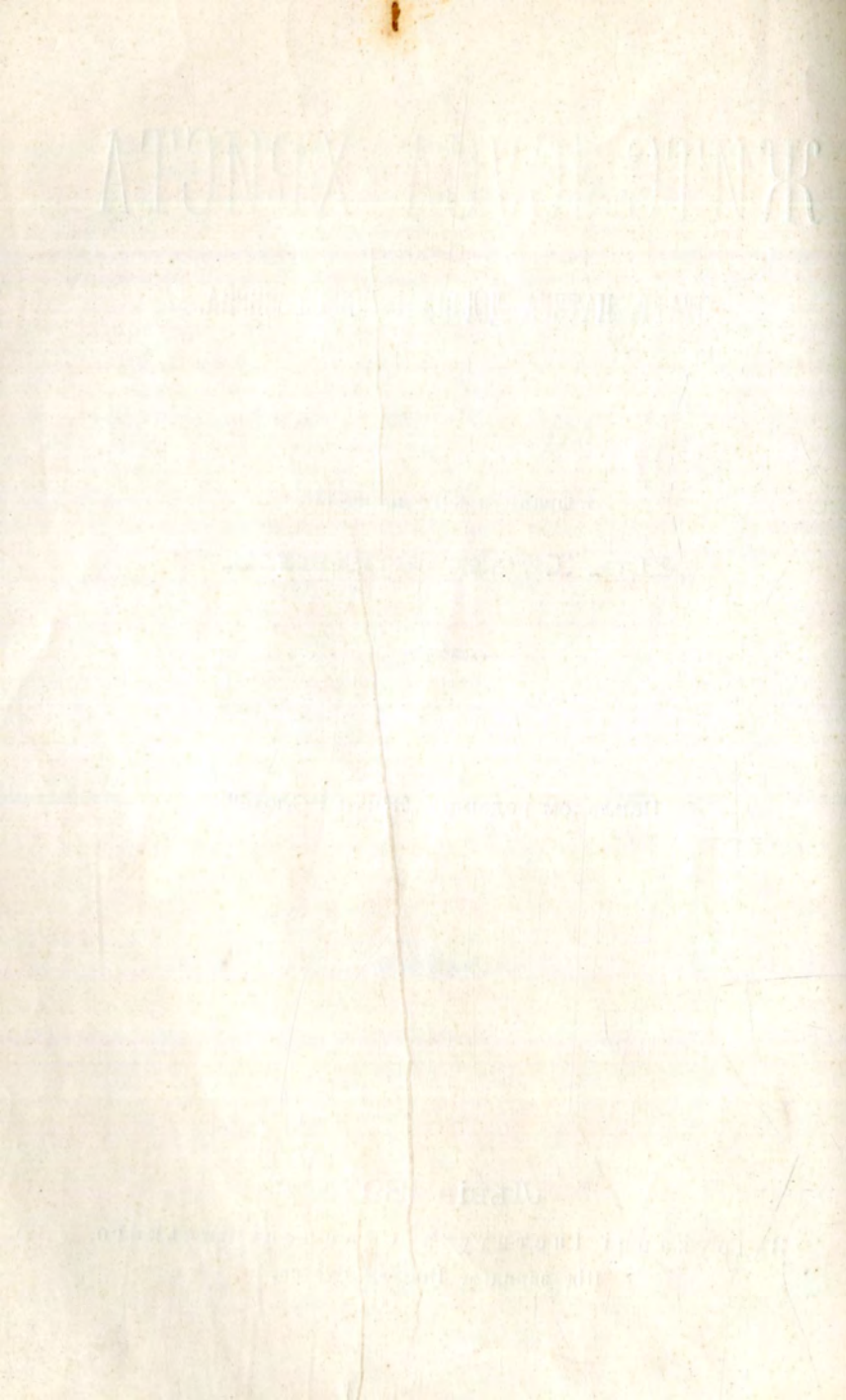

(Накладом редакції „Життя і Слова”).

Львів 1897.

З друкарні Інститута Ставропігійського.
Під зарядом Йосифа Гузара.

ПЕРЕДМОВА.

Життя, особа і діло Ісуса дали привід до дуже різнонародних, нераз навіть суперечних оцінок. Кермуючи ся принципом цілковитої безсторонності ми не можемо признати котрогось одному з тих поглядів абсолютної певности.

Бачучи неможливість такого уложеня життєпису Ісусового, який би міг вдовольнити різні партії між ученими і між читачами, ми подаємо два оповідання про сю тему: в одному вельми авторитетний учений, патер Дідон подав в приступній формі зміст доктрини католицької, а в другому д. Моріс Верн, найповажніший репрезентант наукової критики в студіях біблійних, викладав коротко здобутки тої критики.

Сей подвійний виклад, надівмось, приймуть наші читачі с подякою: аджеж і для раціоналістів цікаво знати, як дивлять ся на життє Ісусове католики, і для віруючих не менше важно знати ті здобутки, до яких дійшла сучасна критика.

Редакція.

Ісус Христос.

Ісус Христос, се велике історичне ім'я, одно з тих імен, за які люди вмирають. яким поклоняють ся всі народи, всі раси, всі віки. Їго житє, се не тільки остатня сцена національної драми, що тягла ся мало що не 500 літ від Авраама аж до зруйнованя жидівського народу; воно заповнює всесвітню історію, є єї осередком і вершком. Ісусом усе кінчить ся і ним же все починаєть ся. Минають дві тисячі літ, а єго особа все ще найбільше живуча, найбільше необхідна, найбільше заперечувана і найбільше непоборима.

Він об'явив ся, щоб ужити першого слова, яке вийшло з єго уст, у повноті часів, около половини осьмого віку від заснованя Риму, в 1 2-ій олімпіаді, а після хронології біблійної під кінець четвертого тисячолітя від сотвореня світа. Римська держава, поганство, філософія, офіційне жидівство, всі сили людські зорганізовані до того часу сповнили були свою еволюцію. Світ умирав, поневолений римською політикою, понижений, зневірившись у фальшиві релігії, даремно допитуючись від філософів тайни життя і чесноти. Навіть жидівство конало, спроневіривши ся своїйому призначеню. Ніколи не було критичнійшої хвилі. Та Бог не спав, а серед єго вибраного народу власне найнизші молили ся і надіялись. А по за жидівством якась неясна ожиданка, про яку свідчать поети, історики, книги сибілініські — тремтіла і держала весь світ у напруженю; се було прочуте, що заповідає всі важні історичні події.

I.

Ісус уродив ся в Вифлемі около р. 747—749 від заснованя Риму. Їго вродженє не було подібне до нашого.

Він не вродився так як ми „з сумішки крові ані з похоті тілесної ані з волі мужеської“. Той, що мав принести людськості тайну і силу відродження Духом, уродився з жінки і з Духа божого. Їго мати звалася Марія і була родом із Назарету. Тільки через неї Ісус зв'язаний був з людським родом. Той, що мав розпочати нову породу синів божих, стоїть по за течією земних поколінь; не від чоловіка він почався, а Дух сплотив його в чистій утробі дівочій. Хоча вродився у Вифлємі, Ісус жив у Назареті, в Галилеї, де проживала Марія, його мати і той, що вважався його батьком, столяр Йосиф. Там він виховався так само, як і всі Галилеяне його літ і його стану. Отсе життя нікому незвідне, вбоге і повне труду тривало майже 30 літ. Воно покрите тайною. Сам Дух божий помагав йому рости і розвивати ся, приготавлював його до його майбутньої місії. Все він одержав від сего Духа, а нічого від людей. Бо й який же вчитель міг підготувати його до місії, що була по над людські сили? Все, що він бачив, чув, чого бажав, що чинив, дане йому було вітхненєм і інтуїцією.

Коли чоловік з високим призиванєм дійде до своїх літ, то саме окружене, серед якого він має працювати, викликає його на сцену; обставини йдуть йому на зустріч; та сама рука, що творить геніїв, підсуває їм призначене для них діло. Бог доводить події туди, де їм треба звершити ся; між ходом одних а розвитком других є з гори устатовлена гармонія; вони нагрівають в однім часі. В хвили, коли Ісус наближався до 30 го року життя — пора повної мужеської дозрілості у Жидів — той сам Дух, що його покликав до життя і в ньому дав зійти ся всьому рухови століть, приготавив також сцену, на якій він мав виступити, проложив йому дорогу, розбудив душу его народа при помочи одного з тих голосів, що розбентежують маси народні і розбуркують сумління.

II.

В ту пору появилася в Ізраелі чоловік призначений на те, щоби своїй країні, шарпаній партійними сварками, зігнутій у поганським ярмі, отуманеній наметностями та пересудами, відкрити волю і наміри божі. Іван валежав до породи пророків і був найбільший з усіх пророків. Він жив і виріс

посвятивши ся Богу, як „Назір“; ніякий земний вплив не повинен був залякати ту душу віддану найвисшій місії.

Він живе в пустині, слухаючи внутрішнього голосу Духа і покріпляючи ся ним. Сила вітхення підносить його геть по над его час і окружене. Щоби знайти подібних до него, треба сягнути в давнину, аж до Іллі Фесвитянина і Ісаї; оба вони віджили в нім. Незломний характером, він не лякає ся нічого: ані народа, ані богачів, ані князів; прямодушність у него неспідкупна. Героїчний покутник він проявляє строгість що імponує масам. Ні один пророк не кричав так могутчо як він того слова, яке стосуєть ся до народів стоптаных божим правосудем: „Покайте ся!“ Та про те сей местник моралі, сей вістун каяття і страшного суду божого не впадає під вагою провин, які він бичує; се зовсім не зневірений пессіміст, се чоловік повний надії. Він бачить прихід царства божого і заповідає, що воно вже ось-ось близько.

Велике діло, яке Бог приготавлював від віків — „те діло, що плило з нутра божого милосердя, спасенє світа, просвіщенє поганців і слава правдивих синів Авраамових“ — мало розпочати ся. Іван се знав, бачив і голосив. На поклик нового пророка підняв ся весь народ. Пустиня наповнилася єго голосом. Відлюдні стежки покрили ся юрбами людей, що збігали ся з усіх сторін шукаючи пустинника та ходячи слідом за ним.

Був се не тільки ясновидець, а й реформатор. І коли ясновидець розбуджував надії народу, то реформатор підготовляв той народ і голосив йому науку спасенія. Се наука, се було підготоване для держави мессіянїчної і по думці Івановій виражала ся двома словами: чеснота і каяття. Зверхнім знаком єї був обряд хрещеня в воді і сповідь гріхів.

Кілька місяців пройшло, від коли Іван виступив на сцену. Живучи на східньому березі Йордану, в пустому місті прозваному Бетанією, насупроти Єрихона, близько броду, яким переходили каравани направляючись до південної Перей, до Гезбона і Махеруса, він бачив перед собою раз у раз величезні купи народа. Та він розумів, що єго діло не дійшло ще до кульмінаційної точки, а дійде до неї аж тоді, коли побачить, що з поміж народа виявляєть ся сподіваний Мессія, основник царства божого. Він шукав його очима, прочутє віщувало його. Внутрішній голос говорив

йому: „Коли побачиш того, на кого зіступить і на кому пробуде Дух, то знай, що се є той, що буде хрестити Духом святим“.

Надходив кінець року 27, а може се були перші дні р. 28. У Галилеї так як у всіх інших частих Палестини лунало ім'я Івана Хрестителя; Галилеяне, так само збентежені, як і всі інші Жиди, повалили до него просячи, щоби їх хрестив. І для Ісуса се була година назначена Богом. Назаретському теслі минуло 30 літ. Він прилучився до каравани своїх краянів і подав ся в долину Йордану. Іван не знав його. Ісус наблизив ся до него. Нагла візія виявила, хто він є. „Над головою Ісусовою побачив Іван небо отворене, а Дух в тілеснім виді голуба зступив і усів на ньому“. Се був сподіваний знак. Іван поклонив ся Ісусови Назаретському і не хотів його хрестити.

— Як то, — мовив він, — ти просиш, щоби я тебе хрестив? Аджеж міні слід би було хрестити ся від тебе.

— Дай спокій, — відповів Ісус, — оттак оба ми повинні сповнити те, що слідує.

Іван послухав і охрестив його. Ісус віддалив ся майже зараз і щез у пустині. Подаючи ся в самоту, після хрещення, він хотів по своєму пройти сю фазу цілковитого скуплення сил, яка в життю людей діяльних попереджує виконанє їх діла.

Призначенє Ісусово не дозволило йому задержувати ся довго в пустині; се був тільки короткий пристанок. Найбільші релігійні діячі ходили в пустиню, щоби набрати енергії, — Ісус уединив ся, щоби єї уяснити; ті шукали самоти і супокою. Ісус шукав боротьби; ті бажали знайти там сховок від злого, Ісус пішов туди, щоби молити ся, видержати напади Сатани і побороти його.

III.

Після посту і покус у пустині Ісус вернув сам один на беріг Йордану, в околиці Бет А'барас, де Іван, охрестивши його, не переставав голосити єго ім'я народови. Ось тут на ґрунті сеї долини Йорданської, напленої водою як величезна борозда під отим палким небом, в тім місці, де слова Івана Хрестителя розбентежили сумління всего Ізраеля, мусимо уявити собі місце перших проявів публичної діяльності

Ісусової. Тут він покликав своїх перших учеників, Андрія і Петра, Симона і Варфоломія. З ними він вернув до Галілеї, до Назарету, до Кани, до Бетсаїди, до Капернаума. Та ось наближала ся Пасха 28-го року. По всіх місцях Галілеї збирали ся компанії, щоби йти на празник до Єрусалиму. Ісус також подав ся туди зі своїми учениками.

Чинячи се він піддавав ся вимогам свого післаниництва, бо Юдея була обовязковим центром усякої діяльності пророцької і месіавичної. Він пішов просто до храму, що зробив ся був торговицею і базаром. Бачучи сю торговицю, що робила нечесть домови божому, він дав повну волю своєму святому гнівови і вхопивши шиури, якими вязано або припинано скотину, зробив із них батіг і кинув ся вигоняти всіх купців ураз із їх вівцями і волами, потім порозкидав гроші міняйлам, поперевертав їх столи, а до тих, що продавали голуби іменем рідні архієрейської, сказав: „Забирайте ся з відси, не робіть дому могого батька злочдійською яскинею!“ Отсим відважним і насильним поривом обуреної побожности Ісус виявив себе перед народом і перед властими жидівськими як пан храму і Син божий. Сей поступок мусів наробити багато шуму. Увага публична живо звернула ся на нового пророка; народ признав його, та він не сподобав ся володарям і старшині, понам і їх прихильникам, рівнодушним і ситим, усім тій верстві, котру усипляє власть або добробит, усім прихильникам пануючих звичайів і супокую за всяку ціну, всім тим, що з близька чи з далека тягли у одно з властю. Громади і люде подібні до себе все і всюди.

Отся подія становить в публичнім житю Ісусовім хвилю першої опозиції, яку він підняв проти себе. Від тепер між ним а владою національною і релігійною починає ся боротьба; вона була несбхідна і с часом вона дійде аж до крайнього насильства. Ісус обаявив себе Сином божим і розпочав своє діло в самім Єрусалимі, перед лицем народа і власти. Аджеж Єрусалим —се вся нація, центр, відки виходять дві сили, перед якими все хилить ся: опінія публична і авторітет. Від тепер усі знають, хто він і чого хоче; куди він поступить ся, всюди його слідитимуть очі народа і очі начальників. Ефект осягнено Від півночи до полудня, від Гермона до границь Ідумеї, від заходу до сходу, від „великого моря“, як названо море Середземне, аж до широкх степів арабського королівства Аретового вся Пале-

стина дізнала ся, що повстав новий великий пророк, котрий називає себе Сином божим і потверджує свою місію чудесами, жадаючи, щоби вірити его словам. Весь край знає, що думки про него поділені, що простий народ є за ним, але начальники народа, з дуже малими виємками, книжники і старшина, аристократія грошева, попівська і вчена, архіереї і синадріон явно виступають проти него. Вони бачуть в ньому тільки фальшивого пророка, безбожника; вони пильнують, шпіонують його; а боячи ся, щоби народ за его підмовою не вирвався з під їх власти, вони готові на крайні способи, готові поступити з Ісусом по всій строгости, з якою їх закон карає тих, хто бунтує народ і блюзнить Єгови. І так у Єрусалимі Ісус осягнув те тільки, що з поміж юрби народу вибрав довкола себе кілька простих і правих душ, що серед висшої верстви здобув собі кілька таємних та не-смілих приятелів таких як Нікодим і Йосиф із Ариматеї, а серед офіціальних кругів, серед сторожів традиції і права викликав супроти себе непобориму і грізну ворожнечу.

Ворожнеча єрархії проти Ісуса могла б була зараз в першій хвилі спинити а навіть зовсім знищити его діяльність. Та Ісус докладно знав міру опозиції, яку міг підняти, щоби не пошкодити своїм починам: а що час его ще не був надійшов, то він зробив дуже мудро і втік від небезпеки, коли та підняла ся надто грізно. Отся мудрість, се був історичний мотив, для чого він поки що покинув Юдею і єї столицю і пішов до Галилеї, щоби там шукати закутка спокійнішого і гостиннішого, де б він міг покласти основи свого царства.

IV.

Євангельська проповідь у Галилеї займає важне місце в Ісусовім публичнім житю. Вона тревала 8—10 місяців, від празника Пурім 29-го до празника Кучок того самого року. Ціле діло Ісусове, те що він називав своїм царством, те, що мало наповнити собою весь світ під назвою его церкви, було основане, zorganizоване в тім короткім часі. Ісус об'явив, хто він був, став ся паном сумління людського в особах кількох бідних Галилеян, що їх поробив своїми апостолами і разом з ними і в них він розпочав своє царство, що мало стати ся безграничне в часі і просторі. Ті очевидно дрібні

та вбогі засоби не мають ніякої розмірности з осягненим величезним здобутком, і отся нерозмірність, се одна з найбільших загадок історії. Щоби зрозуміти его діяльність в тім новім оточенні і події якими визначила ся его проповідь, треба пізнати стан думок і моральности тих, кому він голосив свою „добру новину“. Одно слово характеризує се все: царство бже наближає ся. Отсе виражене, запозичене з Даниїла, значить царство Мессії, що мало наступити по великих царствах земних, затемнюючи їх блиском своєї величчї і добрих діл. Провідна ідея сеї думки — се найвисша ідея жидівського генія, те, що держало сей люд живим, що було підоймою его розвитку. Вона вітхнула пророкам їх найпіднеслійші пророцтва. Анекаліпси з 200 літ, що попередили прихід Ісуса, повні сеї думки. Виходячи з уст Ісусових се виражене набирає огню і ширить ся серед народа. Воно робить ся вельми популярне. Кожний народ має такі слова, що в даній хвилі роблять магичний вплив на людей. Відки походить така їх непоборима, чарівна сила? Очевидно відти, що вони більш або менше ясно висказують ідеал даної епохи, що порушує глибоко весь край, усе столітє, всю цивілізацію.

Що було ліпшого між Жидами, все те жило віруючи в великі обіцянки божі, в его милосерде і непохитність. Всі вони ждали якогось діла божого, хоч і не могли знати, яке воно буде і бояли ся, щоб не похибнути ся вгадуючи. Крім них, як се легко зрозуміти, дві великі течії бентежили і піднимали уми людські: одна течія земна, політична, друга, що виходила від закону і релігії. Ті, що дали себе понести першій, розуміли під назвою царства божого відновлене царства Ізраельського, освободу від ярма римського, прихід Мессії, що буде світським володарем того царства. В простоті і запалі своєї віри вони бачили вже Єрусалим центром і столицею всіх народів, бачили дім Єгови відчинений для поганців, що юрбами напливають туди, щоби поклонити ся Богу і в Мессії жидівським повитати царя цілого світа. Розгорячковані надією вони тремтіли від самої думки про новий світ, повний радощів і щастя, правдивий золотий вік мессіяничного людства. Така вже прикмета наївної віри, що вона вколисує себе ілюзіями. Особливо Галилеяне тим радійше плавали в таких мріях, що вони добре відповідали їх незалежній і войовничій вдачі.

Тіж, котрих підносила течія законна і релігійна, ма-
рили поперед усього про тріумф закона Мойсеевого, такого,
який витолкували книжники та хусити від часів Еадри. Йім
байдуже було зносити чуже ярмо, коли б тільки Бог Ізраєла
зробив ся Богом усього світа, а Тора здобула собі обовязкову
силу на всьому світі. Отся течія мала перевагу по школах
і між старшиною, між Саддукеями, прихильниками римської
влади і між уміркованими Фарисеями школи Гіллеля. Та сяк
чи так, а царство божє для Жидів обхоплених мріями полі-
тичними і релігійними було тільки їх власним царством.
Всі вони підсували свої думки Богу, одні бажаючи покори-
ти своєму народови весь світ, а другі хапаючись скувати
сумліне всего світа недоладним законом. Та народ жидівсь-
кий призначений був на загибель, а закон Мойсейів мусів
бути доповнений. Тільки один чоловік зрозумів і виявив
думку божу в усій єї повноті і висказав єї в словах „цар-
ство божє“, — се був Ісус. Він прийняв сей популярний
оклик для своєї проповіді в Галилеї. Ніякий інший оклик
не надавав ся ліпше дляєго намірів і єго діла, бо в нїм мі-
стила ся вся єго наука, весь єго плян; в нїм єго слава, єго
рація істнованя, весь єго геній

Роздивляючи сей оклик у єго основних складниках ми
зрозуміємо, що говорячи про царство божє ми мусимо мати
в думці і єго голову і закон і підвладних. Головою є Ісус;
законом живий Дух божий або воля Вітцева; підвладними
всі люде, що вірою признають голову, каяттем відчиняють
своє серце для Духа, любовою приймають волю божу. При-
дивляючись еволюції сєго царства ми бачимо, як воно по
приміру всего, що росте, має собі три фази: початок, тру-
дний зріст і завершенє. В початковій фазі воно концентрує
ся на особі Ісуса і перших вірних. В періоді зросту воно
обіймає єрархію апостольську і всіх вірних що послужили їй
як опікунці незримой власти Христовой. Єго завершенє, се
славний кєнець людськості відродженої серед слави згото-
ваної вибранцям. Отсі три фази, звязані одна з одною, ви-
пливають одна з одної: із божеського зароду, яким є Хри-
стос, повсталала церква, що розростала ся як гиляки вели-
чезного дерева, котре мусить покрити весь світ. Людськість
до ґрунту перемієнена Христом повстає з людськості, що
терпить ураз із ним, наражена так як і він на переслідо-
ваня і боротьбу, доки Дух божий не прославить єї повно-
тою житя на подобу Ісусову. Настанє царства божого, так

як Ісус його розумів, се вже не є справа чисто жидівська, се справа загально людська. Євангеліє, що голосить отсю новину, від тепер стає ся книгою для всіх, а сей, що справджує сю новину, се вже не самий жидівський Мессія, се всесвітній посередник. Царство его, се щось більше, ніж божеська і остаточної переміна релігії Ізраеля, се сама релігія в її абсолютнім совершенстві.

Ісус розпочинає дійсно нове царство на землі в найтіснішим розуміню, царство безконечне, вічне, що має побороти, вдосконалити давніші царства матерії, звірськості і людськості. Від тепер по над матерією, по над звірською силою і розумом пануватиме ненастанно живий і особистий Дух божий. Через Христа він обняв у посідане все царство; від него він сходитиме на всі душі доброї волі, на всі раси, на всі цивілізації.

Щоби доповнити своє діло, Ісус мав силу божу, що в ньому проявляла ся по людськи мудрістю, могутістю і добротою. Їго мудрість яснила, его могутости підлягала матерія і душі, его доброта причаровувала всіх.

Те, що ми називаємо проречистістю — геній публично-го слова — є у Ісуса не тільки штука, але чудесний дар Духа. Ні один апостол, ні один пророк не мав подібного дару. Ніхто так як Ісус не знав секрету, як переконувати і зворушувати людей; ніхто не вмів провести глибше в душу такі сильні і високі переконання, такі геройські чесноти, стільки енергії і стільки любови. Їго слово, се одна з тих підойм, якими він піддвигнув світ. Виявляючи всю его душу слово его було втіленем думки і правди божої. В ньому є Дух і жите. Воно оригінальне до найвисшої міри, ярке і блискуче, сильне і влучне; воно січе і бє прямо як меч. Навіть там, де він запозичує деякі вираження від пророків, він не повторяє ся ніколи, вливає молодого духа в старі формули, даючи їм нове значінє, завершує і поповнює їх. Від его слів так і трискає вітхненєм із повноти живого Бога, бо ними входить у душу живий Бог.

„Небо і земля минеть ся — смів сказати Ісус, — а мої слова не минуть ся“. І справді вони живуть у сумліннях людських, як зорі серед ночі. Рід людський подивляє речення зібрані з его уст як повний, ідеальний вираз правди. Яка молитва може замінити его молитву і посміє промовляти до Бога іншим язиком, як „Отче наш, ти що є на небі“? Він дав нам формули всіх героїчних чеснот: любови: „Лю-

біть навіть ворогів ваших, чинить добро навіть тим, що вас ненавидять“; покірливості: „Лицеміре, бачиш сучок у оці свого брата, а не бачиш поліна в своїм власнім“; доброти супроти винуватих: „Хто з вас безгрішний, нехай перший кине на неї каменем“; прощення катам: „Отче, відпусти їм, бо не знають, що чинять“; потіхи і покріплення в стражданнях: „Ходіть до мене ви всі страждущі, а я дам вам пільгу“. Він показав людям, як можуть бути щасливими і висказав се такими реченнями, які на око видають ся заявою недовіря для людської мудрости, та про те вони нікого не завели на злу дорогу. „Щасливі вбогі, лагідні, принижені, голодні правди, миротворці і переслідувані, бо для них власне надійде царство боже“.

Слова Ісусові мають творчу силу. Висказуючи правду чоловік тільки бажає добра, та не має сили сотворити добро. Ісус творив добро, про яке проповідував; він говорив як чоловік що має найвищу, переможну владу. Одним словом він вигоняв і упокорював злі духи, вздоровлював недужих, улагоджував усякі болісті, вертав силу спараліжованим, вір сліпим, слух глухим, жите мертвим. Він мав такий дар, що міг зразу переіменити душу людську. Ісус-чудотворець здобував і прихилював до себе душі людські ще сильніше, ніж Ісус проповідник. Народ усюди однаковий, на Сході чи на Заході; сила бере його швидше, ніж інтелігенція, яркі факти швидше ніж проречисті слова, чудеса швидше ніж проповіді. Та коли ті два елементи зійдуть ся разом, то вплив їх робить ся непереможний.

Ще одна прикмета прилюдної діяльності Ісусової, се єго характер, єго приступність, єго доброта. Він не підхлібляє народови так як фальшиві пророки. Він любить народ. Все в ньому йде на услуги тій любові. Він прихилює ся до вбогих, до малих, до нещасних, до погорджених рибаків. Який величезний контраст супроти Фарисейів, книжників, начальників усякого рода, жерців, законників, у котрих погорда для простого люду була обовязковим приписом, мало що не чеснотою! Сам уроджений серед бідних, призначений на мученицьке жите він мав у собі ту принаду, яку мають люде осяяні авреолею терпіння.

Проповідь у Галилеї має характер свободний і популярний. І коли Іван тільки самим проповідуванєм, що царство боже наближаєть ся, збентежив був сумліне Жидів, то який же вплив мусів проявити Ісус, голосячи великому здвигу,

Галилеян, що царство божє вже настало! Та про те ся велика новина швидко мусіла підняти проти себе великі супротивности. Одна підликала ся проти самої ідеї заповідженого царства, друга проти особи Мессії, основника того царства. Вся наука і особа Ісусова йшла на перекір утертим виображенням народа і книжників галилейських. Вони ожидали царства політичного — Ісус заповідає царство духове, внутрішнє; вони надіялись, що закон запанує — Ісус пророкує панованє Духа; вони бажали Мессії уоруженого земною силою, а Ісус стає перед ними без ніяких земних претензій, без ніякої сили крім сили свого Вітця, крім тої мудрости, що навчає вічний Правді, крім тої могучости, що вздоровлює душу і тіло. Вони леліали мрії про тріумф народа з потомків Авраамових над усіми народами, а Ісус хоче розпочинати народ і расу людей перероджених духом. Вони були певні, що сама назва синів Авраамових, сама вірність закономі Мойсєєвому вистарчає, щоби стати ся членом того нового народа божого, а Ісус не вимагає нічого більше, як тільки переміни моральної і віри в єго слова. От тим то всі виступили проти него.

Три категорії людей куплять ся довкола Ісуса вже в Галилеї: ученики, купи народа і висша, пануюча верства, вчені і вчителі. Ученики ідуть за своїм Учителем, живють єго житєм, насичують ся єго наукою і єго силою. Вони є та вибрана земля, котру він оброблює і запліднює; їй він любить найбільше, до них говорить без притч і порівнань, їм звірює ся помалу зі своїх намірів, проймає їй своїм духом, робить їй непаچه частками себе самого. Купа народа на Сході так само як і на Заході, є все однакова — пасивна та легко зворушлива, податлива на понаду всякої новости, на вплив сили, а особливо на добродійства дотикальні матеріальні. З поміж тої юрби Ісус вишукав і вибрав собі учеників, бо тут знаходять ся прості серця, праведні душі. Народ галилейський, більше незалежний від пануючої власти, більше похопний до кроків підозрених для тої власти додав Ісусови більше підстави для довіря, ніж народ єрусалимський. Від першого разу Ісус збудив єго ентузіазм, тож купи народа ходили слідом за ним, по синагогах, по селах, посеред поля, над берегами озера і по пустих долинах. Рідко коли видно було такий запал серед окруження пророкового; се було щось немов божєський магнетизм. Та швидко й опозиція підняла ся довкола него в Га-

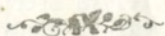
лилеї так само як у Єрусалимі серед висшої верстви, що зберігала традиції, мала власть у руках і держала ся пануючих поглядів. Отся опозиція розвернула ся у всіх можливих формах: вона провокує і засідає ся, підхліблює і застрашує; вона чатує незримо, щоби шпійонити і напасти в догідній хвилі; вона чіпляє ся того, кого хоче згубити і росте разом з ним; вона вміє розбудити пристрасті, знає добре всі штучки гіпокрізії і ненависти, не цурає ся нічого, що тільки може шкодити і не покине Ісуса аж до смерти. Хто тільки приносить нову ідею, нову форму, нову силу, против того повстають старі ідеї, форми і сили. Хоча чоловік і вроджений для поступу, але ні від чого не боронить ся так завзято, як від поступу. Всяка новість с трудом тільки приходить на світ. Хто хоче довести людськість до досконалости, нехай знає, що йде на певну загибель.

Євангельське оповідане яркими фарбами малює той антагонізм і ріжнородні обставини, що день у день його заострювали і затроювали. Та разом з тим, як серед верстви письменних і могучих зарисовувала ся опозиція і піднімала ся довкола Ісуса, збільшувало ся також число его учеників, росла юрба, народ напливав до Капернаума з Галилеї і з Переї, з міст Декаполя і з Єрусалиму, з Юдеї і з Ідумеї, з Тира і Сидону, з Фенікії і Сирії. Зворушене ширить ся на всі боки. Всякий хоче не тільки побачити і почути його; хорі повзуть до него, щоби його доторкнути ся. Він уздовговлював їх самим дотиком; сила і доброта виходили з него, як промінь з сонця. Він мусів ховати ся від напирajoчої на него многоти людей. Щоби уйти від них він велів своїм ученикам, щоби завжди мали на готові човен, поки він ходив берегом по над озером. От тоді то в Галилеї Ісус своєю невинною діяльністю поклав основи свого діла. Він zorganizовував апостолів єрархічно, вибираючи тих, кого хотів. Було їх дванацять, угрупованих по парі; ось їх імена, старанно заховані в трьох перших євангеліях. На чолі всіх Симон, котрого Ісус прозвав Петром і обік него его брат Андрій; Яков син Зеведеїв і его брат Іван, котрого Ісус прозвав „боанетс“, т. є. син грому; Пилип і Варфоломій, Фома і Матвій митар, Яков син Алфеїв і Фадій, Симон Кананеєць і Юда Іскаріот, той що його зрадив. Ані одного богача, ані одного книжника, ані законовчителя, ані одного зверхника або старшого над синагогою. Се люде темні, нікому не звисні навіть у своїй маленькій провінції. Ні один із них

ДЛЯ ДОМАШНЬОГО ОГНИЩА.

Повість

ІВАНА ФРАНКА.

Львів 1897.

З друкарні Інститута Ставропігійського.
Під зарядом Йосифа Гузара.

I.

В певеличкім, чистенькім і зо смаком прибранім салонику дві дами заняті живою розмовою.

Обі однакових літ, однакового показного росту, обі вродливі, в цвіті віку, обі вбрані добірно і зо смаком. Говорять між собою інтимно, інколи мимоволі понижуючи голос до таємного шепоту, хоч ані в салонику, ані в сусідніх покоїках, ані в сінцях нема й душі живої.

Одна з них, розкішно розвита брюнетка з блискучими, чорними очима, з цвітом молодости і здоровля на повних, рум'яних щоках, на чудово викроєних малинових устах, з маленькою ямочкою на круглому підборідю, що надавала їй вираз жартовливої молодости і невинности,—се очевидно пані дому. Ніхто би по ній не пізнав, що їй 28 літ, що вона мати двойіх дітей, котрі ходять уже до початкової школи—так молодим, свіжим і непочатим видає ся єї лице, вся єї еластична, дівоча і чаруюча постать. В простім, а про те дорогім і елегантнім домовім убраню, вона дуже живо занята тим, що „робить порядок“ у салонику: знімає полотняні футеради з м'яких, коштовних меблів і з золочених рам зеркал та образів, уставляє симетрично статуетки та оздобну посуду на комоді, придивлює ся і примірює, де би найкрасше стояти букетам з живих цвітів, що настромлені в делікатні вазоники з золоченого скла, розливають сильні пахощі на весь салоник. Упоравши ся з сим, підбігла до невеличкого, перламутром викладаного столика і накрутила старосвіцький металевий годинник, що довгий час без діла дрімав під хрусталим клошем. Одним словом, молода пані „виганяє пустку“ з сего саловика, котрий, очевидно, чимало часу стояв пустий, запертий. В коминку тріщить і гуде веселий огонь, що звільна оживлює, огріває заморожене повітря саловника, немов достроює єго до оживлених рухів, цвітучого лица і розіскрених очей пані дому.

— Алеж Юлечко, — говорить вона дзвінким, дивно проймаючим голосом, — не робиж міні тої при рості, роздягни ся, присядь на хвиличку! Я занята, се правда, але так... знаєш, така вже моя вдача, що ані хвилі не можу дармувати. Я би се могла і по обіді зробити, ну, але знаю, що ти міні сего за зле не приймеш.

— Щож знов, Анельцю! Аджеж власне задля того...

— Ні, ні, не кінчи, не говори міні нічогоісенько: задля сего чи за для того! — перебила їй господиня, притулюючи їй свою білу, пухку, маленьку ручку до уст і силою втискаючи єї на крісло. — Коли вже ти прийшла до мене, то на певно знаю, що не без причини. І добре зробила, що власне тепер прийшла, — додала по хвилевій мовчанці, підчас котрої єї приятелька знімала капелюх. — Мариня пішла до міста, діти ще в школі, можемо поговорити свobodно.

— Але твій чоловік, — з виразом якогось закл. питання промовила друга дама, — аджеж він сьогодні має прийїхати, не правда?

— Власне, власне! — живо відмовила Анеля, — але аж вечером. Антось писав міні з Перемишля, що мусить там іще полагодити якісь формальности.

— Ну, то добре, коли так! Я думала, що з рана приїде, тим поїздом, що власне о девятій надїйшов.

— Що ти мовиш! — скрикнула Анеля з жартовливим обуренєм. — Тепер уже пів до одинацятї. Як би був тим поїздом прийїхав, то вже би давно був у мене. О, я его знаю! Він би не видержав так довго.

Уста і очі єї заблиснули при тих словах напів жартовливим, на пів розкішним усміхом.

— Ах, так! Без сумніву! — сказала Юльця. — Вспокоюєш мене цілковито. А щоби перейти на те, що я тобі мала сказати — додала, мимоволі понижуючи голос, — то... може воно й нічого, може се так тільки... Але ти знаєш, яка моя натура. Нехай що небудь найменше, я зараз перелякаю ся так, що крий Боже.

Вираз єї лица, єї очі і ціла єї подoba, бачилось, потверджували правду тих слів. Все в ній проявляло ненастанний внутрішній неспокій, і то не хвилевий, але якийсь органічний, вроджений, що плив з недостачі рівноваги між поодинокими силами єї душі, між чутєм і волею, між бажаннями і спосібністю до їх заспокоєня. Хоч ровесниця Анелі, хоч не менше від неї вродлива і одягнена в елегантний візитовий

стрій, вона все таки виглядала о яких десять літ старшою від своєї товаришки. Її величезні русяві коси обвиті довкола голови, бачилось, пригнітали те низьке чоло, порисоване вже легенькими морщинками, те бліде, дрібне, доцвітаюче личко з блискучими очима, що раз у раз бігали неспокійно. Коли говорила, кінчики її уст тремтіли судорожно, а в руках мняла раз у раз наперфумовану батистову хусточку. Хто їй ближше приглянув ся, той мусів достерегти, що не любила ніколи довший час спочивати очима на однім предметі, що часто якось мимовільно, з привички озирала ся, щоби хто її не підслухував, і так само часто, машинально поправляла складки своєї сукні. Навіть в тих хвилях, коли сміяла ся, коли слова рвучим потоком пили з її уст, — навіть в тих рідких хвилях видно було якийсь вираз терпіння і тривоги на її лиці, щось таємне і принадливе мов загадка, а глибоке мов гірське озеро.

— А якже, а якже! — з усміхом щебетала Анеля, винймаючи з комоди велику срібну тацу з емаліованими на ній головками ангеликів, що би то було, як би моя Юлечка не мала раз якогось страховинного прочутя, не переживала смертельної тривоги! Ну, ну, вспокій ся, моя любочко, і скажи, аким прочутем ти знов мучиш ся?

— Жартуєш, Анельцю. — сумовито відповіла Юльця. — Щаслива ти, що можеш жартувати! Такий уже, видно, твій темперамент. Як я тобі завидую его! Ах, а я!... Ну, але сям разом, любя моя, не в прочутях діло. Бою ся дуже, щоб не було щось геть гіршого!

Легенька хмарка пробігла по лиці Анелі. Зупинила ся на середині покою, несучи тацу, щоби поставити її на столі, і пильно зирнула в лице своєї товаришки.

— Хочеш мене занепокоїти! — сказала і додала з усміхом: — Не знаю, чи се тобі вдасть ся. Знаєш, у мене нині щасливий день: муж по п'ятилітній неприсутности вертає до мене зі служби. Ну, так щож там таке, говори!

— Бій ся Бога, Анельцю, — скрикнула Юльця. — Як ти можеш таке говорити! „Хочеш мене занепокоїти!“ Хтось би міг собі подумати, що я завидую тобі родинного щастя і бажаю его затроїти!

— Хто знає! — сміючись вимовила Анеля. — По вас, старих самотниках, усього сподівати ся можна.

І поставивши тацу на столі, принесла велику коробочку і висипала з неї на тацу купу різнобарвних карток візи-

тових, білетів з бажаннями, запросинами і запитами, а потім супокійно, систематично почала розкидати по таці ті докази сердечного, рухливого і обіймаючого широкі круги товариського життя. З правдиво живою грацією розкидала їх так, що в тім ніби неладі видно було певну провідну думку, навіть певне невинне кокетство.

Юльця сумовито похитала головою.

— Встидай ся, Анельцю, встидай ся, що можеш щось подібне подумати про свою приятельку! Ні, на се я не заслужила!

— Ну але щож там маєш? що там дусиш у тій прекрасній головці? — сказала Анеля, цілючи її в лице а потім в чоло, а відтак сідаючи побіч неї. — Я готова зі своєю роботою. Тепер говори!

— Я вже сказала тобі — мовила Юльця, беручи її за руку і похилиючи очі в низ, мов який влюблений хлопчина — сказала вже тобі, що се все може й не значить нічого. Стільки разів уже ми непотрібно трів жились... від коли ми розпочали сей нещасний інтерес...

— Ах, то певно знов Штернберг! — скрикнула Анеля.

— Розумів ся, що не хто, як він. Смій ся з мене, Анельцю, але мене раз у раз мучить прочуте, що той хитрий жид наробить нам іще великого клопоту.

— Смій ся з того! — рішучо відмовила Анеля якимось зміненням, твердим голосом, голосом купця, що певен своєї добре обдумананої купецької комбінації. — Що він нам може зробити? Камінь, котрий хотів би звалити на наші голови, поперед усім розтовк би його самого, а нас хто ще знає. Ні, Юлечко, з того боку я безпечна, з того боку не бою ся нічого.

— Ах, любя моя, — відказала Юльця — ніколи чоловік не може так обезпечити ся! Нераз найменша дрібниця, непередвиджений випадок може поцувати найкращі замисли.

— Ха, ха, ха! — зареготала ся Анеля срібlistим сміхом. — Алеж се ми знали з самого початку, моя Юлечко! Хто вовка боїть ся, нехай у ліс не йде. А тимчасом Бог дав, що доси нас вовки не зїли. Аж тепер, коли ми вже майже зліквідували свій інтерес, коли всі акти зложено до архіва а кінці викинено в воду... Ні, Юлечко, поглянь на мене! Котра з нас більше ризикувала? Котра могла більшої страти лякати ся? Признаєш міні певно, що я. А все ж таки раз

зваживши ся приступити до вашої спілки, я стояла сміло на своїм становищі, робила все, що тільки ми признавали потрібним і ані разу — правда? ані разу я не завагувала ся. Ну, скажи, чи не правду говорю?

— Героїня з тебе, моя Анельцю, о так, правдива героїня. Ще від дитинячих літ, від шкільної лави любила я тебе за те, подивляла тебе за те. Ах, і тепер тебе подивляю і завищую тобі твоєї незломності. Але признай, моє серденько, що і я не була перешкодою в цілій справі, що і я експонувала ся і наражувала ся, ох, тай ще й як. Аджеж увесь плян був мій. Добір спільняків і агентів — мій. Навязане зносин — моє. Я була душею цілого підприємства, не правда? А коли я раз у раз трівожилась, раз у раз остерігала, коли я не раз навіть видумувала небезпеченства тамо де їх не було, то аджеж і се не вийшло нам на шкоду.

— Противно, Юлечко, противно! — живо мовила Анеля, знов єї цілуючи. — Ну, але скажиж, мій сторожевий журавлику, які се там чорні точки ти добачаєш на видокрузі?

Замість відповіді Юльця виняла з кішені помняту телеграму і подала єї Анелі.

— Телеграма! — скрикнула Анеля троха зачудувана, і поспішно розвинула помняту картку. — З Филипополя! Від Штерйберга! А він у Филипополі що робить?

А потім звільна, майже на пошенки прочитала отсих кілька слів, що містили ся в телеграмі:

„Komme mit Orient-Expresszug. Schicke weiteres Telegramm aus Budapest. David.“

Анеля поблідла. Сиділа недвижна і пальці єї, в котрих держала телеграму, затремтіли судорожно і телеграма випала з єї руки на коліна. Погляд єї напружив ся, зіньки очей розширили ся. Гляділа перед себе, не бачучи нічого, гляділа в нутро своєї душі, шукаючи чогось, що помогло б їй розв'язати загадку заключену в тій скупій на слова, та очевидно грізній телеграмі В кінці, не находячи нічого, звільна обернула ся до Юльці.

— Що ж се значить? — запитала.

— Хіба ж я знаю? Чую тільки...

— Покинь ти ті свої чутя! — майже гнівно перебила їй Анеля. — Чому він вийїхав з Константинополя?

— Отсеж то власне питанє!

— По що йїде Орієнт експресом? Видко ся, що дуже єму пильно.

- Отсеж то власне мене трівожить!
- По що йде на Будапешт? Чого єму там треба?
- Загадка цілковита.
- Чому не телеграфує виразно, що стало ся?
- Видко, що не чує ся безпечним.
- Так щож там могло стати ся?
- Отсе саме головне.
- Ні, не се головне. Коли сталося що небудь неприємне, то важно також знати, де саме стало ся: чи в Константинополі, чи може — — — А!

В тій хвили стало ся щось зовсім незвичайне, несподіване, щось таке, що з елементарною силою вірвало ся до сего тихого салонику, в лускотом розтворивши єго двері, впало до середини серед бовдурів холодного повітря, сильно піддуло огонь в коминку, так що палаючі поліна затріщали і горючі вуглі повискакували геть на серед покою мов метеори, сполошило обох дам, попхнуло Анелю на середину і вхопило єї в якийсь скажений вир, в котрім нічого не було видно з поза сивого морозового облака, тільки чути було огнисті поцілуйі, оклики: „Антось!“ „Анеля!“ і вкінці довге, сердечне хлипанє, перериване спазматичним реготом.

II.

— Антось! Недобрий хлопчик! Як же ти міг зо мною так поступити! Пишеш, що в ночі прийідеш...

— Я вирвавсь у них! Вирвав ся швидше, ніж надіявся. І ось я тут! тут! тут!

І Антось покривав поцілуями руки, груди і уста свої жінки.

— Та колиж ти прийіхав?

— О девятій.

— І тільки тепер приходиш?

— Служба, Анелечко, служба! Треба було людей запровадити до касарні, і здати рапорт у генеральній коменді. Добре, що й так швидко я упорав ся.

— Недобрий хлопчисько! Недобрий хлопчисько! — віддувши губки повторяла Анеля, бючи його по руках, що ними Антось обнимав її гнучкий стан, притискав до своєї груди.

Той „Антось“ або „хлопчисько“, се був високий, крепко збудований муштиналіт около сорока, з рідким уже, злегка шпаковатим волосем, з рудавими вусами і такими ж бачками, при шаблі, в зимовім військовім плащі і в мундурі капітана австрійської піхоти. Лице его, не вважаючи на признаки великої втоми і тільки що відбутої далекої подорожі, дихало здоров'єм. В сивих очах видніла ся доброта і лагідність, хоч бистрі і певні рухи свідчили про військову дисципліну, що виїшла, так сказати, в кров і нерви.

Капітан Антін Ангарович вертав власне з Боснії, де пробув цілих п'ять літ у військовій службі. Відкомендерований туди з одним із перших відділів окупаційного війська він мав участь у всіх бійках і перестрілках, серед яких dokonано окупації і паціфікації того краю, відзначив ся при здобуванню Сараєва і нізнійше кілька разів у боях

з бандами „гайдуків“, що волочили ся по краю, авансував з поручника на капітана, лишив ся добровільно ще три роки в військовій службі в Боснії з огляду на висшу плату і обіцяний йому дальший аванс і власне, по п'ятилітній неприсутности вертав назад до Львова, на лоно своєї сім'ї. Його приділено до львівського гарнізону, при найблизшій маєві авансі його мали іменувати майором, а се значило пенсію, що с'як так забезпечить прожиток і будучину его сім'ї. Найсміліші, найгорячіші его бажання близькі були до здійснення.

— Так ось ти міні! ось ти міві! мій найдорожший скарбе! моє золото! жите моє! По тільких літах, по тільких трудах, по тільких небезпеках! — приговорював капітан голосом уриваним зі зворушення, все ще тулячи в своїх обіймах жінку, що раз хлипала з плачу, то знов вибухала сміхом. — Тепер я твій, тепер ніщо нас не розлучить.

І обоє сплетені раменами сіли на софі.

Тільки тепер капітанів зір побачив Юлію, що стурбована і збентежена стояла не знаючи що їй почати і очевидно бажала б була нечутно і незримо вифуркнуту з сего щасливого гнізда.

— Halt, Regiment! — весело скрикнув капітан. — А се хто? — запитав обертаючи ся до жінки.

— Ах, я й забула представити тобі — Юльця Шаблинська, моя товаришка ще з пансіона. Юлечко, сей печемний хлопчисько — бачиш його? — з тими поганими вусищами, се є той Антось, про котрого я тобі наторохтіла повні вуха.

Юлія злегка відклонила ся і зачала прищиплювати до волося капелюх.

— Herstellt! — крикнув капітан. — Положити капелюх! Сюди, на стіл! Сідати! Приятелька моєї жінки мусить бути й моя приятелька. Приятеля я мабуть визвав би на шаблі, але приятельку взиваю, щоби лишилася ся з нами на обід.

Юлія очевидно ще дужше заклопотана держала капелюх у руці і не знала, на яку стулити.

— Пане капітане, — промовила нарешті — дякую за ласкаві запитання, але сьогодні у панства такий день, що моя присутність буде зовсім не на місці. Справді...

— Gilt nichts! — відрубав капітан жартовливо грізним голосом. — Сьогодні я в такім настрою, що міг би обняти

і цілувати весь світ, і оту стару жидівку, що на Зарваниці продає варений біб.

— Fi donc! Антосю! — перервала Анеля, даючи йому клякса по рамени.

— А нехай мене твоя приятелька не визиває на отвертість! — відмовив капітан. — Скажи їй, витолкуй їй, що у мене нема ніяких викрутів, що опозиції не терплю. Слово сказалося і клямка запала. Панна Юлія лишається з нами на обід і по всьому.

— Ха, ха, ха! Алеж вона не панна! Бачиш, і висмикнула ся тобі з під твого слова.

— Не панна! А щож вона таке?

— Чудесно б ти їй прислужив ся, як би вона для твоєї вподоби мала лишити ся старою панною.

— Не люблю старих паннів. Значить, вона замужна. Тим ліпше. Задержимо її тут, поки нам її муж екзекуції не надішле.

— Алеж ти знов зловив ся на полову, старий воробію! Пані Юлія вдова.

Лице капітана виявило велике, комічне розчарування.

— Вдова? Ненавиджу вдів. Вдови — сови, се птахи що ворожать лихо. Чи хоче вдова йти до дому? — запитав обертаючи ся до Юлії.

— Думаю, що пан капітан — почала Юлія, все ще вагаючи ся, чи має пришилити капелюх до голови, чи покласти його на столі.

— Алеж с паном Богом! с паном Богом! — перервав їй капітан, а потім зірвавши ся з софи чемно поміг їй надіти плащ, взути калоші, віднайшов їй парасольку і стискаючи в своїх могучих долонях її дрібну ручку мовив поважно:

— Даруйте пані отсе жартливе привитанє. Дуже жалю, що пані не були ласкаві лишити ся, але таки бачу, що ваша правда. Сьогодні я справді був би неможливим у чужім товаристві. Чи ви пані не гніваєте ся на мене?

— Алеж пане капітане! — протестувала пані Юлія.

— І відвідаєте нас пані?

— З найбільшою охотою.

— Але незабаром! Завтра!

— Коли міні тільки час дозволить.

— Ніяких „коли!“ Ніяких „коли“. Коли пані завтра не прийдете, то буду се вважав знаком, що гніваєте ся на нас.

— Алеж пане капітане! Відки така думка?..

Прощаючи ся з панею Анелею Юлія шепнула їй до вуха:

— Як би, що небудь було, то забіжу ще сьогодні вечером.

Анеля поцілувала єї і випроварила за двері.

Капітан тільки тепер скинув плащ, відіпняв шаблю і силкував ся впокоїти ся після могучого вибуху чути. Та се не було так легко. Сів на фотелі, трібував розглянути ся по салоні, та предмети скакали йому по перед очима, зливали ся в якусь сіру масу, покривали ся рожевим туманом, видавали якийсь чудовий гук, що сильно дуднів у єго серці, живійше поганяв кров у жилах. По кількох секундах капітан схопив ся з фотелю, пройшов ся кілька разів по салоні, а коли Анеля вернула з корідора, він в тій хвилині вхопив єї в обійми і почав покривати полілуями єї уста, очі чоло і волосє.

— Алеж дитино, задусиш мене! — пестотливо кричала Анеля. — Ну, так і видно, що з горячішого клімату вертаєш. Давнійше ти не був такий огнистий.

— Гніваєш ся? — шепнув капітан, щасливий, з запаленим лицем, держачи єї за рамена і з близька заглядаючи в єї чудові, огнисті очі.

— Певно! — відповіла жартливо Анеля, закручуючи єго вуси, а потім легесенько сіннувши посадила його на мягкій софі і сівши на єго колінах і обнявши його за шию і опираючи свою голову на єго рамени мовила: — Ну, але розповідай же міні, як тобі там поведило ся? Як ти там жив? як бідував? Аджеж ти й бідував, правда?

— О, нераз! Бували дні — Ну, та що там тепер про се згадувати, коли я тут, при тобі, при дітях — —

І урвав. Тільки тепер із уст єго вирвалось слово, що його без відома вже від кількох хвиль шукав у своїй памяті, розворушеній і обезсиленій напливом різнородних почувань.

— Анелько! — скрикнув з виразом справдішнього переляку на лиці, — а се що значить? Де діти?

— Ха, ха, ха! — засміяла ся Анеля, любуючи ся тим виразом єго лица. — Отсе міні батько! Пів години вже сидить дома і зовсім забув, що має діти, забув навіть спитати, що з ними діє ся! Ха, ха, ха!

— Анелько, бій ся Бога! — благав капітан, — не муч мене, а скажи, де вони?

— Пет! Тихо, — шепнула Анеля, прикладаючи палець до уст.

— Тихо? А се чому?

— Бо дітей побудиш. Ось тут у сусіднім покою вони сплять у колисочках. Власне перед твоїм приходом посали по фляшочці молока —

Капітан уже схопився, щоби бігти до сусіднього покою, та голосний, непогамований сміх, яким вибухла Анеля, зупинив його в розгоні.

— Ах ти леґейдо, леґейдо! І ти справді думав, що твої діти ще фляшочки ссуть, що все ще такі самі, якими ти їх лишив? Фе, встидайся, ти стара дитино! Твої діти в школі.

— В школі? — скрикнув капітан, не тямлячи себе з радості. — А се від коли?

— Від осені.

— Як то, і ти міні нічого про се не писала?

— Ще чого не стало! Розсудливий батько і сам би сеґо догадався, що дітям уже пора до школи, а такий леґейда як ти може потішити ся несподіванкою.

Знамість відповіді нові обійми, нові поцілуї.

— Значить, обоє в першій класі! — радісно мовив капітан.

— Дуже перепрашаю, бо в другій, — строго відповіла Анеля. — Цесі вже шість літ минуло, а Михасеві на осьмий поступило. Я не хотіла надто вчасно засаджувати їх за книжку, та про те початків навчила їх сама, так що обоє прийнято відразу до другої класи. А як хороше вчать ся! Учителі не можуть їх передо мною нахвалити ся.

— Ти моє золото! Ти моє щастє! Ти моя мамочко дорога! — шептав капітан притискаючи її до грудей.

Та нараз затих. Сльози, горячі слези нескazanого щастя бризнули з его очей. Кинувши ся на софу і закривши лице руками він хлипав як мала дитина, коли тимчасом Анеля новими пестощами силкувала ся його впокоїти.

Не швидко їй се повело ся, поки несподівана пригода не довела його знов до рівноваги. Отсе бачить ся йому, що крізь якийсь мягкий, рожевий туман радісного зомління, в яким він поринав десь глибоко-глибоко, неначе шнарка ластівка летить до него щось таємне, загадкове, невиразне, і нараз ось тут коло него розпливає ся в гомін, у солодку музику, що не мелодією, а словами долітає до его слуху.

— Мамо, а се хто плаче? — гомонять ті слова.

Капітан помалу підводить голову, обертає зір у той бік, відки почув голос. Дві пари чорних, блискучих дитинячих очей, на половину цікавих, а на половину зачудуваних, вдивляють ся в него. Ті очі розяснюють і оживляють два дитячі личка, кругленькі, рум'яні, чудовохороші. Хвилю стоїть загальна мовчанка. Дитячі сердечка б'ють ся живо-живо, прочуваючи, що тут робить ся щось незвичайне. Мати одним закоханим поглядом обіймає батька й дітей, а батько — Слова завмерли у него на устах, духу в грудях не стало, а коли в кінці отямив ся, коли вхопив обоє дітей у свої обійми, коли їх цілував і пестив і обливав слізмами, то одно тільки слово міг вимовити і раз у раз повторяв те слово, о скільки лиш йому вистарчало часу між обіймами і поцілуями :

— Бачиш! Бачиш! Бачиш!

— Діти, адже се ваш татко! Бачите його? кликнула мати.

Коли нарешті капітан випустив хлопчика зі своїх обіймів, сей станув перед ним і вдивляючи ся в него промовив поважно :

— Так се ти наш тато?

— Ах ти невірний Томку! — скрикнув капітан. — А се по якому? Не віриш міні? Чи маю тобі се доказувати?

— А чогож ти плакав? — питає Михась.

Капітан розсміяв ся.

— А того, — відповів — що прийшовши до дому я не застав ані тебе, ані отсеї панночки.

— То ти за нами плакав? — запитала Цеся, що й оченят своїх не зводила з батька, сидючи у него на колінах і ось-ось готова була заплакати.

— Ми були би тебе дожидали, — розсудливо мовив Михась. — Учитель був би мене пустив зі школи, як би я був знав, що ти приїдеш.

— Як же се? То ти не знав, що я маю прийїхати?

— Знав

— О, ми давно знали, — підхопила Цеся. — Мама день у день говорила нам про тебе.

— Ходи, покажемо тобі в нашій покоїку табличку, що на ній ми вчислювали, кільки ще двів лишає ся до твого приїзду, — додав Михась.

— Та ось тітка Юля збаламутила нас.

— Я се знав, що вона нас одурить. І так се напевне говорила, що татко аж у ночі прийіде! Недобра та тітка Юля!

— Що се за тітка? — спитав зачудований капітан.

— Аджеж ти бачив її перед хвилию, — промовила Анеля.

— Ага, тотал... твоя приятелька! Значить, вона часто буває в наших домі?

— О, день у день! — підхопила Цеся. — Чекай, покажемо тобі, яких нам забавок понадаровувала. Міні прекрасну ляльку.

— А міні найбільше кармельків дає, — сказав Михась, — але я її не люблю.

— Чому? — поважно запитав капітан.

— Бо все міні щось такого наговорить, а потім покаже ся, що се неправда.

— Ну, чекай, ми її покараємо! Як вона сміє тебе дурити! — мовив батько с комічною повагою.

І почала ся розмова — ота люба, весела, розкішна гутірка в родиннім кружку, розмова ні про що, а при тім займаюча, свіжа для духа і серця, розмова, при котрій мозок спочиває, нерви дізнають лагідних, приємних зворушень, око впиваєть ся видом любих лиць, підхапує кожду зміну виразу, найдрібніший рух коханих істот, а душа в кожній дрібниці знаходить нове, таємне жерело роскоші.

Нараз капітан схопив ся на рівні ноги і своїм звичаєм перескакуючи з веселого тону в страшенно розпучливий скрикнув:

— Прокав я! Нещасливий! Уже по мні! Вже мене нема!

Діти аж поблідли з переляку. Михась ухопив батька за руку, немов хотів захистити його від якоїсь грізної небезпеки.

— Що тобі таке? — запитали всі разом.

— Я забув про найважнішу річ! — лементував капітан.

— Про яку?

— Аджеж я для вас із Боснії попривозив усякі подарунки.

— А деж вони? — запитала Цеся.

— В саквояжі.

— А де саквояж?

— У Грицька.

— Се що за Грицько?

— Мій вояк. Мій слуга.

— А деж він?

— Отож власне сего не знаю. Певно десь пропав, утік, дезертував і саквояж узяв із собою.

Цеся заломала рученята з розпуки, але Михась, усе ще держачи батька за руку, вдивлював ся пильно в его лице, бажаючи зміркувати, чи він жартує, чи на правду се мовить.

— Се не може бути! — сказав в кінці рішучо і пустивши батькові руку побіг до передпокою. Не минула й хвилина, а з передпокою роздав ся его радісний окрик:

— Є саквояж, є!

І показуючи голову крізь відхилені двері, сміючи ся сердечно він кричав до батька: — А бачиш! Є саквояж! І по що було нас лякати?

— А Грицько є? — питав капітал.

— Грицька нема.

— Як то нема? Шукай добре, він там десь мусить бути коло саквояжа.

Привикши до послуху і не бачучи жартливого відтінка на батьковім лиці хлопчик цофнув ся від дверей і шез у передпокою. Всіх очі з напруженням повним таємної веселости обернули ся до дверей. По хвили показав ся Михась розчарований, з докором позираючи на батька.

— По що жартуєш? — мовив. — А от Грицька нема.

— Нема? Ну, а як ти думаєш, де він може бути?

Михась думав, та нічого не міг видумати.

— Ну, чекай, стрібуємо його покликати. — І вийшовши до передпокою капітан, вихиливши ся крізь двері, кликнув могутим голосом:

— Грицьку!

В тій хвилі дав ся чути якийсь лускіт і стук важких кроків, і заким діти здужали отямити ся, показала ся в дверех здоровенна, по військовому вбрана фігура Грицькова.

— Мельдую покійно, пане капітане, що я є.

— А деж ти був?

— Мельдую покійно, в кухні

— А що робив?

— Мельдую покійно...

ІНДІЙСЬКІ ЛЕГЕНДИ.

I. Ману і потопа світа.

(Із Магабгарати).

Цар Ману син Вівасвана, могучий, світлий був мудрець,
Серед мужів правдивий лев, блискучий мов всіх творів
пан.

Красою, блиском, силою і строгим опанованєм
Всіх похотів перевершив Ману вітця і предків геть.

З руками в верх піднятими стояв він на одній нозі
Важку покуту діючи в безлюднім, дикім пралісі.
Лицем на південь звернений, очима не змигаючи
Страшну покуту діяв він не більш, не менш, сто тисяч літ.
Аж ось на морським березі побачила покутника
У ковтунах, обмоклого раз рибка й так промовила :

„Я, старче божий, рибочка дрібна, великих страх боюсь.
Будь ласкав, захисти мене! Прошу тебе, покутниче!
Міцнії риби все йдять малих рибок — від правіку
Така сумная доля нам призначенем судила ся.
Ратуй мене сирітовьку із сего моря лютого,
Великого! Ще раз прошу! Я щедро відплачуєсь тобі“.

Почувши рибки бесіду князь Ману, син Вівасвана
Змилосердивсь і власною рукою рибку з моря взяв.
Приніс єї на край води, вложив єї в посудину
Всю срібну, що світила ся неначе повний місяць той.
Там щиро доглядав єї, аж рибка добре виросла;
Неначе сина власного, так Ману рибку ту любив.
Діти минули, з рибки вже велика риба стала ся, —

Великій рибі місця вже за мало в тій посудині.
І вздрівши раз покутника знов риба мовила йому:
„Ой старче божий, добрий мій, деінде ти спровадь мене“

Тоді побожний Ману взяв ту рибу із посудини,
Заніс єї блажений муж в широке синє озеро.
Цар Ману, пострах ворогів, укинув рибу в озеро:
Роки минали, риба та росла й росла в єго воді.
Три милі завдовжки була а мильо завширки вода,
Та й там не стало місця вже і тісно стало рибі тій.
Вже й ворухнутись їй не мож у тім великім озері.
Тож Ману знов побачивши так риба мовила йому:

„О старче божий, добрий мій, спровадь мене в святу
ріку,
У Гангес, щоб я там жила, або де сам міркуєш ти.
Бож певно без сперечки я повинна підлягать тобі:
Аджеж і зріст чудовий сей лиш через тебе давсь міні.“
Так мовила, а Ману взяв — могутий муж, блаженний муж —
До Гангі рибу ту заніс і вкинув у святу ріку.

Та слухайте, що стало ся! Час плив, а риба все росла,
Аж Ману знов побачила і так до него прорекла:
„Не можу в водах Гангесу ні плавати ні рушатись,
Тож, старче божий, зволь тепер мене до моря занести“.

І гараз Ману рибу взяв із хвиль святого Гангесу,
І в море упустив єї — заграла риба весело.
Безмірно вже великая була, як в морі бовтнулась,
Та йшла до рук покутника і пахла як діткнувсь єї.
А Ману як єї пустив, хтів гараз геть іти собі,
Та риба знов промовила — і був мов сміх в єї словах:

„Ти, старче, захищав мене, кормив мене, беріг мене;
Тепер же ось що ти вчини, бо время надійде грізне.
Невдовзі весь округ землі, все що живе і що мертве,
Все що в горі, все що в низу вода потоки вкряс геть.
Вся нечисть змиєть ся з землі; той час почнеть ся
швидко вже

Тебеж готова я спасти, ти сам лиш лишиш ся живий.
 Рухливе все й недвижнеє, що в міць стоїть, що хилить ся,
 Всьому настане швидко час страшливий і остаточний.
 Тож ти збудуй собі судно, міцними ланками скріпи,
 Що треба набери туди і інших мудрих ще поклич.
 В судно й насія набери усього, що є корисне,
 Яке брагманцям звісне є, окремо кожде добре ссип.
 Тоді за мною озирнись з судна, кринице мудрости!
 Я к тобі зараз надпливу — пізнаєш мій великий ріг.
 Бувай здоров! Привіт тобі! Я вірно збережу тебе;
 Бо знай, без мене ще ніхто по морі бурному не плив.
 Та лиш одно: не сумнівайсь, святий, про правду моїх слів!“

І мудрий Ману відповів: „Я рад послухати тебе“.
 Ось так вони розстали ся і кождий у свою пішов.
 Все чисто Ману так зробив, як риба мовила йому.
 Тоді премудрий муж отой в судно вступив величнеє
 І на судні спустив ся він у море безграничнеє.
 Тут пригадало ся йому все те, що риба мовила —
 І глянь, мов знавши мисль его як раз і риба надлила.
 Немов гора довжезня, що з хвиль широко вистирча,—
 Отак покутника очам та риба появила ся.
 Та на переді голови — таке чи чули диво ви? —
 Ся риба — хто б се збагнуть міг? — великий, довгий
 мала ріг.

По розі Ману взяв єї і зараз впорав те одно:
 За ріг міцною ланкою він прив'язав своє судно.
 Отак в судно запряжена на море риба поплила
 І прудко та обачливо по хвилях геть його тягла.
 Плила по морі в довж і в шир, аж море ізлякало ся
 І заревіло хвилями і страшно розіграло ся.
 І в диких підскаках судно хитало ся, метало ся,
 Немов бабуся шпотаєсь, заточуєсь п'янька.

Земля ж немов ізлизла вся, весь шум єї замовк як гріб
 Кругом повітрі лиш видать і води і небесний стріп.
 На водах тільки Ману був із ним ще наймудрійших сім,

Що позад риби плавали по морі на судні своїм.
 І много, много літ тягла без втоми риба та судно,
 У бистрім леті без ліку минало скал і лав воно.
 Та ось роки минули ся: по довгім-довгім плаваню

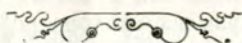
Судно причаляло на сам найвисший шпиль Гімавану*).
 Тут мудрим знов приказує риба — мов усміхаєть ся:
 „Візьміть, премудрі, привяжіть судно за шпиль Гімавану!“
 Зробили зараз те вони, що дивна риба мовила
 І привязали радісно судно своє за шпиль гори.
 От тим то здавен давна шпиль сей „Привяз корабельний“
 звесь

До нинішнього дня. Се ж є пояснене сего імя.

І далі не змигаючи до мудрих риба мовила:
 „Я Браhma, пан незрівняний, що любить все існуюче.
 Міні в подобі риби ви за свій ратунок дякуйте.
 Та, Ману, ще я призначив тебе — бути творцем всіх
 істот.

Весь земний круг ти оживи, твори недвижне й движне все!
 Та тільки — се кажу тобі — покути сила вдіє се.
 Не баламуть ся творячи, я ж ласкаво попру тебе.“
 Се слово мовивши параз велика риба щезла десь.

Не слухав Ману риби слів і зараз забажав творить,
 Та зараз збаламутив ся, пізнав всю трудність творче ства.
 Тоді страшну, великую покуту він завдав собі,
 Аж обновившись каяттям він обновив жите землі.

*) Гімаван = Гімалая.

**) Гляди Albert Hoefler, Indische Gedichte in deutschen Nachbildungen, Leipzig 1844. Erster Theil, S. 31—42.

II. Сунд і Упасунд.

(Із Магабгарати).

I.

Раз жив собі могучий цар, Гіраньякасіпом він звався,
Нікумбга звав ся син его, народу Дайтя сильний пан.
Сей зродив двох синів собі, відважних, непоборених,
Що звались Сунд і Упасунд, страшні, жорстокої душі.
Жили все нерозлучні, ділили спільно радість, біль.
Ураз вони обідали, ходили всюди враз усе,
Брат брату любе чинючи і любе все говорячи,
В думках і ділах згідні все, немов оба — одно були.
Оттак героїі вирости і на одно наважились:
Здобуть потрібні небеса — ось що вони задумали.

Зложивши жертви царській у гори Віндія пішли,
Покуту найстрашнішюю там дуже довгий час несли.
Голодні, спрагли, лубом лиш окриті та розчіхрані,
Плоть духом усмиряючи лиш вітром годували ся,
Так власне тіло морячи, на пальцях стоячи весь час
З руками в хрест простертими, очима не змигаючи.
Через покути сеї міць, що тіла дуже довгий час,
Аж закурилась Віндія-гора — се був чудовий вид!
Важку покуту бачучи усі боги злякали ся,
І всякими способами спинить її старали ся:
Спокушували їх нераз клейнотами, дівчатами.
Та вірні своїм намірам не хтіли перестать вони.
Нові покуси шлють відтак героям владники небес:

Їм сестри, матері, жінки і свояки ввижали ся
 Залякані — оружії за ними гнались велетні,
 За коси рвуть, оздоби днуть, здирають всю одежу
 з них,

А ті „Ратуй! Ратуйте нас!“ кричать, гищать розпучливо.
 Та вірні своїм намірам в покуті не схибли брати.

В покуті не схибнувши ся, не стурбувавшись душкою
 Побачили, як ті жінки, появи ті щезали геть.
 Та всего світа Праотець зблизивсь до двох геройів сих,
 Щоб щиро їх благословить і ласку дати їм свою.
 Та ті брати незломні, герої Сунд і Упасунд,
 Як Праотця побачили, зложили руки набожно
 І Господеви Брагмі, к ним прибувшому, ось що рекли:
 „Коли приємна Праотцю покута, що сповнили ми,
 Дай Господи, щоб знали ми всі хитрощі воєнні,
 Змінялись в що захочемо і щоб безсмертнії були“.

Б Р А Г М А :

Окрім безсмертя проче все най буде вам, як хочете;
 Просіть щось інше, смерть таку, що вас з безсмертними
 зрівня.

Бо панувать бажаючи в страшну покуту ви вдались, —
 Так ось чому, незломні, безсмерте не дасть ся вам.
 Щоб трое небеса здобуть, ви почали покуту сю, —
 Тому, дайтьянськії князі, не вчиню сеї волі вам.

СУНД і УПАСУНД:

Що тільки є в сих трьох світах рухоме і недвижнеє,
 Най нас не може побороть, хіба ми один одного.

Б Р А Г М А :

Що просите й ось вирекли, се мушу я сповнити вам,
 І вмерти доведеть ся вам лиш брату з братньої руки.

Такий подавши заповіт обом героям Праотець,
 Звільнивши від покути їх пішов назад у Брагми світ.
 Сей заповіт одержавши брати, дайтьянськії князі,

Що в світі їх ніхто не вбє, вернули ся в свої доми.
 Їх други всі та свояки їх поворотом втішились.
 Вони ж обстригли ковтуни, ходили гарно вчесані,
 Пишались в строях дорогих, в одежах що найкрасших все,
 Справляли бенкети бучні, як лиш душі бажало ся,
 І вся громада другів їх в роскошах знай купала ся.
 „А нуте, всякий йїдж і пий! гайнуї! в любови роскошуй!
 Гуляй, співай і веселись!“ — сей оклик в кождім домі чувсь.
 Усякі крики радісні гули і оплески рясні,
 Весь город Дайтья паний був утіхою, роскошами.
 Оттак в забавах, радощах роки плили як день один
 Дайтьянам, що змінять могли свій вид, як їм бажало ся

II.

А як минули празники, зібрали військо два брати
 І провід обняли над ним, щоби світ Індри здобувать.
 Тож попрощавшись з друзями, з дорадцями й най-
 старшими,
 В співніч рушили вони, удачу з вір віщуючи.
 З великим військом вправленим, послушним, уоруженим
 В мечі і списи й булави князі дайтьянські рушили.
 В супроводі похвал, примов, що вдачу віщували їм,
 При співах духів вітрових оба йшли радісно вперед.
 В повітрі піднеслись вони, бо їтя могли де хтіло ся,
 І з войовничим запалом на небеса нагрянули.
 Коли боги се бачили і знали Брагми заповіт,
 То небеса покинули, в світ Брагми схоронили ся.
 Здобувши Індри світ оба брати непоборимі
 Побили духів вітряних, Якшів, Ракшів велику міць.
 Потім ще звоювали світ гадюк підземних ті брати,
 Потім при морських берегах всі племена Млетчанські.
 Тоді грізні заходились всю землю ще завоювать,
 Зібрали військо все своє і острий видали наказ:
 „Князі премудрі і жерці, що жертвами й дарунками
 Богів звеличують, їх блиск і силу і блаженство все,
 Через сі поступки свої усі є наші вороги,
 Тож ну зберім ся с силою і всіх до решти вигубім!“
 Так наказавши воякам на східнім морським березі,
 С страшною постановою вони на всі боки пішли.

Хто тільки жертву де приніс, жрець, що до жертви
намовляв,
Всі гибли, всіх герої ті вбивали й далі, далі йшли.
Йїх войі сміло кидались на вічні огні, що знай
В хатках пустинників горять, і в воду повкидали йїх.
А як покутники з гнівом проклятя кидали страшні,
То через Брагми заповіт проклятя ті не мали сил.
Уздрівши, що відекакують проклятя, мов стріла від скал,
Покуту кидали жерці, із страхом тікали геть.
Ті, що покути ціль знайшли, змисловість побороли всю,
В страху тікали від братів, мов змийі від орлів грізних.
Понищені були в лісах всі салаші й жертovníки,
І світ весь запустів, немов бог часу знівечив його.

Як щезли всі князі, мудрці і всі побожні жерці,
Не перестали руйнувать герої кровожадні:
Приймали лютих слочів вид, зайїлих в час парованя,
І Ями*) страх, нищителя ширили по пустинях геть:
То в виді львів, чи тигрів знов, або й невидимо вони
Де віщунів, жерців найшли, вбивали хитрощами йїх.
Без жертв, без читаня пасьма, без королів і без жерців,
Без празників святих уся земля враз опинила ся.
У горю, в пострасі важкім, без купівлі, без продажі,
Без жертв приношених богам, позбавлена слюбів святих,
Без ратайів, без пастухів повна руїн хаток і міст,
Повяз кісток і черепів страшний являла вит земля,
Весь світ жалобою покривсь і виглядав неначе труп.
І сонце й місяць, зорі всі, планети й всі небес жильці.
Злякали ся побачивши, що Сунд зробив і Упасунд.

III.

Та ті Дайтьяне знищевши і звоювавши всі краї,
В свій город Курукшетру враз вернули, збувшись ворогів.
В ту пору богомудрі всі, Шідді, Ріші**) високіі

*) Яма — бог смерті.

**) Шідді і Ріші — духи низші від богів.

Безмірно стурбували ся руїну бачивши страшну.
 Ті переможці пристрастів і гніву і змисловости
 Над світом змилосердившись пішли отсе до Праотця.
 І ось уздріли Праотця, що там сидів серед богів,
 З усіх боків окружений Шідлами й Брагмо-мудрими.
 Там Агні*) й Магадева**) був і Ваюс, над вітрами пан,
 Індра і сонце й місяць з ним і всі Брагмо-видючіі.
 Що Сунд зробив і Упасунд, усе повіли віщуни,
 Про діла їх, відвагу їх, про бойі і жорстокости,
 Про все, про все розказують там Праотцю усіх істот.

А вислухавши Праотець оповідання зібраних,
 Задумав ся на хвилочку про те, що тут чинити слід.
 Братам судивши смерть обом він Вісвакармана кликнув,
 А вдрівши, що прийшов творець він ось що наказав
 йому:

„Прекрасну дівчину створи!“ отсе Всевишній приказав.
 Вклонивши ся Всевишньому, до серця взявши той наказ,
 Обміркувавши добре все дівча небесне він створив.
 Що тільки є у трьох світах, у движному й недвижному,
 Прекрасного й принадного, се все у ній злучив творець.
 Клейнотів сотні дорогих вкрашали тіло скрізь ві,
 Та тіло те небеснеє ясніло більш клейнотів всіх.
 Із всіх жінок у трьох світах ні одна не зрівняла ся
 Красою з сею, що творець з великим трудом сотворив.
 Так був чудовий вид ві, що й частки тіла не було,
 Котра б до себе не тягла очей жильців небесних всіх.
 Красою рівна Срі***) була, принадами вповитая,
 Всіх розуму позбавити, всіх очі прикувати могла.
 Зложивши руки, склонена, вона до Брагми так рекла:
 „Яке се діло, Господи, що я для него створена?“

Б Р А Г М А :

„Іди, блаженна і збуди у Сунда й Упасунда ось
 Палку жагу любовную краси своєї чарами!“

*) Агні — бог огню.

**) Магадева—великий бог, назва Сіви, бога знищення.

***) Срі — богиня краси і любови.

Зроби, щоби через твій вид, через несказану красу
 Оба брати попали в гнів, с собою посварили ся".
 „Зроблю се!“ — мовила вона до Праотця, вклонилася
 І на праворуч обійшла довкола зібраних богів.
 Від сходу Вішну там сидів, на південь Магадев сидів,
 На північ менші божества, а Ріші всюди серед них.
 Коли ж вона довкола так ішла на право по при них,
 То Сіва й Інтра, цар богів, за нею все дивилися.
 Зайшла напівдень, Сіва ж рад і оком з неї не змигнуть,
 То в него південне лице лотусооке вродилось.
 На північ повернула ся, він північне лице дістав.
 У Індри ж тисяча очей з боків, із задю, з передю,
 Великих, ясних, звернених на всі боки явило ся.
 Оттим то в Магадеви є чотири лица від давня,
 А тисяча очей ясних у Індри, вбійці Баляса.
 І всі там зібрані боги і всі святії Ріші ті
 Туди лицем звертали ся, кудю йшла Тілоттама.
 Всіх очей мов п'явки впились у Апсараси*) дивну статть,
 Усіх жильців небес, окрім одного Брагми Праотця.
 Як до землі пішла вона, рекли боги і Ріші всі:
 „Се діло вже є зроблене!“ через красу незрівняну.
 Як геть пішла Тілоттама, то відпустив Господь світів
 Усіх святих від себе геть і всіх згромаджених богів.

IV.

Завоювавши землю всю князі Дайтьян і збувшись бід
 І загрозивши небесам, сказали: „Все сповнили ми!“
 В богів, Гандарвів, Якшасів, у змій, князів і велетнів
 Усі скарбії загарбавши вони тим вельми тішились.
 Нікого не знаходячи, хто б з ними статть до бою смів,
 Не маючи більше що робить, вдалися в утіху мов боги.
 Жінки, солодкі пахощі, вінки, добірні страви всі,
 Напитки найдорожші, ось що справляло розкіш їм.

*) Апсараси — женські духи, низші від богів.

В садах тінистих і гаях, по горах і по пралісах
 Гуляли де хотіло ся, жили немов бе зсмертнії.
 Раз на вершку гір Віндія, де камінь рівний і гладкий,
 Пишались цвітом дерева, бенкет справляли два брати.
 Крісла препишні, божеські поставлено для них отам,
 На них засіли радісно оба серед вінка жінок.
 З музикою і танцем там к Дайтьянам гурт жінок
 зблизивсь,

Співаючи і славлячи вони гуляли радісно.
 Та ось квітки збираючи Тілоттама по лісі йде,
 В принадний стрій устроена, в одній червоній туніці.
 Збираючи карнікари, що над потоком там росли,
 Помаленьку зближала ся до місця, де князі сидять
 Напитком п'яні дорогим. В обох аж розгорів ся зір,
 Аж стуманілось в гол вах, коли красуню ввиділи.
 З крісел зіскочивши ураз вони до неї підійшли,
 Оба любовю п'янії до неї нуж лицяти ся.
 За праву руку Сунд узяв прекрасную дочку богів,
 За ліву руку Упасунд тодіж узяв Тілоттаму.
 Оба блаженством п'янії і силою безмірною
 І скарбами знетямлені, напитком оп'янілі,
 Від всего того в нестямі чоло наморщили вони,
 Любовю отуманені так один одному рекли :
 „Моя жінка, а братова твоя!“ — до брата мовив Сунд;
 „Моя жінка, а братова твоя!“ — відмовив Упасунд.
 „Ні, не твоя, моя вона!“ — тут мов сказали ся оба.
 Безумні від краси єї, забувши про братерство все,
 За булави свої страшні вони з-за неї вхопились.
 Махнувши булавами враз, любовю розгорілі,
 „Я перший!“ крикнув сей. „Ні я!“ І вбили один одного.
 Брат брата люто вдаривши оба попадали страшні,
 Кроваві, мов два сонця, що із неба враз попадали.
 В перестрашу розбігли ся жінки й полки дайтьянські,
 В якинях поховали ся зне смілені трівогою.

Тоді світів усіх отець з богами й Ріші світлими
 Зійшов на землю Пресвятий, щоби Тілоттаму почитить.
 „Якого дару хочеш? Все дістанеш“ — мовив Праотець.
 І сонце вибрала собі блискучеє Тілоттама.
 І ласкаво рік Праотець до неї, чорнобрової :

„Ходиж довкола світа ти як сонце, ти прекрасная!
І на твій блиск нехай ніхто очей не може піднести“.

Благословивши так єі усього світа Праотець
Дав Івдрі троє-небеса, а сам пішов у Брагми світ*).

*) Franz Bopp, Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel, nebst anderen Episoden des Maha-Bharata. Aus dem Sanskrit im Urversmasse übersetzt. Zweite durchgesehene Ausgabe. Berlin 1868, crop. 36—45.

III. Цар Віпашчіт у пеклі.

(Із Маркандейя Пурани)

Брагманець Яда, що за чесне жите одержав дар пригадати собі своє давнйше істноване, оповідає своєму батькови про те, як він колись був у пеклі.

I.

Я Д А М О В И Т Ь.

Я, тату, розповів тобі про перше пекло, Раураву, Послухай же про пекло ще, що зветь ся Мага-Раурава*). Там на п'ять тисяч миль вокруг земля вся з міді кована, В низу огонь горить і так розпалена вона огнем, Що світить на весь світ, немов у повні місяць сходячи. Там Ями слуги грішних пруть, звязавши руки й ноги їм, І обертають, мов снопів, на середину котять їх. А круки, чаплі, сови рвуть, вовки їх, скорпіони жруть, І мухи й кречети йдять, аж доведуть їх на сам пляц. Обпечені, збентежені вони кричать раз в раз: „Ой, ой! „Ой тату! Мамо! Братіку! Ой любії!“ В страху своїм Вони не мають полекші. Оттак вони збувають ся Свого бутя, аж поки з них не змие всякий злоби слід. Очистять ся з гріхів своїх за тисяч раз по тисяч літ,

Та далі друге пекло є, що зветь ся Тамас**), зимне страх, За вдовж як Мага-раурава, довкола вкрите пільмою.

*) Раурава — страшний; мага-раурава — вельми страшний.

**) Тьма.

Там люде, сціплі стужею, в страшливій пітьмі бігають,
 Шукають виходу, гнетуть, одні о других б'ють ся знай,
 Сціплюють ся, клублять ся враз, кричать із болю в холоді.
 Тай інші кари ще терплять, ще й голод, спрагу лютую.
 Різкі вітри, що снігом б'ють, проймають аж до кости їх,
 А з голоду ссуть власний шпик, п'ють власну кров, що
 капле з них..

Без вини биті крутять ся, взаємно попихають ся.
 Такі страшевні муки там терпить людство в тім Тамасі,
 Аж доки до крихіточки провини їх не змажуть ся.

А обік інше пекло є страшне, що звуть Нікрінтіна*).
 Точило величезне там ненастанно крутить ся,
 На нім-людей навіязаних шматують Парки шнурами,
 Що йдуть із пальців Ями слуг, і тнуть від стіп до
 голови.

Та не вмирають через те оті стражденні грішники, —
 На сто шматків розсічені вони назад зростають ся.
 Оттак січуть там грішників, шматкують тисячі років,
 Аж доки до краплиночки гріхи їх не сполощуть ся.

Та слухай ще, що я скажу: є пекло, Апатішта звесь,
 А ті, що в пекло те війшли, нестерпні муки зносять там.
 Колеса там, вали й шнури приладжені для лютих мук
 На тих людей, що впали в гріх. Привязані до тих
 коліс

Вони довкола крутять ся невпинно сотні тисяч літ.
 А другі знов привязані до валу, що вода вертить,
 І крутять ся довкола так і кров з них капає раз в раз
 І кровю заплива лице, з очей кроваві сльози ллють.
 Такі їх муки! Жаден твір живий не витерпів би їх.

Про інше пекло слухай ще, що Аші-патра-вана**) звесь!
 Поміст в ньому на тисяч миль огнем ярким покритий весь,
 Промінем соняшним наскрізь до крихти перепалений,
 Живі істоти, що живуть в тім пеклі, все поклопи б'ють.
 Та в середині вказуєсь прекрасний мокролистий ліс,
 А листя в нім — самі мечі, о превелебний брагмане!

*) Січкаря

**) Ліс, де дерева мають мечі замість листя.

У книгарні Ставропігійській можна дістати ще ось які твори:

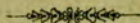
	кр.		кр.
Драгоманов М. Авст.-рус. спом	60	Франко Ів. Іван Вишенський і	
— Чудацькі думки	50	его літер. діяльність 1 г.	
— Листи на наддніпрянську		— Свинська конституція	5
Україну	50	— П'яниця, легенда	5
— Оповідання про заздрих бо-		— Як пан собі біди шукав	5
гів	10	— W kwestji polsko-ruskiej	10
— Про рай і поступ	35	Южно русская пасхаль-	
— Про братство Християн		ная драма	50
на в Україні	10	— Зівяле листе, опр	1 г. 20
— Віра і громадські справи	2	— Апокрифи старозавітні 2 "	—
— Z dziejów liberalizmu w		— Учитель, комедія	30
Rusji	30	— Як я став казенним ра-	
— Листочки до вінка на мо-		дікалом	10
гилу Шевченка	10	Кравченко Уляна. На новий	
— Старі хартії вільности	30	шлях	10
Шевченко Т. Поезії заборонені		Кримський А. Народ і казки та	
в Росії	50	вигадки В. Клоутона	50
Заневич Ів. Знесене панщини		— Ескізи	50
в Галичині	50	— Шаг-наме Фірдовсія	30
Франко Ів. В поті чола	1 г. 50	Щурат Василь. Легенда про св.	
— З вершин і низин	1 " 50	Юліяна милосер. Флєбера	10
— Захарь Беркуть	1 " 30	— Пісня про Роланда	50
— Фавст Гете, ч. I	1 " 50	Габ П-во. Пролісок, збірка	
— Без праці, казка	20	віршів	20
— Вибір поезій Г. Гейне	50	— З півночі, вірші	20
— Лис Микита (друге вид.)	50	— З чужого поля, переклади	20
— Донь Кіхоть	40	— М. Г Чернишевський	10
— Украдене щастє, драма	30	Українка Леся. На крилах пісень	60
— Сон Святослава, драма	40	Книга пісень Г. Гейне	50
— Кам'яна душа, драма	10	Павлик М. Про читальні	50
— Живнуча неволя в п'я-		— М. П. Драгоманов, его юві-	
снях нар.	35	лей і похорон	2 г.
— Павернений грішникъ	10	Товариш, часопись, ки. I	50
— Вайка о dobrobycie	5	І ми в Європі. Протест галиць-	
— Абу Кизеомові капці	20	ких Русинів против ма-	
— Едип царь, трагедія Со-		дарського тисячолітя	10
фокля	30	Хлопська бібліотека вип. V	2
— Наші коляды	20	вип. III і 3 по	5
— Етимологія і фонетика в ю-		Вартовий. Яка тепер нар. шко-	
жноруській літературі	10	ла на Україні	20

„Жите і Слово“

Рік 1-ий (том I. і II. разом 60 листів друку)	брошур.	5 г.
Рік 2-ий (том III. і IV.)	брошур	5 "
оправлене в 1 том		5 "
Рік 3 ій (том V.)		2 " 50 кр.

Оповідка.

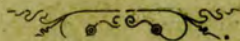

В р. 1897 „Жите Слово“ буде виходити так як доси місячними випусками. З огляду на те, що багато авторів друкуючи у нас свої праці бажать мати з них передруки а дотеперішній формат „Житя і Слова“ був для сего недогідний, так що передруки причинювали нам дуже багато кошту, ми зважили ся зновим роком змінити формат „Житя і Слова“ на такий, який має „Літературно-наукова бібліотека“ нова серія. Друкуючи в такому форматі ми будемо мати змогу видавати що місяця книжку в обемі 7—9 аркушів друку, не підвишуючи ціни передплати. Видане ми уладили в той спосіб, що довші праці наукові і беллетристичні будуть друкувати ся без перерви аркуш за аркушем так, щоби з них від разу робила ся книжка, котру потім можна буде осібно оправити. Інші, особливо публіцистичні і суспільно-економічні розвідки будуть кінчити ся по змозі в кожній поодинокій книжці. Що до провідних думок програма нашого видання лишаєть ся незмінена.

Наших прихильників просимо ширити „Жите і Слово“ і приєднувати йому нових передплатників. Кожду книжку можна набувати по 1 короні.

Передплата на цілий рік виносить 5 гульд., для Росії 10 руб., на пів року 2 гульд., 50 кр., а для Росії 5 рублів.

Адрес редакції і адміністрації: Львів, Кастелівка, вул. Крижова 12.

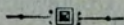

ЖИТЕ І СЛОВО

ВІСНИК ЛІТЕРАТУРИ, ПОЛІТИКИ І НАУКИ.

Видає

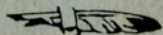
Рольга Франко.

Рік четвертий.

книжка II.

За Февраль 1897.

Л Ї В І В

З друкарні Ставропігійського Інститута,
під зарядом Йосифа Гузара.

1897.

Зміст другої книжки:

	стор.
Посол від чорного царя, оповіданє М. Коцюбинського	97—106
Наш альбом:	
1. Вчора і сьогодні, П. Грзба	107—108
2. Новина, Л. Григора	109
Нові факти робітничького руху в Росії, подав Е. С.	109—19
До історії 1848 року:	
III. Руський фестин у Станіславові дня 30 мая.	119—124
Угороруські новини, подав В. Гнатюк	124—130
Віра в чари і відьми, Ф. Штіве	130—141
Із переписки М. П. Драгоманова. Листи М. П. Драгома-	
нова до О. Борковського, К. П—ського і до	
О. Макарушки	141—161
Промова на вечерницях у роковини смерти Шев-	
ченка в Єлисаветграді,	161—164
Літературна і наукова хроніка	164—168
Маруся Вітрова, некролог, Номо	169—170
Марусі Вітровій, вірш В.	170—172
Політична хроніка,	172—176
В додатку:	
Для домашнього огнища, повість Ів. Франка,	17—32
Житє Ісуса Христа, статті патера Дідона і Моріса	
Верна	17—32

Посол від чорного царя.

(Оповіданє.)

Спека врешті знесилилась. Сонце ще не зовсім сховалось за обрій, немов зачепилось за гору, а ніч уже облягалась по вохких та холодних долинах й чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оновити широкі басарабські лани кукурудзи.

Звоник земської почти, якою я йїхав, даеленькав монотонно — по долинах глухо, по горах чучнійше — і разом з карканем ворон рзносив сум по сутевіючій просторі.

Коні, важко ступаючи, вгазили на гору; в далекому закруті долини чорніли купою садки і виноградники. Почтар пужалном показав міні на ту чорну пляму, як на ознаку близкості людських осель і ознаймив, що незабаром пройдемо через „руснацьке“ село.*) Але я не дуже няв віри тому „незабаром“, згаючи з топографічного боку середню Басарабію, де пасма гір, чергуючись з долинами, затаюють далечінь. Здавало ся, що земля тут в хвилину гніву наморщила свою кору, як дикий звір шкуру, тай так і захолола. Щоб доїїхати до якого близького на око пункту, треба було без кінця спускатись в долину, здїяматись на гору, немов плисти з хвилі па хвилю по розбурханому морю.

*) Так в Басарабії називають українські колонії.

Отож ми пройіхали добрих пять верстов, поки побачили врешті село, що привітало нас серед темряви осяяними вікнами та гавкотнею собак.

Я попрохав почтаря іїхати ступою. Міні приємно було, бувши на чужині, опинитись враз немов у закутку України, серед чепурних хат, густих садків, рідної гутірки; міні не хотіло ся швидко розлучити ся з тим, що війнуло просто в душу якимсь близьким, рідним теплом...

Пройїздячи пова крамничку, я згадав, що не маю чим запалити цигарки і зліз купити сірничків.

В крамниці було повно люду; високі й кремезні Руснаки гомоніли прудко, з особливим акцентом, так що незвичке вухо не могло зразу вхопити суть розмови. Крамар нахилив голову над касою і чогось там шукав, так що передо мною була лиш копиця чорного волося. Але коли він підняв голову, я, не вірячи власним очам, з здивованєм скрикнув.

— Солонина!.. Ви що тут робите?!

— А, це ви!.. Крамарюю.. це моя крамниця... Посидьте тут, з ласки своєї, хвилинку, я зараз вийду до вас...

І відчинивши двері до ванькірчика він кликнув:

— Федьку!..

Федько, хлопець років 16, вийшов з ванькірчика і став за касу, а Солонина, закликавши Руснаків, очевидячки чекавших на нього, подав ся з ними до ванькірчика й причинив за собою двері.

Я нічого не розумів. Міні не містило ся в голові, щоб той Солонина, якого я досі звик бачити в товаристві провінціальної „золотої молоді“, пишного своєю бездоганною модною одежою, коректністю та аристократичними звичками, цей урядовець з блискучою пришлістю та впливовими родинними зв'язками — опинивсь раптом на селі в ролі сільського крамаря!.. Я пригадав собі, що стрічав ся з ним і в іншому товаристві, де він держав ся крайніх поглядів та виставляв себе демократом. Він міні не подобавсь. Його погляди так слабо вязали ся з порожнім життям, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогої одежі і т. і., що я просто не няв йому віри. Своім демократизмом, лібералізмом та другими „ізмами“ він лиш прикрашав себе, як от чесучовим піджаком*) свою

*) Чесугевий піджак — шовкова маринарка; чесуча — хінський шовк.

ставну постать, і так же легко, як чесучовий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріального характеру. Ніщо не захоплювало його глибоко; лиш одній фотографії віддавав ся він з дивним запалом, а його фотографічний апарат, справді дорогий і гарний, був його гордощами. Перед очима в мене встала його хата, закилана вапночками, кліше, об'єктивами, фотографіями наклеєними і в вурках. Згадалась міні та горячкова енергія, з якою він робив екскурсії з своїм апаратом, вишукував гарні краєвиди, типічні обличчя.

І от цей блискучий панич розлучив ся з безжурним порожнім життям, проміняв свою кар'єру на становище сільського крамаря! Що привело його до цього стану? Фантазія чи якісь нещасливі випадки загнали його у цю глушину? Я зацікавив ся.

Проминуло доброї пів години, аж двері ванькірчика знов одчинили ся і за селянами, що прощали ся з хазяїном та про щось жваво гомоніли, з'явив ся Солонина.

— Вибачайте, що затримав вас... Ви куди йдете?

Я сказав.

— Знаєте що, — запропонував Солонина. — Вам певно обридло тіпати ся на поштової тарадайці, а ночувати таки доведеть ся денебудь. Відправте свою пошту, тай підночуйте у мене. Я такий радий вас бачити...

Я згодив ся.

Ми ввійшли до ванькірчика, бідно вмебльованого двома тапчанами, сільської роботи ослончиками і великим столом, оден кінець якого служив для писання, а другий призначав ся для всяких хазяйських потреб. В кутку під стіною лежала купа нових книжок, звязаних шпагатом. Дякуючи педантичній охайності, хата здавалась веселим, затишним закутком.

Поки Солонина вештав ся по хаті, лагодячи до чаю, я уважно придивляв ся до нього. Рішуче не можна в цій бідно хоч чисто зодягненій людині признати колишнього саліонового панича. Почать з того, що замість ситого задоволення і напускної пики на обличчі осів новий вираз поваги і зваги. Сірі очі запади глибше, світились мислю. Він запустив бороду, а крізь рощібнену сорочку виглядали волохаті груди.

Я бачив в одчинене вікно, як він з відром побіг до криниці, а за хвилину порав ся вже в сінях, роздмухуючи сажовар та тарабаничи бляшаним комінком.

Вскочивши по що небудь до хати, він перепрашав мене:

— Вибачайте, що лишаю вас на самоті... у мене слуг не має, я все сам..

— Що з вами, Солонива, я вас не пізнаю.

— Хіба? А й справді я уже не той став — осміхавсь він та знов біг у сінні

За кілька хвилин самовар пихкав вже на столі, а мій хазяїн, запевняючи, що дуже радий нашій стрічі, присував міні склянку чаю.

— Ви дуже змінилися з того часу, як я вас бачив у останнє, — почав я. — Я щось і апарата вашого не бачу.

— Ви пам'ятаєте той апарат? — радісно скрикнув він, і вогник блиснув йому в очі, але зараз погас. — Гарна була машина.. Отож той апарат і стався по часті причиною зміни в моєму житті.

Солонина енергійно замішав чай, сьорбнув кілька разів і одсунув од себе склянку.

— Ви дивуєтесь?.. А воно так дійсно було, от я вам зараз оповім.. Ви певно пам'ятаєте мою пристрасть до фотографічних екскурсій? От і добре, пам'ятаєте, значить... Так ото одного разу довелось міні проїздити через невеличке „руснацьке“ село. Вже саме село — страх сподобалось міні — в садках, над струмком, з похиленими халупками перших осадчих, утікачів од панщини, з заможнішими дімками нащадків, що оточивши халупки, розлізлись з балки по горах. Словом, жива історія зросту села. А до того й нарід гарний, типічний: парубки як молоді дубчаки пишні й горді — йдуть повз пана й шапки не здимають, дівчата — стрункі як дикі кози, діди кремезні, загудзовані, молодиці — хоч води напийся.. Отсюди б забрати ся з апаратом!.. Привернув я до „громадської хати“, викликав старосту, хвалю йому нарід.

— Нічого, каже, гарна Гуцулія...

— Як Гуцулія?

— Та то Руснаки з других сел так дражнять нас, тим що діди наші повтікали од панів десь з Буковини, чи що... „Гуцулія п'яна не знає робити — іно йісти пити та коршмі сидіти“, приспівують нам гицлі.

Я сказав старості, що незабаром прийїду до них з такою машинкою, що нею патрети здимають, тай подавсь собі... За два тижні потому запрохав я ще одного аматора фотографії, поклав на бричку апарат і гайда до Гуцулії.

в гостину... Була неділя. Днина видалась чудова, тиха, тепла, яка буває леш в маю. Коли ми підїїздили до села і я з гори глянув на різнобарвну юрму, якою захряс майдан коло коршми, серце моє — серце завзятого фотографа — жвавіще затріпалось у грудях. Наш візник — Молдуван зикнув на коні і пустив їх з гори що духу. Ми вскочили в село з розгону, серед гуркотні коліс та куряви, промчались проз музики, проз коршму і стали під вербами край дороги. Вийняв я з брички апарат, поставив на приложеній товаришом триніжок і тільки що наняв ся чорним сукном, аби навести на танцююче коло об'єктив, як серед танцюючих зробивсь якийсь рух, якесь сумяття, дівчата кинули парубків, збились в купу, а відтак з страшним криком в ростіч.. Ми бачили, як вони скакали через плоти, з якимсь диким жахом неслись через городи по грядках, вибігали за село на лани і там никли поміж високою кукурудзою... Музики раптом увірвали. Парубки під коршмою глухо гомоніли.. Ми нічого не розуміли. Ми лиш бачили, що юрма сунеть ся в наш бік. На сам перед обступили нас баби. Вони мовчали; але в їх поглядах, звернених на нас, було стільки злости, стільки ненависти, що вам аж ніяково зробилось.

— Що таке стало ся? чого дівчата позтікали? — поспитав я.

— Га! хіба я не казала! — прискочила до нас одна баба і вдарила кулаком об кулак — Хіба ж я не казала вам, матінки мої! Приїхали від чорного царя, бодай би ся стік оден з другим, щоб запроторити в неволю наших дівчат, та ще ся питає, чого дівчата повтікали!.. А все зле та немудре на вашу голову!..

Бабі не дали скінчити. Її слова були тою краплиною, що перевершає повний у щерт келих Жінота загула, як злива, як рій роздратованих шершенів. Счинив ся врешті гвалт, на тлі якого чути було з одного боку плач, з другого лайки й проклони. Тут же за нами сиділа долі якась розсипчена жінка і хлипала :

— Два тижні, кумоньки мої, голосить моя Домаха... що дня, що дня... Цить, дурна, кажу їй, а вона: „Повішу ся, утоплю ся, каже! Вже май*) лучче міні не животіти, як під чорного царя йти... Цить, дурна, кажу їй, а вона...

*) Руснаки перейняли від Молдован між інчим слєво „май“ — більше і радо вживають його для порівнюючого ступеня.

— Ти чого став, як свиня перед гарбузом! — гукала друга на чоловіка. — Чом не возьмеш ломаку та не потрошиш їм тоту машину, що вони нею людей калічать! Чи й ти під чорного царя схотів?..

Що за чортівня?.. Чорний цар.. машина, що людей калічить... Нічого не розумію. Виловлюючи однак з нескazanого гвалту окремі слова, я якось вияснив собі, хоч не зовсім добре, що про нас, може дякуючи неясній звістці про наш приїзд од старости, склалась легенда: нас приймають за послів од якогось чорного царя, припоручившого „вибити патрети“ з дівчат, а потому прийдуть другі й половлять тих, що в подобу чорному цареві. Друга версія твердила, що ми антихристи і машиною калічимо людей.. Злість мене просто взяла. Почав я пояснити бабам, по що я прийїхав і що то за машина, але де-там! Не їмуть віри, все своє плешуть, ще більший шарварок ізняли...

— Тьфу на вас, дурні баби, — кажу врешті, — може ваші чоловіки розумніші. — Та за свій апарат, та до чоловіків. Але тільки мій треногий друг зробив зі мною кілька ступенів у сторону чоловіків, що мовчки стояли осторонь — гей, як не шарахне від нього моя Гуцулія, немов од чорта..

Що тут діяти в світі божому? Вже я і об'єктив здіймав, і апарат розбірав, показував, що він не стріляє. Як запевняли баби — ніщо не допомгло. Ніхто навіть не підходив ближше: всі з острахом, з неймовірою стежили за кожним моїм рухом. А баби все під'юджують, все наштирюють:

— Ото нам батьки! Ото нам парубки красні! Коби їм з перед носа вхопили дочок і дівчат — вони б лиш дивились роззявивши рота на тото..

Чоловіки спершу лиш вороже позирали на нас, та дедалі й між ними здіймався гармідер. Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав лаяти й клясти панів. І Господи! чого тільки він не бажав панам, як тільки не кляв їх! Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама пам'ять про них щезла-б на віки вічні. Юрма серед реготу й кепкування підхопила дідові лайки — і пішло! Я не буду перекладувати вам тих лайок, тай не зможу. Скажу тільки, що лаялись страшенно: опріч українських, Руснаки попередимали молдуванські лайки, ці ж останні, пройшовши крізь фільтр української вигадливости, стали гнучкішими, дошкульнішими; тут кляли й матіркували у все, в що хочете: в хрест, віру,

богородицю, душу, ворота і навіть свічку?! Таку експресію, смакування і спирт у лайках знайдете хіба лиш у італійських лязароні.

Наше становище робилось неприємним.

Юрма де далі напомповувалась власними вигадками, де далі роспалювалась. Я хтів звернути ся до старости, що принаймні знав мене, та на лихо староста поїхав у город на ярмарок.

Та от, на наше щастє чи нещастє, з юрми вийшов якийсь огрядний чоловік, сміливо підступивсь до нас, оглянув на всі боки апарат, обмацав його і, заохочений нами, попрохав „вибити“ з його патрета.

Ну, хвала Богові, одітхнули ми: ачей не пропаде марне наша екскурсія.

— Знаєте що, чоловіче, кажу, — підмовте-но кілька розумніших парубків, то вже разом сфотографуємо вас...

— А добре! — каже, тай пішов поміж народ.

Звістка про наш замір „вибити патрета“ з парубків блискавкою розлетілась по майдані серед збуреного натовпу; всіх разом осяла одна думка: чорному цареві треба до війська гарних хлопців і ми, посланці того царя, за тим власне прийїхали у село з проклятою коробкою. До нашого чоловічка прискочила його жінка і з голосінням потягла в юрму. Баби зняли лемент, як по покійнику, чоловіки грізно загули. З коршми вибігли п'яні парубки, кинулись до плотів, витягли кілля і до нас...

— Бий їх!.. Луни по голові! Трещи чортову треногу коробку! Не діждуть бачити нас під чорним царем!

Нас оточили зо всіх боків, стиснули. Червона, роз'юшена жінота верещала над нами, сікалась до нас з дрючками. Прудка гутірка Гуцулі влилась в оден безладний гук, в одно безконечне „май—май—май!“ Я вхопив у обійми апарат і тим урятував його від неминучого загину: здоровий кіл, що націлив ся в нього, мигнув міні лиш перед очима і гупнув по землі... Мій компаньон, наляканий до смерти, вхопив чорне сукно і підняв його високо над головою, мов корогов.

— Івалт! — кричав він в нестямі: — рятуйте!

Хто його зна, чим скінчилась би ця історія, коли б наш візник Молдуван, побачивши нашу скруту, не пробив ся кінями через тиск. Ми скочили на бричку, Молдуван затяв коні, але ще не кінець на т.му. Парубки за нами.

— Перекидай воза... перекидай воза... май борше, бре... май борше! — захочували їх з юрми.

Кілька здорових хлопів прискочило до брички, підважили васаг і були б напевно перекинули, коли б налякані коні не шарпнули враз брички й не помчали нас на гору з такою прудкістю, з якою ми спускались з гори. Ми летіли, аж дух захоплювало, а за нами навздогін з свистом, реготом і зойком гнались парубки погрожуючи кулаками...

Солонина відсапнув, провів рукою по чолі, немов хотів зігнати звідти хмарку неприємних згадок і випив духом склянку холодного чаю.

— Цілу дорогу я лютував. Темний, дикий, безглуздий нарід! Через якусь дурну вигадку, якусь місенітну легенду він ладен був розбити міні дорогий апарат, скалічити або й позбавити мене життя. Та пишна, ставна Гуцулія здавалась міні тоді розбійниками, яким місце в тюрмі, а не на волі... Я лаявся та не міг з лайками викинути злість, що клекотіла у мене в середині. Вже дома я трохи заспокоївся, але віч мав неспокійну. Тяжкі сні, перериваючи сон, чергувалися з прикорми споминами, з якимсь глухим несвідомим почутем, що здійснювалось десь з глибини й турбувало мене. На другий день міні було недобре. Щось мулило па серці. Надаремно намагався я розважити себе в гостях та забаві. Як ішов, так і повертав сумний, роздратований. Що за мара? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчити ся гірше ніж скінчила ся, так сколотила мій спокій? Я сердився, нарікав себе мазуном лемішкою — ні не помагає. Я втратив сон, апетит, в моє житє влізло щось, з чим ніяк не могла впоратись моя звичайна урівноваженість. Я перестав виходити між люде, нікого не приймав, я зачинявся у хаті і своїм неспокоєм, зі своїми думками. Але той темний, дикий нарід, проклятий мною, і тут надавав міні спокою. Память уперто малювала недавню пригоду, а думки, як роздратовані оси, напосілись на мою голєву... Я думав: поруч живуть люде — одні безпомічні, здичілі з темноти, другі освічені, узброєні в знатте — і не злучають ся, не еднають ся, мов би Бог зна які кордони розлучали їх. Це мене вражало. Світло стоїть поруч з темрявою і не розговить мороку. На віщо таке світло? Що воно варт? Згадалися міні кращі люде, яких но я знав; згадалось, як на збірках однопумців маніфестуваль воне свою любов до народу (пам'ятаєте мої промови? міні й досі соромно за них) — і я побачив, що у тих лю-

дий, часто-густо щирих, не стає чогось, не стає властиво зваги взяти розбрат з житєм упривілюваних клас і замість великих слів робити хоч мале, та справді позиточне діло... Оглянувся я й на власне житє — сите, безжурне, порожнє. Що воно міні дало? Чи мав я хоч одну чисту радість, чи хоч раз почув задоволення од сповнення кращих людських обов'язків, хоч пальцем наприклад, кивнув для того, аби в тій темній безодні, когорта недавно мало не поглинула мене, хоч трохи розвиднілось? Всі ці думки не нові були для мене. Скільки раз я красно виголошував їх на зібраннях! Але ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, тай ніколи не відносив я їх до власної особи. Аж тепер, під свіжим вражінем недавньої пригоди я чув, як щемить моє серце, не маючи відповіді на пекучі питання, як мучать мене ті думки. Все те, з чим раніш годився лиш розум, але не приймала ослаблена воля, не пускали до серця егоїстичні побудки — все те з непереможною силою встало перед мене і прикликала сумління до відповіді. Годі вам розказувати детально про боротьбу, яку я счинив з собою, з своїми звичками, застарілими поглядами — скучно воно буде, тай ви самі і так все це найкраще зрозумієте.. Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентавсь по світі. Знайомі розпитували, чи не слабший я? А я й справді був слабший од зворушених думок, розбуженого сумління, од порожнечі життя. І дивна річ! Відтоді я зненавидів свій апарат, наче він був винуватцем моїх мук.. Я зібрав усі фотографічні причадали, скинув їх жузом у куток біля апарату і накрив усе чорним сукном. Сумний, у жалобі, позирав на мене з кутка мій колишній приятель, але міні було не до нього...

І знаєте, чим скінчився перший акт моєї драми? Гомеричною гульнею!.. За два місяці я стільки випив всяких трунків, що другому стало б на ціле житє.. Два місяці паний туман розпірав міні голову, а на серці як нудно, так нудно... Треба мати залізний організм, як у мене, аби витримати хоч два місяці такого життя. — Отож тіло витримало, та не витримав збунтований дух.. Я не зализ червяка, що точив мене безупинно, тра було якось инше ратуватись...

І от одної безсонної ночі я зваживсь...

Я кинув службу, продав свій апарат, дорогу панську одіж, склав якусь копійчину і рушив на село, тільки вже не послом від чорного царя, а від царя ясного, що йому на ймена світло знатя і любови.

Вас дивує, чого я став крамарем, а не пішов учителювати або писарювати... Так, бачите, зручнійше. Тут я почувуюся вільним, незалежним, не знаю над собою жадного контролю, ніхто не втручається в моє приватне житє... Навіть ясне око пана станового не зупиняється на такій маленькій особі, як сільський крамар. А маленькій особі тим часом, уже хоч би через її незначність, ліпше наблизитись до селянина, ліпше вплинути на нього, робити діло.

— Тільки чи багато зробить одна людина? додав Солонина по хвильовій задумі.

Вечір непомітно минув. Крізь одчинене вікно дивилась на нас чорна ніч, на світло лампи летіла роєм нетля і билась крилами об скло, самовар тихо виводив остатню пісню, а ми ще довго, до пізньої доби вели бесіду в бідно вмебльованій кімнатці серед глухого руснацького села.

З вірою, з залалом неофіта розгортав передо мною Солонина плян своєї діяльності на селі, діливсь зі мною своїми спостереженнями, своїми радощами й смутком, а я слухав і чув, як спочиває моє серце, як міні хочеться разом з ним і вірити і надіятись.

Пізно ми обляглись тої ночі, а другої днини, лиш сонце встало й туман загравав через гору, а чорногузи постріхах витяглись на одній нозі, одностайним клекотанєм вітали ранішнє сонце, я покидав руснацьке село, розбуджене до праці чудовим літнім поранком.

Січень, 1897.

Михайло Коцюбинський.

НАШ АЛЬБОМ.

Вчора і сьогодні.

I.

Наперед за край рідний, за волю,
За окутий, пригноблений люд,
Хоч нічого не знайдем крім болю,
Хоч нас жде невіддячений труд.

Наперед проти зла одноступно!
Розросла ся ворожа юрба...
Не гадаймо прожити безсумно,
Бо жите — неминуча борба.

Наперед, хто не хоче конати,
Статись труном гнилим живучи!
Сміле слово, то наші гармати,
Світлі вчинки, то наші мечі.

Наперед до завзятого бою
За громадські та власні права,
Коли бути бажаєм собою,
Коли серце позор відчува.

Наперед до звершення замірів,
Що поклав девятнадцятий вік!
Скиньмо владу катів-бузувірів,
Щоб людиною став чоловік.

Наперед! Не жде поступ всесвітній,
 На шляху підупалих лиша;
 Кращий лад, кращий мир заповітний
 Вирабляє що-часу душа.

Наперед проти хижих порядків!
 Гине воїник чи здобич бере,
 Він стежки проклада для нащадків,
 Його діло ніколи не мре.

Наперед же, брати, проти всього,
 Що нам нині дихнуть не дає!
 Не турбуйтеся, чи вийде що з того!
 Аби праця, — рух візьме своє.

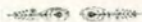
II.

Душею я вчора віджив,
 Прокинувся від мук, — а сьогодні?
 Як швидко я все пережив!
 Як швидко я знов затужив!
 Розпучно стою край безодні...

Я мріями вчора літав
 Далеко відсіль, — а сьогодні?
 Як швидко нудитись я став!
 Як швидко я крильми пристав!
 Спинили ся змахи безплідні.

До праці я вчора зривавсь,
 Пив солод надій, — а сьогодні?
 Куди він, мій порив дівавсь?
 Я чуюсь, як перш відчувавсь!
 Розпучно стою край безодні.

Павло Граб.

Н о в и н а !

О серце, не бий ся так тяжко у грудях,
 Бо кров'ю зальлеш ся від жалю, нудьги;
 Невже ти не вешталось змалку по людях,
 Невже тебе вперше клянуть вороги?!

Чи бачило де ти лице нелукаве,
 Чи чуло ти щирю розмову коли,
 Чи стріли хоч раз тебе словом ласкавим,
 Як брата в господі своїй прийняли?

Чого ж ти збентежилось так? Схамени ся!
 Однаковий світ і одна скрізь мета..
 — Е, ні, не лучалось цього, придиви ся —
 То вдруге вони розпинають Христа!

Левко Григор.

Нові факти робітницького руху в Росії.

Робітницький рух в Росії в остатнім часі все більше дає зрозуміти, що він не є видумкою доктрінерів соціал-демократів, „по нерозумію“ прикликаючих в Росію капіталізм і всі витікаючі з него біди в роді швидко виростаючої пролетаризації мас, обезземелення і т. д. Оказується, що в Росії, не вважаючи на апіорістичні викладки народників про „неможливість розвитку капіталізму в Росії“, капіталізм розвивається і веде за собою, як скрізь, де він панує, свого найзлішого ворога — робітницький рух і соціалізм. Найсильніше робітницький рух проявляється в Петербурзі, де ґрунт для нього найбільш придатний. В „Житті і Слові“ вже писалось про гігантський страйк петербурських робітників літом того року, страйк, в котрім брало участь до 30.000 робітників. Страйкуючі поставили, як відомо, ось які дома-

гання: 10¹/₂ годинного робучого дня (власне 12 годинного з переривом на обід в 1¹/₂ години), підвищення плати, за-плати за коронаційні дні, в когрі робітники мусіли святкувати не по своїй волі, і ще кілька других. Якій були наслідки літнього страйку? Щоб заспокоїти робітників, їм надавано багато обіцянок, але ніхто й не думав сповняти їх. Крім того уряд взяв ся завзято відшукувати найбільше небезпечних людей як серед самих робітників, так і серед сімпатизуючих їм інтеллігентів. Систематизував усю боротьбу робітників з остатніх місяців 95-го року „Союзъ борьбы за освобождение рабочаго класса“, котрий повстав у половині сентября 95-го року. Він вів широку агітацію серед петербурських робітників, розповсюжуючи при кожній нагоді тисячі прокламацій в робітницьких кварталах столиці. Скрізь, де були які небудь утиски робітників, де мав вибухнути чи вибухав страйк, де треба було ясно формулювати бажання робітників, „Союз“ являв ся „для виновнення свого обовязку“. В часі літнього страйку прокламацій було випущено „Союзом“ до 20-ти, в масі екземплярів. — Всі вони мали строго конкретний характер, ставили ясні desiderata, розясняли робітникам суть діла і через те впливали на робітників дуже сильно. Само собою ясно, що уряд з самого початку діяльності „Союза“ енергічно старав ся знайти его членів. Кілька разів у Петербурзі робились масові арести і висилки (в початку декабрія 1896-го року і в початку январа 1897-го року). Після літнього страйку, коли діяльність „Союза“ дійшла до апогея, — дійшли до апогея і старання уряду — знищити цю діяльність: було арестовано 1050 чоловік (!). Здавало ся, що літній страйк мав тільки негативні результати: обіцянки дані робітникам не виповняли ся, найкращі борці, голови руху, були засажені в тюрми або вислані з столиці.

Але на ділі показало ся не так. Після всіх погромів і провалів „Союз“ не переставав істнувати і доказував своє істнування випуском усе нових прокламацій. В цих прокламаціях видно, що робітники петербурські дечому навчили ся від свого страйку і то дечому дуже важному, значить, страйк мав і позитивні сторони. Те „щось важне“, се політичне самопізнання робітників. Не можна було лучче розяснити робітникам, чим являєть ся для них уряд, ніж це зробив сам уряд своїми масовими арестами найлуччих людей серед робітників, своїми циркулярами фабричним інспек-

торам, де наказувалось забороняти фабрикантам задовольняти навіть законні бажання робітників, як що робітники будуть самі домагати ся їх виконання, своєю присилкою війська на зовсім мирних людей і т. д. Цевне, „Союз“ не міг не підкреснути відносин уряду до робітників і через те його прокламації, випущені після літнього страйку, мають в собі далеко більше виразно зазначеного політичного елементу, ніж попередні, де „Союз“ стояв майже виключно на ґрунті чисто економічної боротьби. Прокламація п. з. „Союз боротьби за освободження робочого класу царському правительству“ спеціально написана в цілі вияснення відносин уряду до робітників. Вона назирає на той факт, що уряд сам лучче од усіх розяснив робітникам, що війна між фабрикантами мусить бути війною неминує з урядом“. „Соціалісти надають страйкам політичний характер!“ викликає прокламація. „Та сам уряд перш усяких соціалістів прийняв усі міри, щоби надати страйкам політичний характер. Чи не він розіслав скрізь шпівнів і провокаторів? Чи не він забірав усіх, хто попаде під руку? Чи не він обіцяв дати поміч фабрикантам, щоб вони не робили жаданих уступок? Чи не він переслідував робітників за самі тільки збори грошей для страйкуючих!“ Дуже дотенно підкреслює прокламація, що робітники, котрі мусіли перервати страйк, бо „на них обрушилась уся сила державної влади, с поліцією, з військом, з жандармами“, скористали зі страйку тим уже, що зрозуміли, на чий стороні стоїть уряд, зрозуміли „політичний стан і політичні потреби робітницької верстви“. Не менше дотенно підкреслює прокламація і той факт, що не вважаючи на віди неуспіх страйку, робітники зрозуміли свою силу, бо вони „бачуть, які смиренні стали скрізь фабриканти, і знають, що уряд скликає вже фабричних інспекторів на раду про те, які уступки треба зробити робітникам, бо й він бачить, що уступки неминучі“. Ще більше свою силу мусять побачити петербурські робітники тепер, коли в минулому місяці почав ся новий страйк, не такий величезний, як літній, та все таки імпонуючий числом страйкуючих (більш 15.000). Розкажемо докладно про него, на скільки позволяють нам вісти одержані з Петербурга.

Вже перед новим роком уряд одержав вісти, що робітники неспокійні і що може бути новий вибух. Уряд розіслав тайний цїркуляр фабрикантам, де приказує ся пильно наглядати за робітниками і обіцяєть ся урядова поміч для

знищення всякого прояву робітничого руху. Число шпіонів, арестів і висилки із Петербурга небезпечних робітників і інтелігентів виросло до величезної цифри (на деяких фабриках число шпіонів доходило до 10%). Непокоїти ся було чого: робітники даремне ждали виконання літніх обіцянок і все більше запевнялись, що вони ждуть даремне, що уряд справді стоїть тільки за фабрикантів; в цих думках піддержували їх прокламації „Союза“. Робітники ще раз мусли переконати ся про правду того, що так часто казали їм прокламації „Союза“, а іменно, що „помогти робітникам можуть тільки вони самі і то одною тільки дорогою боротьби“. Жадні урядові міри не могли перешкодити вибухови страйку. Страйк почали 2-го янв. ст. ст. дві ткацькі фабрики Макавеля (3000 робітн.). Ждали робітники того-ж, що й літом (10½-годинного робочого дня замість бувшого там 13½-годинного, плати за чистку машин і т. д.). Вже на другий день петербурські фабриканти і фабричні інспектори зібрались на раду під проводом самого міністра фінансів Вітте. На раді було постановлено відректися від політики неуступок і скорочення робочого дня віддати на добру волю самих фабрикантів. Після цього скрізь по фабриках 3-го і 4-го янв. були розіслані оповістки такого змісту: „Объявляется рабочимъ... фабрики, что съ... числа рабочій день уменьшается съ... часовъ до... часовъ“. Пробіли повинні були заповнити самі фабриканти. Страйк все таки продовжав ся. 3-го застрайкували робітники Александровського чугунного заводу (державного); 5-го фабриканти і фабричні інспектори знов зібрались на раду в присутності вже не тільки Вітте, але й Муравйова (міністра юстиції) і Побідоносцева (російського міністра-президента коли не *de jure*, то *de facto*). Тепер уже рада постановила (зверніть увагу!) скоротити робочий день для механічних фабрик до 10½ годин, на бавовняних і ткацьких до 11½, а для всієї Росії до 12. Ввести таке скорочення малось на думці 16 Априля, щоб відняти ґрунт святкуванню 1-го мая і перешкодити соціал-демократичній агітації з цього powodu. Хоч про таке скорочення робочого дня скрізь було заявлено петербурським робітникам, страйк не тільки не переживав ся, але збільшував ся що-дня новими страйкуючими. 7-го і 8-го янв. стала Російська мануфактура (вона ж Калінінська); там заявила раз адміністрація про скорочення робочого дня до 11½ годин. Але робітники не згодили ся взяти ся за роботу і, як

і перше, заявляли літні требовання. На суконній фабриці Штігліца (від 5 до 6 тис. роб.) теж робітники стояли за свої літні требовання, хоч і там 7-го янв. заявлено про скорочення роб. дня до 11 $\frac{1}{2}$ годин. До страйкуючих пристали ще „Новая бумаго-прядильня“, дві ткацькі фабрики Кеніга, Катерингофська мануфактура, „Большая охтинская мануфактура“ і, як кажуть, ще фабрика Бека і сахарня Кеніга. На Катерингофській мануфактурі робітники розсердившись на поліцію, котра цілою масою стояла коло фабрики, почали кидати через вікна чим попало в поліціантів. Того ж дня було арестовано до 20-ти чоловік з тої фабрики. У Макселя вийшов такий цікавий епізод. Фабричний інспектор вговорював робітників прийняти ся за роботу. „Вам же зробили уступку (він говорив про скорочення дня з 13 $\frac{1}{2}$ до 11 $\frac{1}{2}$ годин), ну, і будьте раді з того. Не можна-ж все зразу“. „На щож зразу?“ відповів йому хтось із робітників, „ми й сім раз на рік зробимо страйк“. „Союз бор. за освоб. раб. кл.“ випустив з поводу цього страйку дві прокламації, 9-го і 11-го янв. В першій він розкажує хід страйку, в другій показує повільні уступки, які уряд примушений був зробити робітникам. Він дуже зручно ставить поруч такі заяви уряду: 1. циркуляр фабр. інспекторам при початку страйків про те, що навіть законні жадання робітників не повинні вповняти ся, як що робітники заявляють їх страйками і др. незаконними дорогами; 2. заяву в часі коронаційного страйку, що уряд однаково дбає про фабрикантів і робітників; 3. постанову ради 3-го янв. про добровільні уступки фабрикантів, уступки, котрі не премінно мусять бути зроблені, і 4. постанову ради 5-го янв. про скорочення роб. дня на механічних фабриках до 10 $\frac{1}{2}$ год., для ткачів до 11 $\frac{1}{2}$ год. і для цілої Росії до 12-ти. Вивід ясний: ось чого добились робітники своєю боротьбою від всемогучого уряду. Прокламація кличе всіх 120.000 петербурських робітників допомогти страйкуючим і як що їх жадання не будуть задовольнені, самим зробити страйк. Після 11-го януаря ми не маємо звісток про хід страйку, та й того, що ми знаємо, вже доволі. З усіх приведених вище фактів видно, яку силу і будучність має робітницький рух в Петербурзі і не тільки для Петербурга, а й для цілої Росії. Боротьба ясно стає на політичний ґрунт і по всьому видно, що коли петербурські робітники добють ся виповнення теперішніх своїх економічних бажань, вони зажадають волі снілок, зібрань,

страйків, а коли так, то й більшої волі слова. За це може поручити ся вся діяльність в останні часи „Союза борьбы за освоб. раб. кл.“, діяльність, для оцінення котрої не можна знайти доволі слів похвали і здивування. Мимо всіх жертв, котрі забирає у него сотнями боротьба, Союз систематично і з повним розумінням обставин робить своє діло: відкриває очі робітникам на їх життя, кличе їх до боротьби, береже від помилок, розяснює кожний факт в діяльності фабрикантів і уряду. Ми сказали, що робітничий рух в Петербурзі має значіння для цілої Росії. Це зовсім вірно з якого хочте погляду. З одного боку примір Петербуржців навчає і робітників других міст у Росії бороти ся, а з другого боку боротьба Петербуржців виринає в уряді деякі уступки не тільки для петербурських робітників, але й для робітників усеї Росії. От тим то боротьба петербурська повинна знаходити собі піддержку і поміч в других містах Росії, іншими словами, для побіди робітників усеї Росії треба, щоби в як можна більшому числі місць російського царства робітники зорганізували ся і почали бороти ся з своїми експлуататорами і з піддержуючим експлуататорів урядом.

Така організація і боротьба вже й проявляєть ся в багатьох місцях (Москва, Вільно, Одесса, Київ, Нижній Новгород і др.). Ми поки що спинимо ся на Києві. В Києві, як і в других провінціальних містах Росії, робітничий рух дал ко не має такої інтенсивності як в Петербурзі. Видко, що він тут ще стоїть на перших ступінях розвитку. Ми можемо міркувати про це тільки по тих літературних виданнях, які виходять в Києві для пропаганди і агітації серед київських робітників. Перед нами власне два такі видання: перше число „Кіевской рабочей газеты. „Впередь“, издание социал-демократической группы „Рабочее дело“ і прокламація „Письмо ко всімъ Кіевскимъ рабочимъ“ з датою 3-го февр. с. р., видання газети „Впередь“, з поводу останнього петербурського страйку. Газета „Впередь“ дуже цікава і заслугоє того, щоб на ній зупинити ся докладніше. Ось зміст першого числа: Передова стаття „Зачѣмъ нужна рабочимъ газета?“ — Мѣстныя извѣстія — стачка в Гамбургѣ, стихотвореніє „Впередь!“ — Нѣсколько словъ о Гроссѣ. — Сказка для взрослыхъ (фелетон). Передова стаття виясняє ціль видання газети. Вона починаєть ся докладним розбором питання, чи можуть звичайні неробітничькі газети задовольнити

запиту прокинувшогося зо сну робітника, запиту такого рода : „Через що робітникам зле живеться, де цьому причина? Хто винен в їх гіршому житті? Хто пригнічує їх? Чи може робітник допомогти собі в своєму стані, чи може цей стан поліпшити ся? Як живеться робітникам в других місцях, краще, чи гірше? Чи стараються вони допомогти собі? Як поліпшують вони своє життя. чого вони добиваються, чи багато чого вони добились; чи трудно їм досталося те, чого вони добивались?“ Робітник увесь свій вільний час готов буде віддати, аби в газетах і книжках знайти відповідь на ці питання. Але він такої відповіді в звичайних газетах не знайде, бо в них заборонено писати про такі речі. Як приклад стаття приводить літній петербургський страйк, про котрий цілий місяць не було ні одного слова в газетах, бо міністер заборонив друкувати про него. Тільки через місяць міністер сам розіслав статті по газетах про страйк, де не говорилось усеї правди, та й то він зробив це тільки через те, що й без державного сповіщення всі знали і розмовляли скрізь про страйк. В Росії ж бувають сотні страйків і про них ніхто нічого не сміє написати. Та й не тільки про страйки, а й про всякі надужиття по фабриках і заводах (калічення робітників при машинах, грабування штрафами, негарне поступування з робітниками) заборонено писати. Одним словом, каже стаття, „правди про те, що робиться з робітниками, в газетах не пишуть“. Але робітникам треба знати не тільки, що робиться з робітниками, але й через що воно робиться. Йому потрібні розяснення. Але в звичайних газетах він або зовсім не знайде розяснень, або розяснення фальшиві. В газетах не напишуть що петербургських робітників примусила до страйку крайня нужда і безсовісна експлуатація фабрикантів, але скажуть, що робітникам жилося дуже добре і що вони ні з того ні з сего забунтували і не захотіли робити. Не розкажуть газети і того, що страйкуючі добились мало чого через те, що у них не було заготовлено грошей, не розяснять значіння хоч маленької перемоги робітників, не покажуть, що рано чи пізно робітники виступлять на нову боротьбу і переможуть. Навпаки там будуть писати, що робітники ніколи нічого не добувають і що вони повинні забути про боротьбу, бо з цієї боротьби нічого не вийде. Таким способом робітники в газетах не знайдуть ні фактів

робітницького життя, робітницької боротьби, ні їх розяснення. Те й друге може дати їм тільки своя „робітницька газета“. „Робітницька газета пише тільки для робітників, розказує їм усе, що робить ся з робітниками, як живуть робітники в других місцях, що вони роблять для поліпшення свого стану, чого вони добились і до чого стремлять“. Робітницька газета „розясняє робітникам, від чого залежать усякі факти в життю робітників, навчає розуміти, що робить ся довкола них. Вона кличе робітників на боротьбу за лучче життя, учить і помагає бороти ся. Все це стараєть ся зробити, по словам статті, Київська газета для київських робітників. — В кінці стаття розясняє назву газети (Впередь“) тим, що для угнітателів робітників булоб добре вік оставати ся так, як тепер, та для робітників уся надія в будуччині і через те вони всіми силами рвуть ся наперед. Перше число газети вийшло гектографоване і написане печатними літерами; передова стаття обясняє цей факт тим, що правду заборонено друкувати в друкарнях, і говорить, що „лучче читати правду написану синіми літерами, ніж гарно надруковану брехню“.

Ця гарна стаття, написана ясно і просто, повинна була зробити*) найкраще вражіння на всіх робітників, котрим приходилось їй читати, і то не тільки в Києві, а й скрізь по Росії. Найбільше важно те, що стаття зразу вводить читаючого робітника в круг найбільш займаючих його „проклятих питань“ і тим з разу зацікавлює його і притягає до газети всі его симпатії.

Коли передова стаття повинна мати вплив не тільки на київських, але й на всіх російських робітників, котрим доведеть ся їй читати, то „Мѣстныя извѣстія“ (місцеві звістки) повинні робити велике вражіння спеціально на київських робітників. В першій числі „Місцеві звістки“ починають ся дуже трафною передмовою на тему „hodie mihi, cras tibi“ (сьогодні мені, завтра тобі). „Всі ми, робітники, живемо однаково: всі ми багато працюємо, а мало одержуємо, всі терпимо нанашанні зневаги і пригніт; з усіма нами однаково погано обходять ся. Вивід: як же нам не інтересувати ся тим, що робить ся з нашими товаришами? Сьогодні

*) І зробила, як видно із слів самих робітників про неї.

приходить ся бороти ся і боронити себе мойому товаришови, а завтра міні.“ Після передмови йдуть вістки про невеличкі страйки на заводі Граора (30 ч.) і в шмуклірських варстатах Косовського і Рейгородецького (11 ч.) з дуже гарними коментаріями.

Далі докладно розказуєть ся процес у мирового судді робітників з заводу „Дніпровського товарищества“; їх контора заводу відправила не виповівши їм на 2 тижні наперед, як приписано законом. Робітники мали свідка такого ж робітника, відправленого конторою. Суддя не прийняв его свідоцтва, а натомісць на користь контори, від робітників, що служать і тепер на заводі, прийняв. Газета показує несправедливість судді, нерівність его відносин до робітників і фабрикантів і говорить, що тепер робітники не будуть турбувати его милость своїми скаргами, а будуть самі боронити себе, будуть бороти ся. Далі газета приводить той факт, що на фабриці Когана дають на обід робітникам тільки чверть години і радить робітникам і робітницям добивати ся побільшення павзи до 1 години. Вивід робить газета із усіх отсих фактів ось який: робітники повинні боронити себе і свою людську честь, а щоб це зробити успішно, повинні зєднати ся. Оповідання про гамбурський страйк трохи відрізняєть ся від других статей газети своєю меншою популярністю, та про те й ця стаття мусіла бути користна познайомлюючи наших робітників з тим, що робить ся з робітниками західної Європи. Стаття „Кілька слів про Гросса“ говорить про київського фабричного інспектора Гросса, котрий зовсім не дбає про добро робітників, як це він повинен робити по закону. Стаття виясняє, що фабр. інспектори поставлені після страйків і бунтів робітницьких, щоб боронити робітників від пригнічування фабрикантів. Але вони сего не роблять. Як спосіб заставити інспектора пильніше сповняти свій обовязок газета ще радить ненастанно нагадувати про себе. „Будемо звертати ся до них (інспекторів) раз у раз і домагати ся від них оборони. Коли вони відмовлять, будемо жалувати ся на те, що вони не сповняють законів. Покажемо їм, що ми не шкани, котрі дають себе зайїздити! Покажемо, що ми люде, котрі знають свої права і вміють їх боронити!“ По нашій думці треба було б розказати при цьому порядок обжалування поступків фабричного інспектора. Тоді б рада газети мала більше конкретний характер.

Що до фелетона, то ця дуже вміло написана „Сказка для взрослых“ оперта на мотиві, „що вийшло з того, як одного гарного дня сповнилось бажання фабрикантів, жандармів, фабричних інспекторів, щоб чорт узав робітників“. Розшукування скрізь робітників цілими масами шпівнів, клопоту хазяїв (з котрих один так схуд, що його прийняли були за сірника і хотіли обложити акцизом), нарешті почетне посольство до чорта (міністри, жандармські генерали, фабр. інспектори і 101 самих заслужених шпівнів) з просьбою віддати робітників, усе це оповідаєть ся дуже остроумно і живо. Цікава нагорода, якої забажав чорт: шоста частина всіх хабарів у Росії.

Який же вивід можна зробити що до Київської роб. газети? На наш погляд вона редагуєть ся дуже вміло і має всі шанси на успіх серед київських робітників, де, як по всьому видно, приходить ся тільки починати діло масової агітації і де перш усього треба розяснити робітникам т. ск. елементи їх життя, ввести свідомість в їх незадоволення своїм життям і тільки пригтовивши таким способом ґрунт іти далі. Тут агітація свідомо стає на економічний ґрунт, розясняє перш усього відносини робітника до капіталіста при теперішньому економічному строї, показує їх класовий антаґенізм, що, розумієть ся, приведе й до політичної агітації. Характером читачів обясняють ся ті ніби хиби газети, про котрі іноді приходить ся чути. Говорять напр. про брак досить підчеркнутого політичного елемента хоч би в статті про Гросса або про мирового суддю. Може справді тут можна було надати більш загальний характер (загадати напр. про циркуляр фабрич. інспекторам, що навіть законні жадання робітників не повинні виповняти ся і показати тим, що тут іноді той або інший фабрич. інспектор сам по собі мало значить), але тепер уже в газеті говорити про неминучу потребу політичної волі в Росії, це значило б доказувати неграмотному хлопчикови, що сума квадратів катетів рівняєть ся квадрату гіпотенузи. Це все незабаром прийде, як воно приходить уже у петербурських робітників.

Прокламація „Письмо ко всімъ Київскимъ рабочимъ“ сповіщає київських робітників про остатній петербурський страйк, про те, що „петербурські робітники вже прокинулись, почули себе людьми і постановили добити ся людського

життя". І вони добуть ся, додає прокламація. Вона кличе й київських робітників узяти примір зі своїх петербурських товаришів і почати боротьбу за ліпше життя. „Наше щастя в наших власних руках, будемо ж добивати ся єго!“ таким покликом кінчить ся прокламація. Щасливої вам боротьби, товариші!

Е. С.

ДО ІСТОРІЇ 1848 РОКУ.

III. Руський фестин у Станіславові дня 30 мая.

Руський фестин у Станіславові д. 30 мая 1848 року був одною з перших маніфестацій руських в тім памятнім році. Швидше, бо д. 22 мая відбув ся подібний фестин у Дрогобичі, де мав гарну промову о. Рудольф Мох. Чи була яка подібна маніфестація перед тим по інших містах, нпр. у Тернополі, не знаємо. Пізнійше було ще кілька подібних фестинів, нпр. у Жовкві д. 9 юня, в Стрию д. 3 августа (гл. справозданє про него „Зоря Галицкая“ 1848, ч. 15, ст. 59—60).

Ще в „Зорѣ“ 1885 р. ст. 26 — 264 зібрав я звістки про станіславівський фестин з польських тогочасних газет „Dziennika Narodowego“ ч. 61, „Gazety Lwowskiej“ ч. 67 та „Gazety Narodowej“ ч. 28. Тоді я звернув увагу на ці звістки головню для того, що на фестині відіграв якусь досить загадкову ролю звісний поет Антін Могильницький. Про сей фестин подав ще перед тим деякі звістки д. Амброзій Шанковський в черновецькій часописі „Родимый Листокъ“ 1881 р. ст. 72 пз. „Воспоминанія изъ недавной бывальщины“, та сеї статі я не мав у руках. Дещо нових подробиць про сей фестин додав др. В. Лучаківський у своїй розправі про жите Ант. Могильницького (Справозданє дирекції цк. гімназії Академічної у Львові за р. 1886—87, стор. 35—37), опираючи ся на споминах о. Василя Ильницького.

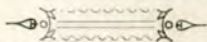
До сеї вязанки подробиць можемо сььогодні додати дещо нового. Від д. Іларіона Гарасимовича одержали ми слі-

дуючий документ, що знайшов ся між паперами его пок. батька. Є се пожовклий аркуш звичайного канцелярійного паперу, записаний в усіх чотирьох сторін одною рукою, латинськими буквами, і містить програму фестиву і початок записин до людей, щоби прибували на фестив. Якийсь програм сего фестиву звісний був уже 1848 р. редакціям польських газет у Львові; про него згадує львівська Рада Народова в своїм посланію до Ради окружної в Станіславові з д. 27 мая, та мабуть се не був той програм, який ми отсе друкуємо, бо Рада Нар. наводить із сего програму тільки те одно, що метою фестиву мало бути подякувати Богу за відзискану свободу і вибрати комітет, коли тимчасом в нашій програмі виставлено мету подекуди іншу — показати Полякам руську людність цілого округу, значить, заманіфестувати силу, солідарність і відрубність Русинів від Поляків.

„Dziennik Narodowy“ також знає якийсь програм фестиву, датований 16 мая, і подає мету его знов троха відмінну „відправити вочисте богослужене за найясн. пана“. Здасть ся, що якийсь програм руського фестиву в Станіславові був друкований або бодай у відписах розширений серед публіки. Здасть ся також, що й отсей програм, який ми друкуємо, є відписом, який зробив собі о. Гарасимович, що був парохом у Солотвині.

Нема сумніву, що автором програму і записин був о. Гр. Шашкевич, що тоді був парохом в Угринові і головним діячем політичним серед станіславівських Русинів. На фестиві він виголосив обширну промову (видрукувана в „Zorъ Gal.“ 1848 р. ч. 15 і 17, стор. 61—62 і 71—62 і особною брошурою), і на него Поляк Камінський скидав головну винуватість за „zwołanie mas ciemnego ludu, zfanatyzowanie go w imię religii niby odrębnej od Polaków, przywiedzenie mu na myśl stromego przedziału między Polakiem a Rusinem“ (гл. Житє і Слово V, 372). От тим то друковані низше документи, кидаючи світло на саму техніку агітації руської серед народа в р. 1848, являють ся також причинком до характеристики поглядів і діяльности о. Гр. Шашкевича.

Ів. Франко.

PROGRAM

sobranija do uroczystosty narodowej ruskiej w Stanisławowi
na dniu 30 Maja 1848.

1. Toj festyn maje predstavlaty ludnost' rusku ciłoho okruha (cyrkułu) Stanisławowskoho.

2. Z každoi parochii i hromady ruskiej majut' buty reprezentanty. Tii sut' czestnyi Otcy duchownyi, zacna ruska szlachta, uriadnyky rusyny, mistkii i selski, z bractw cerkownych znatnijszii człeny prynajmniy desiat, i deputowani hromadzkii.

3. Tii kotry chotiat prybuty do toho festynu, majut o toje postaratysia, aby prybuły w swoich prynaależnych narodowych strojach, mundurach iz oznakamy swojeho urjadu i dostoinstwa — słowom w najbol-szoj paradi.

4. Wsi, kotry pryjduť, bractwa majut pryjty z swojmy pateryc'amy, tj liskamy bratskimy. Paterycy tii nałeżyť pryozdobyty małymy wińcamy z cwitow pryrodných (naturalnych) i ruskymy narodowymy barwamy tj. tasmamy synymy i żowtymy.

5. Wsi reprezentanty prychodjaczi w zamiri, aby sia znachodyty na toj uroczystosty, powynny sia w szestwii swojem tak zastosowaty, aby na dniu 30 Maja na 8 hodynu z rania mohły wże buty w Stanisławowi, bo nechybno o dewiaty zacznesia w cerkwi uroczyste nabożeństwo. Dla toho reprezentanty hromad tych, kotri tak dałeko odstojat od Stanisławowa, że wyjšowszy z domu w sam deń 30 Maja ne mohły by staty na czas na mistcy, powynny by dnem wpered wybraty sia z domu tak, aby na nocz mohły prybuty do seł najbłyższych koło Stanisławowa i tam ne po kormach u żydow, ałe u Rusynow swoich bratij pereznowowaty.

6. Dla zachowania spokoju, czestnosity i porjadku majut dbaty o toje reprezentanty, aby meży nych ne zamiszałsia jakyj pianyj, abo hałaburda, abo czołowik nespokojnoho ducha.

7. Sobrawszysia tak w sełach i złuczywszysia z bratstwom seła, w kotrom noczuwały, majut tak porjadno i spokojno prybuty do peredmist' Stanisławow-

skich, hde czerez Stanisławowlan rusynow powytani w porjadnom pochodi, kōzde bractwo kōło swojej paterycy, udadutsia do cerkwy mistkoj (pojezuickoj).

8. Tam pryjszowszy, kōzde bractwo nerozłuczno kōło swojej paterycy zajme mistce, jake im bude ukazano.

9. O dewiatyj zaczne sia soborna służba Boża, na kotroj bude także besida stosowna do tej uroczystosty; a na okonczaniye otspiwajesia hymn sw. Ambrosia.

10. Czestnyi Otcy duchownyi, aby wziały z soboj jakı majut najparadniejszy fełony i epitrachilły, jesły może buty, barwy biłoj, a w nedostatku biłych i inszoj barwy ale prynajmnij aby były switli.

11. Po skonczanii naboženstwa vse sobranie zażde czas jakijś w tychosty w cerkwi, aż doky sia duchowenstwo zwiaszczennodijstwowawszeje w zakrystyi z odeżd zwiaszczenskich ne pozabyraje. Potomu w prynależnym porjadku bractwa, zaczawszy od najbliższe pry dwe rech cerkownych stojących, zacznut wychodyty iz cerkwi i po dwa bractwa z paterycamy na peredi budut ity wolnym krokom do mistia, kotore bude oznaczone.

12. Tam pryjszowszy, stanut tymczasom bractwa pered dwermy na dwori w dwóch rjedach, tj jeden rjad po jednemu boci dweryj, a druhyj po druhym boci, tak, aby był wolnyj perechid dla duchowenstwa, szlachty, urjadnykow i innych dostojnych osob.

13. Skoro tii wnyjdut i w seredyni pomistiatsia, za danym znakom wpuszczeny zostanut i bractwa do seredyny, odnakoż łysz tilko, aby ne była wełyka tyżba.

14. Tam prybuwszy, prystuplat do jak najskorszo ho wyboru komitetu.

15. Toj komitet bude zostojaty z slidujuczych członow: a) Predsidjaczij (prezydent). b) Namistnyk predsidiaczaho. c) Prysidjaczij (assydenty). d) Sekretari. e) Kassyery

16. Na tych członow komitetu majut byty obyрани tylko rusyny, kotri wyznajut obrjadok ruskij albo kotrych prynajmnij predky wyznawały toj obrjadok, szczo by powynno byty abo wsim widomo abo dokumentamy dowedeno.

17. Do toho kómitetu náležyt wybyraty členow z wsich klas, z duchowieństwa, z szlachty, intelligencyi, miszczan i kupciw, uriadnykow i stanu rolnykw.

18. Po złożeniu toho komitetu nastupyt naroczne odczytanie w ruskom jazyci nadanoj konstytucyi i proszenija naczałnykw ruskoho naroda z dnia 19 bereznia r. b. do Jeho wełyčestwa Imperatora podanoho. Budut rozhowory i rozprawy, jakii okażutsia na razu potrebnymy.

19. Zakonczytsia uroczystost' otspiwaniem sobornym hymnu narodowoho : „Mir Austriyi wysznei Synu“. Po čem rozjidsia koždy w swojasy.

Слідуюча далі відозва на жаль не докінчена; загубив ся мабуть ще піваркуш рукопису. Ся відозва певно не була звісна польським публіцистам 1848 р. і не була виголошена на фестині; промова о. Гр. Шашкевича, виголошена на тім фестині, зовсім відмінна. I. Ф.

Wszczestni Otcy i lubeznaja bratia Rusyny okruha Stanisławowskoho, o hospodi radowatysia!

Pozdrawlajuczy was czestnyi Otcy i Bratia, wirnyi synowe Rusy, myło nam jest zawidomyty Was, szczo my Stanisławowlane ruskoho naroda, opyrajuczysia na prawi syłoju §. 22 konstytucii wsej austrijskoj Imperii nadanoj nam służaczom, i za widomostiju naszych konstytucyjnych włastej, sobrałyśmosia w jedno w zamiri, trebowania naszi narodowya po wsemu, jak w proszenii ot naczałnykw i słowowodcew naszoho naroda pod dnem 19. bereznia b. r. w imeny tohoż naroda do Jeho Wełyčestwa Imperatora naszoho i Carja podanom sut wyrażeny, na dorozi wolnocy konstytucyjnej do dobroho skutku nawodyty.

Lubeznaja Bratia! Spałyśmo snom hłybokim, a spałyśmo dołho Pomorok noczy duchowej leżał nad namy, — neczułost' łedwo ne mertwoho trupa wjazala naszi čłeny, przykryti byłyśmo nakryt'iem, szczo ne było nasze, i zwały nas, jak čto čot'ił. Ale udarył hrom na zachodi, i Ewropa sia sodruhnula; powstały narody, i koždy uchopył za swoje, koždy stał śmiło do walki w zamiri boronyty swoich praw proti'w koždoho, ktoby ich poweredyty pokusyłsia Rodymyi i przyrodnyi prawa naszi toptany były ciłii stolitija;

bożyj to był dopust! i хочz pered 70 rokami czast' ruskoy zemli, na kotroj my żyjem, szczastlywoju pere-minoju politycznoju ustupyła w dorohu do lipszoho by-tia, i w tom czasie daľeko na dorozі postupyła, odna-koż zostało nam jeszcze mnoho de żelanja. Teper czas, тепер пора, тепер жыво наше. не zakładajmo ruk za pojas, але берим sia жыwо до діла; бо час нахыт, роботы mnoho, а my осталысьmosia на zadi. Ruskij ľew w synim poľy potriasaje z nehodowanіom zoľotoju hry-woju smotrjaczy na ponyżenie swoich ditej. Awstrijskij oreľ derżaczy w syľnych nohtech poruku wolnosty kon-stytucyju—parjaje nad nym, i oba carskii zwiry nerozdіl-nyj z soboju wjażut sojuz.

Do nas ubo, lubeznaja Bratija, naľeżyт тепер so-byratysia w jedno, abyсьmosia poczuły, abyсьmo poznały i самы, że jeсьmy narodом weľыkim, i pokazaly ciľoj Europi, że jedna w нас пłyне krow ruska, że Rusyn не jest tak wyrodnym, aby sia wстыдаľ sebe, а славы dla себе szukaľ w pożyczenim imeny. Dla toho за pry-кладом bratyj naszych w Lwowi i innych okruhach Halicyi żyjuczых, postanowyľсьmo zaprosyty Was, czestnii Otcy i lubeznaja Bratija, (кїння не стає).

Угроруські новини.

В остатніх часах зачали мадярські часописи говорити досить багато про незавидне положенє угорських Русинів. Причину до сего дали безпосередно тисячолітні паради, які відбували ся між угорськими Русинами, головно в комітаті Берегськїм. На паради поприїздили ріжні урядники, послы, міністер і т. д, а побачивши у перве таку нужду між угорськими Русинами, якої певно нігде не бачили, почали дохо-дити, звідки вона взяла ся. Хоча Русини угорські маленькі числом, хоча вони лише Русини, а не Жида або Мадяри, всеж вони входять в склад держави; держава не дбаючи про них ані крихти сама під собою гребе ямку. Коли Ру-сини вигинуть з голоду або виемігрують, то кому вийде се

на шкоду? Певно що не їм, але державі. Тому обов'язком є і поліпшити хоть трохи їх долю, а через те затримати їх у себе і вчинити з них горожан рівноправних з другими націями угорськими, а не як доси, без усяких прав віддати їх на ласку і неласку зволочі жидівської, котра доти ссала з них кров, доки не перебрала міри! Вид страшної нужди угорських Русинів зробив велике і певне не дуже приємне вражіння на Маляр, котрі прийїхали в Берегський комітат ставляти пам'ятники для своїх предків. Вони певно звернулися за поясненнями до єпископа Фірцака, що також не малу роль відігравав при парадах, а відтак склонили його, щоби скликав конференцію для наради в справі цілковито зубожілих Русинів і над способами, якими можна би тій нужді запобігти. Інакше трудно собі подумати, звідки такий Фірцак зробився нараз філантропом і скликав конференцію. Трудно було би навіть підозрівати його, щоби він сам попав на подібну думку, раз що се його до тепер ніколи не цікавило, а по друге тому, що се справа цілком руська, а він же й так вистерігає ся всего, що могло би вказувати хоть трошки, що він займає ся чим іншим, як справами чисто малярськими. Се булоб небезпечне заангажоване його особи в справі руській, котрих він не знає і не хоче знати! Аджеж відома його заява виголошена при інтронізації в справі руській. Відомо, що енцикліку папську в справі заводження малярської мови в греко-католицьке богослуження він сховав первісно і доти єї не оголошував, доки не дістав *urgens*-а з Риму. Відомо, що по оголошенню енцикліки він відніс ся до Риму с просьбою, щоби таки дозволено заводити малярську мову в греко-католицькім богослуженню! А заведене малярської мови в богослуження, се справа дуже важна для Русинів, бо коли воно буде признане, напір малярізаторський не найде для себе найменшого супротивлення і Русини в другім-третьім поколінню всі будуть змалярізовані! Звідкиж Фірцакови, що лише гонить за почестями і ордерами, зібрало би ся нараз так на любов до Русинів? Не дурно й опозиційні газети, особливож словацькі, віднесли ся дуже недовірливо до сеї акції Фірцакової Деякі з них заявили навіть рішучо, що се має бути лапка, котра сповнила би сердечні бажання і інтронізаційну заяву Фірцака. Гадку сю скріпила сама малярська часопись „Bud. Hirlap“, котра написала таке: „Даймо Русинам хліб, а вони з вдячності стануть Малярами!“

Та якіб там собі були причини, що викликали потребу такої конференції, всеж нам треба числити ся с тим фактом, що вона була скликана і вже відбула два засідання. Я дістав від свого друга д. Закарпатського справозданє з обох засідань і подаю його далше. З него видно, що на конференції підносили ся дуже розумні голоси в справі поліпшення долі угорських Русинів і що много з подаваних проєктів можна би ввести в жите при добрій волі правительства. Дуже важна є ухвала конференції, щоби списати проєкти поправи долі Русинів і яко меморандум предложити парламентови. В парламенті мусить над сим меморандумом розвєсти ся діскусія; томуж, хоча парламент на разі не поміг би нічим Русинам, справа раз порушена буде мусіла знов колись прийти на порядок денний і в кінці мусить бути полагоджена. Нам треба лише бажати, щоби єї полагоджено як найскорше, бо чим скорше, тим ліпше...

Вже по написаню отих стрічок довідав ся я, що 9. марта була депутація руська, зложена з двайцятьох членів під проводом єпископа Фірцака у всіх міністрів і предложила їм відповідні меморанда. Міністри прийняли депутацію прихильно. Президент міністрів Банфі заявив, що він зробить для Русинів усе, що лиш буде міг. Мін. просвіти Власіч сказав, що він і до тепер уже зробив много для Русинів, бо більше, чим для других націй, а й на далше буде старати ся вдовольовати їх бажаня. Особливож буде старати ся удержавнати всі школи, поправити долю народніх учителів і урядити господарські повторюючі курси. Мін. торгівлі Данієль приобіцяв меморандум докладно перестудіювати. Мін. внутрішніх справ Перцель заявив, що зміцнить жандармерію пограничну і не допустить до дальшого напливу галицьких Жидів. Мін. рільництва Дарані вказав на те, що він в остатніх часах зробив дуже много для Русинів, особливож наказав парцеляцію фідєікомісу гр. Шенборна для Русинів і то впрот без усяких посередництв. На булуше він має намір заняти ся піднесенєм годівлі худоби в руських повітах. Мін. фінансів Лукач заявив, що розгляне меморандум докладно і буде старати ся сповнити бажаня Русинів. Мін. справедливости Ердель приобіцяв депутації також свою поміч. Як бачимо, руська справа в Угорщині вже є на порядку деннім і поступає скорим кроком наперед.

Тепер подамо справозданє з конференції, що відбула ся в справі поліпшеня долі Угорських Русинів, після малярської часописи „Budapesti Hirlap“.

„Від многих літ чути жалоби з горішньої частини Угорщини, що добрий руський народ бідує, гине, а щоби уникнути голодової смерті, покидає великими громадами свою землю, на котрій жив від 600 років і шукає собі нової батьківщини, іде до Бразилії. Населене чотирьох комітатів: Мараморешу, Уґочі, Берега, Уйґа голодує, не годно себе власними силами удержати; се було причиною, що послі згаданих повітів зійхали ся на конференцію, котру відбули під проводом єпископа Фірпака 3 і 15 феврала.

„Предсідатель викладав широко причини, для яких скликано нараду, і покликував ся на історію, котра вказує, що народ руський гідний є державної помочи.

„Neclesei говорить про наплив галицьких Жидів, котрі виганяють народ з батьківщини. В парламенті можнаб перевести закон, котрим їх здержувано би, але треба б, щоби й автономічні уряди повітові поухвалювали управління колонізації і лиш тим дозволювали осідати у себе, котрі викажуть ся сумою 500—1000 зл. За заставлені ґрунти мусять бідні мужики платити податки, хоча користають з них лише Жиди. Лихва доходить до найвисшого ступня; мужик за позичку мусить платити Жидови 50—70%₁₀₀; сам уряд повинен се переслідувати. Газди мужики повинні єднати ся в спілки, бо се найскорше принесе їм поміч. Правительство повинно давати сінокоси в аренду просто мужикам, а не Жидам. Треба завести для мужиків дешевий кредит. Будову доріг і всі громадські роботи належалоб розділювати між мужиків. Давне завяте Русинів, випас худоби, упало майже цілковито, хоча околиці заселені Русинами надають ся більше до випасу худоби, ніж приміром Швейцарія. Правительство повинно доставити мужикам красної худоби на розплодок, не зрікаючись претенсій до неї, але входячи в рід спілки з мужиками. Спілка мужиків з Жидами довела до такого страшного положеня, яке тепер є, бо Жиди так циганять темний народ, що коли прийде до обрахунку по випасі, то мужик не лиш нічого не дістане, але ще й доложити мусить зі свого нужденного добра. Щоби піднести промисл виробу гунь, треба поправити годівлю овець. Весною треба між народ розділювати збіжжє на засів. У згаданих комітатах є велика маса лісів, але промислу деревляного нема

жадного; требаб його витворити. З причини великої маси каменя можнаб витворити промисл камінний; усі Італіянці суть камінярами! Щоби того всього привчити мужиків, треба позакладати в тих повітах господарські школи, бо тепер на всі повіти є один-одинокий вандрівний учитель. Треба конечно піднести управу лук, садівництво, пчільництво і молочне господарство. Також дорогове і мостове треба б зменшити (все те тепер в руках жидівських!).

Bartha Odön: Руські околиці від десятків літ цілковито занушені. Що для них приміром зробило правительство, коли вибух голод? Визначило квоту 5.000 зл., за котру куплено стільки картофель, що на одну голодуючу родину припало 15 кіло! Не один селянин, котрого маєток не варт більше як 30 зл., залягає с податками на суму 200 зл. Чи він годен їх сплатити? Бесідник ставить проєкт, щоби: 1) властителям посіlostей менших від п'яти моргів відписати залеглі податки поза п'ять літ, а решту розложити на рати, котрі сплачувано би через десять літ; 2) щоби сади увільнити від податків на десять літ

Török József радить, щоби коршми або цілковито позамикати, або приписи, що відносять ся до них, сильно заострити. Требаб щось зарадити робітницьким відносинам, котрі стоять страшно лихо. Пр. при будові залізниці з Унгвару до Ужока було всіх робітників разом 1.400.000. З того Угорських Русинів було 200.000, решту ж становили або Італіянці або Галичане. Екзекуції на реальности требаб відложити на 10—13 літ, бо не один мужик, котрого хата варта 20 зл., винен 180 зл., податку!

Szabó Albert констатує, що величезні луки і полонини графа Шенборна винаймають самі Жиди! (Тепер відступив граф Шенборн около 29.000 моргів державі для парцеляції). Народ руський темний, але правительство не дбає цілковито про закладане шкіл; цілий їх тягар спочиває на плечах єпископа Фірцака! Система податкова несправедлива, бо хоть державних податків платить ся від хати 80 кр. а від ґрунту 12 кр. за морг, то додатки на потреби повіту і громади виносять у бідного мужика 40—50 зл. річно. Коршма є місцем пописів ляхварських; Жид розпоює там мужика, а відтак загарбує в свою сіть. Правительство хотіло завести монополію спірітусових напоїв, та Австрія не допустила до того. Його треба конечно завести.

Отсе раджено на конференції 3. февраля. Скоро газети довідали ся про предмет наради, піднесли страшний крик (мадярські часописи окрім двох усі в руках жидівських), що се не була конференція скликана для заради економічному положеню Русинів, але для ширеня антисемітизму! Фірцак настрашив ся і зараз запросив трьох визначних послів жидівських на другу нараду, котра відбула ся 15 февраля. Посли-Жиди були: Chorin, Neymann і Mezei Mór.

Jónàs Ödöu: Лихе економічне положенє Русинів викликали дві річи: 1) наплив галицьких Жидів у величезній масі; 2) темнота народа. Першому винно правительство; другій самі інтелігентні Русини; вони не лиш не навчили нічого народ, але ще відібрали йому його питому мову. Тепер усе спочиває в руських повітах в руках жидівських. Коли відн сини мають поправити ся, перша річ є не допустити більше до жидівської інвазії з Галичини.

Mezei Mór констатує, що справді в руських повітах найбільший є процент Жидів, котрі займають ся не ремеслом а лихвою. Але вони тому не винні. Їм треба дати відповідну роботу, а тоді не будуть змушені удержувати ся з виписку бідних Русинів.

Lónyai Sándor: Рікрічно переходять цілі каравани Жидів з Галичини на Угорщину. Кождий з них задержує ся в першім-ліпшім селі, платить війтови 2—3 зл., а той не говорить про него нікому. По двох-трьох роках такий Жид загортає вже мужицькі ґрунти в свої руки, а мужиків змушує до еміграції. Для ліпшого нагляду за такими людьми бесідник радить поділити політичні округи на менші. Нераз з гори звертають увагу, що при границі находять ся російські шпіони; та заким власти схоплять ся, ті пороблять своє і власти довідують ся, що вони винесли ся вже перед трьома тижнями. На російській границі стоїть що 100 кроків один вояк; у нас на 25 квадратних миль сповнюють службу 2—3 жандарми. Бесідник радить, щоби границі цильнійше стерегти. Щоби ж піднести у Жидів моральність, радить, щоби їм дати роботу: камінярство, вироби деревляні, забавки для дітей і др. надавались би до того; треба їх навчити також годувати дріб домашній. Надто радить зорганізувати сільську поліцію.

Ухвали конференції будуть списані і jako меморандум предложені парламенту. Найближша конференція мала відбутися 10 марта. Веселися Сіоне!

Вол Гнатюк.

Віра в чари і відьми.

В Житю і Слові V. 180—188, 287—295 подали ми короткий нарис історії віри в чорта. При огляді середніх віків доторкнулись ми при інквізиції також теми про відьми і чари, однак задля епізодичного характеру сеї справи ми про неї сказали ледво кілька слів, хоч і як ся справа важна. Тепер подаємо спеціальну статтю про сю сторону середньовічного життя; є се стаття Ф. Штіве (Stieve) п. з. Hexenwahn, поміщена в 38 і 39 нумерах додатку до мюнхенської Allgemeine Zeitung за сей рік, котру отсе перекладаємо. Автор подає історію і загальний характер віри у відьми на підставі найновіших праць німецьких про історію чарівництва та переслідування відьм у Німеччині. Мова тут передовсім про краї германські, при чім подано й загальний погляд на сю справу і се надає статі немалий інтерес і для нас.

Думаємо, що переклад статі Штіве буде пожаданий читачам як доповнення нашого „Нарису історії віри в чорта“.

С. К-ий.

Віра в те, що чарами може чоловік чоловікови причинити що добре або лихе, спільна всім народам землі. Вона походить з виображення, що душі мерців живуть далі життям подібним до тілесного, панують над силами природи, можуть являти ся в різних формах — людей, звірів, рослин і т. п. З таких виображень витворила ся релігія, тут початок також віри в чарівництво.

Чоловік простий, не розуміючи причин багатьох явищ в житю, через таку свою віру має нахил пояснити їх діланєм духа якогось небіщика. Усякі хвороби, непогоди, шко-

ди — се діло духа. Одначе не лише шкодити можуть духи, вони можуть також помагати чоловікови, обороняти його. Їх сила сягає також в будущину, вони можуть їй відкривати людям. Не всі духи однаково сильні: одні вмюють більше, другі менше, подібно як се буває в людському житю.

Первісний чоловік вірив, що як люде дають ся прихилити дарунками та просьбами, так само духи жертвами, молитвами та закляттями можуть бути порушені, ба й навіть присилувані до помагання або шкодження. У духів мож отже шукати охорони, мож через них шкодити ворогам, поборювати сили природні, в загалі — світ духовий може бути на услуги людам. Із сего витворив ся погляд, що деякі люде вмюють впливати по своїй волі на духовий світ. Доходять вони до того чи то через те, що якийсь дух у них вселив ся (ся віра мабуть єсть старша), або висший ступінь науки дає їм можливість зносити ся зі світом надземним.

Отсе й є жерело чарівництва. Воно в своїх цілях і діланю ділить ся на таке, що припосить добро, і на таке, що наслідком його є шкода. В середніх віках в Західній Європі звалось се біла і чорна магія.

Зразу віра людська не розділювала сих обох галузей чудесної сили. Той сам чоловік, що через духів робив якесь добре діло, міг також зробити щось погане. З часом біла магія відділюєть ся від чорної. Перша переходить на висші громадські особи, начальників, попів і т. д. — друга ж лишаєть ся таємним ділом поодиноких приватних людей. Одних стрічає пошана, до них усі звертають ся, — других ненависть, усі їх боять ся та втікають перед ними. До представників чорного чарівництва належать чародії в звичайнім значіню того слова, спеціально ж відьми.

Світ духів — великий, а їх вплив на людське житє — могучий, то ж поле для чародійства також велике. Кожде нещастє, яке давнїше уважало ся ділом якогось духа, стало опісля прикладати ся до чародіїв. Аби мати спромогу хоронити ся, ратуватись або пімститись, треба слїдити за чарівницями. Коли винувату людину відшукаєть ся, треба муками видобути з неї признанє. Нема таких мук, що були б занадто жорстокі для сеї ціли. Коли з такої відьми видобудеть ся в сей спосіб признанє, слїдує засуд на смерть, не менше жорстоку, звичайно на спалєнє. Се одинокий радикальний спосіб убити таке погане насінє.

Усі ті прояви і ступні розвитку віри в чарівництво можна ще нині бачити у народів низькокультурних*). Сі прояви йдуть також паралельно у всіх народів, відповідно до їх розвитку; виходить отже, що дух людський у всіх людей в суті своїй підлежить одним логічним правилам. Тому то хибним являється погляд деяких учених, що додають у віруваннях старинних народів (Ассирійців, Євреїв, Греків etc.) жерело новітніх вірувань в чарівництво. Германці прим. мали свою власну подібну віру, що відповідала таким же віруванням інших народів.

Дуже важний вплив на віру в чарівництво у некультурних європейських народів мало християнство.

В склад християнства ввійшов поміж іншим також юдаїзм, де від давна вже віра в одного Ягве виперла первісну віру в більше число богів. Сліди з того часу полишилися в „божеських синах“, що з жінками земськими плодять велитнів і є на услугах Ягве. Темний дух Азazelь також сюди відноситься. Зрештою Біблія не відкидає зовсім інших богів крім Ягве, а тільки признає богам ворожих народів меншу силу, чим могутність Ягве. Вкінці один із синів божеських, Сатана, в міру ідеалізованя Ягве, перетворюється в спокусника і злотворця.

В 2. віці до Христа в склад вірувань жидівських ввійшли елементи персько-грецькі. Оба ті елементи (перський і грецький) годі нині відділити що до впливу на релігійні погляди Жидів. У Греків подибуємо вірування, що демони, се душі небіжчиків. Так говорить прим. Гезіод, а Йосиф Флавій (коло р. 70 піс. Хр.) під впливом грецьким думає, що духи, котрі мучать біснуватих, се душі мерців. Переважно однак в грецьких часах демонів уважано під впливом перським за істоти посередні між богами і людьми (Амшаспанди-Ормузда, Даєви-Агрімана), одні добрі а другі злі, одні ангели, другі чорти.

В тій формі перейшли ці погляди через книги Даніїла, Товії, Премудрости Соломона в жидівський світ александрійський. Тут перські демони злучилися з духами, що виступають у старих єврейських книгах, а книга Еноха подала

*) Гл. на пр. Wilhelm Schneider, Die Religion der Afrikanischen Naturvölker (1891).

вже сістемі і поставила Сатану яко жерело злого на чолі злих духів против Богови.

Усі ті жидівсько-персько-грецькі погляди перейняло християнство і доповнило їх, ставляючи напротив царства Христового ворожу державу чорта. Християнство голосило себе побідою над чортом, в дійсности одначе відобрало воно Богу власть над землею, і передало її чортові, що важив ся самого навіть Месію спокушувати.

З вірою в чорта відчинено старим і новим поняттям о чарівництві, як то кажуть, двері і вікна. Що давніше приписувано душам небіщиків, се тепер перейшло на чортів.

Повага, яку мали писання нового і старого завіта у християн, не давала їм увільнити ся від віри в чортів. Як теологія жидівська, так само і отці церкви дуже живо займали ся будованем науки о чортах; мож сказати, що вони вчили більше про чортів і ангелів, чим про самого Христа. Віру в чарівництво стрічаємо не лишень у рабів, але також у отців церкви. Сам св. Августин, що може найбільший мав вплив на розвиток християнства з поміж усіх св. отців, уважає можливими такі річі, як спілкуване демонів з жінками, переміна людей в звірів (*De civit. Dei* VIII, 19, XV, 23, XVIII, 18). Отці церкви не могли зрозуміти, що божества поганські — видумані, але перемінили їх в чортів. Безкритичність і забобонність дійшли до того, що не менше вірувано в чудеса божі, Христові і святих, як в діла богів і чародіїв. Досить глянути, з якою комічною повагою говорять св. Августин про старинні оповідання. Тому то церков культивувала білу магію яко охорону проти чортів і то не в менших розмірах, як широке було поняття о чарівництві. Чуда християнські мали бу и доказом против правдивости поганської віри. Не дивно проте, що й з тим зростала чим раз більше віра, що при помочи богів і чортів мож ділати чуда, взагалі чарувати. Одинокий хосен, який приносило в тім разі християнство, се була наука, що чорт безсильний супротив Христа і його вірних. На місце давнішого страху перед демонами наставала певність переваги і сильна віра побіди хреста над царством чорта.

Поступ в поглядах на чарівництво наступив опісля в часах Каролінгів. Зразу названо тут віру у відьми простим забобоном. І тут християнство виступало проти поганства, та тепер воно не було гноблене державними поганськими елементами, але само оперло ся на державі та єї силами по-

борювало давнійшого свого переможця, германське поганство. Що правда, старих богів уважала церков чортами, але почувуючи свою безконечну висшність і досконалість уважала їх чуда простою оманю і наказувала не лише займатися чарівництвом, але навіть вірувати в можливість його і переслідувати кого небудь за чари. Ріжні синоди та єпископи VIII і IX ст. як ось еп. Агобард з Ліону, найсвітліший чоловік середніх віків, також Canon єпископі, що був зложений около р. 900, висказувались в подібнім дусі. Віру в відьми і чари вважається тут не ересю і злочином, а простим погавським забобоном. Папа Григорій VII заборонив переслідувати чарівниць, а в половині XII в. Canon єпископі вставлений був у Декреталії Граціянові і швидко здобув собі майже силу закона. Аж геть до XVI в. єпископи і синоди держать ся такого погляду і за чари не приписують ніяких кар окрім поучування, покути церковної а що найбільше екскомунікації.

Одначе в церкві читано далі, як і перед тим, св. писмо обох завітів, св. Августина та інших отців церкви. Звідси і з ріжних легенд вичитувано, що найбільше героїство християнина — підпасти чортівській покусі, здемаскувати і побороти злого духа. В сей спосіб, хоча церков воювала против чарівництва поганського, сама вона піддержувала теологічну віру в демони переняту з старинного поганського та жидівського світа. Значить, не виключена була можливість, що з сего боку віра в демони підійметь ся з новою силою. Се й стало ся справді, а то ось із якої причини.

Против церкви повставали ріжні ересі, що грозили підкопати її панованє, і вона кинула ся дусити їх пайострійшими карами. Швидко в кожній ересі почала вона добачувати службу чортові. Жерелом такого погляду не була людова віра в чари. В середніх віках панував у науці такий звичай, що навіть найзвичайніших звірів і рослин не описував учений з власного нагляду, а тільки так, як стояло в якійсь старій поважаній книзі. З тих старих книг, із писань отців церкви викопано всі казки про таємні культу сект з перших віків християнства і звідси розвинено цілу науку про оргії відьм на Лисій горі, про їх спілкуванє з чортом, про чортівські знаки на тілі у відьм і т. і. На ствердженє сих видумок вимушувано тортурами в слідстві такі свідоцтва, яких тільки бажало ся, а фаталь-

ний для розвою церкви Тома з Аквіну опираючись на св. Августина, поклав для сеї огидної віри догматичні підвалини.

Ще Деллінгер твердив, що з процесів против еретиків, які від початку 13 столітя провадили і видосконалили папська інквізиція і її „гінчі пси“ Домініканці, витворились страшні переслідування відьм у пізнійших часах. Пізнійші історики, особливо Сольдау, Геппе і Ріцлер нагромадили на се багато доказів. Однак не менш цікавим лишає ся питанє, в який спосіб в 16 та 17 ст. західноєвропейські краї, спеціально німецькі, перейнялись таким шалом віри в чарівництво. Ріцлер подає думку, що в 15 ст. віра в чари не була в Німеччині дуже сильна, а зросла вона в двох пізнійших віках головню через буллу папи Іннокентія VIII з р. 1484 та через Молот на чарівниці (*Malleus maleficarum*) Домініканців Інстіторіса і Шпренгера.

Сей погляд видаєть ся міні зовсім хибним. Власне таке вірування держать ся завсїгди в народі дуже умерто і не вигасли й доси.

Хоча що найменше від 100 літ школи, газети, уряди, а по часті й духовенство сильно працюють над викоріненем сеї віри, вона й доси панує між народом по селах і навіть містах. В середніх віках не було й сотої часті такого противділання і ми маємо багато документальних доказів на те, що віра в чари була тоді загально розповсюджена. В р. 1090 простий нарід коло Фрейзінга похию закахів і навчаня з гори ловить, засуджує і палить чарівниць. В початку XV в. Вінтлер у своїх записках оповідає багато про чари й чарівниць, а в пізнійших процесах з чарівницями в XVI в. знаходимо багато згадок про Ельбів, про Більвіса і інші постаті старої германської мітології, відновлює ся уживанє „водяної проби“ і інших „судів божих“, проти котрих церков здавна воювала. Та найцікавійшим являєть ся той факт ствердження новими до лідами, що інквізитори XIII, XIV і XV вв. слідячи за еретиками побуджували проти них простий народ проголошуючи їх чарівниками. т. є. визнакували вкорінену в народі віру в чари для своїх цілей. Просте сільське духовенство не могло поборювати тої віри. бо й само було темне і твердо вірило в чари. Що єпископи і синоди аж до XVI в. раз у раз закахували вірити в чари, се також доказ, що така віра держала ся в народі. Та не забуваймо, що церков закахуючи вірити в чари і чарівниць, сама рівночасно впоювала наро-

дови віру в чорта і єго безпосередні зносини з людьми.

Що дотичить булли, папської з р. 1484 и то хоча вона була врочистою заявою віри і рішенням *ex cathedra* та хоча становище папи було ще тоді вельми високе і він уважався, так сказати, другим по Бозі, та все таки фактично повага єго не була така всемогуща, щоб могла відразу вщепити в широкі маси народні віру, якої вони перед тим зовсім не мали. Адже ще й пізнійше деякі синоди держалися давнього церковного погляду, що чарівниця зовсім нема, а бріксенський єпископ Юрій помимо папської булли прогнав із Тиролю Інстіторіса, одного з авторів „Молота на чарівниця“.

Сам сей твір тяжкий, латинський та коштовний, не міг би так увійти в люд, а про папську буллу довідувався звичайно тільки той, хто читав „Молот“. Правда „Молот“ зробив велике вражіння: в протягу 8 чи 9 літ видано його що найменше дев'ять разів. Та всі ті видання друковані були в Німеччині. Як отже пояснити розширення сеї епідемії в Італії, Франції та Англії?

Від XII в. плекали Домініканці і Цистерси віру в чудеса. Природним доповненням єї була віра в чорта, як доказав Роскоф (Roskoff, *Geschichte des Teufels*). Церков розвивала єї в процесах інквізиції, і в загальні церков, що хоче панувати над душами своїх вірних, радше могла б обійти ся без Бога як без чорта. Він становить моральну екзекутиву там, де не досягає ніяка зверхня сила. І куди-ж би без него діла ся найсолідша поліція правовірних, надія, що будуть колись з вершин небесних поглядати на своїх особистих ворогів, що пражити муть ся в вічному огні? І от ідучи за слідом Августина, гонителя єретиків і поганців, догматик примусового католицизму Тома в Аквіну втягає до своєї догматики віру в чорта в найяскравішій виді. Надармо воювали Міноріти ще цілі віки против тої чортівської теології; вона мусіла побідити разом с побідою неограниченої папської влади.

Церковна віра в чорта в головах простого люду мусіла зілляти ся зі старою вірою в чарівництво. Сим поясняється, що німецькі закони визначають за чари старонімецьку кару — спалення живцем. Зіллявши ся разом ті дві віри ростуть скріплені інквізиційними процесами, фанатичною церковною літературою, зростом мрачної аскетичної побожності, вкінці забобонністю часу, коли панувала астрологія, алхімія, роблене золота, ворожбитство. В сей спосіб дозрів світ

до процесів, що тепер уважали чарівництво не якоюсь прищипкою ересі, але самостійним злочином. В р. 1423 був такий процес в Берліні. Від 30-ох років XV в. палать багато чарівниць по різних околицях Німеччини і Швейцарії. Незабаром прилучують ся Фландрія і Артуа. В р. 1445 і 1451 заохочують папські булли до переслідування чарівників. Під час базилейського собору написав Домініканець Йоган Нідеркнигу „Formicarius“, де викладає тайни чарівництва; 1458 також Домініканець Жакіє в творі „Flagellum“ довершив систему віри в чарівниць. Р. 1456 видав др Йоган Гартліб, надворний лікар Альбрехта III. свою „Книгу всеї заказаної штуки“, де зібрав усі можливі вірування про чари та чортів і зазначив, що чарівництво розповсюджене не лише в княжеских кругах, але й самі князі любили йїздити на зачарованих конях. В р. 1480 надворний капелян Матвій Кемнат висказує пересвідченє, що відьми творять велику, щільво замкнену секту, яку без милосердя належить нищити вогнем. З висше сказаного виходить ясно, що булла Іннокентія VIII. і „Молот на чарівницї“ не були жерелом віри в відьми, а тільки без сумніву причинили ся до єї зросту.

Далеко більше значінє треба приписати тій обставині, що в другій половині XV в. Греки, котрі втекли перед Турками за захід, принесли з собою демонологію новоплатоніків і новопітагорейців. В тім самім часі містика розривала ся і приєднувала собі прихильників, а також розшврила ся знайомість з Талмудом, Каббалою та іншими письмами пізнійшого жидівства. Рівночасно розвивав ся в Німеччині той релігійний рух, з котрого вийшла реформація. Внутрішній розвиток сего руху ще не досить просліджений, та певна річ, що й він причинив ся немало до зросту віри в чорта і чарівниць.

В початку XVI в. опановує віра в чарівництво чим раз ширші круги в Німеччині. Найвизначнійші світські люде і то, характерно, власне науково найосвіченіші, перейняли ся тою вірою цілковито. Як Іннокентій VIII. в своїй буллі запевняв, що в багатьох околицях Німеччини на ходять ся численні відьми і чародії, що потверджував і „Молот“, — так само в р. 1508 жалуєть ся Абат Трітемій з Шпонгайм, що ледви чи найдесть ся одна місцевість без відьм, тільки що занадто рідко йїх тягнуть до суду!

Ся замітка доказує, що віра в чарівництво в ту пору не ширила ся ще мов зараза в наслідок масових про-

цесів, як се діяло ся пізнійше. Ще від часу до часу подибуємо сумнів, супротивлене, однак чим раз більше сей шал бере верх і вкінці зовсім перемагає. Повторило ся тоді щось подібне, як було в стариннім світі в часі повстання християнства. В тій зачумленій атмосфері виступив Лютер. Як колись син теслі з Назарету, так само й син рудокопа з Айслебен не міг увільнитися від світогляду свого часу. Як супроти царства Мессії виставлено царство Сатани, так і Лютер бачив усюди свого ворога — чорта. Чарівницький одур висав він з молоком матери; сей одур згоджував ся з його вірою в чорта, котрий зайняв у його теології дуже важне, необхідне місце.

Як отже особиста Лютова віра в чортів, так само, а навіть в більшій мірі, мусіли церковні борби розширяти загальну віру в чортів. Кожда релігійна партія бачила в другій оруді Сатани, як колись отці церкви в поганцях. Чим реввійший був теолог, тим сердечнійше вірив у чорта. З того знов чарівницький одур набирив чим раз більшої сили. Тому то в відражаючій образі архієрарха Кальвіна бачимо натуральний рис, що він ревно і сказано, як ледви хто інший, лютував проти відьм. І се також не припадоє, що в тих околицях Німеччини, де прийняв ся компромісний католицизм¹⁾, мало бачимо переслідувань чарівниць, а само чарівництво поборювано відповідно до давнішого погляду церкви яко пусту забобонність, а за те в тих самих околицях бачимо переслідування зараз або вскорі по заведенню противреформації і впливу Саутів. Аналогічне явище: в краях, де були релігійні борби, як у Франції, Англії, Польщі, чарівницький одур та переслідування були дуже сильні, подібно як у Німеччині; за те краї одновірні, як Італія, Іспанія далеко мевше були опановані сею хворобою часу, хоча й там забобонність була не менша, чим у сих краях, а була Іннокентія VIII і „Молот на чарівниці“ Шпренгера були доступні не менше як тут. Характерний також факт, що коли в середніх віках в честь Бога християнського радо мордовано Жидів і їх ославлено найбільшими чародіями, то тепер поміж міліонами жертв чарів-

¹⁾ Так називаю той баламутний стан, що витворив ся в околицях на зверх католицьких, через вплив протестантизму. Не значить се, немовби була якась окрема церква подібної назви.

ницького одуру Жидів знаходить ся дуже мало. Боротьба християн самих між собою в західніх краях відвернула увагу від Жидів; тишень в Іспанії переслідувано їх разом з Морісками яко ворогів пануючої церкви.

Та самі церковні впливи показують ся недостаточними для пояснення того нечуваного розповсюдження процесів чарівницьких в Німеччині. Коли від початку XVI. в. замість інквізіторів бачимо світських суддів, що своїм шаленим зав'язем швидко перевищують татих, то на се мусіли бути також інші причини. Вони лежали передовсім в розвитку судівництва і поліції. Від заведення вічного краєвого спокою в р. 1495 власти державні старають ся пильно о розвиток судівництва, особливо карного і вельми натискають на те, щоби ціле публичне і приватне жите підданих віддати під власть поліційну. Ся остання звернула також свою діяльність проти „страшної язви чарівництва“, котре при зрості віри в чортів зростало що раз більше. Протягом XV в. поліція перейняла на себе в великій часті власть церковну і духовне судівництво, а швидко в наслідок рухів реформаторських опанувала его цілковито. Після великого хлопського повстання 1525 і руху анабаптистів 1532 причинила ся сюди також ненависть і обава перед людом. Як граф Ебергард II. з Ербаху, витягали всі пани з людських рухів внесок, що панувати над підданими добродушно — діло дуже шкідливе і тим більше старали ся удержати „непокірний народ“ в страху перед зверхністю. Аж геть до 30-літньої війни пануючі верстви були перейняті острахом, що загальне повстанє може повторити ся. А щож було догіднійше, щоб показати силу власти і розбудити страх, як переслідуване чарівниць? Процеси проти еретиків виволікано з подібних причин так само ревно, та нагода до них була ограничена зразу пануючим замішанєм в поглядах релігійних, а опісля постановою релігійного спокою; чарівницьким процесам не стояло ніщо на перешкоді. Вкінці як давнійше при процесах еретиків, подібно й тепер велику вагу приписати треба захланности панів і суддів, бо маєток засуджених переходив на суддів.

Коли світські судді раз засмакували в переслідуванню чарівниць, гнало їх далі їх бюрократичне судівництво, що держалось букви закона, і бюрократична ненависть супроти народу — і так дійшло до величезного розросту чарівницьких процесів. Панує думка, що від 1520 до 1580 р.

була перерва або бодай обмежена в переслідуваннях. Для часу 1520—1552 є се може правда, бо тоді духовні суди з причини реформації, спорів о віру, політичних неспокоїв могли ділати здержливо і лагідно. Скоро одначе відновлене державного спокою дало можливість урядам віддати ся відновленню внутрішнього порядку, мусіли зрости переслідування. Єзуїт Канізій писав уже 1563 р.: „Всюди карають чарівниць, що в дивний спосіб множать ся“, а смілий противник переслідувань Йоган Вейер жалується в тім же році на масові вбивства невинних, що їх обвинувачено о чарівництво і згадує про численні процеси. В р. 1569 говорить одна проповідь, що „страшний весь світ від чортівських та чарівницьких діл“; в тім самім році появилось з огляду на відьми доволі помірковане *Theatrum diabolium*, а з років 1564, 1565 і 1567 маємо неодноразово одобрене чарівницьких процесів через правників. Були отже певно великі та численні переслідування в тих роках, лише що звісток про них не маємо. Без сумніву правду сказав Лянгін (*Längin, Religion und Hexenprocess* 1888), що чарівницькі процеси з кінця XV. в. були далеко частіші чим подають нам ті звістки які дійшли до нас. Сталий і чим раз більший зріст чортівського і чарівницького дуру стверджує се.

Всякі проби, аби дати чарівницьким процесам дійсну підставу в яких провинях оскаржених або в хоробливості і т. п. належать відкинути. Лишень істерії, що огортала великі круги, можна подекуди приписати вплив на сей одур чарівницький і товчок до процесів. Коли Янссен (*Gesch. d. deutschen Volkes*) покликують ся на звістки про пічні орії, то справедливо зазначає Ріцлер, що духовні панове в таких справах звичайно попускають вудила своїй живій фантазії і їм видається дещо поганим, що для ясного ока веселе. Груба змисловість панувала між селянами по всіх часах майже у всіх околицях, але се ще далеке від морального упадку. Хто займається чарівницькими процесами глибше, мусить дійти до переконання, що випадки, де дійсні провини були причиною процесів, до котрих відтак примішувало обжалуване о чарівництво, се рідкі випадки; величезна більшість обжалувань і засудів надала на цілковито невинних людей. Сучасними свідками на се є навіть Єзуїти Таннер і Шпе (*Spee*). Коли переважно люди з низших верстов народу гибли на стосах, то се тому, що

передовсім против них звертали ся стремління властей до порядку. Богаті і сильні вміли нерідко викупитись. Однак досить часто падав дехто з них жертвою, а обжалування доторкали навіть княжих родин.

Власне те є найжорстокішим рисом в страшнім образі переслідувань, що міліони — бо міліони, не сотки тисяч, упали жертвою сего одуру — котрі по невисказаних муках були страчені, без сумніву були невинні. Їх мучено і палено в ім'я релігії любови і часто була се релігійна сумлінність, через що князі і суди доходили до такого одуру. Дійсно, коли взяти на увагу слова Христа: „По їх плодах пізнаєте їх!“ то можна б супроти чарівницьких процесів сумніватись о християнстві. Та хоч і як багато тут завинила теологія і церковщина, то все таки вона не здужала знівечити морального ядра християнства. Отсе моральне ядро перемогло сей темний забобон так само як перемогло інквізицію на єретиків. Та треба було довгого і могутнього просвітнього руху XVIII. в., щоби підкопати віру в чари і з законів карних усунути варварську процедуру проти чарівниць. В Австрії доконала сего діла Марія Тереса і її знаменитий син Йосиф II.

Ф. Штіве.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

5. лист М. П. Драгоманова до О. Борковського.

Chemin Dancet, 14. Марця 16, 1889.

Високоповажний Добродію,

Покликуюсь на всіх богів і святих, навіть на тих, котрими обдарував нас д. Партицький, не виключаючи ж Збручского ідола, в котрого один тільки д. П. доси ж вірує, — що я ж не думав лаякати Вас своїми листами. Довідавшись тепер тільки, як вони Вам

льачні, ја б дав Вам спокіі, коли б Ви самі все такі не казали: „відпишіть найскорше“.

Про пригоду з моїми Листками позволю собі сказати таку думку, шчо як би Ви, не питаючи ніякого голови (?) Тов. ім. Ш—ка, просто напечатали їх, то на тім би іncident і зкінчивсьа, — бо діло jde там про справу історичну і в принципі нічого нового після Марііі самої не прибавляючу, — а коли б хто звів розмову на богоотступничество Ш—ка (котре теж річ не нова, про неїі сказано і в Чалого) то йому б можна було сказати, шчо власне замітка мо-жа і показује, шчо ніякого богоотступничества в Ш—ка і не було, а було тільки своје „богопоклоненіе“, — шчо теж не секрет ні дльа кого, ні дльа молодіжі, ні дльа старих, котрі друковали ж свого часу в „Правді“ Світе тихи і т. д. А звісно, коли таких „голов“ почати питати, — чи можна? то вони скажуть: не можно!

Цей іncident пригадује мені другіі: Покііниі Лебедінцев получив колись статтьу з Женеві за підписом М. Т—овъ (Толмачов) і напечатав жеїі, далі, другу, третью і т. д. Коли це случилось

Дрентельн виговорював Лебеву, шчо він напечатав статтьу емігранта N—ва. Тоді Леб пішов до Дрентельна питатись, — шчо йому робити з статтьеју Толмачова, котра, мовляв, дуже вчена, важна і не політична, та може Толмачов вије Драгоманов!! Звісно, Дрентельн сказав, шчо це не його діло рішати; писали аж до „вышей инстанціи“ (мабуть до мин. внутр. д. Толстого) — і сама ця „инстанція“ не дозволила печатати статтьу Толмачова!! (і в загалі яких небудь статей емігрантів. — М. П.) А потім Леб. писав тому ж Т—ову, шчо винуватиі в усьому N—ов, — котріі „перемішав науку з політикою“. А напечатав би Леб. статтьу Т—ова, то на тім би діло і зкінчилось.

Ну, коли вже таке зкоїілось з мојеју заміткою, — то вже тепер ја не придумају, як виїти з цього іncident'у. Печатати в „Зорѣ“ самі 2-у і 3-у частинку — замало і запізно. Передати все в „Правду“ можна б;

навіть д. Н. прохав у мене чого небудь до N-ра Правди, посв'яченому (посвяченого — М. П.) Ш — ку, — так і в Правді для мене вироблено стан кумедній. Н. почав з того, що прохав мене „стати на чолі“ Правди, написати програму ї т. и., — а потім написав мені, що мов би то скрізь на Україні земляки прохали його, щоб не було в „Правді“ „Драгоманівщини“, — і зараз же після того попрохав мене дати щось до Шевченківського N-ру. Я просив його, щоб він хоч пояснив мені, що то таке „Драгоманівщина“, щоб я міг узяти собі що небудь за науку, (бо тої же Н. писав мені, що як би (я) завважав на суд земляків, то міг би мати страшенний вплив на громаду), так Н. не вспівши мені пояснити, як Др — ву писати без Др — вщини, — втік зі Львова. Так ја ї сів, — з порожньою головою що до „Правди“, як мені бути з неї, — тим паче, що сама „Правда“ з кожним N-ром все більше топче мою програму, — від писання котрої ја відмовлювався і перед N. і перед Барв. і на решті, коли послав жеї Барв., то просьючи його напечатати жеї хіба як мою суб'єктивну допись, прибавивши уваги редакції до того, в чім вона не згодиться зі мною. Б — иї зовсім згодився і тепер проти всього виступа, починаючи з 1-го N ру. Після цього всього „благоразуміє повел'яєть“ мені в Правду не соватись з ніякою Драгоманівщиною, — в тім числі ї зо статтею про Шевченка.

Значить поки що : передайте мої листи Франкові. Може пустимо їх в чужу хату, або окремим листочком, — а коли ні, то ї пождемо, поки бідному Тарасові в хаті його імені буде більше волі. А чеї менше будемо ждати, ніж Тарас був за Каспієм. Тільки добре, що (мабуть по кр. м.) безсмертіја душі нема, — а то подумайте, що б тернів тепер бідний Тарас чуїючи відповідь Вашого „голови“, котрий, без(с)порно, показавсь для Тараса більшим катом, ніж царь Микола!

Ні, — нема міцніших путів, як ті, що ми сами на себе добровільно куємо!

L'incident est clos!

Ваш покірний слуга
М. Драгоманов.

А ч. 3-го „Зорѣ“ ні ја, ні Стокіз все таки не дістали. Батьк. ч. 3. дістав з Вашим листом. —

6. (остатній) лист М. П. Драгоманова до О. Борковського.

Chemin Dancet, 14. Apr. 8, 1889.

Високоповажний Добродію,

Перш усього прошу не лякатись. Ја пишу до Вас не про справу юбилейної статті про Шевченка. *Toj incident est clos!*

Тепер посилају Вам статтю,*) правда чудацьку, та таку, шчо в ній не зачеплені ні боги, ні чорти, ні свьаті, — навіть із грішних ніхто особисто не зачеплені. Реч іде про самі ідеї та ј то більше літературні ј де шчо јесть навіть такого, шчо вже казано було і у Вас у „Зорѣ“, — тільки таке усе зведено систематично. В суммі може це все ј чудацтво, та коли ж воно консеквентне та ј не так то вже ізольоване (бо ја знају „народовців“ і у Львові ј у Косові ј Чернівцях, котрі таке ж думають), то мусить же воно мати право вилізти на світ, хоч би дльа того, шчо б викликати консеквентну відповідь. Так будьте ж ласкаві, надрукујте мою статтю в „Зорѣ“, не дуже

*) „Въ справѣ вѣдносинъ Украинцевъ до российской литературы“ (Листы до редакцій „Зорѣ“) напечатано в н-рах 8—11 „Зорі“ 1889, за підписом: Чудак. О. Б. редагував „Зорю“ тільки до 16 ч. включно. Слідуючий редактор „Зорі“ знищив статю Др—ва в рукописі (навіть не читавши єї!) зо страху перед ревізіями, що почали ся в половині 1889 р., для процесу Дегенів, хоть ред. „Зорі“ не мала з арештованими нічого спільного і статя Др—ва була найзаконніща (історія націоналізму і інтернаціоналізму, розширена оісіля автором у більшу працю т. з. Чудацькі Думки). В р. 1892 Др—ов післав у ред. „Зорі“ ще одну статю п. з. Інтерес галицько-руської літератури, за підписом М. Гордіви-ченко, та єї там не напечатано, а видержано повних 10 місяців і вернено авторови з помарками на рукописі. дуже характерними і часто навіть неприличними. Статя напеча-

одкладаючи ї не мінбаючи в ній нічого, — бо нічого там „цензурного“ нема.

Звертаю Вам 2 екз. N-ра 3-го „Зорѣ“ і 1 N-ра 3-го „Батьківщини“. „Зорю“ N-р 3-її получили ми при NN. 4 і 5-му, Батьківщини N. 3 при 6 му, чи 7-ому. Не хочеться винити Ваших експедиторів, — а скорше всього вони таки не дбають про акуратну розсилку. Попросіть, шчоб не нудили нас з 6-м N-ром і далі.

З великоју пошаноју застајусь

Ваш покірник

М. Драгоманов

Коли б Вам не подобалась моја робота, бо цензура Ваша жеї б не дозволила, будьте ласкаві передайте жеї д. Франкові.

IV. Листи М. П. Драгоманова до К. П—ського, члена виділу „Просвіти“ і „Товариства ім. Шевченка“.

(1886, 1893—94)

Напечатані далі листи Др—ва до д. К. П—ського тай лист его до д. Осипа Макарушки доторкають ся трьох важних справ: бібліотеки „Просвіти“, належно-

тана мною в „Народі“ 1893 р. при 10, 12—14, 16, де подано історію зо статьею і уваги на лій д. В. Коцовського і полеміку з ними ред. „Народа“. Див. тут же і доповнене до сего: „Нема винного“ 11, „Чи се освіченість?“ 12—13 та листи д. Коцовського 11, 12—13. Обіцяних „Зорі“ за редакції О. Б. статей Др—ов не прислав їй, очевидно одних тому, що бояв ся за їйх долю (через їйх протестантизм), других через ніколи. Зрештою подібні статі Др—ов печатав опісля в журн. російських (під псевдонімами) і в „Житю і Слові“. Споминок про Тургенева написав по російськи і напечатав у книзі виданій ним п. з. Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева къ Ал. Ив. Герцену. Съ объяснительными примѣчаніями М. Драгоманова, Женева 1892 (Статья названа „Воспоминанія о знакомствѣ съ П. С. Тургеневымъ“ ст. 213—227). Споминок про Костомарова Др—ов, на кілько я знаю, зовсім не написав. Рецензія на працю П. Житецького напечатана в Ж. і Сл. I, 289—292. — М. П.

сти Др—ва до „Тов. ім. Шевченка“ і карти Руси-України.

Першого листу д. К. П—ського до Др—ва, з р. 1886 я не найшов між паперами остатнього. Та зміст того листу видно з відповіді Др—ва. Д. К. П—ський, тоді ще чоловік зовсім молодий і радикал, навіть потерпівший за свої переконання, обернув ся до Др—ва за его виданнями для бібліотеки „Просвіти“. Порядні бібліотеки с книг російських, українських і західно-європейських серед австро-угорських Русинів, — була справа, котрою Др—ов займав ся горяче і для котрої він і его українські товариші зробили не мало: у Відні (бібліотеки „Січі“, „Р. Основи“, „Буковини“), Львові (бібліотеки „Просвіти“, „Ак. Круга“, „Дружнього Лихваря“, „Ак. Братства“, редакцій „Правди“, „Друга“, „Громадського Друга“), у Чернівцях (бібліотека „Союза“) і на Угорській Русі, — хоть подекуди і з малим результатом, бо книжки нераз пропадали для публичних бібліотек, дякуючи то незалежним обставинам, то таки й байдужности і неточности членів названих товариств. Зрештою і ті книжки не пропадали для піднесення образования молодших Русинів Австро-Угорщини. Треба сказати, що Др—ов роздавав книжки свого видання і навіть інші, важніші, усім приватним людям, хто лиш обертав ся до него, тай указував їм, що добувати. Таким чином потворили ся у нас безчисленні, хоть невеличкі приватні бібліотеки із книжок дарованих Др-вим, або вказаних ним. Між тими бібліотеками є зрештою і більші, як от бібліотека д. Фравка, — безперечно одна з повніщих і добірніщих по українським і новішим європейським виданням, навіть серед публичних бібліотек в Австро-Угорській Русі, — що повстала первісно с книг подарованих Др—вим і его товаришами редакції „Громадського Друга“.

Не дивниця, що Др—ов відповів на лист д. К. П—ського прихильно, але zarazом і критикою „Просвіти“, бібліотека котрої й доси так як би не існувала.

В початку р. 1889, бачучи майже дволітні та безрезультатні заходи „Просвіти“ коло видання карти Руси-України, я обернув ся до виділу „Просвіти“ через члена єї д. К. П—ського с пропозицією обернути ся в тій справі до Др ова. Рівночасно я обернув ся до

Др—ва с просьбою, аби взяв ся за виготовлене карти Руси України, скоро „Просвіта“ зробить ему пропозицію. В однім із листів того часу він відповів міні таке :

„Щоб б про карту говорити з Перроном та ще і Гашетами, то треба перш усього знати, яка завбільшки мусить бути карта і що на ній мусить бути нанесено: чи одна, чи всі національності, які місця: чи тільки столиці і головні провінціальні, чи і повітові, а коли карта буде більшенька, то і історичні, — а також чи потрібні які деталі фізичної географії. В „Просвіті“ мусить же бути яка небудь програма для цього видання, чи конкурсу. Коли єсть, то хай дадуть, а коли нема, то хай відповідають на мої запити. Хай також обрахують, скільки вони можуть асигнувати на цю справу, бо перше, що треба, що б приступити до роботи — це купити карти генерального штабу австрійського (Галичини, Буковини і східної Угорщини) і російського“.

Я предложив сю відповідь віділові „Просвіти“ з ось яким додатком від себе (обов'язав досі в актах „Просвіти“, відки я й узяв дані про карту):

„Уваги М. П.

„Гашет — одна з найбільших книгарських фірм у Парижі, що видає і всевітню географію Реклю, з котрим про Росію а спеціально про Україну працював Драгоманов (V. том Географії всевітньої: Європеїська Росія). Перрон найславніший фр. рисувник, котрий жиє в Женеві а працює для Гашета, деколи спільно з Драг.

„Картою України, зроблен(о)ю тими людьми і видан(о)ю Гашетом можна буде і повеличати ся перед світом; а вона і оплатиться, бо навіть чужинці певне будуть її купувати“.

В „Просвіті“ плану карти не було ніякого, тільки сам д. К. П.—ський писав Др—ву в листі з 28. IV. 1889 таке: „Міст важніших треба би як найбільше (розумієсь стілько, аби мапа не була замазана); народности треба бодай легко намаркувати і міста важніші і історичні потрібні; ріки і гори також; над величиною мали подумайте самі і пришліть нам (мені)

подрібні кошта кількох форматів. Ману хотілоби тов. „Просвіта“ видати ще сего року“.

Пок. Др-ов згодився був на пропозицію К. П-ського і предложив через него виділові „Просвіти“ кошти і план видання в листів 17 Мая 1889. Виділ „Просвіти“ обсуджував сю справу аж на двох засіданнях, та врешті поклав обернутися до загального збору товариства тому, що для видання карти треба би було рушити залізний фонд товариства. Загальний збір у Станіславові 29 серпня 1889 р., котрому предложено вірці карти прислані Др-вим (звісно, не називаючи его!) ухвалив киче видати більшу карту Руси-України тай дозволив рушити залізний фонд, як буде треба, і окрім того обернути ся до сойму за підмогою на карту. Але після того виділ „Просвіти“ не обернувся до Др-ва і навіть у справі карти не роблено нічого повних три роки...

В початку р. 1893 виділ „Товариства ім. Шевченка“, після реорганізації товариства на наукове, — по давній думці Др-ва, — ухвалив запросити в члени „всіх виднійших наших людей в науці“ і поручив сю справу д. К. П-ському, своему секретареві й кореспондентові Др-ва. І от д. К. П-ський уважаючи Др-ва найвиднішим нашим чоловіком у науці, вислав і єму запросини. Др-ов запитав мене: що єму робити? чи вступати в члени товариства, чи ні?? Сам він хилив ся до вступу, бо єму важно було м.і., аби товариство печатало єго фольклорні праці, котрі він мусів містити в виданнях російських, болгарських і інших. Він писав міні, що покладе умовою свого вступу — прийняте в члени д. Франка і мене (першого не хотіли було прийняти), — очевидно, для підпори єго праць і планів. Я відповів, що не раджу єму вступати в члени товариства, бо я певний, що вийде скандал: єго не приймуть, і ще й скажуть: „не просили“. Се була в галицьких народовців річ звичайна. В усякім разі я просив Др-ва, лишити мене на боці, бо я й не думав ставати членом товариства, одно тому, що знав добре, що мене не прийняли би, а друге тому, що в товаристві я не бачив науки ані такої праці, що могла би мене зайняти й посадити за роботу. (Тоді ще не було в товаристві д. Грушівського, Франка і др., котрі й

дали йому характер ученого тов.). Др—ов відповів листом до виділу товариства, присланим на руки д. К. П—ського, — а про те голова товариства, д. Ол. Барвінський, заявив у „Правді“, що виділ і не думав просити Др—ва і навіть загальний збір був би его не приняв!! Д. К. П—ський, котрого жертвував д. Барвінський, змовчав на се публично, тільки в листі до Др—ва із 22. VI. 1893 пояснив ему справу і між інчим писав: „На зборах були б Вас прийняли — за се ручусь, бо хоч голосно виступає дехто против Вас, то в душі признає кожний Вам рацию..“ Д. Барвінський і К^о виробляли таке з Др—вим як ученим тільки через его критику народовців та політичний, радикальний напрям! Так то найбільший укр. фольклорист і навіть чоловік дуже заслужений коло самого заснованя Товариства ім. Шевченка мусів бурлакувати с працями своїми про українську народню словесність по широкім божім світі, між тим як Товариство не то не печатало своїм коштом нічого похожего на его праці, але й тратило гроші на зовсім инчі цілі, покриваючи дефіцити „Дѣла“ і т. і. Таке поступоване „ученого“ українського товариства з найбільшим сучасним українським ученим і в загалі с чоловіком найбільше заслуженим для Руси-України, — одинокє навіть у Росії, і історик наших відродин певне не проміне того мовчки...

В марті р. 1894 виділовці „Пр світи“ знов мусіли обернути ся до Др—ва в справі карти Руси-України. „Просвіта“ поручила була виготовленє карти галичанину, Дру. Гр. Величку, котрий віддав „Просвіті“ готову карту впершій половині р. 1893. Та з карті показали ся хиби. Через те виділ „Просвіти“ обернув ся до військового інституту в Відні с просьбою перерисувати карту. Колиж той відмовив, звиняючи ся тим, що там нема чоловіка, знаючого „кирильську“ азбуку, — виділ „Просвіти“ ухвалив (14 н. ст. марта 1894) обернути ся до Др—ва с просьбою. — як ему писано, — перевірити карту, а як би вона показала ся ему плохою, то і зовсім скасувати і нарисувати свою. Д. К. П—ський, котрому поручено сю справу, запевняв Др—ва, що „всяка Ваша гадка і всякий внесок буде прийнятий виділом з великою вдячністю“. Вкупі зі своїм листом,

д. К. П—ський післав Др—ву і лист д. Осина Макарушки, тодішнього секретаря „Просвіти“, в тій же справі, де між інчим неказано его ідеал карти Руси-України. Він, між інчим, домагався зазначення на головній карті діалектів малоруської мови по дослідям д. Ів. Верхратського, додаткової карти Американської Руси (чого домагався і виділ „Просвіти“) і т. і. Др—ов відповів і д. Макарушці і д. К. П—ському і виділові „Просвіти“. Усі ті відповіді напечатані далі окрім кінця листу до д. К. П—ського, що десь запропастився. Др—ов, вірний своєму основному принципу — не касувати чужої праці, не скасував карти д. Величка, навіть признав із неї користь, а тільки вказав на єї хиби, котрі, по его думці, треба було поправити. В своїм остатнім листі до Др—ва із 13. IV. 1894. д. К. П—ський писав Др—ву: „За цінні уваги дуже в імені виділу дякую. Переписав їх і вислав враз з мапою до Дрогобича“ (д. Величкови).

Карта д. Величка вийшла в початку р. 1896. На кілька вона поправлена по вказівкам Др—ва, легко осудити, як порівняти єї с критикою Др—ва. Карта (великого стінного формату) коштувала „Просвіту“ 1.460 злр., с чого 1.160 злр. літографу д. Андрієви Андрейчиному в Львові, а 300 злр. д. Величкови.

Треба додати, що д. Андрейчин зладив по сій більшій карті України маленьку, для календаря „Просвіти“ на р. 1897, і зробив се прекрасно. Ся маленька карта України розійшла ся с календарем „Просвіти“ в 10.000 примірників. (Д. Андрейчин — теж Руси).

31. XII. 1896.

М. Павлик

Р. S. Після написаного повище склали ся дві важні події: В початку сего року Товариство ім. Шевченка скинуло с себе обовязок покривати дефіцити „Дѣла“, котре перенесло ся до інчої друкарні вкупі з „Батьківщиною“ і „Правдою“, а за одним заходом і д. Ол. Барвінський мусів, через неприємність своєї політики, зречи ся президентури в Товаристві і ва его місце вибрано д. М. Грушівського. Сим Товариство визволило ся від політичних впливів, не маючих нічого спільного з наукою і стало нарешті твердо на безпартійний, чисто науковий ґрунт, і зараз доказало се

між інчим тим, що отворило двері і Др—ову хоть по смерті: іменно ухвалено видати коштом Товариства усі его фольклорні праці в українським перекладі.

5. III. 1897.

М. П.

І. лист М. П. Драгоманова до К. П—ського.

Chemin Dancet, 14 24 Жуня 1886.

Високоповаж(н)і Добродію,

По Вашому бажанню, посилаю Вам сьогодні колекцію наших видань. Посилаю їх Вам лично; робіть з ними, шчо знаєте; коли хочете, то давайте ї у „Просвіту“. Я ж сам „Просвіті“ давати нічого не хочу, бо вважаю неможливим мати діло з людьми, по меншій мірі неблаговоспитаними.

В 1876 р. виділ „Просвіти“ захопив без всякого права книги, вислані за мої гроші на ім'я Павлика київським книгарем Ильницьким (назначались для молодих львівських товариств, котрі тоді було поїднались). На всі мої рекламациї виділ відповідав спочатку, — шчо взяв книги за довг йому д. Ильницького (а не мій!!), а потому просто грубостями. Тепер бачу з Вашого листу, шчо тих книг вавіть в бібліотеці „Просвіти“ нема. Кілька років послі получив був ја од когось нові видання „Просвіти“ з надписом: „на обмін“, — і почав посилати свої видання, хоч потім од „Просвіти“ нічого не получав. По настоїшчому слід би ї мені було перестати вислати свої видання, — та ја все думав, шчо із за неблаговоспитанности виділових не слід розрізняти колекції в бібліотеці, котра мусить мати комплети всього, шчо напечатано на нашій мові. А тепер бачу з Вашого листу, шчо мої посилки надали в безодню. Чудний мені претекст, — буцім то просвіт'яне боїались ревізії, — бо ось же заклад Оссолинських поступа по европейському: на всяку посилку мою одвіда подячним листом і звіщає, шчо посилка вписана (в) каталог маїтку закладу. Це тільки славні наші земляки сами себе січуть раніше навіть, ніж їх висіче поліція; та поліція тим їх і січе шчо вони ніколи не вміють держатись за принцип, вище мілкого паравіяльного болотця.

А впрочім простіть оці розглагольства(.) В усьакім разі Вам ја свої виданьня буду висилати. Од усього серця бажају Вам впорядкувати повну ј нерухоу бібліотеку хоч коло Просвіти. Це, по давній моїї думці, најперше діло дльа просвіщеньня самих просвітителів. Тільки ја колись переконавсь був, шчо з просвіт'янами сього діла також не вробиш, як і з народнодомц'яами і од того ј обертавсь було до молодших товариств. Бажају Вам більшого счаст'я. Коли Вам посчастить виробити які гарантії, шчо Ваша бібліотека дійсно стане нерухома ј одкрита дльа всіх льубителів, а не тільки дльа тих, хто схоче проходити *sub jugum* львівських обскурантів, — то ја з свого боку обіцяју Вам служити напр. до збору колекції, шчо писано було про наш народ на західноєвропейських мовах. А то тепер (як ја доневиивсь, перебирајучи недавно „Зорю“) у Львові про те не відајуть навіть ті шчо про це пишуть.

Ваш покірний слуга

М. Драгоманов.

При цій нагоді повторю Вам те, шчо ја вже раз писав Белеју з поводу хронології, яку печата Календарь Просвіти. Там јесть истинно скандальні речі, — напр.:

Від знесен'я гетьманства і заведен'я кріпацтва на Україні — 108 років.

Аже ж гетьманство знесено в 1764 р., (до знесен'я Січі, 1775) а кріпацтво заведено в 1782 р.

Водъ знищення самоуправи (автономіѣ) Украины Россією (1842) - 44 р.

Яка автономія (шісльа знесен'я Гетьманщини 1764, Слобідських полків 1765, Січі 1775 р.) — убиј мене сила бога, ја не придумају.

Від знесен'я кріпацтва в Россіі 5, 17 марця 1861 р.

Закон про зн. кріпацтва в Росііі видано 19 Февр. 1861. Цеј день також звісниј в Росііі, як 3 Маја у Вас.

Добавльу, шчо варто б було спом'янути початок земства в Росііі — 1865 р., а також і смерть Костомарова, коті вже споминајутьсья такі великі мужі, як Качк., Лавр. та В. Барвінський.

Р. С. Я згадав, що у Львові беруть на комору пакети з книгами, котрі приходять з Женеви. . . .

Треба посилати під бандеролью. Остатнє виходить дорожше, — так що напр. комплект наших видань обійшовся би франків 10—12, замість 2—3 (бо тут в Австрію і Германію беруть 1 фр. за 5 кіло). Напишіть мені, як Ви хочете, щоб я послав Вам.

2. лист М. П. Драгоманова до К. П—ського для виділу „Просвіти“.

Genève, Chemin Dancet, 14. 17 Мају, 1789.

Високоповажний Добродію,

Простіть, що не так скоро відповідаю на Ваш лист: треба було часу, щоб здобути справки про карту. Оце тільки сьогодні дав мені їх д. Перрон, картограф Реклю.

Він мені дав три карти: дві дають ґрунт проєктованих карт України, а третя, — Індокитаї, — показує зразок, як може бути зроблена трьома кольорами карта України, по котрій можна вже рукою провести ґраниці етноґрафічні і політичні особливими кольорами. Рахунок д. Перрон дав мені ось який:

I. Карта меншого формату (38—65 сантиметрів) 2000 екз. Три кольори: море і річки — сині, гори — коричні, бурі, написи чорні.

Рисунок буде коштувати	1.300 фр.
Гравюра	1.200 "
Папер (звичайний)	170 "
Печатання	350 "
Малі видатки	100 "
всього	3.120 фр.

II. Карта великого формату 2000 екз.

Рисунок	1.500 фр.
Гравюра	1.500 "
Папер, — (далеко грубший)	880 "
Печатання (на кількох листах, що мусьять зліплюватись)	1.350 "
Малі видатки	150 "
всього	5.380 фр.

Можна прибрати формат середній, — то і видатки будуть середні між двома подаваними цифрами. В ці рахунки не поставлена плата композиції карти, — котру композицію може хто візьме на себе з Ваших льудей, а може візьму і я, коли зостанусь у Женеві.

По моїй думці треба на карті фізичній провести гр̑яниці етнографічні (найважливіші), — а також гр̑яниці державні (Россія, Австрія, Румунія) — те і друге кольорами (рукою, за шчо треба додати невеличку плату 2—5 сантімів від листа). Далі в середині держав поробити, чорною барвою, (значить в купі з надписами) гр̑яниці адміністративні (губернії в Россії, краї коронні в Австрії); повітів показувати не варто і дуже дрібно, а надто в Австрії Місцьа треба надписати: всі столиці краєві, — всі містечка в Россії, а також села промислові і історичні (важливіші).

Коли бисте стали на тому, шчо б композицію карти поручити мені, то я б прохав показати мені, яких джерел літературних я мушу держатись шчо до Австр. Русі, — а також вислати мені карти австр. генер. штабу прикарпатської сторони.

Поручаючись Вашій ласкавій пам'яті застаюсь в глибоким поважаньнем

М. Драгоманов.

Звертаю Вашу увагу на можливість того, шчо я попрошу Просвіти сверхбюджетну сумму в 50—100 гульд. на докупку російських карт і атласів, — бо в нас тут нема повної колекції, чого треба, а надто пісьля 1879 р., коли ми зібрали де шчо для Географії Реклю, т. V.

3. лист М. П. Драгоманова до виділу „Товариства ім. Шевченка“ на руки К. П—ського.

Софія, 15. 27. Февр. 93.

До Виділу Товариства імені Шевченка.

Високоповажні Добродіі,

Дуже дякую Вам за присилку нового статуту Товариства і, в купі зо многими земляками, радію з

того, шчо товариство на кінець звернуло на ту дорогу, котру йому вказував був перший проект статуту 1873 р., зложеній при участі між инчим одпоручників Є. Ів. Милорадовичевої. Також вдячний Вам за честь, котру Ви робите мені, закликаючи мене до вступління в члени Товариства. Но в настоїашчу хвилю ја, на великий жалъ мій, не можу прийняти сеї чести.

З пошаною застаюсь Вашим покїрним слугою
М. Драгоманов.

4. лист М. П. Драгоманова до К. П—ського.

7. 19 Юня, 93. Улица Денкоглу, Софія.

Високоповажний Добродію,

Пане редакторе,*)

При сему посилаю Вам 10 рублів і прошу покїрно Вас вислати мені на нх :

- 1) Чаїченка повісти,
- 2) Огоновського Исторію руск. литературы ч. I. і III в. 2. а також, коли єсть далі,
- 3) Переклад Одиссеї
- 4) Словник російсько-український, починаючи з 2-го листа.

Коли на це не стане грошей, то б. л. звістїть мене, скілько ја зостанусь Вам винен.

Посилаю Вам також Огоновського ч. II., в 2, котрий мені в свій час прислано в дуплікаті помилкою замість 1. ч. Може вона Вам здасться для комплекту екземпляр, хоч на нї і єсть моја напис(ь).

Прошу Вас вислати мені ч. 4 Зорі за сеї рік, бо ја його не получив. При сему звертаю Вашу увагу, шчо мені посилаєся „Зоря“ з адресою, писаною дуже невизначно і тільки по руському, — то їдучи по Румунії або по Угорщині пропада.

*) Д. К. П—ський був відвіч. редактором одної р. часописі — М. П.

При сій нагоді дозвольте доторкнутись до досить делікатної справи. З замітки в остатньому Н. „Правди“ можу догадуватись, що се були Ви, котрії при-слав мені заклик поступити в Тов. Ш—ка. „Правда“ каже, що ја Вам за хліб одплатив камінем. Боюсь, шчоб подібного не подумали і Ви, і прошу Вас вислухати од мене, шчоја, бачивши під покликом підпис заступника голови і секретаря, *optima fide* думав, шчо пише мені виділ. Прийняти ж вибору ја не міг, поки на чолі товариства стојав Барв, — котрого вибору в голови ја, правду кажучи, не ждав, бо се була провокація, або чистиї камінь всім, котрі не можуть згодитись на політику д. Барв. а також декому, як д. Куліш і ја особисто, перед котрими д. Барв. поступив дуже нечемно. От через те ја одновів у термінах, котрі нікого образити не могли („при тепер. обставинах не можу прийняти чести“). Детально ж ја мусив вияснити мотиви своїі через запит д. Хв—ка. Та думају, ја тим не вразив того, хто дісно хотів мене мати в товаристві, — бо вільниї же ја не ходити в хату, де хазяїнује д. Барв.

Прошу Вас звернути увагу і на те, шчо з замітки д. Барв. в „Правді“ виходить, шчо сбір товариства мене б і не приймав, бо виділ мене не думав кликати. Так коли б ја був не вклонивсья од чести, то тої, хто мені давав хліба, підвів би мене під скандал, — а се б, певно, було јему неприємніше, ніж мені.

Прошу Вас прийняти вирази мојеїї пошани

М. Драгоманов.

4. лист М. П. Драгоманова до К. П—ського.

6. 21. III. 94 Улица Денкоглу, Софія.

Високоповажниї Добродію,

Вже третій день, як получив Ваш лист, але карти все нема, — чї через те шчо Ви послали јеїї піз-

нішче, чи через поштові митарства, котрі мусить переїсти посылка, більше, ніж лист, — не знају. В усьакім разі звiшчају Вас про те, а поки шчо одповiдају по суті дiла.

На жалє, ја тепер не можу взятись за роботу виготовлiнѣ карти, — бо тепер мiй стан перемiнивсьѣ проти того, в якому ја був у Женевi, 6 рокiв тому. Тодi ја був здоровiшчиј, — тепер же леви можу виповнѣати тi обовѣязки, котрi вже лежать на менi, — а до того в Женевi ја мав пiд рукоју картографа (Перрона), котриј тепер далеко. Сам ја не мају нi дотепу, нi науки длѣ картографiї. Все, шчо ја мiг би робити (i шчо робив, помагајучи Рекльу), — зводиться на те, шчо ја давав би картографу готовi карти, — хоч рiзних масштабiв, — длѣ зводу на одну сiтку i давав би длѣ тiєї сiтки текст, то б то iмена мiст i грѣаницi, котрi вiн мусить написати на картi. Та робота потребує житѣтьѣ в однiм мiсцi з картографом.

То ж тепер ја мiг би зробити Вам лишень кристику карти д. Вел. та подати Вам свої уваги в загалi про те, яка б мусила бути Ваша карта етнографiчна. Перше ја зроблю, коли получу карту, друге роблю тепер в листi до д. Макарушки.

Простiть, шчо не вдовольнѣају Вас. Ја тут невиниј. *Sic tulerunt fata et Proswita!*

Шчи́ро прихильни́ј Вам

М. Драгоманов.

14. III. Получив ја нарештi карту i передививсьѣ, на скiльки менi дозволяло те, шчо моја бiблiотека в бiльшiй частинi лежить не розiбрана, через мою хоробу (ја инодi мушу купувати дуплiкати книг, котрi в мене єсть) та шче j у нетопленому мiсцi. Посилају свiй суд на осiбних листах, котрi можете передати в Просвiту *ad acta*. Простiть, коли не вдовiльнив Вас. Ви ж бажаєте скорого звороту карти, — а на мене, мов навмисне, наскочило 3-тє за сьу зiму виданьє сухого плевриту i ја мусив роздивлятьсѣ карту i писати (переч. „суд“) рецензiю, мајучи катаплазму на боцi i жар в голови!

Получив ја в конверті Тов. Ш. окремиј відбиток статті д. Мак. про зїзд літератів. Що означа сьа посилка? Бојусь навіть брати јејі в який небудь сур-
жов, — що б д. председатель

(Кінця листу нема!)

V. Лист М. П. Драгманова до Осипа Макарушки.

Д. О. Макарушці.

9. 21 III. 94. Улица Денкоглу. Софиа.

Високоповажний Добродію,

В листі до д. П... ја пишу про резони, по котрим ја не можу взятись за вироб етногр. карти України. Резони ті дужче нашої волі! На Ваш лист ја можу одновісти лишень подякоју за Вашу, як і д. П..., добру волю дати мені пригоду бути корисним дльа нашого краю, — та сказати дешчо проти Ваших уваг про ідеал карти, вироб котрої Ви мені предлагали.

Мені здаєсья тој ідеал занадто ідеальним. Напр. те, що Ви пишете про перенос на карту результатів студіј діалектологічних д. Верх. було б можливим лишень тоді, коли б д. Верх. сам виготовив почастну діалектологічну карту Австр. Русі. Та тоді на загальній карті сьа частина була б оброблена далеко подрібніше, ніж се можна зробити тепер дльа других.

Ја думају, що перш усього треба задовольнити пекучіј потребі — дати карту, котра б усунула воші-
юшче незнакомство з Галичиною і в загалі з Австр. Русью. Дльа сего б треба було не багато заходів: взяти за основу карту етногр. Росіі Ріттїха, карту України діалектологічну Михальчука (при Чубинського Трудах експедиції) і Головацкого етногр. карту Австр. Русі, — поправити в них головні помилки, як єсть, і на получену так етногр. основу написати имена місцевостів, важніших, — адміністративних, економичних і историчних. Дльа остатнього досить буде

звичайних атласів, як Stieler і т. и., геогр. відручників гімназіальних галицьких і росс., Reclus, Істор. біографію Костомарова, істор. літер. р. Петрова та Огоновського, Істор. атласу Россія Павлицева. При сему треба б старатись, щоб карта була як найбільша форматом, щоб могла вживатись у школах на стінах. Коли не дуже багато заносити на карту имен, — то се б вишло ї не дуже дорого.

Таку карту ја б міг виповнитиз Перроном у Женеві за яких 5—6 місяців, тим паче, що там у Реклю були ї матеріали росс. генер. штабу і т. и. Та тепер нема що про се говорити.

В усьакім разі спасибі Вам. Хотів би ја, що б наші взаємини на сему не перервались.

Щиро прихильніј Вам

М. Драгоманов.

VI. Критика карти Руси-України д. Величка, написана М. П. Драгомановим, для виділу „Просвіти“.

На скільки ја можу судити про карту д. Величка, після того, що сказано мною в листі до д. Павль, ја можу сказати едідующе:

Проекція карти мені здаєся вірною, — тільки на карті безпремінно треба поставити меридіани і паралелі, при чому, звісно, можна буде докладніше перевірити і проекцію. Ті лінії, котрі тепер на карті начернені олівцем, поставлені невірно і нумеровані також невірно.

Етнографічний елемент карти можна взяти за приблизно вірний, зваживши, що зовсім вірно его дуже важко виложити без спеціальних студій. Найслабщі точки карти в сім взгляді — Русь Угорська і Ставропільська губернія. Далі поляків на правім боці Дніпра означено занадто багато. Автор, очевидно, бере всіх римських католиків за поляків, — тим часом як за поляків можна брати католиків лишень по більших міс-

гах; окрім того безспорні поляки (т. зв. мазури) живуть в деяких селах Подільської губернії, — а решта католиків у правобічних губерніях по селах, а надто в Київській, просто українці. (Провірити по статистиці в VII т. Чубинського). Подібне на лівім боці Дніпра з москалями З певного погляду майже $\frac{1}{2}$ живущих у містах (городах) там можна взяти за москалів, в смислі „обще-русинів“, — але чистих москалів там далеко менше ніж означено на карті. Я напр. ніяких колоній великоруських у Ромні, Миргороді, Золотоноші і т. и. не знаю. Протівно Крюків (напроти Кременчука) „архикацанська“ колонія — „старовірів“ і інших „роскольників“, як і Біла Криниця (в Буковині), котра чомусь на карті не написана.

Номенклатура на карті могла б бути видержана консеквентніше, а надто на лівім боці Дніпра. Коли вживати не номенклатури офіційальної, більше менше помосковленої, — а устної української, то треба писати Ромен, Зіньків, Опішнє, Миропіле і т. и. Калмуки віхто в Росії не каже; українці кажуть: камляки, великоруси і офіційально калмики; калмуки почали писати західні європейці не маючи знаку для *ы*. Чи слід так писати на українській карті??

Історичного елемента автор, видимо, не мав заміру занести на свою карту. А се жалко, — бо не потребувало би багато заходів і додатків. Тепер напр. на карті нема сел, котрі стоять на місці бувших Січів, нема Берестечка і т. и., нема сел, в котрих родились або жили важніші наші літератори.

Те ж саме треба сказати і про елемент економічний. Залізні дороги непременно треба означити на карті. Думаю також, що треба перевірити і залюднення міст у Росії, хоч по новим календарям, напр. Суворина.

Гори теж непременно треба означити, — причому може треба б було вбільшити формат карти. Се може зробити сам картограф (чертежник) під доглядом автора, чи в загалі знаючого діло. Карта через те виграла б у школах, як стінна.

Коли б я мусив подати конечний голос, що робити з картою, то я б сказав, — що з поправками

і після перегляду автором її б можна було печатати. Звісно, карта дуже далека од совершенства, але все таки може задовольнити пекучу потребу в подібній карті для шкіл і для звичайної публіки. При всіх даних обставинах, ліпша карта може появись хіба за кілька років, — а тим часом карта д. Вел. все таки зробить своє діло, — та й критики на неї можуть прислужитись до виробу ліпшої карти.

Софія, 14/III. 1894.

М. Драгмавов.

Промова на вечерниціях у роковини смерті Шевченка в Єлисаветграді.

Шановні товариші! Зібрались ми сьогодні з поводу тридцять шостих роковин смерті незабутнього нашого поета Шевченка. Рідко нам доводить ся збиратись з поводів не особистих, а загально-духовних; через це ж то, шануючи цей час, переглянемо, чого б треба було нашій літературі, в якому стані вона тепер знаходить ся?

Всі ми, славлячи Шевченка, признаємо незмірно гіркий стан нашого письменства в останні роки. Виявив ся в половині цього віку один талановитий поет Тарас Григорович, а далі коли і були поети, то все ж такі, котрих слава вже минула чи майже вже минула; сучасних письменників дуже мало, а талановитих між ними ще много менше. З цього навіть виводять вороги нашої народности і нашої культури, що нам і не суджено коли небудь мати вплив на всесвітню культуру, що українська народність повинна вмерти або лишитись на завжді на приводі великоруської літератури, котра і стає вже єдиною руською літературою.

Равійш ніж згожуватись з такими выводами ворогів наших, придивімось, пригадаймо, чого воно так стало ся, чи є яка небудь для цього причина.

Хто ж з нас не знає, що нам не вільно тепер писати і розмовляти по українськи? Хто з нас не знає, що ще з 1876 року, з 30 червця був виданий тасмний указ, котрим заборонено видавати які небудь твори на

українській мові крім беллетристичних, та й ті видавати не іншою правописом, як так званою романівкою, се б то звичайною російською, хоч вона і не відповідає нашому виглошуванню. Хто не знає, що саме тоді ж, в тому ж указі заборонено перекладати на українську мову всякі твори і російські, і європейські?

Знаємо ми всі це і знаємо, що в цьому головна причина нашої недбалості на рідній літературній ниві, що через це ж то у нас не має і книжок для освіти нашого простого люду, що напевне страчує від цієї заборони незмірно більше від нас освічених. Що з того, що за останні часи виступають щирі і талановиті діячі на літературному полі в одділі беллетристичних та драматичних творів, такі, як Тобилевич, працями которого ми веі любуємось, — це велика наша користь, що такі люде ще трапляють ся між нами, бо дякуючи їм та ще таким робітникам-артистам, як Саксаганський, той же Тобилевич (Карпенко—Карий), Садовський, Кропивницький, що ставлять прилюдно на сцені твори Тобилевича, Кропивницького і інших, ми не захляли зовсім, у нас є почуття своєї народности і є ще може сили коли небудь вибитись із страшної забутости інтелігентного світу. Та що з того, що тепер поєдинчі тільки робітники на поетичній літературній ниві виявляють ся. Нас багато, нас 17 міліонів, і нам треба і вже пера, щоб робітників цих стало багато, щоб було вільно і нам Українцям промовити: ми робимо і в письменстві і в житті, ми маємо крім Шевченка і поетичну цікаву літературу і великі твори наукові і чималу літературу за для освіти простого люду. І всего сего ми не можемо вимовити і сему головна причина названий таємний указ.

Для розвою ж нашої літератури треба нам, товариші, тільки глянути на той указ, що їйї заборонює; в йому є несподівана розгадка того, як народні літератури приймають великий інтелігентний смак, стають не тільки здатними для свого народу, але і для других народів. Це виявилось в забороні — перекладати і взнавати літератури інших народів і осібно народів європейських. І в давні часи література наша народня не обходилась без позичок у інших народів; пригадаймо тільки хоч те, що пише д. Сумцов про нашого гостя Терентія, про „Москаля чарівника“ і інші сюжети, і ми побачимо, що навіть простий люд інстинктивно йде по дорозі запозичування і перероблювання сюжетів інших народів, і

через це єго погляди широкі і цікаві для нас і досі. Теж саме повинні і ми, сучасні люде, робити: треба нам взнавати, що думають, гадають наші сусіди, більш за нас освічені і більш за нас працьовиті, і від думок чужих переходити до своїх, которі будуть цікаві і користні для других. До наймолодших з наших товаришів я обертаюсь з цією гадкою: їм легко повчитись чужим мовам, їм слід прийнятись за переклади з чужих мов усяких поетичних і наукових творів. У цьому напрямку дехто вже і робив і робить тепер, та тільки твори їх не розповсюджені, бо друкують вони їх у Галичині, а відтіля не багато до нас книжок доходить через цензуру. Треба цьому ділові прийти на поміч, треба усякими заходами добувати з Галичини такі товри і ширити їх між своїми людьми. Це хоч і караєть ся, однак не дуже

Пригадаймо, чи багато в нас є перекладів хоч би Шекспіра, Гете, Мольєра, Шіллера, Гейне, Толстого, Тургенева, чи багато у нас є перекладів з класичних писателів Есхіля, Софокля, Евріпіда, Овідія, Горація, Тібулля? Як що і є дещо, то все це появилось якось випадково і далеко не розповсюджено. Що з того, що щирі писателі наші Рудавський і в прошлому році померший Ніщинський перекладали Іліаду і Одиссею, а Ніщинський ще й Антігону Софокля. Що з того, що недавно померший Куліш переклав чимало творів Шекспіра, хоч і калічучи деякі з єго гадок. Що з того, що Самійленко перекладав частини з Мольєра, Данте і других. Що з того, що д. Сердешний переклав Метаморфози Овідія, дещо з Беранже, Гейне. Усе це надруковано, та лежить собі в Галичині і ще до того ніхто не зна ціни усякій такій роботі і не дуже нею цікавить ся. Через це ж то ми і знаходимось ще досі на приводі великоруської літератури. Через це ж то ми досі не витворимо таких творів, которі були б скілько-небудь європейські по своїм поглядам і запаували б над світом. Наше горе виспівав нам яркими поетичними красками великий поет наш Т. Г. Шевченко; для цього доволі було мати єго велику душу при наших власних, хатніх силах. А крім горя нашого треба знати те, чим би йому допомогти, — для цього ж своїх хатніх сил за мало. Треба взнавати чужі гадки в чужих творах. Тільки тоді ми справді сповнимо великий заповіт Тараса Шевченка:

Учіте ся, брати мої,
Думайте, читайте!
І чужому навчайте ся
Й свого не цурайтесь!

ЛІТЕРАТУРНА І НАУКОВА ХРОНІКА.

*Промова голови Академічної Громади Ісидора Голубовича
на вечерку в роковини смерти Шевченка, у Львові
д. 17. марта.*

Перший се раз має русько-українська молодіж нагоду в так святочній хвилі перед ширшою громадою віддати почесть найкрасшому синові Русь-України, показати, що вона найвисше в нім цінить і на основі яких принципів в 36 літ по єго смерті гадає вона для свого люду працювати. Таке віддаве почесть через молодіж, таке проголошене єї ідеалів у стій того, що становить гордість і славу українського народу, стає ся немов би святочною присягою, котра буде єї вязати в цілім житю, не дасть їй зледашіти та марно для свого народу загинути.

А віддає молодіж сесю почесть Тарасови Шевченкови за єго бідованє, за горе і сльози, за терпіня і муки, які він переніс для раз повзятих ідеалів, за те, що він в державі, де воля самовільної одиниці була законом, в часі, коли „від Молдаванина до Фіна все мовчало“, підніс так різкий голос протесту против існуючого ладу, якого ніхто не важив ся в тім часі піднести, — за те, що не дав ся зломати злиденному житю, переслідуваню і неволі, що раз полюбивши Україну віддав їй усе, не виключаючи свого житя.

Правда, Шевченко з різних причин не став ся визначним представителем певних суцільних доктрин політичних, суспільних і релігійних — все ж таки мав він елементи таких думок, з котрих можна зложити повний єго світогляд.

Шевченко — се поет наскрізь мужицький, — а напуючим елементом єго світогляду є демократизм, котрому поет не спроневірив ся ані разу, помімо того, що в різні доби свого поетичного розвитку мав не раз цілком суперечні

погляди. І чи він в добі мужицького романтизму в „Гайдамаках“ бажає „щоб в степах України блиснула булава“, чи пізнійше, коли порозумівши ліпше суть козацтва побачив, що й воно гнобило свого „найменшого брата“, з обуренем зве гетьманів „варшавським сьмітем, рабами, підніжками Москви“, то все бачимо тут одну і ту саму живу струю демократичну, все чуємо тут горячу любов до всіх людей, бажане волі, правди і справедливости для всіх гнетених і кривджених, а між ними в першій мірі для свого люду — для України. Відчуваючи глибоко те, що панство тільки лиха для України заподіяло, що:

... Як би розказать

Про якого небудь одного магната

Історію правду, то перелякать

Само б пекло можна... А Данта старого

Полу-панком нашим можна здивувать —

бажав Шевченко, щоб на Україні не було розділу між панством і мужицтвом, так що суспільним його ідеалом являє ся:

Братерська ваша воля

Без холопа і без пана.

Тим мужицьким демократизмом перенятий не дав поет заманути ся на бік формального українофільства, що хоче в народніх звичаях, одежині і подібних святошах бачити верх патріотизму, а по за тим не бачить темного, бідного і кривдженого простолюдя.

Той сам демократизм перебиває ся наскрізь і в релігійних поглядах Шевченка. Далекий від якого небудь вузького клерикалізму бере він з християнства все те, що є в нім найсимпатичнійше: любов до пригнєтених, бажане правди і справедливости, а т ж самим релігія у Шевченка — се не містицизм, а наука правди і любови.

Цінуючи отже високо ті справді демократично поступові гадки Тараса Шевченка стоїть русько-українська молодіж твердо на їх основі, а лише під впливом науки поглибила їх, розширила і зложила в суцільну програму.

Ми — діти українського, плебейського народу, котрий давно вже затратив свою політичну самостійність, а слідом за тим і свої висні верстви, так, що нині народ наш — се мужики і нечисленна верства інтелігенції; ми — наскрізь демократи і націонали. Ті два принципи націоналізму і демократизму так тісно у нас звязані, що ми не розуміємо

українського націонала, котрий би не був демократом! Відкидаючи всякі признаки вузького, буржуазійного націоналізму, ми наші змагання національні кладемо на ґрунті вселюдських поступових змагань політичних, культурних и соціальних!

А знаючи те, що будучність наша лежить в свідомих масах простого люду, — готовимо ся до того, щоби здобутками нашої науки, шляхотним пожертвованем для цілей загалу і високим розумінем справи поступу двигнути наш люд на ступінь вселюдської культури і людського життя. А віддамо простому людові працю і будучність свою не для того лишень, що люд той говорить так, як ми, не для якоїсь виідеалізованої любови, а тому, що під его сіраком бе людське серце, серце невимовно нещасливе, віками пригноблене, всіми нині кривджене і погорджуване. Для люду працю свою понесемо тому, що чуємо ся перед ним довжниками, бо ми его працею викормлені, ми его кривдою на людей і до розуму доведені!

Ми віримо твердо, а події остатніх днів лишень утверджують нас в тім, що коли добре підготовлені віддамо свою людові щиро і без фарисейства всі свої сили, коли в імя голошених Шевченком ідеалів понесемо між люд гасла братерства, волі і суспільної рівности — то темні, бідні, неорганизовані нині маси люду двигнуть нашу націю в сімю культурних народів Європи і заведуть вільне та щасливе житє на пересяклій кривдою та неправдою землі батьків.

Далекі від якого небудь національного шовінізму, що позволяє кривдою других, слабших народів наживати ся — ми видимо одну дорогу забезпеченя всім народам вільного розвитку в повній політичній йїх свободі. І тому в наших національних змаганнях стремимо до вільної, самостійної, неприродними границями непомежованої України!

Не бажаючи однак ані шляхотської, ані панської України, хочемо, аби на єї землях запанувала цюва суспільна справедливість, справедливість, котра би на місце панів і рабів, богатирів і бідаків дала всім людям можливість користувати ся богатствами природи і працею рук своїх. В вільній Україні вільне слово, вільна думка, вільна, широка, всім однаково доступна просвіта!

Ціль наших змагань: самостійність України, суспільна справедливість на землях її і повна еманципація люду з під пановання темноти і старих пересудів, а средствами до того: просвіта і організація мас людових!

Се не мрії недозрілих голів, а велика ідея, яка жевріє на дні наших молодечих душ, ідея визволення своєї нації з неволі економічної, політичної і культурної, котра для нас, інтелігентної молодіжи, стає першою задачею нашого життя. Для її осягнення посвятимо личну вигоду, розкіш і будучність свою, — віддамо працю і життя наше! А хоча добре знаємо, що далеко до її сповнення, хотяй видимо, що дорога до неї тяжка і терниста, то однак не перестанемо її підносити, нею одушевляти ся і до неї стреміти, доки ми або наші наслідники не знайдуть змоги повного її довершення.

Бо той лише нарід варт жити, що має перед собою ясно начертані, високі ідеали, до яких стреміти і за котрі бороти ся кладе цілею життя свого, — ідеали, котрі підносять нарід в хвилях знемогіння, додають сили, духа і витревалости в хвилях визиску, гнету й неправди — ідеали, котрі зарівно одушевляють дитя, молодця і старця! Тим більше нині, серед загальної апатії і зневіри в свої сили, яка захоплює нашу суспільність, серед безідейности і тісного егоїзму нашого часу, серед тяжкого гнету і підлости, якої вороги допускають ся над нашим народом, треба нам таких високих, цілий нарід одушевляючих ідеалів.

І тому то русько-українська молодіж одушевлена найвищими, вселюдськими ідеалами, сильна молодечою вірою в світлу будучність свого люду, могуча бажанем посвячення — складаючи нині Тарасови Шевченкови, мученикови за волю України, свою почесність, пригадує собі той заповіт, який він лишив для всіх поколінь русько-українського народу:

... Вставайте,
Кайдаки порвіть!

В ім'я того зазиву стане вона не в довзі в рядах тих горожан, що готові звести найтяжшу борбу на цілїм просторі закріпощених русько-українських земель, аби лишень нарід свій визволити з кайданів темноти, неволі й неправди.

А коли в далекій, світлій будучности, по завзятій борбі не одного може ще покоління упадуть послідні забори

тиранії, неволі й неправди — коли робучий люд сам стане паном на своїй землі, тоді сповняться віщі слова Шевченка, а з під старих пересудів:

Встане Україна,
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить.
І помолять ся на волі
Невольничі діти.

Сербська література в р. 1896. Бібліографія сербської літератури виказує в р. 1896 досить значне число нових книжок, і деякі з них заслуговують на особливу увагу. І так з обсягу поезії заслуговують на увагу поперед усього Змаєві „Дружній пісні“ і поема „Князь Арваніт“ чорногорського князя Николи. Сима Попович переклав індійську поему „Рам“, а Драгиша Станоевич перекладає Аріостового „Божевільного Орланда“. Між новелями і оповіданнями, які появили ся особливими книжками, цікаві особливо оповідання „З моря і при моря“ написані до спілки Марком Яром і Йосифом Берге, далі „Оповіданє капраля“ Бранислава Нушича, „З Мостару і Герцоговини“ Светозара Джоровича. І. Томич написав оповіданє „Назаренці“, в котрому показав жите членів сеї забороненої секти; се оповіданє розкуплено так живо, що до року зроблено друге виданє — велика рідкість у Сербії. Історичних оповідань появляється в Сербії звичайно більше, ніж малюнків сучасного життя; в р. 1896 вийшли окремо Янка М. Веселиновича повість „Гайдук Станко“, А Гавриловича „Панованє деспота“ і К Петровича „Наймар“. Драматична література в Сербії розвита слабо. В р. 1896 найважливішими появами були „Слюб“, драма новелліста С. Матавула і „Посол“ Стан. Нушича. Менше вдатними треба назвати історичну драму М. С. Джьоринича „Вук Бранкович“ і трагедію Цветича „Фодор із Сталача“. Із інших видань годить ся згадати зібрані твори Вука Ст. Караджича, що розпочато за підмогою уряду; се виданє закінчило ся в р. 1896 томом, що містить граматичні і полемічні писання батька сербської літератури. Так само докінчено в тім році видання зібраних писань Люб. П. Ненадовича. Коштом учених товариств і фондів видано в тім році працю Маличевича про князя **Михайла** і давнійше dokonаний переклад Корану.

Сусід.

Маруся Вітрова.

(Некролог).

Ще одну чисту, благородну душу принесено в жертву російському Ваалу!.. Ще одна мучениця за ідею сконала в руках розпустних катів! 12, 24 лютого в Петропавлівській в'язниці по дводневних страшних муках умерла слухачка висших жіночих курсів Маруся Вітрова; вмерла не мігши знести тої нелюдської зневаги, що заподіяв над нею жандарм, — вона сама облила свою одержу нафтою з лямпи і спалила себе живцем! Кров леденіє в жилах, коли згадаєш про сей страшний, трагічний факт! Вірити не хочеться, та про те треба вірити, бо... в Росії все можливо! Так, в Росії все, все можливо!! Розпука крає серце з свідомости сього і сполохана бідна думка ще раз питаєть ся: колиж з рештою всьому тому прийде кінець?!

„Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?“

Подаємо тут ті коротенькі відомості, що знаємо про нашу нещасну землячку. Нам довелось особисто і досить близько знати її, та небіжка не любила багато розповідати про себе, тому і відомості ці такі короткі.

Маруся Вітрова, Українка з роду (чернігівська козачка) побирала освіту в своїм родинним місті Чернигові. Закінчивши середню освіту (епархіальну школу) вона вступила на сцену в українську трупу М. Садовського. Та сумна дійсність закулісового життя скоро охолодила її театральний запал; до того ж, здаєть ся, і на артистичнім полі її не пощастило і от вона, покинувши театр, стає учителькою народньої школи в Азові (в землі війська донецького). На сій посаді пробула вона 3—4 роки, та не могли її задовольнити ні вузька педагогічна діяльність, ні маломіське буденне життя, — її замануло ся в широкий світ, в боротьбу! Склавши деяку копійчину подалась вона в Петербург, на висші жіночі курси. Новим духом повіяло на неї в столиці. Тут було життя, боротьба за ідею. І дивлячись на молоді сили, що офірували себе для цієї боротьби, вона вірила в перемогу їх ідеї. Годі було так сидіти склавши руки і вона також стала до роботи. Так прожила вона три роки в столиці, та пильне око Юди шпігуна нарешті за-

примітило їйї і от в ночі на 22 грудня (3 січня 97) минулого року їйї арештували жандарми. Обвинувачувано їйї в тім, що зберігала у себе революційні видання—вина властиво дуже мала, що могла потягнути за собою кару місячного ув'язнення в тюрмі або й просто висилку до дому, — коли б же не страшна наруга, заподіяна підлим жандармом. Чиста, свята душа їйї не могла стерпіти сорому і образи і вона сама наложила на себе руки.

Переконаваннями своїми Маруся була українська радикалка. Яко людина вона відзначалась добрим і перейнятим серцем — все їйї боліло, все мучило, горе пригночених людей було їйї власним горем. Се була чиста, безкористовна натура, що радо ділилась з другими всім тим, що мала.

З золотими мріями поїхала вона до Петербурга, — в рожевій уяві малювала собі, як скінчить висші курси, а там... там може опинить ся й заграницею... Скільки ж то світу, правди, свободи, знання відкриеть ся перед нею!

І все те, все знівечила, знищила брудна рука жандарма...

Відпочиць же хоч тепер в могилі, дорогий друже, люба товаришко. від тих мук, що прийняла за життя свого! Не марно прожила ти його! Твій світлий образ, твоя передчасна смерть будуть нам ще більшим імпульсом в боротьбі з нашим спільним ворогом за національну і загально-людську свободу!

Ното.

Марусі Вігровій,

мучениці, що спалила сама себе у Петропавловській тюрмі у Петербурзі.

Ой не плач, моє серце, ой цить!

Нехай плачуть маленькі діти!

Вже вона у землі тепер спить,

Та, що всіх так уміла любить,

А себе не уміла жаліти!

Вона йшла до ясної мети,
 До святого взялась вона діла:
 Щоб свободу людям принести, —
 І в неволю замкнули каті
 Ту, що волі безщасним хотіла.

Катування темнишні страши і
 Не лякали: уміла терпіти!..
 Але інші думи ясні
 Обнялі у тяжкіі ті дні:
 Вона зважилась більше не жити.

„Не скорюсь я запеклим катам!
 Коли жертви недоля схотіла,
 Щоб кайдани розбити рабам,
 То на жертву себе я віддам
 Для свободи великого діла.

„Я умру, але так, щоб кати
 Не могли тії смерті сховати;
 Щоб навчили ся муки нести
 Ті, що йдуть до святої мети,
 Щоб навчилися за волю вмірати!

„Мій народі безщасний, прощай!
 Тобі щастя хотіла я дати...
 Все, що можу, зроблю я — нехай
 Воно прийде у рідний наш край
 Над моєю труною вітати!“

І зросивши одержу палким,
 Героїня себе запалила...
 Сталось тіло стовпом огнянім:
 Оддала себе мукам тяжким
 Для свободи великого діла!

Вмерла, вмерла свята і ясна!..
 О, навчіть ся ж од неї, навчіть ся!
 Хай ця жертва страшна, вогняна —
 Вас до бою веде хай вона,
 Щоб з тиранами лютими бить ся!

Ой не плач, моє серце, ой цить!
 Нехай плачуть маленькі діти!
 Нам не плакати треба — робить!
 Краще зовсім на світі не жить,
 Ніж рабами довішніми жити!

1897. III. 10.

В.

Політична хроніка.

Може воно й не зовсім політично, а мусимо на початку сеї хроніки перепросити наших читачів за неточний вихід книжок нашого вістника. Не будемо звиняти ся тим, що, мовляв, праці багато і головна єї часть лежить на редакторі, а той крім сеї праці мусить ще заробляти на хліб — бо „Житє і Слово“ нічого крім заходу і праці не приносить. Усе те було би правдиве, та не було б новою; так було від початку нашого видання і так мабуть буде до кінця; значить: обібрав ся грибом, то лізь у кошіль, обібрав ся видавати часопись, то постачай книжки на час. Та тут на перелазі з р. 1896 на 1897 рік нас, як того старця на перелазі, заскочили дві собаки, дві елементарні пригоди, що забрали нам багато часу і сили: вибори і слабість. Ми не будемо далі толкувати ся і, надіємо ся, шановні читачі зрозуміють, що сим разом опізнене не походить з нашої легкомисности. Та ми маємо надію, на скільки постачить друкарня, швидко догонити календарь.

Остатні вибори до Ради державної в марті 1897 р., особливо в Галичині а ще особливійше в східній Галичині стали ся справою голосною не тільки на всю Австрію, але на цілу Европу. З поводу тих виборів про Галичину і про

Русинів голосно заговорила печать російська, німецька, французька. Хоч і як ми мусимо жалувати того кровопролиття, тих сліз, тих мук і терпінь, яких причиною були вибори, то все таки ми мусимо вважати ті вибори подією безмірно корисною, безмірно потішаючою, значить, безмірно важною для цілого нашого дальшого народнього життя. Вибори ті уперве показали нам, що є певна границя, до якої можна знущати ся над народом, що і в нашому народі тиск викликає не німу податливість, але більше або менше свідому реакцію; що і ми досі вже до того, що в обороні своїх прав можемо пролити свою кров. Сю безмірно важну лекцію дали нам остатні вибори, і нам видаєть ся неможливим, щоби та лекція могла коли небудь забути ся.

Наша радикальна партія особливо може бути вдоволена з остатніх виборів. Не тільки для того, що послами вийшли два видні члени і основателі нашої партії, др. Окуневський і др. Ярославич, і що третій вибраний незалежний руський посол о. Данило Танячкєвич в парламентарній роботі йде з радикалами рука в руку, не цураючись навіть належати з ними разом до звязку с соціалдемократами — річ, яка певно о. Танячкєвичеві ще перед роком видалась би була абсурдною і неможливою. Не се є головний тріумф радикальної партії, а те, що в боротьбі виборчій на неї звернені були найтяжші удари, найзавзятійші крики противників, що радикальний метод агітації серед народа всюди робив найсильніший ефект і був адоптований також усіми спосібнішими і щирими народовцями, що радикальна партія і її представники в тій боротьбі своїм ясним, смілим виступуванням здобули собі пошану і прихильність між інтелігентними Русинами всіх партій. Можемо сміло сказати: остатні вибори, се була огнева проба для нашої інтелігенції: все, що в ній було трусливе, безхарактерне, підле і продажне — попритихло, розповзло ся або поговало ся під крила жандармів та старостів, а що було чесне і щире, без ріжнїці партій, стало як мур обік народа, йшло до боротьби, відбирало штурканці, зносило зневаги або й витирало тюремні кути — і все те вороги наші охрестили одною загальною назвою: радикали! Що чесне, щире, характерне і народолюбне на галицькій Русь, те все нині стало радикалами, свідомими прихильниками нашої партії, чи тільки прихильниками нашого методу праці — і се є великий, пам'ятний тріумф нашої партії при остатніх виборах.

Певна річ, се ще не значить, що наша партія може зараз тріумфувати і зробити ся так сильною, як би того приходилось бажати. До сего ще далеко. Знаємо добре наших братів, інтелігентних Русинів. Запал розбуджений виборами швидко остигне, вони почнуть встидати ся того радикалізму, котрим ми такі страшні були противникам під час виборів і почнуть мов раки з торби розлазити ся по кутках різних партійних толків. Та Бог з ними! Народ, мужик руський почув усею душею силу радикалізму, почув себе сильним і одиодушним в тій ідеї і він єї не покине. А бачучи, як він горне ся до радикалізму, ми не покинемо працювати для него с подвоєною енергією.

Послів Русинів засідає тепер у Раді державній 11, а то два з Буковини: Воляни (москво- і румунофіл) і Винницький (пародовець), шість казенних і три незалежні з Галичини. Буковинські якось щезли і нічого про них не чути: галицькі камеральні злучили ся с клерикальними Словінцями, Хорватами, Сербами і Чехами в один клуб, а незалежні пристали до соціалістичного звязку, в котрого склад входить 14 соціалдемократів (в тім числі два з Галичини) і 6 послів польських з партії Стояловського. Три польські послы з партії тзв. людової не схотіли вступити до Кола польського, хоч і як їх там вабили шляхетські Сирени, та до соціалістичного також мабуть не пристають.

Щоби познайомити ширший загал з галицькими виборами, устроено за ініціативою руських радикалів живучих у Відні перед самим отворенем парламенту два збори, котрих одинокий порядок денний становили галицькі вибори. На однім зборі, скликанім видавцем журналу „Die Zeit“ проф. Зінгером, промовляли з Галичан др Франко і др Данилович, а на другім, вельми численнім (було звиш 2000 народу) промовляв др Андронік Могильницький, соціалдемократ Дашинський, і також др Данилович. Оба збори зробили сильне вражінє у Відні, а оповідання бесідників про галицькі події виборчі викликали велику сензацію у людей, що хоч живуть під тими законами, що Галичина, та про те не можуть увірити, щоби в Галичині могло діяти ся те, що розповідать наочні свідки.

Щоби пояснити вімецькій публіці причини сеї аномалії, написав посол др Яросевич статю „Polen und Ruthenen“, поміщену в Зінгеровім тижневику „Die Zeit“. З уваги, що ся статя наробить деякого шуму в польській прасі

і має в собі дещо нового навіть і для галицьких Русинів, а тим паче для Українців у Росії, ми подамо її в дословнім перекладі на чолі слідуючої книжки нашого вістника. Провідні думки тої статі знайшли свій вираз і в тім протесті проти переведення виборів у Галичині, який внесли три наші незалежні послы зараз на другім засіданню парламенту. Вони протестують там проти виборів dokonаних нелегально і то не в інтересі австрійської монархії, а в інтересі одної суспільної верстви польської, що почула в собі охоту при помочи австрійської влади реставрувати в Галичині польську державу і зробити Галичину польською провінцією.

Проти сеї забаганки польської шляхти, що уявила ся в пляні реставрації старого королівського замку на Вавелю в Кракові, щоби його подарувати австрійському цісареві для вшановання 50літнього ювілею его пановання, вимірений також слідуючий протест галицько-руської університетської молодіжі, опублікований поки що тільки в мадярських і російських газетах та в американській „Свободі“:

„Дня 8. лютого с. р. ухвалено в соймі галицьким внесене посла і маршалка краєвого гр. Станіслава Баденього, щоби з нагоди двадцятилітнього ювілею пановання цісаря відновлено фондами краєвими давній замок королівський на Вавелю в Кракові і даровано его цісареві на доказ вірности і любови народів, що заселяють наш край.

„З огляду на те, що така ухвала подвійно кривдить русько-український нарід, дальше, що галицько-руська суспільність віднесла ся до згаданої ухвали досить апатично, в кінці, що наслідки сеї ухвали сягнуть безперечно в далеку будучність, уважає ся русько-українська молодіж не тільки покликаною, але навіть зобов'язаною запротестувати з цілою рішучістю проти згаданої ухвали.

„Ухвалою сею соймова більшість, використовуючи свою силу, наклала на наш і так бідний нарід міліоновий видаток на те, щоби під покришкою любови і ласкості до цісаря здійснити давно бажану польсько-шляхотську мрію відновлення королівського замку на Вавелю.

„Для нас Русинів не має таке відбудоване королівського замку на Вавелю найменшого значіння, нам цілком об'явно, чи та для самих Поляків неперечно дорога пам'ятка верне до давньої світлости чи ні — таке ж принагідне використання ювілею цісарського для польсько-шляхотських цілей звернене на некористь русько-українського народу

ми не можемо уважати за акт лояльності і любови до цісаря, лишень за новий доказ того, як галицький сойм не перебирає в средствах, дерозходить ся о польсько-шляхотські інтереси.

„Згадана ухвала соймова кривдить ще і з другого боку русько-український варід, бо не числячись з ёго історичними правами, уважає цілу Галичину за провінцію, в котрій мав би бути Краків столицею а Вавель резиденцією королівською.

„Тимчасом Галичину прилучено до Австрії яко руську провінцію, до котрої претендували королі угорські і яко така вістає до нині в посіданю цісарів австрійських, що суть заразом королями угорськими.

„А що запавша ухвала соймова має бути більше одним ступнем до виділення Галичини враз з Вел. Князівством Краківським з комплету країв репрезентованих Радою державною, то русько-українська молодіж заявляє, що вона стоячи на на основі рівноправности народностей буде завсігди і всіми средствами бороти ся проти згаданого виділення, бо воно значило би віддає галицьких Русинів під виключне польсько-шляхотське панованє, котре русько-українська молодіж уважає зарівнозначне з неволею, брутальністю, реакцією і кривдою.

„Галицький сойм, той репрезентант мнимої автономії, доказав нам уже сотки разів, як він розуміє рівноправність народностей, як він цінить справедливість, як відносить ся до бажань робучого люду! Він нас уже навчив добре розуміти, чого мож-мо від него сподівати ся, коли би нинішня більшість соймова не потребувала числити ся з центральним правительством.

„В виду того русько-українська молодіж львівська з цілою рішучістю заявляє, що всякі посягання на права русько-українського народу взагалі, а наміри відбудованя Польщі в якій небудь дорозі в областях заселених русько-українським народом з осібна, стрінуть ся завсігди з найзавзятійшим опором з єї сторони — бо вона ніколи не забуває, що має також права історичні і людські до цілковитої еманципації і самостійности свого народу.

„Нехай сей протест русько-української молодіжі буде доказом, що згадана соймова ухвала з дня 8. лютого с. р. не була „однодушним виразом напряду політичного цілого нашого краю“, як се зазначив у своїй промові гр. Стан. Бадені.

Слідуює 132 підписів.

У Львові в лютім 1897 р.

— Не мєльдуй, говори по просту! Що робив?

— На сам перед сидів на лавці, потім приніс води, потім урубав поліи, потім... потім сидів на лавці.

— А хто велів тобі се робити?

— Там така Мариня* ь, пане капітане. Дуже остра шаржа. Ще острійша, ніж пан фірер Фухтіґ.

Пані Анеля приснула сміхом чуючи ті слова, та капітан з найповажнішим у світі лицем екзаменував Грицька далі.

— Значить, недобра особа?

— Як оса.

— А горівку пив?

— Пив, пане капітане.

— А чим закусив?

— Хлібом і смаженою ковбасою.

— А хто тобі се дав?

— Та вона.. та сама Мариня.

— То мусить бути добра особа?

— Як рідна мати, пане капітане!

— А ти сварив ся з нею?

— Сварив, пане капітане.

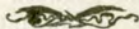
— А перепросив ся вже?

— Вже пане капітане.

— Ну, йдиж тепер і запитай єї, чи швидко буде обід, бо ми вже голодні.

— Слухам, пане капітане!

І салютуючи Грицько по військовому зробив півооборот на ліво. Та заким іще рушив до кухні, відчинили ся супротилежні двері салоника і показала ся в них Мариня просячи панство на обід. Грицько обернув ся, плюнув і мурмочучи: „Се дідько, не дівчина!“ — пішов до кухні.

III.

Обід був скромний, а про те протяг ся досигь довго. Хоча капітан з дороги приніс досить заострений апетит, та тепер їсти не міг. Ситий був своїм щастем, тою теплою, погідною, тихою і такою оживленою родинною атмосферою, про котру марив там, на гірських бівуаках, серед босняцьких скал, у слотах і спеках і невгодах таборного життя, і пізніше в монотонній і сто разів скучнішій гарнізонівій службі. Те щастє далеке й бажане видавалось йому тепер сто разів любійшим, сто разів чарівнішим, ніж его мрії. Лиця, постаті, голоси, слова дітей завершили той могучий чар. Відійжджаючи він покинув їх майже немовлятами, крикливими, що часто плакали і причинювали родичам багато клопотів та невгод. Він тямить, що тоді в глибині душі навіть рад був подекуди, що може вирвати ся с тої „дитинярні“, як звав своє помешканє. І в мріях его діти не грали видної ролі, блукали десь мов бліді тіні; він думав про них більше розумом, теоретично, та не любив їх так, як любить ся живі, близькі серцю істоти. А тепер! Сам вид тих двох істот, у котрих він чув частинку себе, всего себе — тої гнучкої дівчинки з голубими очима і попеластим шовковим волосєм, що в єї лиці він пізнавав свої власні риси, та без порівняня ніжнійші, благороднійші, що кождий єї рух наповнював його мимовільним подивом — вид того хлопчика, так непохожого на сестру, а так дивно подібного до матери, з виразом енергії на круглім лиці і на устах, резолютного і быстрого в рухах і з деяким відтінком дитинячого юмору в словах — той вид спинював йому віддих у грудях, наповняв його ненастанним восхитом. Сей восхит іще вбільшав его любов і пошану для жінки, для тої жєнщини не тільки чарівно вродливої, але також залізного, неподатливого характеру та високої інтелігенції, що полишена сама, з невелич-

кої половини його пенсії, яку міг їй посилати місячно, зуміла вижити, вдержати дім і так славно виховати дітей. Що були добре виховані, розумно, свобідно, без неволень їх дитинячої вдачі, що на розвиток їх інтелігенції, їх характеру і їх тіла з малку пильно вважала, се видно було з кожного їх руху, з кожного слова.

Всі ті спостереження, почуття і уваги куйовдили ся в капітановій голові, майже пригнітаючи его ум і тільки по тепенню, по-черзі доходили до повної его свідомости. А про те він чув себе незвичайно підохоченим і оживленим. Розмовляв, жартував, розповідав і уривав, сміявся і їв і очей не зводив із жінки й дітей. Бачилось, що в тій хвилині він хотів скупити в собі й пережити все те, що занедбав за так довгі роки.

Аж по обіді почув деяку втому. Природа почала доминати ся свого права, перенатужені нерви почали відмовляти послуку, бажали спочинку.

— Хочеш лягти, Антосю? Заснеш на чверть годинки? — спитала жінка.

— О, ще чого не стало! Ти по чім таке думаєш?

— Бачу по тобі, що ти втомлений. Іди, я тобі покладу подушку на софі.

— Та яж не хочу! Що ти думаєш? Чи ж я засну тепер? — боронив ся капітан, котрому якось соромно було лягати й спати в таку хвилину.

— Заснеш, заснеш! — говорила лагідно та енергічно Анеля. — Ти втомлений. Ходи! Зрештою що тут з тобою балакати? Тут моя команда і я наказую. Allons, марш!

— Га, коли висша інстанція так каже, то годі! — сказав капітан і поцілувавши дітей в чоло а жінку в обидві руки, пішов за нею до покою, де вже його ждала вигідна софка, вкрита білим простиралом, з подушкою в головах.

— Не роби церемоній, дитино! — сказала жінка, — ляж і спи. Я позамикаю, щоби тут ніхто тобі не перешкаджав. А як би тобі було чого треба, то задзвони.

І вийшла, гарна, легка як сонний привид, а її слова були такі спокійні, свідчили про таку гармонію її душі, що самі одні впливали освіжаючо і вспокоюючо на все її окружене.

Капітан іще стояв, слідячи очима за її постатю, а коли щезла, зложив руки як до молитви і промовив:

— Боже! Чим я заслужив собі на те, що ти посилаєш міні стільки щастя? Я, правда, терпів не мало в своїм житті, та інші терплять іще далеко більше. Терпіне не заслуга... Га, та видно, що й щасте так само не по заслугам мірить ся...

От так філософуючи він зняв військову блюзу і ляг горілиць на софі. Ах, як приємно! Якийсь супокій обняв його, розкіш наповнила его душу. Він зажмурих очі і трохи лежав так, розкошуючись тим станом на пів сонним, при котрому про те огник свідомости не гас, а тільки раз яснійше а раз слабше освічував усе навкруги. Та тільки круг той був малий, малий, хоть обіймав цілий світ, усе, що в тім світі було найкрасше і найлюбійше йому. Вся минувшина, повна довгих терпінь, боротьби і невгоди, аж до вчорашнього дня включно, зсунулась у темну пропасть як лавіна і не полишила по собі ніякого сліду. Весь окружаючий світ пропав, не існував зовсім. Тільки жіночине лице ясніло над ним мов сонце, тільки діточі очі світили йому мов чудово блискучі зорі. Та скромна квартира, зложена з сальоника, трьох кімнат і кухні, розширювала ся в его уяві, робила ся якоюсь велитеньською святинею, якоюсь домівкою таємної, йому приязної сили.

Поволи загасло почуте часу й простору, рожевий огничок свідомости замиготів і розплився незаметно, мрії перемінили ся в тихий, покріплюючий сон. Тай у сні почуте розкоші трівало далі, а коли огник свідомости — не той давнійший, а якийсь новий — знов замиготів на поверхноости его душі, капітан побачив себе малим хлопчиком, що грав ся в тій самій святині, про яку марив перед сном. У святині так тихо, так тепло. Якесь золоте божество дивить ся на него милостиво. Він чує, що під опікою того божества може грати ся свобідно, може бути беспечний. Чим же ж він граєть ся? Адже се величезний діамант, що яснів на чолі божества мов зірниця. Само божество дало йому сей неоцінений клейнот. Підскакуючи з радощів він підкидає ним у гору і ловить у руки мов пилку, кладе його в соняшнім проміню, що паде крізь вікно святині й золотим озером розливає ся у стіп вівтаря. Діамант заломлює те проміне і кидає на супротивну стіну величезний весельчаний стовп, наповняє всю святиню весельчаним блиском.

Він знов підкидає камінь. Напоєний соняшним світлом камінь летить високо-високо, під саму стелю святині, пала-

ючи чудовним, соняшним блиском. Він не може відвести очей від того блиску, стоїть мов остовпівлий дивлячись у гору. Та тим часом камінь уже впав у долину. Їго бренькіт о кам'яну долівку чути було виразно; чути було як покотився. Він похиляє очі, шукає по долівці за каменем, та не бачить його. Де він покотився? Їго очі зачеркують чимраз ширші круги — каменя нема. Очі ошукані в своїй очікуванні починають блудити, шукати там і сям, без цілі й без ладу — каменя нема. Якесь глуха тривога помалу будить ся в його душі. Що я наробив? Адже сей камінь — то цілий маєток! Де він? І він нахиляє ся до долівки, опирає ся руками на коліна і не вірячи своїм очам починає ще раз шукати в тім самім місці, що вже був пробіг очима. Каменя нема. Та се не може бути! Адже ж ось тут коло мене дзеленькаув, адже ж не міг покотити ся далеко! А в тім — хто знає?

Він не сміє підвести очей, поглянути на божество, бо чує, що зустрів би його зір повний грізного докору. В святині починає темніти; золоте проміне, що ще перед хвилиною лило ся крізь вікна, щезло. Чути далекий грім. Тривога проходить його. „Я мушу найти той камінь, мушу, мушу, мушу!“ — миготить в його голові, і ті ненастанні миготи причиняють йому нестерпний біль. Він паде на вколішки, починає повзати чачки, напружувати зір — усе даремне. Бачить ся йому, що вже перешукав величезний простір, що стіни святині відсувають ся від него. Та ні, ось одна стіна, друга стіна, якесь тісне, темне приміщене. Де би то впав камінь? Може під ту лавицю? Він зазирає під лавицю. Каменя нема, та біля першої лавиці стоїть друга, чалі якесь софа, якийсь фотель, множество фотелів, якісь шафи, комоди... Повно меблів. І скрізь треба зазирнути, всі треба повідсувати, бо певне десь там камінь закотив ся. І він напружує всі свої сили, починає відсувати, пересувати, перевертати меблі. Піт обливає його, духу не стає в грудях. Двигає величезні тягарі, курява душить його, і якесь таємна сила не дає йому супокую, раз-у-раз гонить його: Шукай каменя! Шукай! Шукай!

— Алеж я не можу! — кричить він голосом роспуки, шарпає ся і — паде на підлогу.

Схоплює ся. А! то був сон! Він лежить, потім облитий, та не на підлозі, а на софі. Гуркіт коліс на вулиці був у сні далеким громом. Утома мускулів справила те блюче почуте, що буцім то чогось шукає ся і не може ся знайти.

Капітан лежачи всміхався тепер над своєю трівогою, що його у сні так мучила. Він читав недавно про суггестію. Адже ж се дуже похоже! Приспати умислові влади окрім одної, і сю одну якими механічними чи психічними стимулами пхнути в якім небудь напрямку — і в душі приспаного повстає якась ідея, якийсь розгін, що не находячи впину в духовних владах опановуює чоловіка зовсім.

Коли він так думав, очі его вдивлювались у стелю, в стіни, в меблі спальні. Диво! Давньої роскоші, яку чув перед сном, тепер уже не було. Усе те навкруги него здавалось йому тепер якимсь чужим, незвісним. Правда, п'ять років — чималий час, можна було забути про краску, подобу, розставу меблів. Та ці меблі, що він тепер бачив, були майже нові, гарні, з естетичним смаком дібрані, дорогі. На стінах висіли гарні картини в золочених рамах і велике зеркало. Жінчина туалетка з еліптичним зеркалом видалась йому якоюсь істотою, що заблудила сюди Бог зна відки.

Поводячи очима по спальні, капітан запримичав чим раз більше подробиць і предметів, що вражали якимось чудно, завдавали его душі загадки, що їх зовсім не легко було розв'язати. Він нагадав собі живо, як скромно, як бідно була умебльована отся спальня тоді, коли він відійжджав у Боснію. Се ж, що він тепер застав — адже воно десь коштувало багато грошей! Адже ж окрім ліжок — спальних, як він їх звав — не лишило ся ні однісінького старого мебля. Усе те було нве, усе далеко краще, пишнійше чим уперед.

Відки воно взялось?

Вже сама отся думка була скорпіоном. Капітан схопив ся, сів на софі і почав іще раз роззирати ся навкруги. Тепер уже нічому не призирав ся, нічого докладно не бачив; зір его справлений був у нутро, в минувшину. Найперше він нагадав собі минутку зачудування, коли перед кількома годинами, увійшовши в каменицю, дізнав ся від сторожа, що его жінка живе не на третім поверсі, як давнійше, а на першім. Звісно, квартира на третім поверсі з різних причин була ненаручна, але ж перший поверх! Ріжниця кошту доволі велика! Він нагадав собі, що вже тоді мав намір спитати жінку, що воно значить, та те, що після того стало ся, скинуло йому з думки усе, усе, значить, і запит.

Далі він став нагадувати собі єї листи, писані йому в Боснію. Вона писала правильно що тижня, а іноді, коли

стало ся щось незвичайне, коли котре з дітей було хоре, то й частійше. Зразу вона жалувала ся, що з грошей, що їй прислав, не може вижити, що уриває собі на найпотрібнішим, щоби тільки прожити з дітьми. Правда, вона ніколи не вдавала ся в роспуку, не нарікала на долю, не винувала його нівчому, та єї спокійні, неначе здавлювані побоювання тим глибше кроїли єго серце. Він ходив як отроєний після єї листів, тим більше, що чув, що тепер нічим їй допомогти не може, нічим потішити окрім обіцянок сподіваного авансу. Та після кількох місяців Анеля перестала жалуватись. Раз написала йому, що шукає якого заробітку, та коли він висказав ся скептично про єї пляни, перестала про се писати. Від тоді згадувала тільки принагідно, що перше сама собі була винна, що не вміла уладити ся, що багато грошей тратила непотрібно, що єї кухарка обкрадала і т. і. Тепер нужда навчила їйї економії і вона переконує ся, що жити зовсім не так важко, як їй зразу бачилось. Грошей, що він їй прислав, стає їм на жите зовсім, і навіть ще лишає ся їй дещо. Якось пізнійше звістила його, що їй лучила ся дуже користна лекція гри на фортеп'яні. Від тоді звістки про економічний стан ставали чим раз рідші, скупійші, лаконічнійші. „Добре нам веде ся“, „рахунків тобі не посилаю, бо не хочу тобі голови клопотати“ - отсе були звичайні єї слова про сю тему, звичайно поміщувані десь у дописках, під кінець обширних справоздань про львівське товариське жите, про військових знайомах, про балі, процеси, случаи смерти й такі інші річі. В загалі за остатні два роки про своє домашнє жите, про дітей вона писала дуже мало, коли ж він їй се випоминав у листах, вона відповідала лаконічно в таким роді: „Що тобі маю писати? Ми здорові, раз-у-раз ізгадуємо тебе, зрештою незабаром приїдеш і сам усе побачиш“. Не раз додавала, що не пише обширно для того, аби Антось вернувши до дому тим більшу мав несподівачку. Сю ціль вона безперечно осягнула до того, що капітан не тямив навіть, чи Анеля згадувала йому коли небудь про Юлію, свою товаришку, що, як показує ся, бувала у них майже щоденним гостем. Чомусь не сподобалась йому ота Юлія. Було щось скрите, тривожне в єї лиці, в єї очах, у всій єї постаті. Рухи єї якісь вимушені, голос ненатуральний. Порядкуючи свої вражіння капітан сказав собі, що та жінка виглядає так, немов би відвикала жити в поряднім товаристві. Який контраст з єго жінкою!

Та щож, контрасти притягають себе обоюдно, а про свою жінку капітан надто високо думав, аби на хвилю міг допустити, що дає приступ до себе і до своїх дітей жінчині недостойній.

А про те все, хоч він не одно силкував ся витолкувати собі, в его серці лишило ся жало несупкою, тої тривоги, що може була ще відгуком тої страшенної тривоги, якої зазнав у сні. Він усе ще лежав на софі, курячи сигаро і дивлячись у стелю, коли се тихенько отворили ся двері — видно, що були відчинені вже перше, коли він спав — і ввійшла Анеля.

— Ти вже не спиш? — сказала — Лежи, лежи! Я сяду ось тут коло тебе, побалакаємо.

І с чарівним усміхом присунула крісло тай сіла. Він лежачи взяв її руку і притулив до уст.

— Як же тобі спало ся?

— О, чудесно! А чи довго я спав?

— Може зо дві години. Тепер пів до четвертої, — додала вона, дивлячись на маленький, елегантний золотий годинник, котрий мала коло себе і котрого він давнійше у неї не бачив. Незривий скорпіон знов ворухнув ся в грудях у капітана на сей вид. Анеля вгадала его почування і сміючись ударила его по плечі.

— Ну, чого ти поблід? — скликнула зовсім вільно. — Вже знов по давньому починаєш? Знов мене за щось підозриваєш, хоч сам не знаєш за що? Ей, ти неоправна дитино, ти!

Лице капітаново запаленіло від сорому.

— Прости міні, ангеле, — сказав він. — Я нагадав собі, що ти міні в листах так часто обіцяла несподіванки, коли верну домів І справді, я застав їх так багато... Усе тут таке міні нове, таке несподіване...

— І ти зараз подумав собі: тут мусить бути якась провина моєї жінки!

— Анельцю! — сказав капітан, знов з запалом цілуючи її руку, — як ти можеш таке говорити? Клену ся моєю честю, що се міні й на думку не впало. Адже ти знаєш, як я тебе люблю. Свого життя я ніколи так не любив. Підозрівати тебе за щось нечесне, се ж значило би класти сокиру до коріння мого власного життя!

— Чого ж ти поблід, побачивши мій годинник? Кажі отверто! Стільки років ми не жили вкупі. Та перерва може

бути для нас точкою виходу в нове, щастливе життя, та може бути й темною, роззявленою безоднею, що нас на завше розлучить

— Бійся Бога, жінко, що ти говориш! — крикнув переляканий капітан.

— Бачиш, що говорю без жарту, — відповіла Анеля. — Я мала час пізнати життя в його глибині, застановити ся над ним основно і прийшла до переконання, що коли між вами мають бути якісь тайни, якесь жерело обопільного недовіря, то краще відразу розійдім ся, бо життя наше не буде життям, а мукою.

— Алеж моє серденько! Відки така бесіда? по що? Адже ти знаєш, що я не маю перед тобою ніякої тайни!

— І я не хочу мати перед тобою ніякої! — з запалом сказала Анеля. — Не хочу, щоб ти мене підозрівав. Коли маєш супроти мене який сумнів — скажи отверто. Чую ся такою чистою, такою правою, що не бою ся ніякого закиду, коли міні його отверто вискажуть.

— Анельцю, Анельцю! — скрикнув капітан, доведений до роспуки єї бесідою, — але ж пробі, нічого я тобі не закидав, ні за що не підозрівав, Бог міні свідок!

Ти поблід побачивши отсей годинник.

І відчепивши, вона подала йому годинник у руку.

— Придивися йому! Прочитай напис виритий на нім! Бачиш, що дарував міні його дід. Загівався був на нас, коли я вийшла за тебе заміж, та нарешті таки дав себе перепросити.

— Значить, се він вам допомагав? — скрикнув капітан здивованим голосом, обводячи очима навкруги.

— Не за одно маємо йому дякувати, хоч ти знаєш, який він твердий. Надто великої щедроти закинути йому не можна.

Капітан аж тепер нагадав собі діда своєї жінки, старого, багатого вдівця, власителя кількох фабрик і кількох камениць у Кракові. В споминах капітана не займав той дід майже ніякого місця. Познайомивши ся з его внучкою Анелею у якихось далеких свояків у Львові, капітан наскочив на завзятий онір старого Гуртера — бо так називав ся дід. Він хотів їхати до него в Краків, та Анеля відрадила йому, толкуючи, що присутність его поспувалаби справу, бо дід страшенно не любить військових у загалі. Вона сама обіцяла перемогти его впертість, і дійсно йій се повело ся. А що

Анеля не мала свого маєтку, то Гуртер дав їй лиш тільки. кільки треба було на зложенє за мужа законом назначеної офіцерської кавчії, додаючи, що коли вона йде за муж против его волі, то більше нічого їй не дасть. І в сім зміслі був написаний его перший і остатній лист до молоді пари, де була по-слюбна гратуляція с тим додатком, що би обоє від сегодня перестали його знати, так як і він їх ані знати ані бачити не хоче, щоби не важили ся до него писати ані в чім небудь на него числити, бо се чинило би йому тільки прикрість, і їх листи він мусів би їм звертати нечитаннями. Зрештою бажає їм усякого щастя і доброго поведженя.

Ось і все, що знав капітан про Гуртера. Надто гордий і незалежний, щоби просьбами, повзанєм впрошувати ся в его ласку, він сповняв точно его волю і не інтересував ся ним зовсім. Служба й житє домашнє забирали весь его час. Правда, Анеля часто с подякою згадувала про него, адже ж его дар будь що будь був підвалиною їх щастя.

— Він не лихий чоловік, розумний, і щирий, тільки чудний собі і твердий дуже — говорила нераз Анеля. — Там його в Кракові опанували баби богомільки, сліпі знаряди в руках Блауїтів, що спекулюють на его маєток. Що нам нічого більше надіятись від него, про се я свято переконана.

І вони не надіялись. Жили як могли, поки врешті необхідність не розлучила їх на цілих пять років. То й не диво, що тепер капітан і з зачудуванєм і з полекшою в серці дізнав ся, що дід перепросив ся з Анелею.

— Ну, бачиш, бачиш! — мовив їй капітан з відтінком докору в голосі. — І чого ж тут гніватись і в патос впадати? Розуміє ся, мене дивувало. Відки тут у мене така розкіш. Перший поверх, зеркала, магаґоні, медведі на долівці, золотий годинник — і моя скромна пенсія на вдержанє двох домів. Я хотів тебе розпитати, що се за загадка? Хібаж се якийсь проступок? Ну, та одне твоє слово розвіяло всі мої сумніви.

— Не будь надто лехковірним! — мовила Анеля, знов приймаючи строгий вираз слідчого судді. — Не клади надто богато на одно слово! Домагай ся доказів!

— Але ж Анельцю, чи хочеш, щоб я провадив кримінальне слідство?

— Краще, щоби ти зробив се тепер, коли ще вір мав ясний і думку непереджену.

— Чи думаєш, що можу перемінити ся? — троха огірчений запитав капітан.

— Слухай, Антосю, — мовила Анеля сідаючи коло него на софі й обіймаючи його по за шию. — Не гнівай ся на мене за те, що тобі скажу. Люблю тебе, люблю своїх дітей — наших дітей, Антосю! Люблю над жите, мало що не сказала, над спасіне душі своєї. І власне через те, що люблю так кріпко, я б бажала, щоби ніщо не каламутило нашого щастя, яке може дати любов. Адже ж і ти сего бажаєш?

— Хто ж би сего не бажав? — скрикнув капітан, притискаючи її до грудей.

— Слухай же, любий мій! Знаю добре, що тепер після твого повороту скорше чи пізніше дійдуть до твого слуху всякі сплітки і байки. Не сумніваю ся, що знайдуть ся такі, що в очі міні підлещують ся, а по за очі будуть кидати на мене болотом, будуть мене понижувати в твоїх очах.

— Анеля! І ти можеш допустити на хвилю, що я буду вірити підлим спліткам?

— Не хвались сильний своєю силою ані відважний своєю відвагою! — сказала хмарно Анеля. — Ні, любий, не говори сего! Що там казати про те, чи я допускаю, чи не допускаю! Розумний чоловік усе допускає і нічого не допускає. То ж ліпше завчасу запобігти можливості всяких таких допущень, якіб могли мене кривдити в твоїх очах.

— Як ти се розумієш?

— Витолкую тобі ясніше, про що річ іде. Не від сьогодні знаю, що лихі язики чорнять мене. буцім то я заробляю гроші якимсь нечесним способом. Відки йдуть сі глупі сплітки, не знаю. Я не жила сими часами на великій стопі, не бувала так часто в товариствах, щоб могла про все дізнавати ся. С твоїх давніх приятелів мало хто тут лишив ся, та й ті дуже рідко в мене бували. То й не знаю, в чому мене обвинувачують. Поки річ ішла про мене саму, я не дбала про те зовсім. Доволі міні власного сумління, почуття власної невинности. Та коли ти вернув, то діло зовсім інше. Такі глупі сплітки можуть затроїти твоє жите, наробити тобі неприємностей, коли не будеш узброєний на їх опроверженє. І власне сего я домагаю ся від тебе.

— Та коли ти мене впевняєш про свою невинність, то якогож міні ще свідка треба?

— Слухай, Автою, — сумно промовила Анеля, — не кажи так. Чоловік не камінь. Можуть знайти ся річі дуже подібні до правди і свідчити против мене. Найперше дай мені святе слово, присягни міні на любов до наших дітей, що все, що тільки вчуєш против мене, скажеш міні до очей, нічого не скриваючи, ні в чім мене не щадячи, про все домагаючись пояснення!

— Анелю, пробі, трівожиш мене тим урочистим тоном! — скрикнув капітан схаплюючи ся на ноги. — Чи думаєш, що тут може виринути щось аж таке страшне та грізне, щоб аж ..

— Нічого не думаю, тільки домагаю ся від тебе того, на що маю право. А бачить ся міні, що на твою отвертість маю повнісіньке право.

— А вжеж! А вжеж! Безпер-чнісіньке право!

— І обіцяєш міні, що будеш супроти мене завжди щирій і отвертій?

— Обіцяю на честь, на свою душу!

— І не мати меш передо мною ніякої тайни, хоча б ти міг догадувати ся, що єї виявленє буде для мене дуже болюче?

— Обіцяю! Хоча б я міг догадувати ся, що єї виявленє принизить мене в твоїх очах, зробить негідним твоєї любови.

— Сего не потребуєш і в думку покладати, любий мій! — мовила Анеля цілуючи його в уста. — А за обіцянку дякую сердечно. Будь певний, що я не надужию твого довіря.

— А я... я, скажу тобі по правді, не розумію добре, по що єї всі церемонії.

— Дай Боже, щоби вони були непотрібні! — зітхнула Анеля. — Та в усякім разі надію ся, що вони нікому не пошкодять. Ну, добре, се було б одно. А тепер друге.

І відчинивши шуфлядку від своєї туалетки, виняла з неї стару, засмальцьовану книжку, оправлену в полотно. Капітан знав добре сю книжку. То була рахункова книжка, що єї купив день перед своїм сльбом з Анелею і дав їй, щоби записувала всі розходи й приходи їх маленького господарства. Анеля дуже совісно день у день записувала в ній усі рахунки. Сю книжку подала йому тепер.

— Візьми і передивись мої рахунки. А ось квіти від купців і інших людей, з якими я мала які небудь грошові інтереси за тих п'ять років. А ось у сій пачці листи, що приходили до мене. Прошу тебе, передиви ся все те, розсліді совісно кожду подробицю, кожду цифру, кождий папірчик!

— Бій ся Бога, Анельцю! На шо сего? Вірю тобі й без того.

— Ні, я не хочу! — відповіла Анеля. — Розсліді і потому вір або не вір. Дай міні слов', що задаси собі сю працю!

— Ну, коли воно доконче —

— Доконче. І то ще сьогодні!

— Га, нехай і так буде!

— Добре. Дякую тобі! Се буде для мене найкращий доказ довіря с твого боку!

І поцілювавши його в чоло Анеля вийшла лишаючи його самого з рахунковою книжкою, квітами і немалою пачкою пожовклих листів. Не можучи ще отямити ся з зачудування капітан якийсь час ходив по покою, поки врешті не доміркував ся, що его жінка остаточно має рацію і що вся отся незвичайна сцена є тільки доказом єї незвичайної любови до него, і вкупі с тим єї обачности й незвичайного розуму. А зміркувавши се він узяв ся совісно за рахунки й папери. Щоби йому не вереривати праці, жінка принесла йому підвечірок до сальону і знов лишила його самого.

IV.

Після вечері в тіснім кружку — тітка Юля, на котру Михась раз-у-раз відказував, мов би прочуваючи се не прийшла — капітан почав збирати ся виходити.

— Хочеш іще йти? — спитала Анеля. — Куди?

— Треба заглянути до офіцерського казина.

— Може би ліпше було, як би ти не йшов?

— Але ж, моє серденько, взяли би міні се за зле, як би я не показав ся між товаришів. Зрештою і сам я рад би побачити старих знайомих.

— Ну, с тих старих знайомих не багато там застанеш. Хиба Редліха і — не знаю, кого би там іще міг ти по-дибати.

— Один Редліх стане за девятьох, — сказав поважно капітан, припинаючи шаблю.

— Ну, то бодай не бари ся там довго! — нагадувала Анеля. — Сьогодні в мене таке свято, що я не хотіла би й на хвилинку розставати ся с тобою.

— Я теж не дуже радо йду, Анельцю, вір міні, та що ж, не виходить інакше. Мушу. Знаєш, що наш військовий стан накладає на нас усякі обов'язки.

— Ну, йди вже, йди! — сказала сміючись Анеля. — Ще хто скаже, що на старість зводжу тебе з дороги с обов'язку.

Коли би капітан по своїм виході міг був заглянути в лице своєї жінки, був би без сумніву вельми зачудував ся. Лице те, перед хвилию таке погідне, ясне і енергічне, що так і дихало здоров'єм і втіхою, тепер було бліде як у трупа, являло вираз якоїсь безмірної тривоги. Уста тремтіли судорожно, немов шептали якісь нечутні заклія в слід за капітаном. У грудях не стало віддиху. Поборена якимсь таємним знесил'єм Анеля впала на крісло і кілька хвиль сиді-

да недвижно, правдивий образ зневіря і рослуки. З того остовпіння пробудили її голоси а далі швидкі кроки дітей.

— Мамочко! Мамочко! — кликали діти шукаючи єї.
— Де ти мамочко?

Анеля сиділа в сальоні, де було темно.

— Ось тут я! Тут! — обізвала ся вона. — Чого вам треба?

— Відчинивши на ростіж двері салону і впустивши до него широку струю світла діти ввійшли до салону і тучаючи ся до маминих колін щебетали:

— Вже вміємо лекцію на завтра! Хочеш нас випитати?

— Завтра, любі мої! Сьогодні міні троха недобре.

— Мамочка нездорова? Мамочці знов не добре?
Бідна мамочко!

Цеся гладила Анелю по під бороду, Михась цілював єї руку. Анеля відвернула ся, щоби діти не бачили сліз, що бризнули із очей.

Бідні мої дітоньки! — прошептала перемагаючи хлипанє, що дусило її в горлі. По хвилині перемогла себе і промовила:

— Завтра вас винитаю, а тепер ідіть спати!

— Ще не хочемо спати, мамочко! Позволь нам піти до кухні. Там є вояк, такий великий-великий, а такий смішний! Обіцяв нам розповісти казку, гарну-гарну, а не страшно, ні. Позволяєш, мамочко?

— Ну, йдіть, ідіть, та не сидіть міні довше як пів години. Через пів години прийду класти вас спати.

Та діти не дослухавши єї слів до кінця вже побігли, весело плещучи в долоні.

— Що з ними буде? Боже мій, що з ними буде? — важко зітхнула Анеля і знов потонула в задумі. Та по хвили випростувала ся, єї звичайна енергія почала брати перевагу над зневірем.

— Що має бути, нехай буде! Буду держати ся поки буде змога, а коли доведеть ся відпокутувати за свої вчинки, то відпокутую.

В тій хвилі почув ся легенький стук до дверей салону. Анеля схопила ся мов переполохана і відчинила двері.

— Се ти, Юлечко?

— Я, я, — шептала Юлія. Вона була обвита чорною хусткою так, що й лица єї годі було розпізнати. — Я чула, як ти балакала з дітьми і як вони потому побігли. От я й

догадала ся що ти сама, то й зважила ся застукати. Не хотілось би міні зустрічати ся с твоім мужем.

— Його нема дома. Пішов до військового касина.

— Ти не повинна була пустити його туди, Авелечко, — промовила Юлія з виразом трівги на лиці.

— Голі було задержати його. Та чень Бог дасть, що якось воно минеть ся. Ну, а у тебе що чувати?

— Я прийшла заспокоїти тебе, моя голубко. Від Штернберга нема нічого більше. Як би було яке лихо, то певно би телеграфував.

— Спасибі тобі, Юлечко! І міні бачило ся з самого початку, що тут нема чого тривожити ся. Твоя правда, як би було яке лихо, то він би телеграфував. Виפש може склянку чаю?

— Спасибі тобі! Я тільки на хвилиночку. Втікаю як стій. Не хочу, щоби мене тут хто небудь бачив. А в тім і твій муж може вернути, міг би мене тут застати. Бувай здорова!

— Добраніч тобі, Юлечко! А як би лучило ся щось нового —

— Ну, розуміє ся, розуміє ся, що заразсінько тебе завідомлю. Добраніч!

І Юлія тихесенько, зачинивши за собою двері щезла мов тінь. Авеля пішла до кухні, де Гриць розповідав не так дітям як Марині якусь дуже веселу казку про війну kota з медведем і що хвиля викликавав вибухи голосного сміху.

Коли капітан Ангарович прийшов до офіцерського касина, не застав там справді нікого знайомого. В касині було кільканадцять офіцерів. Декотрі грали в білярд, інші йїли вечерю, а при столі з часописями вела ся голосна розмова переривана вибухами сміху і енергічними військовими закляттями. Наблизивши ся до того стола капітан представив ся товаришам. Усі вже знали про его перенесенє з Боснії до Львова, декотрі бачили його рано при рапорті в генеральній коменді. Шумно і густо обступили його, стискаючи его руки, поздоровляючи його на новім становищі, бажаючи скорого авансу. Швидко капітан зробив ся осередком дуже оживленої розмови. Його розпитували про службові відносини в Боснії, про знайомих офіцерів, що там служили, дехто пригадував і свої пригоди в тім краю. Капітан замовив кшвина, щоби випити „на братерство“ з новими товаришами.

не мав шкільної науки; найбільше прочитаний був митар Левій, може самотній письменник між апостолів; усі інші, се рибаків або ремісників так само, як і їх вчитель. У них нема ні мастку, ні знання, ні влади, нема нічого інакше; се діти народу і Ісус чинить їх своїми апостолами. „Я вас поробилю такими рибаків, що будете ловити людей“ — мовив він до Симона і додержав свої обіцянки. Він наказував своїм ученикам, щоб просили Вітця небесного, щоб послав робітників на своє життя і сам він молився неперестанно і Батько небесний вислухав свого сина, а його апостоли, се були жінки, що вийшли на життя о першій годині.

Від тепер та дванадцятка не покидала Ісуса. Его дух був в них і над ними, в них була їх сила, їх мудрість, їх влада. Вони почнуть голосити звістку про царство бже, а щоб дати кредит їх апостольству, вони одержать дар уздоровлювати немірних і хорих і виганяти демонів іменем свого Вчителя. Він відкидає всі людські способи, політичну мудрість і брутальну силу, проречисте слово і багатство. Історія не знає смілішого підприємства: щоб спасти світ Ісус не має нічого крім свого Духа; а щоб виробити собі апостолів він потребує тільки поділити їм свого духа. Ось тут у Галилеї Ісус висловив кодекс свого нового закону, якого зміст євангелія подають у т. зв. нагінній проповіді. Ніколи ідеал знання і щастя, який порушить себе в людському серці, не виявляв себе в такій формі, с таким проймаючим акцентом. Щастя можна здобути тільки тоді, коли хто є членом царства бжего. Хто шукає щастя де інде, в багатстві, в земних радощах і розкошах, в похвалі і славі людській, той блудить. Ніхто не вийде до царства небесного, хто не буде покірний і лагідний, хто буде сповнювати якусь іншу волю, а не самотню волю Вітця.

Бже потішить тих, хто плакав і наситить душу тих, хто був голодний і прагнущий правди. Ніхто не заслужить на ласку в Бже, хто сам не покаже себе милосердним; ніхто не побачить Бже, у кого нема чистого серця, і тільки таких Бже назве дітьми небесного Батька, що були миролюбні, бридилися насильством, втишували свою ненависть, лагодили свару, піднимали братерство серед людей як серед дітей одного небесного Батька. Те, що би могло видаватися негачією життя, робить себе його основою, здобуває життя. Бідність, смирність, сльози, муки за правду, благородне відречення від своїх прав, знехтоване все, що бентежить чи-

стоту серця, любов супокою, лагідність, що не допускає ся насильного супротивлення, переслідування на сьому світі, де могуті завжди готові нівечити слабих і топтати ногами справедливість, — ось та дорога, що веде до царства божого. Ученики вже зробили перший крок до него, а Ісус з притиском зазначає щастє тих, що терплять переслідування за правду.

— Так, будете щасливі, — мовить він їм, — коли люде будуть вас проклинати, переслідувати і зводити на вас усякі лихі поговори за для мене. Радуйтеся і веселіть ся, бо заплата ваша буде велика в небі.

Він говорить їм про їх високу місію апостольську і їх обов'язки.

— Ви сіль землі, та вважайте, щоб ви не звітріли. Звітріла сіль не варта нічого, хіба викинути єї на вулицю, щоби прохожі потоптали єї ногами. Ніхто не засвічує лампу, щоби єї пославити під посудиною, але ставить єї на свічнику, щоби світила для всіх, хто є в хаті. Нехай же ваше світло ясніє перед людьми, як лампа в вашій хаті, щоби люде бачучи ваші добрі діла славили вашого Батька, що є на небі.

Він навчає їх також великої вмілости — молитви.

— Коли молитесь, не робіть так, як роблять лицеміри, що люблять молити ся стоячи у синагогах, на розстайних дорогах, щоб усі люде їх бачили. Говорю вам по правді, вони вже одержали свою заплату. А ви коли молитесь, вийдіть до своєї комірки, запріть двері і потайно моліть ся до свого Батька. Ваш Батько бачить усе скрите і дасть вам усе, чого просите. Не вживайте багато слів, молячи ся як поганиці, бо тим здаєть ся, що їх мусять вислухати задля сильних виражень. Не приподоблюйте ся їм зовсім, бо ваш Батько знає, чого вам треба, ще заким ви його попросите. А моліть ся ось як: „Отче наш, ти що є на небі, нехай буде святе твоє ім'я, нехай прийде твоє царство, нехай сповниться ся твоя воля як на землі, так і на небі. Дай нам сьогодні хліба потрібного для житя, даруй нам наші провинности так як і ми даруємо тим, що нам завинили. І не наводи на нас покуси, але увільни нас від злого. Так нехай буде!“

Отсе молитва в формі ідеальній, конечній, абсолютній. Так говорять діти божі до свого Батька після науки Ісусової. Їго душа перейшла в ті слова, що людською мовою виявляють нам невисловлене вітханє Духа у всіх сумліннях, ко-

трих він доторкнув ся. Пройшла мудрість поганська і жидівська мораль. Що перша з них провиджувала — Ісус се показав; що друга тільки злегка зазначила — Ісус се ви-вершив. Не було мудрця перед ним, котрий би не зробив якоїсь скритої концесії людській слабості і злу; Ісус не потребує вдавати ся ні в які компроміси, він подає людям найвисший вираз справедливості і святості і він один має право вимагати досконалості, наказувати героїзм, бо він один надає уломній свідомості людській божеську енергію. Він виринає людство з тиску тих пристрастів, що панували над ним, з тиску гніву і роскоші, німсти і ненависти; на-томісць він навчає лагідності і строгости до себе самого, доброти і любови. Він викорчовує людськість із землі, де вона вмирала тратячи свої найліпші соки і очищену прино-сить єї Батькови, що є на небі і котрий один може їй дати щастє і жите безграничне. Біль не є вже перешкодою до щастя, але средством для єго осягнення. Ті, що зрікають ся всего, посядуть Бога; ті що терплять — будуть щасливі; лагідні і смирні — се найхоробрійші; переслідувані — се три-умфатори; голодні правди — се є ситі; серця чисті від уся-кої роскоші побачуть Бога. Жертва, се підойма, що мусить піддвигнути весь світ. Людська мудрість тут ні на що не здатна. Отсе законодавче діло Ісусове в єго абсолютній красоті.

Ось тут у Галилеї великий Учитель, ходячи понад бе-регами озера, по дорогах, долинами, сіяв між народ свою науку в формі притч. Жидівська реторика дуже любила сей образний спосіб вислову. Знамениті рабіни славились своїми параболами і мудрими реченнями. Приймаючи й собіж сей спо-сіб популярного навчання Ісус надав йому таку простоту, таку правдивість, таку ясність і таку красу, якої не знали перед ним. Більша часть єго притч так і запечатала ся в па-мяти людській; в них бачимо взірці абсолютної краси, все людство знає їх і подивляє; дитина слезає їх а доро-слий чоловік роздумує над ними; неписьменний розуміє їх а мислитель знаходить в них безконечне світло. Неуки мо-жуть їх читати і ними Ісус знайшов спосіб вияснити тайни божі навіть найнижшому з поміж дітей народа.

Проповідь Ісусова мала на меті вияснити всім, що час царства мессіанічного вже надійшов, вияснити, яке се має бути царство і дати доказ, що сам він є основник і голова сего царства. По двох місяцях ненастанної діяльности, по-

мимо перфідної і невсипущої опозиції Фарисеїв і книжників, помимо часткових невдач, якими були дві проби позискання Назарету, весь народ таки розворушив ся. Юрба була в руках Ісусових, він був єї паном; вона йшла за ним усюди, де він повернувся. В перших днях він міг ухоронити ся від неї чи то всідаючи на човен і мовлячи Петрови: „Пливи на широке!“ чи то ховаючи ся від пошукувань у пустині. Та швидко годі було йому сховати ся в пустині, народ збігав ся, щоби бути близь него. Ісус був для них не тільки пророком, висланцем божим, як його називав Нікодим і як нераз називав його й сам народ; він був Мессією. Бетсайдська пустиня по чуді помноження хлібів залупала безконечним криком: „Отсе ожидааний пророк, той що мав прийти, кого віщував Мойсей, отсе син Давидів!“

Та отсі популярні оклики, в котрих дехто міг би бачити триумф Ісусів, були на ділі найповажнішою небезпекою для его справи. Щоби усунути сю небезпеку, вів мусів ужити всеї своєї сили, всего свого спокою, всіх способів своєї божеської мудрости. Без сумніву, він є ожидааний висланець, обіцяний Мессія, та не такий Мессія, якого собі вифантазувала зіпсована свідомість того народа. Він не є Мессія тілесний, земний, національний, політичний; він Мессія духовий, небесний, вселюдський, релігійний. Его царство не має нічого спільного с царствами сего світа. Вся его проповідь ішла до того, щоби вияснити характер сего царства; Ісус вияснявав се то делікатними натяками, то образами і притчами, то виразними і енергічними словами. Він не жадає нічого, що не походить від Духа божого; він не хоче нічого, тільки спасти, уздоровлювати, голосити правду, абудити жите в мертвих душах; ніколи, ні в якім разі він не сказав ані слова, не сповнив ані одного такого вчинку, котрий би міг підхлібляти амбіції народа або фальшивим поглядам книжників. Та книжники не хотіли розуміти, а вколосана свідомість маси не могла бачити. Тільки кільканацять вибравців почуло і зрозуміло его слова.

Окрім учеників і апостолів юрба, помимо свого запалу, лишила ся сліпою і як з одного боку не підняла ся до висоти Ісусової науки про правдиве царство мессіанічне, так з другого боку їй годі було позбутися своїх власних утертих виображінь про правдивого Мессію. Оті Галилеяне, горячі та похонні до війни, все ще мали в своїй уяві образ Юди Гауловіта. Їм бажалось мати проводиря армії, заво-

йовника, освободителя. Політична пристрасть розпалює і підбадьорює їх, а їх ентузіазм для Ісуса, се правдивий вихух. Вони закривають одні одних і змовляють ся вхопити Ісуса, попровадити його до Єрусалиму, а там, хто знає, оголосити його царем перед лицем усього народу. Хвиля була критична. Людові розрухи бувають тим страшні, що поривають с собою і найсильніших, збивають з дороги і найзручніших. Та ніяка небезпека не могла перемогти мудрости великого Вчителя.

В частих промовах, які він виголошував народови в протязу кількох днів у синагозі і яких зміст заховав ся нам у четвертій євангелії, Ісус в незрівняно величких вираженнях і в незвичайно смілих формулах вияснював правдивий месіанізм, що був втілений в его особі і з святим обуренєм відкинув від себе всяке земне царюванє, всякий компроміс з народніми пристрастями. Ті промови збили правдиву бучу. Розрух сиравлений словами Вчителя, буря викликана ними була така сильна, що не тільки весь народ його покинув, але й деякі ученики, ті що жили з ним, захитали ся в своїй вірі.

— Гіркі се слова, — кричали вони, — хто може їх слухати?

Ісус пильно вважав на своїх і почув їх воркотанє.

— Не милі вам мої слова, — сказав він до учеників. — А як колись побачите Сина чоловічого, як він вертатиме там, де був уперед, то чи ймете тоді віри?

Після сеї кризи довкола Вчителя лишило ся тільки дванацять апостолів і дещо троха учеників. Судячи по людськи, справа була програна. Пророчистість, мудрість, чуда, доброта, ненастанні прояви Духа, що щедро полили від Ісуса, ніщо не могло переломати впертости сего затверділого народу. Замість іти за Ісусом він хотів, щоб Ісус ішов за ним. Від закінчення сеї кризи — кілька днів після Пасхи 29-го року — аж до половини септября, коли Ісус подав ся в дорогу до Єрусалиму, він хіба коротко від часу до часу показуєть ся в Галилеї і в Капернаумі.

З документів бачимо, що тепер уже не збігає ся до него народ так як у перших місяцях і він не вияснює йому притчами тайн царства божого. Мовчки він ходить здовж границі галилейської в сусідстві земель тирських і сидонських, проходить Декапол, доторкаєть ся країни Магдала і відходить до тетрархії Ірода-Пилипа, переходячи через Бет-

саїду-Юліяду. Аж по тих подорожах він проходить через Галилею, заходить на короткий час до Канернаума, щоби в ним попросити ся на завсїгди. Такого відходу домагало ся его положенє. Ісус мусїв недовіряти Іродови і его дво-ракам; Фарисеї, розлютовані ще гірше, чим уперед, пере-слідували його своїми хитрощами і погрозами і він не міг передчасно наражувати ся на їх ненависть. А в тїм его призначенє як Мессії мало сповнити ся не в Галилеї, а в Юдеї і в Єрусалимі.

V.

Вихід із Галилеї, се кульмінаційна точка в житю Ісу-совім і ділить его на дві відмінні фази. Галилея і Юдея, се два поля его діяльності. Галилея мала ту славу, що ба-чила, як він жив і ділав; Юдея і єї столиця бачитимуть его смерть. Покинути Галилею і подати ся до Юдеї, се зна-чило для Ісуса йти на зустріч важкій боротьбі, і він рішив ся на се з героїською незломністю. „В ту пору, — пише св. Лука, — коли сповнили ся дні, коли він мав бути взя-тий із сего світа, він рішучо обернув своє лице до Єру-салиму“. Ще шість місяців лишилось йому до смерти, і від тепер він ні про що не думає, як тільки про смерть, посвя-чує решту житя, щоби підготувати ся до неї і сам один по-свять в душі тайну тої недалекої будучини. В Єрусалимі, на очах і перед лицем офіціальних представників народа діяль-ність Ісусова набирає характеру більше врочистого і підви-має боротьбу, що скінчила ся его смертю. Отся діяльність в часі празника Кучок і слідуючих далі днів звїсна нам тільки з оповіданя четвертого євангелія. Епізоди розповідано там коротко, проповіді резюмовано одним словом, одною фра-зою. Та про те сі сторінки дають нам живий малюнок сеї доби рухливої і наметної, коли то Ісус так різко зазначував, що йому належить ся назва і функція Мессії. Всі сцени відбувають ся в храмі, під портиком Соломоновим або в га-лерії подвіря ізраельського, близько вівтарів, де складано жертви. Ось тут Пророк проводить день за днем. Він при-ходить о першій годині (по нашому о сході сонця), навчає народ, диспутує с Фарисеями і книжниками, а вечером вертає на гору Оливну разом зі своїми учениками, щоби там про-вести ніч. Юрба, що тут тисне ся його слухати, зовсім не подібна до тої, що громадила ся довкола него в Галилеї,

на березі озера, по горах, у пустині. Обік простого народа, людей низьких і неосвічених, що походили ся з провінції і котрих євангеліє св. Івана називає грецьким словом *δουλος*, тут бачимо Єрусалимлян, жильців столиці, Юдейів, як їх називає євангелист. Вони відріжнюють ся від простацтва троха більшим знанєм Письма св., більше рафінованою побожністю, а особливо більше покладливим послухом супроти власті; очі їх ненастанно звернені на ту власть, від котрої вони в кожній хвилі ждуть гасла, вказівки, як мають думати і що мають чинити. Старшина також вмішуєть ся між народ, щоби слідити за єго настроєм і осуджувати Пророка. Навіть зібрані в подвірю жерців або в великій залі нарад старшини, члени Синедріону, скептичні Саддукеї і нетолерантні Фарисеї, засліплені в своїй мудрости могли чути єго слова і певно декому з них трафляла до серця і до переконання отся наука, що для інших видавала ся такою скандальною. Тільки через недостаточне розрізненє тих елементів критика дійшла до хибних поглядів на Ісусів спосіб навчання в Єрусалимі. Тут він знайшов ся в центрі шкіл, в огнищі правовірної і традиційної науки, при самих дверех Синедріону, де розбирано і розв'язувано всі загадки релігійної казуїстики, де обсуджувано всі новости або демасковано фальшивих пророків. У Галилеї він промовляв часто до маси простолюдя; в Єрусалимі, в храмі він говорить до всіх, до народа з провінції і до жильців столиці, до впливових осіб із єрархії і до найславніших, найзнаменитших учителів закону. І ось єго наука, хоч в сути та сама, а змінена тільки що до форми, зводить ся тут на дві основні точки: що він є Син божий і від Бога прийняв функцію Мессії.

Що Ісус — післанець божий, значить, що єго місія походить від Бога, що він сам походить від Бога і що таким робом сама єго істота і єго особа рівна Богу, — отсе було питанє основне, питанє життя або смерті. Раз прийнявши, що воно так, виходило, що Ісус є одинокий проводир, за котрим треба йти, одинокий учитель, якого треба слухати, одинокий спаситель і одинокий освободитель; самій єрархії не лишало ся нічого, як тільки схилити перед ним чоло і піддати ся йому с повною вірою. Протівно, давши на се питанє негативну відповідь, Ісус в очах власті духовної не був нічим, як тільки фальшивим пророком, його треба було завдати під строгий суд Синедріона і по закону йому грозила загибель. Богохульство в очах Жидів і після формули

законної було „підриванем основ“. А святими основами вважали ся Бог, храм і закон. Перечити єдності Бога, вічності храму і закона, се був великий релігійний злочин. І чуючи, як Ісус рівняє себе Богу, потожсамлює себе з ним, проголошує, що він така сама істота як Бог. Жиди кричали: „Блюзнить!“. Очевидно ті виродки-законники не розуміли правдивого значіння назви Мессії. Божеська влада мессіянічного героя, про котру так виразно писали пророки і голосив Ісус, для них була тільки богохульством; вони закривали очі і відвертали ся від него, бо сей Мессія зовсім не підходив до їх утертих виображень ані до їх національної пихи. Та навіть коли би законовчителі були в принципі й признали божеську владу свого Мессії, то опозиція проти особи Ісусової була така завзята, що бачучи, як він присвоює собі титул святого і божеську гідність найвишого Зісланця, вони були би таки викляли його і побили камінем, як фальшивого пророка. Та Ісус не подавав ся. Супроти гніву людського він заховував завсідги ту рівновагу, яку дає святість і правда. Остатній раз він віддалив ся з Єрусалима, щоб не прискорювати розвязки драми, яка йшла між ним і владою духовною. Покидаючи сей город, щоб іти до Перей, він ще раз озирнув ся на него, повний нескананого смутку в душі. Він верне сюди, щоб умерти.

Пригода, котрої наслідків ніхто не передвиджував, скоротила его побут у Перей і прискорила кінець его життя. Був один дім у Бетанії, де Ісуса приймали гостинно в часі его побуту в Єрусалимі, де господарі витали його як Пана і приятеля з вірою і любовю. В тім домі настав великий смуток. Лазар занедужав. Его сестри, Марта і Марія післали до Ісуса звістку: „Господи, той котрого ти любиш, нездужає“. Ісус прийшов і застав свого друга Лазаря вже похороненого перед чотирма днями. Він наблизив ся до гробу, велів піднести камінь, котрим гріб був привалений, і перед усіми, помоливши ся, крикнув сильним голосом: „Лазаре, встань у гору!“ І похоронений зараз устав, хоча его руки й ноги були повязані плахтами а лице покрите хусткою.

— Розвяжіть його, — промовив Ісус, — і пустіть, нехай іде.

Богато Жадів, що були зійшли ся у Марти і Марії, увірили в Ісуса, бачучи отсе чудо. Та інші уперті побігли до Фарисейв до Єрусалима і розповіли їм усе, що стало ся

в Бетанії. Вони належали до тої раси, котрої засліплення не пробє ніщо, навіть ясний блиск сили і доброти самого Бога; про них справедливо сказано було слово в притчі про лихого богача: „Навіть коли би мертвий воскрес, вони не повірять“.

VI.

Синедріон дуже збентежився подіями, що розворушили весь народ при самих брамах столиці і в самій столиці. Скликано врочисту нараду. Архіереї і книжники почали міркувати. „Сей чоловік, — мовили вони, — має надзвичайну силу, робить чудеса за чудесами. Що нам чинити? Коли його лишимо в спокою, то весь народ піде за ним. Прийдуть Римляне і зруйнують наш город і нашу народність“. В очах влади Ісус зробився публичною небезпекою. Він був небезпечний не тільки для спокою, але навіть для існування цілого краю. Трудно зрозуміти легкомисність і дивоглядність такого суду. Яким способом міг Синедріон помішати рух людський викликаний Ісусом з політично-релігійною агітацією такого Юди Гаулоніта? Чи Ісус не брався до діла з найбільшою обережністю, поборюючи в поглядах народних фальшивий месіянїзм, що мав бути відбудованєм жидівської держави і освободженєм національним? Чи у Галилеї він не відкинув з обуренєм світського царювання, яке йому предкладали? Чи він не оминав завсїгди, навіть у Брусалимі, назви Мессії, що давала поле до різних толковань і чи не силкувався дати їй чисто духовне розумінє? Чи він не платив податку і не шанував пануючих властей? Всі ті факти були звисні всякому; члени Синедріону, що від початку єго публичної діяльності не переставали шпїонити і підглядати Пророка, мусіли також знати все те. Але збори завсїгди бувають гірші від осібників. Своєкористні цілі, дрібні пристрасті, утерті виображення засліплюють і задурюють їх. Духовенство не могло дарувати Ісусови тої погорди, з якою він відносився до пустих обрядів, що були жерелом доходів жрецьких. Ще гірше ненавиділа його партія фарисейська за те, що він виявляв народови єї проступки, розкривав єї фальшиву науку і пиятував єї лицемірство; ся партія була огірчена тим впливом, який Ісус мав на народ і єго претензією бути чимсь висшим від пророка і навіть від самого Мойсея. А верства аристократична зложена з Саддукеїв, боялася Ісуса і погорджувала ним: боялася, щоби скупивши

довкола себе народ не заколотив супокою, бо ті люде тремтіли перед Римлянами, а розгорячковане юрби наповнювало їх переляком. Нехай буде що хоче, щоби тільки без агітації та без розрухів! Спокій за всяку ціну, — отсе їх оклик. З того однісінького погляду ті ситі консерватисти осуджують людей і події; що до сего погляду вони не розуміють ніяких уступок. У найвишій раді вони мали перевагу. Архіереї, члени великих фамілій Фабі, Каміт, Боетос, Кантарос і Ганан були Саддукеями. Супроти Ісуса вони будуть невмолімі.

В економії божого кермованя долею людськості смерть Ісусова була конечною; „він мусів умерти не тільки для вратованя Ізраеля, але для того, щоби зібрати в купу синів божих, розсипаних по всьому світі“. Злочини мають також своє місце в еволюції людства. Найбільша несправедливість, сповнена на найсвятійшій Істоті стала ся вихідною точкою відновлення людськості і царства божого. Ісус зраджений одним підкупленим учеником, був арештований у ночі в саду Гетсемані по той бік Кедрона. Потаємно завели його до палати Каїфи, щоб його судити. Після підризовочного протоколу, в котрому архіерей, члени ради і верховоди попівської верстви надаремно підшукували якого фальшивого свідoctва, щоб умотівувати засуд на смерть, Каїфа врочисто завдав Ісусови рішуче питанє „Заклинаю тебе живим Богом, — мовив він, — скажи нам, чи є ти Христос, Син благословенного Бога?“

Ісус, що в публичному житю остерігав ся приймати титул Христа, так хибно толкований опінією народньою і навіть самими вченими, але завсїгда видавав себе за Сина божого перед народом, перед Фарисеями і перед висланцями Синедріона; Ісус, що виріс, навчав, працював серед них тільки для того, щоби показати своє божеське походженє, запитаний архіереєм і знаючи, що его відповідь буде для него засудом на смерть, не завагував ся перервати мовчанку і дати свідoctво найвишій правді.

— Так є, як кажеш, — відповів він, — і настане той день, коли побачите Сина чоловічого сидячого праворуч у почеси в Бога і ходячого по облаках небесних.

Отся врочиста заява містила в собі всю его науку про его особу і его ціло і пригадала его суддям те, що їх найбільше вражало: уділ Сина чоловічого в могутности самого Бога, значить, его правдиве божество. Обвинувачений

чинив себе великим аж до високости Бога і заповідаючи своїм суддям, по словам пророка, свій поворот над облаки, давав їм до пізнання, що колись вони стануть перед єго трибуналом. Се був справжній скандал Архіерей на знак свого обурення роздер на собі одежу. Тут уже не було по що розбирати, чи обвинувачений має право звати себе Мессією ані переслухувати свідків. Претензія до уділу в неподільній славі божій, узурпація Божества були очевидні; ніхто ніколи не чував подібного богохульства.

— Ви чули, — мовив Каїфа, — він хулив. По що вам іще треба свідків? Як вам здасть ся?

Нарада була не довга. Всі в одній хвилі признали його винним смерті. Здивуєть ся дехто, що зараз по засудженю Жиди не побили Ісуса камінем, як пізнійше укаменували Степана. Але від коли вони піддали ся панованю римському, від коли архієреї були змушені зректи ся всеї своєї самостійности і політика саддукейська мала перевагу в Синадріоні, право меча — та головна признака самоправности — не була в їх руках. Найвисша рада навіть у таких справах, що належали до єї осуду, не могла виконувати кари смерті; вона тільки видавала засуд, та засуд сей робив ся остаточний і правосильний аж тоді, коли його потвердив римський губернатор. Виконанє засуду належало до римської влади і єї органів.

Ісуса завели перед Пилата. Надармо пробував Пилат і хитрими і жорстокими способами вратувати Ісуса. Супроти жидівського фанатизму, що закидав Ісусови, буцім то він бунтував народ проти римської влади і прикладав собі титул царя, губернатор таки подав ся і вмивши собі руки перед народом та мовивши: „Я не винуватий крови сего праведника“, він видав Ісуса, щоб його повісили на хресті. Смертна кара Ісусова відбула ся в п'ятницю около полудня близько мурів Єрусалима на місці званім Гольгота, в р. 783 від заснованя Риму а в р. 30 ери християнської. Коли його підняли в гору на хресті, єго перші слова, се були слова прощення: „Отче, пробач їм, бо не знають, що чинять“.

По тригодинній агонії він видав остатній голосний крик: „Отче, в руки твої віддаю мойого духа“. І він схилив голову і спустив дух.

Була девята година і скрізь зробило ся темно, немов підчас затміння сонця. Велика заслона церковна, що закривала вхід до Святая святих, роздерла ся на двоє від гори

до низу. Земля затрясла ся і скали порозсідали ся. Гроби порозкривали ся самі собою, а трупи праведників, що спочивали в них, повставали. Отсі чудесні прояви, котрих свідком була сама Палестина і Юдея, показують могучий звязок, який сполучує Ісуса с природою, з небом, з землею, з людством. Сонце затемнюєть ся, земля здригаєть ся, все почуває смуток в тій жалісній годині. Смерть Рознятого, се одночасно кінець і початок цілого світа. Старий світ поборений, новий починаєть ся. Ота свята заслона, що скривала неприступний осідок Бога, тепер роздерта. Мозаїзм, елементарний закон, як його називав св. Павло, від тепер тратить обовязкову силу. Храм зруйнований. Жертва, що отсе конає, введе нас своєю кровю до правдивого Святого святих, котрого тамто було тільки прообразом. Навіть мертві почують его голос; житє, що пливе з него, наповнить увесь світ; гроби повідкривають ся, а ті, що в них спали, воскреснуть.

Патер Ф. Г. Дідон.

Ісус Назаретянин.

I. Життя і діло Ісусове.

„Найважнійша подія в історії світа, — сказав Ренан, — се була та революція, через яку найкращі частини людськості перейшли від старих релігій, обнятих неясною назвою поганства, до релігії, основаної на вірі в одного Бога, в Трійцю, у втілене Сина божого. Для підготовання переходу треба було що найменше 1000 літ. Тай сама нова релігія потребувала мало що не 300 літ, щоб остаточно уформувати ся. Та початок сеї революції, се факт історичний, що відбув ся в часі пановання Августа і Тіберія. В ту пору жила людина висока душею, що своїм смілим починанем і любовю, яку зуміла розбудити, витворила основу і поклала вихідну точку будущої віри людськості“. Погляньмо ж, які матеріали має в руках історик, щоби змалювати докладно особу Ісуса Назаретянина, основника християнської релігії.

В першій ряді треба би пошукати жерел поганських, та їх майже зовсім не маємо. Всего на всего є у Таціта згадка, що початок християнства відносить ся до якогось Христа, що був покараний смертю за пановання Тіберія на розказ прокуратора Понтського Пилата, т. є. між роками 26 а 36 ери християнської, майже три чверти століття перед часом, коли Тацит писав свою Літопись (Annales). Те, що пише Светоній про нову релігію, є майже незначуче, а знаменитий лист Плінія до Трояна — підозрений. І жидівські жерела не подають нам нічого певнішого: вони мають характер зневажливої полеміки, окрім уступу у Йосифа Флавія, котрого неавтентичність загально признана критикою. Таким способом нам лишають ся як властиві жерела тільки книги Нового Завіта, т. є. самі свідоцтва таких людей, що при-

знавали Ісуса Назаретянина Мессією. Тай між тими книгами ми можемо вважати за документи, що безпосередно відносять ся до нашого предмету, тільки євангелія, котрих зміст ми розібрали і котрих характер ми вияснили в статті про євангелія (гл. Житє і Слово т. III).

Там ми виказали, що чотири євангелія канонічні були творами в основі своїй догматичними, написаними в остатній чверті першого віку нашої ери (євангеліє св Івана написане навіть в початку другого століття) і то в тій цілі, щоби доказати, що Ісус Назаретянин в повній мірі справдив ті умови, які повинен був сповнити Мессія або Христос очікуваний Жидами; що він в повні виявив у собі той тип, начеркнений у жидівських святих книгах, виявив своїм навчанем, своїми чудесними вздоровленнями і своєю смертю на хресті та опісля славним воскресенєм. В якій мірі автори євангелій поприкроювали автентичні спомини, що дійшли до їх відомости, відповідно до потреб догматичної рамки, про се між новітніми істориками життя Ісусового нема згоди. Нам приходить ся показати ті різні погляди, які тепер висказують ся, а читач може собі прихилити ся до того, який йому буде до вподоби.

П гляди, яких держать ся сучасні вчені на історичну вартість євангелій, можна звести до двох: 1) погляд консервативний і 2) погляд критичний. Перший з тих поглядів хоч і не перечить, що факти вплетені в євангелія, уложені там в той спосіб, що мають служити доказами для догматичної цілі, та про те стоїть на тому, що всі ті факти автентичні. Задачею історика життя Ісусового буде таким робом не що, як тільки поукладати ті факти в такім звязку, щоби всі вони становили одну цілість, не вважаючи на різниці хоч би тільки поверхові, які знаходимо між поодинокими євангеліями чи то в подробицях оповідавя чи в повязаню фактів одних з одними. В тім дусі ковкорданції або гармоністики dokonano в остатніх роках кілька праць безперечно компетентних; авторами їх були такі писателі, як аббе Фуар і патер Дідон з табору теологів католицьких і Е. Прессансе з табору протестантського. Автори ті, хоч и не у всьому згідні с собою, виходять з того погляду, що не годить ся відкидувати ані одної подробиці з євангельських оповідань. Від своїх попередників вони різнять ся головнотим, що посвятили немало зусилля на те, щоби змалювати особу Христову на тлі географії палестинської і орієнталь-

них звичайів, допомагаючи собі особистим пізнанем Палестини і значними здобутками історичного пізнання тих часів, а особливо пізнання жидівського життя духового в першім віці нашої ери. Коли читач пригадає собі наш вельми докладний розбір євангелій, то легко зрозуміє, що котре не-будь із них, особливо євангеліє Маркове, можна взяти за канву оповідання, а вставляти туди частки із євангелій Луки, Матвія і Івана на відповідних місцях; та замість Марка можна покласти основою чи то Луку, чи Матвія, чи Івана, доповнюючи його даними, що містять ся спеціально в трьох інших: та можна ще боронити типу мішаного, подекуди персонального, не беручи виразно за основу жадного євангелія. Бачимо з сего, що навіть держачи ся в границях найсти-слійшої ортодоксії, можна малювати життя Ісусове в ріжний спосіб, залежно від ріжних вихідних точок. Се така недо-года, котра зражує многих теологів, так що вони думають, що ліпше держати ся простого коментованя євангелій, ніж висилювати ся на відтворене історичного візерунка особи Ісусової. Інстинктивно почувають ті вчені, що дуже легко попасти в прикру дисгармонію маючи перед собою з одного боку задачу — написати біографію, значить, змалювати чо-ловіка, що ставить собі метою осягнути се або те при по-мочи впливів природних, а з другого боку в жерелах ма-ючи образ життя, де що хвилі вмішують ся впливи надзми-слові. Чудесний елемент, що тут, в тім самотнім випадку, являється натуральним впливом догми про втілене Сина бо-жого, вяже ся дуже лихо с таким порядком фактів, який ми називаємо природним. Хто приймає в цілості оту догму, чи може і чи сміє він опирати ся на природнім порядку фактів, немов би оповідав про звичайного чоловіка? Як бачимо, за-дача писателя, що бажає списати „життя Ісуса“ з погляду традиційної ортодоксії, хоч і як легкою видається на пер-ший вид, має в собі дуже багато трудностей.

Велике число новочасних писателів стоїть на іншій, критичній становищі. Вони говорять: чи в основі тих єван-гелій, що описують діяльність Ісусову з виразним наміром, впоїти в своїх читачів віру в те, що Ісус був Мессією, Христом, і порядкують факти відповідно до сего анологе-тичного наміру, не можна і не треба шукати реальних спо-минів про галилейського реформатора? Задля того треба з євангельських оповідань зробити вибірку, повикидувати де-які частини, звести деякі факти до пропорцій дійсности,

одним словом, зробити методичний і розумний добір із матеріалів, які маємо під рукою. Для такої композиції дуже багато матеріалу підготував Едуард Рейсс, один із найзнаменитіших сучасних екзегетів, а про те й сам він мусів признати, що євангелія дають нам можливість відтворити в автентичнім виді науку Ісусову, але не дають матеріалу для его життєпису в тіснім значіню сего слова. Сей самий погляд висловлює д. Сабатіє твердячи, що в тексті канонічних євангелій треба дошукувати ся zostankів первісної літератури, що була безпосереднім відголосом дійсности і пізнійше вийшла в писання канонічні. Ось які мали би бути сліди тої первісної літератури, о скільки докладний розбір може ствердити їх істнуванє і вилучити їх із теперішнього тексту:

„1. Зміст проповіді св. Петра списаний Марком, его учеником і товмачом між роками 60—70. Се писанє становить основу нашого теперішнього євангелія св. Марка, а его первісні обриси можемо вислідити порівнюючи се євангеліє з євангеліями Матвія і Луки, бо в однім і в другім євангелію переписувано частями первісне писанє св. Марка.

„2. Збірку проповідей, речень і притч Ісусових, списану мовою арамейською самим Матвієм. Ся збірка без сумніву старша від первісного оповідання Маркового, може бути датована на 10 літ вчаснійше і має неоцінену вартість, бо дає нам можливість виробити собі докладне виображенє про автентичне навчанє Ісусове. Ся збірка ходила по руках в кількох перекладах грецьких, з досить численними та зовсім не важкими відміннями. Лука і автор того євангелія Матвієвого, яке ми тепер маємо, мали в руках дві відмінні копії сего писання Матвієвого, і ми можемо дуже добре контролювати одну копію другою. Наше теперішнє перше (Матвієве) євангеліє було написане вельми талановитим редактором. Після нового плану і маючи на оці виразну мету апологетичну він звів до купи зміст писання Маркового і „Промови“ (*λογία*) Матвієві, додаючи до них ще дещо з устних переказів, котрі задля сего в очах критики являють ся не такими гідними віри.

„3. У Луки ми знаходимо крім первісного оповідання Маркового і „Промов“ Матвієвих ще третій вельми цінний документ. Є се „Євангеліє подорожів Ісусових“ (IX, 5—XVIII, 44) великий уривок оригінальний і властивий тільки одному Лупі, де знаходять ся почасти такі факти, як відвідини Ісусові у двох сестер Марти і Марії, історія митника Закхея

В книгарні Ставропігійській можна дістати ще ось які твори:

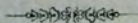
	кр.		кр.
Драгоманов М. Авст.-рус. спом.	60	Франко Ів. Іван Вишенський і	
— Чудацькі думки	50	его літер. діяльність 1 г.	
— Листи на наддніпрянську		— Свинська конституція	5
Україну	50	— Пяниця, легенда	5
— Оповідання про заздрих бо-		— Як пан собі біди шукав	5
гів	10	— W kwestji polsko-ruskiej	10
— Про братство Хрестителів		— Южно русская пасхаль-	
на Україні	10	ная драма	50
— Віра і громадські справи	2	— Зівяле листе, опр.	1 г. —
— Z dziejów liberalizmu w		— Апокріфи старозавітні 2 „	—
Rosji	30	— Учитель, комедія	30
— Листочки до вінка на мо-		— Як я став казенним ра-	
гилу Шевченка	10	дікалом	10
— Старі хартії вільности	30	Кравченко Уляна. На новий	
Шевченко Т. Поезії заборонені		шлях	10
в Росії	50	Кримський А. Народні казки та	
Заневич Ів. Знесене панцини		вигадки В. Клоустона	50
в Галичині	50	— Ескізи	50
Франко Ів. В поті чола	1 г. 50	— Шаг-наме Фірдовсія	30
— З вершин і низин	1 „ 50	Щурат Василь. Легенда про св.	
— Захарь Беркуть	1 „ 30	Юліяна милосер. Флобера	10
— Фавст Гете, ч. I	1 „ 50	— Пісня про Роланда	50
— Без праці, казка	20	Греб Павло. Пролісок, збірка	
— Вибір поезій Г. Гейне	50	віршів	20
— Лис Микита (друге вид.)	50	— З півночі, вірші	20
— Донь Кіхоть	40	— З чужого поля, переклади	20
— Украдене щасте, драма	30	— М. Г Чернишевський	10
— Сон Святослава, драма	40	Українка Леся. На крилах пісень	60
— Кам'яна душа, драма	10	Книга пісень Г. Гейне	50
— Жіноча неволя въ цѣ-		Лаврик М. Про читальні	50
сняхъ нар.	35	— М. П. Драгоманов, его юві-	
— Навернений грѣшникъ	10	лей і похорон	2 г.
— Вайка o dobrobycie	5	Товариш, часопис, кн. I.	50
— Абу Каземові капці	20	І ми в Європі. Протест галиць-	
— Едип царь, трагедія Со-		ких Русинів против ма-	
фокля	30	дарського тисячоліття	10
— Наші коляды	20	Хлопська бібліотека вип. V.	5
— Етимологія і фонетика в ю-		вип. III і 3 по	2
жноруській літературі	10	Вартовий. Яка тепер нар. шко-	
		ла на Україні	20

„Жите і Слово“

Рік 1-ий (том I. і II. разом 60 листів друку)	брошур.	5 г.
Рік 2-ий (том III. і IV.)	брошур.	5 „
оправлене в 1 том		5 „
Рік 3-ій (том V.)		2 „ 50 кр.

Оповідка.

Наших прихильників просимо ширити „Житє і Слово“ і приєднувати йому нових передплатників. Кожду книжку можна набувати по 1 короні.

Передплата на цілий рік виносить 5 гульд., для Росії 10 руб., на пів року 2 гульд. 50 кр., а для Росії 5 рублів.

Адрес редакції і адміністрації: Львів, Кастелівна, вул. Крижова 12.

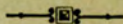

ЖИТЕ І СЛОВО,

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ПОЛІТИКИ І НАУКИ.

Видає

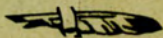
РЛьГА ФРАНКО.

Рік четвертий.

КНИЖКА III.

За Март 1897.

Л Ї В І В.

З друкарні Ставропігійського Інститута,
під зарядом Іоакима Греняка.

1897.

В книгарні Ставропігійській можна дістати ще ось які твори :

	кр.		кр.
Драгоманов М. Авст.-рус. спом.	60	— Сви́ньска конституція	5
— Чудацькі думки	50	— П'яниця, легенда	5
— Листи на наддніпрянську		— Як пан собі біди шукав	5
Україну	50	— Звірячий бужет	2
— Оповідання про заздрих бо-		— Історія кожуха	2
гів	10	— Що таке була панщина	2
— Про братство Хрестителів		— W kwestji polsko-ruskiej	10
на Вкраїні	10	— Южно-русская пасхаль-	
— Віра і громадські справи	2	ная драма	50
— Z dziejów liberalizmu w		— Зівале листе, опр.	1 г. —
Rosji	30	— Апокріфи старозавітні	2 " —
— Листочки до вінка на мо-		— Учитель, комедія	30
ги́лу Шевченка	10	— Як я став казенним ра-	
— Старі хартії вільности	30	дікалом	10
Шевченко Т. Поезії заборонені		Кравченко Уляна. На новий	
в Росії	50	шлях	10
Заневич Ів. Знесенє панщини		Кримський А. Народні казки та	
в Галичині	50	вигадки В. Клоустона	50
Франко Ів. В поті чола	1 г. 50	— Ескізи	50
— З вершин і низин	1 " 50	— Шаг-наме Фірдовсія	30
— Фавст Гете, ч. I	1 " 50	Щурат Василь. Легенда про св.	
— Без праці, казка	20	Юліяна милосер. Флобера	10
— Вибір поезій Г. Гейне	50	— Пісня про Роланда	50
— Лис Микита (друге вид.)	50	Греб Павло. Пролісок, вірші	20
— Донь Кіхоть	40	— З півночі, вірші	20
— Украдене щастє, драма	30	— З чужого поля, переклади	20
— Сон Святослава, драма	40	— М. Г. Чернишевський	10
— Кам'яна душа, драма	10	Українка Леся. На крилах пісень	60
— Живнуча неволя въ пѣ-		— Книга пісень Г. Гейне	50
сняхъ нар.	35	Павлик М. Про читальні	50
— Навернений грѣшникъ	10	— М. П. Драгоманов, его юві-	
— Вайка о dobrobycie	5	лей і похорон	2 г.
— Абу Каземові капці	20	Товариш, часопись, кн. I	50
— Едіп царь, трагедія Со-		I ми в Європі. Протест галиць-	
фокля	30	ких Русинів против ма-	
— Наші коляди	20	дарського тисячолітя	10
— Етимологія і фонетика в ю-		Хлопська бібліотека вип. V	5
жноруській літературі	10	вип. III. — IX по.	2
Франко Ів. Іван Вишенський і		Вартовий. Яка тепер нар. шко-	
его літер. діяльність	1 г.	ла на Україні	20

„Жите і Слово“

Рік 1-ий (том I. і II. разом 60 листів друку) брошур.	5 г.
Рік 2-ий (том III. і IV.) брошур	5 "
оправлене в 1 том	5 "
Рік 3-ий (том V.)	2 " 50 кр.

ПОЛЯКИ І РУСИНИ.

Найновіші вибори у Раду державну в Галичині варті особливої уваги не тільки через те, що за для нечуваних навіть у сій країні виборчих надужитъ і насильств вони стали сумно звісні й далеко за границями Австрії, але й з іншого, трохи глибошого поводу. Вже те одно, що сим разом східня й західня Галичина були властями трактовані нерівно, що виключно у східній Галичині вийшли найбільш і найнечуваніші надужитя, при котрих убито 10, ранено 30 і арештовано поперх 500 людей. тим часом як у західній Галичині, з виімком дрібніших, майже самопонятних у Галичині невластивостів, не вважаючи на живу агітацію, пішло зовсім мирно, — вже се одно дає найновішим виборам у Раду державну особливе пятно і силує нас слідити за глибшими мотивами сеї чудної появи. За тим те, що ся нерівність виборчої тактики була докладно розділена між обі братві національності, заселяючі Галичину, між Поляків і Русинів, і то так, що Поляки мусіли приймати лекше, а Русияи ж тяжче трактоване, веде само собою до питання: яку вагу може мати ся найновіша подія для братнього, спільного життя обох народів, що єї викликало і що далі вийде з неї?

Може воно нелишне нагадати, що Поляки й Русини, не вважаючи на близьке етнографічне свояцтво і територіальне сусідство, ніколи не були добрими братами. Зараз у початках свого історичного життя пошали обі нації в супротивні культурні й релігійні круги, бо Русини одержали

Християнство і найважливіші церковні інституції з Візантії, початки письменности від південних Слов'ян, що теж були під впливом Візантії, тим часом як Поляки через християнство по латинському обряду були прилучені до культурних впливів Заходу і сфери впливів римської держави. Через те ми бачимо ще в XI і XII століттю, як Поляки й Русини часто воюють між собою, і коли під кінець XIII століття роздроблена на багато самостійних князівств южна Русь упала жертвою монгольсько татарського нападу, вона була в XIV століттю підбита частинами Польщею (так звана Червона Русь, теперішня Галичина) і Литовцями. Коли ж у 1386 р. через подружжя польської королеви Ядвіги з литовським великим князем Ягайлом Литва була зєдинена федеративно с Польщею, стало проявлятись у польського правительства і польської шляхти систематичне змагання, не тільки обсадити руські землі й забезпечити їх для польської держави, але й вілляти Русинів релігійно і національно с Поляками, що їм із руською шляхтою майже зовсім повело ся, а непокірних, то б то всю масу простого люду, як найбільше придавити соціально і культурно. Сі змагання скінчили ся фатально і для Русинів і для Поляків. Бо коли Русини втерляли через те свої вищі верстви, були відіхнуті від цивілізації й сотні років держані в ставі релігійного і національного пониження та суспільної неволі, викликали Поляки своїм гнетом страшенну реакцію проти себе, що проявила ся кровавими козацькими війнами 1648—1708, вичерпала найкращу силу польської держави і нарешті поперла її до кінцевого упадку. Потомки тих южно-руських магнатів, що колись, притягнені польською силою, зрадили власну народність і перейшли до Поляків, тепер перші зрадили й прошахрували самостійність Польщі чужим державам.

Польська держава мала сповнити дві великі історичні завдання, що разом чинили дві великі умови її власного існування. Яко огниво між Сходом і Заходом, між Німцями і Слов'янами, мусіли Поляки бути політичним кристалізаційним осередком для слов'янських племен, що жили на північному заході над Лабою і Балтійським морем, мусіли боронити їх від денаціоналізації і германізації, і разом заповнити своє панованне над Балтійським морем. Із другого боку мусіли Поляки давати захист і руському племю, що жило на південному сході, від небажаних татарських нападів, постарати ся завоювати жерело тих нападів, кримський

ханат і таким чином одночасно розширити своє пановане аж над Чорне море і скріпити його. Ні одної з цих великих завдач не сповнила польська держава. Не вважаючи на велику перемогу над німецькими хрестоносцями коло Грунвальду і Танненберга 1410, вона таки дозволила германізувати поморських Слов'ян і таким чином утратила береги Балтійського моря; своєю ледащою національною, релігійною і соціальною політикою вона пхнула Русинів в обійми їх найтяжчих ворогів, Татар і зати́м Великорусів, і через те була далеко відперта і від Чорного моря. Вона втратила так найважливіші підвалини своєї економічної і політичної сили і нарешті мусіла упасти.

Удари, що знищили польську державу, збудили польську націю до нового життя. Століте після розділу Польщі було свідком не тільки великого зросту польської літератури, штуки й наукової праці, але також майже безпереривної, многовидної боротьби за відбудоване політичної сили і самостійності Польщі. В сій боротьбі, що мусить к ждого, навіть противника польських політичних змагань, наповнити подивом для завзятости і жертволюбности польської нації, можна виразно розрізнити два періоди — романтичний і реалістичний. Романтичний період почався хлопським повстанням против Росії, імпровізованим 1794 генералом Косцюшком, а скінчився повстанням р. 1863. Характеристичною прикметою сего періоду була наївна віра польської інтелігенції, що простий люд чує втрату польської самоуправи так само болюче як пануючі класи і що треба тільки гучного патріотичного поклику, обіцянки будучої вільности й рівности, і вся народня маса запалить ся до повстання для боротьби за відбудоване Польщі. Як глибоко отся ілюзія була вкорінена в думках польських патріотів, доказує факт, що навіть страшенна лекція р. 1846, коли польські хлопці в західній Галичині найжорстокішим способом повбивали польських патріотів, що лагодили ся до революції против Австрії, не змогла польських патріотів навчати чогось кращого, і треба було ще дальших лекцій в рр. 1848 і 1863—64, аби бодай більшу частину нації вилічити від сеї романтичної ілюзії.

Новий період у польських реставраційних змаганнях, що я назвав реалістичним, починає ся двома появами, майже рівночасними, що виривають рівночасно з остатнім проблеском польського революційного романтизму: повстанням, з одного

боку, так названої позитівістичної школи в Варшаві і, з другого боку, доктрини а потім і партії Станьчиків у Галичині. Хоч і які різні були ці появи що до їх форми і їх тенденцій, по суті вони таки були одно й те саме — реакція протів революційного романтизму, вітхнена перекопанем, що дотеперішня дорога не веде ні до чого, що конче треба поглибити працю. Ріжниця була тільки та, що в Варшаві дійшли до сеї свідомости міщане і дрібна шляхта, в Кракові галицькі шляхтичі й магнати. Через те поданий в обох місцях поклик „органічної праці“ викликав у Варшаві й Конгресівці живу літературну і наукову продукцію, що все тісніше пристає до новіших змагань в Європі, виховує такі таланти як Елізу Оржешкову, Сенкевича, Свєнтоховського, таких критиків як Хмєловський, істориків як Корзон, Павінський і Яблоновський тай довгий ряд солідних учених у найріжніщих фахах. Отся літературна і наукова праця мала гарний вплив і на громадське й економічне житє, і хоча польська нація під російським правлінням мусить держати ся з далеку від політики, то все ж таки тепер Варшава є осередком польської просвіти і польського духового житя.

Зовсім інакше показала себе польська „органічна праця“ в Галичині. Через більшу політичну волю і низчий ступінь просвіти й економічного розвитку, тут у середніх верствах польської інтелігенції старий революційний романтизм бував далеко довше ніж у Конгресівці, пускав чудні баньки з мила ще підчас російсько-турецької війни в формі тайних організацій для вербованя польських полків, що мали йти на поміч Турції, тай ще й тепер має свій орган у слабосильній „Gazecie Narodowej“. А що отсі романтики найрадше витали в сумрачній будущині або губили ся в фантастичних політичних комбінаціях і решту свого вільного часу вживали на оборону своїх ідеалів, то б то фанатичне безаче-щенє своїх противників, то поле конкретних політичних по-яв і потреб оставало ся зовсім незаняте, і таким чином політичві реалісти, що були прозвані Станьчиками*), легко

*) Станьчик був надворним блазнем одного з польських королів і, на кілько ми знаємо, не займав ся станьчиківською політикою. Та его ім'я було надужите для заголовка книжки „TeKa Stańczyka“, що була одною з перших маніфестацій нового напрямку, немов его програмою тай приклеїла на звесь напрямок ім'я того надворного блазна — не без символічної ворожби

зможли не тільки перетворити по своїйому плянови всі автономні інституції в краю, але й обсадити найвпливовіші місця своїми прихильниками і таким чином фактично захопити пановане в краю у свої руки. Їх політичний і соціальний ідеал вийшов із певно дуже однобічної свідомості хиб історичної Польщі. Стара Польща — казали вони — упала через недостачу, з одного боку, сильного правительства, а з другого суцільності й дисципліни серед пануючої класи, шляхти, через *liberum veto* і *liberum consensu*. Значить, коли Польща має бути коли небудь збуджена до нового політичного життя, то се може стати ся тільки в таким разі, коли ці органічні хиб польської натури будуть усунуті. Поляк повинен навчити ся строго управляти і піддаватись строгому правительству. Звісно, управляти повинні тільки ті Поляки, що призначені на те вродженням, маєтком і традиціями. Таким чином соціально-політична програма Станьчиків виходить на таке: шляхтичі, се родимі провідники й управителі народу; всі вигідні; впливові посади в краю повинні бути обсажені шляхтичами; шляхтичі повинні старати ся мати як найбільший вплив на всю Австрію, бо тільки тоді, коли польська шляхта стане багатою, шанованою і впливовою, можливе відродження вітчизни, або властиве тоді вітчизна ео ірсо буде відбудована.

Оба ці методи „органічної праці“ с часом перемішали ся. Варшавський метод, перенесений у Галичину, дав товчок до повстання соціалістичного руху і пізніше до повстання польської людвої партії, а краківський метод, ви-несений за границі Галичини, став матірю „троїстої лояльності“, появні форми котрої були недавно в „Zeit“ майстерно описані одним Поляком.*)

Та в усіх польських програмах і ідеалах є точка, с котрої найкраще можна випробувати їх політичну і культурну вартість, а то є питане про їх відносини до Русинів. Аби як слід оцінити ті відносини, треба не забувати, що всеї польської нації є несповна 15, а руської поверх 25 мільонів душ, котрі заселяють більше або менше збитими масами величезний простір країн від Сяну аж по західній

*) „Das dreieinige Polen und die dreifache Loyalität“ (Триєдина Польща і троїста лояльність), нр. 127 „Zeit“.

Кавказ. Що до соціального стану обох націй, то руська (українська) нація, що правда, не має шляхти, та має в російській Україні чимало більших ґрунтових власників, кулців, великих промисловців і високих урядників, у котрих по при їх російський патріотизм чим раз більше ширить ся і кріпне національна українська свідомість. Польську націю соціально можна порівняти зо скісно пливучою в воді кригою леду: один, західній бік криги є під водою, другий, східний поверх води. На заході, у Шлезії й Великопольщі вищі верстви є німецькі і по найбільшій частині тільки мужики й робітники польські, тим часом як на сході, у східній Галичині, Волині. Поділі та Україні по правім боці Дніпра нижчі верстви є руські і тільки більше чи менше дрібно посіяна вища верства є польська. Само собою розуміє ся, що національна і державна свідомість у вищих верствах сильніша і виразніша ніж у нижчих, і таким чином стало можливим, що польська інтелігенція й доси не перестала вважати южну Русь по Дніпро польською провінцією. Тим то ми й бачимо, що в усіх польських реставраційних планах від р. 1830 і доси южна Русь по Дніпро вважає ся частиною належною до цілости Польщі, що має бути відбудована. В романтичний період, коли майже безнастанно говорено про знасильовану народню душу, про народні серця жадні визволу та про народню волю, не питали в Русинів про ніяку народню волю, про ніякі історичні перекази, і хоть збирали й слухали українські народні пісні про криваві козацькі війни й різню, що справили гайдамаки 1789 в Умані серед польської шляхти, то все ж таки, бачить ся, не догадувались, що в сих піснях українська народня душа говорить досить виразно і недвозначно. А проте польські патріоти не перестали проповідувати руським мужикам ненависть до Німців і українським мужикам ненависть до Росіян як їх властивих гнобителів, поки руські мужики в Горожані коло Львова в р. 1846 польських патріотів, що йшли до повстання против Німців, по части люто не вирізали, по части звязаних не віддали в руки німецьких властей, і поки українські мужики коло Києва в р. 1863 не повторили того самого є польськими повстанцями в далеко більшій мірі. Та сі криваві лекції все ж таки не змогли Полякам вибити з голови думку, що Україна таки мусить бути перемінена на польську провінцію. Причину сего й не важко порозуміти.

Коли остаточно цілє усіх змагань польських патріотів— відбудованє Польщі, то зовсім натурально постає питанє, як уявляють собі ті патріоти сю будущу Польщу. Звісно, коли чуєш їх промови і читаєш їх програмівіписаня, то формально плаваєш у самій вільности й рівности, що має панувати в будущій польській державі. „Вільні з вільними й рівні з рівними“— се має стати найвищим законом. Та коли тільки дозволиш собі неспішно спитати ся, чи вільно буде Русинам не пристати до тої надмірної вільности і шукати собі щастя де інде, то як стій підвие ся страшенний крик про зраду, про криваві тіни Гонти й Залізняка (два провідирі-гайдамацькі в р. 1789), про 500-літню належність до куни і спільні перекази. Жаль тільки, що Поляки мають на оці виключно їх користи, Русини ж покушали тільки несмачного окрайця й доси не можуть його переварити! Одним словом, тут ми маємо перед собою другу редакцію звісного революційного девізу: *la liberté ou la mort* (воля або смерть!). Причина ж тому та, що істнує польської держави виключно в етнографічних границях польського люду просто немислиме. То була би країна без природних границь, без жадного устя ріки, без значних природних засобів, значить, твір зовсім не спосібний до житя. Слушно сказав недавно один польський патріот: „Хто домагає ся самостійної Польщі в етнографічних границях, зраджує святу польську національну справу“.

Значить, нема самостійної Польщі без провінцій, без Литви й южної Русі! Тепер же постає питанє, як довести ті провінції й живучі в них народні племена до того, аби вони жертвували себе для самостійної Польщі? Для шляхтичів се питанє дуже просте. А вже ж у тих провінціях непольська людність складає ся майже тільки з мужиків і пролетаріів! Значить, уже само скріпленє польської шляхти в тих країнах є єо ірсо здобутє тьх країн для будущей Польщі. А як треба робити, аби в непольській країні скріпити панованє польської шляхти, на те є східна Галичина клясичним взірцем. Держати люд у давнім польським підданстві й безправности тепер уже годі. Змодіфікована шляхетська рецента ось яка: поступати обережно, давати народови просвіту про око, самостійність про око, державний лад про око, добробут про око, та скрізь дбати про те, аби народ сими про око благадями не поцсував собі жолудка. Так основують ся в східній Галичині руські народні школи є польськими народніми вчителями, що часто зовсім не вміють по руськи; видають

ся руські учебники нав'яні польським патріотичним духом; так у руських народніх школах кладуть на науку польської мови й історії більшу вагу ніж на руську; руські народні вчителі переносять ся в західню Галичину, коли показують тільки слід руського патріотизму. Так проповідує ся молодіжі в східно-галицьких гімназіях систематично про вищу польську культуру, про належність до купи Поляків і Русинів до одного державного організму, про єдність руського народу і єго неспосібність до культури. Так у шляхетських органах запевняє ся нераз, що Поляки дуже люблять Русинів, що самостійність руського народу їм дорога, а про те треба бесконечних клопотів та інстанцій тільки для вижебрання однієїськи руського надпису на якім небудь судовім або поштовім будинку; а про те львівські Русини вимусили єдину руську народню школу в столиці краю дорогою довгого процесу і декретом найвишого трибуналу; а про те треба було формальні державної акції, якою була так названа Романчуківська нова ера, щоби спонукати польські політичні і автономічні влади бодай сям-там відповідати на руські подання по руськи; а про те руські гімназії у Львові і Перемишлі основано не на законній дорозі ухвалами сойму, але на дорозі розпоряджень міністерства просвіти, значить (у Перемишлі) тільки яко паралельки тамешньої польської гімназії, що с часом мала стати самостійною гімназією. Таким чином виходить, що не вважаючи на горячі запевнення в любові для руської національності з боку Поляків, руська східня Галичина таки зовсім має вид польської країни і навіть польські соціалісти у своїм лондонським органі звуть єя просто la Pologne autrichienne. Більшу частину державних і краєвих законів, особливо найважливіших політично, як закони про вибори, товариства і збори, галицькі власти виконують так, що дух тих законів по просту виходить на карикатуру і часто не вважає ся навіть на найвиразніший текст; нагадуємо тільки те, що при найновіших виборах до ради державної тайне голосованє, що загально вважає ся найкращою охороною незалежности виборів, у східній Галичині показало ся найкращим способом для проведення правительственных кандидатів, бо прихильні правительству виборчі комісії отворяли виборчі картки перед киненем їх до урни (ніби для того, щоби ніхто не вкинув двох карток!) і читали, або знов при скрутіні забирали вкинені ви-

борчі картки з іменами опозиційних кандидатів і клали на-
томісць виборчі картки з іменами правительствених канді-
датів. Так проєктують ся й ухвалюють ся шляхетською
соймовою більшістю львівською закони, котрі болючо крив-
дять селян у користь великих ґрунтових властителів і котрі
властиво треба вважати кодифікацією шляхетської самоволі
і жадоби панованя — вкажемо тільки на такі клясичні при-
міри як проєктований перед кількома роками закон про слуг,
як недавно ухвалений закон ловецький, як галицькі дорогові
й рибацькі закони і врешті від років ладжений громадський за-
кон. Що галицькі урядники є в душі більше польськими
патріотами ніж Австрійцями, можна б їм може простити, та
лежко порозуміти, що вживана ними народня педагогіка, яка
напр. проявила ся покаранем тих мужиків, що торік участ-
вували в масовій депутації до цісаря в справах виборчих
надужить у сентябрі 1895, що заявлені тоді урядниками
устні рішинці мужикам, як напр.: „Іди до цісаря, най тобі
дарує кару!“ і т. і., таки мусять викликати між народом
небезпечне заворушенє. Нераз бачить ся, немов би воно було
в чийсь інтересі, пхнути руський нарід до ворожих державі
кроків, до головної зради для того, аби потім вигідніше
при помочи австрійської державної власти кинути його під
ноги польській шляхті.

В галицькій соймі говорять ся часто й високопарно
про підняте народнього добробиту, про кредит для мужиків,
про домашній промислі так далі, та рівночасно визискує ся
мужиків через несправедливе отаксованє ґрунтового кататру
на 680.000 гульд. що року в користь великої ґрунтової
власности. Так за викуп права пропінатії, що було остан-
ком підданчих законів скасованих ще в році 1848, накинєно
на край а властиво на мужиків сплату суми 62 міліонів
гульд. Так грішми, що зложені мужиками, основує ся „краєвий
банк“ для ратованя головнє великої ґрунтової власности,
а мужика з єго кредитовими потребами наганяє ся в обійми
Жидів лихварів і не менче лихварських задаткових і креди-
тових товариств. Так викликану нечуваною нуждою масову емі-
грацію мужиків придавлює ся державною силою, або спра-
вляє ся на фальшиві дороги. Не треба бути надто глибоким
політиком, аби в усім отсім по пляну придуманім поступува-
ню бачити дійсну політичну систему, систему, котра, що пра-
вда, не є політично далекоглядна, не є людська ані навіть
австрійська, та за те є щиро й оригінально польсько-шляхетська

В честь польського імени треба сказати, що не вся польська нація прикладає руки до шляхетської політики; та, на жаль, мусимо сказати й те, що більша частина польських патріотів і демократів навіть не розуміє її. З боку тих патріотів і демократів видано інчий поклик, що повинен був відбудоване історичної Польщі погодити з новіщими домаганнями національної автономії. Значить, має бути відбудована не давня, шляхетська Польща, але з другого боку будуча Польща не має бути втиснена в вузькі національні границі польського люду; має повстати самостійна Польща в границях добровільної аттракції (*w granicach dobrowolnego sążewia*). Гарне слово та на жаль воно доси лишило ся теорією. Для виповнення сего добровільного притягання в Литві й Україні у новіщих Поляків таки за короткі руки. Та що вони й не пробували серйозно в східній Галичині, де будь що будь є найкращий ґрунт для їх змагань, прикласти сю теорію й виступати проти шляхетського методу правління, се дуже непевний знак того, як серйозно вони відносять ся до своєї теорії. Ще до недавна здавало ся, що власне польська людова партія держить ся кріпко сеї теорії та що польська мужицька організація з руською в спільній боротьбі проти шляхетського пановання розвиватиме се добровільне притягання. На жаль перша огнева проба, тільки що минула виборна кампанія, показала нестійність сего погляду.

Мужицька партія, що не хоче бути тільки ланкою на мужиків, мусить бути в першій раді соціальною. Особливо в Галичині, де вся мужицька верства стілько терпить від шляхетського пановання, соціальна боротьба против шляхти є неминучою доконечністю всякої політичної мужицької організації. І польська людова партія зразу групувала ся коло сего соціального оклику. Та мало-по малу і в органі і в агітації сеї партії стала брати верх чисто патріотична, національно-польська течія; соціальні інтереси відступали на зад і проводирі партії признали головною її метою не соціальну й політичну еманципацію мужицької верстви, а її націоналізацію, се б то пропаганду національних польських аспірацій і думки про відбудоване вітчизни. На ґрунті сего патріотичного змагання й зійшлись людорці зо шляхтичами.

Оклик: „Геть із солідарністю Кола польського в Відні!“ під котрим приготувляла ся виборча агітація польської людової партії, був заступлений помалу супротивним окли-

ком: „Солідарність усіх польських послів у Відні в національних справах є доконче потрібна“.

Психологічний процес, яким польська людова партія дійшла від одного оклику до другого для мене незрозумілий; коли сій партії піддано сей другий оклик з боку, то мусів се зробити якийсь дуже хитрий політик. Бо ж ясно як сонце, що вираз „національні польські справи“ шляхтичі розуміють зовсім інакше, чим людовці; шляхтичі розуміють тут зовсім конкретні, дотикальні, то є свої власні інтереси, а людовці звязують с тим словом доволі хиткі й абстрактні поняття; значить, у парламентарній боротьбі за конкретні інтереси людовці с таким окликом мусять завше програти.

Та от підчас останньої соймової сесії стало ся щось таке, що перемінило мимохітню зустрічу людвої партії з шляхтою на більше або менше явний союз. Брати Бадені в спілці з головачами станьчиківської партії придумали геніяльний план: відреставрувати коштом краєвого фонду старий польський королівський замок у Кракові і подарувати сю памятку старої великопольської пишноти, сю національну святиню історичної Польщі австрійському цісареві для звеличання 50-літнього ювілею єго панованя. Сим мала бути осягнена двояка ціль: одна — скріплене дінастії Баденіх у Галичині, що може давати цісареві такі королівські дари, друга — припечатане факту, що Галичина є зовсім польська провінція, і покладене угольного каменя для польського державного права в Галичині. Бо ж зовсім натурально, що відреставрований польський королівський замок з гори накладає думку про польського короля і що найближча завдача галицьких верховодів, впройнятих польським патріотизмом, буде перегонити помалу повяте австрійського цісаря в повяте польського короля. Се був піднеслий вид, як одностайно польська людова партія подала шляхтичам руку на се патріотичне починанє. В цілім соймі знайшли ся тільки три руські радикальні послы, що запротестували против єго державного замаху. Посол др. Окуневський, котрого граф Станіслав Бадені кілька мізут перед сею памятною подією особисто просив умильно, щоби тільки нічого не говорив, не вважаючи на те таки забрав слово і заявив, що руська нація добре розуміє се починанє, і при всій своїй лояльності супроти цісаря й дінастії мусить против того запротестувати з державно-правних мотивів. Важко розказати, яке

обурене викликав сей протест у соймі й усій польській пресі. Дра Окуневського лаяно огидним способом публично й приватно, та найцікавіше те, що в телеграмах до урядових і пів-урядових віденьських газет промовчано про єго протест і ухвалу соймову що до реставрації вавельського замку представлено як одноголосну і прийату з великим ентузіазмом. Польська людова партія зі свого боку причинила ся в своїх органах до лайки на дра Окуневського, а коли кілька день потім один із радикальних руських послів хотів поставити в соймі внесок, послі польської людвої партії відмовили йому підписів до того внеску, „бо ви — мовили вони — образили наші патріотичні почуття“. І тут польські шляхтичі почали заскакувати до послів польської людвої партії, шептати ся з ними, стискати їм руки, і з того вийшло те, що посол Бойко заявив на однім засіданні, що й польська людова партія є за солідарністю Кола польського у Відні, звісно, тільки в національних справах, за що польську людovu партію впевнено, що при виборах до Ради державної в західній Галичині польський центральний комітет не буде єї кандидатів поборювати серіозно.

Сим разом шляхтичі додержали слова,*) та на жаль польська людова партія перелічила ся: новий оклик солідарности Кола польського не міг заіграти польських хлопів до партії, і таким чином найбільша частина єї кандидатів була побита соціальними демократами, прихильниками партії Стояловського, що пішли в боротьбі з окликом: „геть із солідарністю Кола польського“, ба навіть недвозначними правительственными кандидатами.

Коли в західній Галичині польська людова партія перецінила свій вплив, то підчас виборчої боротьби в східній Галичині провідникам єї вирвали ся заяви по крайній мірі сумнівні з погляду теорії „добровільної атракції“. Тут найперше ми читали, що східно галицькі виборчі розрухи мають собі жерелом нижчий культурний ступінь руського народу, хоч у тих виборчих розрухах мали участь як руські так і польські мужики і хоча в тих розрухах убивано, ранено

*) Тут ш. автор помилив ся. Коли було дане таке слово польським людовцям, то шляхтичі зламали його так само, як свої інші слова; в боротьбі з людовцями польськими бракувало тільки розливу крови та громадних арештів; усі інші штуки виборчі вимірено їм повною мірою.

та арештовано самих тільки мужиків. Потім сказано було, що виборчі розрухи в східній Галичині діяли ся тільки через те, що тут польська людова партія не розвинула своєї примиряючої діяльності; як би, мовляв, польська людова партія була заопікувалась і східною Галичиною, такі нещасні пригоди були би неможливі; та в східній Галичині агітує головню руська радикальна партія, с котрею польська людова партія не має нічого спільного. Коли завважати, що польській людській партії запевнено стосункову легальність виборів у західній Галичині і що через те там і не дійшло до ніяких виборчих вибриків, далі, що радикальні Русини теж належали до основателів людської партії, зробили для тої партії не одно і дали для єї програми теж деякий ідейний матеріал, то повищі заяви покажуть ся в їх властивім світлі.

Такими заявами польська людова партія остаточно найбільше пошкодила сама собі і ми не хотіли би їй сего пам'ятати, коли вона виведе з пайновіщих виборів до ради державної відповідну науку для себе, — на що є всяка надія*). Руська радикальна партія, що сим разом, дякуючи нечуваним насильствам, могла вислати в парламент тільки двох своїх послів, переконала ся рішучо, що вибравши нею дорога — освідомляти нарід про єго соціальний, політичний і національний стан, організувати його поперед усього до боротьби против панования шляхтичів і в тій боротьбі не вдавати ся ні в які компроміси з ретроградними елементами, є єдино правдива і хоч помалу, а про те певно веде до ціли. Усяка партія, яку здібасмо на сій дорозі, буде нашим союзником.

Що правительство своїми ц. к. камеральними Русинами хотіло би зашухувати радикальний руський народний рух, се не дивниця; лехко зрозуміти й те, що воно своїми виборчими штуками провело 6 руських правительственных послів. Коли ж сотворене руського примирення, а значить і руської правительственной партії, дехто подивляв і величав як велике державне діло графа Казимира Бадені, то се могло ста-

*) Польські людські послы у Відні не вступили до Кола польського поклавши такі принципіальні застереження що до єго статута, що шляхта очевидно й не подумає ціною таких уступок мати їх між собою.

ти ся тільки при повній незнайомості галицьких відносин. Була хвиля, коли й деякі ваївні Русини вважали те примирення примиренем із австрійським правительством і через те воно було доволі популярне в краю. Та коли тільки показало ся, що граф Казимір Бадені вжив поваги правительства і навіть впливу корони на те, щоби перемінити Русинів у покірний знаряд польської шляхетської політики і, значить, здобути їх не для Австрії, а тільки для історичної Польщі, то від сего примирення відвернув ся весь руський нарід, і навіть шанованих та заслужених мужів як посла Барвінського, що хоч не раді тому в душі, грають далі певдячну роль „примирених Русинів“, народ ненавидить і п'ятує яко зрадників руської національної справи.

І так ми можемо загальний рахунок отсеї може придовгої розправи закінчити словами недавно помершого українського писателя П. Куліша:

Поки Рось зоветь ся Россю,
Дніпро в море леть ся,
Поти серце козацьке
С панським не зійдеть ся.

Др. Роман Яросевич.

Фабіянці і Фабіянїзм.

II.

Матеріалістичний погляд на історію.

Матеріалістичний погляд на історію виходить із того основного положення, що історичне життя людства у всіх його відносинах, значить, також у моральних, духових і артистичних, є або безпосереднім впливом економічних умов, т. є. умов продукції і обміни витворів, або являєть ся їх ідеальним рефлексом.

В своїй найрізкішій формі погляд сей висловлює не більше, не менше, як те, що обичайі, релігія, штука не тільки підлягають впливам економічних умов, але виключно і ціл-

ковито є виразом тих умовин, о скілько вони відражають ся яко думки в суспільній свідомості. Одним словом, основою підвалиною всего, що дієть ся з людьми, є їх матеріальне добро, їх продукція і їх обмін; релігія, моральність, штука — се тільки випадкові появи, котрих появлене дасть посередно чи безпосередно звести ся на економічні причини. *).

Без сумніву сей погляд безмірно ближший правди, чим пануюча давнійше теорія, що міродаїний вплив на історію лю ства має те філософ чне знанє, що надає свою печать пев ому означеному пє іодови. Та сей факт ще не дає нам права вважати економічні умовини одним чинником поступу, як се твердять деякі захитники матеріалістичного розуміння історії. Чи прихильники сеї теорії счотуть заперечити, чи може не знають того, що людська природа має в собі синтезу і вже через те не може бути вяснена якимсь одним складником? Чи вони справді думають, що спротадавши якесь психологічне або суспільне явище на єго найдавійшу звирячу форму або на найпростійшу органічну тканку — через те вже відкрили саму суть, правдиве ядро даного явища? Є се помилка, коли вони твердять що просте проведєнє якоїсь річи аж до єї часових первопочатків вяснює чим небудь значіне єї сути або єї остаточну важність.

Дебата, яка недавно відбула ся в Парижі між Жоре і Лафаргом про сю тему, подає на се гарний примір. Жоре твердив — для нашої ціли се байдуже, чи справедливо, чи ні, — що ідеї справедливости і рівности дадуть ся завважити ще на найвчаснійших ступнях духового розвою лю дства; що історичний розвій уявляєть ся в поступі тих ідей, котрі, розумієть ся, дізнають ріжних змін під впливом економічних умовин. На се відповів Лафарг, що єго противник повинен би доказати далеко більше, а власне істнованє тих ідей у малп, а навіть у устриць. Міні здаєть ся, що Лафаргови дуже легко буде відповісти. Адже Жоре не говорив про устриць ані навіть про малп, а тільки про людсь-

*. Для тих, хто знайомий з ученєм Карла Маркса, не потребує й зазначувати виразно, що сам Маркс далекий був від крайнього становища в формулюваню матеріалістичного погляду на історію. „Moi même je ne suis pas Marxiste“ (я сам не є Марксіст) писав він раз і був би певно повторив те речєнє, коли б був дочекав найновіших праць „Марксістів“: Плєханова, Мерінга Кауцького.

ську суспільність. Він не твердив нічого більше по над те, що певні етичні погляди і тенденції яко такі уперве виявляють ся ясно і виразно на перших ступнях розвитку громадського життя людського, що ті погляди і тенденції часто затемнюють ся, та ніколи не щезають до разу, а довершені будуть у соціалізмі.

А що і в соціології так само як усяди інде правдивою являється приказка „*natura non facit saltum*“ (природа не робить скоків), то коли припущене Жоре буде правдиве, чей же ніхто не схоче перечити, що і у мали можна би знайти щось таке, що би відповідало ідеалам справедливості і рівності, що було би похоже на ті тенденції, які в часом вище розвили ся в чоловіці. Нема ніякої перешкоди, щоби приложити те міркування і до устриць і навіть до неорганічної матерії. У вразливості, в реагованю тіла моллюска на подразнене і, як нам здається, в невідлучній від него чутливості маємо без сумніву прямий початок тих самих умовин для моральних, інтелектуальних і артистичних імпульсів, які є у чоловіка. Простий, свідомий відрух моллюска являється без сумніву на тім ступні розвитку чимсь вищим, не менше як глибша свідомість людська — але він містить у собі всі ті тенденції *implicite*, так сказати, *in potentia*. Та сам той факт, що в часі одна річ попереджує другу, не говорить ще нічого про саму природу вищої свідомості і свідомої діяльності волі, або хоч би тільки не-свідомого почування і відрухів, а тим менше про найвищі форми людської свідомості, які ще можуть проявити ся в будущині.

Змагане, щоби цілість людського життя звести на сам один елемент, усю історію вияснити на основі економії, пересліплює, як уже сказано, той факт, що всяка конкретна реальність мусить мати два боки, матеріальний і формальний, отже що найменше два основні елементи. Бо в противенстві до абстракції реальна дійсність є синтезою. Змагане — винувати ріжнородні появи людського життя з яко ось одного елементу, хоч би й як важного, пригадує силкування грецьких філософів перед Сократом — звести всю природу до якогось одного елементу; води, огню, повітря. Від часів Платона і Арістотеля закинули Греки таке змагане навіть що до зверхньої природи. А ось сьогодні скрайні прихильники матеріалістичного погляду на історію силкують ся вказати, що економічна основа, щось в роді старих грець-

ких Гілозоїстів*), є жерелом і початком усіх річей. Коли я раз одному з видніших визнавців того скрайнього напрямку сказав, що „є ще багато чого в небі і на землі, про що его світоглядній мудрости й не снило ся“, що є моральні, інтелектуальні і етичні факти в житю, котрі хоч і як далеко в зад просліджені не дадуть звести ся на чисто економічні причини, відповів він вельми характерно: „А відкиж би вони взяли ся? Адже чень не впали з неба“. Очевидно мій приятель був свято переконаний, що крім его психологічної конструкції а спаденем з неба ніяка третя евентуальність не є можлива, що треба конечно прийняти або одну або другу розвязку сего питання. Чиж таке становище не є в високій мірі наївне?

Міні здасть ся, що матеріалістична теорія потребує поправки ось у якім дусі: розумові, етичні і артистичні спосібности людські існують яко такі в людській суспільности, хоч і нерозвиті від самого початку, і не є тільки витвором матеріальних чинників людського існування, хоч їх прояви в кожній порі в минувшині були модифіковані тими чинниками, звичайно в невеличкій, а дуже часто в значній мірі. Весь розвій суспільности залежав від єї матеріальних основ далеко в більшій мірі, ніж від яких небудь розумових, етичних чи артистичних причин. Але се не значить то само, як коли б ми твердили, що кожда така „ідеологічна“ причина дасть ся також звести на чисто матеріальні умовини. Я тверджу, що годі доказати можність вияснення бодай одного епохального морального, розумового чи естетичного погляду як витвору чисто економічних обставин. Ті обставини могли домішати ся, впливати на реалізацію, але нічим не доказано, щоби в той спосіб і сам погляд був їх витвором, а не протівно — вони були часткою того, що зложило ся на его здійсненє. Се відносить ся так само до кожної історичної події як до кожної епохи: і тут ніколи не вдасть ся представити їх в повні як витвір сучасних або давніших матеріальних умовин, хоча признаю, що в деяких равах і для практичних цілей се зроблено в достаточній мірі. Суспільність має свій певний економічний розвій, та вона ж

*) Про них як і загалом про початки грецької філософії до Демокріта гл. перекладену мною статю Фр. Шульте из. Нарис історії філософії I. I. Фр.

має й певний духовний розвій, а з взаємного ділання обох впливає суспільна еволюція в її конкретній формі.

Крім того прихильники матеріалістичної теорії не додають звичайно одної важної рижвиці: негативна умовина зовсім не те саме, що позитивна причина. Нові матеріальні умовини, що усунули давніші перешкоди, котрі спинювали розвій якоїсь ідеї, не можуть іще називати ся причинами тої ідеї. Нехай і так, що усунене тої перешкоди було необхідно потрібне для здійснення якоїсь ідеї або ідеалу, та се не було єго причиною так само, як усунене механічної заборони, що спинювала прямий ріст деревця, не може вважати ся нормальною причиною розвою того деревця. Історія подає на се багато прикладів. Признаю цілковито, що властива форма всякого руху, будь він розумовий, моральний чи артистичний, залежить від матеріальних обставин суспільности, серед якої сей рух відбуває ся, та сей рух залежить так само від основних психологічних тенденцій, що його викликали. Прямим способом до мислення, сила генералізованя і представлення подій в причиновім звязку не дасть певно звести ся на „психологічний рефлекс економічних умовин“, навіть коли б було доказано, що перший товчок до мислення вийшов від тих умовин і що здобутки того мислення дізнали на собі їх впливу. Наше мисленє узагальнює зверхні вражіння і зводить їх до загальних правил, одним словом, вияснює їх. Воно займає ся поперед усього явищами світа, як вони підпадають під змисли. Єго перші гіпотези зовсім неодоладні, та в їх основі лежить наївне обсервованє природи далеко більше, ніж роздумуванє над економічними умовинами. Таким робом філософія є поперед усього здобутком обсервованя явищ зверхньої природи, а пізнійше здобутком аналізу елементів власної свідомости, в яких і через які для нас існує зверхня природа.

Для рослини потрібні певні умовини: ґрунт, клімат, вохкість, щоби насінє могло закорініти ся і рости. Але ґрунт і клімат, се ще не ростина; тільки насінє є ростина, хоча ґрунт, клімат і інші зверхні обставини мають більший або менший вплив на зміни ростиви, через те на сплоджене нею дальше насінє і т. д. без кінця. Та поступайте в зад доки можете, просліджуйте всі ті зміни без кінця, все таки ви не дійдете до такої точки, де ґрунт а насінє є все одно. Двоїстість — ґрунт і насінє — лишає ся все та сама. Так само і в людським розвою. Поступайте в зад доки можете, а все та-

ки вам не вдасть ся зілляти в одно два основні елементи. Завсігди доходимо до взаємного розграничення зверхніх матеріальних умовин і внутрішніх „ідеологічних“ поривів. В кожній конкретній людській суспільности знаходить ся нерозривне взаємодійство сих обох елементів, навіть в найдавніших і найпростіших суспільностях. Понехавши один із тих елементів ми з поля конкретних фактів переходимо на поле абстракції.

Доходимо тепер до важного питання, в яких розмірах входять в діло ті два елементи в різних історичних епохах. Ніхто тепер не перечить, що один із них може деколи дуже значно переважати над другим і що в протягу цілої людської історії тим переважаючим елементом був елемент матеріальний. Та навіть в таких епохах, для котрих маємо історичні свідoctва, здибаємо — і сего також годі заперечити — певні хвилі, в котрих ідеологічний елемент переважає над матеріальним. Є се такі хвилі, коли спекулятивна віра в очах єї визнавців має таку силу правди, що єї ширене або оборона спихає на другий план значіне матеріальних інтересів житевих. До таких хвиль належать перші початки християнства. Розумієть ся, що матеріальні, особливо економічні чинники мають тенденцію відзивати ся тоді, коли ходить о великі маси, і се стало ся в дуже збільшенім розмірі по уході першого столітя істнованя християнства. Щось подібного діяло ся і при релігійних рухах реформації. В розвою християнства підчас двох перших поколінь мали матеріальні умовини дуже підрядне, і то майже тільки наскрізь негативне значіне. Так само в давніших єретицьких рухах середніх віків наскрізь переважав елемент спекулятивний. Та поминаючи вже такі особливі появи незломної спекулятивної віри можемо в різних історичних епохах виказати значне хитанє в пропорції впливу „ідеологічних“ і матеріальних чинників. Відси висновуєть ся питанє, чи би не можна сформулувати закон, який панує в тім хитаню?

Чи ми можемо пізнати принцип, від якого залежить те хитанє? Я думаю, що його треба шукати в згляднім забезпеченю житевих потреб мас народніх. Як істота тілесна мусить чоловік дбати про поживу, одіж, мешканє, звяряди і т. п. От тим то матеріальна потреба мусить бути основою суспільного розвою. Забезпеченє собі тих предметів є найвисшою задачею всякої суспільности, єї *sine qua non*. Значить, де средства потрібні до життя недостаточні або незабезпе-

чені, там здобуване їх займає найперше місце в людській свідомості і має найбільший вплив. Вищі людські спосібності тільки тоді входять в діло, коли заспокоєні нижші потреби. Доки звірячі потреби не знайдуть заспокоєння, мусять завжди захоплювати цілий горизонт свідомості; думки ненастанно займають ся тільки ними. Це відноситься до аскета так само як до звичайного чоловіка, тільки в протилежній формі: аскет займає ся своєю звірячою натурою, бажаючи її умертвити, а все таки займає ся в такім самім розмірі, як звичайний чоловік, що старає ся вдовольнити всі тілесні забаганки. Увільнити ся від цієї природної основи всего життя нема ніякої можності.

Коли являється недостаток кінцевих до життя матеріальних дібр, коли трудно їх здобувати або нема забезпечення при їх удержанні, то *mutatis mutandis* являється ся кінцевою перевага економічного чинника. Отож на протязі історії одна або кілька з тих причин завжди поспихали до діяльності великі верстви, а найчастіше більшу часть суспільності; от тим то й на цілм протязі історії „ідеологічні“ явища набирали форми а іноді й закраски від матеріальних причин. По моїй думці мусять зійти ся враз три умовини, заким економія зробить ся справді найважливішою підмогою поступу: одна верства, котра не має зовсім, або бодай не має запевненого заспокоєння житєвих потреб в такій мірі, якою користується інша верства; невгасаюча серед тої верстви свідомість єї пониження і непевного положення; переконанє, що спільною боротьбою яко верства зможе здобути пожадані житєві достатки, спокій і забезпеченє. Отсе ті умовини, серед яких проявляється ся в історії економічний рух. Він мусить серед них проявляти ся, коли в тих умовах живе верства, що становить більшість або хоч би тільки значну меншість людности. Це може творити ся свідомо або й несвідомо. В тім другім випадку можуть собі люде думати, що ними кермуть політичні або релігійні мотиви, а на ділі вони поступають під впливом матеріальних інтересів і добробуту свого власного або своєї верстви. В давніших часах се бувало досить часто; тепер протилежно плащик релігії буває свідомо або несвідомо уживаний за покривку. Вискажімо тепер докладніше той погляд, якого я тут бороню в протилежності до скрайнього напрямку матеріалістичного погляду на історію. Для сего напрямку всі діла людські залежать виключно від зверхніх фізичних причин, натомісць

для ідеалістичного напрямку виключно від внутрішніх, психологічних або ідеалістичних причин. Оба ті погляди я уважаю односторонніми, а через те й хибними, хоча безперечно матеріалістичний погляд далеко ближший правди, бо ж в протязі цілого дотеперішнього історичного розвитку аж до наших часів вплив фізичних, економічних умовин був без сумніву переважний, а й сьогодні є такий всемогутчий, що навіть зовсім засліплений обсерватор мусить його добачити. І власне ся обставина причинила ся до розширення екстремного матеріалістичного погляду. Розуміється, що для нас, котрі живемо в періоді такої переваги економічних умовин над усякими іншими, тяжко приходить ся зрозуміти такий час, коли сеї переваги не було. Нашому сучасному чоловікові годі зрозуміти, щоби люде могли колись приймати науки теологічні з такою непохитною вірою, щоб із за них занедбували всі інші свої інтереси, щоби лицарськість, підданська вірність, почуте свояцтва були коли небудь такі сильні, щоб із за них усякі інші житеві справи уступали на задній план. Певно відповідать міні на се, що всі ті речі в своїх початках знов таки були впливом економічних умовин. Еге, так самісінько, як в приповідці Тентерденська дзвінниця мусить бути причиною того, що сусідні береги занесло піском, бо від коли люде затамили, дзвінниця стоїть там, де море піску наносить.

Певна річ, ідеологічний погляд, коли не має бути пустоцвітом, мусить корінити ся в відповіднім економічному ґрунті, але сей економічний ґрунт сам собою є тільки негативна умовина. Активним, плодючим елементом, є тільки насінє, то значить ідеологічний погляд. Се відносить ся також до соціалізму, на скільки він є свідомим рухом. Економічний ґрунт сам не вистарчає на те, щоби спровадити зміну. Се видно виразно з того факту, що найсильніша соціалістична партія повстала в Німеччині а не в Англії або в Сполучених Державах, хоча тут великий промисл повстав вчасніше і розвив ся далеко сильніше. В Німеччині психологічний і ідеологічний чинник, а власне вплив соціалістичних доктрин на освічену людність, застав такі економічні умовини, що зразу не обіцювали великого поворота, а все таки кінець кінців результат вийшов великий. Натомість у Англії той психологічний чинник був або зовсім ніякий або тільки слабо розвинений, і хоча економічні умовини для соціалізму були вдесятеро користвійші, то все таки результат вийшов

ніякий або дуже слабенький. Се вельми характерно в такім часі і для такого руху, в котрім економічні обставини займають і мусять займати найважніше місце. Повстала, бачите, доктрина основана на економії; вона заповідає, що розвій великого промислу неохотно веде до соціалізму — а про те ся доктрина власне в тих краях, де економічні умовини найбільше розвинені, як ось у Англії і в Сполучених Державах, має менше признання, ніж на європейським континенті, де великий промисл виростає зглядно від недавна. У великих містах Англії і Америки пролетаріату більше і напевно пужда страшнійша, а всеж таки соціалізм у Англії і в Америці мусить бороти ся з байдужістю робучих верстов. Економічні умовини, хоч би людність і як важко відчувала їх тиск, потребують плодотворного впливу ідеалу і ентузіазму, заким здужують викликати могутий рух, а щож доперва заким втворюють нову суспільність.

Я вже зазначив, що розмір впливу тих двох елементів в різних часах буває неоднаковий, і вказав на те, який закон по мойй думці викликає ту неоднаковість. Я признав, що в теперішнім часі економічні умовини мають в людських думках таку сильну перевагу над усякими іншими, що дивлячись поверхово вони можуть видавати ся одним чинником поступу. Але помимо сеї в давній хвилі так могутчої переваги ми бачили, що ідеологічна спосібність людська — я назвав би її первісним психологічним нахилом — мусить поперед усього здобутки зверхнього економічного тиску подати і перетворити в формі ідеалу, заким поступ справді може проложити собі дорогу. Коли сего нема, тоді економічний а разом з ним і суспільний поступ повзе ліниво, мов ріка по мляковині. А що економічний чинник поступу доси в дуже многих періодах історії мав перевагу, то з сего ще зовсім не випливає, що так воно буде й завсїгди. Прстивно, коли вказаний мною закон пропорціональності обох елементів у суспільній еволюції покаже ся вірним, то з сего випливає само собою, що коли буде переіменена верстова суспільність, то значить, коли пропаде самовладство малої частини народа над найважнішими добрами і коли великі маси народа від тих дібр не будуть виключені, тоді *eo ipso* щезне одна з тих сил, які доси надавали напрям людському розвою. В часі панования одної верстви над іншими має зверхня сила (економічні умовини) перевагу над внутрішнім, ідеологічним елементом, матеріальні відносини панують

над психологічними поривами. Се мусить бувати завжди, коли буде звихнена економічна рівновага; коли з одного боку стоїть верства посідаюча, а з другого боку верства позбавлена всякої власності, то всі думки тої обідраної верстви опановані будуть бажанем матеріальних дібр і змаганем до їх осягнення. Кождий ідеал, який витворить така верства, неохотно мусить мати на собі печать сего факту. І противно, всі думки посідаючої верстви мусять крутити ся довкола тої економічної потреби — боронити свого посідання.

Та скоро щезне поділ суспільности на верстви, скоро ціла суспільність буде тільки одною верствою, щезне також і економічний гнет, а розпутаний психологічний рух буде міг свobodно розвивати ся. Певна річ, що економічний елемент не дасть цілковито усунути ся. Сама природа своїм гнетом до того не допустить. Та коли в давніших часах власть чоловіка над природою була тісно обмежена, суспільні звязки були малі, більш або менше розрізнені між собою, коли лихі жнива, град, розбійницький напад сусіднього племені могли провадити за собою цілковиту зміну всіх суспільних відносин, то новочасна техніка своїми винаходами зменшує сей натиск. Та навіть коли би наша що раз більша власть над природою могла дійти до того, щоби безпосередні зверхні впливи були зредуковані до мінімуму, то все таки годі думати, щоб вони щезли цілковито. Ще менше можна надіятися, щоб удало ся в самім зароді здусити наслідки тих недосвідностей, які мусить повести за собою змений розвій суспільности. В усякім разі економічний чинник поступу остаточно втратить своє пановане і ніколи вже не буде кермувати рухом політичного, суспільного і духового життя. Суспільні зміни, що давніше dokonували ся несвідомо під тиском матеріальних умовин, тоді будуть формувати ся свідомою волею людей.

Людська історія, се вплив ділання і противділання обох елементів суспільної динаміки. Та в рамках сеї великої сінтези суспільного життя розвивав ся безконечне число нових сінтез, що живуть зглядно незалежним життям. Майстерно виказав Фрідріх Енгельс, як економічні форми раз у раз витворюють нові парості, а ті знов живуть своїм власним життям. *Mutatis mutandis* се можна приложити до кожного поля людської діяльности. Релігійні, політичні, наукові, філософічні, моральні, естетичні прояви життя мають тенденцію —

розвивати побічні форми, що живуть згідно самостійним і незалежним, хоч і підрядним власним життям. Всі вони в однаковий спосіб, хоч і в неоднаковій розмірі є результатом впливу економічного розвитку на психічні схильності і протиділяння тих схильностей на економічний розвиток. Але кожний слідуючий відділ тих ділянь і протиділянь є вже складніший від попереднього. Ані одна економічна поява не є виключним витвором зверхніх сил; ані одна духовна, моральна або артистична поява не є виключним витвором духовних сил. Людський розвиток, це спільний здобуток обох тих сил; сама для себе жадна з них не існує і тільки їх співділяння є реальним фактом.

Надії на кращу будучину людськості під пануванням соціалізму ґрунтуються на тому факті, що тоді перший раз духовна ініціатива чоловіка буде вільна від болючого і гнетучого тиску економічних умовин і матеріального положення і тим самим запанує над людським життям. Хто зрозумів історичний розвиток минулих часів, той потрапить зрозуміти безмірну донесливість тої будучої революції *).

Бельфорт Бекс.

Із Віктора Гюґо.

І. Сумлінє.

З дітьми своїми враз, в одежах з грубих шкур,
Розчіхраний, увесь счорнілий серед бурь —
Так Каїн утікав з перед лиця Бгови.
Вже вечір западав, коли розливець крові
Спинивсь у стій гори на краю рівнини.
Тут жінка втомлена, задихані сини
Говорять: „Ляжмо тут на землю й переспімо!“
Ляг Каїн, та не спав і лежачи думав німо,

*) Ця стаття була надрукована по німецьки в ч. 93 віденського тижневника „Die Zeit“ (з д. 11 юля 1896).

Піднявши в гору зір. Аж серед неба — цить!
Ось око дивнеє, отверте, аж горить
І не змигаючи на него з тьми глядить

„Я надто близько тут!“ промовив він тремтячи.
І жінку змучену, синів розбуркав сплячих,
Тікати далі став, покинувши нічліг.
Спишив так трицять день і трицять ночей біг.
Ішов блідий, німий, тремтів при кождім звуці,
Скрадався, не смів зирнуть назад, в глухій розпущі,
Без попасу, без сну. Дійшов над морський вир
В країні, що пізнійш прозвала ся Ассир.
„Тут станьмо!“ — мовив. — „Тут безпечна нам приміта.
Лишімось тут. Отсе ми вже на краю світа“.
Та скоро тільки сів і в гору зір підвів,
Те саме око знов посеред неба вздрів,
І кинувсь зо страху і мало не зомлів.

„Сховать мене!“ — кричав. Заперши дух у собі
Глядять сини, як дід трясесь мов у хоробі.
До Явеля, вітця тих, що в степах живуть
В наметах повстаних, промовив Каїн тут:
„Ось відси протягни крило намета, сину!“
Розвили, мов стіну поставили тканину
І оловяними вагами в низ стягли.
„Не бачиш вже ніщо?“ — сидючи на землі
Спитала внучечка, Цілля золотокоса.
А Каїн відповів: „Те око бачу й досі“.

Юбаль, прабатько тих, що на торжища йдуть
У труби граючи і в барабани бють,
Сказав: „Ось я зроблю гарнійшу заслону!“
Зробив із бронзи мур, скрив Каїна у ньому,
Та Каїн рік: „Глядите те око все на мене!“

І Енох рік: „Зробім укріпленє страшенне
І вежі, щоб ніхто і підступить не смів!
Збудуймо город тут і замок нездобутий,
Щоб діда там сховать, самим безпечним бути!“
І ось Тубалькаїн, отець всіх ковалів,
Великий город тут побудувать велів.
І поки будував, брати в степах гуляли,

Сенів Еносових і Сетових стріляли
І проходящим всім із лоба рвали очі,
Пускали хмари стріл до зізд супроти ночі.

Ось став з гранігу мур, де був хиткий намет;
З зеліза штабами повязано каміне
І город став, немов невольницьке творінє.
Тінь з веж ширила тьму по рівнині геть-геть.
І грубий був той мур, немов гора розлога,
На брамі-ж напис був: „Тут не впускають Бога“.

А як скінчили мур — то радість! то весілля!
І діда завели у вежу камяну.
Та він стояв сумний, лачний. „Дідусю, ну,
Не видно ока вже?“ рекла тремтячи Цілля.
А Каїн відповів: „Ні, й тут воно глядить!“

Тоді сказав: „Хочу я під землею жити!
Живий зарию ся в могилу, сам, безпарно,
Нікого більш не вдрю, ніхто мене не вдрить“.

І викопали рів і Каїн мовив: „Гарно!“
Потому сам у той підземний льох спустивсь
І сів на стільчику і тьмою оповивсь;
З верху забили вхід, замурували ціло, —
Глянь, око в гробі ще на Каїна гляділо.

II. Напис царя Мези.

Я над царями цар, Меза, Хемосів син.
Я вирубав ось тут ліс піній і кедрин.
Я город Бааль-Меон у Африці поставив,
Я з дерева дома, я з цегли мури справив.
Я мовив: „Кожний муж під карою тюрми
Най студію викопле там, де єго дома,
Бо в рік два місяці слотливі є і зимні“.
А щоб в полях могли овечки, кози, свині
Без шкоди пасти ся в часі горячих жив, —
Пасориска для стад я муром отінив.
Я брами збудував і вежі й мур подвійний.

Астарта — пані, я-ж веду для неї війни.
 Бог Хемос, муж єї, отець мій, дуже рад,
 Що я прогнав Омрі, Юдейця, з міста Гад.
 Я Ароер адвигнув, те місто над містами,
 Поставив вежі в нім, поклав склеплені брами.
 Народ мене хвалив збогачений добром;
 Мене признав царем воєнний люд з Дібон,
 Що йде співаючи на смерть і щоб быть дужим,
 Пе свіжу кров орлів із молоком верблюжим.
 Як князь і як суддя я чтив законні карти
 Хемоса, Дагона і Бея і Астарті —
 Чотирьох царських зв'язд на божих небесах.
 Я виконав із Ур аж в Тир підземний шлях.
 Хемос міні сказав: „Візьми в Жидів край Небо!“
 А я робив усе лиш те, що каже небо.
 Так ось в сьому склепу кладусь я вічно спать.
 Тямуйтеж камінь сей святинею вважать!
 При сій гробниці вам курить кадило треба.
 Бо я побив усіх, хто жив у краю Неба,
 І круків накормив, що в тьмі на жир летять,
 І на торги велів жінок всіх голих гнать.
 На штириста слонів здобичі я навючив
 І всіх дрібних дітей я на хрестах замучив.
 Я в нівець обернув ті підлі племена,
 І я віддав містам давні їх імена*).

Переклав *Іван Франко*.

*) Сей вірш — поетична парафраза одної з найважніших пам'яток жидівської старовини, напису на стовпі моавського царя Мези з IX. віку перед Христом. Стовп сей, витесаний із одної базальтової плити, поставлений був в р. 898 або 897 перед Хр. на пам'ять побіди Мези над юдейським царем Омрі і віднайдений був в р. 1869 французьким ученим Клермоном-Ганно. Він златодив докладну відбитку напису уміщеного на стовпі і то в саму добру пору, бо кілька літ опісля Бедуїни дізнавши ся, що Французи хочуть забрати той стовп до Європи, розбили його на 20 куснів. Французи позбирали ті кусні, та не всі вдало ся віднайти — недостаючі шматки прийшло ся виловити гіпсом і в такім стані ся многоцінна пам'ятка знаходить ся в лювеськім музеї в Парижі. Стовп має вигляд подібний до тих, які й тепер Жиди ставлять на своїх гробах, а з напису лишило ся 34 рядків,

переважно захованих дуже добре. Щоб уможливити читачам порівнянє вірша В. Гюго з оригіналом і заразом дати пізнати сю памятку, що становить знамениту ілюстрацію до одного місця Біблії (IV. Царств 3, 4—5 і Параліп. 20—22), подаємо текст сего напису в дословнім перекладі:

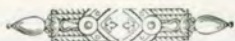
1. Я Меза, син Хамосів, цар моавський, Дібоніт.
2. Мій батько царював 30 літ над Моавом, і я царював
3. після могого батька. І я поставив отсей стовп Хамосу на горбі,
4. за те, що він увільнив мене від усіх моїх нападників і позволив міні побачити всіх моїх ворогів побитих.
5. Амрі був царем Ізраеля і пригнітав Моава довгі дні через те, що Хамос був загніваний на свою країну.
6. І его син Ахав настав по ньому і сей також мовив: „Пригнітатиму Моава, поки моїх днів і буду розказувати йому,
7. і бачитиму його при своїх ногах і весь его дім“. І Ізраель пропав, понівечений на завжди. І Амрі здобув був край
8. Мадабу і жив там, він і его син.... І дні его сина, 40 літ.....
9. Аж отсе за моїх днів Хамос здобув назад сю країну, і я збудував Бааль-Меон і повикопував там криниці і побудував
10. Каріатаїм. І мужі з племені Гад жили з давня в тім краю, і їм побудував король
11. Ізраеля (місто) Атарот. І я ударив на те місто і здобув его і повбивав усіх мужів
12. того міста — любий вид для Хамоса і Моава. І я взяв відтам Арієля? . Дода і я
13. поклали його на землі перед Хамосом у Каріоті і я велів там жити мужам із Сарона і мужам
14. із Макарата. І Хамос мовив міні: „Іди, візьми Небо у Ізраеля!“ І я
15. пішов нічю і боров ся з ними від доєвіта до полудня. І я
16. здобув їх і повбивав усе, 7000 мужів і жінок. І я лишив живими дівчата і
17. невольників, бо я присвятив їх Астарті і Хамосу. І я взяв відтам
18. посуду Ягве і поклав їйї на землі перед Хамосом. І король Ізраеля збудував було
19. Ясу і жив там в ту пору, коли воював зо мною. І Хамос прогнав його від свого лиця.
20. Я взяв із Моава 200 мужів, усіх знатних і вислав їх на Ясу і здобув їйї
21. і прилучив до Дібона. Я збудував фортецю, мури Ягаріна і мури
22. Офеля. І я побудував его брами і побудував его вежі і
23. побудував королівську палату і побудував тюрми для полонянників посеред
24. міста. І не було криниць посеред міста в фортеці, і я сказав до народа: „Нехай
25. кождий із вас викопле криницю при своїм домі“. І я велів ізраельським невольникам повикопувати канали, щоби припровадити воду до фортеці.

26. Я побудував Ароер і промостив дорогу з Армона.

27. Я побудував Бет-Бамот, що лежав у розвалинах. Я побудував Босор.

З дальших рядків є тільки вривки, важні для археології, та ми пропускаємо їх тут, бо вони не дають повних речень. Про сей напис є вже досить богата література. Ми подали его текст із книги F. Vigouroux, Die Bibel und die neueren Entdeckungen in Palästina, in Aegypten und in Assyrien, aus dem Französischen übersetzt von Joh. Ibach. т. IV, ст. 52—54. На стор. 45 у ноті подана давніша (до р. 1886) література сего предмету.

Ів. Франко.

Pontifex Maximus

Уривки із повісти Еміля Золя „Rome“.

Повість Еміля Золя „Rome“, колосальний малюнок обичайів, вірувань і життя сучасного католицизму, обсервованого в самім его центрі, при всіх своїх хобах, які їй можна закинути яко повісти, лишить ся на завсідги одною з найцікавійших памяток французької літератури. Не маючи можности познайомити нашу читаючу громаду з цілою книгою Золя, ми вибираємо із неї три уступи, що відносять ся до характеристики найвисшого достойника католицької церкви, папи Льва XIII. Хоча Золя не був прийнятий папою на авдієнції, як того бажав, то все таки бувши в Римі здужав вібрати стілько характерних подробиць про его життя і вдачу, що намальована ним картина належить до найоригінальнійших і найудатнійших характеристик, які вийшли з під пера Золя і з незрівняною плястикою показує нам прототип у ріжних моментах, що на завсідги вбивають ся в память читача.

Для зрозумівя ходу оповідання додамо тут, що герой книги, французький духовний, аббе Пьер Фроман, бажаючи направити сучасний католицизм на властиву, по его думці, дорогу — соціальної боротьби, написав в тім дусі книгу, котру одобрив один знаменитий французький єпископ, та котру в Римі поміщено в індексі заборонених книг. Аббе

Фроман йіде до Риму боронити свої книги і своїх думок; бажає дістати ся аж до самого папи, щоби йому вяснити все, що у него на серці. Та в Римі він наптекає на такі трудности, про які йому й не свило ся. І ось одного дня, адивавши ся з молодим Римлянином Нарцизом Абертом, свояком папського приближеного монсінюра Гамби дель Цоппо, він рішаєть ся ждати на папу в одній із галерій величезного ватиканського музею, може йому вдасть ся переговорити з ним в хвили, коли папа буде йти до саду.

Ів. Франко.

І. Щоденне житє.

Нарциз почав розповідати Пьєрови про щоденне житє-бутє Льва XIII.

— О, мій любий аббе, маючи вісімдесять і чотири літ він діяльний як молодець! Усе его житє, се така сила волі і така праця, що аві ви аві я не хотіли би так жити!.. Він устає о шестій з рана, відправляє службу божу в своїй приватній каплиці і свідає крихітку молока. Потім від осьмої години аж до полудня тягне ся без перерви ряд кардиналів, прелатів, перед его очима проходять усі справи конгрегацій — говорю вам, нема на світі справ більше численних і більше запутаних. В полудне найчастійше відбувають ся публичні, збірні авдієнції. О другій годині папа обідає. Потім наступає пообідній спочинок, добре заслужений, або прохід у саду аж до шестої. Приватні авдієнції іноді задержують його відтак годину або дві. Вечеряє о девятій і їсть дуже мало, жие нічим, завсїгди сам при своїм маленькім столі... Ну, що думаєте про етикету обовязкову в тій самотині? Сей чоловік від вісімнадцяти літ не справив ані одного обіду для більшого числа осіб, жие вічно відокрошений у своїй величі!.. А о десятій годині відмовивши рожанець посеред своїх найблизших замикає ся в своїй спальні. Тай там коли ляже, спить мало; его часто мучить безсонниця, він устає, прикликає секретаря і диктує йому записки, листи. Коли займе його якась цікава справа, він віддає ся їй увесь, думає про неї ненастанно. Отсе й є його житє, навіть його здоровлє: інтелігенція без перерви розбужена, робота, сила і повага, що раз у раз почуває потребу вичерпувати себе. З рештою ви певно знаєте, що він довгий час за-

любки займав ся латинською поезією. Говорять також, що в часі, коли ще мусів бороти ся, він мав велику склонність до газетярства і що не тільки інспірував статі в субвенціонованих ним журналах, але навіть, як запевняють, деякі й сам диктував, коли діло йшло про найдорожні його ідеї.

Настала мовчанка. Серед сеї величезної галерії Канде-лябрів, урочистої і самотної, посеред тих недвижних мармурів з білим полиском Нарциз протягав шню, щоб побачити, чи невеличке товариство папи не сходить у визіз Танетової галерії, щоби пройшовши поуз них удати ся до саду.

— Знаєте, — промовив він знов, — його несуть на низенькім кріслі, досить вузькім, так щоби могло пройти крізь усі двері. І що се за дорога! Майже два кілометри, поперек лож, комнат Рафаеля, галерій образів і різьби, не числячи багато сходів, ціла безконечна прогулька. Пройшовши йійі вниз його ставляють на землі в алеї або висаджують на ожидаючи его коляску запряжену парєю коней... Сьогодні вечір погода чудова. Він певно прийде. Пождімо ще троха.

І поки Нарциз розповідав отсі подробиці, Пьер слухаючи його уважно проходив своєю уявою цілу дивоглядну історію папства. Наперед йому уявляли ся світські і пишні папи Ренесансу, ті що з таким запалом відновлювали старовину і марили про те, щоби прикрасити столицю Петрову порфірою Римської імперії: Павло II, вельможний Венеціанець, що побудував венецьку палату; Сикст IV, котрому завдячуємо Сикстинську каплицю, Юлій II і Лев X, що зробили Рим городом театральної пишноти, чарівних прагників, турнірів, балетів, ловів, маскарад і фестинів. Папи віднайшли Олімп під землею, під пилом руйін і немов опанілі хвилями життя, що витрисло із старої землі, творили музеї, відновлювали величні поганьські святині, присвячені культови всесвітнього подиву. Ніколи церква не перебувала такої смертельної небезпеки, бо хоча й не перестали ще величати Христа в церкві Св. Петра, то в салях Ватикану панував Юпітер і всі мармурові богині, що являли з себе тріумф тіла. Дальше надійшов інший привид: новочасні папи перед італіянською окупацією, Пій IX, ще вольний, що часто їздив по своїм любім місті Римі. Його велику червоно-золоту карету тягло шість коней, довкола йїхала швейцарська гвардія, а з заду компанія шляхетської гвардії. Та іноді на Корсо папа висідав із карети і проходжував ся пішки; тоді один із гвар-

дії гальопував перед ним на коні, голосив що йде папа і всім велів розступати ся. Швидко повози ставали в ряд, мужчини висідали з них і клякали на хіднику, а жінчини стоячи набожно похиляли голови при наближеню св. Вітця, котрий повільним кроком доходив оттак зі своїми двораками аж до площі Народної, усміхаючись і благословлячи. А отсе являєть ся Лев XIII, добровільний невольник, від вісімнадцяти літ замкнений у Ватикані, що серед тих грубих, мовчазливих мурів, окружений тайною, серед якої проходило его скромне щоденне житє, дійшов до найвисшої величності, зробив ся чимсь немов святою і шановною містерією.

Ах, сей папа, котрого ніхто не зустрічає, ніхто не бачить, сей папа схований для загалу людського, мов ті давні страшні божества, що тільки жерці відважували ся глядіти в їх обличчя! І він сам зробив себе невольником у тім коштовнім Ватикані, котрий его попередники с часів Ренесансу збудували і прикрасили для гігантських бенкетів; тут він живе, здалека від юрби, в тюрмі, посеред гарних мужчин і гарних жінок Михайла Анджело і Рафаеля, посеред мармурових богів і богинь, посеред того блискучого Олімпу, що розливає довкола себе релігію світла і житя. Ціле папство разом з ним купаєть ся ось тут у язичестві. І що за вид, коли отой слабосильний дідусь, білий як голуб, проходить через оті галерії Музея старинностей, щоби вийти до саду! З права і з ліва глядять на него статуї цілим своїм голим тілом — ось тут Юпітер, ось тут Аполлон, ось тут всемогуща Венера, а он тут Пан, всесвітній бог, в котрого сміху звенять радощі цілої землі. Нереїди купають ся в прозорих хвилях, Вакханки качають ся по теплій мураві, без ніякої одежі, Кентаври чвалають несучи на своїх куріючих хребтах гарних, вомділих дівчат. Вакх зненацька хапає Аріадну, Ганімед пестить орла, Адоніс розпалює влюблені пари своїм полум'ям. А білий дідусь спішить-поспішає, сидючи на низенькому кріслі, поуз того тріумфу тіла, тої нагоди виставленої на показ, прославленої, що голосить всемогучість природи, вічної матерії. Від коли йїї віднайдено, вигребано, вшановано, вона панує на ново, непропаша. І надармо поприправлювано статуям фігові листки так само як повкладано одєжу на величній фігура Михайла Анджело: йїх пол так і горить, житє леть ся по черев береги, сімя кружляє потоками в жилах світа. А зараз обік, у безмірно багатій ватиканській бібліотеці, де дримає вся мудрість людська,

була би ще страшніша небезпека, вибух, що розбив би на порох увесь Ватикан і катедру св. Петра, коли би припадком книги й собі ж пробудили ся і заговорили так голосно, як говорить красота Венери і мужеська сила Аполлона. Та сивий дідусь, майже прозірчастий, здасть ся, не чує нічого, а колосальні голови Юпітера і торси Геркулеса і статуї Антіноя день у день поглядають з насміхом, коли він проходить поуз них.

Стративши терпливість Нарциз зважив ся запитати сторожа, і сей запевнив його, що Ёго Святість уже вийшов у сад. Бо дуже часто, щоби скоротити дорогу, його несли невеличкою критою галерією, що виходила просто перед Монетарню.

— Ходімо й ми! Хочете? — запитав він П'єра. — Я бажав би, щоб ви оглянули сад.

В низу, в сінях, котрих одні двері виходили на широку алею, Нарциз опять вдав ся в розмову з іншим сторожем, старим вояком, котрого знав дуже добре. Сей зараз пропустив його і його товариша; та він не міг йому сказати, чи монс'єнор Гамба дель Цонно сьогодні є в супроводі Святого Отця.

— Байдуже про се, — мовив Нарциз, коли оба опинили ся самі в алеї, — я ще не трачу надії на щасливу стрічу... А ось, бачите, є той славний сад ватиканський.

Се сад вельми обширний. Папа може тут зробити чотири кілометри дороги, з разу алеями з усяких дерев, а далі проїздячи виноградники і огород з яриною. Сей сад займає всю високоплощу ватиканського горба, доси оточений з усіх боків стародавнім муром, збудованим напою Львом IV; сей мур відрізує його від сусідніх долин, мов яку фортецю.

Давніший мур тягнув ся аж до замку св. Ангела і се все разом становило так звану Львову кріпость. Ніщо не підносить ся вище понад сю високоплощу, нічне цікаве око не може сюди зазірнути, хіба з бані св. Петра, що одна тільки кидає сюди свою величезну тінь серед скварного літнього дня. Зрештою сей сад сам для себе становить окремий світ, цілість різнобарвну і повну, котрій кожний папа старав ся додати якусь прикрасу: тут великий партер з геометричними газонами, з двома гарними пальмами на середині, оздоблений цитринними і оранжовими деревами в вазонах; далі сад більше натуральний, тінистий, де обік густих альтан знаходять ся Аквілоне, фонтана Івана Везанціо і ста-

родавній павілон Пія IV, а далі ліс зелених, пишних дубів, з гушавинами плятанів, акацій і півій, прорізаний широкими аллеями, де повітря чудово лагідне для проходу; а в кінці, коли повернеш на ліво, після цілого ряду букетів із зелених дерев, яриновий огорог і винниця, дуже старанно удержаний виноградник.

Ідучи лісом Нарциз оповідав Пьєрови подробиці про те, як поводить ся Святий Отець у саду. Коли погода гарна, він прохочуєть ся що другий день. Давнійше вже в маю папи покидали Ватикан і переносили ся до Квіриналю, де повітря свіжіше і здоровіше, а на час найбільшої літньої спеки перейїжджали до Кастель-Гандольфо на березі озера Альбано. Тепер Святий Отець не має ніякої літньої резиденції окрім хіба одної вежі в стародавнім укріпленю Льва IV., майже неушкодженій. Тут він проводить найскварнійші дні в літі. Він навіть велів побудувати обік невеличкий павілон, щоби там помістити свою скромну прислугу, коли перейде сюди жити. І Нарциз, як домашній, увійшов свобідно до середини, щоби дати Пьєрови оглянути однуку комнату, де пробуває Ёго Святість. Се обширна кругла салька, з півкулистою повалою, на котрій вималювано небо, а констеляції зазначені символічними фігурами, серед котрих Лев має очі з двох зв'язд, що при помочи штучного освітлення ясніють у ночі. Мури сеї вежі такі грубезні, що пробивши одно вікно в ёго фразуї можна було влаштувати щось ніби по-коік, де поміщено ліжко. Зрештою в салі нема ніяких спрятків крім великого стола для писаня, другого меншого, розсуваного, для їди і обширного королівського фотелю, цілком позолоченого, — се один із подарунків, які одержав папа в часі ювілею свого єпископства. Так і являють ся в твоїй уяві ті дні одинокі, повні цілковитої тиші в тій низькій замковій салі, холодній як могила, підчас коли там здалека над обезлюдженим Римом горить та пражить липневе та серпневе сонце.

Далі йшли нові подробиці. Он там у другій вежі, з котрої крізь зелень видно було невеличку білу копулу, устроєно астрономічну обсерваторію. Тут також під деревом є швейцарський салаш, де Лев XIII любить спочивати. Часом він іде пішки аж до грядок з яриною, особливо цікавиться виноградником і ходить по ньому та придивляєть ся, чи виноград уже достиг і чи збір вина буде добрий. Та найбільше здивувало молодого священика, коли почув, що Свя-

тий Отець був запалений стрілець, поки ще старість не ослабила була його сил. Він пристрасно полював на птахи. На краю зрубурозставляють було сіти з великими очами здовж аллеї, оточуючи таким способом гушавину і замикаючи її з двох боків. По середині на землі кладуть клітку з ваби-ком, котрого спів швидко приваблює пташок із сусідства, усяких червоногрудок, посміток, соловіїв і дроздів. А коли їх налітає ся велика купа, Лев XIII, засівши з далека на чатах, плеще в долоні, нагло полохає пташок, а ті перхаючи на всі боки запутують ся крилами в великих очах сіти. Тоді досить було тільки збирати їх і дусити, легенько скручуючи їм шийку великим пальцем. Смажені дрозди, се вельми добірний присмак.

Ідучи далі лісом Пьер надивав ще одну несподіванку. Він наткнув ся на Гроту з Лурд, копіювану в меншій розмірі, збудовану з каменя і з цементових брил. Се так його зворушило, що не міг укрити сего перед своїм товаришем *).

— Не вже се правда? Міні говорили про се, та я все таки думав, що Святий Отець більше інтелігентний і не вдає ся в такі низькі забобони.

— О! — відповів Нарциз, — здається, що ся грота походить ще з часів Пія IX, котрий мав особливе набоженство до Лурдської Божої Матері. В усякім разі се мусить бути якийсь дарунок і Лев XIII по просту удержує його.

Через кілька хвиль Пьер стояв недвижно, мовчки поглядаючи на сю репродукцію, на сю дитячу забавку віри. Якесь паломники в побожнім запалі полишали тут свої візитові карточки позашпилювані в цементових шпарах. Се дуже засмутило його і він пішов далі за своїм товаришем повисивши голову, в сумних думках про нужденну глупоту людську. В кінці вийшовши з ліса і опинивши ся знов на супроти партеру він підвів очі в гору. Боже святий! Який чудовий був сей склін гарного дня і якою непереможною красою ясніла земля в отсій прегарній часті саду! Більше

*) Нагадаємо, що сей сам Пьер є героєм іншої повісти „*Lourdes*“, де описано се місто новочасних чудес і показано, як Пьер, горячий католик, в тім місті побожної спекуляції стратив віру.

віж під сонною тіню ліса, більше навіть ніж серед плодючого виноградника він почував ось тут усю силу могутчої природи, посеред сего голого партеру, самотного, залитого соняшним промінем.

— Дивна річ, що ми не здібали Ёго Святости, — мовив Нарциз. — Нема сумніву, повіз пройїхав іншою аллеєю в лісі, тоді коли ми зупинили ся коло вежі Льва IV.

І він почав говорити про свого свояка монсінйора Гамбу дель Цоппо і вияснявав, що уряд копієра т. є. чапника папського, що має сповнювати сей пралат яко один із чотирьох тайних секретарів, є чисто почесним титулом, особливо від коли дипломатичні обіди і обіди сполучені з посвяченням єпископів відбувають ся в секретаріаті державнім у кардинала секретаря. Монсінйор Гамба дель Цоппо, котрого надута пустота війшла в приповідку, має, здаєть ся, тільки ту одну задачу, щоб забавляти Льва XIII, котрий дуже його любить за єго ненастанні підхлібства і за анекдоти, які він збирає з усіх світів, з білого і чорного. Сей любезний черевань, готовий навіть прислужити ся другому, коли єго інтерес на тім не тратить, був правдивою живою газетою, знав докладно все, не погорджуючи навіть кухонними сплітками. Таким робом він спокійнісенько простував до кардинальства і був певний, що одержить кардинальський капелюх не завдаючи собі ніякого труда крім доношення новинок папі в приємних хвилях проходу. І Бог ласкав, він певно раз у раз знаходити буде для себе богате жиниво в тім замкнутім Ватикані, де тисне ся така юрба прелатів усякого рода, серед архієрейської сімї без жінок, зложеної з самих старих кавалерів у рсях, що кермували ся глухою, безмірною амбіцією, провадили між собою глуху, огидливу боротьбу, палали один на одного дикою ненавистю і доходили іноді аж до доброї старої отрути давніх часів.

— Стійте! Ось він і є! Отсе Святий Отець!.. Ти ми за пізно прийшли. Він навіть не побачить нас, він уже йде сідату до повозу.

І справді повіз підїїхав аж до краю ліса і невеличка громадка людей вийшовши з тісної аллеї звернула ся до него.

Сильно заворушило ся щось у Пьєровім серці. Недвижний ураз зі своїм товаришем, на половину скритий за високим вазоном цитринового дерева він тільки з далека міг бачити сего білого дідуся, такого слабосилого посеред хвилю-

ючих фалдів білої ряси, що йшов помаленьку дрібними кроками, немов би ховзаючи ся по піску. Він ледво міг розпізнати сухе лице немов витесане із прозірчастої старої слонової кости, визначне хіба тільки великим носом новисше маленького рота. Тільки великі чорні очі блищали немов сміючись, немов зацікавлені, а уха нахиливали ся на право до монсіньора Гамби дель Цоппо, котрий певно власне кінчив якусь коротку а масну історію, квітчасту і цікаву. З другого боку на ліво йшов один із шляхетської гвардії; два інші прелати йшли по заду.

То був вайтіснійший домашній кружок папи. Ось Лев XIII сів уже в замкнений повіз, а Пьер посеред сего великого саду, розігрітого сонцем і пахучого, знов пронятий був тим дивним чутєм, якого зазнав у галерії Канделябрів, коли бачив у своїй уяві прохід папи посеред Аполлонів і Венер, що пишали ся своєю тріумфальною наготою. Там тільки язичеська штука славил а вічність життя, горді і всемогутчі сили природи. А ось тут він побачив папу посеред самої природи гарної, розкішної, наметної. Ось він, той папа, той білий дідусь, що провадить на прохід свого Бога, Бога страждання, пониження і ревігнації, провадить аллеями сего саду немов призначеного для любови, холодними вечерами по гарячих літніх днях, посеред пестошів і пахошів, посеред півій і евкаліптів, достиглих помаранч і гірких мігдалів. Тут Пан вновні розточує величне богатство своєї мужеської сили. Якже ж тут гарно жити посеред сеї пишноти неба і землі, любити тут красоту жіночу, радувати ся тут посеред загальної плодючости! І нараз заблисла в Пьеровій голеві ся справедлива думка, що в таких краю світла і радости могла вирости тільки релігія світської побіди, політичного панованя, а не містична і терплива релігія півночи, не релігія душі.

Але Нарциз провадив молодого священника с собою, оповідаючи йому ще деякі історії. Лев XIII буває людяний, іноді зупиняє ся і розмовляє с садівниками, розпитує їх про здоровле дерев, про продажу помаранч; він горячо любив дві газелі, що прислані були йому в дарі із Африки, чудові тоненькі звірики, котрі він радо пестив і за котрими плакав, коли поздыхали. Та Пьер уже не слухав, і коли оба опинили ся на площі Св. Петра, він обернув ся і ще раз поглянув на Ватикан.

Его очі зупинилися на бронзовій брамі і він пригадав собі, як то сьогодні рано запитував себе, що там є за сею металевою плитою, оздобленою великими ключами з квадратними зубцями? На се питання він і тепер ще не важився дати собі відповідь, не важився розсудити, чи нові народи, прагнущі братерства і справедливості, знайдуть тут релігію, якої дожидає грядуща демократія. Доси у него було тільки перше вражіння. Та яке живе було те вражіння і який початок до розбиття всіх його мрій! Бронзова брама! еге! тверда і несокрушима, що замикає Ватикан своїми стародавніми запонами, відділює його від решти світа так щільно, що ніщо не могло сюди вийти від трьохсот літ. Там в нутрі він тільки що бачив стародавні віки аж до шіснацятого, зовсім незмінні. Час тут немов зупинився на завсігди. Ніщо тут не рушалось, навіть костюми швейцарської гвардії, шляхетської гвардії, прелатів не змінилися; тут видно було покоління з перед трьохсот літ в тих самих одягах, з тою самою етикеткою, з тими самими ідеями. Коли від двадцяти п'яти літ папи для гордого протесту замкнулися добровільно в своїй палаті, то вікове закрите в минувшині, в традиції почалося далеко давніше і являлося і з іншого погляду вельми небезпечним. Весь католицизм так само замкнувся сам в собі, уперся при своїх догмах, не жив свіжим життям, стояв недвижний і держався на ногах тільки завдяки силі своєї широкої ієрархічної організації. Чи се значило, що католицизм, хоч як гнучким видавався на око, не міг відступити ні від чого під загрозою власної затрати? А до того які ж то страшні тут люде, скільки гордості, скільки амбіції, скільки ненависті і боротьби! І яка се дивоглядна тюрма, які сусідства за тими запорами! Христос в товаристві Юнітера Канітолінського, ціла язичеська старовина за наїбрата з апостолами, весь блиск Ренесансу обдає євangelського пастиря, що панує іменем бідняків і простаків! А над площею св. Петра сонце хлилося до заходу, з прозорого неба лився тилий розкішний римський холод. Молодий священник стояв тонучи в задумі після сего гарного дня, що провів у близькому сусідстві Михайла Анджео, Рафаеля, старинних різьб і панг, в тій найбільшій на весь світ палаті.

З французького переклав

Іван Франко.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

VII. Переписка М. П. Драгоманова з Юліаном Бачинським.

(1894 — 95).

Переписка пок. Драгоманова з молодим радикалом д. Юліаном Бачинським доторкає ся підвалини існування Русинів Українців, — справи про русько-українську державу. Як відомо, Др—ов, навіть ставши явно на переді української опозиції, в часи еміграції (1876—1895), не клав у свою політичну програму — добиватись української держави, вважаючи, що русько-українська держава могла би скласти ся тільки після повстання Русинів Українців протів Росії й Австро Угорщини, а таке повстанє для нас неможливе. Др—ов навіть не йшов до того, аби вібрати вкупу всі русько-українські землі в границі Росії або Австро-Угорщини силою одної с тих держав, бо і се діло мало можливе, тай некористне для Русинів-Українців політично. Особливо неможливо, аби Австрія відірвала Україну від Росії, бо майже всі інтереси вяжуть Українців із Росією кріпко, тим часом як для нас українського народу в Росії Австрія зовсім несприятлива, особливо при явнім союзі її с Поляками. прихильниками історичної Польщі. Само ж існуванє Росії в теперішнім обемі користне навіть для російських Поляків з огляду на Германію, що йде до поневолення Поляків. як і всіх Словян, ба й усього Сходу Європи. Др—ов дивив ся в сім згляді на Німців як на страшених варварів, бо пізнав їх і особисто після нім. фр. війни 1870 71*).

*) Про Австрію Др—ов казав іще недовго перед смертю — в р. 1895, говорячи про заходи Бакуніна протів Австрії в р. 1848: „Кромѣ того — писав він — совѣтъ Бакунина славянамъ работать для разрушенія Австріи совер-

Др—ов уважав розрив русько-українських земель між трі державі за лихо, але таке, на поправу котрого Русинам-Українцям треба би вжити тільки сил і засобів, що ними вони любісінько можуть упорядкувати ся добре й міцно і при існуваню тих державних границь. По его думці, своя держава була і доси є „для льудей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкованья своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і не для всіх льудей рівно! Тепер вже льуди переросли державні спілки і прьамують і волею і неволею до якихсь инчих. Тепер вже показалось, що і в тих породах льудських, котрі мають свої держави і великі, багаті і вільні (на пр. як Франція, Англія), або і великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина льудей бідує мало чим менше, ніж бідуєть мужики українські“ („Передньє слово“ до „Громади“ (програма), Женева, 1878, ст. 36-37). Через те й основою діяльности Русинів-Українців Др—ов признавав організацію суспільну, національну, спільну в усіх трьох державах, роблену за тісним обоцільним порозумінєм Русинів-Українців, спільними силами і для спільних цілів — волі, добробиту і просвіти мас русько-українського народу. Для усунення перешкод задля того Др—ов натискав на розвиток політичної волі Русинів-Українців у державних границях Росії й Австро-Угорщини при помочи инчих народів заселяючих ті держави. Тут его ідеал був: перестрій Росії й Австро-Угорщини в держави с повною політичною волею і федеративними порядками, що мусять забезпе-

шенно не соотвѣтствовали дѣйствительнымъ условіямъ австрійскихъ земель, въ которыхъ національности такъ перемѣшаны, что раздѣленіе ихъ невозможно, а потому рациональною можетъ быть только цѣль превращенія Австріи въ федеральное государство въ родѣ Швейцаріи, а вовсе не распаденія этого государства по принципу этнографическому“. Др—ов стояв за рівноправність народностей Австрії і був переконаний, що та рівноправність „несомнінно приблизится къ типу швейцарскому“. („Письма М. А. Бакунина къ А. И. Герцену и Н. П. Огареву. Съ приложеніємъ его памфлетовъ, біографическимъ введеніємъ и объяснительными примѣчаніями М. П. Драгоманова, Женева. 1896, ст. LXI і XCIX. — Оця капітальна праця Др—ва вийшла в оригіналі аж після его смерті). М. П.

чити нам і національні права. А як до того далеко, особливо у Росії, то Др—ов був головно в політичні порядки Росії, кличучи й своїх земляків зніматися проти тих порядків.

Серед русько-українських націоналістів у Росії й Австрії бували люде, що подумували про відрив України від Росії і навіть про русько-українську державу. Др—ов виступаючи проти них казав тільки, що таке треба робити не словами і в чотирьох стінах, — як робили ті люде, — а отверто і ділом. (Див. полеміку его з пок. В. Барвінським у статі „Об'єднаймося“ — „Другъ“, 1877, 1—2). По думці Др—ова для російських Українців є тільки два виходи: або працювати для перестрою Росії у вільну федеративну державу, або відривати ся від неї й закладати власну державу.

В самого Др—ва накипіло було в душі тільки досади на Москву-Росію за Україну, що раз, а іменно в початку своєї еміграції, в Женеві він сам, бачить ся, був на порозі того другого виходу, а в усякім разі вважав пробуток України під Московою-Росією — пропашним часом для Українців. У мене є під рукою печатаний початок его праці п. з. „*Пропашчий* Час. Українці під Московським царством (1654 до 1876)“. Статя була призначена на самий перед одного тому „Громади“, — либонь чи не першого, то б то програмового. Та напечатавши статю до стор. 56 (вступ 3—29 і початок I-ої голови — Вільності Вієська Запорожського, ст. 30—56), Др—ов покинув єї печатати і напечатане не пустив у світ. Тим часом те, що напечатано з тої статі (далі воно й не було написано) таке цікаве і так прямо підходить до зачепленої осьде справи, що я вважаю ся дати тут вступ до статі майже цілком, тим більше, що він визначає ся звичайними прикметами Драгоманівських праць — ідейністю і фактичністю.

Др—ов доказує, що Українці не жалують за минувшиною України, не величають єї і навіть критикують (Костомаров, Лазаревський, Антонович, навіть Шевченко в пізнішу пору своєї діяльности), — а далі каже таке:

„Чому не проміняти марну працю над ремеслом або наукою на гарцювання по степах, щоб

„скородити татарські ребра!“ Тільки огляньмося: чи багато вписали ми в цій мирній праці, чи сповнилась хочь половина навігь того, „за шчо ми билися з ляхами, за шчо скородили списами татарські ребра“. — бо хочь де які із наших батьків, як де які з усяких народів в свій час любили вііну дльа вііни, били „невіру“ за те, шчо він „невіра“, — та не всі ж тільки за тим і гарцьували по степах, шчо б битись та гарцьувати. І гарцьувати наші батьки були примушені дльа того, шчо б одігнати од свого краю гарцьуваньня татарське та турецьке, — шчо именно не давало рости на Україні мирній праці над хазьајством та письменством. І не глядючи на це козацьке гарцьуваньня, — відкіля ж і сама Московщина за батька ј діда царьа Петра, та ј за јого самого, брала і вчителів і духовних, як не з нашої України! Це кажуть і вчені московські, — тільки якось не вміють держати в головах своїх одної думки. Вони навіть хвальються ј тим, як де віісько царське погарцьюје, — ось хочь би по усяких Прусіях, та Швейцаріах, куди царі після Петра посилали ј наших козаків та некрут, — не знать дльа чого, тільки не дльа того, шчо б боронити нашу земљу.

„Погляньмо ж на те, яке життья справді настало на Вкраїні після того, як скасовано козаччину, на те, шчо ми дістали замість нејі, — і як вижде, шчо Україна не зовсім згајіла остатні двісті років, то чи справді через те, шчо в ній скасовано старі питомі порядки, а заведено нові, московські та петербурські? Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному життью нашої землі і руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, — а зоставлено Донщину? Хіба степи Донські не так же потрібні дльа „миру і освіти“, як і Дніпрові і Дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій московському царству, вірнішчиј јому, хочь і Донові врізано волі, бо ј він колись бунтовавсь! Ну, та це ми залишемо! Ми зовсім не заздримо „тихому Донові“, — хай живе, як јому льубо, хай задержить зерно волі, яке шче зоставлось в нього, до других ліпших часів, поки воно вііде бујним деревом. Тоді він непременно згада, шчо колись

Дон і Дніпро, як правились сами собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурські канцелярії, а не ради козацькі, згада, шчо колись співали кобзарі українські „славу віську запорожському і донському, з усією чернью низовою на многаја літа, до кінця віка“. (Дума про те, як запорожський отаман Кішка вибавивсь з турецької неволі)

„Ми лишимо других, а переглянемо, шчо ми сами, українці виграли за остатні двісті років, як пропадали наші старі „негідні“ порядки, а заводились нові, московські і петербурські, буцим то європейські.

„Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, шчо без волі народу, а при одній царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, — шчо народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих з гори наставляв самовольний царь. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі б не згожувались з тим, шчо усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, шчо думають люди в тих краях, для котрих пишуться ці укази; тепер навіть і в руській царстві заведено земства та городські управи, шчо б хоть менчі діла свої робили сами краєві люди, як сами знають, а не чин вики, шчо сьогодні тут, а завтра там.

„А коли так, то шчо ж нам була за користь з того, шчо і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців биронових, дурости Павла I, салдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволу Миколаја I, про котрих українці не можуть навіть сказати, шчо це були „свої собаки, котрих ми ж сами вигодували“, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та і самі ці петербурські самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і, коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли „безмозглих, упрямих хохлів“, ніж своїх „руських“. Хіба помоглош шчо небудь і великорусам од того, шчо терпіли рядом з ними і „братія черкаси“, вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство „царя Восточного?“ На шчо ж було руйнувати

ті права краєві, ті виборні уряди, які були колись на Україні, — коли тепер усі освічені льуде думають, шчо без краєвих прав та виборних урядів обійтись не можна? Двісті років життя і більшо ста років мученьня, поки царі доканали старі українські порьядки, пропали, значить, даремне!

А все, шчо не робилось царським урядом дльа України після Хмельницького аж до 1775 р., коли вруйновано Січ, усе те роблено ні дльа чого, як шчоб доканати старі українські порьядки. І скілько то хитрошчів пішло на те в московських боjar та петербургських чиновників, — скілько муки приньнав простиї українєць, скільки попогнувсьа та призначивсьа жалбедничати українськиї пан та полушанок, поки це случилось, — дльа того, шчоб потім признатись, шчо усі ці „нові“ порьядки вікуди не годьатьсьа!

Коли в 1654 р. Україна прилучилась до Московського царства, то була між українськими козаками з одного боку і московськими боjарами і царем з другого ось яка умова:

Прошеніє Гетмана Хмельницкаго къ Алексію Михайловичу съ приложеніємъ договорныхъ пунктовъ.

Божіей милостію, великій государю царю и великій княже, Алексію Михайловичу всея великія и малыя Россіи самодержче, и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богданъ Хмѣльницькій, гетманъ войска запорожскаго, и все войско запорожское; и весь міръ христіанскій російскій, до лица земли челомъ бьеть:

О радовался вельми спожалованья великаго и милости неисчетныя твоего царскаго величества, которую намъ пзволить твое царское величество показать, много челомъ бьемъ тебѣ, государю нашему, царскому величеству, и служить прямо и вѣрно во всякихъ дѣлѣхъ и повелѣніяхъ царскихъ твоему царскому величеству будемъ по вѣки, только просимъ вельми, яко и въ грамотѣ просили есмы, изволь намъ, твое царское величество, въ томъ всемъ пожалованѣ и милость свою царскую указать, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будутъ челомъ бити.

1) Вначалѣ, изволь, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ запорожскомъ, что своими правами суживались и вольности свои имѣли, въ добрахъ и въ судахъ чтобъ ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковыя не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищество суждены были: гдѣ три человѣка казаковъ, тогда два третьяго должны судити.

Подъ сими статьями помѣта думнаго дьяка Алмаза Иванова:

Сей статьѣ указалъ государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью.

2) Войско запорожское въ числѣ 60 тысячъ чтобъ всегда полно было.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью 60 тысячъ человѣкъ.

3) Шляхты, которые въ Россіи обрѣтаются и вѣру, по непорочной заповѣди Христовой тебѣ, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтобъ, при своихъ шляхецкихъ волостяхъ пребывали и межъ себя старшихъ на уряды судовые обирали, и добра свои и вольности имѣли, какъ при королѣхъ польскихъ бывало, чтобъ и иные увидя такое пожалованье твоего царскаго величества, клонилися подъ область и подъ крѣпкую и высокую руку твоего царскаго величества со вѣмъ міромъ христіанскимъ. Суды земскіе и градскіе черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольно оберутъ, исправлены быти имѣютъ какъ и прежде сего; тако жъ шляхта, которые казну свою имѣли по крѣпостямъ на маетностяхъ, тогда и нынѣ, либо чтобъ имъ заплачено, или на маетностяхъ довлѣти дано.

Симъ статьямъ указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

4) Въ городѣхъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираемы на то достойные, которые должны будутъ подданными твоего царскаго величества исправляти или удержати, и приходълежащей въ правду въ казну твоего царскаго величества отдавати.

Указалъ великій государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью, а быти бѣ урядникомъ, вой-

томъ, бурмистромъ, райцомъ, лавникомъ, и доходы денежныя и хлѣбныя и всякіе на государя збирать имъ и отдавать въ государеву казну тѣмъ людямъ, которыхъ государь пришлетъ, и тѣмъ людямъ, ково для тое зборныя казны государь пришлетъ, надъ тѣми зборщиками смотрѣть, чтобъ дѣлали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всѣми принадлежностями староство чигиринское, чтобъ и нынѣ для всего ряду прибывало.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

6) Сохрани Боже смерти на пана гетмана (понеже всякъ человекъ смертенъ, безъ чего не мочно быти) чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тотъ давной обычай войсковой.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

7) Имѣній казацкихъ чтобъ никто не отнималъ: которые землю имѣютъ и всѣ пожитки съ тѣхъ земель чтобы при тѣхъ имѣніяхъ добровольно имѣли; вдовъ послѣ казаковъ остальныхъ чтобы и дѣти такія жъ вольности имѣли, какъ предки и отцы ихъ.

Быть по ихъ челобитью.

8) Писарю войсковому чтобъ, по милости его царскаго величества, одна тысяча золотыхъ для подписковъ, также и мельницу для прокормленія, что великій расходъ имѣетъ.

Быть по ихъ челобитью, давать изъ тамошнихъ доходовъ.

9) На всякаго полковника чтобъ по мельницѣ было, для того что расходъ великій имѣютъ, но когда милость будетъ твоего царскаго величества и больше того, чѣмъ твое царское величество пожаловать изволишь,

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

10) Также на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ и по мельницѣ, а на писаря судейскаго по 100 золотыхъ.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью, а про судей допросить сколько судей.

11) Также ясаудамъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ завсегда обрѣтаются и хлѣба пахать не могутъ, по мельницѣ бѣ имъ было, просить твоего царскаго величества.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

12) На подѣлку снаряду войскового и пушкарей и на всѣхъ людей работныхъ у снаряду просимъ твоего царскаго величества, изволь имѣти свое царское милостиво призрѣніе, яко о зимѣ, такъ и о станахъ, такожде на обознаго по 400 золотыхъ.

Государь пожаловалъ, велѣвъ давать изъ тамошнихъ доходовъ.

13) Права, наданыя изъ вѣковъ отъ княжатъ и королей какъ духовнымъ и мірскимъ людямъ, чтобъ ни въ чемъ не нарушены были.

Государь пожаловалъ, велѣлъ быть потому.

14) Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ войску запорожскому, которые къ добру бѣ были, вольно приняты, чтобъ то его царскому величеству въ кручину не было, а чтобы имѣло противъ его царскаго величества быти, должны мы его царскому величеству извѣщати.

Государь указалъ и бояре приговорили: пословъ о добрыхъ дѣлѣхъ пріимати и отпускати, а о какихъ дѣлѣхъ приходили и съ чѣмъ отпустить, о томъ писать къ государю; а которые послы присланы отъ кого будутъ съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ задерживать и писать объ ихъ государю; а безъ государева указу ихъ не отпускати, а съ турецкимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ государева указу не сылаться.

15) Какъ по польскимъ землямъ дань вдругъ отдается, воли бы есмь и мы, чтобъ цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належтъ; а если бы инако быти не могло, тогда ни на единого воеводу не позволять, о томъ договариваться развѣ бы изъ тутошнихъ людей обобравши воеводу, человека достойнаго, имѣть тѣ всѣ доходы въ правду его царскому величеству отдавать.

Сей статья государь указалъ и бояре приговорили: быть потому, какъ выше сего написано, збирать войтомъ, и бурмистромъ, и райцомъ, и лавникомъ, а от-

давать въ государеву казну тѣмъ людямъ, кого государь пришлетъ, и тѣмъ людямъ надъ зборщиками смотрѣть, чтобы дѣлали правду.

16) А то для того имѣють посланники наши договариваться, что наѣхавъ воевода права бы ломати имѣлъ и установы какія чинилъ, и чтобъ быти имѣло съ великою досадою, повеже праву иному не могутъ вскорѣ навикнуть и тяготы такія не могутъ носить; а изъ тутошнихъ людей когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправляться.

О правахъ государевъ указъ и бояръ же приговоръ написанъ въ иныхъ статьяхъ.

17) Прежде сего отъ королей польскихъ никакого гоненія на вѣру и на вольности наши не было, всегда мы всякаго чину свои вольности, и для того мы вѣрно и служили; а нынѣ, за поступленія на вольности наши, побуждены его царскому величеству подъ крѣпкую и высокую руку поддаться. Прилѣжно просити имѣють послы наши, чтобъ правила его царское величество намъ на хартіяхъ писанныя съ печатями слышны, единъ на вольности казацкіе, а другіе на шляхетцкіе, далъ, чтобъ на вѣчныя времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотрѣ межъ себя имѣти будемъ, кто казакъ, тотъ будетъ вольность казацкую имѣть, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкшую его царскому величеству отдавать какъ и прежде сего: также и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и вольностяхъ имѣють быти.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

18) О митрополитѣ помянути имѣють, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ далъ есмь.

Государь указалъ и бояре приговорили: митрополиту на маестности его, которыми нынѣ владѣть, дать жалованную грамоту.

19) Также просити прилѣжно послы наши имѣють его царскаго величества, чтобъ его царское величество рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послалъ не отсрочивая ничего, чтобъ непріятель не могъ испра-

виться и съ иными совокупиться для того, что войска нынѣ принуждены, чтобъ никакой ихъ лести не вѣрили, если бѣ они имѣли въ чемъ дѣлать.

Указавъ государь и бояре приговорили: про походъ ратныхъ людей объявить посланникамъ съ котораго числа государь самъ и бояре, и ратные люди, съ Москвы пойдутъ а къ гетману не писать.

20) И то надобное дѣло припомнить, чтобъ наемнаго люду здѣ по рубежу отъ ляховъ, для всякаго безстрашія, съ 3,000, или, какъ воля его царскаго величества будетъ, хотя и больше.

Допросить въ концѣ мѣстахъ по рубежу стоять.

21) Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску запорожскому платили: просить и нынѣ его царскаго величества, чтобъ на полковника по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ — по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

Отговаривать Великій государь, его царское величество, для православныя христіанскія вѣры, хотя ихъ отъ гонителей и хотящихъ разорити церкви божія и искоренити вѣру христіанскую, отъ латынь оборонити, собралъ рати многія и идетъ на непріятелей, и свою государеву казну для изъ обороны ратнымъ людемъ роздалъ многую. А какъ было у гетмана, у Богдана Хмѣльницкаго, государевъ ближній бояринъ, и намѣстникъ тверской, Василій Васильевичъ Бутурлинъ съ товарищи, и говорилъ съ гетманомъ о числѣ войска запорожскаго, и гетманъ говорилъ: Хотя число войска запорожскаго, и велико будетъ, а государю въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ: а говорилъ гетманъ при ихъ, и при судѣ, и при полковникѣ, и имъ нынѣ о томъ говорить не доводится.

22) Орда естли бы вкнуться, тогда отъ Астрахани и отъ Казан и надобно на нихъ наступати, такожде и донскимъ казакамъ готовымъ быть; а нынѣ еще въ братствѣ дати сроку, а ихъ не задирать.

Сказать: на Донъ къ казакамъ государево повелѣніе послано будетъ: будетъ крымскіе люди задору никакого не учинять, на нихъ не ходить, а буде задоръ учинять, и въ то время государь укажетъ издѣ ими промыслъ чинить.

23) Кодакъ городъ, которъй есть сѣдѣахъ на рубежу отъ Крыму, въ которомъ панъ гетманъ всегда 70 400 человекъ тамъ имѣетъ и кормъ всякія имъ даетъ, чтобъ и нынѣ его царское величество какъ кормами, такъ и порохоми къ наряду изволилъ построи; также и на тѣхъ которые за порогами Коша берегутъ; чтобъ его царское величество милость сзю изволилъ показати, понеже нельзя его самого безъ людей оставити.

Допросить: по скольку корму человеку на тѣхъ 400 человекъ даютъ и за порогами для Коша сколько человекъ, и о чемъ за нихъ бѣють челомъ.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнутъ бѣгати въ государевы черкасскіе города имѣете, и тѣхъ бы сысковъ отдавати.

„Ми не считаємо цих *пекераслівських* статей за „верх премудрости“ державної. Те, що ми тепер бажаємо, нам „собі дорожче“, як кажуть купці, ніж те, що втратили українці. Переяславські статті писали козаки — і думали про самих козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український, чи як вони казали тоді, руський або російський, або малоросійський народ, — а тільки ту землю, де по давнім умовам козаків з поляками, мусали жити козаки: не усю землю по Сян Галичині і по гірний Дунаєць і гірські Тиси в Карпатах, а тільки по Случ: воєводства Чернігівське, Київське та Брацлавське. Переяславські статті вмовляли з цим тільки про волю козацьку, — а „пашенного крестянина“ зоставляли „должность обекую отдавати его царскому величеству, какъ и прежде сего“, значить, як було це за часи Польщі, проти которі уставляли і „пашенні крестяне“ — у купі з козаками. Ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярієй Хмельницького — (та ж сам цей батько козацький був шляхтич!) — не забули особа написати в статтях переяславських про шляхту, — щоб вона „при своїх шляхетських волостях пробувала, як при корольох польских бувало, і щоб уряди судові земські і городські, як і в Польщі було, вибірали шляхтичі“, а не пашенні

льуде. Тільки козаки мали б свій власний суд. — після цієї умови!

Окрім козаків та шляхти права і вольности вимовлені були для попів і ченців, щоб і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пашенними льудьми, — та для міщан, щоб вони обірали для себе і для своїх діл воєтів і магистрати та ратуші, тоб то як тепер городських голов та городську думу. Так то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між льудьми українськими і не дбали зовсім про пашенних льудей, про бідних хліборобів. На користь їм можна б було хіба повернути 13 статтю, — що „права, надані од князів і королів духовним і світським льудім, щоб не були ні в чім порушені“. Та тільки прав таких простим пашенним льудьям ніхто не давав. Поки що, вони тільки зоставались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то потроху і стали ці прості льуде обертатись у „неслушество“. Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав од королів польських надані села „на правѣ помѣстномъ съ подданными“. А посланці його, котрі їздили в Москву вмовлятись з царем про вольності козачі, — генеральний судья Самійло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. цареві челобиття, в котрім прохали, щоб: „миѣ судѣ на мѣстечко Имглѣво-Статый съ подданными въ немъ будучими и со всѣми землями издавна до Имглѣва належащими и на тѣхъ земляхъ подданными будучими, а миѣ полковнику на мѣстечко Смѣлую такожъ съ подданными въ немъ будучими и со всѣми принадлежностями, полями, лѣсами, уходами и верами, которые имѣютъ быть со всѣмъ, какъ и прежде было И чтобъ есмы были вольны еъ своихъ подданныхъ, какъ хотя ими уряжати и обладати, мы и дѣти и наслѣдники наши, которые бы имѣли отъ насъ тѣ маестности одержати; и чтобъ до нихъ никто кромѣ насъ и наслѣдниковъ нашихъ никакого дѣла не имѣлъ вѣчными времени. Также чтобъ намъ вольно было на тѣхъ земляхъ своихъ, которыя съ милостиваго жалованья его царскаго величества будемъ имѣти, людей селить, какъ которые къ намъ будутъ приходити, мельницы ставити и всякіе

пожитки, якіє нібудь прежде были и якіє сами можемъ привлатити и вымыслити, можемъ приспособляючи безъ всякой въ томъ ни отъ кого помѣшки. Также потомъ челоуѣкъ бьемъ, чтобъ намъ вольно было всяка питія для своихъ же подданныхъ держати, вино курити и откупъ, какъ извычай есть на Украинѣ имѣти и при всемъ томъ извычаю, какъ въ томъ краѣ введеться, перебувати". Про це усе просили пани Богданов і Теря у царя „привилії на хартіях, золотими словами писаних".

Колись польські пани також само позабирали землі і перш усього старались захопити за тим такі струменти та заводи, що найбільшій хліборобів, або такі, котрі переробляють хліб, — млини на винниці, щоб хлібороба держати в своїх руках, — та захоплювали луки, щоб не було куди без плати хліборобів скотину вигнати, та ліси. Народ именно через те і піднявся проти Польщі у купі з козаками, — що „вражі ляхи" ріки і луки жидам заарандували, — а тепер козацькі старшини вмовляючись з московським урядом про козацькі вольности, почали вимовляти собі те, що за часи Польщі мали в себе пани та їх рандарі жида. Потроху почало йтись до нового крѣпачства, — а московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще помогло розростись злим вернам, що були в козащині, а добрі заглушило.

А були в переяславських статтях і добрі зерна именно такого устрою громадського, до которого тепер прямиють скрізь освічені люди. Тут умовлялось, щоб чужі люди у діля краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був скараний і щоб судили свої люди, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволі царської. Гетьман і старшина тільки нічого не сказали напроти слов бояр посланців московських об тім, що тільки козаки мусьять присягати на умови з царем, а ні сам царь, а ні посланці за його не можуть, що „піддані тільки присягають царям, а царям не личить присягати підданним, — і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то то тільки потому, що польські королі невірні і не само-

держці, і шчо, коли прості козакки просьать, шчо́б царь записьагнув, то старшина мусить пам'ятати милость великого государьа, шчо ради христи́янської православної віри і святих божих церков зволивсьа при́няти козакків під сво́ю велику руку, — а потому мусить привести на вірність цареві ві́йсько запорожське, а нерозумних льуде́й, — це б то простих козакків — вдержувати од непотрібних розмов“. На ті усі права, які ми ви́ще прописали, козакки пристали як „на пожалованье і милость царську“, а не так як на право сво́є; наперед згожувались дань давати і не так, як колись давали, тільки шчо́б не царські чиновники ї́ї збівали. Козакки вимовили своєму гетьманові, шчо́б до нього послі чужих царів приїздили, — та тільки мусили гетьмани цареві казати, шчо́ до них ті послі говорили. Так козакки зоставляли у горі непорушеним самодержавне право царьа над земле́ю і підданними.

„Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козакки у царьа московського з тим безправ'ям, яке було у государстві московськім, то усе таки не можна не сказати, шчо́ устро́й коза́ччини був більш поді́бен до устро́ю теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж московське царство і теперішня російська імперія.

„Всі знають, як з дуже малого почала рости теперішня во́ля народу в Англі́ї. Як порівняти ті права, шчо витребували собі пани англійські у коро́ля Івана, званого Безземельного (1215 р.) зві́сну Велику Грамоту про Вольности (Magna Charta Liberatum), то ви́де, шчо вони були не багато більші, ніж вольности наших козакків у 1654 р., і служили поперед у ко́рсть ще меншому числу льуде́й.

„Англійська грамота була писана після бунту проти коро́ля; — через те де в чо́му вона виразні́ше на́піра на права підданих перед коро́лем, — особливо на те, шчо коро́ль не буде брати податків без того, шчо́б не згодилась рада земська. Одна́че про права і вольности особ, громад і городів, і в англійській гра́маті не виразні́ше сказано, ніж в нашій. Де які слова англійської гра́мати мов би слово в слово такі самі як в українських коза́чких умо́вах з царем; — ось напр. пункт 1) по ко́торому обі́цяється, шчо́ церков

англійська буде вольна і вживатиме усі свої права і вольности, і шчо ніхто їх не дотикатимесся, — або пункти 2, 16, 48, 49, у которых король каже: „ми подарували усім нашим вольним підданним у королевстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котору пересчитуємо далі, — ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привилїї: — наперед ніхто не буде ні задержаний, ні увязнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольности, ніхто не буде покараний смертію, ніяким способом без суда рівних з ним лїудей, по законам краєвим“*). І Англіїська грамота вимовляла права і вольности, найбільше баронам, панам, воїакам! А далі за великими панами, баронами, в Англії ширшу вольу получили менші воїаки, ось як би наші козаки, далі мішчане, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Европі вольности попереду вимогали собі воїаки, з которых виходили пани, а далі вольности ширилися і обнімали більшу частину лїудей. Правда скрізь ми бачимо, шчо зрівняння прав усіх лїудей у краї не їшло поруч з ширенням вольности. Ті хто був поставлений низче, мішчане, селяне, аби тільки вибавитись з під керування паньського, раді були помогти корольам зменшити вольности паньські. Од того з годом скрізь уряд чиновничїї узяв гору над виборним, та не до кінця. Все таки з цієї виборної старовини шчось зоставалось, шчо опісля підправлялось, або підновлялось: які небудь сеїми, земства або таке инше. Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборні порьядки та ради, швидче могла неребудуватись на нову вольну державу, — де вже не одні країові діла, але і більші, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спитавши ради народньої, соїму виборних, — де не одного тільки пана, але нікого не можна було, як це і доси можна в Россїї, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожний має право вольно, шчо схоче говорити, печатати книги

*) Dufau, Duvergier et Jaudet. — Collections des constitutions, chartes et lois fondamentales des peuples de l'Europe et des deux Amériques. 1. 362.

і газети і їздити, куди хто схоче. Вигода Україні двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі мала ще земськиї вольниї воєнниї стан і виборниї уряд, — вже тоді, як скрізь по більшій частині європейських земель вієсько було вже не земське, а королевське, вербоване, котре слухало тільки королів, та князів, коли вже уряд чиновничїї узяв маїже скрізь гору над виборним. До того на Україні простор і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського льуду була на ділі вольноју. А тоді вже були часи, коли встроїлись народоправства, або республіки Голландська і Швейцарська, а на який час було і англійська, котра хоть перемінилась вцять в королевство, — та в таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королевського і в кінець розрослись зерна старої англійської вольности: король втратив право що небудь зробити без узвали ради земської, або в чім небудь порушити право якого небудь англичанина.

„Тоді, як наша Україна прилучилась до московського царства, такі вольности заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських, до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибирали і виганяли князів „по старині“; — ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітоју, читанням книг про народоправства у греків та у римлян. Також само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати крѣпачтво, котре українці маїже скрізь тільки що сканули у себе, поставши проти польських панів.

„Од того можна думати, що в Україні могла б аїеднатись старосвітська вольність воїацька з новоју. всенародноју, про котру вже турбовались освічені льуде в Європі, — можна було ждати, що, те що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитоју думкою, — бо і на Україні тоді вже чули і писали напрімір про голландську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських.

„Навірно можна сказати, що як би Україна, одірвавшись од Польщі стала була особним княжеством, або королівством, або хоть і козацькою республікою, то в часом і в ній би узьали б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, як і скрізь це було. Та тільки навряд без помочі з боку, яку давала невольна московська, і пани всіли б за яку небудь сотню років переломити старосвітську звичайну вольність, бо вже через сто тридцять років скрізь прочули про таке діло, як зміна королівського порьядку у Франції. Знівечити хоть старосвітську, але свіже заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порьядки тих держав, з котрими звязувалась Україна: панська Польща, а особливо ж порьядки московського царства, у которе увійшла Україна, і в которому вона знайшла знову панство, таке як і в Польщі, та шче і царство, не дуже ліпше, як в Турції.

„Ніжак не можна сказати, щоб народ московський чи великоруський був не способицї до вольности. В старі часи і там були вольні города, як і в київській Русі, що потім стала Україною. Хто такі зпервоначалку були Псковичі та Новгородці, чи наші українці, чи ні, — тільки в XIV столітьї, тоді як ці народоправства були најдужчі, вони вже були великоруськими. Великоруси ж були і козаки донські та яїцькі або уральські, котрих устрій був маїже такий, як і в нашому Запорожжї. У великорусів задержавсь і доси стародавній вольний звичай володіти землею громадами і переділяти її по громадському приговору. Цей звичай може задержавсь через те, що земля великоруська велика і тут було місця до недавна шче усякому, та шче і через те, що хоть великоруси — народ і давній, як і другі ново-європейські народи, однако кожда оселя в ньому не дуже давня, — бо народові усе приходилось переходити з місця на місце, тікаючи то од татар, то од ляхів, то од власного начальства, — і кождий раз ніхто, як громада, робила заїмище на землі, рубала ліс і т. д. Устроювати артели з виборними старшинами великоруси уміють, як рідко яка з других пород людських. Але такі громадські порьядки здавна вже вдержались

у Московщині тільки дльа малих громад, осель, артілів. А всі ширші справи, земські і державні у Московщині здавна вже звикли оддавати в руки царя і його чиновників. Московщина в низу, в селах — ще і доси молода земля, в которій льуде сами собою ще вміють правитись без начальства. А як держава, Московщина стара, як наприклад і Франція. Род князів і царів в Московщині не переривавсь довго, — і був свій, не те що в нас, литовський, аб) польський. Церковний уряд — теж завжди був свій, от він і привчав народ слухатись царя, як божого помазанника. До того поперед татарі підпирали московських князів, а як потім ці князі пішли і проти татар, то народ увесь став більш шанувати їх, а попи ще більше хвалити. А народ великоруський розлазивсь по землі такій широкій, що одна осель тільки через те і не одривалась о другої, що задержувала спомин про Москву-матушку і царя-батьушку і чим далі усе забував, що це мов би то серце Росії, Москва, було і єсть дльа усіх, навіть великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем!

„От через це усе усьа исторія Московщини, як і Франції за часи од XII до XVIII в., проїшла у тому, що чим дальше, все більше росла сила царського уряду над старесвітськими громадськими земськими порьадками, чиновників над виборними. Так впресли чудні і не всьакому зрозумілі озчакі життья державного, а почасті і народнього в Московщині: в низу, в селах, поки не чинається царське начальство, — у великорусів бачим зовсім громадський дух і саомправ, не мов в старих кантонах Швейцарії, — а зараз над селом — царську і чиновничу самовольу, таку, которій не бачила Европа навіть в часи, коли найбільша була сила королів і чиновників, при якому небудь Льудовику XIV французькому, або Фридрихах пруських. До того треба придати велику ріжнищу Московщини наприклад од Франції і других західно-европейських земель. Тут, у Европі завжди була наука, котора вдержувала самовольу царську, помогаючи льудям спізнати, що єсть доброто і в других нецарських порьадках. Московщина-ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, — була дика і не

знала другого письменства окрім церковного. Читала Московщина в книгах не про народоправства грецькі та римські, а про біблеїські царства; бачила перед собою приміри не італьянських народоправств, не Англії, не Швейцарії, не Голландії, — а татар казанських, астраханських, — з їх ханською самоволею. Скрізь по Європі в XVI—XVII в. королі всилились і ламали вольности земські, та нігде не було такого скаженого душегубця, як Іван IV московський. До того скрізь в Європі, коли королі топтали вольности панів на виборні уряди, то хоть вменшали крпацтво простих льудей, в Московщині царі завели крпацтво, тоді як воно вже счезало в Європі. Вп'ять і тут показалось таке, шчо Московське царство було і нове і старе. Старе воно було тим, шчо давно вже повелось, і шчо народ вже при звичавсь слухатись царя, — а в XV—XVI в. воно стало як би наново заведене, бо саме тільки тоді московські князі пооднімали землі у других князів, увільнились од татар і стали напірати на земљу князів литовських. Московську земљу мов би знову завоюували князі, так як би Францію франкські королі у IX в., — або Англію норманські у XI в., — і роздавали землі војакам своїм: бојарам, та дворянам, а шчоб народ не тікав з цих земель, шчоб у бојар та дворян завсїгда були војаки-підданиї дльа царської служби, — то народ закріпостили.

„От до такого то царства прилучилась наша Україна! Була вона мов новонародженна земља, — вольна, — хоть і мала вже погані зерна, як початок крпацтва, хоть воля її не була шче вкорінена в народ наукоју, котора-б показала, шчо именно і треба льудьам зоставатись вольними, та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, шчо за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з крпацтвом, жившого без науки, — то царська самоволя заїла вольности українські; московське бојарство помогло зрости на Україні зернам крпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, — тим тихше, шчо невеличка частина українських письменних льудей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, которі росли вже в Європі у купі з наукоју, і звідти переходили і до нас,

тепер поставленні був тин царською та чиновницькою самоволею. А як би тепер серед українського народу в'являлись думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили-б вдаритись не тільки об тих своїх лудей, котрим вигідна була невольна лудська, але і об московський уряд і вієсько, а то і об народ, котрий розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають „нашого царя“ і т. д.

„От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростатись тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями, або схиє, — а але поливається, розростається“.

Після всего сказаного, не буде дивно, що суть справи, порушеної д. Ю. Бачинським, мусіла зацікавити Др-ова. Та, розкажу все по порядку.

В початку р. 1893 д. Юліян Бачинський прислав був мені початок своєї статі п. з. По поводу еміграції, що я й напечатав у „Народі“ (н-ри 4—7, 14), навіть не знаючи, що далі має бути порушена справа про українську державу. Сей початок статі зовсім не подобався пок. Др-ову, що в листі з 17 (28) марта т. р. писав мені про те таке: „Ліпше добра поезія нашого нап'імку, ніж слова, слова, слова в статті про еміграцію в остатн. н-рі Народу“. Получивши, в половині 1893 р., усю рукопись д. Ю. Бачинського, саме тоді, як у мене, в Коломиї був Франко, я, звісно, заінтересувався справою, але оба ми найшли, що статя д. Ю. Бачинського надто многословна й доктринерська, — на соціально демократичний лад, — без студій реального ґрунту, особливо русько-українського. Через те, — власне з огляду на вагу справи, — ми не могли взяти на себе відповідальности за опубліковане усеї статі в „Народі“. Я брався напечатати в „Народі“ тільки кінець статі — її резюме, що, по моему, вповні достаточнo висказувало думку д. Ю. Бачинського, — але він не згодився на те і я ему вернув статю.

В рік після того, д. Ю. Бачинський, маючи змогу напечатати статю книжкою, обернувся з рукописю статі до пок.

Др-ва, просючи єго скритикувати єї. При тому, д. Ю. Бачинський звинявся перед Др-вим, що важиться забирати єму дорогий час, але запевняв єго: „Ваш суд о ній був би для мене дуже великої ваги“. Д. Ю. Бачинський видно, ждав від Др-ва основної, подрібної й фактичної критики, бо, — казав він, — Франко, в своїй строгій (приватній) критиці рукописі говорив загально і не показав єму фактичних помилок. Д. Ю. Бачинський завважує, що для него важна буде дискусія, яку може викликати єго праця, і кінчить свій лист ось як: „Я старався писати о скільки мож легко і ясно, може дещо підніс ту і надто звичайне, где інде загально знане, — але мав я ту на взгляді галицьку руску публіку, а головню молодіж руску — гімназіястів і студентів, котрим я і присвящую ту працю“.

Вкінці сего відділу переписки я даю полеміку д. Ю. Бачинського с пок. Др-овим, не мішаючися до неї й не критикуючи статі д. Ю. Бачинського. Тут завважаю, що д. Ю. Бачинський зовсім не покористувався увагами пок. Др-ва і напечатав свою статю без перемін. Правда, в своїм листі до Др-ва (із 22/XI і 4/XII 1894) д. Ю. Бачинський признає деякі свої помилки, але с такими оговорками, що то властиво не помилки, а там повинно бути щось инче — таке, якого треба було д. Б-ому. Навіть признає незнання Россії, єї партій і т. п. не захитують у д. Ю. Бачинського відваги говорити — про б. у. д. у. Р. о. с. с. і. ю, про партію, на котрій вона стояти ме й т. п. Значить, пок. Др-ов, пишучи д. Бачинському критику на єго рукопись, справді потратив марно дорогий час.

Статя д. Ю. Бачинського вийшла в початку 1896 р., яко IV. вып., ч. 9—12 „Універсальної Библиотеки“ д. Д. Лукіяновича, п. з. **Україна Irredenta** (По поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц“. Статя заінтересувала людей, та поки що не викликала дискусії. Тільки черновецька „Буковина“ дала єї зміст ис похвалами, та д. Франко написав на неї критику в „Житю і Слові“ (суть критики — та, що д. Ю. Бачинський може й добре знає те, що буде, та не знає того, що було і є...)

Та, як би там не було, а д. Ю. Бачинському належить ся заслуга, що перший із Русинів-Українців

підніс справу про українську державу отверто і рішучо. Для історії треба додати, що д. Ю. Бачинський зробив се й особисто саме перед виходом своєї статі, на 4-тім зїїзді русько-української радикальної партії у Львові, 28 декабря 1895 р. і зїїзд прийняв сю точку в програму партії, хоть тільки в формі „політичної самостійности р. українського народу“, роблячи початок їй в Австро Угорщині домаганням відділу східної Галичини від західної і злуки єї з руською частиною Буковини. Значить, тут русько-українська радикальна партія пішла в розрив із Др—вим. Я звертав увагу на се, думаючи, що не слід було проклямувати української держави без поради з російськими Українцями, власне радикалами, котрі тут стоять поки що на становиську Др—ва і мусіли би, солідарізуючи ся з галицькими радикалами, відповідати за ту точку в нашій радикальній програмі. Та д. Бачинський так горяче промовив за сею точкою, що єї прийнято однодушно навіть на засіданню комісії, не то ва публичнім зборі, де се зроблено без дискусії. Остаточно, не стало ся нічого злого, аби тільки воно мало які-небудь реальні наслідки, для самоорганізації Русинів-Українців.

Треба піднести, що в початку сего року справа, піднята д. Ю. Бачинським посунула ся трохи наперед, і то, дякуючи польській загарбушности з огляду на Русь-Україну. Ухвала галицького сойму — відбудувати, коштом краю, вавельський замок у Кракові та подарувати єго австрійському цісареві, очевидно як будущому королеві польському, — заворушила русько-українську молодіж у Галичині і вона рішучо запротестувала протів того, а на вечірницях у пам'ять Шевченка у Львові 17 марта с. р., — очевидно і під враженням кривавих виборів до ради державної в руській частині Галичини, в промові свого репрезентанта д. Ізид. Голубовського, взяла думку д. Ю. Бачинського за свою і поклала собі за ціль русько-українську державу...

Справді, покладене русько-української держави чинить певну забеспеку і протів польської загарбушности з огляду на Русинів-Українців, та треба би, аби всі Русини побачили ту загарбушність не тільки у польської шляхти, але й у людовців, — що вже встигли

попсувати мазурський рух, такий користний зразу для Русинів, — і в польській соціальної демократії. Нехай би д. Ю. Бачинський переконав про остатнє своїх найближчих (зрештою одиноких) товаришів соціал-демократів, коли їх про те ще не переконала вся історія польсько-руських взаємин...

До листів Др—ва, печатаних далі, треба з жалем завважати, що д. Ю. Бачинський загубив кінець критики Др—ва на „Україну irredent-y“ і цілий остатній лист Др—ва с початку 1895 р. Поповняю сю втрату тим, що д. Ю. Бачинський міг собі нагадати с тих листів, та виписками з остатного листу д. Ю. Бачинського до Др—ва, де наведено с критики Др—ва цілі речення, хоть і не правописю Драгоманівських листів. Я дуже вдячний д. Бачинському за сі доповнення.

Про незгоди між „молодими“ і „старими“ радикалами, зачеплені в переписці Др—ва з д. Ю. Бачинським; не стану тут говорити. Се й так справа дуже довга й зложна, і я єї розкажу в свій час основно, при чому покористую ся й тим, що каже про се д. Ю. Бачинський у своїм довгій листі до Др—ва. Та відповідь Др—ва на ту частину листу д. Б—ого мушу напечатати тут, бо годі розривати листи пок. Др—ва.

15. IV. 1897.

М. Павлик.

Боротьба теології з наукою.

З слідуючою книжкою „Житя і Слова“ розпічнемо в додатку друк знаменитої праці Американця Уільяма Дрепера „Історія боротьби між релігією і наукою“ в перекладі М. Павлика і маємо надію скінчити єї друк ще в сьому році. Цікаво буде не одному дізнати ся, що власне в минувшому році вийшла друга подібна книжка іншого Американця, вельми заслуженого президента корнелівського університету, дра Андрю Уайта, пз. „The Warfare of Science with The-

ology in Christendom", видана в двох томах у Нью-Йорку. Від Дреперової книги різниться Уайтова тим, що коли Дрепер слідить за розвитком і перипетіями боротьби на протязі всієї історії християнства, починаючи від Александрійської школи, то Уайт дає ряд монографій про найважливіші наукові питання і ідеї і показує рядом прикладів і цитатів, як боролася проти них церковна традиція. Уайтова книга не дає історичного образу цілої боротьби, як се чинить Дрепер, та за те вона багатша на подробиці і доторкається й найновіших часів і таких питань, яких не порушував Дрепер. От тим то думаємо, що не лишнім буде подати тут нарис змісту сеї книги. Користуємось для сего тим резюме, яке зробив Е. П. Еванс для монахійської "Beilage zur Allgemeinen Zeitung" ч. 74 с. р. *Ред.*

Автор докладно і наглядно показує той завзятий і не раз зловний опір, який з давен давна зустрічала наука у всіх галузях дослідів з боку перестарілого, по часті мітичного світогляду. Кожда проба розширення позитивного знання людського в яким будь напрямі попадала в конфлікт с теологічними тезами і церковними віроученнями і тільки по довголітніх спорах с тими догматичними системами і усвяченими традиціями могли речники наук опертих на досвіді абирати здобутки своїх стараних, лише для відделонення правди і для пожитку людськості піднятих дослідів. Ані один здобуток учених дослідів на полі духової культури світа не обійшовся без повторення сего немилого факту.

Автор починає в першій розділі від історії сотворення світа, де вказує на ассирійсько-вавилонські документи зложені клиновим письмом, як на жерела жидівсько-християнської космогонії. В халдейських написах натякнено також на ідею повільного розвою цілого світа з „бездонної глибини“, а звівів із землі і з моря. Сю науку переймали найстарші грецькі філософи йонської школи, особливо Анаксимандер і Анаксименес і розвинули її далі, а з Римлян боронив її особливо Люкрецій дуже горячо і з великою силою переконання; він то виловив її вельми артистично в своїй звітній науковій поемі „De rerum natura“. Сю теорію поборювали майже всі Отці церкви і найзнаменитші представники первісного християнства; тільки вчений і бистроумний єпископ із Емеси сирійської Немецій піддержував її і старався доказати її правдивість. Він догадувався також, що обіг крови доконується через стягане

серця і артерій і пізнав правдиві причини божевілья, виступаючи против поглядів своїх сучасних і одновірців, котрі духову хворобу приписували опанованню чоловіка демоном. І в середніх віках твердили деякі писателі, що різнородність явищ не дасть витолкувати ся як одноразовий вибір якогось чоловікоподібного творця, але кожда поява розвивала ся поволи і натурально з якогось принципу або з якоїсь вічнотворчої душі світа. Та регулярно волокли таких світоців науки перед трибунал, що судив еретиків, і палено їх на стосах, як се стало ся з Джорданом Бруном на Campo dei Fiori в Римі в р. 1600.

Дуже цікаво показано в Уайта образ завзятої і часами злобної боротьби, яку викликала граця Дарвіна „Origin of Species“ видана в р. 1859. В тій боротьбі стирають ся ще й доси два супротивні світогляди. Заледво показав ся сей епоховий твір, а вже речники старих, зужитих мітів про сотворене світа, попи і світські, накинули ся на него з неймовірною зухвалістю і шаленою злобою. Один дуже правдивий французський лікар, Др Константин Джемс кпив собі з тої „байочки“ і прийшов до сеї конклюдії, що така „фанатична і забавна книжка“ може бути лише сатирою, чимсь в роді Еразмової „Похвали глупоти“ або „Перських листів“ Монтескіє с тою різницею, що автор „Повставаия родів“ не осягнув своєї сатиричної мети. За сесю оборону правдивих засад релігії зложив архієпископ Джемсови гратуляцію, а Пій IX. висказав йому подяку „за таке ґрунтовне знищення дарвінізму“. Кардинал Маннінг, той хитрий і єзуїтський інтригант, дуже гнівав ся на сю „брутальну філософію“, котра „відкидає Бога і Адама і замість него чинить малпу прабатьком людського роду“. Ще лютіїший за те був монсїєвр Сегюр котрий науку про розвій істот назвав „огидним виродком найнижших пристрастів“, що „походить з пекла і до пекла поверне, тягнучи за собою всі ті безвистидні сотворіня, котрі в своїй безмежній глупоті не вагують ся приймати і голосити те вчене“. Високопреподобний і всесвітліїший єпископ з Оксфорду Самуїл Уайберфорс обкидав сей „безчесний погляд на природу“ цілим лексіконом ганьблячої лайки, а Гледстон в однім публичнім відчиті в Ліверпулю закидав теорії еволюційній, що вона старає ся усунути Бога від кермованя світом і заступити його всемогучою силою вічних і незмінних законів. Коли Герберт Спенсер запитував Гледстона в отвертім листі, чи від-

критий Ньютоном закон гравітації так само не обмежив і не усунув вплив Бога на правління вселенною, то Гледстон спас ся в неперозорій мраці високопарних але пустих фраз. В Німеччині був спір рівнож горячий і завзятий, але ведений в дещо меншм криком і лайкою. Професор Фрідріх Міхеліс спротивив ся рішучо сій „карикатурі сотворіня“, котра по думці проф. Дра Гагермана „сотворителя викидає за двері“, а липський теолог Лютгард відмовляв природничій науці всяку компетенцію в тій справі, доказуючи, що питанє про те, відки і як повстав світ, належить виключно до обсягу релігії, а наука природнича не має найменшого права в тій kwestії видавати який небудь осуд і не може навіть в найменшій мірі причинити ся до розв'язання сего питання. Ще драстичніших примірів нецтва і зарозумілости достарчили американські сторожі Сіона, що кликали побєжних до боротьби „по стороні Господа против полків чортівських і малпачих“.

Завідателі колегій, що стояли під доглядом духовних, не вагували ся віддаляти зараз кожного вчителя, котрого підозрівано о дарвінізм, та на щастє одержували ті переслідувані найчастійше ще ліпші посади в університетах державних і в інших висших школах, свободних від клерикальних впливів. При тім робили собі противники на перекір в дуже забавний спосіб. Так ось в колегії Yale діректор закладу наукового Др Ное Портер перестерігав студентів дуже переконуючо перед теорією розвою, а професор Марш не тільки приймив і обороняв сю теорію, але надто зібрав величезну палеонтологічну колекцію, котра дає неопровержимий доказ походження коня від звіря с п'ятьма пальцями, подібного до тапіра, прозваного Eohippus і взагалі міцно піддержує Дарвінову доктрину про повставанє родів звірячих і рослинних.

По тім докладнім і живім зображеню боротьби, веденої так довго і так пристрасно на полі космогонії, і тепер ледво чи укінченої, боротьби поміж теологічним і природничим світоглядом, слідує історія спорів о форму землі, її величину і становище в середнім пункті всего світа і о сумежну с тим доктрину про антиподів, що колись признана була єресю, о Коперніка і єго заслуги около заснованя новочасної астрономії, про комети, метеори, затьміння місяця і сонця і про їх значінє яко штучок чортячих або яко знаків гніву божого, про даремні труди, щоби погодити ле-

генди Мойсеевої книги Битія с появами геології, о оповіданнях про гріх перших люлей в світлі етнології і археології, про біблійну хронологію і давність роду людського означену антропологічними і етнологічними дослідями, про віру в демони, що панують у повітрі і в темноті і витворюють бурі на перекір поступови метеорології, котра остаточно доконала того, що замість хмарників і градобурів позаводила громозводи.

Перший том кінчить ся інтересним розділом „Від магії аж до хемії і фізики“ і дуже ярко і докладно представляє новітнє прояснюване поглядів людських на таємничі сили природи, котрах діланє давнійше вважало ся ділом чарів.

В другім томі говорить ся докладно і поучаючо про різні форми чарівницького одуру і впливаючі з него неймовірні жорстокости при переслідуваню чарівниць. Автор наводить цілий ряд цитат з писем найзнаменитших Отців церкви і середньовічних теологів, котрі пошести і інші хороби приписують демонічним впливам і як одинокє та нехибнє лікарство подають молитву до святих і почитанє реліквій.

В XII. столітю остерігав Бервард з Клерво монахів перед ужитєм якого небудь лікарства в тілесних недугах, бо така проба не годить ся ані з науками релігії ані з приписами законного житя. Те упімненє опирало ся на тім, що всі хороби мають надприроднє жерело і очевидно лише надприродними средствами жожуть лічити ся. Від сего погляду залежало, що також анатомічні студії, іменню над людськими трупами, були заборонені через довгі столітя яко злишні і безбожні, а заведење охоронного щепленя віспи, ужитє етеру і інших наркотиків против болів викликали найзавзятішій опір. Коли знаменитий лікар Др. Больтон заціпив в р. 1721 свого власного сьня і інших люлей в американськім місті Бостоні, окрикнуло його тамошнє духовенство отруйником і злочинцем, а клерікальна преса і попи з амвон ударили на него так сильно, що підюджений до бішенства против него народ наставляв на єго жите так, що він ніколи майже не важив ся в вечір виходити з хати. В 1551 р. спалено живцем паню з шляхетського роду Евфемію Макелієн в Единбурзі за те, що допустила ся безбожного злочину і ужила при породі дітей средств для влагодження болю. Навіть ще перед 50 роками обжалувано лікаря Дра Сімсона в Шотляндії за ужитє хлороформу яко помічного

средства при породах, бо, мовляв, він хоче усунути від Бога установлену кару, котра наказує „невісті в болях родити дітей“. Для оборони свого поступування видав він кілька брошур, але все надаремно, аж ось прийшло йому на думку побити ворогів узброєних святим письмом їх таки власною зброєю. „Мої вороги забувають“ мовив він— „що при першій хірургічній операції Бог зіслав глибокий сон на Адама, поки йому не виймив одного ребра і не сотворив невісти з него“. Сей удар попав в ціль і хоч деякі з найзагорільших фанатиків релігійних старалися його збити доказуючи, що глибокий сон упав на Адама, коли він ще жив у дитинячій невинності і в загальні не визнавав болів, однак в загальні попи шотландські і їх вірні стада не мали вже відваги бунтувати ся проти так стародавнього і поважного прецеденсу; наука віднесла перемогу в своїм стремлінні до зменшення людських терпінь. Навіть на публичні санітарні урядження, на прилогу наукових відомостей про повстання і ширене епідемічних і ендемічних слабостей впливали теологічні догми і побожні пересуди дуже шкідливо. В Шотландії приміром під впливом залізної консеквенції кальвінських віроучень усі міста аж геть до половини XIX. віку потапали в заразливий бруд. Так само шкідливою була теорія про опановане чоловіка чортом, бо спинювала досліди правдивих причин божевілья. Як характеристичні приміри повставання і перемінні святих легенд обговорює автор подрібно чуда приписувані апостолам Індів Францови Ксавіє, про котрі єго сучасні товариші нічогосінько не знають, а також голошену від двох тисяч літ казку про Лотову жінку, що стала стовпом соли.

В остатніх розділах своєї праці займає ся Уайт найновішими дослідями на полі порівнюючого язикознавства, мітології, економії суспільної і державної і граматично-історичною екзегезою біблійною і показує, як вони звільна зовсім усунули правдиві погляди. Дуже важні були в тім напрямі несподівані результати ассіріологічних і єгиптологічних дослідів, що довели до відкриття первісних жерел многих біблійних історій і зібрали коштовний матеріал до пояснення нашого святого письма. Книга Уайтова крім багатства матеріалу визначаєть ся незвичайно популярним викладом; усі твердження обставлені докладними цтатами, а в нотах подано бібліографічні жерела, котрі послужити можуть не лише для контролі тексту, але і для дальшої студії в да-

пім напрямі. Сей вельми поучаючий твір написаний не лиш для фахових учених, але кождий мислячий інтелігентний чоловік може з него користати.

П. Еванс.

Український і галицький радикалізм.

Моя стаття „С кінцем року“, поміщена в остатній книжці „Житя і Слова“ з р. 1896 зробила деяке вражінє в кругах української молодіжі в Росії. Не хочу тим величати ся, бо, як побачите дальше, власне у людей найблизших нам думками вражінє було некорисне і викликало полеміку. За полеміку можу бути тільки вдячний, о скільки вона посуває на перед порушену мною справу, пояснює зачеплені мною питання. Чи справді робить се слідуєча стаття і в якій мірі, нехай судять читачі, котрих я прошу тільки о одно — перед прочитанєм укр. полеміки прочитати мою статтю. „С кінцем року“.

Друкуючи укр. полемічну статтю я додаю до неї свої уваги в особній статейці. Обі ті статі я міщу під спільним титулом, бо маю надію, що на тім наша суперечка не скінчиться ся, бо порушені тут питання будуть певно цікаві так само для Галичан, як і для Українців; значить, і з сего і з того боку може ще дехто забере голос. Запрошую до сего всіх, кому дорога справа проясненя нашого народнього прямованя.

Ів. Франко.

I. Не так тіі вороги, як добріі люде.

Довго бреніли міні в думці слова Шевченка: „Не так тіі вороги, як добріі люде“, поки рука зважилась покласти їх на папір. В думці повстали вони зараз після прочитання статі „С кінцем року“, а на папір лягли далеко пізніше: все хотілось провїрити думку, чи справді має вона рацію. Та врешті людина сама своїй думці не суддя, отже нехай судять їйї інші люде. Я тільки попрошу уважати мої слова не за колективну „заяву“, а за вираз одної людини, близької до радикальної справи, бажаючої сій справі доброго розвитку, стже пишучої в інтересі єї.

Імя автора статі „С кінцем року“ говорить само за себе. Ніхто запевне не стане підозрівати, ніби д. Франко „ворог“ українських радикалів, а „не добрий чоловік“, з добрими замірами. Та шкода, що добрі заміри не завжди спрощують такіж добрі наслідки; буває се тоді, коли в самих замірах лежать помилки. Так сталося і на сей раз. Дозволю собі роздивитись сі помилки.

Д. Франко обвинувачує українських радикалів і зовсім слушно каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити; врешті, що їх самих мало, тільки далі несподівано ставить їм у приклад радикалів галицьких, про яких тільки що перед тим не багато доброго міг сказати і дає далеко не провірені рецензи спасенія душі і рідного краю.

Ніхто не повинен одхрещуватись від щирої хоч і сурової критики, та тільки всякий, хто уважає себе дорослим, не може мовчки приймати проповіді „науки“ à la Толстой, і ставлення собі в приклад зовсім не авторитетних людей. Нехай би д. Франко критикував Українців, та не жалувал би й своїх; до речі то йому більш відоме діло. Загал інтелігенції галицької радикального напрямку ніяк не може імпонувати укр. радикалові. Хто з нас бував у Львові та у Відні і мав нагоду пізнати теорію і практику студентів Русинів радикального напрямку, то не так уже дуже очарувався. Кому траплялось листуватись і особисто стріватись з галицькими радикалами-діячами, той не може сказати, щоб вони здались йому велитнями, вартими подиву і наслідування. Запевне єсть між ними гідні поважання люде, та вони є скрізь, а в загалі нас завжди прикро вражало, що в Галичині, країні всеж конституційній, так мало людей стає під корогвою визволення і ті, що стають, так рідко тримають ся стало. (Ми говоримо тут тільки про інтелігенцію радикальну, бо до селянського руху радикального не було нагоди придивитись близько). Колиж недавно розпочатий радикальний рух все таки потрохи ширить ся серед галицько-руського селянства, то се головню через те, що тяжко пригнічені, виведені з терпливости селяне самі йдуть на зустріч інтелігентним радикалам-пропагандістам. Ся умова та ще деяка гарантія волі пропаганди, яку все таки дає австрійська конституція, помагають нечисленним і не досить відданим ділу галицьким радикалам осягати видимі результати своєї роботи. Але вжеж сеї останньої умови, себ то найменшої гарантії слова, у нас зовсім нема. Так нехай би д. Франко зважив

се тай виступив не одностороннім карателем укр. радикалів, а суровим критиком на обидва боки, тоді б можна було залишити полеміку хоч про сей пункт, а то д. Франко тільки раз-у-раз говорить: „Ось що робимо ми,—чому би не могли й ви“, а на всі можливі відповіді зарані каже... „Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, або й просто неправда сьому!“ Се вже такий *argument suprême*, що проти нього не можна йти, коли не бажаєш вдаватися до авторитетного свідоцтва Господа Бога, або до аргументації жінок „з народа“. Ніхто більше як ми не признає і не тямить власних хиб, але ж на докори д. Франка можна сказати не тільки: „*mea culpa!*“ бо не всі заповіді д. Франка входять в релігію укр. радикалів і не проти всіх вони соґрiшили.

Головна заповідь д. Франка, се безпосередня пропаганда серед народа (слово народ д. Франко уживає не в європейському розумінню, а в народницькому: „селяне“). Учитись сеї роботи він одсилає Українців до Латишів, Поляків та інших недержавних народностей Росії. Чому ж не до самих Росіян? Адже ж колись були люде, що пробували сю роботу на всьому просторі європейської Росії. Ми власне не будемо говорити виключно про Україну, бо хоч у ній працювало багато борців і головнo Українців з роду, але вони переважно були людьми без виразної національної свідомости, отже й не могли мати тих національних ідеалів, яких вимагає д. Франко від Українців-діячів. Алеж було не менше борців, що змагались наприклад і серед непереглядних степів приволзьських, на питомому ґрунті, при допомозі національних ідеалів, опертих на історичних прикладах (Пугачевщина, Разиновщина). Всі ці люде не строїли в кабінетах теорій, а пішли просто „в народ“, несучи і книжки і живе слово. Непереглядві російські степи не оборонили сих людей від кайданів і каторги, та вони й не боялись сього, і несли незаслужену кару с таким героїзмом, про який і не снилось галицьким опозиціоністам. А що вийшло з їх пропаганди? Хоч більшість місцевостей в європейській Росії з російським та українським населенням дала не менше інтелігентних діячів, ніж дає теперішня Галичина, і хоч увесь той рух протримавсь не менше літ, ніж радикальний рух тримається в Галичині, та врешті увесь рух мусів змінити напрямок. Брак елементарних прав слова і людини заставив діячів признати, що не можна ви-

зволятись виключно при помочи селянства, навіть поставивши в боротьбі на першому плані інтереси сього селянства а не загальні просвітньо-визволяючі інтереси цілого народу, заставив їх признати, що інтелігенція перше віж послужити як належить своєму народові, мусить вибороти собі можливість вільного доступу до сього народу. Тоді соціалісти в принципі стають політиками на практиці, являється Желябов з товаришами здобувати політичну волю, сюю *conditio sine qua non* можливости корисної роботи в інтересах найгірш пригнобленої класи народу. Така зміна діяльности була конечною еволюцією і нам дивно, що д. Франко не бачить сього и обвинувачує Желябова і товаришів за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д. Франко чомусь думає, що як би ті люде лишилися на Україні шукати серед селянства національних ідеалів оснований на вільнолюбивих думках, то Україна булаб тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить політична воля. А політична воля ніби то має наступити „не вині, то завтра!“ Вашими б, д. Франко, устами та мед пити! Але ми дивимось на стан річей сумніше і думаєм, що нам ще не рік не два йісти біду, поки здобудемо яку небудь, куди не ідеальну, політичну волю... Так отже не муки апостолів-борців лякають теперішню російську опозицію, а марність їх праці. Тим-то заневне і укр. радикали не могли так виразно поставити в своїй програмі безпосередньої пропаганди серед селян, не говорячи вже про те, що деякі радикали уважають не селян а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди. Не один радикал буде робити таку роботу, де тільки се буде можливе, поруч і одночасно з роботою серед інтелігенції, але робити їйї своїм єдиним *sine qua non* він не може і не повинен. Коли в Галичині головніший ґрунт для радикальної роботи — селяне, то у нас на Україні перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації єї „мізок“, аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, — а потім, в купі з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобуті чужими руками. Тільки ми повинні при тому постаратись, щоб так здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючої народности, а пішли б на користь усьому нечизному та розмаїтому складові російської держави, отже щоб політична воля була краєвою, національною, децентралізованою і рівно для всіх демократичною. Та-

кої роботи вимагає між іншим і Драгомановська програма; визначуєм се тут через те, що д. Франко уживає слова Драгомановець і радикал яко ідентичні. Отже д. Франко мав би зовсім рацію, як би дорікав укр. радикалам за недосить інтенсивну роботу серед інтелігенції та недосить дотепні заходи коло здобування прав, а так виходить, що він наміряв ся на радикалів, а влучив у народників, кожний бо відповідає за ту обіцянку, яку він сам давав.

А ось уже один уступ, де мушу сказати, що д. Франко „ломиться в открытую дверь“, як що не жартує. Він добирає справді патетичного тону, щоб умовити укр. радикалів не чекати, „дозволенія начальства“ на свою роботу і вказує на спасенний приклад гал. радикалів, що не боять ся своєї мачухи-конституції, а йдуть тернистим шляхом, куди кличуть їх високі завдання. Може бути, що д. Франко хтів собі пожартувати перед новим роком, а юмор найкраще вражіння робить власне при серйозному тоні, та тільки час вибрав для цього трохи лихий, власне такий, коли дехто з тих товаришів оселив ся на дармовім мешканні „св. дозволенія начальства“. Українці вибирали собі для жартів з Галичанами кращі часи. Коли ж д. Франко не жартував, то певне з нього хтось зажартував, розказавши йому якісь небилиці про якісь ніколи справді не бувалі серед українських радикалів заміри посилати петиції та віддавати свою справу на цареву ласку.

Взагалі треба сказати, що д. Франко занадто вже часто натякає „на страх іудейскій“ укр. радикалів. Коли який жарт надто часто повторяти, то він тратить свою сіль, це треба пам'ятати юмористам.

Ну, прошу вибачення за відступ трошки довгий і звертаюсь до інших тем.

Одно з найповажніших питань — як зробити Україну вже тепер політичною силою. Один „сором“, очевидно, тут не багато допоможе, бо його Українці чують ще від часів Шевченка, а спасенія душі досі не запобігли. Д. Франко радить нам перш усього не бути „дурнями“ і стати готовою силою, не ждучи конституції. Постараємось! Тільки цікаво, для науки, знати, які то готові сили були в руській Галичині в той час, як на неї налетіла конституція? Чи був тоді хоч один радикал на цілу Галицьку, Буковинську та Угорську Русь?

Врешті д. Франко не вірить в самий факт існування „українських радикалів Драгомановців, чи як там вони себе величають“. (По думці д. Франка слід би зватися їм тільки „настойкою на радикальних ідеях“). Видно для него українські радикали такий же міт, як для нас ті радикальні гурти, що спорять ся, чи давати українському мужикові російську книжку, чи ні, та що покладають усе своє життя єдино на збирання грошей pour les beaux yeux закордонних братів. Взагалі дозволю собі сказати, що стаття „С кінцем року“ в тій частині, де д. Франко говорить про Українців, здасть ся міні зложеною дуже недбало. Здавалось би, коли оскаржувати укр. радикалів, то слід би набирати доказів тільки з їх власної діяльності, замість того, щоб кидати обвинувачення просто в гурт усієї української інтелігенції, — нехай, мовляв, „куля винного знайде“. Через те й виходить іноді так, що коли по розумінню фраз оскарження вимірені проти укр. радикалів, по самому ділу вони зовсім не в їх лагерь попадають. Що сказав би д. Франко, як би хто, полемізуючи з галицькими радикалами, закинув би їм напр. ніби то запобігання ними ласки у польських феодалів та клерикалів, та і взагалі став би дорікати їх за такі події, які можуть характеризувати тільки партію „русько католицького союзу“, але ніяк не галицьких радикалів? Отже, на жаль, як раз і українським радикалам приходить ся не приймати в серйоз „научки“ д. Франка с поводу роботи „с дозволенія начальства“ або заношення петицій до царєвої ласки.

Тепер скільки слів про „хатні“ справи, тай годі вже втомляти увагу читців і д. Франка. Після добрих рад д. Франко говорить нам: сидіть, люде добрі, дома, до нас не лізьте з грошима, то так буде краще і для нас і для вас, а то ваша „поміч з боку“ нас деморалізує, а Вас привчає відкуплятися від обовязків.

Справді „поміч з боку“ не те, що товариська, братня поміч, вона мусить деморалізувати, як то видно на прикладі москвофілів. Але ж ті люде, що досі помагали гал. радикалам, не вважали себе запевне „поміччю з боку“, якимсь „славянськимъ благотворительнымъ обществомъ“, вони давали гроші не на „добродійні цілі“, а на спільну, рідну справу, і то переважно в критичні часи, коли діло занепадало через галицькі фінансові злидні, і про такий характер української помочі д. Франко повинен би як найкраще звати.

Як би діло було в „добродійности“, то можнаб сказати, як той Мазур: „Nie miła księdzu ofiara, idź ciele do domu“, і коли, звісно, не забрати, бо що з воза впало, пропало! то хоч на далі не давати „свої дрібненької грошової підмоги“. Тільки що до сеї „підмоги“, то знов таки д. Франкови слід було не називати єї „10 чи 100 рублями“, бо д. Франкови добре відомо, що з сих 10 та 100 р. що року складалось не менше, як півтори — дві тисячі (говорю про одно досить відоме міні джерело помочи з України гал. радикалам), а інший рік, то й більше. Так от і слід би д. Франкови, коли вже він уважав за потрібне зачепити сю справу, говорити про неї докладніше, аби на Україні через його недбалі уваги не повстали які непорозуміння в сій і без того дразливій справі. Галичанам теж діло просте: Коли гроші деморалізують, цур їм, не приймати! аби тільки се було зроблене не з амбіції враженої полемікою і не на шкоду громадському інтересови: бо коли справа через те спинить ся, та ще на скілька років, аж поки Галичане цілком зберуть ся з власними грошима, то для Українців такий вихід зовсім не жаданий. Алеж коли б діло обійшлося як слід, то Українці не мали б чого журитись і звичайне своїм грошам і сами лад дадуть. Даремне Галичане думають, що в нас гроші тільки для них збирають ся і тільки для того, щоб купити собі від них індульгенцію на гріх лінивства; такі індульгенції не тільки в Галичині продають ся.

На останок зазначу цікавий факт: статя „С кінцем року“ осягла собі високої чести бути гектографованою руками ворогів радикальної партії. Ще ні одна статя з „Житя і Слова“ не заслужила собі такої чести. Гектографовані примірники продають ся по 25 і по 35 к. Статя справила справжній триумф серед сих нових українських видавців, їм бо досі не вдало ся написати самим щось такого, щоб так попало радикалам в око, або хоч так їм здавалось, дарма, що вони „вороги“, — аж знайшов ся, спасибі йому, „добрий чоловік“, та ще й редактор радикального вістника. Коли б тільки д. Франко бачив „побідоносні“ погляди своїх видавців і чув тон, яким вони патають радикалів при стріванні: „А ви читали „С кінцем року?“ Що ж казати радикалові на таку anzügliches Frage? — „Не так тії вороги, як добріі люде!“

Н. С. Ж.

II. Коли не по конях, так хоч по оглоблях.

Свою відповідь я мушу зачати рядом спростовань. Автор полеміки, не знаю для чого, не був ласкав нічого цитувати з моєї статі дословно і для того вкладає міні в уста такі речі, яких я не говорив

1. І так він пише: „Д. Фр. обвинувачує укр. радикалів, що вони мало роблять, мало хочуть робити, в решті, що їх самих мало“. Де я се сказав у своїй статі? Не можу знайти сего місця і навіть думаю, що коли б був се сказав, то сказав би велику нісенітницю. Бо коли міг би ще сяк-так сказати, що укр. радикали мало роблять (я й сего не сказав, не бувши на Україні і не бачивши їх роботи, до чого виразно признав ся на стор. 404), то вже ніяк не був би в стані сказати, що вони мало хочуть робити, бо для сего мусів би залісти їм у душу. А робити укр. радикалам закид з того, що їх мало, на се треба якогось тупоумного чоловіка. Тай відки я можу знати, чи їх мало, чи багато?

2. Пише полеміст: „Д. Фр. тільки раз у раз говорить: „Ось що робимо ми — чому би не мали й ви“, а на всі можливі відповіді зарані каже: „Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, або й просто—неправда сьому“. І знов я не пригадую і не можу знайти в своїй статі того місця, де би я с самохвальбою говорив: Ось що робимо ми! Противно, вся перша половина моєї статі показувала масу того, чого ми не робимо, або що тільки слабо починаємо робити. Чи я жадав, щоб Українці робили око в око те саме, що й ми в Галичині? На стор. 404 я підчеркнув розрізненість між інтелігентними людьми і простим народом, а далі писав ось що: „Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложили ся, що інтелігентній громаді годі зблизити ся до простого народа, особливо по селах“, і на се відповів далі: „Неправда сему, буцім би то теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізували інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люде порозумівають ся... а ми маємо примір, що інші люде в Росії зближають ся до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально політичну“. Значить, я ані не клав Галичан за примір Українцям, ані не приводив „усіх

можливих відповідей", а тільки виставив одно скромне і елементарне жаданє і старався показати, що воно можливе.

3. Пише полеміст: „Д. Фр. обвинувачує Желябова і тов. за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д. Фр. чомусь думає, що як би ті люди лишилися на Україні шукати серед селянства національних ідеалів оснований на вільнолюбивих думках, то, Україна була б тепер країною свідомою і готовою виконати ті завдання, які їй поставить політична воля“. Ось що значить — полемізувати без докладного цитування! А я по поводу Желябова і тов. писав дословно ось що: „Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Аджеж як би ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал оснований на тих самих свободолюбних думках, якими були проняті і як би повернули були свої сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, як би поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, то... справа вольної, автономної України стояла б нині і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення“. Значить а) я Желябова і тов. нічого не закидав, а тільки жалкував, що їх праця вийшла по за рамки нашої національності і смерть їх не вийшла нам на користь, 2) я не велів їм шукати ніяких ідеалів серед селянства і 3) я не сказав що вони самі могли б були зробити Україну „свідомою і готовою“. Сі три спростовання я мусів зробити на самому початку відповіді, бо коли мій полеміст говорить, що в моїй статі „С кінцем року“ та частина, де говориться про Українців, зложена дуже недбало, то я скажу йому, що його полеміка в тих уступах, що наведені вище, зложена по просту недобросовісно. І ще одно: мої уваги про українську інтелігенцію не всі відносили ся до укр. радикалів: те, що є на стор. 404, перші два уступи на стор. 405 і два кінцеві уступи статі (стор. 406 і 407) не відносять ся виключно до радикалів, а до укр. інтелігенції в загалі. Чому шановний полеміст се промовчав, а потім „побідоносно“ показує міні: ось ти оскаржуєш радикалів, а твої стріли падають на інші голови?

На тім я міг би й закінчити свою відповідь, бо з чоловіком, що перевертає і фальшує твої слова і думки, неможлива розмова. Та в статі д. Н. С. Ж. порушено деякі

важні питання, цікаві й по за рамками полеміки, то міні здається ся конечним поговорити про них, тим більше, що хоча д. Н. С. Ж. й заявляє, що він висказує тільки свої індивідуальні думки, то надіюсь, він не заперечить міні, що ці думки поділяє ширший кружок людей. Се для усправедливлення дальшої розмови, — бож очевидно, стаття д. Н. С. Ж. тоді набирає більшої ваги.

Поперед усього про кінцеву „anzügliche Frage“. Вороги радикальної партії гектографували мою статтю і продають її по такій а такій ціні. І що ж з того? Чи сим вони дали себе знати як вороги рад. партії? Чи подавали до моєї статі якісь уваги, перекрутили її? Нічогосінько! Гектографували і розширюють, значить, силкують ся розповсюдити мої думки. Я можу сказати їм хіба спасибі, бо переконаний, що в своїй статі не сказав нічого такого, що могло би шкодити укр. народній справі ані укр. рад. партії. Докоряти міні за те, що хтось розширює мою статтю, наражуючись за се на небезпеку, докоряти для того тільки, що стаття не подобає ся одному кружкові а подобає ся другому, се по мойому буде більше політика нервів, ніж політика програмова.

Чи укр. радикали для мене міт, як докоряє міні полеміст? Міт не міт, та все таки справа не дуже ясна. Я не виджу — і тут з гори признаюсь до незнання людей, кружків, їх взаємин і чого хочете, тільки констатую факт — практично виявлених різниць між укр. радикалами і народовцями старої дати (особливо їх молодшим поколінням) з одного і соціалдемократами з другого боку. Правда, в своїх писаннях дехто з радикалів кидає камінем на народовців, та о скільки такі писання доходили до моїх рук і я міг контролювати їх, я бачив якусь дитинячу злість або з всім непереверені доктрини, а не дійсні принципіальні різниці. Повторяю, може вони й є, та треба б їх не тільки висказати в одній статі, а й виявити в практичній роботі. Не можу відмовити собі... прикrostи, щоб не привести хоч одну тіраду із статі присланої міні одним радикалом для надрукування в „Ж. і Сл.“ — значить, не з приватного листа. „Народовці суть українські шовіністи а la словянофіли, що ненавидять усе російське, на що нераз указував і пок. Драгоманов, а радикали — укр. раціоналісти, що Велико-русів уважають за своїх братів. Народовці думають, що на-

род великоруський і уряд — теж саме; ми думаємо, що народ стражде, а уряд гнобить. Народовці кажуть, що великоруські революціонери наші вороги і навіть умудрилися знайти централізм і в партії „Народного права“ і через се з Росіянами лучити ся не можуть; радикали думають і роблять навпаки. Народовці — вороги соціальної демократії і не мають в загальні ніякого економічного принципу ні програми, а радикали простягають братерську руку соц. демократії і суть самі соціалісти обох напрямків⁽¹⁾ соціалізму. Народовці стоять на принципі „ціль оправдовує средства“ і через те не признають норм етики, а радикали в своїй практиці стосують ся до сього принципу з огидою і з людьми такого принципу, звичайно, в купі бути не можуть. Народовці — націоналісти і хочуть щоб і всі були такими; радикали не вірять в національність і т. д.“ Так от які різниці між укр. радикалами: одні люблять сих, другі тих, одні думають се, другі те, але що роблять одні а що другі — сего не знаємо. А вже така поговорка, що одні держать ся етики, а другі ні — даруйте, се ж одна злість і нічого більше. А що значить, що укр. радикали не вірять в національність? Чи вони думають, що національності зовсім ніякої нема? Чи може думають, що політична робота може не вважати на яку б не було національність? Чи може невіра їх віднось ся тільки до української національності а приймає московську як факт, в котрий не можна не вірити? Так само цікаво б нам знати, до яких се обох напрямів соціалізму зачисляють себе укр. радикали? В Росії йде тепер суперечка між соціалдемократами і народниками, — може се ті два напрями? А в таким разі чи кожний укр. радикал належить відразу до обох сих напрямів, чи може одна часть належить до одного, а друга до другого, а коли так, то що ж їх вяже до купи? Не заперечить чень і мій шан. полеміст, що маючи перед собою такі заяви укр. радикалів, а не знаючи нічого про якусь іншу їх конкретну роботу мимоволі почнем уважати їх мітом, а в найліпшій разі чимсь таким, що ще не вийшло із стадії ферментаційної.

Мій полеміст певно не без деякого оправдання докоряє мене за те, що я взяв ся говорити про укр. радикалів, не знаюши їх докладно, і в замін за те береть ся критикувати галицьких радикалів, котрих він знає ще менше, з котрих знає хіба декого з львівської та віденьської молодіжи. Вони

не імпонують йому. Вірю сему, та на жаль навіть уся та молодіж разом узята не є ще галицький радикалізм, не є гал. радикальний рух, котрий іде по селах, між селянством, а се-го полеміст, як сам каже, зовсім не знає. Та я скажу йому: нехай би гал. інтелігентні радикали були й які дрібні, погані, недотепні, то всеж таки українські через те ліпшими не зроблять ся. А раз почато дискусію про укр. радикалів і їх завдачі та роботу, то добросовісному полемісту слід би трактувати сю тему спокійно і річево, без таких скоків, що ось, мовляв, ви також нам не імпонуйте. Ми й не хочемо вам ані кому небудь імпонувати, а робимо в смирности духа свою роботу і можемо сказати тільки одно, що ся наша робота по чортівськи заімпонувала нашим справжнім ворогам, котрі отсе в різні труби трублять, що в Галичині треба скасувати конституцію, щоби адусити хлопський радикалізм. Ш. полеміст думає, що в тім мала заслуга гал. інтелігентних радикалів, бо народ попиханий бідою сам іде на зустріч рад. пропаганді. Можу впевнити його, що помиляється, а докажу се тим фактом, що коли в яким окрузі з різних причин не-настанна діяльність інтелігентних радикалів зменшить ся або зовсім перерве ся, то й рух рад. серед селянства там прити-хає та розстроює ся. Шан. полеміст впевнює нас, що укр. радикали поклали собі метою поперед усього здобути інтелі-генцію. Здобути для кого і для чого? Чи для соціалізму „обох напрямків“, чи для пошанованя принципів етики, чи для невіри в національність? Та хоч би пробували здобу-вати її й для ідей у десятеро конкретнііших, то все таки міні здається, що се не та дорога, яка веде до мети. Ми в Галичині також потратили багато літ праці і заходів на здобуванє інтелігенції і можу впевнити д. Н. С. Ж., що здо-були тисячі розчаровань і один великий шик в результаті. Коли розбудите живий і сильний рух серед мас народніх, по містах чи по селах, то, будьте певні, що є живого й че-сного серед інтелігенції, і без вашого здобування пристане до него; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде Лавровського туману або Плеханівської фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народа. Фраза про здобуванє ін-телігенції укр. радикалами є по мойому eine faule Ausflucht і нічого більше.

Я не без розмислу посилав і посилаю укр. радикалів учити ся практики агітаційної до Поляків, Литовців, Латиськів, Грузин і інших недержавних народностей Росії, а не до Дейчів, Стефановичів і тих Росіянів, що ходили в народ, і дармо міні ш. полеміст тиче ними в очи. По мойому російське хожденіє в народ, хоч і як героїчне, повне посвячення, було роботою зовсім хибною і безплідною. Інтелігенти йшли в народ для себе, для очищення свого сумління, і разом для пропаганди ідей далеких, висших понад розуміне народа. Віддати ся затяжній праці серед народа, службі его буденним інтересам вони не хтіли і не вміли; найрадішійше йшли на фабрики тай там не багато що вміли досягнути. Се зовсім на те саме, що у Латиськів, Литовців і др., де сотки інтелігентів без усякої пози на геройство довели до того, що кождий мужик уміє читати і — має в руках нецензурну, за границею друковану газету та брошуру, нецензурну не своїм змістом, а головню тим, що вона надрукована латинськими буквами. Та маючи ненастанно в руках нелегальну лектуру народ привикає до політичної самостійности, знає своїх проводирів і чує себе з ними за одно, а рівночасно він робить ся свідомий своєї національности і свого людського я, виховуєть ся і для політики і для цілізованого життя. І коли я закликав Українців до такої роботи, так се між іншим і для того, бо власне з боку декого з тих немосковських організаторів до мене доходили поклики: деж ваші Українці? Чому вони не освідомлюють, не організують свій народ? Ми бажали би вийти з ними в зносини, та звісно, не з кружками інтелігентів, що не мають ніякого звязку з масами народніми. А коли ваші укр. радикали зі свого боку не почнуть робити серед свого народу такої роботи, то ми самі почнемо йїї робити, та тоді вже не прогнівайтесь, коли та робота де в чому не буде вам до вподоби. Ми будемо робити для себе, а не для вас.

Скажу більше: така робота — на Україні, серед простого люду і зовсім не в інтересі української національности і укр. історичних традицій уже робить ся і робить ся від давна, систематично та з такими засобами витревалости, посвячення і абнегації, яких половину дай Боже укр. радикалам. Я не можу виразнійше говорити, хоча міні, хоч з далека, звісні й особи і місця, та тільки запитую укр. радикалів, чи знають вони про се? Коли не знають, то перед-

часно закинули міні таку вже круглу ігноранцію укр. справ, а коли знають і нічого не роблять зі свого боку, то нехай собі самі підшукають назву для такої тактики.

Шан. полеміст кпить собі з мене, що я по старомодному вважаю народом тільки селянство, хлопів, а не всю націю. Меа culpa, спіймався на старомоднім терміні! Думав по галицьки, а не по європейськи. Поправляюсь і повторяю: укр. радикалам конечно взяти ся до роботи між укр. селянством, без огляду на те, чи воно вся нація, чи часть нації. Вои маса, воно темне, кривджене, безпомічне, і наші вороги з різних боків роблять заходи, щоби позискати його для своїх намірів. Штундовий рух серед того селянства дав доказ, що те укр. селянство спосібне до організації, до праці і високого посвячення за ідеальні змагання.

Коли ж бо дехто з укр. радикалів думає, що не селяне, а міські робітники догідний ґрунт для їх роботи, — закидає знов мій полеміст. Во ім'я Господне! — скажу на се, — йдіть і між робітників, тільки йдіть і перестаньте спорити про те, хто ваш ворог а хто друг, бо сим не тільки народа, не тільки інтелігенції, але й kota з за печі не вивабите і не здобудете. Та я бою ся, що й сей заміт не більше, як eine faule Ausflucht. От ми надрукували гарну працю про росс. робітницький рух і про київські соц. дем. видання. Всяке признанє для ініціаторів тих видань, тільки деж там хоч дух пахне укр. радикалів? Де вони були, коли зачинало ся се виданє? Чим не могло би се виданє появи́ти ся в Москві, Саратові або Вятці? По чім видно, що воно виходить у Києві, в центрі укр. радикалізму, під очима укр. радикалів, що вважають робітників більше пригідним матеріалом для своєї діяльности, ніж селян? По чім видно, що сі видання обертають ся до робітників коли не виключно, то певно переважно Українців з роду?

Порозуміймо ся! Ми бажали б бачити на Україні по селах і містах серед мас робучого народа рух просвітний, національний і політичний аналогічний до того радикального селянського руху, який іде в руській часті Галичини. Се певно не мусить бути і не буде копія з нашого руху, та рух штундовий і національно-просвітні рухи серед інших недержавних національностей у Росії доказують нам, що й радикальний рух с певними модифікаціями можливий у Росії.

Аджеж показав ся можливим рух соціально-демократичний, що вимагає для себе далеко більше простору і політичної волі, ніж хлопський рух радикальний. По нашій думці тільки такий рух може пробудити українську націю в Росії і зробити її силою, може бути гарантією того, що при настані політичної волі — чи се буде тепер чи в четвер — з укр. нацією будуть числити ся, значить, політична воля пошанує її краві і національні особливости. Тільки те може бути пошановане, що саяк чи так виступить назверх. Власне те, що в Галичині при настані конституції Русини не підготували собі сили серед простого люду, зупинило на довгі роки розвій національний і підірвало добробут економічний*). Українці вже тепер в многих поглядах стоять ліпше від Галичан, у них є верства заможна і широко освічена, та й серед простого народа живіші традиції козацької волі. От тим то нам здасть ся, що можемо від Українців вимагати більше, ніж від Галичан і що Українці не мусять грішити тими самими гріхами, якими вольно й невольо грішили Галичане.

Іван Франко.

Вісти з Росії.

(Нові заграничні виданя: „Народоволець“ N. 1, „Современник“ N. 1. Із хроніки робітничього руху в Росії. Літературні новини). У нас під руками N. 1 соціально-політичного вістника „Народоволець“, що від априля с. р. розпочав у Лондоні видавати росе. емігрант Вл. Бурцев, колись редактор вістника „Самоуправленіє“, видаваного в Женеві при співуділі пок. М. Драгоманова. В передовій

*) Ш. полеміст і тут без потреби вдає ся в кпини, що, мовляв, Галичане дістали поміт. волю без власної праці. Так зовсім з неба вона їм не звадила ся і напр. на полі шкільництва вони ще перед 1848 роком таки дещо робили не зважаючи на труднощі і з боку шляхти і з боку адміністрації державної.

статі редакція заявляє: „Мы народовольцы, не „старые“ или „молодые“, а просто — народовольцы. Мы были народовольцами тогда, когда Народная Воля была въ апогеѣ своего вліянія и когда не принадлежать къ ней считалось чуть ли не постыднымъ. Мы остались народовольцами и тогда, когда обезсиленная борьбою и истекая кровью изъ ранъ нанесенныхъ ей чужими и своими руками, Народная Воля временно сошла съ исторической сцены“. Авторъ доказує, що упадок „Нар. Волі“ був випадковий і не впливав із хиб її програми ані її тактики. Тільки „Нар. Воля“ здужала доси в Росії зробити ся справдішньою політичною силою; вона не тільки внесла в росс. революційний рух ідею боротьби за політичну волю, але зложила вельми широку програму для сеї боротьби. Основою тої системи був терор — і тут автор показує користі тої системи не тільки для дез-організації правительства, але також для скріплення всіх інших опозиційних і революційних партій. Далі автор збиває той погляд, буцім то терористична боротьба Нар. Волі скріпила абсолютний уряд у Росії; по его думці вона скріпила поліцію, самоволю і безправність, але тим самим звела уряд із тої дороги органічного задовольняваня громадських потреб, по за котрою уряд швидше чи пізнійше мусить упасти. Закликаючи росс. суспільність до як найбільшого уділу в політичній боротьбі під стягом „Нар. Волі“ автор ось якими словами вияснює програму сеї партії: „По своимъ конечнымъ задачамъ мы — социалисты, и въ этомъ отношеніи мы прямо примыкаемъ къ тѣмъ традиціямъ, которыя выработаны рядомъ поколѣній русскихъ революционеровъ... Нашей ближайшей задачей является уничтоженіе самодержавія, передача всѣхъ общегосударственныхъ дѣлъ изъ рукъ современной бюрократіи въ руки правильно выбранныхъ народныхъ представителей, федеративное устройство государства, широкое областное и мѣстное самоуправленіе, обезпеченіе за всѣми личныхъ правъ — права слова, печати, свободы личности, національности и т. д. Въ области экономической мы будемъ защищать и поддерживать все, что будетъ приближать насъ къ осуществленію конечнаго социалистическаго идеала. Для достиженія этихъ цѣлей мы признаемъ всѣ средства, которыя будутъ дѣйствительны для борьбы съ современнымъ русскимъ правительствомъ — отъ самыхъ мирныхъ культурныхъ до рѣзко революціонныхъ, смотря по условіямъ мѣста и времени. Мы будемъ огирать

ся на всѣ слої нації, которые схочуть принять участіе въ нападеніи на правительство, начиная съ народа и городскихъ рабочихъ до либеральныхъ слоевъ общества. Мы поддержимъ всякаго рода протесты и борьбу: отъ мѣстныхъ крестьянскихъ движеній и стачекъ рабочихъ до разнаго рода смѣлыхъ нападеній на правительство и его защитниковъ“.

Ми не на стільки обаяномлені з настроєм росс. суспільности і складом партій та кружків у єї нутрі, щоб могли вдавати ся в віщування, чи редакція здужає під сею програмою „злучити до купи всі революційні і опозиційні партії для спільної боротьби зі скільними ворогом — самодержавством“. Зі свого боку ми можемо бажати їй усякого поведження, бо єї програма для нас симпатична і в значній мірі являєть ся також здобутком праці української думки — в особі пок. Драгоманова.

В статі „Къ вопросу — что дѣлать“ редактор „Народовольца“ д. Бурцев подає декілька подробиць про революційні заходи народовольців за границею після 1881 р., за часів Олександра III. і показує, що царський уряд дуже бояв ся і боїть ся невеличких купок народовольців-террористів за границею, ніж усіх інших опозиційних рухів у Росії. Ця статя оздоблена портретами панночки М. С. Гінсбург, що погинула в росс. тюрмі і Іс. Дембо (Брінштейна), що погіб на горі близь Цюриха, пробуваючи ново сконструювані бомби. В статі пз. „Эпизодъ изъ исторіи „нашихъ разногласій““ полемізуєть ся с соціалдемократами з поводу реферату Плеханова про росс. революційні партії на останнім конгресі соц. дем. партії в Лондоні. В відділі бібліографії згадано дуже прихильно про „Житє і Слово“, про впорядковані М. Драгомановим листи Бакуніна, про лондонські „Летучіе Листки“ і лондонський „Przedswit“, а на першій місці про нове ліберальне заграничне виданє „Современникъ, ежемѣсячное политическое изданіе посвященное текущимъ русскимъ дѣламъ“. Де виходить „Современникъ“, не сказано, та очевидно десь за границею. Рецензент „Народовольца“ дорікає сему виданю, що перший н-р его слабій і неясний по своїм програмовим думкам. Ми „Современника“ доси не бачили і нотуємо его появу з других рук. Кінчить ся н-р I „Народовольца“ некрологом М. Вітрової, „Русскими извѣстіями“ (арести, нелегальні виданя і т. і.).

Із Росії тепер дуже скупо доходять до нас відомости про тамошнє житє — а дуже жаль. Наші земляки і товариші повинні б бачити, що поміщені в „Житю і Слові“ звістки про Росію не пропадають марно, а читають ся і роблять своє на доволі широкім просторі. Ми зі свого боку заявляємо, що всякі фактичні звістки чи ідейні полеміки приймаємо і будемо приймати радо, а коли би де с чим і не годили ся, висказувати будемо свої відмінні думки особно, не вкорочуючи праці автора. Звісно, бездоказної і безпредметової лайки та інсинуацій киданих на вмая (в тім роді також одержали ми пару дописів) друкувати не можемо. Ось подаємо надісланий нам листок нашого товариша „Номо“:

„Що російська адміністрація не встигла ще привикнути до робітницьких страйків і в своїй наївности хоче позбутись їх грубим насильством і знаменитою російською „зуботичиною“, чим натурально наживає собі ще більшої біди і клопоту, показує свіжий факт, що трафив ся недавно на мануфактурній фабриці Шіхтермана в Москві.

„Перед 4 тижнями до Великодніх свят помічник інспектора спеціальним циркуляром виповів службу кільком робітникам на сій фабриці, здаєть ся, навіть без дання рації. В 4 години довідавшись про се, всі робітники однодушно покинули роботу і зібрались гуртом у спальні (треба сказати, що всі вони мешкають в одній спільній кам'яниці при фабриці). У вечері прийїхала поліція, почалась пересправа, погрози. Помічник поліцмайстра спитав: „Чому?“ Йому відповіли, але не вважаючи на законну і справедливу відповідь він приказав усім, що кинули самовільно роботу, завтра ж виходити знов на роботу. Робітники на се не приставали і поліцмайстер розлютившись почав кричати, лаятись нецензурно і навіть хвалитись, що примусить їх до сього „зуботичиною“! Обурені грубіянським поведженєм сього „держиморди“ робітники без усяких погроз зі свого боку взяли тай побили його, та так побили, що ледви чи зістанеть ся він з цілим носом, бо носовий хрящ у нього зовсім перебитий.. Кількох поліцайників також покалічили. Багато робітників арештовано, а решта розійшлась хто по селах, хто по інших фабриках. Роботу на фабриці Шіхтермана спинено“.

Кінчимо деякими літературними звістками з Росії присланими нам д. М. А. ще в половині марта (лист датований

26 февр. ст. ст.). На жаль сей лист, що становив продовження цілої серії „Малюнків петербурського життя“ і помічений н-ром V, дійшов до нас одинокий, — перші чотири н-ри пожерла якась нечиста сила. От тим то ми просимо шан. автора вибачити, що не друкуємо всіх его „Малюнків“ і що дожидаючи передніх спізнили друковане сего одного, так що тепер дещо в ньому (про поминки Шевченківські) перестаріло і тут пропускаєть ся.

„Полеміка про суб'єктивний і об'єктивний метод у соціології, про економічний розвиток Росії, що, як звісно, велась у нас в остатні часи через край гостро, трохи позбавила свої гостроти. Може се зробилось наслідком того, що куде кинули слова та взялись за діло? Частиною так воно й є, та зсього цим пояснити не можна. І тепер дуже багато тих „праздно болтающих“, що не хочуть ні за яке діло братись та й усю полеміку, про котру йде річ, ми не вважаємо за пусте балакання. Богато дехто в ній шукав відповіді на пекучі питання, багато дехто знайшов її і взявся за діло, а дехто шукає й досі. Сама горяча полеміка була для нас завжди свідком того, що не „вмирає душа жива“...

Та що полеміка в остатній рік неначе трохи змовкла, треба пояснити по часті тим, що об'єктивісти чи марксисті досі не мають свого органу періодичного, а по часті й тим, що полеміка дійшла до того місця, де приходить розмовляти про такі речі, які не дуже то подобають ся цензурі. Ся друга причина, звісно, поки що непоборима. А що до першої, то вона здаєть ся вже не існує. „Новое Слово“, місячник що був досі в руках народників, перейшов сими днями до марксистів. У марті вийде 1 число місячника з новим напрямком*).

„Із існуючих місячників більше других прихильне до марксистів „Научное обозрение“ М. Филиппова. В першій книжці сього журналу почалась між іншим цікава стаття Н. Бельтова „Один із філософів XVIII віку“ (Гольбах). Цікава і не скінчена ще стаття самого редактора „Соціологічне вчення Маркса“. Він доказує перш усього, що Маркса не можна вважати за ученика Гегеля, що коли він іноді по формі наче й скидаєть ся на такого, то по суті і змісту не має

*) Досі вийшли два числа і ми поговоримо про них при нагоді обширніше.

з Гегелем нічого спільного. Такий вивод Филиппов робить із слів самого Маркса (найбільше з передмови до „Критики нѣкоторыхъ положеній политической экономіи“). Словами самого Маркса (з полемічної статі проти Прудона) Филиппов робить „убійственну“, як він каже, критику Гегеля. Перша стаття кінчить ся поставленем питання про економічний фаталізм, чи існує він в доктрині Маркса, чи ні? Стаття повинна бути дуже цікавою. Додамо, що в другому числі цензура вже зйїла 6 сторін: все, що однослось до російських обставин.

„Не знає над собою цензури в числі дуже невеличкої купи смілих людей проф. Ісаєв. Д. 26 февр. він читав на публичному зібранні дуже цікавий реферат про рос. фінансову політику. Між інчим він дав цікаву статистичну цифру: Ми б могли мати на 2000 верст більше залізниць, як би будували їх з чужого заліза, таке воно дороге у нас. Дуже гарно характеризував проф. Ісаєв сучасні робітницькі закони, де, як каже міністерство, у нас ще живуть патріархальні відносини. В чому вони? питає проф. Чи не в тому, що зарібна плата у нас разів в 3—4 менша, ніж усюди? А може в тому, що хати, де живуть робітники, більш схожі на хліви і. т. і.?

„Наукові твори в фінансових питаннях бувають історичні, статистично-історичні, теоретичні і т. і. Наукові твори міністерства фін. можна назвати хіба фінансово-патріотичними. Хто винен сучасному тяжкому становищу російського хозяйства? питає проф. І. і одмовляє: винні поодинокі люди, та більше винна система державного ладу, більш усього схожа з ладом сонного Китаю. Горяче стоїть проф. І. за волю людської особи і за політичні права. Тільки повна, як у нас, безправність дає змогу робити все, чого бажають. Такі речі публично у нас можна чути дуже рідко. Не даром публіка надгородила проф. І. оплесками, що довго не змовкали“.

М. А.

Декілька афоризмів у альбом „Дѣлу“ прочитавши его статію „СМУТНА ПОЯВА“ в ч. 97.

Любов не обов'язкова, та почуте обов'язку обов'язкове.

Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм і нетолеранцію.

Хто твердить: люблю свій народ, а не сповнює своїх обов'язків зглядом того народу — брехню твердить.

Справедлива увага, се хірургічна операція — болить і помагає; несправедлива увага, се сліпий вистріл — не болить того, на кого був вимірений, а тільки робить стрільцevi сором.

Посол Вельovejський прилюдно заявляє, що любить Русинів. Ну, кого такі пани люблять, того я с спокійним сумлінням можу не любити.

Перейдімо насамперед „собачу“ азбуку, а там чень дійдемо й до ідеальної премудрости.

„Коли я але сказав, докажи се, а коли добре сказав, за щож мене беш?“ (*Єванг. Йоанново, XVIII, 24*).

„Ужъ если онъ и останется собакой, такъ пусть же не отъ меня объ этомъ узнають, пусть не я выдадь его!“ (*Н. В. Гоголь, Мертвыя души*).

Polsko! lecz ciebie błyskotkami łudzą;
Pawiem narodów byłaś i papugą;
A teraz jesteś służebnicą cudzą.
Choć wiem, że słowa te nie zadrżą długo
W sercu, gdzie nie trwa myśl nawet godziny....
Mówię, bom smutny i sam pełen winy.
Przeklnij, lecz ciebie przepędzi ma dusza,
Jak Eumenida przez węzowe różgi.

(*J. Słowacki*.)

Від народнього обов'язку сам Бог не може звільнити; пахваяє ся звільнити від него Сатана.

Ів. Франко.

— Чи поручник Редліх денебудь службі, що його тут нема? — запитав Ангарович.

— О, ні, швидко повинен прийти.

І справді, ще не принесли вина, коли появив ся Редліх.

— Про вовка помовка, а вовк тут! — роздав ся хор веселих голосів.

Редліх помалу, метолично, не озираючи ся і очевидно привиклий до пануючого тут шуму і гамору зняв насамперед окуляри, без котрих на три кроки перед собою не міг видіти, а котрі тепер при вході з холодного повітря до ogrітого покрили ся густою росою і були цілком непрозорі, поклав їх на столі, зняв плащ і шаблю, а відтак видобувши хустку обтер нею окуляри і вложив їх на ніс.

— Редліх, Редліх! — кричали товариші, — питає тут за тобою якась дама, мовить, що знаєш єї здавна дуже близько.

Громовий сміх супроводив ті слова.

— Знаю досить дам, — звільна і задумчиво відповів Редліх, — та ні одна з них не потребує аж тут мене відпитувати. Кожда знає, де мене і без питання можна знайти.

— Але ж та дама, се я, старий друже! — скликнув Ангарович, кидаючи ся до него з простертими раменами. — Щож то, не пізнаєш мене?

— Автось! Старий Боснячисько! — скрикнув Редліх і оба приятелі кинулись один одному в обійми.

Принесли вино і ціле товариство подало ся до реста-вращійного салону. Шум, гамір, сміх, брязкіт склянок заповнив увесь салон. Почали ся тости зразу поважні, потім юмористичні, далі почали співати пісень, грати на фортеп'яні. Ангарович ходив по під руку з Редліхом занятий живою розмовою. Були товаришами що з шкільної лави, разом розпочали військову службу, разом здали офіцерські екзамени. Було що споминати. Вони відсвіжували веселі і сумні пригоди молодости, сміючи ся з одних і з других. Час від часу кликано їх обох до спільного гурту, коли якийсь новий бесідник хотів повеличати ся тостом або вокально-музикальною продукцією. Вино замовлене Ангаровичем давно вже пішло шляхом усього минушого; він хотів замовити другий кіш, але гурт не пристав на се, заявляючи своє право і обов'язок угостити також зі свого боку нового товариша.

Панувала веселість загальна, щира, сердечна, яку тільки в військових товариствах так часто можна подібати. Капітан Ангарович так був проявний, розігрітий і розентузізований нею, що зовсім забув про наказ жінки — вертати як найшвидше до дому. А зрештою хибаж се було можливе? Чиж були би його пустили? Гойдаючи ся на хвилах загальної веселости він чув себе таким щасливим, вдоволе-ним, свободним, як мало коли на своїм віці і в душі благо-словив нинішню днину як найщасливійшу, найбогатшу на приємні вражіння з усіх, які прожив до тепер.

Та в тім стало ся щось таке, чого ще перед хвилию ніхто б не був надіяв ся, що кождий в сему веселому товаристві був би вважав чимсь неподібним до правди або й зовсім неможливим, щось таке, що сьогодні, бодай сьогодні в тім товаристві не повинно було стати ся. Стало ся щось? Що таке? Ніхто може не міг би був вяснити се докладно. Немов би якийсь влосливий демон незримиими крилами перелетів понад това-риством. Немов би якась малесенька, огидлива мушка всли-знула ся до сего пристанівку радості і приязни, і літаючи понад головами вібраних тут і там забреніла тонесенько-тонесенько, ледво чутно, та всеж таки так, що той бренькіт розбудив дрімаючий відгомін у серці кожного з присутних. І нараз щезла дотеперішня щирість і сердечність. Якась хо-лодна, силувана атмосфера залягла в салоні: якісь уривані, таємні шепти переривали вибухи сміху; якісь скісні позирки стріляли то в сей то в той бік; якісь рухи незначні а про те зовсім недвозначні, якісь на око невинні півслівця літали з одного кінця салону до другого, немов сигнали порозуміння в якійсь справі, котрої ніхто не називав голосно. Що се значило? Від кого се вийшло? Яку мало мету? Сего ніхто не говорив, ніхто може не був би зумів ясно висказати. Та всі почували, що се було щось погане, неприємне, в най-висшій степені неприємне.

Капітан в першій хвилі не добачав нічого. Вино і ра-дість шуміли у него в голові. Та швидко його нерви, не-звичайно напружені і вразливі, почули якусь перемену в окружуючій товариській атмосфері. А коли се почуте дій-шло до его свідомости, він зачудуваними очима оглянув ся довкола. Ціле товариство було немов перемінене. Ті, що ще перед хвилию стискали сердечно його руку і запевнювали його про свою приязнь, тепер сиділи мов води в рот на-бравши, з усміхом примерзлим на устах, або ходили по са-

доні якісь заклопотані, немов би бажали тікати відси геть і тільки для якогось десогіт не могли осмілити ся вчинити се відразу. Молодші, гамірливі а по часті вже п'яні стояли купками в сусідніх комнатах. Відтам до ушей капітана долігали відривки якихсь цінічних оповідань переплітані голосним сміхом. І що найдивнійше, від тих громадок так само як і від старших товаришів, що сиділи при столі або ходили по салоні, падали на него якісь підозрені, украдкою кидані позирки; его зір ловив якісь рухи на половину згідні а на половину проняті співчутєм. І хоча ніхто не бокував від него, то все таки коли він наближував ся до якоїсь громадки, йому здавало ся, що там переминюють тему розмови, що одні одним потаємно дають якісь знаки. Помалу але ясно і чим раз яснійше аж до фізичного болю в душі его виявляла ся та невність, що довкола него творить ся якийсь пустий простір, якась неприємна, душна, убійча атмосфера. Що се таке? Він не міг доміркувати ся, а про те чув, що се справляє йому велику прикрість.

Сів на софі в куті, щоби зібрати думки і поміркувати про своє положенє. Перша его думка була: а може се знов якась іллюзія? Може знов творю собі привид і опісля сам лякаю ся витвору своєї уяви? Почав придивляти ся тим людям з боку. Щож, люде як люде. Сидять, ходять, розмовляють, курять сигари, пють, — у всьому тому нема нічого незвичайного. Правда, сей та той гляне на него косим оком. Ну, і чому ж тут дивувати ся? Аджеж він незнайомий їм, сьогодні перший раз знайшов ся в їх товаристві, то й придивляють ся йому. Може се троха нетактовно з їх боку, та все таки в тім нема нічого страшного. Держать ся адалека від него, ніхто не наближуєть ся до него... Але ні, ось іде Редліх, що доси живо, хоча дивно притишеним голосом розмовляв про щось з кількома старшими і молодшими офіцерами.

— Чого так сидиш одиноко, старий приятелю? — окликаєть ся Редліх — сердечно як завжди. Лід, що почав уже був намерзати довкола капітанового серця, приснув відразу.

— Чую ся втомленим.

— Видко се по тобі. Чи не пора би нам інвалідам до дому? Отсі прекрасні младенці ще й не думають іти, хоч уже одинацята. Але в мене завтра рано служба, то мушу виспати ся.

— О, і міні жінка веліла вчасно приходити — пригадав собі капітан.

— Ну, так ходімо!

Поодягали ся. Кілька старших офіцерів підійшло до капітана.

— Відходиш уже? Жаль, що не можеш довше лишити ся. Дуже нам було приємно.

А все те так холодно, таким силуваним голосом. І зні один і з них не візав його, щоби ще лишив ся, ані один не запросив його, щоби частійше приходив до них. Капітан почув, що ледова шкаралюща знов починає стискати его серце. Молодші офіцери, заняті розмовою, жартами і піснями, зовсім навіть не прийшли попрощати ся з ним. Майже з слізьми в очах покидав капітан пороги офіцерського касина.

— Що се все значить, Гнатику? — запитав Редліха, коли вийшли на вулицю.

Редліх ішов поруч него отуляючи шию ковніром плаща, мовчазливий, понурий, і бачилось навіть не розумів, про що його питають.

— Що таке що значить? — запитав капітана.

— Що се йім стало ся, що так раптом переміняли ся? Тут радість, щирість, приязнь, а раптом холод, церемонність, якісь шенти і косі погляди...

— Що тобі снить ся, Антосю? — скрикнув Редліх. — Нічого такого я не завважив.

— Ти не завважив переміни в йїх настрою? Се дивно! А прецінь і ти сам перемінив ся.

— Мій любчику, не уявляй собі нічого! Було маленьке охолодження, се правда, коли ми довідали ся, що у нашого полковника вмерла дочка. Чудесна дівчина. Всі молодші офіцери були в ній закохані.

— А так! — скрикнув капітан. — Ну, то так же міні й говори! Я вже почав було думати, чи не образив я кого чим небудь, що так нараз почали від мене сторонити.

— Але відкиж знов такі думки! Можу тебе запевнити, що що до твоєї особи — Редліх мимовільно вимовив ті слова з особливим притиском — усі вповні згоджують ся, що ти ввірцевий офіцер, сердечний товариш, одним словом, хлопець з золотим серцем.

— Чи справді так думають? — радісно запитав капітан.

— Даю тобі слово чести. Можеш міні вірити.

— Але знаєш, одно мене дивує. Коли ми відходили, ніхто не просив мене, щоб я приходив сюди частійше.

— У нас нема сего звичаю. Се розумієть ся само собою, що кождий приходить, коли має час і охоту.

— Ну так, але завсїгди приємного товариша з самої чемности просить ся, щоби лишив ся довше і приходив частійше.

— Марниця, братіку! Думаю, що з такої дрібниці не будеш висновувати ніяких неприхильних внесків про нових товаришів. А при тім думаю також, що семейне житє і службові обовязки, а може й маєткові відносини мало дадуть тобі часу і засобів на те, щоби часто відвідувати наше казино.

— Се може бути, — якось нерадо промовив капітан, — та все таки... ти знаєш, як я дуже люблю товариське житє. А там у Боснії чоловік стілько нанудив ся, намучив ся, натерпів ся, що бажав би хоч троха відсвіжити свою душу в товариськім крузі.

— Сумніваю ся, чи се тобі вдасть ся, — мовив Редліх. — З наших давніх товаришів крім нас двох нема нікого, а з тих нових... Знаєш, я й сам рідко буваю в їх гурті.

— А міні говорили, що буваєш що вечір, — завважив ущипливо капітан.

— Ну, то якийсь поет прудкий на пересаду мусів тобі се сказати, — процідив Редліх. — Противно, буваю досить рідко. Тут самі паничі, грають грубо в карти, пють по цілих ночах, ну, а чоловік бідолаха, куди там йому додержати їм кроку! Знаєш що, Антосю, — з незвичайним жаром промовив Редліх обертаючи ся до капітана, — раджу тобі з цілого серця, вчини так само і старай ся як найрідше бувати в казині!

Капітан зупинив ся на серед вулиці і видивив ся на високу, випростувану фігуру Редліха, що в якімсь дивнім заклопотаню старав ся не глядити йому в очі.

— Не розумію тебе, Гнатику, — промовив. — Перед хвилию ти запевняв мене, що всі мене огнисто полюбили, а тепер намовляєм, щоби як найрідше до них ходити.

— Бо се занадто багато буде тебе коштувати — викручував ся Редліх. — А в тім, коли ти багатий, коли маєш купу грошей і можеш їх розкидати...

В тих Редліхових словах було щось таке, що дуже немило вразило капітана.

— Гнате! — скрикнув він. — За кого ти мене маєш? Чи то я розбійник, чи фальшивник монет, чи може який касієр-утікач, щоб у мене були гроші на розкидуване?

— А коли їх у тебе нема, то що тобі на тім залежить, чи тебе просять учащати до казина, чи ні? І так будеш мусів дуже рідко вчащати. Аджеж і сьогодні ти висипав стільки грошей, що твоя жінка.....

— Ну, ну, досить тої проповіді, старий приятелю! Вже що там жінка буде мала міні сказати, те скаже і без тебе. Ну, та годі нам балакати! Отсе ми вже перед моєю домівкою. Знаєш що, Гнатику, надію ся, що зробиш міні тоту честь і відвідаєш мене в моїм родиннім гнізді?

— З найбільшою охотою! — скwapно промовив Редліх. — Доси, що правда, я не бував у твої жінки — причин не потребую тобі вияснювати —

— Іди, йди, старий грішнику! Ти повинен би встидати ся навіть згадувати про щось таке! — перебив капітан.

— Ну, та тепер, коли ти тут і запрошуєш мене —

— Без церемонії, без церемонії! Приходи до мене, коли маєш час і охоту, як до старого товариша!

Стиснувши щиро подану йому руку капітана Редліх салютував по військовому і за кілька хвилини щез у нічний темряві.

V.

— Ага, Анелечко! Бачу тут візитову карточку барона Рейхлінгена. Розповідж по міні, яка се у тебе була з ним історія?

Капітан і Анеля сиділи в салоні і розмовляли. Анеля занята якоюсь жіночою робіткою оповідала мужови про своє житє, про дітей, про старого Гуртера, а капітан слушаючи єї оповідань перебирав візитові карточки розкидані на срібній таці на столі. Нараз на одній елегантній, блискучій прочитав назву: „Waldemar Baron von Reuchlingen“ і затремтів так, немов би пожалив собі пальці кропивою.

— Історія у мене? З бароном Рейхлінгеном? — помалу, немов шукаючи чогось у пам'яті повторила Анеля, спокійно дивлячись мужови в очі. — У мене з ним не було ніякої історії.

— Не було ніякої? — з зачудуванєм запитав капітан. — Се не може бути! Пригадай собі добре!

— Що маю собі пригадувати? — ще з більшим зачудуванєм відповіла Анеля. — По твійм відїзді до Боснії барон був тут у мене раз чи два рази. Ага, памятаю, раз підчас моїх іменин упив ся і звів якусь сварку з офіцерами. Не знаю, про що їм там зайшло, досить того, що попсував нам цілий вечір і всі разом з ним мусіли забрати ся до дому. Більше я й не бачила його, а швидко по тім я довідала ся, що його також перенесено до Боснії.

— Гм, то така се була історія? Признаю ся тобі, що з того, що він міні говорив, я міг догадувати ся, що тут було щось далеко поважнійше.

Вимовляючи ті слова капітан уже на половину впокоєний поглядав на жінку. І нараз побачив, що при остат-

ніх его словах лице її покрила труняча блідість, навіть уста її поблідли, робота випала з її рук і ціла її постать подала ся, немов би зів'яла або немов би дізнала якогось страшно болючого удару.

— Анельцю, що се тобі? — скрикнув капітан схопуючи ся з крісла.

— Зажди, зажди, там хтось дзвонить! — прошептала Анеля, ледви не ледви підняла ся з крісла, покинувши на землю свою робітку, заполох і голку, і вибігла до сусідньої комнати. По хвили вернула, все ще бліда і тремтячи, але вже значно заспокоєна.

— Анельцю, ради Бога, що тобі є? — скрикнув капітан, тулячи в своїх долонях її руки, холодні як лід.

Вона сіла поруч него і важко дихала.

— Нічого се, нічого! — відповіла. — Знаєш, від якогось часу... мучать мене якісь страшні прочутя. Завсідги міні здаєть ся, що котре небудь із наших дітей — о мій Боже! — десь там перейіхав фіакер і що его несуть до дому с поломаними ніжками, з розбитою головою... Ох, аж подумати страшно! І власне в тій хвилі... те саме прочутє... мов кліщами... міні причуло ся, що до нас хтось давонить...

— Алеж успокій ся, ніхто не дзвонить. Діти вернуть здоровісенькі! — запевнював їїйй капітан. — Бій ся Бога, як можна брати собі се так дуже до серця! Але ти може нездужаєш? Може се тільки такий прояв якоїсь іншої слабости?

— Ні, ні, я здорова цілковито, тільки часами на мене наводять такі глупі напади.

— Ні, Анелечко, ні, сего не можна легковажити. Се можуть бути початки якоїсь грізної нервової хвороби. Як ти поблідла! Треба конечно засягнути лікарської поради.

— Не треба! Не треба! — живо відмовила Анеля. — Що міні лікар pomoже? Скаже міні те, що я й без него знаю: треба супокою, вистерігати ся сильних зворушень. Нехай би сам стрібував се вчинити!

— Ні, душе моя, доконче треба щось радити! Ади, ти доси не можеш прийти до себе. Наний ся води!

— Я вже пила. Спасибі тобі, любий мій! Міні вже зовсім добре.

І схиливши ся позбирала з долівки свої порозкидані приречданали.

— А я — мовив по хвили капітан — признаюсь тобі до гріха. В тій хвили, коли ти побігла і почала тремтіти, я подумав, що мої слова про барона Рейхлінгена зробили на тебе таке сильне вражінє.

— Про барона? — з меланхолійним усміхом мовила Анеля. — Вибачай, серце моє, але я вже навіть не тямлю, що ми про него балакали. В тій хвилі, коли та зачав міні щось оповідати про него, думка моя була зовсім де інде.

— Я хотів було написати тобі про свою стрічу з бароном і про свою розмову з ним, — говорив капітан, — та як раз того самого вечера після стрічі з ним я одержав від тебе лист, а в ньому була звістка, що дитина хора на одру і що маєш тяжкі гризоти, а на другий день рано я довідав ся, що барон уже не живе.

— Не живе! — скрикнула Анеля.

— То ти не знала про єго смерть?

— Нічогосінько.

— Була з ним якась дивна і доси невияснена історія.

— О Боже! — глибоко зітхаючи прошептала Анеля, але в тім зітханю висказало ся радше якесь почутє облекшеня, ніж жалю. А по хвилі додала: — Такий молодий, гарний, маючий чоловік, такого знатного роду, такий здоров, сильний — і що там йому стало ся? Чи хорував?

— Отож то власне, що ні. Застрілив ся.

— А! Може з любови?

— Сумніваю ся дуже. Послухай, нехай тобі розповім про нашу остатню стрічу. Се заразом вияснить тобі, для чого я запитав тебе, яка се історія була між ним і тобою.

Анеля похилила голову над роботою і слухала спокійно. Її груди хвилювали мірно, може трохи сильніше ніж звичайно, але безперечно се був наслідок недавнього першого припадку.

— Не треба тобі оповідати, який чоловік був барон, мовив капітан. — Золотий хлопець, але в практичнім житю ні до чого. Розпещений матірю, привиклий від дитини заспокоювати всі свої капризи, а при тім обік шаленої упертости в дрібницях він не мав ані крихти мужеської твердості і характеру в найважніших справах. Хто тільки перший раз його пізнав, мусів його полюбити, але кождий хто пізнав його ближше, мусів від него відвернути ся.

Анеля меланхолійно похитала головою на знак, що вповні згоджує ся з тим осудом.

— В часі, коли за для якихсь дисциплінарних провин його перенесли з Відня до Львова, мати його вже не жила. Говорять, що вмерла з гризоти за для його гулящого і розпустного життя. Їго маєток, колись дуже великий, був майже зруйнований. Правда, ще й тоді при ошаднім житю і поряднім господарованю можна було уратувати з него дуже показну фортуна, якої нам і нашим дітям дай Боже хоч половину. До полковника нашого полку і до цілого офіцерського корпусу разом з його перенесенєм до нас прийшло з Відня остереженє і просьба, щоби ми опікували ся молодим чоловіком, не допускали його марнувати решту батьківщини, здоровля і чести, але втягаючи його до семейних кругів старали ся розбудити в нім охоту до спокійного, правильного життя, посвяченого праці і сповнюваню обовязків. Знаєш сама, що ми робили все, на що тільки була наша змога.

— Не дуже вам за се був вдячний, — докинула мимходом Анеля з відтінком гіркости в голосі.

— Ну, про його вдячність нам було байдуже. Головно ходило нам о результат. І ми могли похвалити ся, що наслідки були такі добрі, яких ніхто й не надіав ся. По році нашого менторства над ним хлопчисько понравив ся так, що найже годі було його пізнати, а й маєткові справи пішли далеко ліпше. Від його сім'ї одержали ми офіціальну подяку. Потім наш полк відкомендовано до Боснії, а барона приділено до іншого полку, що лишив ся тут. Що з ним тут дальше діяло ся, про се не маю ніякого виображення.

— Я те тільки знаю, скільки тобі розповіла, — мовила Анеля якимсь приглушеним, беззвучним голосом не підводячи лица від своєї роботи.

— Рік тому назад був я на якийсь час відкомендований в службових справах до Мостару. Був зимовий вечір, коли по довшій авдієнції у свого шефа я вертав на свою квартиру. Проходячи перед густо освітленим шинком я зупинив ся на хвилю, почувши в середині крик, проклятя, стук ломаних меблів і брязкіт скла. В тім раптом відчинили ся двері і вилетів чоловік в офіцерськім мундурі, але без шаблі і без чакі. Вилетів сильно випхнутий кільканацятьма руками, що зараз потім щезли і замкнули двері за собою. Сей чоловік був смертельно п'яний і був би неохотно впав у глибоке вуличне болото, коли б я не був спіймав його в свої обійми і не поставив на ноги.

— Пардон! — мовив до мене сей чоловік бачучи на мні офіцерський мундур і силкуючись випростувати ся незалежно від моєї помочи. — Я настолочив вам на нагніток?

Его голос охриплий від пянства показав ся міні знайомим. Я зачав придивляти ся его лицю, та в першій хвилі не міг його пізнати. Він перший пізнав мене.

— А, *servus*, товаришу! — скрикнув ударивши мене по плечі. — Го, го, го, пан Ангарович уже й не пізнає мене?

— Барон Рейхлінген! — скрикнув я подаючи йому руку, та він не стиснув єї. — Що ж се є тобою дієть ся?

— Зо мною? Добре дієть ся. Бачиш, учу ся літати. Отсе власне вилетів я з отсеї буди. Га, га, га!

— Ти давно тут? Я нічогісінько не знав, що тебе сюди перенесли.

— Не знав? — скрикнув барон. — Не писала тобі жінка?

— Ані словечка.

— Го, го — кричав на все горло барон, — чудесну маєш жінку! Ангела а не жінку! Га, га, га! Такі ангели там зелізними вильми толочать грішні душі в кипучу смолу.

— Бароне, — строго мовив я до него, — маю згляд на те, що ти паний і сам не знаєш що говориш. В іншій разі ти мусів би міні тяжко відповісти за ті слова,

— За ті слова? — кричав барон з паним сміхом. — За ті слова? Хиба я що сказав? Алеж братику, не гнівай ся! Сам мовиш, що я не знаю, що плету. А твоя жінка — го, го, *die ist ein solches Capitel*, про котрий треба би говорити по тверезому.

— Добре кажеш, — мовив я. — Що маєш міні сказати, кажи по тверезому, а тепер ходи спати.

— Хто? Я спати? — верещав барон. — Ні, брате, я не привик в таку пору йти спати. Але, але, — мовив нараз спокійнішим голосом, — позич міні 10 ринських! Як раз не стало міні дрібних, а сей драбуга ось тут не хотів міні кредитувати. Позич, не пожалуєш сего. Завтра віддам і ще в додатку розповім тобі гарну історію, яка притрапила ся одному гарному младенцеві і одній ще гарнійшій замужній жінці, або радше соломяній вдорі.

— Не потребує тобі додавати — мовив капітан до Анелі, — що міні кров ударила до голови при тих словах

сего нікчемника. Я видобув 10 ринських і даючи йому промовив: — Без жарту, бароне, краще би тобі подумати про спочивок.

— Завтра, завтра! — мовив барон хапаючи гроші. — Спасибі тобі, мій любчику! А знаєш, завтра так коло десяти запитай про мене ось тут у тій буді. Або мене тут застанеш, або тобі покажуть мою квартиру. А про гроші не турбуйся! Хоча мої любі свояки взяли мене під курателю, та я ще дам собі раду.

І знов повернувшись до шинку, та нараз зупинився і обертаючись до мене мовив:

— А може підеш зі мною? Ходи, побалакаємо!

Я був пронятий таким обридженем до сего нікчемника і до тої брудної руїни, що аж стрепенувся при його словах.

— Дякую тобі, бароне! — відповів я, — мушу поспішати до дому, маю ще роботу.

— Плюнь на всяку роботу! Ходи зо мною!

Та я вже пустився йти геть.

— Не хочеш? — слідом за мною кричав барон. — Чорт тебе бери! Обійдуся і без тебе. А завтра приходить, пам'ятай! Довідаєшся гарної історії про твого ангела, про твою кохаву жіночку! Га, га, га!

Я втікав, немов би вівки за мною гнали, а той грубий, цинічний сміх усю ніч роздавав ся міні в ушах. Можеш собі подумати, яка тривога охопила мене, який неспокій шарпав мою душу всю ніч. Яким правом сей нужденний п'яниця смів викликати твоє ім'я на тій місці і серед таких обставин? Про яку се історію він говорив? Що скаже міні завтра? Правда, знаючи єго хиткий характер я з гори міг догадуватися, що се буде з єго боку якась підлість або глупа сплітка, та про те все таки — така вже мізерна людська натура — я доживав слідуючого дня неспокійно і з якоюсь нетерплячкою. Не вмівши міні того в зло, душе моя, — додав по хвили, стискаючи єї руку — не для того я чинив се, немов би бажав почути про тебе щось лихого. Навіть на думку міні се не впало. В моїй душі клекотів гнів на барона. Я бажав побачити його тверезого і зажадати, щоби витолкував ся з того, що балакав по п'яному, а евентуально щоб усе відкликав і ніколи потому не важив ся згадувати про тебе в такий спосіб. В тій хвили почув я цілою своєю істотою, як сильно тебе люблю, яка ти міні дорога і близь-

ка і як болюче до глибини душі доторкає мене все те, що могло би хоч найменшу тінь кинути на тебе.

Анеля нічого не мовлячи вхопила при тих словах мужову руку, піднесла її і притиснула до уст, а в тій хвилі груба, горяча слеза з її ока упала на ту мужову руку.

— Анелечко, що ти робиш! — скрикнув капітан. — Боже, ти плачеш! Що тобі?

І кинув ся до неї з розпростертими раменами, а Анеля голосно хлипаючи упала в його обійми.

— Дорогий мій! — мовила голосом, котрий переривало спазматичне хлипане, — як ти мене любиш! Який ти добрий, благородний!.. І чим я заслугую...

— Алеж успокій ся, дитино! — мовив капітан цілуючи її чого, лице і очи, — чого тут плакати? Аджеж се мій обов'язок. Коли б я поступив інакше, то був би нечесним чоловіком.

Треба було кількох минут часу, поки Анеля успокоїла ся після сего нового нервового припадку і попросила капітана, щоби кінчив своє оповіданє.

— Не багато вже лишилось міні до кінця, — сказав капітан сідаючи напротив Анелі. — Другого дня рано я одержав твій лист і під його впливом барон і ціле його панє балаканє відскочило на задній плян. Я вже зовсім не почував охоти бачити ся з ним і з острахом подумав собі, що коли тепер прийду до него, він певно поміркує, що я прийшов упоминати ся за позичені вчора гроші. От тим то я надумав перечекати кілька день, а тепер запитати тільки в зв'язнім шинку про баронову квартиру. Проходячи поуз того шинку в службовій справі я вступив до середини і запитав про барона.

— О, барон! — скрикнув шинкар. — Гарних нам баронів сюди насилають! Се не барон, се правдивий розбійник. Кілько я вже шкоди і клопотів мав через него, сего вам і не сказати. Ну, та вчора він дістав за своє! Зайшов собі с кількома угорськими вояками, почав їх ганьбити і нападувати — викинули його з шинку. По хвили вернув, з раву держав себе спокійно, та потому ще дужше почав докучати тим воякам. Кинули ся на него, побили його страшенно, обдерли з плаща, шаблі, вафенрока і ледво живого викинули на вулицю, а самі повтікали.

— І щож стало ся з ним? — запитав я переляканий.

— Не знаю, — відповів шинкар. — Довго ще йойкав і стогнав на вулиці, та я боячи ся ще більшої галабурди, позамикав двері і вікна і не хотів нікого більше впускати. Потому вже нічого не було чути, здаєть ся, що поволік ся до своєї квартири.

— А деж его квартира?

Шинкар показав міні недалеко одну хатину посеред огорода і додав, що барон живе там сам тільки з одним во-
яком призначеним для его послуги, та сей воєк сьогодні рано, ще досвіта, пішов кудись і доси не вернув. Певно барон післав його по ліки або по горілку.

Я пішов до хатини. Була позамикана. Зазираю крізь одинокє, яке в ній було, віконце — воно з середини заслонене фіранкою. Пробую стукати до дверей, до вікна, кричу — ніхто не озиваєть ся. В кінці покликав я шинкаря і оба разом при помочи дрючка ми підважили хатні двері. В тісній, темній комнатці на долівці лежав барон, в подертій сорочці, в заболочених штанах і чоботях. З разу ми думали, що спить, та відсунувши фіранку ми переконали ся, що се не був звичайний сон. В правій руці барон держав іще пістолет, а на правім виску видніла ся невелика рана заткана виплившою скріплюю кровю помішаною з мізком. На долівці також була широка калюжа скріпної крові. Паперів ані листів не було ніяких.

— Боже! — с переляком шептала Анеля, що запираючи в собі дух дослухала до кінця се сумне оповіданє.

— Ось тобі вся моя повість про барона, — кінчив капітан. — Як бачиш, я не довідав ся від него нічого. Коли мав яку тайну, то взяв її до гробу.

Анеля зворушена не могла ще прийти до себе і шептала тільки заслонюючи собі очі руками:

— Страшенно! Страшенно! І так скінчити, так згинуту! Боже!

— Справді, трагічна судьба! — с почутєм мовив капітан. — Такий маючий чоловік, такий вродливий, мавши такі звязки, такі спосібности, і от що з него вийшло!

А помовчавши хвилю додав:

— Зараз тоді я хотів написати тобі про се все, та потому подумав собі: вона там бідна і так має досить своїх клопотів, по що маю ще дразнити єї нерви описом сеї історії. Але я пророс твоїх нервів, Анелечко! Ій Богу, я дуже неспокійний. Доконче мусимо щось подумати.

— І що видумаємо? — сумно відмовила Анеля. — Я знаю, одно могло б міні допомогти, та сего одного як раз ти не будеш міг зробити.

— А се що таке, скажи! Що би се таке могло бути, що залежало би від моєї спромоги і чого би я не хотів зробити для тебе? — з запалом скрикнув капітан.

— Може воно й не залежить від твоєї спромоги, — мовила Анеля.

— Ну, але скажи, скажи! — просив капітан.

— Знаєш що, любий мій, — мовила Анеля, обнимаючи його рукою за шию і тулячи голову до его грудей. — Від давна вже, зимою і літом, марила я про те, щоби покинути се місто і осісти десь на селі. Там мала б я супокій, якого тут ніколи не буду мати, а що найважнійше, праця при сільським господарстві, котру з малечку люблю безмірно, відсвіжила би мої нерви, привела би мене до цілковитої рівноваги.

— Осісти на селі... провадити своє господарство, — мовив звільна капітан задумуючи ся, — ну певно, се було би не погано, хочи доси я нічогосінько не знав про твою пристрасть до сільського життя.

— Бо ти зовсім не пробував навіть дізнати ся про се, — скванно підхопила Анеля.

— Може воно й так, моє серденько, може й так. О, я також радо пристав би на се. Я також здавна лелію в душі сей ідеал.

— Чи се можливо? — радісно скрикнула Анеля.

— Справді так. І маю надію, що колись здужаємо справдити його.

— Колись?

— Ну певно, що не сьогодні ані завтра. Коли вийду на пенсію. Аджеж не думаю, щоб ти хотіла знов розстати ся зо мною і сама йїхати на село.

— О ні, ні, ні! За віякі гроші — скрикнула Анеля.

— А по другім, кудиж би ти поїїхала?

— Купімо собі фільварочок! — шепнула йому Анеля до вуха.

— Купімо! Kupił bym wieś, a pieniądze gdzieś!

— Як то „gdzieś”? Аджеж гроші маємо. А твоя кавція? Аджеж за таку суму можемо купити такий кусень землі, якого нам треба, і ще нам лишить ся дещо на те, щоби ввести в рух наше господарство.

— Алеж Анелечко! — перервав її бесіду капітан. — Що про се балакати? Аджеж знаєш, що поки я в службі, то сеї кавці не могу рушити.

— О, так! Знаю се дуже добре. А доки будеш міг ногами волочити, доти не покинеш сеї проклятої служби і ідеал лишиться ся ідеалом. Ні, краще покиньмо й думати про се все, — мовила з виразом гіркості і знеохоти. — Я так і знала, що моя розмова с тобою про се діло не приласть ся ні на що.

І відвернула ся надувши губи, тільки руки її швидко рушала ся працюючи голкою.

— Дивна ти, моє серденько! — мовив капітан, котрому якось не містили ся в голові ті наглі скоки жінчиної фантазії. — Так чогож хочеш від мене?

— Нічого не хочу! Роби що знаєш! — гнівно відповіла Анеля.

— Ти вже гніваєш ся. А прецінь же ти ще й не вияснила міні докладно, що по твоїй думці слід би було зробити!

— Аджеж бачиш, що я хора, що у мене нерви розстроєні! — енергично мовила Анеля.

— В тім то й клопіт, моя рибонько, що розстроєні.

— Ще раз тобі говорю, що поки будемо жити тут, у Львові, не буде міні ліпше а буде що раз гірше, Чую се, що тільки на селі, десть у глухий, відлюдній закутині могла б я віджити і віднайти свою свободу.

— Се дуже можливе, — мовив капітан.

— А коли так думаєш і коли мене любиш, — мовила з незвичайним оживленням Анеля, — то прошу тебе, зроби се для мене! Покинь отсю свою службу, подай ся на пенсію, відбери кавцію, купімо собі фільварочок десть у горах посеред лісів і йїдьмо геть відси, геть на завсігди!

— Алеж дитино! — скрикнув капітан, — чи думаєш, що се так легко зробити?

— Все можна зробити, коли хто хоче, — с притиском мовила Анеля.

— Ну, вийти на пенсію, на се певно багато часу не треба, се можна би зробити і завтра, — мовив вагуючи ся капітан.

— І зроби се, зроби, любий мій! Прощу тебе з цілого серця!

і чудові притчі, як ось притча про доброго Самарянина, про блудного сина, про Фарисея і митника, про безплідну смоковницю і т. і. Лука посписував також оповідання Павлові про муки Христові і інші устні перекази меншої ваги. Отже ті загальні здобутки, до яких в такій чи іншій формі дійшла сьогодні критика історична.

„4. Коли до сього додамо на четвертому місці оповідання св. Івана, незалежні від попередніх а положені в основу нашого четвертого євангелія (св. Івана), коли зважимо, що ті оповідання доповнюють а нераз щасливо поправляють оповідання трьох перших євангелистів, то будемо мати всі ті основні елементи, якими мусить і може послуговувати ся історія, щоби скомпонувати одноцільне і драматичне жите Ісусове“.

Вихідна точка критичної праці д. Сабатіє не багато дечим відрізняється від становища, яке заняв був Ренан пишучи своє „Жите Ісусове“. Тільки що сей знаменитий писатель не схотів обмежувати ся на методичне використання отсих жерел, а дуже часто надштовпував своїми здогадами там, де документи не подавали ніякої вказівки. А втім і сам д. Сабатіє признає, що навіть коли різко обмежимо тексти, якими слід послуговувати ся, все ще буде дуже трудно „віднайти порядок і звязок фактів життя Ісусового, бо первісні перекази не вважали на хронологічний порядок фактів і проповідів, а збили їх у дві великі купи: навчання в Галилеї і навчання в Єрусалимі в остатніх днях“. Хоч і як би ми високо цінили компоновання dokonані на такій основі, то все таки годі нам не признати, що вони мають у собі багато самовільного і в головній сути залежать від особистого вподобання даного писателя, залежать від того, чи сего писателя більше очаровує та приваблює тверезе оповідання Марка, чи висока доктрина Матвія, чи лагідність Луки, чи містичизм Івана.

Зваживши все те ми доходимо до думки, що всі ті, хто чинить різницю між поодинокими євангеліями і навіть між поодинокими частинами одного і того самого євангелія, неохотно мусять дійти до упрощення задачі в той спосіб, щоби рисувати особу і діяльність основника християнства після найстаршого євангелія, себ то Маркового. Ми радили би в таким разі поступати ось як: брати епізод за епізодом в таким порядку, як є в книзі і при кождім епізоді завдавати собі питання: чи сю оба ту звістку лекше собі вияснити як згадку дійсної події,

чи як прикмету ідеалу месіянічного приложеного до Ісуса, чи врешті як віруване церкви християнської в часі скомпоновання євангелій?

Годі нам тут запускати ся подрібно в сю роботу; досить буде зазначити єї здобутки. Головний, найважніший єї здобуток є такий: ми знаємо досить добре, що думали про Ісуса християнські громади около р. 75 або 80 нашої ери, та за те ми дуже недокладно знаємо, чим він був на ділі, бо ми не бачимо його інакше, як тільки крізь сутінок вірувань і утертих виображінь груп, що повстали під впливом єго слова і єго діяльності. Викинувши із євангелія Маркового все те, що по строгій логіці треба віднести до „історії церкви“ побачимо, що той злишок дат, які б повинні зложити ся на „житє Ісусове“, є дуже скупий. Та про те питанє про єго житє не перестає займати нашої цікавості, і хоча ми й признаємо, що не маємо способу вивчити собі весь процес психологічний, який запровадив Ісуса з берегів озера Генезаретського на Голгофу, то завсїгди мусимо запитувати себе, які причини спонукали декого з сучасників галилейського реформатора бачити в ньому Месію, освободника Ізраеля? Що таке вчинив він, що могло спонукати купку смілих людей перенести на єго особу славетні прикмети, якими з давна фантазія окружила була сю ідеальну фігуру? Яким способом єго діяльність була на стілько глибока, що віра в єго особу не була підкопана навіть ганебною смертною карою, що зробила кінець єго житю?

Ісус був родом із маленького місточка в Галилеї, положеного о кілька годин дороги на полудневий захід від озера Тіберіадського; через Ісуса назва Назарету стала ся відомою світу і здобула собі широку славу. Коли єго смерть мусимо покласти на час між роками 783 — 785 від заснованя Риму (30 — 32 нашої ери) і коли приймемо, що в хвилі смерті він мав около 30 літ, то в таким разі він мусів уродити ся кількома роками перед або після того року, який зроблено першим роком християнської ери. Не маємо ніяких даних на те, щоб означити, як довго він навчав людей; можна би звести той час до кількох місяців побуту в Галилеї і вандрівок по тім краю, закінчених вісьмиденним побутом у Єрусалимі, а можна також з уваги на тривкий і глибокий вплив єго проповіді прийняти для неї довший час, особливо для навчання в Галилеї. Та про те може не лишньою буде увага, що фізіономія Ісусова далеко більше відповідає конвенцію-

нальному типови Мессії, ніж виразно очертаній історичній особі, а се велить нам догадувати ся, що его діяльність була дуже коротка. Коли роздумуємо над великими кризами релігійними, то бачимо, що поводжене, яке іноді було здобутком особистої діяльності основника, его ненастанного змагання в однім якімсь напрямі, напруження всіх его сил зверненого на якусь одну мету, в інших разях є наслідком незвичайної стрічі щасливих обставин з тенденціями і бажаннями, котрим доси не ставало тільки тої точки, до якої б могли причепити ся. З того огляду я досить радо прилучую ся до думки д. Аве (Havet), що Іван Хреститель на ділі був далеко більшим діячем історичним, ніж Ісус Назаретянин. Та про те вельми характерна особистість Іванова не дійшла до того, щоби довершити великого діла; натомість Ісус, котрого фізіономія така неясна, що трудно нам навіть віднайти єї обриси, опанував рух розбудження Хрестителем і сам себе зробив довершеном руху безмірно ширшого і могутнішого від того, який би він сам був міг розбудити. Чи проповідь Івана Хрестителя спонукала Ісуса голосити близьке настане царства божого? Коли хто думає, що мусимо відкинути безпосередній вплив Хрестителя на Ісуса, то все таки можна сказати, що ся думка носила ся в повітрі, належала до кожного чоловіка, хто тільки був спосібний переняти ся нею горячо. Після євангельських оповідань Ісус, столяр чи тесля, родом із Назарету, без ніякого підготовання покидає свою матір Марію, своїх братів і сестри, щоб осісти в Кафарнаумі над берегом озера Тіберіади. Відсіля він ходить по околицях, не віддаляючи ся ніколи занадто. Хоча само означенє місця, де лежав Кафарнаум, доси не є певне, сам факт, що молодий чоловік з низькою освітою, заробляючи на хліб ремеслом, углубляючи ся в читанє святих книг і жадібно шукаючи в них показів про прихід мессіянського царства, дійшов до того, що почав промовляти що суботи по синагогах і висказувати там свої надії, зібрав довкола себе декілька приятелів і земляків і розбудив у них ту саму віру в кращу будучину, — сей факт зовсім не є неправдоподібний в ту пору і серед того народу. Певна річ, до сего треба ще додати незвичайне поводжене, з яким він вилічував ті нервові слабости, що йїх тоді уважали наслідком замешканя одного або кількох демонів у тілі дотичної особи. Проповідуючи близький прихід мессіянського царства, цікаво як Ісус виображував собі його? Чи се була політична рево-

люція з наміром вирвати край жидівський з під чужого пановання? Для такої думки ми не маємо ніякої підстави. Чи се була революція надприродна, що мала забезпечити тріумф для побожних а разом з тим завести такі порядки, при яких кождий мав би забезпечене все, що йому потрібно?

Ся думка нам здає ся більше вірною коли судити після того напряду, в яким розвило ся пізнійше християнство, та тексти евангелій і тут не дають цілковитої певности. В таких разі був би Ісус вітхнений головню псалмами і пророками, а особливо Єремією і Ісаією. Прихід царства божого виставляється там як пора відновлення, де все буде поставлено на своїм місці, а особливо забезпечене буде совісне пошановане закону божого, горді будуть пришижені, а смирні, побожні будуть звеличані як улюблені діти небесного батька. Отся програма, хоч і не мала в собі нічого єретичського з погляду на віроученє, все таки мусіла розбудити підозріння не тільки у верховодів офіціальної теології, але також у властей горожанських і політичних, котрі завсїгди лихим оком дивлять ся на проповідь пієтизму, що силкується всіх зрівняти. А Ісус чи то в своїх щотижневих промовах на зборах синагоги, чи то в своїх подорожах у поблизькі околиці свого осідку таксамо як Іван Хреститель з натиском говорив про потребу покути, щоб забезпечити собі божу ласку в недалеких часі заповідженого відновлення. Та певна річ, що в способі його діяльності і в його промовах була якась отвертість і свобода, що промовляла до серця низшої верстви і користно відбивала від формалізму офіціальних учителів і вишних верстов суспільности. Обертаючи ся особливо до людей не дуже пильних в заховуваню практик релігійних, до людей, котрими погорджували строгі законники, він на росязк відчиняв для них царство божє, котре тамті так заздро замикали для всіх крім тих, хто строго держав ся закона.

Яку роль признавав Ісус сам собі при нових порядках? Чи роль Мессії? Нам здається, що ні. Тексти, на яких опирається така думка, являються для критичного ока дуже сумнівними, бо вони виявляють погляд пізнішої генерації. Ісус правдоподібно видавав себе за пророка, за вістника царства божого, що заповідавав його близький початок. Який мав бути сей початок? Нема сумніву, що він згідно з усіма сучасними уважав його якоюсь наглою переменою, мов переміна декорації в театрі, при чім Всемогучий

Бог має відразу змінити весь світ. Та перед сею остаточною зміною треба пройти через довгі приготування, а тут уже діло кожного поодинокого запевнити собі такі корисні умовини, які б йому ввєднали доступ до будучої щасливості. От в тім то приготуванєм часі Ісус признає собі дуже важну роль. Він виславий на те, щоби енергїчними і ненастанними покликками розбуджувати сумлїня людські, а особливо промовами, повними турботи, співчутя, любови до нещасних, що біжать на власну згубу як раз тоді, коли ласка божа подає їм надїю супокоею і щастя. Він мабуть узяв собі за взірєць того терпеливого, скромного та невтомного проповідника доброї повини, якого чудовий тип знаходить ся в другій часті книги Ісаїі.

Та коли Ісус видавав себе тільки за пророка, за вістника царства небесного, а не за Мессію, то яким же способом могли його ученики признати йому характер Мессії? Треба завважити, що понятя пророка і Мессії, котрі пізнійше мусіли зовсім виразно визначити ся і відокремити ся, в часі Ісусовім були ще дуже хиткі і перехід від одного до другого був зовсім легкий. Треба також завважити, що понятя проповідника покірного і скромного, невтомного і безстрашного супротив усяких невдач, власне на ґрунті християнської теології зілляло ся з типом Мессії і перейшло на особу Ісусову. Що більше — зваживши, що обіє текстів Ісаїі ми маємо в книзі Гремїі приклад його завзятої боротьби, його терпіння, його життя повного ненастанної тривоги, — сей елемент став ся самою основою понятя Мессії страдника, що вмирає як жертва недовірества своїх земляків. Супротив сего нам, здаєть ся, не трудно зрозуміти, як ученики Ісусові по його смерті наділили його достоїнством Мессії, хоч сам він за життя на се достоїнство не мав ніякої претенсії!

Чи в цілій тій пропагандовій діяльності, яку розпочав Ісус, був якийсь плян? Сего ми нїде не бачимо. Євангеліє Маркове не дає можности догадувати ся чогось такого, і нїде ми не бачимо ясно навіть думки про те, щоби систематично здобути Галилею, а потім Юдею. Він вандрує тут і там, навчаючи і вздоровлюючи хорих на нерви, в супроводі кількох приятелів і учеників, Петра, Якова, Івана і кількох жінок, що покривали кошти його скромного удержання. В числі тих жінок і тих учеників були певно також деякі члени його сімїї. Коли для нас особа Ісусова являєть ся тільки в якімсь півсвітлі, то мусимо вірити, що серед

свогого окруження вона збуджувала ентузіазм, рішучість і любов головно запля його доброти, поблажливості супроти грішників, та при тім окруженої якоюсь щирою пошаною, котра підносить усякого в його власних очах і заставляє горячо любити того, хто поєднав його з законом божим. Тільки сим особистим впливом можна вияснити тривкість, незрушиму і нерозривну суцільність того товариства, яке Ісус згромадив був довкола себе і яке по його смерті було в силі оснувати церков християнську.

Зведемо до купи все, що сказано було про Ісусову реформаторську діяльність у Галилеї. Ісус вірив в скорий прихід царства божого або царства месіянічного і вважав себе висланим на те, щоби приготувати для него шлях і повернути своїх земляків до закону божого. Мовимо виразно „своїх земляків“, бо очевидно він і не думав виходити поза границі свого рідного краю.

Що спонукало Ісуса подати ся до Єрусалиму разом зі своїм невеличким товариством? Чи се було тільки приписане законом паломництво в часі врочистого празника Паски? Нам здаєть ся, що ні. Ціль его була, як нам здаєть ся, проголосити в самій столиці наближене тої надприродної революції, котру він мав підготувати з поручення самого Бога. Придивляючи ся уважно документам, котрих студіювавю я посвятив своє житє, я маю те чутя, що Ісус мусів вірити в поводженє своєї справи, т. є. він виображував собі, що заповіджений переворот мусить довершити ся в скорім часі. Та події повернули ся в інший бік. Може бути, що слова Назаретського реформатора прогомоніли серед загальної байдужости; та більше правдоподібне є те, що вони збудили деякий відгомін. А про те ми не віримо в те, щоб Ісус мав був нагоду розвинути якусь значнішу діяльність через троха довшу стичність з людністю. Одно тільки він розбудив — недовіре властей церковних і верховодів офіціальної теології. Не тим, що голосив якісь єресі, бо треба знати, що жидівська догматика ні в чім не була подібна до нашої. Тут свобода була дуже широка; натомісь у всьому, що відносило ся до форм і практик релігійних, панувала невмолима строгість. Можна догадувати ся, що Ісус заперідаючи близьку появу царства божого висказував ся про церковні церемонії і їх реальну вартість тоном трохи свободним, в котрому Жиди могли бачити брак пошани або навіть зневагу святощів. Его ученики боронять його від такого закиду, та воно очевидно, що сама основа его пропо-

віді була звернена проти всякої обрядовости. Християнство було реакцією релігійного чуття проти побожного формалізму, і дещо з тої глибокої тенденції мусіло кинути ся в очі осторожним та недовірливим властям. Відси дійшло до конфлікту.

Ісус, котрого лихо зрозуміли або несправедливо зачіпили, відповів мабуть тоном чоловіка, що свідомий своїй високої місії. Із за сего дійшло запевне до розруху в мурах церковних; органи власти церковної арештували Ісуса і може навіть не придаючи надто великого значіння цілій тій справі, віддали його в руки властям римським як нарушителя публичного порядку. Власть римська і собіж уважаючи його особою зовсім не важною, вислала його на смерть разом с кількома злочинцями з найнижшої верстви, що деси держали ся в тюрмі.

Коли б Ісус дійсно мав був намір викликати конфлікт в справах релігійних, то нам здасть ся, що справа була би повернула ся зовсім інакше. Одним словом, смертна кара Ісусова видасть ся нам slučajем випадковим, що захопив несподівано його самого і его учеників і минув зовсім неспостережено в часі празника Паски або кілька день пізнійше. Его ученики перелякані що духу поспішили назад до Галилеї і з сеї подорожі, котра розпочалась була з такими радісними надіями (розумість ся, що держачись догматичного оповіданя євангелій ми мусіли би виображувати собі все те зовсім інакше) і від котрої мала розпочати ся сподівана революція, а котра була нагло перервана такою страшною катастрофою, вони затамили тільки те одно, що римський прокуратор, котрий велів розпяти Ісуса на хресті, називав ся Понтський Пилат. Ми знаємо, що сей прокуратор завідував Юдеєю від 26 до 36 року християнської ери; смерть Ісусову прийдець ся помістити в році 30 або 32.

Всі проби, які роблено для встановлення хронології життя Ісусового або — справа ще більше делікатна — для віднайденя еволюції его думок і розвитку его релігійного чуття для означеня тої дороги, яку він мусів пройти, поки дійшов до ясного зрозуміння своєї реформаторської місії, ми мусимо признати позбавленими всякої поважної підстави. Ісус, се син єврейського пророцтва; правда, у него нема тих грізних і поважних нот, які часом бувають у пророків, та у него є те саме високе вітхненє, є все те, що у пророків знаходимо найніжнійшого, найсердечнійшого, що порушує мило-

серце і любов, що промовляє до серця всякого чоловіка і розбиває шкаралющі неподатливих урядових формулок. „Се ж очевидно не є розумна думка, що Ісус міг бути висший від усіх людей, — пише Аве. — Ісус не був мислитель, він не приніс людям світла щоб розігнати тьму. Він не був ані філософ, ані вчений, ані політик, ані полководець, ані поет; він не міг віддати людськості ані одної з тих прислуг, які їй віддають ті різнородні духові сили. Але в границях своїх ідей і вірувань Ісус був могутий серцем, бажанем добра і добротою. Він любив свій край і свою релігію до того, що не міг знести їх прихиження і горя, і се заставило його вірити такою енергічною вірою в близьке відновлення, се заставило його проповідувати добру новину про воскресення свого народу. Все добро, яке він учинив, учинив через те, що тертів і вмер. Їго життя було боротьбою, хоч і без галасу і насильства; він держав себе низьким і терпливим так як се чинить найчастійше, усякий пригноблений Жид. Та про те він був мученик за свій патріотизм, за свою любов до бідних і полишив по собі пам'ятку життя повного любови і посвячення, а закінченого ганебною смертю на хресті. Ся пам'ятка була так незвичайна і глибока, що по єго смерті дехто мусів сказати собі: Чи сей чоловік справді не був Христос?... А раз се слово було сказане, то повірити єму було дуже легко. Отсе й є Ісус такий, до якого доходимо всіми нашими дослідками, і ми можемо тільки любити і шанувати його“.

Зауваживши далі, що в хвилі, коли Ісус умер, не було ще нічого такого, що ми називаємо християнством і то ані з погляду на догми ані на обряди, Аве висказує думку: „Сей оригінальний тон, що вражає нас у євангеліях, походить в значній часті відти, що нам не лишило ся ніякого іншого писання зложеного в тім самім часі і в тім самім краю, та правдоподібно в певній мірі тон сей є властивий духови Ісусовому, котрого печать мають на собі євангелія. І сей дух, кінчить Аве, раз виражений в книзі, що зробила ся святою, перейшов із неї на тих, що нею кормили ся. Отсе є Ісусова участь в християнстві, участь значна, котрої ніхто не зможе йому відняти, хоч і як трудно означити докладно єї розмір і відріжнити їй в кождім разі від того, що внесено з інших жерел.“ Супроти сего осуду, що певне викличе деякі застереження через те, що по нашій думці занадто підносять політичний і національний бік діяльності Ісусової, можна би привести думки інших незалежних критиків, котрі

згоджуючи ся на те, що недостача документів не дозволяє нам начеркнути ясно образ Ісусів, все таки признають, що єго особистий вплив на початки тої релігійної революції, яку названо єго іменем, був рішучий.

II. Основанє христіанства.

Замість побачити, як небеса відчиняють ся і світ увесь відновлюєть ся, Ісус несподівано погіб на хресті. Вістник і пророк царства божого, він не дождав ся здійсненя своїх надій але погіб ганебною смертю задержавши без сумніву при тім нежданім обороті своєї долі почуте болючої ревізанції, якої багато примірів подавала йому історія єго попередників. Прихильники що згромадились були довкола єго особи і єго діла, розбігли ся проняті перестрахом і остовпінєм. Що могло вийти із сеї невдалої проби? Та Ісус певно не мав на думці основувати нову релігію або хоч би тільки реформувати Юдаїзм. А про те в кілька літ по єго смерті існує вже в Палестині значна купа людей, що творять релігійну громаду відмінну від Юдаїзму, відділену від него певними обрядами і особливо віруваннями, між котрими на першому місці стоїть віра в те, що Ісус Назаретянин був Мессією і буде паном будущих порядків, котрих прихід відсунено на якийсь час, неозначений хоч і не дуже далекий. Він Мессія, що вмерши на хресті воскрес із гробу, пішов на небо, де сидить обік Всемогущого і має знов прийти на землю, щоби довершити ту саму революцію, котрої надіяли ся ще за життя Ісусового. Якім способом се стало ся, се повинні ми собі вияснити при помочи документів, котрі на нещастє так само як для особи і діяльности Ісусової, і тут є дуже недостаточні.

Коли купки приятелів Ісусових в кілька день по єго смерті зібрали ся знов на тім місці, що було свідком єго діяльности, над берегом озера Галилейського, в їх чистих сумліннях, в їх люблячих серцях повстало важке питанє. Чи Ісус ошукав їх видаючи себе перед ними за божого післанця? Чи самі вони ошукували себе признаючи йому сю прикмету? На сі питання вони, і то здає ся без великого вагання, дали собі відповідь, що се не може бути. Так, Ісус був післанцем божим, повномочником божества висланим на те

щоби підготувати прихід славного царства божого. Все potwierджувало сей его характер окрім его смерти, що закінчила его кар'єру і бачилось розбила его діло в хвили найліпшого поводження. Лишалось тепер тільки одно — поглянути, чи при помочи якогось толковання опертого на святім письмі не можнаб було виказати, що проповідник царства небесного мусів понести смертну кару і що се не було остаточним его поразенєм, а тільки відложенєм на пізнійше надій привязаних до его особи. В другій часті книги Ісаїї знаходить ся образ слуги божого, пророка, що терпить від злої волі противників затверділих супроти божої волі; відси без великої трудності можно було дійти до образу пророка, що гине під ударами злих людей, та все таки з тою умовою, що тріумф тих злих людей буде тільки хвиловий. Маємо тут діло з людьми напевно далекими від утонченої висшої культури, та все таки з людьми розумними. І от Ісус пророк по своїй смерті засідає близько Бога, що велично відплачує его посвячене і обдаровує його найвисшими почеснями, назвою Господа або пана і Мессії. „Ісус Назаретянин, чоловік призначений Богом для вашого спасенія при помочи чудес і знаків, які Бог зробив через него серед вас, про що ви добре знаєте“, — ось як Діянія заставляють агостола Петра говорити в промові до Єрусалимлян, „сей Ісус відданий був у ваші руки після плану наперед означеного волею божою, і ви замордували його руками нечестивих пригвоздивши його до дерева; та Бог на ново оживив його і увільнив із обіймів смерті. Нехай же від нині весь дім ізраельський уважає за певну річ, що Бог установив того самого Ісуса роснятого вами Паном і Христом“. Те, що з початку здавало ся катастрофою, що знівечила всю кар'єру вчичеля, швидко зробило ся корисною обставиною его життя, а далі закінченєм необхідно потрібним і наперед призначеним від Бога, найвисшою жертвою, що zapewнила відкуплене всіх людей. Чи ж в книзі Ісаїї і Псалмах не був ясно висказаний тип пророка переслідуваного, що віддає своє життя за добро своїх братів? Ісус в наслідок своєї смерті піднесений був Богом до гідности Мессії; понятє переслідуваного пророка зіляло ся с понятєм тріумфуючого Мессії; се та сама особа, що через проби і терпіння доходить до слави. Нема й сумніву, що всі ті риси, якими церква оздоблює і ретушує постать свого основника, швидко почали вважати ся его власними прикметами. Особливо его ганебну смерть звелччано тим спо-

собом, що буцім то він сам предвидів і заповів їйїї з давна і так само наперед заповів, які будуть єї наслідки.

Сей Ісус, що воскрес із мертвих і котрого Всемогучий посадив праворуч себе яко Христа або Мессію, не перестає впрочім подавати своїм ученикам докази свого славного звеличання в небі; він являєть ся їм кілька разів, не так як улюблена особа являєть ся чим раз виразнійше в снах тих що за нею плачуть, але немов з якоїсь логічної конечности, і наслідком того є нова надія єго прихильників; він дає їм у руки непобориме оружє, що перемаже завзятість противників. Ся первісна форма піднесеня Ісусового на небо, доконаного бев свідків, з часом дізнає переміни. Опіраючи ся на один текст пророка Осії прихильники Ісусові твердять, що Христос устав із гробу на третій день по своїй смерті, числячи день распятя за перший. Кілька разів він сходив із неба на землю, давав себе бачити своїм ученикам і давав їм позиточні інструкції; остаточно він розстає ся з ними і прилюдно вступає на небо на вершку гори Оливної коло Єрусалима. На ділі Ісус зробив ся жильцем неба зараз по своїм воскресеню, але і по вознесеню він може являти ся деяким особам, як напр. явив ся був Павлови. Ці появи в очах писателів не були звичайними візіями, але мали характер безперечної дійсности. А щоби доказати, що тут були елементи нової релігійної громади, ми додамо, що настане царства божого, яке мав славно розпочати Мессія, установлене було на певний речинець, може на тривок одного покоління, а се дало поле для вельми оживленої і плодovitой пропаганди. Таким робом повстав Юдаїзм реформований. Жиди, що держали ся традиційної форми, називали членів сеї нової віри Назаретянами, то є прихильниками Ісуса Назаретянина, а люде з грецькою і римською освітою називали їх христіянами, то є такими, що вірили в Христа або Мессію. Ці реформовані Жиди відріжнювали ся від маси своїх земляків і одновірців, заявляючи, що в Ісусі Назаретянїні признають Мессію заповіданого пророками. Вже ся одна ріжниця була на стілько різка, що ворогованє між тими двома групами мусіло набирати чим раз більшого розміру. Христіяне старають ся чим далі підносити Ісуса Христа до такої високости, що в очах правовірних Жидів се мусіло виглядати як замах на величність самого Бога. Сліди того почутя бачимо доси в кількох місцях євангелія Маркового, де показані проби полемічних доказів, якими обмінювали ся

Жиди і християне в часі написання того євангелія. Остаточно мусіло дійти до того, що по довшім чи коротшім часі нероздільного існування обі громади розділили ся зовсім різко, при чім одна закрістилася в своїй обрадовості, а друга чим раз більше давала доступ язичникам і в кінці завоюючи весь греко-римський світ запевнила собі величчю будущину.

Що доторкаєть ся управи, то молода церква громадить ся довкола головних учеників Ісусових: Петра, Якова, Івана, або кажучи загально, довкола дванацяти апостолів, що уважали ся найвисшою повагою і в перших часах становили неначе якусь колегію. Що торкаєть ся до обрядів, то головний натиск кладе ся на дві церемонії, хрещення запозиченого у Івана Хрестителя і зміненого в той спосіб, що з него робить ся обряд впровадження людини до християнської громади і сполученя з Христом, і обряд тайної вечері або Паски християнської, що є споминкою остаточної вечері Ісусової. Все це дуже баламутно розказано в книзі Діяній Апостольських, котра переносить початки церкви християнської із Галилеї до Єрусалима а надто в дивний спосіб не розуміючи характеру психологічної появи звісної під назвою Глоссолялії або говорення незрозумілим язиком, komponує оповіданє про чудесне вступленє духа божого в часі жидівських Зелених свят, що були встановлені на пам'ятку закону даного Мойсейови на Синаї; знов одна церемонія жидівська, що стративши своє традиційне значінє була прикровна до нових потреб. Замість панованя закону застившого з незмінним тексті, тут становить ся свобода духа, що зливає вітхненє на вірних новим порядком.

Ся поява, що мала стати ся 50 день по смерті Ісусовій, є очевидна видумка так само як іменованє дванацятого апостола до колегії керівників нової церкви замість зрадника Юди. Без сумніву мусіло минути кілька літ, поки віра в Ісуса Христа на стілько скріпила ся в околицях Галилейських, що ученики рознятого пророка посміли понести свою проповідь і до столиці. Тут вони мали таке поводженє, що Єрусалим швидко зробив ся головним осередком християнства і містив у своїх мурах головних проводирів нової громади. Напруженє між християнами і Жидами дійшло на найвисшого ступня головно через те, що прихильники Ісусові чим раз свобіднійше говорили про закон Мойсеїв і практики обрядові. Особливо сміло промовляв якийсь Степан, що належав до розряду діяконів або послугачів, так що в кінці прийшло до розрухів. Степана завели

перед Синедріон і побили камінем як богохульника; на християн посипалися переслідування, а між тими, що причиняли їм найбільше лиха, визначився якийсь Саул або Павло, що пізніше мав стати найгорячішим пропaгатором євангельської науки. Своєю безмірною енергією і своїми високими прикметами, рішучістю і інтелігенцією він причинився до того, що християнство порвало остатні ланки, які вязали його з жидівством і зробилося через се вповні доступним для цілого світа грекоримської мови і цивілізації. Се вповні відповідало не тим намірам, які прямо висказав Ісус, бо він не думав ні про що подібне, але тим ліберальним тенденціям, які завжди панували в промовах і діяльності самого Павла. Можемо думати, що християнство в своїх основних елементах було справді установлене ледво в кілька літ по смерті Ісуса Назаретянина.

Тут кінчить ся наша задача, бо се вже не наше діло оповідати дальшу історію християнської церкви і в'яснювати ті кризи, які вона перейшла і ту еволюцію доктрин, яка доконувала ся в її нутрі. Ми хотіли тільки показати, що її вихідної точки і основи її істновання приходить ся шукати в особі і діяльності Ісуса Назаретянина.

III. Огляд давніших праць про життя Ісусове.

Кінчаючи отсю статтю ми повинні подати ще деякі звістки про праці присвячені в остатніх часах дослідям життя Ісусового. Тільки в XVIII. віці у перше почали деякі вчені пробувати — представити собі Ісуса як основника релігії, що силкувався досягти своєї мети відповідними способами. Та ті проби роблені в певних з гори означених полемічних цілях мусіли дати здобутки дуже невисокої вартости. Д. Сабатіє влучними словами характеризує сю старшу добу релігійних студій. „Сучасна критика — пише він — почала ся писаннями ворожими християнству. Супроти легковірности давнійших віків вік XVIII. проголосив завзяте недовірство. Та в Франції такі недовірки як Вольтер були далеко більше помірковані, чим німецькі. В р. 1777 видав Лессінг знамениті „Вольфенбїттельські вривки“ (Wolfenbütteler Fragmente), котрих автор Реймарус в'яснює життя, науку і кінець Ісуса в той спосіб, що робить з него політичного честолюбця, ко-

трого конспірація не вдала ся. Менше важною була повість Вентуріні „*Natürliche Geschichte des grossen Propheten von Nazareth*“, видана в р. 1800, де всі надприродні появи зазначені в євангельських оповіданнях вияснено як наслідки змови кількох довірених приятелів, що помагали Ісусови одурювати народ і его власних учеників. Та все таки оба ті твори були користні бодай тим, що дали почин до полеміки і дальших дослідів і поставали ясно цілу справу на ґрунті історичнім. А що в XVIII. віці любили вияснювати початок усяких релігій політичним ошуканством, то нема що так дуже даувати ся, що сю саму теорію приложено й до християнства“.

Капітальним ділом, що після довгого ряду невдалих проб розпочало прикладати строгу критику до фактів євангельської історії, була книга Штраусса „*Das Leben Jesu kritisch bearbeitet*“, видана у перше 1835 р. (французький переклад був доконаний Літтре). „Основа сеї книги — пише д. Сабатіє — є плодом величезної вчености, а ясний і прозорий стиль czynить її доступною для кожного освіченого чоловіка. Одно хіба можна їй закинути — утомляючу монотонність. Літературний метод, однаковісний у кождім розділі, заставляє з гори предвиджувати однаковий результат, до якого зміряє дискусія. Автор ставить себе за чергою на становищі раціоналістичної і супранатуралістичної інтерпретації і виказує, що обі вони не дадуть удержати ся. Лишаєть ся як неминуче і неохибне третє виясненє — мітологічне. Намі євангелія, се не є історичні документи, але витвори популярної легенди, несвідомо твореної мітології, в якій первісна християнська свідомість наївно зображувала свій власний зміст“. Іншими словами, замість вияснювати надприродні речі в євангеліях яко непорозуміння або пересадки, котрі б позволили звести їх до розмірів дійсности (сістем давніх раціоналістів), або яко вмішанє якоїсь висшої сили (сістем супранатуралістичний) Штраусс силкуєть ся вияснити їх доказуючи, що на особу пророка іменем Ісуса Назаретянина перенесено все те, чого загальна опінія надіяла ся від Мессії. Коли викинути із євангелій мессіанічну мітологію наслоєну на реальній особі Ісуса Назаретянина, то нам не лишить ся нічого або щось дуже мале. Таким робом аналіз критичний довершений Штрауссом допровадив до висновків наскрізь негативних. Опираючись на увазі зовсім правдивій, що християнська громада приложила до особи

свого основника все те, чого ждали від Мессії і що на до-
сить убогим тлі фактичним побудовано з часом цілу будову
тенденційного характеру, Штрауссове Житє Ісуса грішить
тим, що в ньому недостаточно оцінено композицію євангелій
і їх взаємні відносини. Це дало для німецької на пів кон-
сервативної критики привід до залеречування високої варто-
сти сего діла і до перепутання цілої дискусії, бо терен єї
перенесено із фактів на тексти. Впрочім і сам Штраусс по-
шкодив троха своїй теорії, подаючи вид, що вона зводить ся
на теорію чисто Гелеліанську про ідею Бога-чоловіка, котру
він вияснявав так, що правдивий син божий, котрий уро-
див ся з Духа Святого, творив чудеса, умер і воскрес з ве-
ликою славою, се є сама людськість і вона то справджує
християнську догму, бо се не лежить в природі річей, щоб
абсолютна ідея виявляла все своє багатство в однім осіб-
нику; се може зробити тільки ціла порода. Та про те ми
уважаємо перше видане житя Ісусового ділом перворядним,
що ще й доси не зробило ся застарілим. Тут уперве вика-
зано з цілою силою докладної науки і з новомовною логікою,
що євангелія яко жерела історичні не мають ніякої вар-
тости.

Трицять літ опісля позавидівши Ренанови его лаврів
Штраусс забажав і собі зробити щось подібне даючи своїй
праці інший розклад. Так повстало популярне житє Ісусове (*Das Leben Jesu für das deutsche Volk bearbeitet*, 1864). В пе-
редмові до французького перекладу, що опубліковано захо-
дом Нефцера і Дольфуса, читаємо ось які уваги: „Отсе нове
Житє Ісусове, що до пляну, методу і здобутків ріжнить ся
цілковито від давнішого діла сего автора. Давніше Житє
Ісусове з огляду на свій плян являло ся зовсім негативним.
Воно було наскрізь аналітичне, і роздробивши легендові
елементи євангельських оповідань не вдавало ся дальше в те,
щоби звести в одну цілість елементи позитивні і історичні.
Воно очистило картину, але не дало їй виступити ясно.
Через те поверховні уми подумали, що й сама картина про-
пала. Штраусс відновив їй, хоч про него кричали, що їй
знищив. Нове Житє Ісусове вповні відповідає двом бокам
програми: воно від разу і наскрізь аналітичне і наскрізь сін-
тетичне. Аналіз не лишає на боці ані одного уступу єван-
гельських оповідань; синтез збирає до купи ті історичні по-
дробиці, які викрив аналіз, і не додає до них ніякої гіпо-
тези“. Історичний дослід житя Ісусового, що містить ся в пер-

шій частині діла, се збірка всіх позитивних відомостей про життя, особу і погляди основника християнства, які знаходяться в євангеліях. Се збірка не дає ані ясної фігури ані повного життєпису. Автор задовольняється тим, що складає до купи все те що знайшов і не силкується доповнювати ті уривкові відомости садовільними догадами. Хоч і як високо ми цінімо наукову вартість сего діла, то все таки годі нам уважати его остатнім словом в сій справі; Штрауссова аналітична критика на лихо не мала одної основи, а то ясного і твердого погляду на генезу і правдиве значінє євангельських документів.

Тим часом у Франції вийшла книга Ренанова (*Vie de Jesus*, 1863), що становила перший том его Історії початків християнства і вельми зворушила загальну думку та мала незвичайний успіх. Сабатіє пише про неї: „Коли у Штраусса майже неможливо було сказати, чи з євангельських оповідань лишається що небудь історичного крім голого факту істнування Ісуса Назаретянина, то у Ренана життя Ісусове було змалюване живими фарбами, повне ярих подробиць і плетичне немов яка сучасна історія. Нема сумніву, що історик-поет посунув своє уподобанє в яркім і живім малюваню значно далеко і зробив із своєї книги радше роман ніж діло наукове. Та не менше правдиве є й те, що бажанєм его було змалювати життя чоловіка оригінального, глибокого, що змагав до високих цілей, і власне таке життя виявляв йому розбір євангельських документів. Дійсність перемогла мітологію. Ренан добачив три періоди в діяльнм житю Ісусовім. Перший період, се Галилейська іділля, де Ісус являється лагідним і побожним рабіном, що проповідує чисту доховну релігію. Та с часом втягнений своїм власним поведженєм і ентузіазмом учеників він згоджується на те, щоб його називали сином Давидовим і на половину широко а на половину для догоди другим він піддається мріям своїх приятелів. В кінці він вступає в боротьбу з єрархією, розпалюється і цілковито віддається апокаліптичним надіям на свій близький триумфальний поворот і на заведенє нового ладу царства божого. Дуже цікава річ, що Ренан тільки в малесенькій мірі піддає ся впливови невмолимої логіки і міничної теорії Штраусса, а натомієць воскресив чимало тез висказуваних критикою XVIII. віку і старими раціоналістами з початку нашого віку. В основі він узяв собі задачу скомпонувати в одній постаті тип християнського містика середніх віків

і тип релігійного реформатора в роді мусульманських і орієнтальних. Хоча знав докладно всі критичні праці про євангелія, Ренан про те не хотів приймати їх найдаальших логічних висновків, бо в таким разі був би мусів відкинути багато дечого такого, що йому було конче потрібне для задуманого малюнку.

Висказавши отсі вельми важні застереження що до різних точок Ренанової книги, ми мусимо віддати їй щирю похвалу з двох причин: те, що він задумав намалювати, се є жите чоловіка, а не якоїсь надприродної особи в старім правовірнім розуміню, або в більш рафінованім пониманю протестантської критики, після котрої з гори приймало ся, що основник християнства був морально святий і безгрішний. Герой Ренанової книги не є ніяка істота абстрактна, не є втілений Бог ані моральний ідеал: се чоловік з крови і кости, подібний до нас своїми слабостями і поривами свого чутя. Отсю задачу Ренан сповнив так вірно, що ніщо не вдужало відклонити його від неї, і таким способом уперве дійсно спровадив Ісуса з неба на землю. Отсе перша і найбільша заслуга Ренанової книги. Друга его заслуга в тім, що докладно і вельми совісно змалював те окруженє географічне, політичне, суспільне і релігійне, серед якого жив і діяв основник християнства. Від тепер свята історія рішучо вплетена була в історію світську, і зародженє християнства зробило ся одним розділом в загальній історії розвою цивілізації, замість переривати її вмішанєм елементів надприродних посеред чинників звичайно людських.

В ряді книг вельми цінних і опрацьованих з незалежною думкою та смілим поглибленєм справи годить ся тут назвати Євангелія Ейхтала (G. d' Eichthal, Les Evangiles, 1863), котрих автор держачись того, що він уважав первісним євангелієм, подає нарис діяльності Ісусової. Один із сучасних писателів, Аве (Havet, Christianisme et ses origines, 1884) повертаючи до традиції XVIII віку, та перемінюючи її через своє дуже високе розумінє моральної і релігійної вартости християнства, подав у четвертім томі свого діла критику оповідань про жите Ісусове, що є правдивим звірцем логіки і свідчить про незвичайну розумову силу. Се безперечно в теперішню пору найосновнійше з усіх писань про особу і діяльність основника християнства, хоча автор занадто прибильшує ролю чисто політичних і націо-

нальних інтересів у месіанічних сподіваннях. Ренан віддав велику пошану книзі Аве, висказавши про неї ось який суд: „Аве буде цитований в будущих часах як той, що перший висказав деякі справедливі, сильні і холодні слова про ті питання, які найбільше бентежили думку. Її книга про початки християнства, хоч вияснює тільки один бік предмету, вияснює його рішучо і до дна; се книга несокрушима“.

З боку католицького не появилось ся нічого такого, що ми моглиб уважати як пробу задоволення вимогів сучасної критики. Досить буде тут назвати книги умілих писателів таких як аббе Фуар і патер Дідон (1880 і 1891), що силкували ся рисувати фігуру Ісусову на тлі тогочасних обичаїв і палестинської географії. Те саме треба сказати і про Прессансе (1866), що представляє протестантську ортодоксію. Але з протестантизму вийшло також багато праць вельми важних, що опирають ся на основнішим знанню історії і філології, та про них більше місце буде говорити оповідаючи історію біблійних студій. Заслуга критики, що викладає ся в великих теологічних школах реформованих країв, особливо в Німеччині і в Голландії, була та, що питання про скомпоноване євангелій проведено від початку аж до розв'язки. Та на лихо, в хвили, коли треба було підійти до закінчення, ученим не ставало відваги; їм здавало ся, що прийшлось би відкинути занадто велику часть ніби історичних оповідань. Книги вельми шановні, такі як Шенкеля, Кайма і ще інших, рисують нам постать Ісусову, що хитаєть ся між реальним чоловіком а теоретичною абстракцією. Се вийшло через те, що автори бачили в Ісусі не стілько релігійного реформатора, що працював в певнім часі і серед певного окруження, як радше вчоловічений ідеал моральний. Вони вправді перестали уважати Ісуса метафізичним Богом, та зупинили ся на абсолюті в обсягу моральности, а с погляду чистої історії се має таку саму вартість як і тамте.

Найкраще зібрано всі здобутки, до яких дійшла тепер незалежна протестантська критика, в статті Сабатьє „Jesus Christ“ поміщеній в Лихтенберговій *Encyclopédie des sciences religieuses*, 1880, том VIII. Даючи із цієї статті деякі виписки ми дали доказ, як високо їй цінимо. З боку жидівського не написано про особу Ісусову нічого справді оригінального. Зазначимо тільки Грецову „Історію Жидів“ (Grätz, *Geschichte der Juden*, Bd. II.), де автор стараєть

ся показати звязок Ісуса з Есенцями. Дужку сю підносили деякі писателі протестантські, та новіша критика їйі закинула виказавши, що в діяльности основника християнства не було з сею сектою нічого спільного крім дуже поверхових аналогій.

Що й міриад чорних псів там гавкають, мордатих страх,
Зубатих, мов тигри страшних. Вони пильнують в лісі тім,
Вохкім, тінистім, аж сюди живі істоти прибіжать,
Що сирагу лютую терплять, кричать: „Ой мамо! серденько!“
В найтяжшій горю, — ноги їх огнем горять, що бє з землі.
А як у ліс вони прийдуть, повіє вітер, кине їх
На землю, — тут вони падуть у море яркого вогню,
Що бухає по всій землі і лиже все у інший бік.
А тут і тіі пси страшні із тіла нещасливих тих
Рвуть член за членом. От таке се некло, батьку дорогий.

Послухай ще про некло те страшне, що Тапта-кумбга*) звесь.
Куди не глянь, кітли стоять розжарені, в огні яркім,
А в них олій, розтоплене зелізо, олово кіпить
І бухає і прискає понад яркеє полум'я.
Сюди то слуги Ямині неправих мечуть стрімголов;
Вони киплять, а з членів їх розварених гнила вода
Тече і капа з костей шиїк. Страшливі кречети їм рвуть
Розломані очні кістки з розстрощеної голови.
Знов люті птахи мечуть їх у ті самі кітли, і знов
Їх голова розварена, їх члени, нерви, мясо, кість
І шкура, все зростаєть ся в олії тім кінучому.
Живих, окріпших грішників тут слуги Ями ложками
Мішають, і вертять ся там в олії тім вони кругом.
Така то Тапта-кумбга та, як я говорю, батьку мій.

II.

В мойому сему житю перед теперішнім житем
В сім'ї мужицькій родивсь я. Тоді то не пустив я раз
Скотину до пійла. За те я був засуджений терпіть
В страшному неклі, де палав огонь безмірний; птахи там
Зелізнодорожії були; болотом замінили ся
Потоки крови, що плила з тіл дроблених машинами;
Річки текли кровавії з тих грішників шматованих.
Там вкинений у пропасть я пробув сто літ і більше ще,
В страшнім огні палаючи, від сираги усихаючи.

*) Огняні кітли.

Нараз повів вітерець на мене, радістю дихнув,
 Роскішним холодом, що йшов від збана камфори й муки.
 Хто доторкнувся його, той був увільнений від лютих мук,
 І я почув блаженство теж, як в небі душі праведні
 І вперши очі в далечині і витріщивши з радости,
 Дивуючись, що се значить, ми мужа пречудового
 Побачили поблизько нас; жорстокий Ями раб, в руці
 Держачи палицю, що є мов Індри грім, показував
 Йому дорогу наперед і кликав: „Ось ходи сюди!“
 А як побачив муж отой пекло повне соток тортур,
 Він милосердем зрушений оттак до Ями слуг сказав:
 „Гей слуги Ями, що таке зробив на світі я, скажіть,
 За що в найглибше пекло я попав, страшне для своїх мук?
 Я звав ся Вінашчіт і був із роду славних Джунака,
 Що в краю Відега були правдиві пастирі людей.
 Я всякі жертви приносив, свій край я чесно боронив,
 Не давсь опанувать гніву, і гість від мене не пішов
 Незапоможений; богів, мудрців ні слуг я не вражав;
 Чужих жінок, добра не баг, нічого що чиясь було.
 Я доси так на певно ждав ласки богів, пустинників!
 За щож тепер попав ся я у пекло те страшливеє?”

СЛУГА ЯМИ МОВИТЬ:

О царю, так без сумніву є все те, що говориш ти!
 Та все ж таки сповнив єси один, хоч невеликий гріх,*)
 За се на хвилю мусів ти попасти в пекло те страшне
 Та вже спокутуваний він, — ходи, о царю, відси геть,
 У радість, що належить ся тобі за добрії діла.

ЦАР МОВИТЬ:

„Провадь мене, слуго божий, я радо за тобою йду“.**)
 І ось цар приготував ся іти за ним: та тут піднявся
 Страшений крик усіх людей, що в муках там карали ся:
 „О царю, змилуй ся, зажди ще хвиличку! Сам дух, що йде

*) Пропускаємо тут кілька рядків XIV, 3—7, де описуєть ся той гріх—цікавий з погляду етнографічного, та нездатний до поетичної передачі: спілкуване з жінкою в часі її місячного очищення.

І. Фр.

**) Тут пропускаємо обширний догматичний уступ (XIV, 86—XV, 47), де описують ся різні роди гріхів і припадаючі за них невольні карі.

І. Фр.

З твого тіла, душу нам освіжує, горючий жар
Холодить, муки й болі всі до крихти в тілі втишує.
Спинись, царю! Помилуй нас, о тигре поміж мужами!

Почувши мову тую цар питать почав у Ями слуг:
„Чи справді охолodu я подав тим людям? Що таке
Вчинив я добротворнее у смертнім світі, що ось тут
Таке освіжене дає сим людям? Се скажи міні!“

СЛУГА ЯМИ МОВИТЬ:

За те, що тіло ти своє кормив останками тих страв,
Що полишались з жертв предкам, богам і гостям і слугам,
За те, що всі думки твої були, щоб наситити їх, —
За те так освіжаючий є запах тіла твого сам,
І жадна мука, царю мій, не пристає до грішників.
За те, що жертви кінські і інші ти по приписам
Складав, за те на сам твій вид огні, мечі, орли, кітли
Пекольні і всі прилади, що дусять, ріжуть, палять, бють,
Усі спинились, царю мій, при блиску твоєї величі.

ЦАР МОВИТЬ:

Ні небо ані Брагми світ такої розкоші не дасть,
Як та, щоб скорбним подавать потіху — ось що мислю я.
Колиж в мойій присутности ті люде мук не зазнають,
То, любий друже, я ось тут стоятиму немов скала.

СЛУГА ЯМИ МОВИТЬ:

Ходи, мій царю! Геть ходім! Втішайся в раю, що здобув
Заслугами своїми, тих злочинців в муках тут покинь!

ЦАР МОВИТЬ:

Як раз відси я не вступлюсь, допоки ті так мучать ся,
Допоки зближене моє їм осолоду подає.
Тьфу на нужденнее жите такого мужа, що не дасть
Підмоги нещасливому, хоч би й лихому ворогу!
Всі дари, жертви, каяття ні в сьому світі ні в тамтім
Не здатні тому, хто не рад в біді нещасних ратувать.
В кого душа без милости для старців, хорих і дітей,
Не чоловік у мене той, а Ракшаза*) якийсь хіба.

*) Ракшаза — злий дух, що висисає кров із людей, прототип нашого упиря.

Хоч близькість грішників мене самого мучить і пече
І смід нестерпний завдає міні невольну муку тут,
Хоч спрага й голод гне мене, що мало не зомлію я,
То все ж волю їм помагати, як там у небі раювать.
Коли своїми муками я міліонам пільгу дам,
То деж є кращий рай над се? Тож сам ти відси геть іди!

СЛУГА ЯМИ МОВИТЬ:

Ось Дгарма й Індра йдуть самі, щоб випроводити тебе.
Конечно мусиш відси йти, тож не впирай ся, царю мій.

ДГАРМА (бог справедливости) МОВИТЬ:

До раю я веду тебе, що чесно заслужив єси:
Сідай на сей небесний віз, не гаючись ходімо враз.

ЦАР МОВИТЬ:

Тут в пеклі, Дгармо, тисячі людей терплять катуші ті,
„Ратуй!“ кричать посеред мук, — тому я не піду відсіля.

ІНДРА (бог неба) МОВИТЬ:

За злі діла сі грішники на пекло заслужили всі;
Ти, царю, до небес ідеш за добрї діла твої.

ЦАР МОВИТЬ:

Коли се знаєш, Дгармо, чи ти Індро, раю сподарю,
Скажись міні, яка ціна і велич всіх заслуг моїх?

ДГАРМА МОВИТЬ:

Як в морі краплі водянї, як ворі в ясних небесах,
Як ті потоки дощові і як пісок край Ганґесу,
Так незлічнї, царю мій, як краплі й інчі речі ті,
Твої заслуги і ніхто півнати не може міри їх.
А що так нині жалуєш навіть невольних грішників,
Се ще причинить ся тобі не сто, не тисячу разів.
От тим то, любий царю, йди з богами радощів зазнати,
А тих покинь у пеклі тут, най відтерплять гріхи свої.

ЦАР МОВИТЬ:

І як жеж людям дорожить дружбою й близькістю к мині,
Коли та близькість їм моя підмоги й пільги не подасть?
Отож коли що небудь я добра зробив, боги святі,
Най буде се відкупленєм за тих, що в пеклі мучать ся!

ІНДРА МОВИТЬ:

Ще висше місце в небі дам тобі, о владнику мужів,
А й грішникам отсим нехай даруєть ся некольний жар.

І тут дощем посипались квітки пахущі на царя,
А Індра підсадив його на віз і в світлий рай завів.
А я і інші всі, що там у тих вертепах мучились,
Знов переродились на світ, усякий після діл своїх.*)

*) Пригадаємо, що Індійці вірять у т. зв. метемпсіхозу, т. є. вандрівку душ по смерті. По їх думці душа людська безсмертна і вічна; душі всіх людей сотворив Брахма ще перед сотворенем світа і посилає їх в різні тіла. Коли душа в якімсь тілі жила чесно і сповнювала закони, то по смерті переходить у якусь висшу, щасливішу форму відповідно до своїх заслуг у попереднім життю. Виємково святі і блаженні люде мають дар пригадувати собі те, що діяло ся з ними в давнійшій істнованю, і в уста одного такого щасливого вложена також отся легенда, що по своєму мотиву являєть ся прототіпом старого греко-слов'янського апокріфа звісного в нашім старім письменстві під назвою „Хожденіє Богородици по мукамъ.“

Отсей переклад зроблено після англійського прозового перекладу · Bibliotheca Indica, a Collection of oriental works, published by the Asiatic Society of Bengal, New Series N. 700. The Markandeya Purana, translated by F. E. Pargiter, C. S. fasciculus I. Calcutta, 18-8 стор. 72-76, 88-91. Для другої частини вжито також німецького перекладу Фр. Рюккерта „Der gute König in der Hölle“, що разом зі санскритським текстом (у латинській транскрипції) опублікований був у XII. томі „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“, стор. 336-340.

Ів. Франко.

IV. С а ю н т а л я.

(Із Магабгарати).

Пролог.

У раю Індри на богів, на всіх блажених страх напав;
Над домом вічних радощів і розкошів простер ся сум.
Гандгарви перервали враз свою небесну музику
І занімів їх дивний спів, що славу Творця голосив.
Сумнії Апсараси в низ прекрасні клонять голови,
Не думають про танці вже, ні про любов; а та юрба
Крилатих геніїв стоїть недвижно і с страхом глядить
На хмуреє лице того, що грім страшний в руках держить.
Святі й героїї світлії всі мовчки обступили трон,
Що Індра на ньому сидить під білою навісою,
Що пнесь на ручці золотій, обси́паній клейнотами.
На дармо краші у Апсарас, Рамба, Грітакчі, Урвасі
І Менака порушують раз в раз пахущі вахлярі,
Щоби розхмарить се лице збентежене турботою.

Щож так могло затурбувать великий божеський скокій?
Ось Індра мов прокинув ся з якогось сну немилого,
Він кличе Менаку, найбільш прославлену з всіх Апсарас;
Усі свій слух натужили, а Бог ось так говорить їй:

ІНДРА МОВИТЬ:

Послухай, доню! В салаші пустинному на березі
Ріки, що зветь ся Каусікі, живе пустинник там один —

Вішвамїтра зовесь, — колись він Рами був учителем,
 Дорадником. Отсей то муж міні турботу причиня.
 Хто зна, чи силою своїх покут жорстоких не дійде
 До того, щоб віпхнути мене з небес і сам засісти тут!
 Лиш ти, дитя, могла б мене від сеї вратувать біди.
 Красою найчільнійша ти між всіх товаришок своїх.
 На землю йди, красавице, і щоб аскета чистоту
 Скусить, ужив усіх тих збруй, що Брагма дарував тобі.
 Ні голосу пестливого, ні тих тужливих поглядів,
 Ні усміху зрадливого, ні рухів страстних не жалій!
 Ти побідив того, що ще ніколи скуситись не дав,
 А я тоді не матиму вже більш чого боятися.

МЕНАКА МОВИТЬ:

О Господи, якеж важке міні повірив діло ти!
 І як же я, слабенький твір, зустрінусь око в око с тим
 Могучим мужем, що страшний тобі самому! Аджеж сам
 Ти Сому пив, що чинить всіх невидимими, щоб скрити ся
 Від него! Чи ж ти думаєш, що зможе щось моя краса
 Супроти всемогучого, невіддужного страдника,
 Що щоб скупатись, раз лише ногою тупне, і як стій
 Ріка глибока там пливе, що землю всю б могла підмийти!
 Що міг би кулаком розбити без труда Меру, гору ту
 Із гордими вершинами! Не сумнівай ся, пане мій,
 Хто сміє спокушати його, зазнає лютих кар, і я
 Нещасна звину спалена огнем гніву покутника.

При тих словах нахмарилось у Індри яснее чоло.
 А пальці, що громи держать, стиснулись судорожно враз.
 Уся тремтячи Менака оттак заговорила знов:

„Дарма, о Пане! Ти велиш і я повинна слухати.
 Одну просьбу лиш зволь міні: не покидай мене саму!
 З висот небесних посилай міні підмогу на землі,
 Помічників дай, щоб могли в потребі ратувать мене.
 Коли в пустині стану я, дай щоб легенький вітерець
 Підняв ся з окружующих кущів, щоб Ваю, бог вітрів
 Зрадливо в гору піднімав складки моєї туніки,
 Щоб Кама теж, любови бог, шептав до вух пустиннику

Спокусі речі. Щоб здобуть таку перемогу славною,
Потрібно поратівників могутих, вірних над усе“.

Як Індра мав не згодитись на просьбу так оправдану?
Він мав довіря повнее до Ансараси здатності,
Що на любовній діла всіх дотепнійша була.
Йій діло се повіривши він духом заспокоїв ся.
І знов у небі радощі і співи й музики пішли;
І танцями і співами всі величати почали
Перемогу неохайної краси й любовних хитрощів.

А Менака готовилась до відходу, старанно все
Обдумуючи, що могло прилатись для перемоги йій.
Обмившись в ванні, що була небесних повна пахощів,
Вквітчала коси квітами, що в райських вирости садах;
Одежу що найкращую вдягла і вже не гаючись
Дала ся в путь в супроводі Маталі, Індри візника.
Та Кама й Ваю, раді тій завдачі, що йім завдано,
Летять іграючи з візком, що хмари протина наскрізь
І тьму сверлить. Ні місяць так, ні сонце не яснить простір,
Як блиск, що розливається від тіла німфи дивної
І вистарчає сам один, щоб віч на день перемінить.

А в етері захмаренім раз в раз реве хуртовина,
Гогоче грім і блискавки огнистими гадюками
Одна по одній раз у раз освітлюють густу тьму.
Страшні труби вітрові і урагани люті
З нестямним ревом гублять ся у безконечних пропастях.
Там Гаруди крилатіі, Наги-смоки з огнистими
Пашеками і Ракшаси зловісні, червоноокіі
Злітались купами в округ ясних небесних пут іків;
Усяка б там злякала ся, та не безсмертна Ансара.
Швиденько мчав ся Індри віз і ледво місяць ще зійшов,
Як близь пустельні край ріки на землю вже спустив ся він.

Премудро Індра вибрав час! Не можна б і придумати
Пори здатнійшої та те, що мало розіграти ся
Ось тут поміж мудрцем святим і німфою небесною,
Як вечір весняний отсей, де квіти сипались з дерев
Дощем пахучим, весняне повітря, всяким випаром
Насичене зм'ягчить могло й найкріпшу волю, де усе

Співало про нове житє, від соловія скритого
В густих корчах аж до сверщка, що під листком гніздив
ся десь.

Посеред всіх тих радощів один був нечуткий — аскет.
Він власне, як що вечера, скінчив свої умиртвлєня.
Ноги навхрест підкуливши перед своєю гротою
Святий, що попалив гріхи огнем свого каяття,
Сидів в побожнім захваті і в молитвах заглушений.

Та ось нараз із близького ліска вказалась Менака
І зараз стала виводить танок, яким не раз жильців
Небесних чарувала. Мов пустий метелик ховзалась
По тій мураві, мліючи від пристрасти, то треплючись
Так живо й шпарко, що тряслись на шиї в неї й на руках
Браслети й перли, бряжчучи, мов пташечки цвірінькають.
Даремна праця! Не звигнув самотник оком ані раз
Уперши в одну точку зір. Пора була помічникам
До діла взятись і вони зробили все не гаючись.
Легенький вітерець подув, тихесенько підняв зефір
Біленьку складку туніки і дві колюми відслонив,
Мов пні банану круглії, що тіло гарнєє держать.

Кама к пустиннику схилився: „Поглянь но, — шенче зло-
биний бог, —

Отся безлична думає тебе спокусити, звести!
Гляди на неї, не лякайся! Несхитна чистота твоя!“

Сим хитрим словом впевнений мудрець зирнув з під лоба раз,
І вже по нім! Подібний вид є небезпечний навіть для
Аскета с кровю зимною, ослаблєю від каяття.
Те тіло, що, здавалось, він переборов, зриваєть ся
І с силсю нежданою свого домагаєть ся.
Чи ж міг не бачити мудрець, як гарною вона була
В борбі з зефіром, німфа та оздоблена предивними
Прикрасами молодости? Те горло кругле, груди ті
Чудовії, ті рамена розкішні, що підносять ся,
Здіймають ся понадливо, кокетно і заласливо!
А хитра німфа вид дає, що рада би поправити
Нелад у своїй одіжі, та все ще вбільшує його,
І кожним рухом відкрива очам нові принади ще.

Пустинник вже не молить ся, очима не змигаючи
 Глядить і не надивить ся на ту картину дивную.
 Ось свіжий подмук, з Менаки ухопив вітер туніку
 І по мураві покотив — се був рішачий удар
 В тій незвичайній боротьбі. Танечниця явила ся
 Голісенька, засяла враз всім блиском промінистої
 Краси своєї. Бачилось, що страх загнівана була
 На сю пригоду, кинулась з дівочою встидливістю
 Ловить легесенькую ткань, і вже от-от спіймать їїїї,
 А ткань усе на ново з рук їїї вітром вириваєть ся.

Сего за надто! Радуйтеся, о Камо й Ваю! Виграли!
 Спокуси хвилька вистарча, щоби змазати вік каяття!
 Вже Апсара захопила свою одержу, гей, та вже
 За пізно для пустинника! Могучим рухом він притис
 До розхвилюваних грудей гнучкеє тіло Апсари;
 В своїх обіймах він поніс їїї і поклав на моховій
 Постелі, де так много мук своїому тілу завдавав.
 Тепер вже не болючіі зітхання тут лунатимуть,
 І не стогнання жалісні отся печера чутиме!

Того й бажала Менака, щоб жадощі аскетові
 Задовольнити. Помстила ся любов тут на самотнику!
 Пристанок мудрости зробивсь пристанком пестошів, жаги;
 Минали тижні швидше ніж одніська днина перед тим.
 Та швидко вчула Менака, що в лоні своїому несе
 Живий доказ уломности аскета. Індра так хотів!

Зблизив ся час розрішення, і Апсара без милости
 Покинула пустинника на жир докорам, жалошам,
 Самаж край річки Матіні в провалі Гімалайських гір
 Укривши ся породила чудово гарну донечку.
 Та вже не сміла Менака тут на землі довш гаятись;
 Незломний бо закон велить вертати у небо Апсарам,
 Як скоро тільки вродять плід любови своєї с смертними.
 І вже віддалюєсь, та ось дитячі пальчики дрібні
 Хапають за припіл їїїї, немов хотять задержати.
 Всміхаєть ся малесенька, мов ласки в матері блага.
 І покотила ся слеза з очей богині і канула
 На те дитячеє чоло. Покинуть донечку саму
 В пустині, звірю дикому на жир — якаж страшна судьба!

І очі в небо підняла і сумно-сумно глянула:
 Як радо б занехала свою безмертність, небеса,
 Щоб тільки чутилась матір'ю! Та неподатливі боги
 На се не схильні! Менака легенько з себе скинула
 Одежу, вкрила донечку і геть пішла ридаючи,
 Не сміючи й оглянутись, Чи радощі небеснії
 Дадуть відплату їй за те, що тут утратила вона?

Та Індра змилосердив ся, в свою опіку взяв дитя,
 Що несвідуще плакало посеред лісових квіток,
 Над берегом ріки. Отсе сакунти, кречети, падкі
 На мясо, позлітали ся. О диво! Замість розірвать
 Дитя, вони кругом його обстали, щоб оборонять
 Від львів і звірів лісових. Не довго потім надійшов
 Пустинник славний, праведний, Канва, щоби скупати ся
 У річці Маліні. Вгледів мале дитя, полишене
 Над річкою. Не вагувавсь пустинник ласкавий, узяв
 Дитя на руки і поніс у свій салаш. Ось тут їй
 Ховав старанно як отець і дав імя Сакунталя,
 На пам'ятку тих хижих птиць, що берегли їй колись.
 Росла від світа здалека, пречиста, свіжа, наче цвіт
 У тіни ліса, і в піснях імя єї прославилося.

I.

Був цар колись у Індії, потомок Пуру*), Душманта,
 Преславний завойовник, що велику світа часть здобув;
 Два моря, східне й західне були границями єго
 Держави. Під панованєм сего блаженного царя
 Щасливий був весь світ: народ сповняв свої повинности
 Охітно, вмів добро збирать, та з шляху чести не схиблять;
 Брагманці чинности свої сповняли совісно, брехні
 Не знаючи. Ні крадіж, ні голод ані слабости
 Не мучили тоді людей. Слав Індра в пору дощ із хмар,
 Рясні, смачні були плоди, багато звірів по лісах.

*) Пуру, праотець царської династії, мав бути сином бога місяця.

Побивши ворогів усіх цар забавляв ся ловами ;
 Вже не з людьми, а з звірями кровавую точив війну.
 Могучий тілом, справний був до всіх воєнних підходів :
 До лука, списа, булави над него справця не було.

Одного дня підняв ся цар з великою парадом
 З столиці Гастінапури, щоб звірів бити по лісах,
 Що криють пишним килимом спохови Гімалайських гір.
 В супроводі всіх двораків, жерця і блазна Мадгави,
 Окружений сторожею жінок з народа Явана*),
 І багатою кіннотою він йїхав гордо на слоні
 Вкритім багатим чапраком, посеред гуку бубнів, труб.
 А на плоских верхах домів жінки стояли дивлячись,
 І цар здавав ся їм живим натретом бога-громника.
 „Куди поділись вороги — кричали в радощах вони, —
 Що їм загнати довелось отсих непоборимих рук?“
 Любуючись метали всі квітки на шлях героєви.
 Жерці, вояки і купці, невольники й усякий люд
 Біг за походом криючи, благословляючи царя.

Ось розійшов ся люд, а цар з дружиною війшов у ліс
 Такий густий, що соняшне промінє не вдиралось там
 І зелень темна там була, земля ж уся завалена
 Обривами скалистими. Хаос страшний, житло пусте !
 Тікав відсіля чоловік, а дикий звір ховав ся тут.
 Медведі, леопарди, льви й шакали ревом глухим
 Бентежили тишу лісів. Даючи приклад смілости
 Своїй дружині, Душманта на звірів перший кинув ся :
 Він боязких, що з далека держать ся, стрілами вбива,
 Смілійших, що зблизити ся посміють, списом прошиба.
 Ні штироногий ані птах его ударів не мине.
 Вже купи звірів мох вохкий своєю кровю збризькали,
 Без тямнї інші геть біжать, смертельно ранені, та гнеть
 Падуть чи крові впливом чи болістю знеможені.
 Тут дикії слони біжать по лісі люто ричучи ;

*) Нема сумніву, що назва Явана уживана в старих епопеях а також у буддійських писаннях, означає Греків, а се свідчить про досить пізний час (нижше IV в. перед Хр.) остаточної писемної редакції тих епопей, гл. Dr A. Weber, Akademische Vorlesungen über Indische Literaturgeschichte, Berlin, 1852 ст. 178.

Орли і кречети в лету потрафлені, падуть у низ
Стрімглав перекидаючись. За свого пана прикладом
І двораки на всі боки пускають град спіжевих стріл;
Сказав би, туча густо йде у дощову пору. Різня
Була така, що зрушити могла б і найтвердійшого,
Та сирага й голод почали дошкулювати вже стрільцям;
Мадгава блазень не скривав свого невдоволення.

МАДГАВА МОВИТЬ:

Чудесна служба — лазити с царем, запаленим стрільцем!
Чи день чи ніч, лізь на коня, гоняй ся лісом, нетрами
За кабаном, газелею, не мавши спраги чим вгасить
Окрім води з потока, де з дерев листів нападало;
Обідай бог-зна де й коли мясиво кепсько зварене!
Отсе жите! Я з ніг паду! Ій богу, занедужаю,
Коли мій друг, пан цар сейчас над нами тут не змилуєсь!

Ніхто не вгнівавсь; блазнови було свobodно говорити
Усе, щоби забарити свого пана. Всі спішать,
Щоб заспокоїть Мадгави наріканя. Розпалено
Огні, тручи фіговії дрючки один до одного.
На грани мясо смажить ся. Кругом уся двірня зійшлась,
Щоб голод заспокоїти, спочить годину по трудах.
Та цар в стрілецькім запалі покинув серед праліса
Двірню і збрую й сам погнався за чорною газелею,
І гнав ся не міркуючи, куди й як довго вже біжить.

І разом наче чарами змінило ся окружене:
По за тернистим пралісом ось густолістії корчі,
А в них розкішний вітерець гуляючи шепочеть ся.
По смарагдових полянах біжать струмочки, де не глянь,
Цвітами різнобарвними тут дерева пишають ся,
А другі гнуть ся і тріщать під ваготою овочів;
Ліани ось гнучкі сплелись, що й сонце годі бачити;
Тут малии п'яні розкішю, медведики збиточні
Спинають ся по деревах, пчілки бренять, сотки пташат
Співають під листочками, а понад берегом ставків
Пречистих прохожають ся барвисті пави, пишно так
Піднявши в гору голову. Сріблястим, плинним поясом
Обходить річка Маліні сей сад, прекрасний наче рай.
Се чари! Празник для очей! Гай, де живуть пустинники.

Тут вєть ся раз у раз дим жертв, а хори гармонійніі
Святі пісні співають. Тут Ріші, звияжці пристрастів,
Глибокі знавці Вед святих преподають науку їх;
З усіх боків знай чують ся діалектичні докази.

Цар не цікавий спорів тих напав свій лук, щоб вцілити
Газелю, що вже надала з утоми. Два пустинники
Прибігли й ну просять стрільця, щоби звірині гарній тій
Подарував житє, — вона живе у гаю тім святім
Під захистом пустинників. „Дізнай ся, царю Душманто,
Що Канва, Касіани син є голова в побожній сій
Громаді“. Цар сказав на те, що дуже рад тій нагоді,
Щоби віддати свій поклін анахорету чесному,
Що нагромадив за свій вік покаяння багатий скарб.

Вже сонічко горючеє в низ почало хилити ся;
Був час, коли створіня всі охлявші в спеці почали
Знов коштувать утіх житя. Серед солом'яних хаток,
Що тулять ся то сям то там під деревами ось тобі
Пустельня Канви. Душманта покинувши товаришів*)
Вже до пустельні підійшов, та не застав пустинника.
Побачивши порожню пустельню, крикнув голосно:
„Гей, хто тут є?“ І покотивсь луною голос по лісах.
На голос той з пустельні враз дівчина показала ся
В убраню аскетичному, неначе Срі вродливая.
Як Душманту побачила дівчина чорноокая,
То поклонила ся йому з належною пошаною.
Щоби почитить його, вона просила сісти, подала
Води, щоб ноги вмить, потім напшток „аргу“ принесла.
Подавши запитала про здоровлє і поводженє.
Почтивши так як слід його, спитавши про поводженє,
Дівча питає пошаною: „Чим можу панови служити?“
Принявши всі належні послуги, цар відмовив так
Солодкомовній дівчині, незрівняній красавиці:

*) Доси я держав ся свобідного перекладу П. Е. Фуко
(P. E. Foucaux, Sakountala, traduction libre. Paris 1894. Petite Col-
lection Guillaume); відси подаю вірний, хоч подекуди вкорочений
переклад із Магабгарати, користуючи ся англійським дословним,
прозовим перекладом Манмати Нат Дотта.

„Прийшов я тут, щоби почитить блаженного пустинника Канву. Скажи, красавице, куди пішов той муж святий?“

САКУНТАЛЯ МОВИТЬ:

Блаженний батько мій пішов збирати плоди лісові.
Зажди хвилинку, скоро він прийде й побачиш тут його.

Не бачучи пустинника, зайнятий весь дівчиною
Цар бачив, що вона була незрівняно вродлива;
Солодкий усміх чарівний, струнка стаття їй була,
Сам цвіт молодости й краси, подоба безпохибная,
Що й з аскетичної кори ясніла, наче цвіт з тернів.

ДУШМАНТА МОВИТЬ:

Хто ти, чудова дівчино? Чия дочка і відки й як
В сей ліс попала? Квіточко прекрасна, що тут чиниш ти?
О гарная вродливице, ти першим поглядом своїм
Украла в мене серце! О, скажи міні про себе все!

САКУНТАЛЯ МОВИТЬ:

О Душманто, я є дочка преславного пустинника,
Аскета Канви, мудрого й великодушного старця.

ДУШМАНТА МОВИТЬ:

Сей славний і блаженний муж — всім світом він шанується
За те, що вмів опанувать всі половії склонности.
Упасти може й Дгарма сам із стежки справедливої,
Та строгий, вірний сей аскет не міг на ній схибнути ся.

САКУНТАЛЯ МОВИТЬ:

Так слухай, царю мій, що я чувала від пустинника,
Що стало ся зо мною й як его дочкою стала я*).
І розповіла все йому про Менаку й Вішвамітру
Й кінчила: „Царю над людьми, отсе тобі вся вість моя.
Не знаючи, де дійсний мій отець, я Канву чесного
Вважаю батьком. Все тобі я розповіла, царю мій!“

*) Тут Сакунталя розповідає цареві те, що у нас розповідано в пролозі (Кн. I, гл. LXXI, вірш 19 — гл. LXXII, вірш 17).

ДУШМАНТА МОВИТЬ

Княгине, о блаженная, все що ти мовиш — чудо є!
 О гарна пані, будь моя! Скажи, чим приєднать тебе?
 Чи маю нині ще тобі дати золота, украсить тебе
 Квітками широзлотливими, одежами, намистами,
 Клейнотами і перлами чудово білими, а сей
 Салаш укрить килимами і золотими вазами.
 Що зібрані в різних крайів? Лиш забажай, а царство все
 Я дам тобі, красавице, лиш будь моею жінкою!
 О квітко тиха, ясочко, газеле боязливая,
 Дай заслюбити ся міні по обряду Гандгарвському!*)
 Сей рід заслюбин — кажесть ся в законі — з всіх най-
 ліпший є.

САКУНТАЛЯ МОВИТЬ:

О царю, батько мій пішов з пустельні овочі збирать.
 Зажди хвилинку ласкаво, — він певно дасть тобі мене.

ДУШМАНТА МОВИТЬ:

О гарна паві, дивная красавице! Бажаю я,
 Щоб ти сама взяла мене. Знай, я для тебе лиш живу!
 Знай, що ціла душа моя твоєю є, о квіточко!
 Горю бажанем — будь твоім! Так будь моею жінкою,
 По обряду Гандгарвів я рад послюбить собі тебе.

САКУНТАЛЯ МОВИТЬ:

Красо й оздобо Пуру всіх, коли се так закон велить,
 Коли сама я можу тут рішати — знай рішинець мій.
 Дай слово, що даси міні, чого ось тут жадатиму
 В сім салаші самотному, де лиш самі обое ми.
 Син, що від мене вродить ся, нехай престол наслідить твій.
 О Душманто, по правді се кажу тобі. А як отсе
 Ти приречеш, то можемо, як хочеш, сполучити ся.

*) Заслюбини по обряду Гандгарвів відбували ся без усяких церемоній і без свідків, вистарчала обопільна згода і любов молодих. Сей рід заслюбин дозволений був тільки воєнній касті Кшатрійів.
 І. Фр.

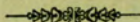
Зміст третьої книжки:

	стор.
Поляки і Русини, дра Романа Ярославича	177—190
Фабіянці і фабіянїзм:	
II. Матеріалістичний погляд на історію, Бель-форта Бекса	190—200
Із Віктора Гюго, перекл. Ів. Франка:	
I. Сумління	200—202
II. Напис царя Мези	202—205
Pontifex Maximus, уривки з повісти Еміля Золя „Rome“.	
I. Щоденне жите	206—214
Із переписки М. П. Драгоманова, подає М. Павлик:	
VII. Переписка з Юліаном Бачинським	215—238
Воротьба теології з наукою, П. Еванса	238—243
Український і галицький радикалізм:	
I. Не так ті вороги, як добрії люде, Н. С. Ж	244—250
II. Коли не по конях, так хоч по оглоблях, Ів Франка	251—258
Вісти з Росії	258—263
Декілька афоризмів у альбом „Дзлу“	263—264
В додатку:	
Для домашнього огнища, повість Ів. Франка,	33—48
Жите Ісуса Христа, статті патера Дідона і Моріса Верна (конець)	33—51
Індійські легенди	17—32

Оповідка.

Наших прихильників просимо ширити „Житє і Слово“ і приєднувати йому нових передплатників. Кожду книжку можна набувати по 1 короні.

Передплата на цілий рік виїсить 5 гульд., для Росії 10 руб., на пів року 2 гульд. 50 кр., а для Росії 5 рублів.

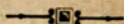
Адрес редакції і адміністрації: Львів. Кастелівка, вул. Крижова 12

ЖИТЕ І СЛОВО,

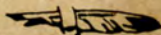
ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ПОЛІТИКИ І НАУКИ.

Видає
Рольга Франко.

Рік четвертий.

КНИЖКА IV.
За Апріль 1897.

Л Ї В І В.
З друкарні Ставропігійського Інституту,
під зарядом Йоакима Греняка.
1897.

Зміст четвертої книжки:

	стор.
Соціалізм і соціалдемократизм, Ів. Франка:	265—292
Наш альбом:	
Не потурай, В. Мальованого	293
Невольницькі пісні І—ІІ. П. Граба.	294—295
Через неї, новеля Осяпа Шпитка	295—302
Із переписки М. П. Драгоманова, подає М. Павлик:	
Листи Др—ва до Юліана Бачинського	302—322
Поріг, з поезій в прозі І. С. Тургенева, перекл. Номо	322—323
Вісти з Росії (лист з Чернигова) Андрійка	323—325
Із переписки наших літерат. і політичн. діячів:	
VІ. Два листи Гр. Шашкевича до Вас. Гарматія	325—329
Критика і бібліографія:	
XVІ. угро-руські календарі	329—335
Політичний огляд Ів. Франка	335—336
В додатку:	
Для домашнього вогнища, повість Ів. Франка,	49—64
Історія боротьби між вірою і наукою Уіль. Дрепера	1—32

Соціалізм і соціальдемократизм.

Соціалізм — велике культурне придбане новітніх часів. Хоча його провідні думки, можна сказати, такіж давні, як людське думане над суспільним устроєм в загалі, то тільки в найновітших часах засоби інтелігенції людської і розмір опановання сил природи змогли ся до того ступня, що люде могли поважно подумати про те, щоби самим узяти ся свідомо за вкорядковане свого суспільного стану і щоби той суспільний стан відповідав найвисшим ідеалам справедливости і братерства. Кричуча нерівність між людьми, вискуванє і неволенє одних другими, все те чим раз більше обурює і ворушить уже не рідкі одиниці (пригадаємо, як несміло і які рідкі одиниці колись виступали проти паленя чарівниць та проти тортур в судовім поступованю!), але цілі маси інтелігенції; явних і цінічних оборонців нерівности та вискуваня робить ся чим раз менше. Все те вказує на неперечний факт, що ідеальний напрям розростає ся чим раз ширше в масах, підносить ся чим раз висше в найкрасших одиницях, що є, як і завсїгди були дорогосказами на шляху поступу. Пристрастє, безоглядне шуканє правди зробило ся окликом науки замість строєня заокруглєних та пустих системів; шуканє правди, безпосередности виразу зробило ся окликом новочасної штуки. Стара Протагорова думка: *ἄνθρωπος μέτρον πάντων* (чоловік є мірою всего), висміяна ідеалістами, зробила ся підвалиною новочасної цивілізації. Чоловік перестав шукати знаня по за обсягом своїх зміслів заострєних критикою та всякими корективами опертими на многовіковім досвіді, перестав шукати собі мети по

за границями свого земного життя, зробив ся скромніший у всіх претенсіях, та за то в тих ніби то затіснених границях свого буття знайшов безмірно широке поле для взаємної любови, праці для добра загалу, дбання про поступ і досконалене нових поколінь. Із отсега новочасного змагання випливав і соціалізм, т. є. думка про таку зміну суспільних порядків, яка б зносячи всякі привілеї, всяке неволене і всякий визиск позволяла одиницям і цілим народам як найкраще розвивати ся. Ця думка знайшла собі в початку нашого віку блискучих представників у особах Роберта Оуена, Сен Сімона, Фур'є і багато інших діячів та писателів. Вона породила великі і дуже важні в своїх наслідках спілкові рухи в Англії, Франції, Америці і інших краях (згадаємо тільки англійські Trades - Unions, французьку революцію 1848 і комууну 1871 року, робітницькі страйки і т. п.), виплодила обширну наукову і популярну літературу, що становить може один із найхарактерніших проявів духового життя XIX. віку.

Розвій соціалістичних думок і змагань в різних освічених краях був не однаковий. У Англії зроблено найбільше практичних реформ для освіти і економічного піддвиження робучого люду; у Франції боротьба соціалістів обертає ся головню проти державної централізації і бюрократичної всевладности. Для інших, східноєвропейських країв, в тім числі і для нас оті рухи були заслонені тим рухом, що підняв ся в Німеччині на основі теоретичних праць Маркса і Енгельса, агітаційної діяльності Лассалля, Лібкнехта, Бебеля і др. і називає себе соціально-демократичним. Сама та назва неясна, бо соціально-демократичний рух ще не конче мусить бути соціалістичним, а може бути змаганням до зміни суспільного ладу в якимсь не означенім ближше демократичнім напрямі. Правда, рух сей уважає себе соціалістичним і в останніх часах навіть присвоює собі характер одинокого *par excellence* соціалістичного руху; та в теоретичних основах і в самій тактиці сего руху є дещо таке, що з різних боків викликає поважну критику і то не тільки з боку людей із ворожих експлуататорських таборів, але також з боку ширших соціалістів.

В статях зведених під титулом „Фабіанці і Фабіанізм“ ми мали нагоду показати деякі заміти англійських соціалістів проти соціально-демократичних доктрин. Тепер хочемо познайомити наших читачів з далеко острійшими закидами, які під-

посять ся з боку французьких соціалістів-федералістів, прозваних в остатніх роках анархістами, хоча ся назва о стілько невідповідна, що викликає асоціацію ідей не конче тісно звязаних одні з одними. Бо нпр. який є конечний звязок між поняттям соціаліста-федераліста, такого Елізе Реклю або Драгоманова, а анархістів бомбокидателів, такого Ваяна, Равашоля або Казеріо?

В усякім разі нашим читачам буде цікаво познайомити ся з замітками, які з того боку підносять ся проти соціально-демократії. Рух соціалістично-федералістичний не від ничі бере ся з соціально-демократичним; противно, він давнійший від соціально-демократичного і становить продовжене старого французького соціалізму Сен Сімона і Фур'є з додатком ідей Прудона та Бакуніна. Оба ті рухи зразу йшли рука в руку і знайшли собі спільний вираз в „Міжнародній робітницькій Асоціації“, та в р. 1872 на конгресі в Гей виключено федералістів із Асоціації, по чім і сама Асоціація швидко впала. В меншій розмірі те саме повторило ся й на торічній конгресі у Лондоні, де виключено з конгресу всіх тих соціалістів, „що не признають парламентарної боротьби“, на діліж знов таки федералістів голландських, французьких та російських.

Ми не хочемо вдавати ся в історію і подробиці тої боротьби, в значній часті особистої; вона становить сумну картку в історії сучасного соціалістичного руху. Нам цікаво тільки пізнати ті критичні уваги, які підносять соціалісти-федералісти проти наукових основ соціально-демократії. Ті уваги зібрано добре в брошурі В. Черкезова (W. Tcherkesoff, Pages d'histoire socialiste. I. Doctrines et actes de la social-démocratie. Paris 1896). Брошура написана острим полемічним тоном; не знаємо, чи є автор тотожний с тим Черкезовим, що в р. 1881 написав забутий тепер пасквіль на пок. Драгоманова. Та про те все наукові докази і цифри зведені в отсій брошурі видають ся нам гідними пильної уваги всякого соціаліста, навіть лишаючи на боці все те, що автор приводить про тактику соціально-демократів і їх проводирів і до чого може с часом будемо мати нагоду повернути.

Звісна річ — пише Черкезов — що від 1839 до 1848 р. йшов у Франції широкий рух революційний с тенденцією виразно соціалістичною. Публікації писані в тім дусі розходили ся по всім краю. Прудон, Пер Леру, В. Консідеран,

Жорж Санд, Огюст Ковт, Ляменне, Барбе, Блянкі і Люї Блян голосили соціалістичні погляди, іноді відмінні одні від одних, та щиро витані робітницькою верствою. Особливо популярний був Люї Блян. За його проєкт Організації праці народ тріумфально носив його на руках яко члена провізоричного правительства вибраного д. 24. фебр. 1848 р. В своїм журналі „Revue du Progrès“, основанім 1839 р. Люї Блян розпочав публікацію своєї системи державного соціалізму, вчення зовсім нового в тім часі. Він голосив, що тільки демократична держава може розв'язати соціальне питання, що народ поперед усього повинен здобути власть політичну, взяти в свої власні руки законодавчу силу, але політична боротьба мусить стояти на другім місці супроти економічної і соціальної еманципації народа. Се остатнє — то мета; те перше, то тільки шлях, що веде до мети. Раз здобувши власть державну, треба знести всякі привілеї, всяку капіталістичну організацію соціальну, а замість них здвигнути організацію національних робітень та безплатний кредит для автономних організацій. Коли робітні підуть в рух і „кредит для бідних“ стане ся ділом практики, держава не буде мати права вмішувати ся в самостійне жите асоціацій, котрі повинні організувати ся на комуністичній основі під покликом: Від усякого вимагає ся в міру его спосібности, всякому дає ся в міру его потреб (De chacun selon ses capacités, á chacun selon ses besoins). Отсе в кількох словах Люї Блянове вчення.

Кілька місяців перед революцією 24 фебр. 1848 німецька комуністична Ліга опублікувала знаменитий „Комуністичний Маніфест“, зредатований Марксом і Енгельсом. Для осягнення задуманої мети захвалювано там народови ось які практичні способи:

1. Вивлащення землі і забранє ренти на користь держави.
2. Грубий прогресивний податок доходовий.
3. Скасування права спадкоємства.
4. Конфіскація маєтків усіх емігрантів і бунтівників.
5. Скуплене всего кредиту в руках правительства через заснування одного державного банку і через заведення виключного монополю.
6. Скуплене средств комунікаційних в руках держави.
7. Збільшенє числа державних фабрик і приладів до праці; управа і поліпшуванє ґрунту після одного загального плану.

8. Праця обов'язкова для всіх; організація армії праці, особливо для рільництва.

Отсею програмою Маркс і Енгельс розпочали свою пропаганду соціалістичну і революційну. Нехай судять безсторонні люди, у кого скорше поставлено гуманітарні та суспільні ідеї: чи у Люї Бляна з его покликом: від кожного жадати в міру его спосібности а кожному давати в міру его потреби, чи у Маркса і Енгельса з їх „виключним монополем“, з „управою землі після одного загального плану“ і з „організацією армії праці, особливо для рільництва“.

Соціалдемократи дуже багато говорять про свій „науковий соціалізм“, не мовби був надто ще якийсь соціалізм неуків — таких неуків, як Сен Сімон, Оуен, Прудон і Чернишевський. На лихо слово „науковий“ дає привід до непорозуміння; власне оборонці кривдячої капіталістичної організації раз у раз мають на устах слово „наука“; з другого боку в Німеччині цілий ряд невинних реформаторів, патентованих майстрів до наводження дрімоти на суспільність, дав себе знати під назвою соціалістів з кафедри Katheder-Socialisten. Треба було конечно відрізнити себе від тих офіціальних учених, і ось серед соціаль-демократів почала творити ся легенда про якусь науку для них, виключно для них і оперту на спеціальних відкриттях зроблених основниками соціалдемократії. Замість сказати по просту, що величезний розвій духової культури змушує нас довершити радикальну зміну в організації капіталістичній і державній і що вся чисто наука, досліди всіх незалежних людей осуджують індивідуальний спосіб продукції і консумції, вони забажали приписати собі заслугу якоїсь спеціальної науки: науки соціалдемократичної. Погляньмо, на скільки та їх наука має характер дійсної науки.

Коли прислухати ся до слів офіціальних „мислителів“ і публіцистів соц. дем. партії, то почуємо ось яке:

„Закопи капіталістичної продукції, відкриті Марксом, так само постійні, як закопи руху в соняшній системі відкриті Ньютоном і Кеплером“ (життєпис Енгельса, Neue Zeit, IX. ч. 8). „Марксови — мовить Енгельс — завдячуємо два великі відкриття. а то 1) відслоненє тайни капіталістичної продукції через виясненє робучої надвишки (Mehrwehrt) і 2) матеріалістичне розумінє історії (Engels, Entwicklung des wissenschaftlichen Socialismus). „В р. 1845 задумали ми (Маркс і Енгельс) взяти ся до дослідів конечних для

виробу матеріалістичного розуміння історії, відкритого Марксом (Engels, L. Feuerbach, Vorrede). Полемізуючи з Дірінгом Енгельс пише: „Коли Дірінг хоче сказати, що всяка економічна система в наших часах... є здобутком класової боротьби, пригніту... в таким разі він повторяє правду, що стала ся утертою від часу появи „Комуністичного Маніфесту“, зрадагованого Марксом і Енгельсом“.

Оповідючи історію еволюції своєї молодости Енгельс говорить наївно: „Цікава річ, що ми не були одинокі відкриваючи матеріалістичну діалектику. Робітник Йосиф Діцген зробив те саме відкриття (Engels, L. Feuerbach). Ще далше йдуть ученики сих обох майстрів. Вони твердять, будім то ті майстри були перші, що приложили діалектичний метод до дослідів і студій історичних, економічних і соціологічних і завдяки тому методови віднайшли закон капіталістичної концентрації. Вони врешті сотворили партію соціалістичну, найреволюційнішу з усіх, про які знає історія (гл. життя Енгельса в Neue Zeit).“

Нехай і так, що Маркс і Енгельс відкрили віковічні закони суспільного життя. Невже ніхто перед ними навіть не підозрівав існування тих законів? Ніхто, — відповідають соціалдемократи.

„Німеччина — пише Бебель — обняла роль провідника в величезній боротьбі будущини. Вона навіть призначена для сеї ролі своїм розвитком і своїм географічним положенням. Се не був простий принадок, що Німці відкрили динаміку розвитку сучасної суспільности і поклали наукові основи для соціалізму. Поміж Німцями перше місце належить ся Марксови і Енгельсови; по них іде Лассаль як організатор робітницької верстви“ (A. Bebel, Die Frau, закінчене).

Сі дивоглядні слова, так характерно соціалдемократичні через своє самохвальство, показують нарешті, на чім основували Маркс і Енгельс свою претенсію до всесвітної диктатури: Німеччина, то голова всієї людськості, оба вони — найвисші світила свого краю, значить, найвисші понад усю нетямучу людськість.

Тільки чи правдаж сему, що ніхто на світі не знав ані про діалектичний метод ані про тайну надвишки вартості? Чи Віко, Вольней і Енциклопедисти, Огюстен Террі, Бокль, О. Блянкі, Кетле і много других так таки нічого-гісінько не знали про вплив економічних чинників на історію

людськості? Чи Т. Ролжерс не написав своєї великої праці: „Шість сот літ праці і плати“, а провідні ідеї цієї праці чиж не звів до купи в книзі: „Економічний виклад історії“? Та перейдімо за порядком ті великі відкриття, які по словам соціалдемократів людськість завдячує Марксові і Енгельсові. Їх загалом чотири, а власне:

1. Приложенє діалектичного методу до дослідів соціологічних.

2. Відкритє надвишки вартости, про що перед ними не знала наука.

3. Матеріалістичне виясненє історії.

4. Закон концентрації капіталу, т. є. вивлащенє великого числа дрібних капіталістів малим числом великих.

1. Діалектичний метод. Наука, ота велика наука природознавча зі своїми поглядами про еволюцію, трансформізм і моністичний матеріалізм повстала і розвила ся по індуктивному методу і всі великі робітники на полі науки відкидали діалектичний метод, а то й виразно осуджували його. Прошу соціалдемократів назвати міні хоч одного вченого в нашім віці, котрий би послуговував ся діалектичним методом у наукових дослідах, хіба що се був який німецький метафізик. Чи Лямарк, Жоффруа Сент-Ілер, Лайель, зрвін, Геккель, Гельмгольц, Гекслі і др. випрацювали великий еволюційний світогляд при помочи діалектичного методу? Чи Кетле, Джон Стюарт Міль, Морган, Бокль, Мен, Тайлор, Спенсер, Гюйо і Бен довершили своїх висновків у соціології, логіці, етиці і сучасній філософії інакше, як тільки ідуктивним методом? Хто хоч троха знає історію розвою сучасної науки, мусить знати, що всі великі вчені відкидали діалектичний метод.

„Діалектичний метод генералізації, вживаний філософами метафізиками — мовить проф. В. Вундт*) — на яким вони опирали неохибність свого вчення, видаєть ся нам штучною і міцною шкаралюющею, що калічить усяку ідею“. Так само й Гете не любив діалектичного методу, справедливо ва- значуючи (Eckermann, Gespräche mit Goethe, Theil III), що сим методом однаково легко доказати і pro і contra всякої речі. Він розумів, що для досліду правди є тільки один метод — індуктивний.

*) W. Wundt, Über das Verhältniss der Philosophie unseres Jahrhunderts zum Leben, akademische Festrede, Leipzig 1889.

В додатку сей метод розумовання зовсім не новий. Сам Енгельс говорить, що Декарт і Спіноза, Руссо і Дідро, а з сучасних йому Гегель і Фуріє послуговувались сим методом на подив добре. Всі ті філософи, а особливо остатній, працювали над дослідями на полі суспільної філософії і соціалізму. Як же воно дійшло до того, що Маркс, Енгельс і німецький робітник Дінген мусіли на ново відкрити сей метод?

2. Надвишка вартости. Узброєні отим методом відкинення наукою, ті ученики реакційної і метафізичної школи Гегеля*) відкрили надвишку вартости. Що се таке „надвишка вартости“?

„Маркс виказав нам — мовить Енгельс — що основною формою капіталістичної продукції і визиску робітника є присвоєнє незаплатеної праці. Се значить, що робітник дістає за свою працю менше, ніж дістає его наємєць продаючи его виріб“. Погляньмож, чи се правда, що соціалісти і вся суспільна економія аж до появи Марксового „Капіталу“ 1867 р. не знали, що багатство капіталістів пливе з незаплатеної робітницької праці?

Ще в минувшій віці знаходимо дуже докладні дефініції тої частини заробку, яка лишить ся по над плату робітника і йде до кішени его наємця. „Фізіократи — пише Г. Дені (H. Denis, Histoire des systemes socialistes) дуже виразно означували ту частину заробку, яку ховав собі наємєць, властитель і всякі визискувачі. Вони називали її, за Адамом Смітом, „чистий продукт“ (produit net) І. А. Сміт, сей великий основник суспільної економії, показує без порівняння краще від Маркса, що всяке багатство є витвором праці, і з погляду морального він ніколи не похваляє того, щоби властивий продуцент був отак позбавлюваний свого чистого продукта.

В початку нашого віку С. де Сісмонді в своїй знаменитій праці „Nouveaux Principes d'économie politique“ виказав, що коли відшпібнути кошти продукції від ціни продажу продукта, лишаєть ся надвишка, що йде до кішени

*) В цитованій уже промові Вундт мовить про него: „Гегель, се правдивий філософ Реставрації. Він пронятий тим переконанєм, що осібник мусить служити державі, піддаючи ся безоглядно одній найвишій волі. В абсолютній формі він величає бюрократичний конституціоналізм“.

капіталіста. Сімонді називає сю надвишку праці *surplus value*, що переклавши на німецьке дістанемо Марксі в *Mehrwerth*. Книга Сімонді вийшла в світ 1819 р., т. є. о рік швише, ніж уродив ся Енгельс. Сімонді, хоч чоловік вельми поступових і ліберальних поглядів, не був соціаліст, а єго дефініція надвишкової вартости являть ся у него як здобуток простого наукового досліду.

Та на скількож висше було розумінє надвишкової вартости і правдивої причини вбожества народнього у соціалістів сучасних Сімонді! А особливо у Роберта Оуена і єго приятеля Уілліама Томпсона! Соціалдемократи повторяють за Енгельсом, що Р. Оуен був утопіст, щось ніби вітхнений візіонер. Се зовсім неправда. Вже у самого Томаса Моруса, того класичного утопіста і автора „Утопії“, нема й крихти фантазії. Один із найзнатніших учених свого часу, близький друг Еразма Роттердамського, муж справді геніальний, Т. Морус перший висказав, що в суспільности опертій на визиску і на приватній власности ледво пята частина людности робить пожиточну роботу, і що коли би люде зуміли зорганізувати ся на основі солідарности, шість годин праці на день булоб аж надто досить на те, щоби витворити добробут і достаток для всіх. Люде доброї віри з давна зрозуміли, що єго книга є „першою памяткою сучасного соціалізму“.

Ще меншим фантастом, коли се можливе, був основник соціалізму і руху робітницького в наших віці, Роберт Оуен (1771 — 1858). Він перший зрозумів і виказав, що коли людське знанє є здобутком вражінь зверхнього окруження на нерви і коли нема ідей вроджених або з гори вітхнених чоловікови, то й характер чоловіка також мусить бути витвором впливів окруження і суспільних умовин, серед яких родить ся і живе осібник. „Значить — твердив він — чоловік не є одвічальний, але суспільність і зверхні умовини. Треба змінити теперішній суспільний порядок, щоби влагодити терпіння людськості“. І весь час свого довгого життя він працював над сею зміною економічних умовин. В своїм закладі в Нью Ленарку він устроїв для робітників таке житє, яке ще й у наших днях можна би вважати щасливим. Він позаводив перші огородці для дітей, піддержав Белля і Лянкастера в перших починах їх діяльности. Він один із перших зрозумів донеслість Фольтонового парового судна і підпоміг сего винаходця. Він звернув увагу і розбудив співчуте

у Рікардо, Бентама і многих других до неволі дітей і жінок у фабриках і викликав у р. 1802 закон про їх охорону, що був першим початком обширного законодавства на користь робітників. В р. 1815, коли в Англії робітники працювали по 14, 16 і 18 годин, він зорганізував „комітет для 10-годинної праці“, і приєднавши для него людей великого серця, як Остлер, лорд Ешлі і інші, довів до того, що нарешті в р. 1847 ухвалено закон про 10-годинну працю. Такого закону ще й доси не ухвалено в Німеччині, де так цвите „науковий соціалізм“.

Атеїст, комуніст і федераліст, Р. Оуен ширив думку, що сама суспільність повинна впорядкувати продукцію, консумцію і всестороннє вихованє. Він оснував у р. 1836 „Спілку всіх верстов і всіх народностей“ — попередницю Інтернаціоналу, і на засіданнях тої спілки у перше почато вживати слова „соціалізм“. Рівночасно як спосіб для пропаганди він організував спілки кооперативні і свободні торгівлі заміни з богами за працю. „Праця — мовив він робітникам д. 5 дек. 1833 — є жерелом багатства і вона буде лишати ся вся в руках робітників, коли вони порозуміють ся в тій цілі“. Він розвернув надлюдську діяльність, щоби довести до такого порозуміння, особливо в Союзах праці (Trade-Unions). В р. 1833 він домагав ся „8-годинної праці на день і встановлення мінімальної плати“. В тім самім році він зорганізував „Загальний звязок продуктивних верстов“, що за кілька неділь згромадив до себе звиш 500.000 членів, в тім числі сільських робітників і групи робітниць. Се дало йому змогу в р. 1834 утворити федерацію всіх родів занятя під назвою „Grand National Trade-Union“ (велика народня спілка праці). Який могучий був сей рух, про се свідчить найновіший его історик Сідні Уебб: „Розмір тред-юніоністичного руху в рр. 1830—1834, на скільки знаємо про него, був більший, ніж навіть у рр. 1871—75“^{*)}.

І сего організатора, чоловіка незрівняної скромности та посвяченія для справи еманципації видідичених, сей позитивний ум хочуть видати за фантаста — і хто? люде, що називають себе соціалістами і повторяють кілька формул, кілька відрізаних жадань, малозначучих відривків із его

^{*)} S. Webb, History of Trade-Unionism 1894, стр. 214.

широких соціалістичних концепцій, із його благотворної агітаторської діяльності!

Другий „утопіст“, звісний Марксови, „оуеніст“ У. Томпсон в своїй книзі „Social science, Inquiry“ (1824) розвиває в спосіб гідний подиву поняття надвишкової вартости (по англійськи *surplus*). Потвердивши думку, що „богатство є витвором праці робітника“ (стор. 3—4) він запитує: „Чому ж то робітник не посідає в цілости і без ніякого ушкодування всього продукту своєї праці? Тому — відповідає автор — що в формі „ренти“, „зиску“ і т. і. йому забрано надвишку вартости“. Далі він запитує: „Чи се грабівництво (*spoliation*) робітники прийняли добровільно, чи воно накинене їм силою? — і відповідає: „Брутальна сила завжди вживала ся на те, щоби видирати бідним здобуток їх праці; ціла історія потверджує нам сю правду; прикладами можна би заповнити тисячі сторін... Коли прийняти, що се задержування одної частини продукту праці (надвишки) було dokonуване без протесту з боку продуцентів, то в такім разі можна буде усиправедливити задержування якої будь іншої частини (ст. 34—35). „Без уживання сили не міг би існувати ніякий монополі“ (ст. 106). „Доки буде трівати капіталізм, суспільність не виїде з патологічного стану“ (ст. 449). А в своїй книзі „Праця і заплата“ (1826) Томпсон вичислює різні задумані реформи і мовить, що всі вони — палліативи, включаючи сюди й асекурацію та пенію для робітників; навіть тред-юніонізм по його думці не розв'язує суспільної загадки. Як приятель і ученик Оуена він проголошує автономний комунізм. „Свобідна праця, безущербне користування здобутками своєї праці і добровільна обміна“ — ось як формулює Томпсон свої погляди на стор. 253.

Відкрити в р. 1845 „надвишку вартости“, так ясно виложену Томпсоном ще в р. 1824, се не було так трудно, особливо коли Маркс знав Томпсонову книгу, котру цитує в своїй „Капіталі“.

На закінчене мушу ще привести думку Прудова, с котрим Маркс і його вельми наукові ученики поводять ся як з неучем і софістом. Тим гірше для Маркса, коли сей „неук“ виказав в тім самім 1845 р. по своєму досадно „надмірок“ (*l' excedent*), тоб то надвишку в продукції. В його книзі „Contradictions économiques“ читаємо:

„В економічній науці, сказали ми за Адамом Смітом, панує погляд, що жерело всякої вартости є праця“ (ст. 86).

„Після розуміння суспільної економії правило, що всяка праця мусить лишати надмірок, не є нічим іншим, як тільки усвяченням конституційного права, яке ми всі набули через революцію, а то права обкрадати свого ближнього“ (ст. 91). І він викладає далше, що вся мудрість, усі ніби то закони капіталізму зводять ся на три правила: 1. купувати силу і зручність робітника понизше їх вартости, 2. купувати у продуцента его продукт за можливо найнижшу ціну і 3. відпродувати той самий продукт тому самому продуценту за як найвищу ціну. І народ в давен давна зрозумів отсю вдачу торгівлі та капіталізму, бо ще в старовину грецькі мудрці обібрали за патрона купецтву Меркурія, бога злодійів.

3. Концентрація капіталу. Кожда історична доба, кожда політична партія мала свої ідеї хибні, іноді шкідливі, що проте вони приймали ся всіми як щось таке, що розуміється само собою. Люде вельми розумні і талановиті підпадали впливови таких ідей, а ще більше підрядні уми, що привикли приймати чужі думки не дуже вдаючи ся в оцінку їх вартости. А коли надто така фальшива ідея являла ся в формі науковій і філософичній, то єї злочасне панованє тягло ся через кілька поколінь.

І ми всі, соціалісти без ріжниць школи або фракцій, сліпо вірили до недавна в одну таку формулу, в один ніби закон. Маю тут на думці закон концентрації капіталу, сформулований Марксом і прийнятий усіми соціалістичними писателями та бесідниками. Зайдіть на публичні збори, візьміть до рук яке будь соціалістичне виданє, — ви певно почуєте або прочитаєте там, що по невідлучному закону капіталу сей капітал скуплюється в руках чим раз меншого числа капіталістів, що великі капітали повстають коштом малих, що великий капітал росте через вивлащуванє малих капіталів. Отся формула вельми розповсюджена є основою тактики соціалістів державників. По нї розвязка соціального питання яку великі основники сучасного соціалізму вважали цілковитим відродженєм осібника і всеї суспільности з погляду економічного і морального, являється справою вельми простою і легкою. Не треба щоденної економічної боротьби між експлуататором і експлуатованим, не треба солідарности між людьми, не треба нічого такого! Досить буде, коли робітники будуть голосувати на послів, що називають себе соціалістами, коли число тих послів побільшить ся так, що

зробить ся більшістю в парламенті, а тоді парламент задекретує колективізм чи там комунізм державний, і всі експлуататори спокійнісінько піддадуть ся ухвалі парламенту. Вони не посміють рвати ся навіть до найменшого супротивства, бо їх число, по закону капіталістичної концентрації, зменшить ся безконечно.

Яка гарна і вигідна перспектива! Подумайте! Без зусилля, без посвячень з нашого боку фатальний закон приготвує для нас щасливу будущину. Се так приємно глядіти на трудности важкої завдачі крізь рожеве скло, особливо коли у нас в душі усміхаєть ся глибоке переконанє, що сама наука, сама сучасна філософія віщує нам неохибну побіду. І справді сей ніби то закон у Марксовім викладі являєть ся з усіма признаками абсолютної правди основаної на сучасній науці і філософії.

„Капіталістичне присвоєнє, подібне до способу капіталістичної продукції, становить першу негачію приватної власности, що є рівноважником індивідуальної і незалежної праці. Та капіталістична продукція сама виплоджує свою власну негачію в спосіб так само фатальний, з яким dokonують ся переміни в природі. Се є негачія негачі*... Вивлащенє dokonуєть ся через діяльність вро-

*) Є се Гегелівська т. зв. тріада — логічна форма, в якій він виображував собі розвій. В кождім розвою — після Гегеля і Маркса — є три ступні: 1) первісний стан — *thesis*, 2) негачія сего первісного стану — *antithesis*, 3) негачія сеї негачії і поворот до первісного стану, тільки на вищий ступінь — *synthesis*. „Гегель узив сей свій закон розвою — мовить найновіший критик соціалдемократичних доктрин, др Г. Пасманік (*Die Zeit*, 1897, т. XI, ч. 141, стор. 163) — не з докладної обсервації появ дійсної природи, але з досліду законів логіки. Сеж звисний факт, що Гегель увесь свій вік мучив ся підгоняючи реальні явища під закони своєї діалектики і сам ніколи не міг задовольнити ся здобутками своїх дуже хитроумних зусиль. Та в усякім разі ясно, що Гегелева діалектика і теорія еволюційна, яка тепер є основою природничих наук, се дві річі абсолютно різні. Природничі науки не признають ніякої троїстости а також не признають, будім то розвій іде шляхом негачій і контрастів. А се власне дві характерні прикмети діалектики; коли їх відкинемо паде весь будинок. А соціалісти потожсамлюють Гегелеву діалектику прийняту в цілости Марксом і Енгельсом, з еволюцією в значіну природописнім. Конечним наслідком сего діалектичного способу задивлювання є фаталізм: усе приїде і мусить прийти в свій час; нічого не можна викликати, заким об'єктивний хід явищ до того не дій-

дженого (immanent) закона капіталістичної продукції, що йде до концентрації капіталів, а ся концентрація доконується через вивлащення великого числа капіталістів малим числом. Один капіталіст пожирає много капіталістів. А в міру як зменшується число багатирів капіталістичних, що захоплюють у свої руки і монополізують усі користи сеї доби соціальної еволюції, змагається також нужда“ (Marx, Das Kapital I.).

Егеж, змагається нужда, та не між буржуазією, не серед дрібних капіталістів, а серед робітників та продуцентів! Від видання „Капіталу“ минуло 30 літ; від коли Маркс сформулював сей закон, що „мусить проявляти себе в спосіб такий же фатальний, з яким доконують ся переміни в природі“, минуло повних 50 літ. Очевидно, що сей закон повинен би був проявити себе бодай яким небудь економічним явищем. В тім часі продукція і обіва піднесли ся в нечуваний спосіб, повстали величезні приватні маєтки, що числять на міліарди, розвили ся колосальні спілки. По Марксовому закону повинно би зменшити ся число дрібних капіталістів, а що найменше їх число від 50 літ не повинно би зрости. Погляньмож, що мовить на се статистика Англії. Ограничую ся на сеї край, що славить ся як край капіталістичної продукції *par excellence*, тим більше, що й Маркс опер усі свої діалектичні спекуляції на аналізі економічного життя Англії, не зважаючи на решту світа.

Поперед усього кілька цифер про загальний зріст багатства. Від початку нашого віку національне багатство Англії зросло ось як:

	мільонів франків			
	1812 р.	1840 р.	1860 р.	1888 р.
Доми	6.375	7.000	8.750	10.350
Зелізниці	—	525	8.700	21.625
Флота	375	575	1.100	3.350
Товари	1.250	1.550	4.750	8 600
Меблі, діла штуки і т. і. . . .	3.250	9.250	14.500	20.300
Разом	11.250	18.900	37.800	74.525

де. Особа не має в історії ніякого самостійного значіння. Власне сей оптимістичний фаталізм — оптимістичний, бо в будущині бачить щастє всеї людськості — є характерним признаком Марксівського розуміння історії!“

Сі цифри показують нам дуже ясно правдивий початок повставання великих маєтків. Взявши на увагу загальну суму багатства без вартости домів ми бачимо, що скромна сума 4.875 мільонів фр. з р. 1812 зросла в р. 1888 до 63.875 мільонів, т. є. змогла ся в тринадцятеро.

Такий самий прогрес у зрості багатства добачаємо і в інших цивілізованих краях. Для Франції по таблицям Фурніє де Флея і Іва Гюйо відповідні цифри являють ся ось які:

	мільонів франків			
	1824	1840	1873	1888
Доми	7.750	18.000	28.950	42.602
Зелізниці	—	250	6.750	13.300
Флота	175	175	300	325
Товари	475	575	3.000	3.875
Меблі, діла штуки і т. і. . .	6.375	9.000	16.875	21.300
Разом	14.775	18 000	55.875	81 402

Щоби пізнати спосіб, як розділені ті багатства серед суспільности, треба придивити ся суммам податку від тестаментів, наслідств і спадків. У Англії після урядових рапортів за рр. 1886—1889 було в тім часі:

Групи посідачів	Число родин	Власність одної родини в грошах	Вартість усеї власности
Мільонерів . . .	700	21.750.000 фр.	16.225 міль. фр.
Великих багатів	9.650	4.750.900 "	45.837 " "
Багатів	141.250	662.500 "	93.579 " "
Середніх	730 500	80.000 "	58.440 " "
Незможних . . .	2,008.000	8.000 "	16.064 " "
Бідних	3,916 000	—	—

Якіж навчаючі ті цифри! 882.100 родин посідають звиш 214 мільардів, 2 мільони ледво 16 мільардів, а майже 4 мільони не мають ніякого постійного маєтку! Погляньмо, на кілька змінили ся ті цифри від рр. 1845—1850, т. є. від часу, коли був сформулований Марксієв закон.

Роки	Кожний померший лишав пересічно власности
1837—1840	2.325 фр.
1841—1850	2.475 "
1861—1870	4.000 "
1871—1880	5.250 "
1881—1885	6 775 "

Приймаючи річний приріст маєтку на 135 фр. ми доходимо до того, що в 1896 р. кожний підданий єї британ-

ського Величества міг би розпоряджати маємком пересічно 8000 фр. або кожда робітницька родина мала би звиш 40.000 фр. І нехай же нам хто скаже, що в Англії в наших часах не було б можливо устроїти добробут для всіх! Та вернімо до цифер. Після обрахунків спадкового податку

	в роках 1840	1877
таких що мали маємку від 2500 до 125.000 франків	17.936	36.438
таких що мали понад 125.000 фр.	1.989	4.478

Від р. 1877 дохід державний із податків спадкового і доходного змагався ось як:

Роки	Дохід з подат. склад.	дох. з под. доход.
1876—1877	126 міл. фр.	125 міл. фр.
1880—1881	151 " "	251 " "
1884—1885	176 " "	300 " "
1888—1889	160 " "	316 " "
1890—1891	175 " "	331 " "
1892—1893	230 " "	345 " "

Не треба забувати, що в Англії маєтки низші 100 ф. шт. (2.500 фр.) вільні від податку спадкового. В р. 1840 було тільки 5.4% усього населення, що платило по 500 і більше фр. податку доходного річно; в р. 1880 таких податників уже було 14.5%. Від р. 1850 число податників, що мали річно більше як 5000 фр. доходу, росло ось у якій прогресії:

Роки	Число податників	На 10.000 населення
1850	65.389	23
1860	85.530	30
1870	130.375	42
1880	210.430	63
1886	250.000	70

Як бачимо, за тих 36 літ число податників, що мали по над 5000 фр. річного доходу, зросло в четверо, а в порівнянню до приросту всієї людности зросло в трое.

Всі ті цифри показують нам величезне збогачення буржуазії. Та вертаючи до нашого питання нам треба поглянути, чи сей зріст не довершився на користь великих а з руїною дрібних капіталістів. Для цілковитої певности я буду держати ся виказів податку доходного, промислу, фірм купецьких і банків. Порівняймо цифри за 20 літ, щоби вплив

Марксового закона міг як найвиразнійше зазначити ся. Візьмім число податників з р. 1868—69 і з р. 1889.

Річний дохід	Число податників	зріст на 100	
	1868—69	1889	
від 3.750 до 5000 фр.	92.593*)	162.714	
до 7.500 фр.	57.650	106.761	
„ 10.000 „	24.854	45.133	
„ 12.000 „	12.421	18.462	
	<u>157.548</u>	<u>333.670</u>	77·7
„ 15 000 „	9.528	11.964	
„ 17.500 „	5.485	7.423	
„ 20.000 „	3.410	4.671	
„ 22.500 „	3.059	3.961	
	<u>21.482</u>	<u>28.019</u>	30·4
„ 25.000 „	1.222	1.831	
„ 50.000 „	8.956	11.850	
„ 75.000 „	2.666	3.562	
„ 100.000 „	1.320	1.692	
	<u>14.167</u>	<u>18.935</u>	33·6
„ 250.000 „	1.360	1.859	
„ 1,250.000 „	740	969	
зввиш 1,250 000 „	52	79	
	<u>2.152</u>	<u>2.907</u>	39·0

Зріст усеї людности за той час 20 проц.

Розглядаючи близше отсю таблицю ми приходимо до висновків, що зовсім не згоджують ся з Марксовим н би законом. Як раз противно. Ані число „вельмож“ капіталістичних, ані число дрібних капіталістів не зменшило ся. Число сих остатніх зростало далеко швидше, ніж число перших, бо коли число великих капіталістів зросло о 30⁰%, то дрібна буржуазія розросла ся о 70⁰%. Се впливає з урядових англійських „синіх книг“ (Blue books). Та загляньмо для всякої безпеки до праць знаменитих спеціалістів, таких як Мольгель і Джіфен, що обіймають своїми дослідями троха довший шмат часу. В своїх класичних книгах ті автори дають

*) Ся одна цифра не відносить ся до 1869, а до 1875—76 року.

цифри як раз починаючи з тої пори, коли Маркс і Енгельс почали проповідувати свій економічний фаталізм і соціальну еманципацію через всемогучу державу. Після Мольгеля*) і Джіффена**) зріст числа власників від р. 1833 до 1882 показує отся таблиця:

Рік	Число спадків	Їх вартість	Пересічна вартість
1833	25.368	1.372,175.000 фр.	54.000 фр.
1882	55.359	3.508,000.000 „	62.000 „
Приріст	29.991	1.135,825.000 фр.	8.000 фр.

„Як бачимо — мовить Р. Джіффен (стор. 396), число капіталістів побільшуєть ся; та все таки вони становлять меншість нації; 55.000 власностей, що рікрічно переходять у спадку, репрезентують півтора або два міліони осібників, що посідають власність обложену податком“ (т. в. висшу по над 2.500 фр.). Доходowego податку платило:

в р.	від 3.750 до 12.500 фр.	до 25.000 фр. і висше
1843	87.946 податників	7.923 под.
1889	333.070 „	21.842 „
Приріст	370% ₀	228% ₀

Від р. 1840 після Мольгеля (ор. сит 24) приріст посідаючих верстов був у четверо швидший, ніж загальний приріст людности. Число магазинів і склепів зросло ось як:

Рік	число	дохід
1875	295.000	357,500.000 фр.
1886	366.000	472,000.000 „
Приріст за 11 літ	71.000	114,500.000

Здаєть ся, що великі англійські магазини, подібні до париських Бон Марше і Лювр не так то дуже пожерли тих чужойїдних купчиків, тих дрібних капіталістів, над котрих долею так часто плачуть оратори Марксісти! Такий самий приріст виявляє число спеціально капіталістичних закладів, — банків. „В р. 1886 було в Англії 140 банків спілкових с капіталом 2 міліарди 500 міліонів фр., що був власністю 90.000 акціонерів. В те не вчислено 47 банків по колоніях“ (Mulhall, op. cit. 66).

*) Mulhall, Dictionary of statistics, 50 years of national progress. London.

**) R. Giffen, Essays on finance.

Do

З якого будь боку поглянемо на сю справу, все і всюди виходить, що число експлуататорів побільшило ся. Від коли соціалдемократи вколисують народ співаючи йому, що число его ворогів мусить зменшити ся, на ділі се число росте так, що потроїло ся від р. 1850 до наших днів. Деж подів ся закон, той метафізичний німецький закон, що „мале число великих капіталістів вивлашує велике число малих“? Як се стало ся, що закон, котрий проявляє себе „в спосіб так само фатальний, з яким dokonують ся переміни в природі“, в реальному житю проявив себе результатами зовсім противними его приписам? Проста річ, ніякого такого закона нема й не було. Марксова похибка породжена нещасним впливом гегелівської метафізики та діалектичним методом, таким любим Марксови і Енгельсови. Треба бути більше ніж наївним, щоб іще й тепер повторяти ту нісенітницю, що число посідаців капіталу зменшуєть ся через вплив якогось фаталістичного закона, а коли те число дійде до дуже дрібної меншости, то буржуазія лагідненько піддасть ся ухвалі парламенту про єї вивлащення.

4. Матеріалістичне виясненє історії Про сю тему ми вже подали статю фабіянца Бекса, та по нашій думці Бексова критика занадто загальна і не відносить ся безпосередно до того матеріалізму, який проповідували Маркс і Енгельс. Вони мали на думці не те матеріалістичне виясненє, що вважає кожного чоловіка витв ром клімату, раси, соціального окруженя і житєвих умовин. „Матеріалістична концепція історії — пише Енгельс — основуєть ся на тім погляді, що продукція і обміна продуктів становлять основу всякої суспільної організації. В кожній людській суспільности розділ багатств і творене верств або станів суспільних є впливом способу продукції і обміни в тій суспільности“. Д. Черкезов хоч цитує отсе реченє, ограничує свою полеміку на виказанє, що матеріалістичне розумінє історії зазначено вже у Віко. що знамениті праці Нібура, Момзена і інших німецьких істориків оперті на таким розуміню, що Адам Сміт ще 1825 р. проголосив думку, буцим то суспільна економія повинна вияснювати причини історичних подій, що в Франції Огюстен Тєррі, в Англії Бокль і Роджерс основували свої праці на тій самій ідеї. Далеко глибоше в суть діла сягає критика дра Пасманіка в цитованій уже статі в «Zeit» і для того ми дамо тут із неї декілька уступів.

9

„Поперед усього дивно, що ані Маркс ані Енгельс ані ніхто з їх учеників не дали нам суцільного представлення історії з сего становища. В цілій соціалдемократичній літературі знаходимо міркування про сі або ті історичні події та міркування ті без вартости, бо не мають звязку між собою. Аджеж се диво: хочуть люди дати нову теорію історії, а не випробували єї на реальних фактах. А хоча б навіть ся теорія справдила ся на історії одного або кількох віків, то що се значить? Сим іще зовсім не доказано, що вона правдива на всім протязі людської історії.

„Коли якийсь ряд фактів має бути вияснений якимсь принципом, то сей принцип мусить бути „первісний“, не підпадаючий дальшому розложеню, т. зн. с: мусить бути явище просте і загальне. Щоби вияснити хемічні явища, мусіла наука дійти до найпервіснішого явища, до атому. Чим дальше поступає наука, тим простійші елементи притягає до пояснення фактів. Якжеж маєть ся з того погляду Марксова теорія? „Ціла історія є впливом форм продукції і обміни“. Добре. А ті форми відки виплили? Відки вони взяли ся і що їх викликало? Чи вони властиві всьому звірячому світові, чи тільки людям? А коли тільки людям, то чому? Все те питання, на котрі треба відповісти і вони показують, що Марксів принцип не є простий, але дуже дуже зложений. Хібаж можна перечити, що форми продукції і обміни — вельми зложене явище суспільне? Треба би, значить, поперед усього розібрати їх, звести на їх первісні складники, а тоді вже шукати принципа, від якого залежить уся людська історія. Аджеж не можна невнану скількість X пояснювати другою Y, що сама складаєть ся з многих компонентів!

„Енгельс дав раз іншу дефініцію (Engels, Ursprung der Familie, IV)“. Після матеріалістичного світогляду основним моментом у історії є продукція і репродукція безпосереднього життя. А вона є двояка: з одного боку продукція средств до життя, а з другого боку плодженє самих людей, продовжуванє людського роду“. Ба, та сеж те саме „дбанє про житє“, яке голосять соціологи в роді Лінперта! Тільки хібаж се принцип історичний, суспільний? „Продукція і репродукція безпосереднього життя“ — се закон загально біологічний, важний для цілого органічного світа, не тільки для звірів, а й для рослин. А про те ані рослини ані звірі не дійшли до витворення цивілізації, тільки люди. Чомуж се так? Значить, „продукція і репродукція безпосереднього життя“

сама для себе не є ще „основним моментом історії“. Тут мусить ділати якийсь новий елемент; загальний біологічний закон боротьби за існування в історії людськості підлягає якійсь модифікації.

„Цікава річ, Маркс, в усякім разі чоловік геніальний, дуже добре розумів різницю між продукцією звірів і продукцією людей. В однім місці „Капіталу“ (I, 140—142) він говорить про різницю між працею людей, і працею найбільше соціальною між звірями і пчолами. І тут він каже: „Найгірший будівничий тим різниться від найліпшої пчолою, що dokonує зміни у формах природи відповідно до мети з гори наміченої; він знає ту мету і піддає їй свою волю. Одним словом: чоловік робить свідомо, змагаючи до виразно наміченої мети, а пчола робить інстинктивно“*). Шкода, що Маркс історико-філософ не був такий глибокий, як економіст! Бо виходячи від тої різниці при дальшій аналізі він мусів би дійти до того висновку, що історія людськості не залежить від самої тільки „продукції і репродукції безпосереднього життя“, але від спеціального способу людської продукції.

„Так ось коли заберемося до основних принципів, то зараз бачимо, що життя людськості не кермується самим тільки загальним біологічним законом, згідно, що сей закон серед людськості якось перемінюється. Безпідставність Марксової історичної теорії показуєся ще ось із чого. Правдива теорія історії мусить вияснити цілу історію людськості від першої хвилі появи чоловіка аж до нинішнього дня. Вона не може обмежити ся на саму писану історію, бо що ще нині не входить у її обсяг, може пізніше через нові відкриття, розкопки, відцифрування незвісних доси писем і т. і. стати ся її здобутком. Власне діалектично-еволюціоністичне становище, на якому стоять Марксісти, змушує нас до розширення поняття історії, бож власне еволюційний погляд змушує нас пізнавати приготавляючі фази всякого явища. З того погляду належать до історії всі ті ступні розвитку, які пройшов чоловік від хвилі, коли він виступив яко „товариська істота“, т. є. відколи зробив ся істо-

* Слово „інстинктивно“ нічого не пояснює. Знов треба запитати: що таке інстинкт і відки він узяв ся, а тоді вийде, що й пчола, хоч в певній мірі, робить свідомо.

тою не тільки біологічною, але й соціологічною. Розуміючи історію в такому значінні — а інакше її й не можна розуміти — ми бачимо, що вона починає ся далеко вчасніше, ніж які небудь форми продукції і обміни. Аджеж годі говорити про особливі форми продукції там, де чоловік заспокоював голод зриваючи готові овочі; він не продукував тоді не то що вартостей обмінних, але навіть вартостей ужиткових. Сей період, коли чоловік не дбав навіть про найближший день, трівав в усякім разі дуже довго і в ньому знаходять ся найважливіші приготовляючі моменти для дальшого розвитку людства. Коли Енгельс думає, що в тім часі „суспільний лад був опанований зв'язками родовими“, то вільно нам запитати, щож властиво довело до витворення тих родових зв'язків, бо половий потяг розвинувся так само і у звірів.

„Надто Енгельс через те сам признає, що форми продукції і обміни, зглядно економічна структура не все була основою розвитку суспільности. Так ось бачимо: коли вважати мемо принципом історії форми продукції і обміни, то треба ще дати їм аналіз і приходить ся обмежити їх вплив на одну означену епоху людської історії. А коли матеріалісти вказують на продукцію і репродукцію безпосереднього життя або по просту дбання про житє, то повинні ще в'яснити, для чого сей біологічний закон тільки серед людей витворив соціологічний результат“.

5. Всевладство держави. На закінчене отсеї розвідки подамо ще за Черкезовим ті уваги і цифри, які він приводить проти Марксовського величання державної всемогучости і соціалдемократичного державного централізму.

„Коли закон капіталістичної концентрації відвернув багато соціалістів від економічної боротьби і попер маси виключно до виборчої агітації, то се було лихо, та часткове лихо. Н пр. у Німеччині, де соціалдемократична партія величаєть ся незвичайним поводженням, обставини робітничкої праці далеко гірші не тільки від англійських, де маса завжди веде боротьбу на ґрунті економічнім, але навіть від французьких. Та все таки се лихо часткове, бо більшість робітників інстинктивно держить ся економічної боротьби при помочи страйків. Та коли в наших днях ми бачимо страшений розвій всемогучої держави, що все централізує, убезвладнює продуктивні сили і інтелектуальне житє, опутує всю європейську людність і пожирає народи своїми мільонами функціонерів і своїми постійними арміями, а особливо коли

народня маса піддає ся деспотизмови бог зна якого авторитету, то одвічальність за те в значній мірі спадає на німецьку метафізично-державну соціалдемократичну школу.

Давнійше, коли ще соціалдемократична доктрина не була так сильно розповсюджена, всі незалежні люде зарівно з буржуазії як і з посеред народа силкували ся зменшити вплив держави на суспільне житє, зредувати число єї функціонерів і заострити єї фінансову одвічальність. Під впливом революції в Північній Америці і заснованя Сполучених держав думки про автономію і федералізм почали здобувати собі симпатію мас. Ліберальні політики так само як і соціалісти перед 1848 роком усі були прихильники повної автономії продуктивних груп. Та коли соціальна демократія почала проповідувати, що треба дати державі все пожертви, все сцентралізувати, бо колись замість Гогенцоллернів і Бісмарків на чолі держави стануть Лібкнехти, Енгельси і Бебелі, оперті на робітницькій армії, і зорганізують нам рай на землі, то всяку думку про автономію зведено на сміх, федералізм виключено з „Інтернаціоналу“, а Лібкнехт з смішною гордістю заявив, „dass ich Gegner jeder Foederativ-Republik bin“ (Volksstaat, März 1872).

Ми знаємо вже досить добре їх основні економічні теорії. Погляньмож тепер, чи їх любов до держави є лише уґрунтована, ніж їх економічний фаталізм. В дальших увагах я ограничу ся виключно на Францію, де держава є сцентралізована і справді всевладна.

Всі знають, що кожда подія в житю органічним і суспільним веде за собою певну затрату сили. Коли затрати на якесь задумане діло більші ніж зиск, то розумні люде покидають се діло. Так само і в суспільному житю: шкідливу інституцію остаточно люде мусять закинути. В часах наших батьків, коли німецька метафізика зі своїми фантастичними законами ще не заповонила соціалізму, всі повставали против непожиточних видатків державних, против пригнітаючого зросту податків. І якіж то були ті податки колись, а які тепер? Ось невеличкий рахунок:

Роки	Видатки державні в міліонах фр.				Зріст від 1750—1889
	1750	1810	1850	1889	
Німеччина	175	287	695	3867	22 рази
Франція	355	1000	1275	3045	9 „
Россія	40	275	975	2220	55 „
Італія	37	113	300	1700	48 „

Якіж то недотепи були ті мужі великої революції, що повставали против видатків державних! „Науковий“ соціалізм навчає народи радісно зносити видатки 22, 48 і 55 разів більші, ніж давнійше. Та може скаже дехто, що коли видатки державні збільшилися, то гроші йдуть в народ. Чи справді? Спробуймо придивитися сему ближше. Бюджет Франції в р. 1892 виказує видатків 3.780,077.692 фр. Із сеї величезної суми брала буржуазія титулом процентів від публичного довгу 1.284,191.374 фр.; та сама буржуазія за адміністрування фінансів, вибирання податків, справовання урядів і т. д. 1.193,494.440 фр.; та сама буржуазія за доставки для армії що найменше третю частку видатків військових, т. в. 285,142.000 фр. — отже разом брала вона з теплої руки держави 2 762,827.814 фр. Коли до того додати решту видатків на військо, що в першій ряді держить ся на те, щоб боронити оту саму буржуазію, т. в. суму 570,282.000 фр., то лишиться ся вельми скромна сума 446,967.878 фр. на школи, пошти і інші публичні роботи, з чого знов буржуазія загарбує дуже значну частину.

До державного бюджету треба додати ще 500 мільонів у бюджетах муніципальних, з чого знов третина розділюється між урядуючих і експлуататорів. Та се ще не все. Після обрахунку Леруа-Боліє річний дохід усеї Франції виносить 25 мільярдів франків. Із сего припадає на державу 4 мільярди; буржуазія, на котру працює 9 мільонів продуцентів, числячи, що кождий заробить для „патрона“ тільки півтретя фр. денно, бере чистих 8.212 мільонів; національна консумція, числячи на кожду душу по пів фр. денно, коштує 7.300 мільонів, а кошта продукції 5,488 мільонів фр. Півчетверта мільярда одержані теплою рукою від держави і звиш 8 мільярдів нагарбаних під охороною тої самої держави, значить близько 12 мільярдів можуть французькі експлуататори ділити поміж себе рік річно! А тепер розумієш, шановний читачу, чому число капіталістів побільшується а мільонери не пожирають дрібних капіталістів? Аджеж отся величезна сума вистарчає на те, щоби витворити у Франції рік річно 11.712 мільонерів або 23.424 богачів з півмільоновими маєтками! Та ся сума розділюється на всю буржуазію; за се вона управляє нами, встановлює закони на свою користь, цвіте і множить ся.

Звичайно соціалдемократи багато деклямують проти експлуатації dokonуваної дрібними приватними підприєм-

цями, а рівночасно оспівують славу і добродійства держави, посвячуючи їй людську особу, добробут, свободу і честь усіх. Та сей фетіш накладає свої особливі умовини і потреби на поневолені маси. Одною з найфатальніших потреб держави — чи вона зоветься деспотична монархія, чи конституційна, чи республіка — є збільшування числа своїх функціонерів, т. є. збільшування числа паразитів, що живуть коштом робітника. Французька статистика дуже проречиста в сій справі.

В р. 1855, коли ідеї „Комуністичного Маніфесту“ ще не були розповсюджені, йшла у Франції завзята боротьба проти високих видатків на функціонерів державних. А якіж були ті видатки? Вони виносили 241 мільонів для чинної служби і 30 мільонів на пенсії. Від тоді до 1870 р. видатки на піддержування національного паразітизму раз у раз росли, а поступові люде і партії не переставали протестувати. Та отсе цісарство провалило ся. Народ надіяв ся, що республіка дасть йому полекшу, зменшить національний паразітизм. Та даремні були єго надії!

В році	видано на чинних урядників	на пенсії
1855	241 мільонів	30 міль.
1870	296 „	30 „
1880	440 „	47 „
1893	517 „	81 „

А число функціонерів державних дійшло до 806.000 осіб!

І не треба думати, що се якась спеціальна хвороба французької республіки. В Росії, в Німеччині, в Італії, всюди паразітизм росте так само швидко. Те саме бачимо і в Сполучених Державах, де пенсії функціонерів державних становлять найбільшу рубрику в державних видатках і зростають ненастанно. І так в р. 1892 видано на адміністрацію 100 мільонів долларів, на проценти від публичного довгу 23, а на пенсії 126, разом 248 міль. дол. А що весь бюджет виносив 409 м. д., то бачимо, що більшу половину видатків пожирають ті, що не продукують нічого.

Можна би дивувати ся, яким способом соціалдемократи дійшли до поклонів перед державою. Ми бачили, що попередником їх в тім погляді був їх учитель Гегель, а що вони переняли його від него, сему причиною був їх ненауковий матеріалістичний світогляд, що змушував їх усі явища вияснювати чисто економічними причинами. Очевидно,

що й повстане держави, невідільництва, приватної власності вони пояснили собі тим способом, а пояснивши їх так побачили в них річі конечні і навіть благотворні. Полемізуючи з Дірінгом Енгельс писав: „Загалом приватна власність не була в історії здобутком рабунку ані насильства... Вона пішла з причин економічних. Насильство зовсім не причинилося до її витворення. Вся історія повстання приватної власності опирає ся на причинах виключно економічних і при її пояснюванню нема потреби ані разу вдавати ся до насильства, до рабунку, до держави ані до жадної політичної інтервенції. Власність мусить бути витворена працею, заким можна їй присвоїти силою. Продукція і нерівний поділ багатств мусіли вже існувати, заким зробило ся можливим невідільництво“.

Отже без насильств, без перемоги і держави сама продукція виплодила нерівність, притиск і невідільництво. Цікаво тільки, на якій теорії опирали ся ті дикі люде і якого капіталу було їм потрібно, коли вбивали одні одних, щоби погодувати себе людським мясом? Енгельс як правдивий софіст навчає Дірінга, що Робінзон дістав у свої руки Пятка для того, бо був представником висшої культури і мав ліпше оружжя. „Продуценти досконалішого оружжя завжди тріумфують над продуцентами пліхшо о“ — додає він. Тількиж Робінзон виратував Пятка від не дуже приємної перспективи — зйідження через власних чесних земляків. І ті земляки перед Робінзоном тріумфували над Пятком. Чи вони перемогли його висшою культурою, чи силою? Чи Менелік і Абіссинці побили Італіянців через те, що стоять вище цивілізацією і формою продукції, чи через те, що були дужші? А варвари, що знівечили греко-римську цивілізацію, чи були більше розвиті, більше промислові, більше цивілізовані? Ні, вони перемогли силою, брутальністю і насильством.

Та Енгельс іде ще далі. Він навчає німецьких робітників, що „без невідільництва стародавня Греція не була б могла розвинути ся ані сама, ані її штука та наука“ і що „невідільництво в ту пору було великим поступовим кроком“. Коли так, то чому ж та сама Греція понала в стан варварства під турецьким панованєм? Аджеж невідільництво цвило там аж до початку нашого віку. Якжеж се стало ся, що через 20 століть той сам народ с тим самим невідільництвом замість поступати своєю незрівняною цивілізаційною стежкою спадав що раз низше аж до стану дикости?

І се не випадковий скок у минувшину; отся прихильність до невільництва у соціалдемократів належить до основ будущини. Бо погляньмо, як виображують собі соціалдемократи будущий устрій. В книзі К. Кауцкого „*Die Grundlagen der Sozialdemokratie*“, що є офіціальним виясненем партійної програми, в розділі X п. з. „Соціалізм і свобода“ читаємо: „Соціалістична продукція не згоджується зі свободою праці, т. зв. з тим, щоби робітникови було вільно працювати, коли, де і як захоче. Правда, під панованем капіталізму робітник до певної міри користується ще сею свободою. Коли йому не сподобається в одній робітні, він може пошукати собі праці в іншій. В соціалістичній (соціалдемократичній!) суспільности всі средства продукції будуть сконцентровані в руках держави і держава буде одиноким підприємцем, тож робітник не буде мав вибору. Робітник наших днів має більше свободи, ніж єї буде мати в соціалдемократичній суспільности. Се не соціалдемократія касує право вибору праці і часу, але сам розвій продукції“.

Продукція, а не насильство, була жерелом усіх кривд і пригніту в минушній, — так учив Енгельс; та сама продукція витворить нове невільництво в соціалдемократичній суспільности, — запевнює нас офіціальна партійна книга. І для якогож то добра ті люде, котрих ідеалом є казарма, армія праці, дисципліна і субординація, хочуть позбавити людськість свободи, ініціативи і солідарности? Може вони думають здійснити такий комуністичний ідеал, що кождий осібник добровільно піддасться наказам функціонерів державних? Погляньмо, як соціалдемократичні законодавці думають зорганізувати розділ продуктів отак удісциплінованої праці. Той сам Кауцкий в IX розділі тої самої книги пз. „Розділ продуктів у будущій державі“ відповідаючи на закиди противників соціалізму пише:

„Наші противники повинні би доказати, що рівний розділ продуктів є конечним наслідком соціалізму. Всі форми теперішньої плати: плата за години чи за штуки, спеціальні премії за працю по над загальний наділ, різнородні відплати за різні роди праці — всі ті форми сучасної плати, де в чому змодіфіковані, буде можна цілковито приложити і в соціалістичній суспільности“. Перепрашаємо пана філософа „наукового соціалізму“! Систем плати може бути приложений у їх соціалдемократичній державі, так як при-

кладаєть ся в теперішній державі експлуататорській і капіталістичній, але ніколи в суспільності соціалістичній. Автор і его приятелі дурять себе і других твердячи, що їх держава демократична, по воєнному зорганізована, з захованим системою плати має ще якийсь звязок с соціалізмом. Соціалізм по думці перших его апостолів кладе своєю основою право кожної людини до свободи без обмежень, до повного і гармонійного розвою; він противить ся всякому визискуванню чоловіка чоловіком, суспільністю, державою; він противить ся особливо системі плати за роботу. Плата є основою капіталізму. Допускаючи її до своєї держави ви, панове, сфальшували основну думку соціалізму; замість еманципації ви бажаєте завести дисципліну і субордінацію, замість солідарности — порядок і тісноту казарми, замість економічної рівности — привілегії, і через се ви зрадили справу народів, домагання терплячої людськості“.

На сьому ми кінчимо виписки з брошури Черкезова. Ми не знаємо, чи була на неї яка відповідь у соціалдемократичній пресі, та в усякім разі, коли приведені в брошурі цифри і цитати з писань соціалдемократичних не виписані з пальця, а правдиві (сего ми в отсій хвилі не можемо сконтролювати), то нею нанесено соціалдемократизмови тяжкий удар. Такі удари від людей прихильних соціалізму йдуть тепер чим раз частійше, і нам здаєть ся се обов'язком вельми корисним: правдивий соціалізм, ідея будущего братерства людського може тільки виграти на тім, коли люде позбудуть ся ілюзій і хибних доктрин.

Завадів, 20, юня 1897.

Др. Іван Франко.

НАШ АЛЬБОМ.

Не потурай!

Не потурай на те, що шлях ще не пробитий,
Що нетрапи пустими треба йти,
Де тільки виє звір несамовитий, —
Дарма! Прямуй до світлої мети!

Не потурай на те, що ніч глуха все вкриє,
Ударить грім за хмар у тьмі німії,
А вітер лютий з півночі повіє...
Вперед, вперед сміліше, друже мій!

Не потурай ні на що! Навіть смерти
Не бійсь, єі ніхто не оббіжить.
Так краще ж нам у боротьбі померти,
Ніж у багні гниючи мовчки жить.

Не потурай на те, як часом добрі люде
Влещатимуть, щоб не виходив сам,
А ждав, поки завзятих більше буде...
Вперед рушай, бо честь і воля там!

Не потурай! Тоді вас більш і стане,
Як знайдець ся той перший, що за край
Проти всього на світі сам повстане...
Вперед, вперед! Борись, не потурай!

В. Мальований].*

*) В. Мальований, щирый Українець, засланий на Сибір і там померший. Поки що міні пощастило розшукати один із його віршів, бо інші кудись запропастились

Невольницькі пісні.

I.

Хочеш перти проти сили?
Подивись на всі кінці:
Люті муки скрізь терпіли
І пророки і борці.

Віддаючись святій справі,
На вік-віки віддавайсь, —
Не сияти в пишній славі,
А конати сподівайсь!

Та які б пекучі муки
Не судили ся тобі, —
Стяг свободи бери в руки,
Мри за брата в боротьбі!

II.

Сли, моя радосте, в волю!
Сли, голубятко моє!
Я ж заспіваю про долю,
Будуще щастя твоє.

Сміливо йди ти до ціли,
Стій непохитно в борбі!
Хмара ворожої сили
Вкриє дорогу тобі.

Всякого лиха зазнаєш,
Трути гіркої ковтнеш,
В мурах сумних законаєш,
З личка усмішку зженеш.

Не відцурають ся рідні,
Так зацькують друзяки;
Стратив надії послідні,
Спинить ся замах руки.

Поки ж усе те складеть ся,
 Спи, голубятко моє!
 Тяжко в житті доведеть ся,
 Близько вже щастя твоє.

III.

Сміло, браття, доки в силі!
 Вітром човен поганя,
 Жвавож, жваво проти хвилі,
 Кого буря не спиня.

Облягають небо хмари,
 Підняло ся все живе;
 Там у млі встають примари,
 Вихор стогне і реве.

Потемніли видноколи,
 Скрізь таке — хоч в очі стрель!
 Здулись борви наче гори,
 Зруйнували низку скель.

Світ не блимне, як в могилі,
 Страшно прірва клекотить...
 Сміло, браття, проти хвилі,
 Кого хвиля та гнітить!

Павло Граб.

Через неї.

Вже п'ять місяців минуло як Роман Луневич без місця. Часи тяжкі, страшенні. Коли би Роман мав університетський диплом або хоч би екзамен з державної бухгалтерії а при тім добру протекцію, то може знайшов би десь якесь „діурнум“ за 20—30 гульд. місячно. На жаль, він може виказати ся хіба судовими декретами, що засуджували його на

визницю за... „антиуспільні“ агітації на користь поневоле-них та гноблених братів. По над се — нічогісінько

Правда, метою його життя була музика, та вона ошукала його, як майже все на світі. Ошукала, бо не мав чим дорого оплачувати професорів, бо мусів бороти ся за щоденний хліб, часто надаремно, бо не мав засобів, а вибрав ся йти до мети власною силою. Ошукала, бо віддаючи ся штуці, він забув про найважнішу річ, про недостачу широкої, і навіть звичайної середньої освіти, без чого добрим артистом ні як не будеш.

Він хапав ся книжок, учив ся, та користав зглядно мало, бо не було спокою потрібного для науки, бо треба було заробляти на хліб. Не заробив, то й не йів. Па, коли би хоч той заробок було легко знайти! Коли би хоч ремесло яке вміти! Не вмів віякого. Був тільки спосібний і горячо бажав зробити ся артистом.

От і хапав ся він різних занять, перекидав ся з поля на поле, з гильки на гильку як та пташина, а провідною його віркою все була музика. Вона піддержувала і потішала його.

Довго, довго боров ся Роман з бідю, терпів багато, ненастанно, переходив через тисячні прикрі пригоди, зносив насмішки і образливі дотепи знайомих. Вони запитували його не раз:

— Чому не візьмеш ся за якусь реальну роботу? Нужи б не терпів і люде б не сміяли ся. А так що? Кождий тобі скаже, що ти нероба, лінюх, паразит — ще менше, ніж ніщо.

Роман з разу не слухав нічиїх рад, бо вірив у свою силу і в побіду своєї зізди. Та с часом віра його почала слабнути, сили меншали і навіть для звичайної роботи було їх за мало.

Раз мати побачивши сиве волосє на синовій голові скрикнула:

— Романо, бій ся Бога, ти вже старієш ся!

— Та де там! — відповів силкуючись бути холодним. Та заглянувши в зеркало перелякав ся й сам. Ледво 28 літ, а вже сивина на голові! Старість заповідає вже себе! Ні, ні, се неможливе, се мабуть якийсь привид. Він не може так марно згинути, мусить дійти до своєї мети, хоч би мав головою наложити. Значить, до діла, та швидко, бо часу не багато!

Ще раз вірвав ся летіти, та ще раз переконав ся, що не йому летіти, що мета, яку собі поклав — не для него, що дорогий ідеал его мрій не сповнить ся ніколи.

Глянув за себе: минувшина коротка, але якаж страшна! Чи се можливе, щоби він перебув отсе все? Алеж так! Без сумніву перебув і тепер замість відплати за стілько некольних мук бачить, що мусить умирати, вмирати марно, майже підло не осягнувши мети, не закоштувавши щастя, не сплативши довгу рідному краю і суспільности, нікому невідомий, нікому непотрібний.

— Жити! Жити! — кричало щось в его нутрі, та тут же хора думка відповідала: По що жити? Кому ти на що здав ся? І великий, неказаний біль стискав его горло. Роман кидав ся і кричав як безумний, а потім його огортала бездонна розпука і він кидав ся на землю і плакав... плакав... плакав.

Так минуло п'ять місяців. Роман не знайшов ніякого заняття і кінець кінців сім'я вигнала його з дому. Се були бідні люде, у самих не було що їсти, а тут годувати ще 28-літнього неробу — сеж по просту смішно людям сказати. Роман не супротивив ся їм ані одним словом, пішов мовчки, знаючи, що йде в темну безодню, на загибель. Щож, тепер він певний, що ніхто його не пожалує, що нікому його не треба. Тепер ніщо не вяже його до світа. Гірко йому, бо-лить у грудях, та уста механічно повторяють тільки одно слово:

— Байдуже! Байдуже! Байдуже!

Гірке почуте в душі кіпнє і клекоче і замовлює всю его істоту. „Щож воно справді, — думає ся йому, — який же я влочинець чи прокажений чи дикий звір, щоби мене ось так викидати з усякої колії, позбавлявати всего? Хіба я не працював, скільки міг, не бажав чесно жити? Чому ж інші, менше чесні і менше спосібні, подоходили до мети, а він один мусить пропадати? І скажена злість на всіх, близьких і далеких, знайомих і незнайомих, почала обіймати його. Всі вони винні его горю. всі вони без серця, егоїсти, всім їм байдуже, коли хтось обік них гине. Та йому не байдуже! І в его душу прокладаєть ся диявольська охота розбудити їх з їх байдужости, збентежити отсе гниле болото, потрясти їх нервами так щоби не забули до самої смерті. Се буде его пімста і его заповіт. Нехай проклинають его пам'ять, та може в їх душах прокинеть ся чоловік, виросте

співчуте для чужого горя або бодай страх перед чужою рознукою. Хто знає, кілька бідолахам се може вийти на добро!

Він пригадує собі, яким обуренем, яким обридженем пройшли його колись звістки про кроваві діла Равашоля, Ваяна і інших „бомбістів“. Мордувати безневинних людей, на осліп кидати бомби в юрбу народа — сеж безумство, се поворот чоловіка до стану хижого звіря, що мордує без потреби, для самого проливу крові. Та нині він тільки гірко всміхався на те свої давнє обуренє. Аджеж тепер і він ввійшов на стан дикого звіря! Тепер він розуміє французьких „Геростратів“, і готов піти за їх слідом. Раз, одинокий раз в житю він забавить ся! Череполох юрби, стогнання, крики, кров і розшарпані трупи — се буде его забавка. У него є припис на злагодженє бомби. Продасть остатнє а владить сей некольний струмент, вибере відповідну хвилю — о, дуже відповідну! і кине. Тільки буде пам'ятки по нім! Зловлять? О, він сам дасть ся їм у руки, сам голосно до всего признаєть ся! Повісять? Ну, і щож? Великий жаль! А може й сам згине в хвилі своєї забави? От було б гарно!

Тільки до діла! Тратити вже нема чого, бо все, що любив і чим дорожив у житю, страчене для него на завсїгди. Не тільки чужі, але й свої відцурали ся його. Лишив ся сам один як сирота, як заражений, як зачумлений, сам з безграничним терпінєм і болючими споминами. Тепер може навіть повинен умерти. Не лишить нікого, за ким би мав пожалувати, бо й за ним ніхто не заплаче. Не міг умерти славним артистом, нехай же повисне на шубениці зі славою Герострата!

Минуло кілька день. Роман увесь той час „працював“. Продавши все лишнє зі своєї гардероби він наняв маленький покоїк, закупив усе, чого було треба і взяв ся до діла. Йів мало, не спав майже зовсім, поспішав, щоби як найшвидше бути готовим. Змарнів страшенно, щокі позападали, тільки очі блискотіли якимсь зловіщим огнем.

Та ось він готовий. Вечерів. Сьогодні Велика Субота, в ночі по костелах буде відправляти ся Ресурекція, пам'ятка воскресеня Того, що дав себе замучити за правду, за любов до людей. З вікна свого покоїку глядить Роман на вулицю. Ресурекція! Що значить се слово для него? Що припис для него той великий Мученик? Нічогісінько! Світ коли не гірший, то певно не ліпший, як був перед Его Рі-

здвом Брехня, облуда, визиск, надужиття, неволя пишають ся як і колись. Нужда щораз тяжша, число жертв росте, злочини множать ся. Упрівілейовані людойіди обкрадають, обдирають мільйони людей, а обдерті гинуть з голоду, мордують одні одних. Усі ошукують одні одних: брат брата, батько сина, дочка матір, сусід сусіда...

Правдо, де ти?

Роман не знає, до вона. Йому вже й не хочеть ся шукати єї. Він знає тільки одно, що він жертва, що він покривджений отим муравлиськом людей, що зветь ся суспільність. Він чує тільки біль і бажанє пімсти; розуміє, що єго положенє без виходу, що все для него зійшло ся клином, заострило ся на одній конечности: згинуті! Та він згине не сам. Сьогодні в ночі, коли Єзуїтський костел заповнить ся сотками побожних, коли запалають свічки, загудуть дзвони, залунає врочистий спів воскресни, він з посеред юрби вибіжить на казальницю і кине бомбу в оту святочну юрбу — а тоді нехай буде, що буде!

Швидко темніло. Роман обвинувши свій „струмент“ старою газетою вийшов на вулицю. Люде юрбами снували по вулицях, в повітрі чути було запах святочного печива, що ще більше дразнило голодне Романове нутро. Від часу до часу він доторкав ся рукою до кішені, де лежала бомба.

— Кілько тисяч пішло нині на огі печива, на цукри, торти, вина, горілки, нові убори! — думав він. — Аджеж согна, тисячна часть сего капіталу, і я міг би віднайти спокій і силу і крила до легу! Е, та що тим про се думати! Пропало! Пора на Ресуррекцію.

Ніч наставала чудова. Все небо засіяне міріадами зірок, що весело моргають у низ, і все місто заясніло тисячами ламп. Роман глянув у гору: зорі ті самі, що бували давніше, тільки єго зірка, зірка єго щастя давно вже загасла. А оте море світла в низу дразнило його, некло немов іронія.

Натиснувши капелюх на вуха він скорим кроком поспішив до Єзуїтського костела. Нутро костела горіло від світла. Вірних багато, багато, особливо при „божім гробі“, та Ресуррекція ще не починала ся. Прийшлось чекати. Роман трясє ся мов від пропасниці, йому по черзі робить ся то горячо, то зимно. Часом здаєть ся йому, що весь одубів, отже робить якийсь наглий рух то рукою, то ногою, щоби переко-

нати ся, чи вони ще спосібні до руху. Часом щось немов шепче йому до вуха:

— Спам'ятай ся, чоловіче! Чи не жаль тобі отсих людей? І хто дав тобі право позбавлявати їх життя?

Та гірке чує в Романовім нутрі знов кіпить і клекоче і заглушує той шепіт. Ні вже він занадто багато терпів, він у занадто безвихіднім положенню, щоб міг вернути ся. Він зважив ся згинутися і помстити ся і не покине вже сеї думки! Ніщо в світі не зможе вже відвести його від неї!

Та що се? В костелі тихо? А може вже по Ресуррекції? Роман запитав якогось міщанина, що стояв обік него. О, ні! Ресуррекції ще не було і не швидко зачне ся. Ще з годину треба зачекати. Роман вийшов на вулицю, щоб освіжити ся, бо в костелі було душно і його, голодного, невиспаного та змученого починало клонити на сон. Треба пройти ся, і так ще час, ціла година. Не знаючи як і коли він опинив ся у Єзуїтськім саду. В саду було зовсім темно, пахло весною. Він сів на лавочці, щоб перечекаати троха. В голові шуміло. Думок не було ніяких, спогади перестали йому докучати, очевидно тиха пристань уже близько. Тільки мимовільно що хвилі він ханає ся рукою за кішению і налапує струмент. Він усміхаєть ся. Що то буде в отім празничнім Львові за годину! Який там рев і крик і стогін підніметь ся зразу в отім високім шпильастім костелі, потім довкола него, а потім потягнуть ся відси потоки і річки горя, сліз, стогнання та терпіння по всіх вулицях, по сотках камениць, по салонах і сутеренах. Він усміхаєть ся і жмуриць очи, щоби любити ся тими картинами своєї фантазії. З якими то лицами оті люде будуть завтра ділити ся свяченим яйцем! Якими словами будуть бажати собі, „wesolego Alleluja!“ Роман клонить важку голову на поруче лавки і всміхаєть ся. Ледво чути шелестить весна в голих ще гильках каштанів. З далека чути гамір святочного Львова, туркіт фіакрів. Роман усміхаєть ся..

Нараз із поблизької камениці роздали ся акорди фортепяну, а слідом за ними потягли ся довгі, рівні тони скрипки. Роман аж здригнув ся, немов би хтось знайомий, любий, щирий нечутно, тихо підійшов до него і поклав йому руку — не на плече, а просто на серце. Що се? По що? буркнув Роман зриваючи ся з місця, та зараз же знов сів і сумно повісив голову, а вухом ловив тони. Грали звісний полонез Огіньського, першу пєсу, яку колись Роман силкував

ся опанувати. Грали добре, та Романа дразнила ся гра, як не в пору визираюча споминка.

— Прокляте на тебе! — шептав він затискаючи п'ястком і грозячи в той бік, відки йшла музика. — Ти звівчила моє жатє! Ти збудила в душі ідеал, бажавє краси, гармосії, слави і с тим бажанєм кинула мене в світ і привела через пекло і довела до чого? Ось до чого!

І він лапнув рукою кішечю с фатальним струментом. Та про те не переставав слухати. Скрипка промовляє так гарно, так чудово. Фортепян гуде мов хор змішаних голосів. Старий пристрастний полонез хапає Романа за душу. Вона так і пливе по тих мелодійних пасажах, так і тає на тих сентиментальних модуляціях сего чорного твору. А в тямці стає легенда про автора сего полонеза, що скомпонувавши його і відігравши стрілив собі в лоб. Се мусів бути глибоко нещасливий чоловік, що з душі своєї видобув такі тони. Може через те вони так чарують і інших нещасливих!

А тони плывуть і плывуть і плачуть. І Роман почув, що у него по лиці котять ся сльози. На ратуші бовкнув дзвін, вибила година, коли мала починати ся Ресуррекція. Думка мигнула в єго голові: „Пора до костела!“ Та він відтріпнувся від неї рукою мов від докучливої мухи. Тепер думати про бомбу, про кров і рани! Сеж святотатство, се неможливо“. Він тепер переживає щасливу хвилину, чує себе рабом тої, що була метою єго життя, ліком хорої душі сном і мрією, тої, котру він любив над усе, котру запряг ся любити до смерти. Він слухає музики. Ні, вона його не зрадила! Вона завсігди була добра до него, ласкава, гарна, чарівна, завсігди була йому вірна. Що він не здужав опанувати, посісти її, як коханець улюблену дівчину, — хібаж вона сему ввінна? Вона не заслужила собі на те, щоб він тепер зрадив її, зламав свою присягу. Нехай і так, що через неї він утратив усе в житю! Чи один корабель розбиває ся не допливши до мети! Та тепер через неї він не стане злочинцем, не сплямить св. їх рук неповинною кровю. Тільк через неї!

Замоккли чарівні тони, та не прогули марно. Роман довго ще сидів на лавці і плакав.. плакав.. плакав.

Другого дня, коли зішло сонце, весь християнський світ радісно витав Христове Воскресенє. Всі веселили ся, цілували одні одних по братерськи, та ділячи ся свяченим

йцем. Гриміли моздірі, співав народ, співали й пташки бо-
жі, радуючи ся весні.

А ген на полі, далеко за містом, опертий головою о
спор-хнілий вербовий пеньок, лежав конаючи Роман Луне-
вич розшарпаний власною бомбою.

Осип Шпитко.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подав М. Павлик.

І-ий лист М. П. Драгоманова до Юліяна Бачинського.

6/18 Жульа, 94. Софія.

Шановний земльаце,

Получав оце Ваш лист і манускріпт, та не в ви-
годній час, бо мушу збиратись у дорогу, в Париж
і перед виїздом порядковати всякі речі і кінчати
офіціальні записки і т. д. Через те можу навіть пе-
речитати Ваш манускріпт лишень у Франції, на спо-
кої. Тепер лишень з нетерпеливості характеру про-
читав початок манускріпту і пригадав, шчо було в „На-
роді“ і скажу Вам мою думку на скоро. Ваша праця
інтересна, бо зачина з нових боків важні квестії, але
хибує доктриверством певної школи. Ви знаєте, ја не
згоджуєсь з філософією історії і політики виключно
економічною, бо вважаю її за свого роду метафізику,
а життьє людське за завадто складне, шчоб його по-
ясняти лишень одним елементом. Але ја нічого не маю
проти і однобічної доктрини, холи вона веде до до-
сліду нових фактів. На лихо марксісти, або лінше ен-
гельсісти рідко коли досліджують шчо, а просто а-
ргію і чергять історичні і політичні фігури, часто
зовсім фантастичні. Так робите і Ви. Ја не буду спо-
ритись з Вами о виводи, а покажу Вам факти Ваші,
котрі, по м'єму зовсім невірні.

Так германізація в Австрії проводилась дужче при абсолютизмі, ніж при конституції буржуазії. Найзавзятіші германізатори і централісти при конституції — се німці богемські. Угри мають автономію, але промишленність у них зовсім не вища богемської. Основа автономії Угрів — аристократія, а не буржуазія. Ви невірно звете феодализм і абсолютизм середньовічним. Абсолютизм річ нова, — XVI—XVIII ст. і вже до революції підрізував феодализм. А з другого боку і ліберализм по часті син феодализма, і річ середньовічна. Англія, Нідерланди, Швейцарія вдержали середньовічний ліберализм, — не піддались новому абсолютизму, — і похнули зріст повнішого ліберализму.

Еманципація хлопів — лежала в основі всіх руських рухів з XVI ст. В 1848 р. найбільший гнобитель русинів була — польські пани. — Народовці тепер не могли упасти політично, бо перше ніколи не стояли високо, — противно, лишень тепер піднімають ся, хоч і паскудними способами. Нігде не видно середньої господарки у гал. русинів, а лишень дрібну та пролетаріят. Тож мало шансів має вирости капіталізм русинський. — Ніякої різниці економічної між Гал. польською і руською не видно. — Національності старіше всяких буржуазій. В новій Європі вони себе вже почували в XI ст. — В XVI ст. централізованню почина ставати Франція, а Нідерланди не знають ніякої централізації, Англія ж застається адміністративно централізованню, — коли політично централізовалась вона вже в X ст. — Перечисляючи держави промислово буржуазні на стор. 79*), Ви забули забути чи не головніші, — Нідерланди і Венецію, котрі під Вашу теорію не підходять. Культура німецька зовсім не упала в XVII ст. проти середніх віків, як і в середні віки зовсім не стояла вище французької, або нідерландської.

Національність італійанська і в XVII ст. зовсім не упала, як і німецька, — а лишень проти більш централізованої Франції і Іспанії на час Італія

*) Ся цифра, як і далші, вказують сторони рукописі д. Ю. Бачинського. — М. П.

і Германія стали мілітарно слабішими. — В середній віці політична роздрібність Італії і Германії були ще більші, ніж в XVII ст. Розвал Туреччини нічого не має спільного з капіталізмом. Не піддалися Туркам зразу черногорці і маїноти, котрі про буржуазію і капітали не чули. Гайдуки + Австрія почали увільнення Сербії, а клефти + Росія — греків. Руминські бояре завше мали чимало автономії од Турції, а військо російське її вбільшувало до незалежності. Хорватів од сербів ділить не економія, а релігія. — Австрія в XIX ст. не розкладається, а більше централізується. Угорщина завше була особна од інших держав габсбурзьких і підпала під спільну ферулу лишень в 1849—1867 р. Та і то, забезпечивши собі стару автономію в 1867 р., Угорщина мусила прийняти делегації, котрих перше не звала.

Поправте ці явні фактичні помилки, — і тоді погляньте, що стане з Вашою доктриною. А далі я Вам напишу про дальші чертежі Ваші.

Простіть уривочність листу. — Мій адрес в Парижі . . . В Відні буду 2 дні, в Hotel de France, Schottenring.

Ваш

М. Драгоманов.

Продовжаю свої замітки.

стр. 88. При еманіпації крест'ян в Росії зовсім не хотіли виробити пролетаріат, — противно! Він став вироблятися по б. ч. дякуючи лихій системі фінансовій абсолютної держави. Ліберальна партія завше змагалася його спинити. Та партія в Р. зовсім не буржуазно-капіталістична. Її основа — середнє сільське панство (земці) і університетські „ріжничники“. Правдиві капіталісти в місцях (городах — М. П.) і „глитажі“ (вдр. кулаки) в селах — за царя і поліцію, — (91)

Альзас більше, ніж Константинополь корінь тепер. мілітаризму в Європі. 92.

Германія (капіталістична) не може не вважати Австрію своїм авангардом на Бал. Півостр. (93).

В Ваших поділах Росії на 3 часті зовсім зчезли Литва, Біло Русь, Остзеїські країни. Сама Велико-

сія економічно ділиться по кр. мірі на 4 часті: фабрична (центр), лісова (північ)[,] мінеральна (Урал) і хліборобська (південь), — з котрих остаточної інтереси зходяться з восточно українськими. (94)

Теза про тожсамість продукції всіх Ваших 3 частин Росії мусить бути перевірена статистикою, а надто взглядно України. (94).

Чому Ви звете українську частину Харківською? Національні традиції польські (сепаратистичні) не згоджуються з фабричними інтересами. Не можна сказати, щоб тепер буржуазія польська не хотіла одриватись од Росії. (96—99).

101. Ви забули Черниг. губ. „Малоросію“ з Кієск., Полт. і Харьк. губ. видумали німецькі атласи Не Одесса порт Великої Росії, а Петерб. і Рига; — а Лібава спільний порт часті Велик. і Укр.

Довгий уступ од 103 до 161 стор. — Іосі то-рісі енгельсизму, котрі, будучи спорні по суті, безмірно вдовжують статтю. — Посередині фактичні невірності: нпр. яка се революція в Англії в 1694 р.? До того революції англ. XVII ст. були ділом не стільки буржуазії, скільки джентрі, і були, як сказав Маколей, консервативні (за середньовіччі парлам. порядки против нового абсолютизму). Рух до всебританської федерації тепер переважає сепаратизм англ. колоній.

Остатні Ваші уваги після широко-абстрактних зарисів соціально-демократичних, уривчаті і часто неясні. Напр. думки про регуляцію гал. еміграції не в'яжуться з соц. демокр. програмою і перспективою. Не сказано, що буде робити політично самостояча Україна? Боронити себе од Польщі і Великої Росії цілком? Як се зв'яжеться з процесом інтернаціоналізації? Куди дінеся сподівана гал. р. буржуазія, коли політ. роль в Галичині спосібні відіграти лишень гал. радикали, — то б то, інтеллігентний пролетаріат і, по Вашому, одстале, середньовічне мужицтво?

(Кінця листу нема!)

В листі д. Ю. Бачинського (Иглава, 22/XI і Пешт 4/XII 1894) стоять між инчими такі слова: „Я знаю, що еміграція є явищем злим, — бо відбирає краєви

на енергічнійші одиниці". С сего виходило би, що таке писав д. Б—му Др—ов. Далі, д. Ю. Б—ий наводить ось які слова Др—ова із пропавшого кінця листу: він, д. Б—ий не вбачає, що „Маніфест комуністичний обертає ся в застарілу схоластику, подібно своєму оригіналу — брошурі абб. Сея про Третий Стан, і що в практиці самі німецькі і французські комуністи ідуть проти неї“. (Курсиви дані мною, для підчеркнення слів Др—ова. — М. П.) Зараз після сего д. Б—ий каже: „Ви раді би бачити спільне і згідне діланє цілої суспільности без „всяких *діктатур* партійних і класових“. І далі: „Кінчите лист словами: „мені просто здає ся, що славянські соціялісти носять стару моду лишень тому, що вона коштує всего 50 сант. і увільняє від праці — думати своєю головою“. Д. Ю. Б—ий, вказуючи на перший і остатний цитат, пише мені, що по за те він нічого не пригадує собі с кінця пропавшого листу Др—ова, і єму бачить ся, що більше нічого важного там і не було. Була записана, — на кілька д. Б—ий пригадує собі, — майже ціла сторона картки (малого листового формату) і кінчив ся лист „звичайними формулками і поданєм адреси“.

М. П.

2-ий лист М. П. Драгоманова до Юліана Бачинського.

28 July, 94. Schottenring, H. de France. Wien.

Високоповажній Добродію,

Карточку Вашу получив сеґед сборів у дорогу, то ї одновідају Вам лишень з першого етапу. Тим часом Ви, певно, успокоїлись, — бо получили мій лист. Я не вложив його вкупі з Вашим манускриптом, — бо послав остатній не посилкою, а під бандероєм (чи ж в Австрії сего не ма?) Посилки — річ морочна, а надто в наших диких сторонах, та ї дорогша, — то ж

Weltpostverein і завів бандерольні пакети для манускриптів, як і для печатного.

А не вклав ја листу свого, бо се заборонено правилами поштовими. — Таким способом всі Ваші конъектури і ображіння падають. — Лих(о) моє буде лишень, коли мій лист згубився, — бо приїдеша усе почати з нову. А ја Вам написав свої уваги по пунктам, або лише по сторонам.

Не мају маже ніяких звісток про Ваш зїзд. Лишень П(авли)к писав, шчо ред. Нар. з торішніми сепсесіоністами не виробилась. Ја і торік не міг зрозуміти принципальної основи незгоди, а тепер ще менше. Як би там не було, — а на 1895 р. Народ мусить упасти. Ја втомлений, П—к теж. А замінити П—ка ја не бачу, хто б міг.

П—к маје свої хоби і як редактор (дуже послабля неплательникам, дуже часто пише примітки редакції за надто формальні, — або лише писав і т. д. але јему треба подякувати за те, шчо Народ не заліз ні в одно з болот, котрі траплялись по дорозі за останні 4 роки, в котрі влизали найбільше віденці: ні в соц. дем., на польській запарі, котра повела б наших льудеј лишень на службу полякам, а зовсім не соціалізму і нашому народу, — ні в дружбу з Добрянським, ні в депеші до народовців з поводу рескрипта нам(істника) проти пошів, ні в романчуківську угоду. До того П—ка на Україні знають і довіряють јему...

З рештоју ја думају, шчо упадок Нар. і Хлібор. може вијти навіть на користь справі, — пробудивши „сором“ — в „нашій партії“, — в котрій, по правді сказавши, дуже мало праці, почуття обовязків, самими на себе принятих, а дуже багато дрібної гризотні і особистих претензій. — Якось то буде. Ја сьогодні ввечері, або завтра виїзджају з відсі, — в Париж: То коли ласка Ваша, пишть туди.

Ваш прихильник

М. Драгоманов.

3-й лист М. П. Драгоманова до Юліана Бачинського.

Прошав.

Д. Ю. Бачинський пише мені про той лист таке: „Драгоманов нарікає, що ледви зміг переглянути мій лист — що єго й так вже страшне змучило — задля дрібноти письма і довготи листу. Впрочім він і так уже страшне слабий. На мій лист відповідати не має як. Лише що до уваги моєї на його „Хартії вільности“ — то він не брав слово патіо в значіню теперішнім (се мені так здаєсь, що він так написав — цілий сей лист писаний [був] в так неможливо до прочитання спосіб — що я по яким п'ятім або й десятім слові догадувався о чім і що такого писав Драгом. Поодинокі букви були дрібні, як звичайно, та при тім ще незвичайно покручені та не рівно укладані — здаєсь, що Драг був уже тоді сильно ослаб, і відай трясався йому дуже рука). Дальше жалув дуже Драгом, що партія радикальна поділилась на „молодих“ і „старших“. Коли вже аж так себе люди прозвали — то що до згоди — ниши пропало. В кінці пращає ся Драгом. Бачить смерть за плечима — в грудях хвилями дусить його так страшно, що він тратить віддих, а нарешті й притомність. Треба збиратись в дорогу. Сей кінцевий уступ овіяний великим смутком — і зробив був на мене по прочитаню, як собі нагадую, незвичайно прикре вражінє. З него добувався жаль за світом, змішаний з якоюсь терпкою резигнацією. Драгом в пару місяців умер...“

Доповненє до „України Irredent-u“.

(Із відповіді д. Ю. Бачинського на критику пок. Драгоманова*).

Иглава 22/XI 1894.

Уваг Др—ова д. Ю. Б—ий не може назвати слущними, через те стоїть на своїм і мотивує се так:

*) Мушу звинити ся за довгі виписки з отсего листу д. Ю. Бачинського. Та остатній тільки під сею умовою зго-

Основою теперішньої автономії Угорщини не є шляхта, а буржуазія. Угорська автономія вийшла з революції 1848 р., репрезентантом котрої був буржуа Кошут. Тепер її репрезентанти єго наслідники — ліберали. Підвалина економічного і політичного життя є палата послів, з котрої виходить і правительство, а не палата панів. Тільки невеличка частина шляхти угорської, більше поступова думками, пристала до лібералів, — як воно було і в французькій революції. «Є се прецінь річ знана і всюди вона появляє ся: в хвилі суспільного перевороту якась частина пануючої класи, що здужає поняти духа часу, переходить в ряди нової класи, котра добиває ся в силу свого економічного і суспільного значіння перворядного становища і в політичнім життю суспільности. Та частина шляхти, хоч з походження свого належить ще до старої класи, призначеної житєм історичним на вимертє, — по думкам однак своїм, належить вже до класи нової, і яко такі належать уже і до нової доби історичної. Бєли схочемо оцінювати їх діяльність, то мусимо уважати їх яко людей нової уже доби, ту їх місце. Буває й так, що та частина шляхти стає ся мостом, через котрий переходить керма життя політичного з класи до тепер пануючої до класи, від тепер призначеної житєм історичним до панованя. Се пр. було і в Угорщині, але се не повинно нікого милати в оцінці істоти річі».

Теперішня автономія Угорщини краща від тої, що була перед революцією, і то зласне дякуючи остатній, наслідки котрої настали 1869 р., коли „Угорщина зістала осібною державою, дістала осібний парламент, осібне правительство, власне законодавство, власну адміністрацію державну, власну оборону краю“. Впрочім і теперішня автономія Угорщини не вповні вдоволяє Угрів, і може дійти до повної самостійности Угорщини.

див ся на публікацію своєї переписки з пок. Др—вим. Воно й справедливе домаганє — дати й відповідь д. Б—ого на критику Др—ва; дословні цитати з тої відповіді показують ясно й хибі писаня д. Б—ого, і в змісті, і в формі. Така й уся єго „Україна Irredenta“. — Цитати з листу д. Б—ого напечатані тут із відпису, зладженого для мене ним самим, — за що я єму щиро дякую, бо оригінал листу написаний так, що й мої очі не могли єго взяти. — М. П.

Теперішня Австрія не централізує ся, а власне децентралізує ся, доказ — відділене Угорщини. „А нинішній рух в Чехах і у полудневих Славян, суть же нічим іншим як лише дальшим тягом одного і того самого процесу“. Протів тих децентралізаційних рухів, німецькі ліберали чим раз більше натискають на централізацію, при чому ваяуть ся зо шляхтою, бо обоє однако загрожені. Се впрочім оста ні хвилі централізму.

Що і при автономії Угрів їх промисл не вищий чеського, — „се нічо дивного, звижиши, що колискою промислу австрійского суть (попри нисну Австрію). Чехи, край, висунений найбільше на Захід, отже край, що скорше мусів підпасти капіталізови європейскому і скорше мусів розвинути у себе новочасний промисл, як Угорщ. — край висунений найдальше на Вехід.. Що до промислу Чех, спеціяльно, то промисл ту був зразу в руках німецьких, німецької буржуазії. Але розвиваючи ся (більше в західній части) захоплював с ко- нечностію і східну часть і безнастанно впливав і на людність ческу, викликував посеред неї відповідні перевороти суспільні, а втягнувши в себе людність ческу, витворив серед неї і буржуазію ческу, котра остаточно і счехізовала німецьку буржуазію в східній Чехії (чи радше навернула назад на доно ческу звімчену буржуазію ческу) — замешканій м а с о в о чеською людністю, счехізовала німецький промисл в східній Чехії, позискавши прѣдставителів—Німців, назад до себе. Тому то, думаю, так високо і скоро розвинув ся між чеською суспільністю новочасний промисл. Є то той економічно- національний промисл, якого я сподію ся і у нас, в Галичині“.

Слушна увага Др—ва, що германізація в Австрії провадила ся дужче при абсолютизмі, як при буржуазійній конституції. С того, що написав він, д. Б—ий у рукописі, виходило би, що „гнет національний народностей славянських в школах, урядах і товарискім житю... розпочався доперва з добою конституційною, а се є не правда. Я й справлю се місце“.

Національності не старші всякої буржуазії В новій Європі ХІ ст. було сильне тільки почутє одноплеменности. „Національна єдність є, такби ска-

зати ширшою від давньої племінної, бо містять в собі уже кілька племен. Давні зорожі і чужі собі племена чи частани племен, зливають ся с часом в одно суспільне тіло і при даних услівях творять націю і мову національну — мішанину давніх язиків (чи діалектів) племінних, — як тако..., з другої сторони, і самі племена ділять ся і с часом з одного такого племені витворює ся кілька ворожих собі націй. Томуж, уважаю, не можна говорити о національностях французькій, англійській, німецькій, іспанській і т. д. в X. чи XI., чи й XII вв., знаючи, що тих часах були лише племена: романське, кельтицке, славянське, германське) з його ріжними поділами на норман, готів, фризів, ангільосасів, с когріх доперва пізнійше, пісьля певній, в ріжнім відношеню процентівім, мішанині одних з другими, витворили ся нації — французка, англійська, іспанська, німецька і т. д. Неслушно Др—ов уживає в статі „Старі хартії Вільності“ (в „Житю і Слові“) назви ради національні (в давній Англії) Їїх треба звати радше королівськими. В документах нема нігде слова *patio*, а є *populatio*, *populus* — населене. В XI ст. нації прочували тільки поодинокі геніяльні люде, самі ж нації виробили ся пізніше, серед міщан, від котрих те почуте пішло і в гору — межи шляхту й дінастії, — і в долину — межи мужиків і пролетарів.

Нідерлянди не могли централізувати ся, бо перше добивали ся незалежности, а потім їм не позволи а централізувати ся Франція і Швеція; нарешті, вестфальським миром запоручено роздроблене Німеччини, і германським Нідерландам не було що централізувати. Вони самі були собі центром і сильним, дякуючи своему географ. положеню. Венецію д. Б—ий пропустив, бо їй місце в порі партикуляризму міст, а не втворюваня новочасних національних держав, про що толкує статя д. Б—ого. Тепер нема венецької національної держави, а є італійська, до котрої належить і Венеція.

Про XVII ст. сказано в статі Б—ого, що тоді німецька й італійська культура була застояла ся, аж у XVIII ст. німецька культура була впала протів французької. „Кажете, що еманципація політична народностей балканських, не була ділом буржуазії бал-

каньської а посторонних держав — Росії і Австрії, з одної сторони, а гайдуків, кляфтів і т. і. котрі про буржуазію і капітали нічого не чули — з другої. Не перечу, що Росія і Австрія відіграли ту велику роль, але если вони приложили ту свою руку, то приложили до чогось, до руху, котрий уже сам там, без них був зробив ся і вони й не могли той рух не підпомагати, бо був в їх інтересі. А який там характер мав той рух, се видно с того, яка кляса с хвилею еманципації політичної виступила там яко Staatsregierende і який характер прибрала там внутрішня політика... Між іншим пр. висуває (буржуазія) колишню автономію, — хоч вона з новою нічо не має спільного, хіба що до зверхньої форми, та й та також досить уже змінена, — зміст однак самий, цілком уже інший — інша кляса стає основою держави, інші інтереси руководять політикою, інші ідеали присьвічують суспільности, коротко, суть то автономії двох різних епох: новочасної і феодальної, отже і різні по своєму змістови, характері, а дуже часто і по територіяльній розтягlosti..... Се все що я ту говорю, не відносить ся спеціально до одних лише народностей балканських, але і до угорської, чеської, польської і т. д., в загалі до усіх європейських націй, — і є се загальний рис. Можуть бути декуди певні вихилена, збоченя, не всюди вони мусять іти такою простою дорогою, всеж однак напрям, тенденція розвою суспільно-політичного та сама“.

Про Хорватів і Сербів д. Б. й згадав більше для показу, що „спільність язика у двох народів не означає еще і їх національної єдности“. Доказ на те — й Сп. Держави П. Америки, що не признають себе Англічанами, хоть і говорять по англійськи. Може й справді між Сербами й Хорватами найбільшу роль грає релігія. Д. Б.—ий готов ту свою увагу пропустити чи перемінити.

„На моє тверженє, — каже далі д. Б.—ий, — що Русини в 48 р. тому не могли взяти участи в революції буржуазийній, бо складались ще тоді с самих лише пошів і хлопів, а не було ще рускої буржуазії (через те також і пізнійше, коли почали витворюватись буржуазийні народовці а з ними і живійший троха, ліберальнійший рух, — рух той мусів унасти, бо сам

народовці були ще за надто слабі, щоби могли його самі перевести і добитись ним того чого хотіли, і му- сіли оперти ся еще на хлопах). — Ви відповідаєте ко- ротко: „еманципація хлопів, лежала в основі всіх рус- ких рухів в XVI в.“ Така увага, уважаю, цілком не на місци. Щож с того, що хлопи бороли ся о свою еман- ципацію в XVI в.? Було колись, та минуло. Впрочім не тільки одні рускі хлопи були такі „ліберальні“, були ними також інші, пр. німецькі. Та щож с того? Чиж тому, що колись хлопи були такими, чиж тому виходить с того, що й тепер вони такими мусять бу- ти? Чиж мусять вони і тепер становити основу всяких ліберальніших рухів, не говорячи вже, поступових ре- волюцій? Колись також і вони були „лібералами“ а на- віть і революціонерами. Чиж виходить с того, що вони також і тепер такими мусять бути? Ми бачимо цілком що іншого. В сім віці хлопи репрезентували як-раз елемент контрреволюційний, і то помимо того, що ті революційні рухи проти котрих вони виступали а в найліпшій разі держались на боці, як-раз заявляли ся за еманципацією хлопів! Впрочім, і тепер ще абсолю- тизм російський держить ся так довго і благоден- ствує завдяки — хлопам. Що щось було колись рево- люційне, не виходить ще с того, щоб воно і тепер таким мало бути. Колись довговікова свобода, могла ціл- ком природно, витворити с хлопів елемент революцій- ний, — але й цілком природно, що довговікова неволя могла витворити з них і елемент підданчий, контррево- люційний.

„В оборону політики рускої 48 р., котру я нази- ваю реакційною і негідною, Ви кажете, що в 48 р. найбільший гнобитель русинів, були польські пани“. Я се признаю. Але і Ви признаєте мені, що ті поль- скі пани зорганізували ся були тоді в „Stowarzyszenie Ziemiańskie“, котрого члени разом з представителями Русинів, членами „Народної рускої Ради“, засідали в Beirath і Стадіона і становили комітет контрреволю- ційний проти революції буржуазії польської, котра за- жадала знесеня того, що найбільше гнобило русинів — панщини; признаєте, що ті пани (я відріжняю від них дрібних дідичів, що лучили ся тоді з буржуазією мійською і разом з нею становили одну силу револю-

ційну — подібно, як се діяло ся і тепер ще діє ся в Росії, где та класа становить головну підпору лібералізму), признаєте, що ті пани як-раз не хотіли згодити ся на жадане революційної буржуазії польської — знести панщину, через що дали ся випередити правительству австрійському, котре бачучи, що, остаточно панщина буде мусіла таки бути знесеною, поспішило ся і само знесло її (як се деморалізуючо впливає на політичне вихованє цілої суспільности галицької а в першій лінії маси хлопів, се ясно; ся деморалізація ще тепер дає ся на кождім кроці чути.) Отже й признаєте в кінці, що коли помимо того, що буржуазія зажадала знесеня панщини, через що вона є тим головним мотором, що остаточно її знесено, значить того, що найбільше гнобило русинів, а коли помимо того ті русини, котрих найбільшими гнобителями були польські пани, разом с тими панями виступали проги тої буржуазії, то боронити тих русинів є цілком неслухним і не потрібним. Буржуазія польська перша опімнула ся за хлопами, отже й за широкою масою русинів, і єї то в першій лінії заслуга, що панщину знесено, що знесено ті найтяжші окови хлопів.

„Кажете, що „народовці тепер не могли упасти політично, бо перше ніколи не стояли високо, — противаю, лишень тепер піднімають ся, хоч і паскудними способами“. Я також то само кажу. Виразно говорю, що народовці стали ся тепер „пануючою партією між Русинами“. Єсли ж однак споминаю о їх упадку політичним, то не в тім значіню, будь то би вони стратили уже всяке значінє і силу між Русинами. Противно, виразно зазначую, що як-раз тепер висунули ся вони на верховодяче становище між Русинами, — тільки завдячують вони се не тим своїм колишнім ідеалам буржуазійним, своему демократизмови і лібералізови, що так від разу виріжнив їх колись то від консервативних москалофілів, а лише як-раз тому, що жертвували всі ті свої колишні ідеали і пішли в услуги консервативному клерикалізови. От в тім то значіню написав я (і як мені здає ся, цілком виразно), що народовці упали, упали — яко колишні представителі буржуазійних (ліберальних, демократичних, поступових) ідеалів, ідеалів — котрі ім по їх суспільному положеню най-

більше відповідали. Сей їх лібералізм, розуміє ся, був досить ще неясний, невироблений, як і в загалі їх класова свідомість була ще дуже слаба. Але все таки, вся їх діяльність мала на собі сильне пятно буржуазійне і вони хоч несвідомо, не роауміючи і не пізнаючи еще себе, усе в тім дусі ділали. Се кожний, хто лише схоче блище приглянути ся тій першій їх публичній діяльності, може легко доглянути“.

В Галичині витворює ся й середня господарка, — сільських богатирів, найвиразніше на Поділю. Там майже в кождім селі є по кілька й кільканацять господарств по 40, 50, 80, 100 й більше моргів. Ті сільські богатирі випизають чим раз більше жидів; а землі їх походять від дрібних хлопів. Ті середні сільські господарства розвивають ся помалу через недостачу міського промислу. „Біднійші мужики не мають блиско коло себе якихсь інших способів житя, то ж сильно ще держать ся свого кусника землі. Але і ту до певної лише границі. Мужик остаточно таки мусить кинути землю. — хотяй би в примусовий спосіб“. Остатне стане ся тоді, коли в Галичині пічне розвивати ся великий промисл. Тоді середня сільська господарка в Галичині буде витворювати ся чим раз більше. Сего бажає і до сего змагає і вся галицька інтелігенція і навіть економічні теоретики (проф. Пілат) — вважаючи се конечною умовою розвитку рільної господарки і сільського промислу.

„Так отже, витворюванє ся середної класи сільської в Галичині на будуче, можна сподівати ся, буде мати еще більше услівій як тепер. — Але які се буде мати наслідки для Русинів? Розвій середної господарки сільської між рускими мужиками з одної сторони, а розвій промислу мійського а з ним спекуляція грошева, з другої, — мусить витворити остаточно руску буржуазію (вже тепер що раз більше накликають газети рускі русинів, щоби віддавали ся більше інтересам промисловим і торговельним, а не як до тепер виключно фахови урядничому; щоби замість посилати дітей своїх до гімназій класичних, посилати їх до шкіл промислових і до гімназій реальних і т. д.) Що з сего вийде? От власне те, що я в своїй праці говорю, а що Ви — не признаючи того факту, що між рускими

мужиками витворює ся середна класа — заперечуєте. До тих національно-політичних змагань буржуазії рускої — котра в наслідок витворюваня ся середної класи між мужиками рускими, і в наслідок розвою великого промислу мійського в Галичині мусить витворити ся, — отже до тих національно-політичних змагань буржуазії рускої, про котрі я дальше в праці своїй пишу, прилучить ся еще і суперечність економічна між польскою а рускою буржуазією. Ви пишете: „ніякої різниці економічної між Галич. польскою а рускою не видно“. Я не кажу нігде, що видно. Виразно пишу, що доперва будуть витворювати ся. Щож до теперішности, то зазначую лише суперечність між Галичиною цілою, а розвиненими висше під виглядом економічним західними краями коровними Австрії. Але що не задовго проявить ся та суперечність між польскою а рускою Галичиною, на се вказує хоч би винішна політика економічна більшости соймової — Поляків, котрі на кождім кроці протегують західну Галичину (що впрочім не диво, бо все ту іде в певні польські руки, коли тим часом в східній Галичині — на двоє баба ворожила), на се вказує також хотяйби й сегорічна вистава львівська, где виразно визначає ся західна Галичина від східної, где усе майже чим може похвалити ся Галичина і що має якусь реальну вартість, походить — з західної Галичини“.

З увагами Др—ва про російські партії д. Б—ий не думає спорити, бо признає, що тут може мати хибні погляди. Та ему ходило не про партії спеціально, а про те, чи буде в Россії конституція, і не про те, котра с тих політичних партій виборе єї, а про те, чи котра єї виборе; а врешті про те „як запрезентує ся вона (Россія) в будучиности, яко Россія конституційна“. „Що до поділу політичного Россії на три що найменше частей, відповідно трем відрубним територіям економічним (і національним), то сей поділ утворив ся в голові моїй на підставі часописей і журналів російських (польських і великоруских), які я мав у Львові... варшавські — *Przegląd tygodniowy*, *Głos i Prawda*, а великоруских — „Русская мысль“ і „Сѣверный Вѣстникъ“. Особливо користав я с польських, в котрих суть дуже цінні кореспонденції з рі-

жних сторін Росії“... „Назви територій — варшавська для Польщі, московська для Великоруси, а харківська для України, взяв я з статі Марусина: „Фабрично-заводській трудъ въ Россіи“ („Сѣверн. вѣстникъ“, 1891. Октябрь и Ноябрь).

„Питаєтеся „що буде робити політично-самостійна Україна? Чи буде боронити себе від Польщі і Великорусі цюм і як в'яжеся се з принципом інтернаціоналізації?“ Отже, що до першого, то буде робити то, що робить кожда держава самостійна. Як для економічних і культурних її потреб потрібно буде відграничити ся йїй від Польщі і Великорусі цюм, то відграничить ся (що до мене, то думаю, що так зробить), а не буде се потрібним, і зможе вона в який інший спосіб оборонювати свї інтереси, то не буде відграничувати ся цюм. Головнє що зискає тоді Україна, то се, що політика економічна буде стосувати ся виключно до її інтересів, котрих буде могла поперти своєю армією, а не як тепер, скоро політика економічна Росії має на оці різні краї о різних інтересах, мусить іти вона не раз в жертву, яко слабша, тим другим краєм. Також і під зглядом чисто культурним, буде могла тоді Україна о много скорше і сильнїйше розвивати ся як тепер, без тих різних перепон які йїй раз враз ставить ся чужим правительством, котре будь що будь все таки підозріває Україну, недовіряє їй і дуже обережно підпомагає їй (в случаях, где вже мусить з загально-державних інтересів підпомогти). Коротко: буде мати око звернене усе на себе і ціль їй буде лежати у неї, а ціла діяльність їй, не буде паралізована сусідами, котрим вона тепер піддана. Україна буде мати тоді свої фінанси, свою армію, свою торговлю і свій промисл, усе в своїх руках, і політику заграничну і політику внутрішню, — буде панею в своїм домі, буде розпоряджати ся в нїм так, як се буде уважати за найліпше, не оглядаючись на других і не спинювана в тій роботі чужими. — Щож до сего, як погодити відграничуванє цюм від Польщі і Великорусі с принципом інтернаціоналізації, то я ту цілком не виджу нічого суперечного с тим, як я представив сей процес інтернаціоналізації. По перше, виразно кажу, що сей процес доперва відбуває ся і відбуває ся в найбільше економічно розвинених націях, друге,

що є рівномірний з вирівнюванем економічним поодиноких націй, націй, котрі через те переходять уже фазу політичного відграничування ся, по третє, если захоплює він і менче розвинені економічно краї, то захоплює лише с тих сторін, с котрих се вже можливо, а не відносить ся до інтересів чисто економічних отже і політичних, бо під тим взглядом інтереси ті вимагають ще „самостійности“. І если ті краї добивають ся самостійности економічної і політичної, то не тому, щоби відірвати ся від решти світа культурного, а лише, дивлячись на цілий сей процес с становища так би сказати філософічного, добивають ся самостійности на то, щоби немов розвинути ся ліпше, набрати більше сили і відповідно приготоватись до того стану культурного, до якого змагає ся нині люцкість і щоби заняти в свій час приналежне і гідне їм місце також в тій будучій всесвітній родині люцкій. Впрочім відграничуване ся цлом, не тріває віки, і Україна, навіть інтернаціоналізуючись уже, може на безпечно на який оден десяток літ окрити цлом слабі, нерозвинені частини свого організму і охоронювати їх перед надто ще острою для них „атмосферою“ внішною, котрої вони до якогось часу не окриті, не витримали би, ви-ставлені на єї впливи лише змарніли би. І тому цілком не буду собі перечити, если скажу, що Україна з одної сторони буде інтернаціоналізувати ся, хоч з другої сторони окладати ся буде, где се було потрібно, на якийсь короткий час цлами. Цло, то лише хвилева варада, средство до ціли — а не ціль“.

Характер англійської джентрі XVII ст. буржуазійний: до сільської класи пристали купці, міські урядники, багаті ремісники, нові власителі дібр, — а вкупі з ними „gentelman“ і „фермер“, промисловці й спекулянти, „lady“, що самі продають масло на сусіднім торзі й т. п. (E. Bouthmy: Rozwój ustroju i stosunków politycznych Anglii. Z francuz. przełoż. I. L. Popławski. Warszawa, 1893, ст. 88—89).

Револуція в Англії 1694 — помилка зам. 1649.

Пешт 4/XII 1894.

При галицькій еміграції соц. дем. програма і її перспектива ні при чім. Еміграція росте і її не здержить ніщо. Регуляція її — в тім, аби її вирвати з рук несовістних агентів. Поки в краю нема способів до життя — вона конечна. Зрештою, еміграція грала важну роль в культ. розвитку людей (П. Америка, Австралія). Соц. дем. рух на еміграції не стратив. Емігранти були би в старім краю змарнували ся. „В новім зате краю емігранти ті посунули справу робітницю о крок наперед і рознесли ідеали соц. дем. по цілім світі“.

Про соц. демократію д. Б—ий написав тому, що руська суспільність не має поняття про її ідеали, а тим часом починає симпатизувати з нею, бо вона найенергічніше домагає ся загального голосовання. Зрештою д. Б—ий хотів указати на потребу руськ. укр. соц. демократії. Д. Б—ий не думає полемізувати з Др—вим, чи соціально-демократична теорія є спорна, бо мусів би знати, що в ній, по думці Др—ва, спорне. Та хотьби й так, що спорна, то се ще не значить, що вона фалшива. „Коли ж так, то повна рація писати о ній, тим більше — що вона стала ся основою такого сильного руху політичного, що встрясає собою „цивілізовану“ суспільність і змушує її при кожній справі суспільно політичній оглядатись на ню і хоч не радо, стосуватись до його жадань і братись за реформу нинішніх суспільно-економічних відносин“. Се є безспорне і через те тут ачей і правди більше, ніж в усіх инчих соціалістичних кружках, що банкрутують у користь соц. демократії.

Що до „комуністичного маніфесту“, то він серед робітників відіграв таку ж важну роль, як брошура Сея серед буржуазії. Велика заслуга його в тім, що він пробудив і вдержує в робітників почуте класової окремішності, „котре не дає їм зловити ся на гарні слова о „гармонії суспільній“ і „згідності інтересів“ усіх клас“. Усунення диктатур партійних і класових бажає і соц. демократія і д. Б—ий. Але вони мусять бути, поки є класи і партії. Поки існують дві головні класи — маючих і не маючих, поти конечна їх боротьба і окремішність робітницької класи. „Всі нині-

шні реформи які переводять ся в користь робітників, суть наслідком ужитя того средства. Колись, як клясе не буде, голосити клясову борбу і т. п. буде смішне і глупе, так, як би се було смішним і глупим голосити нині фразу Сея. А прецінь же той оклик боєвий Сея, в своїм часі, незвичайно поміг буржуазії в її борбі еманципаційній і хоч нині — где буржуазія стала ся пануючою а шляхта *de facto* зляла ся з буржуазією і збуржуазніла — не має вже рації, протиставлене його шляхті було би глупим, — в своїм часі однак, було се і практичне і оправдане і політично мудрим⁴. Про те, аби нім. і франц. робітники в практиці виступали протів теоретичної частини „ком. маніфесту“ д. Б—ий нічого не знає.

За теорії Маркса й Енгельса д. Б—ий стоїть не тому, що вони єму дешево дістали ся, а тому, що „суть вони для мене більше переконуючі як всякі другі, і при помочи їх, в їх освітленю далеко яркіше представляють ся мені всякі квестії і далеко більше суть мені зрозумілими, як в освітленю других“⁴. Д. Б—ий від самого початку мав писаня Др—ва (як і Франка) під рукою, а про те „ніколи не був я вповні прихильником Ваших думок; і коли почав приглядати ся теоріям Маркса, далеко скорше і сильніше припав до них, як до Ваших“⁴. Далі д. Б—ий полемізує з Др—вим, немов би той признавав особний „славянський“ соціалізм, — очевидно, даремне, бо ніколи Др—ов не думав чогось подібного^{*)}.

*) Ось слова до Б—ого про слав. соціалізм: „Після моєї думки, капіталізм веде за собою в відносинах суспільних і політичних усюди однакові наслідки, а если суть які різниці між капіталізмом в краях славянських а неславянських, то лише *quantitativ-ni* а не *qualitativ-ni*, і если можуть бути які різниці в руху соціалістичнім, то також лише *quantitativ-ni*, що до розміру і темпа, а не *qualitativ-ni*, що до самої суті його. Різниці ті викликані суть лише різницею в степені розвою капіталізму в поодиноких краях славянських. — Впрочім, такий спеціальний „славянський“ соціалізм дуже нагадує собою колишній „німецький“ соціалізм с половини нинішнього віку. Треба признати, що тодішні відносини в Німеччині дуже подобали на нинішні відносини в деяких краях славянських. Але треба при-

Нарешті д. Б—ий викладає Др—ву ціль своєї „України Irredent-и“. „Росходило ся мені, — пише д. Б—ий, — передовсім, подати вже раз Русинам-Українцям якийсь загальний огляд нинішних суспільно-політичних відносин України (австр. і російск.) і подати їм в головнім зарисі якийсь погляд на її будучність. Тепер, при таких розстрою політичнім серед галицьких Русинів, уважав я, що такий огляд konieczний і потрібний. С кожним днем що раз більше обіймає галицьку Русь якась апатія і індеферентизм до усього що руске і — безвиглядність на будуче. Як се руйнуюче і деморалізуюче, се ясне. Як випало представлене сеї квестії — се річ критики. Я принаймій подав предмет до критикі і то предмет дуже важний для Русинів, бо — квестія їх будучности. Припускаю, що праця моя може і не витримає критики, — я буду дуже вдоволений, если в наслідок дискусії, яка повинна по причині її виказати ся — причинить ся вона до вяснення справи рускої і побудить вже раз Русинів до серйознішого думання о собі. — По при ту головну квестію, хотів я подати Русинам також дещо і зі справ натури трохи загальнішої, що показало ся конечним при обговорюваню головної річи, а що впрочім було, як уважаю і конечним, хочби вже задля вартости тих справ. Так пр. про соціялізм. Чи соціялізм той, котрий я представив, соц. т. зв. науковий, Марксієвський, устоїть ся чи ні — се вже друга річ. Поки що, він тепер ставув найсильніше на порядку деннім і найсильніше захоплює усі уми і найсильніше відділює на суспільно політичні відносини. Нехай буде, що теорія марксієвска фалшива, та найже вже раз і довідають ся про ню Русини, нехай вже раз мають про ню яке понятє. Так само й що до методи, якої я ужив в своїй праці т. зв. матеріялістичної історіафії марксієвскої. Нехай буде, що й вона фалшива, та нехай же і про ню довідають ся вже раз Ру-

знати, що нині с того „німецького“ соціялізму як і с тих давних відносин німецьких і сьліду не ма. в собі лише звичайний інтернаціональний соціялізм, як і звичайні інтернаціональні відносини капіталістичні“.

сини. До сего часу вони не знають еще жадної методи. Се також так довше не може бути. За рік я оголошу свою працю друком. Напишіть тоді, если ла-ска, пару слів про ню. Обговорюючи її, представте свою методи. Нехай зітруть ся тоді обі вони с собою в очах рускої публіки, нехай Русини довідають дещо про них, — бо час вже таки дещо ім про них довіда-ти ся і супроти них вміти якось знайтись. Може тоді пішла би трохи інакше всяка робота“.

ПОРІГ.

(З поезій в прозі І. С. Тургенева*),

Я бачу величезну будівлю. В передній стіні вузькі двері відчинено навстіж; за дверми понура тьма. Перед високим порогом стоїть дівчина... руська дівчина.

Морозом віє та безпросвітна тьма і разом з ледяною цівкою вилітає з глибини будівлі повільний та глухий голос.

— О ти, що хочеш переступити сей поріг, чи знаєш же ти, що тебе чекає?

— Знаю, — відповідає дівчина.

— Холод, голод, ненависть, глум, погорда, зневага, тюрма, хвороба, навіть смерть...

— Знаю.

Цілковита запураність, самотність...

— Знаю. Я готова. Я внесу всі страждання, всі удари.

*) Сей чудовий твір з „Поезій в прозі“ великого російського романіста, не друкований з цензурних умовин ще ні в однім легальнім виданню, подаємо тут в перекладі на нашу мову головню для нашого ж галицького жіноцтва. Світла тінь нашої дорогої землячки Марусі Вітрівни, недавно замученої в мурах Петропавловської в'язниці в Петербурзі хай буде запевненем, що твір сей не є пустою реторикою. Хай же і галицькі жінки вчать ся з відеи, як треба жити і вмирати за ідею!

— Не тільки від ворогів, але й від рідних, від друзів?

— Так... і від них.

— Добре. Ти готова на жертву?

— Так.

— На безславну жертву? Ти загинеш, і ніхто... ніхто не знати ме навіть, чию пам'ять шанувати.

— Міні не треба ні вдячності, ні жалю. Міні не треба імені.

— Чи ж готова ти... на злочинство?

Дівчина похнюпила голову

— І на злочинство готова...

Голос не зараз розпочав свої запити.

— А чи знаєш ти, — заговорив він нарешті — що ти можеш зневіритись в тім, чому віриш тепер, можеш прийти до мысли, що помилилась і даремно згубила своє молоде життя?

— Знаю і се. І все ж таки я хочу війти.

— Війди!

Дівчина переступила поріг — і важка заслона впала за нею.

— Дурна! проскреготав хтось з заду.

— Свята! почувлось з відкись у відповідь.

Ното.

Вісти з Росції.

Чернігів, 12 юня 1897. Чернігівці вже мабуть років в десять рахували, що їх буде не менш 30—32 тисяч, але 28 январа (перепись) виявило, що їх усього 25½ тисяч. Се було дуже прикро місцевим патріотам. Їх рідний город займає проміж губерськими городами остатнє місце! Втішались тільки думкою про те, що остатні числом, не остатні вартістю! Дійсно, з давніх років Чернігів мав гарну славу через тих, що з нього виходили. Ще й досі патріоти вказують на пр. на той факт, що з Чернігова що року багато дівчат іде на висші курси у Петербурзі. Опріч усього сього

Чернігів по всьому світу прославився як місце, де типові для російського життя риси завжди були особливо красномовні. У Чернігові наприклад здобув собі лаври найкращий губернатор „царя Правдолюбця“ Ол. III — славетний Анастасєв. Небіжчик уже 5 років як увільнив від себе нашу губернію, але треба сказати, дух його живе у нас і досі. Теперішній помпадур Андрієвський, як кажуть, зі шкури лізе, щоб хоча приблизитись до славного оригіналу. Але де там! Правду треба сказати, що Андр. не вживає в своїй практиці базарної лайки і бійки, як Анаст. За те уся політика та сама, а де в чому далеко гірша. Не забуде Андрієвського мабуть і історія: при йому в кінці 19. віка у нас відкрили святі мощі Теодосія! Що за глупе мракобісіє робилось у Чернігові в часі сього відкриття, не можна передати. Скажемо тільки, що й досі у Чернігів що дня приїздить на поклон Теодосію не менш 2000 народу! Можна собі уявити, які санітарні умови існують тепер у нас біля собору! Приїздять за здоров'ям, а скільки болістей везуть з собою! Кажуть, жінка соборного попа вже одержала від святих мощей сип*).

А Андрієвський зробивши славне діло спочив тепер на лаврах. Остатніми часами він більш забавляється війною з тими „строптивими“, що йому не вклоняються на вулиці. На сю тему можна б оповідати прямо анекдотичні випадки, котрі будять ще раз жаль про ранню смерть Щедрина. Цур їм! Закордонному читачеві мабуть нудно читати такі дописи. Але нехай він пам'ятає, що таке наше російське життя на 90 процентів! Весною з різних кінців України найїздить у Чернігів студентська молодь і трохи оживляє його; приходять звістки про те, що де робить ся, роздають ся суперечки про сучасні напрямки. І Десна наша чує ті-ж самі суперечки марксистів з народниками, котрі

*) Те-ж а ргіогі можна сказати, що вкуці з тим як потекли благочестиві підношення, почалась страшенна крадіжка. Страшенна, до того-ж ще й безцеремонна. У Чернігові наприклад явно оповідається про крадіжку якогось д. Неолова, що примостив ся в куці з другими до такого доходного місця, як святі мощі. Що-ж до того, яке се справді дохідне місце, доволі сказати, що багато маленьких чинowników покидали свої місця і займають ся наприклад надписом на просвирах. Се, кажуть, дає 2 карбованці і більш у день.

знайомі вже мабуть усім закуткам російської держави. І та-ж сама Десна що дня веде з усіх боків тисячі богомольців до св. Теодосія. Не знає бідна річка, чому більш віри дати, чи тому, що наче обіщає нове життя втомленій Росії, чи тому, що говорить про страшенну темноту 15—16 віка, в котрій досі у нас пробуває так багато народу. Еге, чому вірити?

Андрійко.

Із переписки наших літературних і політичних діячів.

VI.

Два листи Гр. Шашкевича до Василя Гарматія.

Василь Гарматій, господар із Купчинець, вибраний був 1848 р. послом до австрійського сойму у Відні і там познайомив ся з о. Гр. Шашкевичем. З поданих далі листів видно, що обох сих мужів звязало обопільне поважанє і довіре, що перетривало довгі часи, хоча їх дороги швидко розійшли ся, бо Гр. Шашкевич своїми спосібностями звернув на себе увагу уряду, здобув собі довіре сфер приближених до трону і був іменований міністеріальним радником, а Гарматій після розвязання сойму в Кромерижі в марті 1849 р. вернув до рідного села і в сільській праці прожив решту свого віку. Та зацікавивши ся справами публичними він не переставав ними інтересувати ся й пізнійше, особливо ж тими справами, що зачіпляли глибоко інтереси селянського стану, як ось справи індемнізації, сервітутів, заведеня краєвої автономії і т. і. Листи о. Гр. Шашкевича, з котрих другий, на жаль, не має кінця, зволив нам передати син пок. Гарматія, о С. Гарматій, парох у Золотниках, котрому за се осьтут складаю прилюдну подяку. Перший лист, написаний на аркуши листового паперу більшого 4^о займає 3 $\frac{1}{2}$ сторони; з другого лишив ся тільки піваркуш (одна картка) такого самого формату. Дуже жаль, що типографічні труднощі не позволяють міні віддати докладно писовню особливо першого листа — цікаву мішанину давньої кирильської правописі

з і зам. е, s зам. у, оу зам. у на початку слів, с титлами, оксіями, а рівночасно з й = і, ѓ = і, і т. і. В усякім разі подаю з тих особливостей писовні о. Гр. Шашкевича, що тільки може зробити друкарня. Варто звернути увагу також на мову тих листів — так само сорокату, як писовня: обік старосвітських слів, форм і складні здібаємо тут такі новочасні і навіть „народовенькі“ слова (перед істнованем народовців) як „досвід“, „побезпека“, „порука“, або такі широнародні звороти, як „дивили ся готовому“. Цікаві також ріжниці що до писовні і мови між першим і другим листом. Сей другий лист не має підпису ані дати, та нема сумніву, що був писаний в кінці 1860 року — по виданю автономічного діплогу з д. 20 жовтня і перед розписанем соймових виборів на підставі сего діплогу (галицький сойм зібрався 15 априля 1861). Основні політичні погляди о. Гр. Шашкевича: конечність піддержання цілости Австрії для оборони слабших народностей супроти сильніших, привязане до дінастії, нехить до Поляків і Угрів яко бунтовницьких елементів і певне умірковане хлополюбство, виявляють ся в тих листах дуже виразно.

Др. Іван Франко.

1. Честный Пáне Басілій! Прекрасно Бáмз дáкню за прїятїл'скій жичїна, котрї єсть мнѣ зъ поводѣ прїлѣчївшого сá мнѣ отлчїа освѣдчїти вѣли ласкаві. Оуѣшило мнѣ тоє тїмъ бѣлше, же походило то ѓтъ Мѣжа, котрѣго ѥ розѣмъ ѥ сердце познати при многїхъ слѣчаахъ мáлз-емъ способнѣсть, á вѣ слѣдствїе того ѣгѣ тимъ вѣшше цѣнїти єсмъ принѣждѣнный, чѣмъ болше ѣгѣ гденекѣтрї токарїшѣ стáнз ѥ спол-высланники на сокѣрѣ держáвннй оуставáаючїй ѓтлчáли сá грѣбкѣстю нѣровѣкѣ, гáбнѣтѣю мнѣнїа ѥ лскав-ствомъ сѣрдца. Тоє высокоцѣненье не зменшилось, áлѣ ѓвшѣмъ возросло ѥ тїмъ, же вѣ новѣхъ конститѣцїй-ныхъ оучреждїнїахъ краю належїте берѣте оучастїе. На прѣдлѣженї мнѣ пытáна ѓтповѣдаю:

1. На тоє, чи лѣпше сá слѣчїти сѣ поблизкими сѣлами вѣ єднѣ громадѣ, чи нѣ, їá Бáмз ѓт-[стор. 2] повѣсти не могѣ: ко то залѣжитѣ ѓтъ мѣстцевѣхъ сѣрозмѣкрнѣстїй, їáкѣ того залѣжитѣстї єднѣи áбо дрѣ-гон громадѣ вымáгáютѣ, чи то єсть сѣ корыстїю око-пѣлнѣю, чи ѓвѣ громадѣ того сѣвѣ жїчатѣ. То єсть

півна р'кчз, же ёсли двѣ громадѣ або н̄ множайшій слѣчатсѧ въ ёднѣ, то ошадѧтъ собѣ много выдѣткѣвъ їако то: на оу́трѣманьє канцеля́рій громадскон, а́рештѣ ӣ инныхъ выдѣткѣвъ оу́радѣвыхъ. Для того р'кчз берѣчи въ обще, то слѣченъє двѣхъ а́ко бо́льше громадъ въ ёднѣ о́каже сѧ пожа́даннымъ особа́вно та́мъ, где тѣи громадѣ ёднѣ составляютъ пѣро́хѣю

2. Гва́щенники сѣтъ та́къ до́бре члѣнами грома́ды їа́къ и дрѣгѣи господа́рѣ, а́ протѣе мо́гѣтъ бѣти вы́браними на вѣрми́стро́вхъ та́къ до́кре їа́къ и дрѣгѣи, ёсли посѣда́ютъ за́сѣанъє въ громадѣ ӣ ёсли оу́ра́дъ той сѣхотѧтъ прѣймити, ко имъ во́лно ѳтъ того оу́ра́дъ сѧ вы́мовити.

3. Розрѣшенъє спра́въ за за́вранїи́ грѣшнѣ вѣдѣтъ прѣдпринимѧти ѳвѣи комиссїи дистрик [стор. 3] то́вѣи, котрѣи до изслѣдованѧ вына́дгоро́ды за знѣсїнїи оу́рва́рїа́лкнїи побѣры панскїи оу́стано́вленїи вѣдѣтъ. Шо сѧ тѣичитъ слѣжѣбно́стей ѳпалѣ ӣ пасовни́ска, па́тентъ цѣ́сарскїи въ днѣ 15 о сѣрпнѧ с. р. вы́разно ка́же, же тѣи позосга́ютъ незмѣннїи а́ж до настѣпнїи ма́ючого оу́пора́дко́ванѧ тѣхже пра́въ. Для того пра́во по́вирѧнѧ ѳпалѣ зостае тимчасово та́кѣ, їа́кѣ вѣло́ до́си. Кто ма́лъ пра́во рѣвати въ пнѣ, ма́е ӣ тепѣрѣ та́къ са́мо — кто же ма́лъ пра́во ли́шь на зѣиранїи́, то ӣ тепѣрѣ не а́кпше ма́е — а́ кто не ма́лъ жа́дного пра́ва до панского а́кса, то ӣ тепѣрѣ не ма́е

4. Вѣи́ше рѣченїи́ па́тентъ вы́разно ка́же, що па́на́мъ, котрѣи па́нщинѣ дарова́ли, жа́дна вына́дгоро́да сѧ не нале́житъ, але́ тре́ба їмъ то́е до́вести їа́кими доказа́тельствами, же па́нщинѣ прѣдѣ о́голо́шенъємъ па́тента въ днѣ 17 го Цѣ́тнѧ 1848 вы́разно дарова́ли.

При той спосо́бности прѣшѣ освѣ́дчи-[стор. 4]ти мо́е почтенїе Ва́шемъ Всѣх. О́тцѣ дѣхѣ́вномѣ, котрѣи́и́ ӣзпѣ́рка та́къ рева́лно сто́яла ӣ сто́итъ въ спра́вѣ на́рода ӣ лю́дѣ — ӣ поздоро́ванъє всѣмъ пра́вымъ ӣ вѣ́рнымъ Рѣснїа́мъ.

Бѣва́йте здо́ровїи́! най Васъ Гдѣ́ Бгъ ма́е въ сво́ей ѳпѣ́цѣ. Жѣичитъ Ва́мъ то́го Ва́шъ при́даннїи́шїи́ Гр. Ша́шкевичъ. Вѣ́день д. 3-о Листо́пада 1849.

2. Чѣстнїи́ Па́не Господа́рю! Почтѣ́нне посла́ньє Ва́ше изъ днѧ 1-о с. м. оу́ра́довало мене, разъ же да́ло менѣ́ доказъ, їако оста́ете въ житѣ́ю, ӣ пѣ́вно їа́къ сѧ

на́дѣю, въ добровѣтъю, потѣмъ того, же на мене і́ко на свого давного товариша въ трѣдахъ о содержаніи цѣлости на́шон Державы и побезпѣкъ правъ на́шого наро́да, пріѣзнь захокалите згадкѣ мимо многихъ ѡтъ оно́го времени минувшихъ лѣтъ.

Отпovѣдаючи на поставленный ми Вами въ ономъ письмѣ вопросъ могъ Вамъ звѣстити, же истинно ес-дѣтъ ѡтъ теперъ и то незабавки въ всѣхъ корѣнныхъ краяхъ Австрійскихъ, оже и въ Галиціи, застѣпства краевѣи, соимѣи краевѣи, до которыхъ выверати есдѣтъ депѣтованныхъ не лише панове и шляхта, іакъ то бывало за давной Польши, но такожь и мѣщане по мѣстамъ, и селане по мѣстечкамъ и сѣламъ. На такомъ соимѣи есдѣтъ радити и оухваляти въ всѣхъ справахъ того краю дотычныхъ, подобно іакъ то знате іакъ сѣ дѣлало р. 1848 на соимѣи Державномъ въ Бѣднѣи въ справахъ общинъ цѣлон Державы. Знаете такожь изъ власного досвѣда, іакихъ то мѣжей треба на такихъ депѣтованныхъ, іакъ то смѣтнѣ ка и смѣшнѣ гдѣкотрѣи грали ролю овѣи изъ депѣтованныхъ нашихъ галиційскихъ, которѣи вѣксе неписьменный, незнаючиіи іазыка, іакимъ, и не розсмѣючиіи преважныхъ дѣлаъ, о которыхъ точиласѣ пересправы, до ничего не могли бѣти оупотреблени, дикилисѣ лише готокомъ, що дрѣгѣи сровѣили, голосовали не знаючи [стор. 2] іакъ, кѣда и нащо? Сѣ ѡтвореными очима и добрымъ свѣдомъ одна-кожь были слѣпѣи и глѣхѣи, и цѣлый хосенъ изъ нихъ для общого добра Державы былъ въ тѣмъ, же онѣи що мѣсѣца покерали изъ Державной кассы велѣикѣи гроши, а дрѣгѣи за нихъ працювали. При теперѣшнихъ выко-рахъ надѣкати бы сѣ треба, же людѣи кѣде теперъ оуже розсмѣкѣишѣи. и предъ всемъ не кѣде сѣ ѡтъ выкорѣвъ ѡттагати, іакъ то оудѣлало сѣ было р. 1848, гдѣ для того одного изъ многихъ рѣскихъ выкорѣвыхъ обводѣвъ повыходили депѣтованѣи такъ рѣсчинѣи іакъ Цѣсарю Рѣсинѣвъ, т. е. Австрійскомъ цѣлакомъ непріѣзненнѣи. Же и теперъ въ Галиціи тѣта партіѣа Рѣсинѣмъ и Австрѣи противна еще находитсѣ и сильное влѣіаніе має, то Вамъ не тайно: и же она всѣхъ оупотребитѣи силѣи и способѣвъ, абы въ соимѣи Краевѣомъ взати верхъ надъ дрѣгѣими, то также не хибно, хочъ бы по своихъ лазѣтахъ незаохочѣвала сѣ до того такъ ибено, іакъ то сѣ

дійсно д'ке. Оже, если рѣскіи громады дѣаютъ за свои права, которіи имъ заборочили Найяснѣйшій ихъ Цѣсарь, и если дохочѣютъ томѣжъ давнѣ вѣрность непоколебимо, то нехайже выкѣраютъ до соньма мѣжей спосѣбныхъ, оумныхъ, въ справахъ пѣбличныхъ краєвыхъ розвѣмѣчючихъ сѣ, за праками народа поставити сѣ готовыхъ, но и цѣлѣсть Державы Австрійскои и тронъ нашего Монарха, на которіи теперъ изъ всѣхъ сторонъ вѣютъ многочисленни вѣтшини и вѣстрѣнни короги, которіи однакожъ сами одни сѣтъ певною порѣскою свободои народа рѣского въ Галиціи. окоронати хотѣчихъ. Революціа и вѣнтъ въ Оугорщинѣ розгорѣли сѣ всюду. Богъ знае, що далѣй вѣде. Тагары въ сѣдствіе давнѣйшои революціи и несчастанкои вѣйны в р. 1859 лежатъ на всѣхъ краяхъ великіи, а еще оумножатся, если така революціа, такъ въ Оуграхъ, загоритъ може и въ Галиціи, такъ того тамъ многіи совѣе жаляютъ. (Кіньца нема).

(фил. сг 428-42)

Критика і бібліографія.

XVI. Угороруські календарі.

1. Мѣсяцословъ на 1897 годъ имѣющій дней 365. Составилъ отъ имени общества св. Василія Вел. священникъ епархіи мукачевской Іюлій Чучка, казначей общества. Годъ изданія 39-ый. Унгварѣ. Цѣна съ полнымъ типикомъ 40 кр. —

Товариство св. Василія В основано 1864 р. Метою його було видавати руські книжки для шкіл і для народа, а надто часописі для ширеня просвіти між народом. Товариство стало відразу сильно на ногах, бо за один рік здобуло собі понад 500 членів. На чолі його стояв знаний гефрат Адольф Добрянський, котрого діяльність всім добре відома. Товариство почало видавати деякі книжки і часопись. Здавалось, що з часом зійде з тої хибної дороги, на котру ввів

його Добрянський і стане тям жерелом, з котрого поплине просвіта по цілій Угорській Русі, та ся надія не справдилась. Добрянського усунено з заряду товариства, але його напрям не змінено. Люде, що ввійшли до нового заряду, чи не вміли чи не хотіли влити в нього нового життя; товариство почало поволи заснічуватись, а в 80-их роках цілковито завмерло. В початках 90-их років почали деякі люде носити ся з думкою відновлення товариства. По довгих заходах скликано в 1895 р. загальні збори, вибрано новий заряд і поручено йому зайняти ся на серію піднесенем товариства. В короткій звістці про товариство на ст. 2-3 згаданого в заголовку календаря зазначено власне ціль його, вказано, хто може бути його членом, а в кінці подано короткий витяг з ухвал, які запали на виділі товариства від 1895 р. по кінець 1896: „Опредѣлено: Издавати кожного года по два русскіе и єдинѣ мадыарскій мѣсяцословы (цѣна великаго мѣсяцослова 40 кр. а малого 20 кр.). Издавати дешевыя, тунія книжечки въ цѣнѣ 5, 10, 15, 20 крайцарѣвъ; издати Букварь, составленный учителемъ Михаиломъ Врабелемъ, постарати ся о составленіи и другихъ потребныхъ школьныхъ книгъ“. З тих ухвал виконано до тепер одну: видано календарь; що дальше буде, не знати. Одно тут бє в очи: товариство заложене будь що будь Русинами, руськими фондами, має обертати ті фонди не на видаванє тільки руських книг, але і мадыарських. Чи ж Мадыари такі бідні, що не годні відповідно підпирати свою літературу і треба їм аж помочи таких жебраків, як Русини угорські? Колиж тут ходить о віру, то чи ж 150.000 Мадырів греко-католиків не годні самі для себе видати календар або що там їм треба, і мусять чекати, щоби Русини за них тєє зробили? Русини ж і так видають і удержують своїми грішми дві мадыарські часописи; чи сього ще не досить? Гей, люде, схаменіть ся! Що вам стало ся, що подібними ухвалами самі собі на шию петлю закладаєте? Чи ж вам житє не миле, хоч і яке воно жалісне? Друга річ: коли товариство св. Василя має справді сповикувати відповідно до своєї задачі просвітну місію між угорськими Русинами, то мусить абсолютно зірвати з давнішими традиціями, мусить виречи ся жаргону, в яким надрукувало і остатній календар, а взяти ся за народню мову, бо інакше не знайде собі стілько членів, скілько треба для успішної діяльності і в короткім часі буде мусіло знов заснути як доси спало! А шкода булаб,

щоби так стало ся, бо нім другий раз прийшло би йому проснути ся, хто знає, чи мало би для кого розвивати нову діяльність супроти того факту, що число угорських Русинів замість збільшувати ся, то через еміграцію то через винародовлене щораз меншає! Бачність, угорські Русини, коли хочете жити!

Вертаю до календаря. По вступній замітці, про котру я вже згадав, слідують різні літописи: „священная, всемірная, наша“, відтак часть астрономічна, народні віщування погоди і слоти, володіючий дім, календарієм, захохота до асекурації в товаристві „Адрія“, вичисленє торгів на Угорщині і устав церковний. По тім іде часть літературна, розділена на два відділи: 1) церковное чтеніє і 2) гражданское чтеніє. В першім відділі заміщені такі статі: а) Радость о Возѣ яко Отцѣ нашемъ, б) Вѣра въ безсмертіи души, в) Житіє иже во святыхъ Отца нашего Николая Мурѣ Ликійскихъ чудотворца. г) Пѣсни на Рождество Христово (разом три, зложені Уріілом Метеором). Яко homo profanus не тикаю сих статей цілковито. В другім відділі поміщені такі статі: а) Избранныя стихотворенія Алекс. Павловича, всіх 7. Щоби довго над ними не розводити ся, скажу, що Павловичева бандура мабуть дуже заржавіла (а може й завжди такою була!), бо ві всіх тих його поезіях нема ані кришки поезії, лиш пуста балакавина, на ніщо не здатна: ані думки, ані погляди, ані форма, ані мова нічим не нагадує, що се „поезії“. Для прикладу наведу тут початок одної „думи“: Минувшему во вѣчности

Да будетъ вѣчный покой!

А настоящій часъ спящій

Изъ сна буди ты Духъ мой! і т. д.

б) Тысящъ лѣтъ. Статя коротенька з кількома ілюстраціями відносить ся до торічних празників мадярських. Визначає ся від інших майже чистою народньою мовою, з виемком таких слів, як это (тото, то, теє), пришествіє (прихід), или (або), различни (ріжні) і кілька інших, котрих наш нарід ані в Россії ані в Галичині ані на Угорщині зовсім не уживає. Також дуже нещасливе закінченє статі: „Явное дѣло тоже и это, ожъ всѣ народы Мадьярской державы суть собѣ братья, а межи ними найстаршій є мадыарскій народъ, который якъ это у частножъ семействѣ бывають, меншій честовати и слухати повинень“. Вправді колись так було — хоч не всюди — що менший брат мусів слухати старшого; але се

минуло давно і мабуть ніколи не верне. Нині молодший брат має такі самі права, як старший і ніхто не може його змусити слухати старшого. Тим менше можна се причіплювати до народів. Кождий народ має право істнувати і лиш себе слухати; лише насилуваній народ слухає другого, бо мусять, але се є лише стан переходний, змінний, котрий не може довго трівати; тому ж ширення подібних думок, щоби Русин „честовав і слухав“ Мадяра, се очевидне добровільне рабство а надто. в) Короткая історія основанія и существованія сѣменища унгарскаго. Се історія, в котрій нема майже жадної історії. Автор єі, Іван Фленьков, ученик „високовченого“ (читай: мало знаючого) професора унгв. семінарії Дмитра Гебея, не має навіть понятя, що треба розуміти під словом „нація“. У нього істнує навіть „греко-католическій народъ“. Якже такому чоловікови брати ся за історію? Видно, що наука таких Гебеїв не йде до ліса; та жаль лиш, що вона страшно темна, що не тільки не просвічує молоді голови, але доводить до духового отупіння. г) Гимназія Унгарска. В статейці сій подано деякі дані про істнуванє гімназії в Унгарії. Цікаві для нас отсі слова: „Что насъ русиновъ наибѣльше касается, то отъ 1849 г. стало ся. Понеже въ высше казаномъ гимназійномъ домѣ по выгнанію іезуитовъ наибольше нашихъ русскихъ священниковъ учило и понеже большинство учениковъ, якъ то и днесъ, съ русскаго юношества состояло, на русскій языкъ не токмо кафедра поставила ся, но въ нижшихъ клѣссахъ дѣти и другѣ учебныя предметы по русски слухали. -- Уже такъ было, что и высшее правительство тотъ вопросъ положило предъ профессоровъ гимназій, котрый да бы былъ языкъ гимназій? Но они не дали отвѣта, токмо просили министерство, дабы само опредѣлило учебный языкъ. Изъ сихъ можно видѣти, что уже токмо на нитцѣ вѣсѣло то, ож гимназія наша т. є. гр. католическа (зиов пияність руська!) будетъ“... І хто винен нинішньому положеню угорських Росинів? Чи не вони самі, не їх перозум і аж до глупоти посунене рабство? д) Князь Францискъ Раковцій П. и мы. Тут виписано місця з пам'ятника Раковція, в котрих він говорить про те, як угорські Русини били ся по його стороні, щоби здобути собі волю. На жаль замість волі здобули неволю і то гіршу від вавилонської. Час було би їм з неї вже раз вийти. е) По сім сліднують короткі біографії з портретами двох мужів заслу-

жених для угор. Русинів: Андрія Греговчака попа, котрий полишив по собі кілька добродійних фундацій і Поповича, революціонера з 1848 р. відтак судді куріального (найвищого суду), котрий також пожертвував своє майно на алюмней унгварський. ж) Василь Пузняк. Це історичне оповідання з тенденцією антисемітською. Головний герой оповідання бореся за свободу Угорщини та зражений жидом і виданий австрійським військам, гине повішений на дубі. Мораль з оповідання: Жид був, є і буде жидом, Юдою Іскаріотським, а про те він дійшов в Угорщині до величезного значіння, а той Русин, що боровся за Угорщину, жиде щоби лише платити і вмирати! з) Народні сказки і приповідки. В заголовку зазначено, що сей відділ походить з народніх уст. Основа справді народня, але мова не народня; її подав також жаргоніст. Тільки слідуючий розділ, названий „Сумістнина“, в котрім подано кілька анекдотів, можна уважати народнім. Там заховано майже цілковито народній говор угорсько-руський; жаль, що такого матеріалу не подано більше; колиб в нього вчиталися жаргоністи, можеб зрозуміли в кінці, що блукають безцільно, та може вступилиб на просту дорогу! к) Літературну часть календаря кінчать пословиці зібрані А. Павловичем і два його вірші, писані не „літературною мовою“, але маковицьким „нарічієм“. Хоч і які вони собі, а все таки вони о ціле небо висші від попередніх, а бодай можуть бути зрозумілі народами, а що мають в собі і тенденцію, то можуть викликати у читача все якісь думки, чого про попередні Павловичеві вірші сказати не можна. Шкода, що автор маючи який такий хист не повернув його на „твори в нарічію“, але в жаргоні! Тоді заслуга його булаб велика; тепер вона сходить ад мінімум. Так марнують ся люде, що блукають по бездорожжях, не можучи знайти битої дороги!

2. *Подкарпатскій Календарь съ типикомъ на годъ 1897 имѣющій 365 дней. Въ пользу и употребленіе подкарпатскаго греко-кав. угро-русскаго народа. Печаталъ и издалъ Варѣоломей Ісгеръ, Унгваръ.*

І сей календар уложений подібно до першого. По календаріюм, віщуваню погоди (відповідний уступ названий: Гаврило подкарпатскій звѣздарь), уставі, володіючим домі і поазвучнім списі святих слідує часть літературна. розділена також на два розділи. Перший „церковное чтение“ містить такі статі: а) Святий отець Николай, б) Мысли о

жизни человеческой изъ реченій славныхъ писателей собрания. Другий, „гражданское чтеніе“, містить: а) Ильясь, Л. Толстой, в оригіналі, тому не жаргоном написана, але літературною мовою великоруською, котрої Угорсько-руські „патріоти“ бажають конечно навчити свого мужика, та се їм ніяк не хоче вдати ся. б) Чародѣйная склянка. Се казка звисна також між угорськими Русинами; в ній оповідаєть ся, як бідний чоловік розбогатів через чудесну склянку, що він міняв собі у незнайомого господаря. Шкода, що єї не подано в записі від якого угорсько-руського мужика, але аж в переводі з німецького! в) О тысячелѣтнемъ пашемъ празднествѣ (з ілюстр.). Се панегірик на торічну виставу будапештєнську. г) Новая унгарская гимназія. Коротенька статія написана з нагоди посвяченя нового будинку на гімназію. д) Миллениарныя торжества въ Берегскомъ комитатѣ (з ілюстр.). — короткий і лихий опис „торжеств“ в згаданім повіті. е) Новая Нѣредгазская Церковь (з ілюстр.) ж) Къ дѣтямъ — вірш Хомякова (для угорсько-руських дітей!) з) Новыя высочайшія отличія въ мукачевской Епархіи. Тут подано портрети двох угро-руських попів, Галактовича і Фанковича, котрі промовляли в імени Русинів при „міленарних торжествах“ і за те подіставали ордери. к) Нѣсколько словъ изъ исторіи епархіи мукачевской. Говорить ся тут про сварку латинських ягерських єпископів з руськими мукачівськими, що тягла ся довший час за те, що руські єпископи не хотіли бути залежними від латинських, а ті змушували їх до сього. л) Народныя пѣсни — всіх 6. м) Єпископъ Юлій Фирцакъ въ Римѣ. н) О календарѣ въ календарѣ, о) Новые члены капитула Мукачевскаго. Мова тут про двох крилошанив, дра Л. Микиту і Ник. Долиная. п) Николай Поповичъ, біографія з портретом; подані ще звістки про жите Юл. Вислоцького і К. Константина Матезонського з портретами. Остатній був російський емігрант і учив спієу в унгарській семінарії. Який він мав вплив на деяких угорських Русинів, видно з того, що прозвали його „батьком“, як Добрянського „батьшкою“. р) Изъ нового свѣта. Мова тут про церкву в Лендаєй Па. с) Старый Думко (вірш, передрукований також в Уг. р. Листку) і Золотый вѣкъ — оповѣданє Урііла Метеора. Вірш деревляний, оповѣданє трохи живіше. Кінчить ся календар „Старого газды совѣтами“, смішним і кількома пословицями.

Як видно, обидва календарі дрантиві, та перший все таки ліпший в порівнянню з другим.

По угорській Русі можна подибати ще такі календарі : 3) Amerikanski Russko-Slovenski Kalendar na zvičajny 1897 365 dni majuci rok. Sostavil v mene i z poverenia „Sojedinenija Gr. kat. Russk. Bratstv« Pavel Jurievic Žatkovič, redaktor „Amerikans. Russk. Viestnika“. Rok Vydania II-y New York, N. Y. 4) Той самий написаний жаргоном, 5) В немногих примірниках календар Пролетаріату.

Володимир Гнатюк.

Політичний огляд.

У внутрішній політиці Австрії тепер криза. Урядоване гр. Бадені викликало заколот, що пригадає бурі часів Гоґенварта та Ауерсперґа. Остатня сесія парламенту була бурлива, як ще ані одна досі в Австрії і скінчила ся побідою німецької обструкції, супроти котрої правительство показало ся зовсім безсилне. Парламент замкнуло, та боротьба пішла по краях, закипіла особливо в Чехії. В парламенті скликала ся „без волі правительства, але для підпирання правительства“ більшість, що зве себе „автономістичною“ і складає ся з німецьких клерикалів, польських клерикально ретроградних шляхтичів, буцім то демократично-поступових Молодочехів та клерикально-національного клубу полудневословянсько-руського. Всі ті елементи крім Молодочехів — натуральні союзники, та що злучує з ними Молодочехів? Автономістична програма! — говорить ся по всіх газетах і зборах. Дивна річ, як се автономісти пішли на службу центральному правительству, що з гори означило собі мету — загорнути в свої руки як найбільше влади, „провадити всіх, а не дати себе нікому провадити“, а централісти Німці кинули ся завзято поборювати се правительство! Ми присвяtimo освітленю сеї загадки особну статю в слідуєчій книжці „Житя і Слова“, а тепер сконстатуємо тільки, що будь як будь, а в Австрії розпочинаєть

ся ера автономістична, бо сама сила природного розвитку по-
пихає на сю дорогу всі партії і всі народности.

Переходячи до наших національних справ ми мусимо за-
важати, що повиборче вичерпане сил ще не зовсім минуло ся.
Рух вічевий у краю дуже слабкий, агітація притихла. Та все таки
не можна сказати те, що сказав кореспондент американської
„Свободи“, буцім то „ми засипляємо знов на шість літ“. До-
сить поглянути на сильний рух в напрямі закладання читалень,
на зріст числа читачів політичних газет серед селян, щоби
переконати ся, що наслідки остатніх виборів не пропали.
Само правительство не дозволяє їм пропадати, тягаючи що
раз то нові десятки і сотки селян перед судові крати за
виборчі „розрухи“ і розриваючи систематично незагоєні ще
рани.

Радикальна партія не перестає устроювати віча і збори
по провінції і розпочала вже приготування до партійного
зйїзду, що має відбутися у Львові при кінці лат. септября.
Перед зйїздом будуть по всіх повітах, де є радикальні гру-
пи, устроєні сотки довірочних зборів для вибору делегатів
на зйїзд. Народи зйїзду потягнуть ся певно три дні. Пер-
ший день буде присвячений провірці мандатів делегатських,
справозданням головного заряду про діяльність за минувший
рік і справозданням делегатів про рух по повітах. Другого
дня зйїзд вислухає реферати про устрій рад громадських,
про викупно панських ґрунтів для хліборобських громад,
про поділ Галичини і потребу автономії народностей у Ав-
стрії, про страйки селянські і т. і. і ухвалить відповідні резолю-
ції. Третього дня буде засіданє довірочне, що буде радити над
внутрішніми справами партії, головнио над новою організа-
цією заряду, над справою постійного агітатора, над раді-
кальними виданнями і фондами і над відносинами рад. пар-
тії до інших партій. На тім засіданю буде також вибраний
новий заряд. Також галицька соціаль демократична партія
буде мати в початку септября свій дорічний зйїзд у Львові.

Іван Франко.

— Але ж кілька то буде тої пенсії. Чи вистане нам на житє, на виховуванє дітей?

— Не бій ся, вистане! — мовила Анеля. — Вже я все обчислила, побачиш. А чи маю тобі сказати ще один секрет?

— Ну говори, говори, моя ти кізенько уперта!

— Я вже навіть вигляділа фільварочок як раз відповідний для нас. Серед гір, а не далеко місточка, де наші діти могли би ходити до школи. Будинки господарські досить добрі, деревляний домок зовсім таки гарний, 30 моргів орного поля, в тім числі 3 морги огорода, дальше 20 моргів чудової гірської сіножати і 150 моргів пасовиска разом з лісом. Прекрасний фільварочок, немов сотворений для нас. А знаєш яка ціна?

Капітан зацікавлений дивив ся на неї. Незвичайне, горячкове оживленє, яким вона була пронята, затрівожило його тим більше, що єї плян відразу показав ся йому фантастичним і зовсім не відповідним до єї практичної вдачі. Та він ні в чім не хотів їй перечити, зовсім розумно міркуючи, що пізніше, коли Анеля успокоїть ся, то й сама критичнійше почне глядіти на сєй свій плян.

— Знаєш, яка ціна тій перлині? Пять-ти-сяч-ренських! Пять тисяч! Очи зажмуривши можна дати. А на тім ґрунті можна держати кільканацять штук худоби. А на літо можна ще від сусідного дідица виарендувати величезну полонину за дешеві гроші і випасти 20 штук волів і наробити десять оборогів сіна. Ні, Антосю, се правдивий скарб!

А коли капітан нічого не мовлячи все ще не перестав уважно вдивляти ся в неї, вона скwapно, вся тремтячи зі зворушеня, говорила дальше:

— Покинеш військову службу, відберемо кавцію, купимо маєтність і зараз виберемо ся на село. І дітей заберемо відси. Маю свояків у Вадовицях. там будуть мати добру опіку і дозір, нехай там ходять до школи. А ми візьмемо ся до праці, до господарства, чи так? Ївоя пенсія на разі буде йти на вклади в господарство, а коли дечого доробимо ся, то можна буде робити з неї невеличкі ощадности. Чи так?

— Так, так, — механічно мовив капітан.

— Значить, похваляєш мій плян?

— Цілковито

— Пристаєш на него?

— З цілого серця.

— Ну, то добре! Гарно! Чудесно! Як же я люблю тебе, голубе мій! А в такому разі знаєш що? Іди зараз, там у спальні на моїм столику знайдеш перо, папір і чорнило і напиши подане до генеральної коменди.

— Подане? Яке?

— Подане, що виступаєш з активної військової служби.

— Зараз? — здивувався капітан.

— Ну, аджеж ти згодився на мій плян?

— Так, але ченьже ще не горить, не маємо чого так квапитися. За кілька неділь маєтність не втече, а в тім хто ще знає, чи при докладнім огляді вона нам сподобається? Треба би оглянути йїї з яким тямущим чоловіком. А за кілька неділь я можу одержати висший аванс і в такому разі наша пенсія також буде висша.

— А, так! — майже крізь сльози мовила Анеля. — Так тобі аванс, мізерне підвищене пенсії більше в голові, ніж мій супокій, моє здоров'я, моє житє. Такі то ви всі мужчини! На устах у вас усе: люблю, люблю! а коли прийдець ся доказати сю любов бодай якимсь найдрібнішим ділом, то зараз у вас готові тисячні огляди, причини, застереження та докази.

— Ти несправедлива, Анелечко, — поважно мовив капітан. — Бог міні свідок, що я готов усе зробити для тебе, а коли хотів заждати на аванс, так се тільки в тій цілі, щоби тим лїпше забезпечити долю твою і дітей. Та врештою, коли так доконче хочеш —

— Доконче, доконче! Зроби се для мене!

— Добре, йду і зараз напишу подане.

І з виразом резігнації на лиці капітан пішов до спальні, лишаючи Анелю саму...

VI.

Ледво вийшов, до дверей салону почув ся легенький, звисний нам уже стук і зараз по ньому, осторожно підхилиючи двері, тихесенько всунула ся пані Юлія.

— Добрий день тобі, Анелечко! — мовила притишеним голосом.

Анеля, що ще не охолола з вражінь перебутих перед хвилиєю, сиділа знесилена. бліда і майже в нетямі. Почувши сей голос схопила ся раптовно перелякана і скочила до Юлії.

— Га, се ти! Ну, щож чувати?

— Все пропало! — мовила Юлія і немов зломана впала на крісло.

— Що стало ся, говори!

— Ох, не можу! Духу не стає. На, маєш, читай!

І подала Анелі аркуш газети, де синім оловцем зачеркнена була ось яка телеграфована новинка:

„Будапешт д. 10 грудня. Сьгодні увязнено тут на телеграфічну реквізіцію львівської поліції якогось Давида Штернберга, що власне крибув поспішним поїздом із Константинополя. Штернберг видавав себе за купця, що веде торгівлю зі східними краями. Які пі озріня були причиною его увязнення, доси не відомо. Штернберг виїхав зараз під ескортою до Галичини“.

Анеля довго, безмірно довго відчитувала сю телеграму. Їй здавало ся при кождім слові, що ковтає цеглу, що дусить ся і що слідуючого вже ніяким способом не здужає проковтнути. А коли прочитала все до кінця, то їй видало ся, що нічогосінько не зрозуміла, що всі слова мов споло-

хані миши в клітці порозбігали ся з природного порядку і помішали ся в такий хаос, що ніякого змислу не можна було з них видобути. Йій захотіло ся ще раз прочитати сю телеграму, а потім ще раз, навчити ся ві на пам'ять, а крім того будило ся недовіре, чи се не сон, один із тих страшних снів, які в остатнім часі мучили йій досить часто.

— Ну, щож думаєш про се? — запитала пані Юлія.

— Що я про се думаю? — мов неприкаянна повторила Анеля. — Що думаю про се? Про се? — повторяла тикаючи пальцем в газетярську новинку, і звільна віднаходячи свою давню певність. — Думаю, що се дурниця.

— Дурниця? Що Штернберг арештований?

— Щож, Штернберг займав ся різнородними справами і в кожій справі міг накаламутити. Тут нема вічого неможливого, — значить, его ув'язнене не конче мусить мати зв'язок з нашою справою.

— Не конче мусить, — мовила Юлія, — се так. Та міні здаєть ся, що таки має. Не даром він телеграфував міні в Филипополя.

— І дурницю зробив, бо сею телеграмою сам себе зрадив, показав поліції, де має його шукати.

— І справді! Мій Боже, яка неосторожність! — скрикнула Юлія.

— Але знаєш, — живо мовила далі Анеля, — та сама телеграма дає міні також доказ, що ув'язнене Штернберга не має ніякого зв'язку з нашою справою.

— А се яким способом?

— Аджеж подумай собі! Поліція шукає Штернберга, значить, має на него підозріня, має в руках якісь нитки, що ведуть на слід его справок. Коли би се була наша справа, то очевидно були би ми вже мали візити ц. к. властей, були би вже нас покликали до протоколу.

— Боже! — скрикнула Юлія, котрій при самій згадці про протоколи зробило ся недобре.

— Заспокій ся! — мовила Анеля. — Аджеж доказую тобі, що твоя тривога зовсім безпідставна.

— Ох, моя Анелечко! — стогнала Юлія — не можу зміркувати, чи твої докази правдиві, чи ні, та сама думка про ті... страшні... протоколи... Ох, не можу спам'ятати ся!

— То зле, Юлечко, — поважно мовила Анеля. — Хоч і яка неприємна ся думка, а треба з нею освоїти ся, треба

приготовити ся на всякий випадок. Поперед усього всякі папери попалити!

— Не маю ніяких. А втім для всякої обезпечки ще раз перешукаю всі комоди і шухляди.

— І я зроблю те саме. А по друге треба собі добре уложити всю справу. Про се ще побалакаємо, коли мій муж вийде з дому. Тільки заспокій ся!

— Знаєш що, — мовила Юлія, — піду тепер на хви-
лечку, а коли твій муж вийде, я знов сюди забіжу.

І забирала ся виходити, коли в тім відчинили ся двері і ввійшов капітан. Він довго не міг прийти до себе по розмові з жінкою. Вона робила ся для него чим раз більше загадковою і незрозумілою. Її цвитуха, майже дитиняча по-стать — і єї нервові припадки якось не могли погодити ся в єго голові. В своїх листах Анеля ніколи не згадувала про ті припадки, ані словечком не жалувала ся на них, але протинно, завісїдги запевнювала його, що здоровісенька і навіть сама собі дивує ся, що так доси цїлком здоровлєм. Правда, могла се писати щоби не турбувати його, та з другого боку страх за дітей доведений до манії і до істеричних нападів не міг появиити ся нині ані вчора, мусів піднимати ся і дужшати поступенно від довшого часу, а в такім разі годі навіть подумати, щоби не відізвав ся ні найменшим відгуком у єї листах. Дивним і загадковим видав ся йому той натиск, з яким спонукала його виступити з військової служби, а єї плян осїсти на селі і віддати дітей до сваяків у Вадовицях був по просту суперечний є пересадною дбалістю про тих дітей. А про те все се взяте разом дуже турбувало капітана. Будь що будь, а факт сильних нервових припадків у Анелі був фактом і сам єї плян осїсти на селі і віддати дітей у чужі руки свідчив про якийсь розстрій в єї думках і чутях, про якусь хоробу, про якесь захитанє нормального стану єї душі.

Вийшовши до спальні і сївши при столику капітан за-
чав як міг найспокійніше і найуважніше обмірковувати се
все, силкуючи ся вияснити собі все що бачив і чув і уло-
жити собі якийсь розумний плян дальшого поступування.
Анеля без сумніву хора, хоча єї організм цілком здоров.
Щож се за хороба? Обяви, яких власне був свідком пока-
зують, що хороба тягне ся вже довший час. Всяка довша
хороба, навіть спеціально нервова, була би вчинила більше
або менше значний розстрій в Анелінім організмі, була би без

сумніву відгукнула ся на її апетиті, на сні, на травленню і т. д. А тут нічого такого не видно. Значить, або маємо діло з якоюсь хворобою тісно психічною, що має своє гніздо в якійсь незначучім міжковім центрі і не має впливу на звичайні органічні функції — адже медицина знає такі хвороби! — або може...

Капітан згадував Анеліні листи писані, особливо в остатніх роках, з найбільшим супокоем, холодно, троха навіть купецьким або репортерським тоном, розумно і ясно; той холодний тон набирив тепла і красок і живости тільки в тих уступах, де була мова про дітей і про него. Ні, жінка духово недужа, жінка с психічною хворобою не була би в силі писати такі листи і то так часто і правильно. Може би якийсь час могла утаювати свою хворобу, але швидше чи пізніше, мимо її волі і без її відома її хворобливий духовий стан був би проявив себе якимсь словом, якимсь логічним скоком, якимсь реченням або оповіданєм. Капітан напружував свою пам'ять, та не міг знайти нічого такого, що би вказувало йому в жіничних листах якусь хворобливість, хоч читав їх з великою увагою і перечитував по кілька разів.

Він любив Анелю всею душею, з молодечим запалом, особливо тепер, по повероті з Боснії; чув, що певність її хвороби була би для него страшним ударом, та про те совісно розбираючи свою душу чув, що не скривав би перед собою ані найменшого спостереження, яке би свідчило про її хворобу. Та таких спостережень у него не було крім тих загадкових випадків підчас его оповідання про барона Рейхлінгена. Про барона! Якесь трівожна, болюча думка мигнула в капітановій голові. Чи ж мав би існувати якийсь зв'язок між тим оповіданєм і Анелініми нервовими випадками? І який? Чи мала би на дні її душі скривати ся справді якась історія з бароном? І яка? Але ні, се не може бути! Анеля так щиро, так спокійно, без ніякого замішання, з такою дитячою невинністю впевнювала його, що ні про яку історію нічого не знає. що противне припущенє було би алогічним, святотатством сповненням на его любові, на его домашнім щастю. Ні, ні! Між оповіданєм про Рейхлінгена і Анеліною хворобою нема ніякого зв'язку! Інакше мусів би припустити, що вона бреше, грає комедію і то грає з незрівняним майстерством. Сама думка про се наповнювала його обуренням, трівогою і обридженєм і він відтручував сю думку

від себе всею силою своєї любови.. А в тім якби се могла бути історія, що сама згадка про неї могла би проняти Анелю таким переляком? Капітанова думка жахнула ся летіти в безодню огидних здогадів, де надто не було ніякої надії зловити якийсь конкретний факт. Ні, ні, ні! Анеля була недужа, небезпечно недужа, тим небезпечнійше, що стан і причини її хвороби були зовсім загадкові. Треба буде як найскvapнійше засягнути лікарської поради, а тимчасом робити все що можна, щоби вдержати її душу в спокою, оминати непотрібні подразнення, достарчувати їй розривок, чинити приємність. Поперед усього треба сповнити її бажане і написати просьбу до коменди, щоби увільнила його від служби. Вона майже випхнула його, щоби писав ту просьбу. Очевидно її горяче наставанє на те, щоб він як найшвидше виступив зі служби, є не що, як тільки наслідок її хвороби, є прояв якоїсь манії, і він капітан, так швидко служби не покине. Та написати просьбу можна зараз. В разі потреби можна буде сказати їй, що просьба вже подана: а в тім хто знає, чи при її хворобливім духовім стані завтра вже не вирине у неї бажанє зовсім суперечне з отсим нинішнім?

Отак розміркувавши капітан виняв із столика папір, перо, чорнило і написав просьбу після всяких приписаних форм. С тим документом поспішив до жінки, щоб їй показати його і дати доказ, що сповнив її бажанє. Зустрівши в салоні Юлію, що на єго вид відсахнула ся перелякана і звитила ся мов зловлений заяць, капітан не придивляючи ся їй ближше був вдячний случаєви, що піддав Анелі товаришкy і наважив ся не пустити Юлію так швидко до дому.

— А, тітка Юля! — скрикнув радісно наближаючи ся до неї і цілуючи подану руку. — Як же пані поводить ся? Чомуж то пані не були ласкаві відвідати нас іще вчора вечір? На, Анелечко, отсе той документ, про який ми говорили. Прочитай його, як тобі сподобаєть ся.

І вручивши Анеті просьбу обернув ся знов до Юлії.

— Щож то, чому пані не сідаєте?

— Хочу йти. Я тільки на хвиличку забігла до Анелі.

— Те, те, те, те! Хочу йти! Навіть пані про се не думайте! Зараз міні роздягайте ся з пальта і капелюха!

— Пане капітане! — благаючи обернула ся до него Юлія. — Прошу на мене не напирати. Слово даю....

— Але що там міні! — кричав капітан, майже силою знимаючи з неї пальто. — Ніяких таких слів не слухаю.

Молоді і гарні вдови не мають ніякого голосу і повинні слухати чужого мужа, коли не мають свого власного. Кладу арешт на паню добродійку!

— Га, коли вже не може бути інакше, — з резігнацією мовила Юлія скидаючи капелюх, — то що маю бідна діяти? Лишу ся ще тут, та не довше десяти мінут.

— Що се? Бунт? — добродушно кричав капітан. — Нехай міні пані не важуть ся ломати субордінації! Прошу слухати, який буде виданий розказ денний. Лишають ся пані у нас з обовязком брати участь в конверсації. Звімо разом обід, винемо чорну каву, відпочинемо крихітку забавляючи ся оповіданем історій веселих і забавних, а тільки потому розпустимо вітрила і повлинемо — я на широкі води військово-суспільного житя, а паві до своєї тихої вдовичої пристані. Halt! Ніякої опозиції, ніякого протесту! Так наказано і так мусить бути.

Юлія з нефальшованим переляком слухала капітанових слів. Їго товариство здавалось їй вельми прикрим і турботним. В цілій єї скуленій і благаючій поставі було видно сердечне бажанє видобути ся як найшвидше з сего дому, сховати ся перед могучим і енергічним голосом, перед допитливим поглядом капітановим. В єго присутности чула себе безсильною, безвладною і безрадною. Обернула ся до Анелі.

— Анелечко, серденько моє! Прози пана капітана... Виясни йому, що се для мене неможливе, даю слово, по просту неможливе!...

— Нічого, нічого! — перебив їй капітан. — Пропало. Ось Мариня йде з завідомленєм, що обід уже готовий. Правда, Мариню? — мовив капітан до служниці, що власне показала ся в дверех.

— Так, прошу пана, обід готовий, — мовила Мариня.

— А діти прийшли? — запитала Анеля.

— Так, прошу паві. Гриць забавляє їх своїми оповіданнями. Він такий смішний.

— Значить, тепер уже ані мови нема про втеку! — радісно мовив капітан. — Правда, Анелечко, що вже тепер отсю тітусю не пустимо.

— Ні, Анелечко, прошу тебе, не роби міні сего! — благала Юлія. — Сама найліпше знаєш, як дуже міні се буде неприємно.

— Го, го, го! Пані лякають ся, щоб ми вас не отруїли! А, таке підозрінє не може пройти безкарно. Отже на-вмисно мушу паню отруїти двома наперстками боснійського вина! Allons enfants! Анеля на перед, а ми обое за нею!

— Ні, Юлечко, справді Антось має рацію, — промовила нарешті Анеля. — По що маєш утікати? Ходи, взімо обід, побалакаємо, а твоє господарство чейже не втече.

— Ага, бачите пані, як висша інстанція мудро розсудила! — крикнув капітан радіючись, що жінка, що з разу очевидно вагувала ся, остаточно станула по єго боці. — Прошу пані! — додав подаючи їй рамя а потім позираючи на неї з підлоба; бачучи на єї лиці вираз невдоволення і прикрости додав:

— Але щож се ви пані чините з себе таку пригноблену невинність? Чи справді моє товариство для вас таке незносне?

— О, пан капітан жартує! — мовила Юлія силкуючи ся на веселий усміх. — Протизно! Тільки що у мене дома...

— Що там дома! — мовив капітан. — Аджеж там діти не плачуть, а котики, канарочки і пєспки з туги не помруть.

Юлія ніби завстидана відвернула голову. Були вже в їдальні. Анеля заходила ся коло зупи. Діти сиділи на своїх місцях, спокійні, але веселі, тільки оченята у них усміхали ся.

— Михасю! — мовив капітан, наближаючи ся до него є панєю Юлією, — чи не сєсю паню ти хотів учора потягнути до одвічальности?

Михась встав з кріста, подав руку пані Юлії і мовив:

— Добрий день пані! А вчора я хотів пані сказати, що пані недобрі.

— Я недобра, Михасику? — здивована запитала Юлія.

— Так, пані недобрі, — мовив резолютно Михась. — Пані вмовили в нас, що татко прийїде в ночі, а він прийїхав рано, а ми були в школі і не поїїхали на дворець, щоб там татка привитати.

— Алеж я сему не винна, Михасику, — мовила Юлія. — Татко сам телеграфував.

— Е, що там телеграфував! — відповів Михась. — В листі було написано, що прийїде рано. Може телеграма була фальшива.

— Га, га, га! то міні козак! — сміяв ся капітан Той уміє допекти.

— Алеж Михасику, хібаж я тому винна, що телеграма була фальшива? — мовила Юлія.

— Не треба було їй вірити, — відрізав хлопець.

— Так ти гніваєш ся на мене?

— Вчора троха гнівав ся, а нині вже ні, — мовив Михась.

— Ти мій золотий хлопчику! — скрикнув капітан цілуючи його в чоло. — Так завжди держи ся! Коли хто щось винен, говори йому правду в очі, вали сміло що думаєш. Але любити його не покидай. Так ніколи не схибиш із доброї дороги.

— Ну, ну, досить тої науки! Прошу брати ся до розсуду, бо вистине! — мовила Анеля.

Настала на кілька хвиль пауза, підчас котрої чути було тільки брязкіт срібних ложок о тарелі і мірний шелест при споживанню розсуду.

Напружений і немилий настрій, який панував з початку обіду, хоч старанно маскований усіми тими особами, що сиділи при однім столі, чим далше почав звільна якось розпогоджувати ся, та прояснювати ся. Веселе щебетанє дітей було немов той теплий і освіжаючий вітерець, що розгонював хмари, які раз по раз виповзали з якихсь таємних щілин і раз у раз грозили затемнити весь видокруг сего щасливого домашнього огнища. Під впливом тих здорових, невинних дитинячих душ навіть пані Юлія осмілила ся, почала вчувати себе свободнішою, хоч сиділа обік капітана. Тільки Анеля, хоч і як очевидно напружувала свою силу, не могла ще опанувати наслідків свого недавнього нервового припадку, від часу до часу блідла і трівожно позирала на двері, неначе в них кожді хвилі мав показати ся віщун якогось нещастя. Тож коли справді по якімсь часі, вже при кінці обіду, почуло ся енергічне, швидке стуканє до дверей, Анеля мало не скрикнула з переляку, схопила ся з крісла і відвернувши ся до вікна так, щоби капітан не бачив її зблідлого лица, вхопила ся рукою за груди, силкуючи ся зупинити надсильне бите серця.

В дверех показала ся військова фігура, що вже давно не топтала сих порогів. Се був Редіх. Окружений туманом пари вийшов до покою салютуючи. Капітан радісно скочив до него і сердечно стиснув подаву йому руку.

— Добрий день тобі, капітане! — мовив Редліх. — Добрий день панству! — додав обертаючи ся до товариства, хоч не міг нікого розпізнати через запотілі окуляри. — Проходячи ось туди вступив я до тебе, — мовив знов до капітана знімаючи і витираючи окуляри. — Іду до служби, та маю ще пару хвиль часу, то можемо побалакати. Чи може я панству перешкодив? — додав вложивши окуляри вже чисті і побачивши на столі zostанки обіду.

— О ні, зовсім ні! — мовила Анеля. — Зараз скінчимо. Зволить пан поручник на хвилиночку сісти собі в салоні.

— А, мій поклін пані добродійці! — мовив Редліх кланяючи ся Анелі. — Прошу вибачити, що я в першій хвилі с панею не привитав ся, але мої нещасливі окуляри —

— О, знаю, знаю! — всміхаючи ся мовила Анеля, стараючи ся рухом руки як найчемнїйше і найшвидше випроводити Редліха до салону. Та сей іще стояв. Побачив Юлію, що від тої хвилі, як він увішов, піднявши ся зі свого місця наблизилась була до вікна і силкувала ся стояти так, щоби як найменше звертати на себе уваги. Та Редліх пізнав її і очевидно зацікавлений підступив до неї. Якась фатальна сила заставила її обернути ся лицем до него. Переконавши ся, що се справді вона, Редліх став мов остовпїлий, збентежений, неспосібний висказати найпростїйшу фразу привітання. Юлія вклонила ся йому.

— А, пані тут? — притишеним голосом мовив Редліх.

— Моя товаришка Юлія Шаблінська, — мовила Анеля. — Чи може панство знаєте ся?

— О, ні! — сквапливо промовила Юлія.

— О, так, троха! — рівночасно і також сквапливо мовив Редліх.

Капітан здивований глядів на сю сцену. Хотів уже вибухнути сміхом і по своєму звичаю взяти сих двоє людей на протокол, коли параз Редліх, відвертаючи ся с певною остентацією від Юлії і зближаючи ся до него, мовив поспішно:

— Вибачай, капітане, але мушу с тобою попрощати ся.

— Що? що? що? — з величезним зачудуванєм скрикнув капітан приступаючи до свого старого приятеля і силкуючись заглянути йому в очи.

— Мушу йти! — повторив Редліх збентежений погля-

даючи на годинник. — Я троха перечеислив ся в часі... Маю ще справунки...

— Редліх! — остро мовив до него капітан. — Зачинаю не розуміти тебе. Приходиш до мене, щоби побалакати, заявляєш з гори, що маєш дещо вільного часу, а тепер раптом зриваєш ся.

— Вибачай, капітане, але йій Богу... не можу лишити ся.

— Та чому? Говори правду!

— Іншим разом! Іншим разом скажу тобі, а тепер мушу йти! — благаючим тоном повторяв Редліх що раз більше наближаючи ся до дверей.

— Ні, се не може бути! Редліх! — мовив з натиском капітан, котрому кров почала набігати до голови. — Ти міні сего не зробиш!

— Капітане, — мовив Редліх рішучо і енергічно, бачучи, що капітан заступає йому дорогу, — даю тобі слово чести, що довше не можу тут лишити ся ані хвили.

— Що се значить? — скрикнув капітан не можучи опанувати себе. — Мовиш се таким тоном, немов би хотів нанести міні зневагу в моім домі.

— Приймай се за що хочеш, — мовив Редліх, — тільки даю тобі слово чести, що я зовсім не мав наміру тебе зневажати, а також, що довше ані хвили не можу тут лишити ся.

При сих словах капітан став мов оглушений. Кілька секунд з цілим напруженем своєї душі глядів Редліхови в очи, та сей тепер спокійно видержував его допитливий погляд. Та капітан не міг нічого вичатати в темній глубині Редліхових очей. А потім охляв мов зломаний і відсунув ся на бік, лишаючи Редліхови вільний прохід до дверей. Не попрощавши ся ні с ким Редліх вийшов геть. Капітан зломаний, не памятаючи сам себе впав на крісло. Кілька секунд панувала в комнаті мертва, зловіща тиша. Чути було придержувані віддихи дітей і тривожне битє серця у жінок.

В кінці капітан підняв очи і якомсь безтямно обводячи ними по комнаті промовив майже шептом:

— Пішов!

А потім зупиняючи ся очима на лиці Анелі запятав:

— Що се значить?

— Не знаю, мій любий! — відповіла Анеля. — Нічогоісінько не розумію Редліха.

І обернула ся до Юлії, що все ще збентежена, тремтячи і бліда, стояла при вікні.

— Юлечко, може ти нам виясниш? Що таке стало ся поручникови? Чим він образив ся?

— Не знаю, — ледво чутно прошептала Юлія.

— Але ти його знаєш?

— Ні, зовсім його не знаю, — мовила Юлія троха смілійше.

— Аджеж він мовив, що вас, пані, знає! — мовив капітан.

— Не знаю, відки се взяв, — відповіла Юлія, знов понижаючи голос і втуляючи очі в долівку.

— Редліх, прошу пані, ніколи не бреше, — суворо заявив капітан.

— І я також не маю сего звичаю! — ущипливо відповіла Юлія.

— Так щож значить се все? Що тут за загадка?

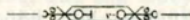
— Може пан Редліх прийняв мене за когось іншого, за якусь жінчину, що чим небудь образила його, — вже смілійше говорила Юлія.

— Гм, се може бути, — мовив подумавши капітан. — Він короткозорий і такі qui pro quo траплялись йому не раз. Але щоб аж до такого ступня міг забути ся, щоби міні в моім домі в присутности гостя робив таку зневагу, — ні, сего я не міг би й придумати!

Серед мовчанки скінчено обід. Здавало ся, що поява Редліха і его короткий побут у отсій комнаті до разу змінили в ній атмосферу. Свіжість, радість і свобода щезли зовсім. Усі сиділи німі, пригноблені і сумні. Навіть діти посумніли і втратили апетит. Капітан навіть не доторкнув ся своєї улюбленої легомини, тільки Анеля звіла свою порцію, тай Юлія дивлячи ся на неї чула себе спонуканою звісти також дешицю, хоч учинила се очевидно вельми пересильюючи себе саму. Чорної кави не хотів ніхто, а про пообідню гутірку, що так усміхала ся капітанови перед обідом і котру він хотів оживити оповіданєм веселих і сумних пригод свого босняцького життя, щоби забавити Анелю і навести її на свіжі думки, тепер не було ані думки. Вони сиділи в таким настрою, немов би перед хвилику стратили когось наймилішого з поміж себе.

Зараз по обіді Юлія попрощавши ся холодно с капітаном пішла до дому. Капітан тепер уже не задержував її.

йї. Відходячи вона незавважно шепнула Анелі кілька слів. Капітан попросив жінку, щоби пішла до спальні і лягла троха спочити, а сам пішов до салону заявляючи, що також ляже на софі і пару хвиль передірає. Діти пішли до школи.

VII.

Вийшовши з дому коло четвертої години по полудні капітан сам здивував ся і перелякав ся заглянувши в своє нутро і вияснивши собі всю зміну, яка там довершила ся від учора. Аджеж тільки вчора по довголітній розлуці він вернув до свого домашнього огнища! Аджеж учора воно здавало ся йому раєм, упоювало його невисказаним щастем і відслонювало перед его душею необмежені видокруги такого самого щастя, любови і роскоші! А нині! Капітан глибоко завстиданий мусів признати сам перед собою, що почув якусь полекшу, коли з сеї камениці, що містила в собі его рай і его щастє, вийшов на вулицю.

— Я підлий, нікчемний, невдячний, нечесний! — даяв сам себе капітан. Щож таке стало ся, що змінило ся в моїм домі, що він починає видавати ся міні душною тюрмою? Нічогісінько не змінило ся, нічогісінько таке не стало ся! Нервові припадки Анеліні — ну, справа неприємна, та певно нічого тут нема страшного. Аджеж вона цвите як рожа і апетит має дуже добрий. Дурна сцена, яку зробив міні Редліх? Ну, побалакаю з ним, зажадаю виясненя. Може у него є які рахунки с тою вдовою, бо се ж очевидно вона бреше запевнюючи, що його не знає. Але чим же се доторкає мене і моє щастє? А про те все таки!...

І капітан знов зітхнув чуючи, що на его груди натискає щось важке, немов брутальні коліна якогось незримого ворога, що зненацька повалив його на землю і бажає принизити його до крайньої крайности.

Виходячи з дому капітан заявив жінці, що піде до полкової команди і подасть просьбу о дімісію. Він не хотів

виразно брехати, хоча почував, що Анеля переконана про те, що він бреше і що не відбираючи їй того переконання бреше скрито, бреше самим наміром і замислом. А покинувши домашні пороги він якось несвідомо звернув свої кроки в противний бік, горі Пекарською вулицею до Личаківського кладовища. Вулиця була майже пуста, тільки десь не десь ішли тротоаром проходжі або служниці с коновками брили в снігу півперек вулиці. Капітан ішов і йшов не зупиняючи ся, все зайнятий своїми думками. Може те понуре небо покрите олов'яними хмарами, що з них к вечеру почав сипати дрібненький сніг, може холодне повітря, що змушувало людей корчитися і кулитися і шукати теплого кута, може непригодна перспектива довгої, майже пустої вулиці, що кінчила ся кладовищем розкиненим на сугорбі і тепер майже зовсім уже застеленим сумерками, а може все оте сумне, понуре і темновате окружене пригноблювало й капітанові думки і замість полекші та успокоєня втоптувало його чим раз у чорнійшу меланхолію.

— Не чую себе вже нині таким щасливим, як був учора, — міркував капітан. — Не знаю, яка сему причина, та щож, коли се так. Чую, що якийсь злий дух літає над нашим домом, що щось затроює нашу семейну атмосферу, що десь там є якісь болючі місця, що доторкнись їх хоч би найлекше, а відразу пропала вся гармонія, ясність, щирість і радість. Які се болючі місця, де вони є, як починили ся і як би можна їх повигоювати, сего ані крихітки не знаю. Вони появляють ся в хвилях, коли найменше можна би їх надіяти ся. Сама та непевність, та блуканина напотемки мучить мене, мучить Анелю, робить неможливим щасливе житє. А про те я чую, що сама Анеля чи то не хоче, чи не може нічого зробити, щоби розкрити ту тайну, щоби вяснити всю справу. Що се значить? Чи справді є тут якась тайна, що їйї ховають від мене, чи може тільки я сам тут винен через свою незручність? Щож, за п'ять літ циганського, майже таборного життя можна відвикнути від товариського життя з делікатнішими організованими натурами, чуткіїшими і вразливіїшими, такими як Анеля. І справді, я міг не в одному і не раз зовсім без моєї волі вразити їйї, та чиж сего було би досить для вяснення сеї дисгармонії, сего нервового напруження, що починає закрадати ся поміж нас? Аджеж вона знає, що я їйї люблю, знає, як дуже їйї люблю! Аджеж і вона любить мене, любить дітей і для такої

I.

ПОЧАТОК НАУКИ.

Стан релігії Греків у четвертому століттю перед Христом. — Наступаючи на Перську державу, Греки починають дивитись інакше на природу і пізнають нові релігійні системи. — Воєнна, інженерська і наукова діяльність, що єї підносять македонські походи, доводить до основизня в Александрії Музея, — інституції для вивчення знань експериментами, обсервацією і математичними дослідками — Отсе й є початок науки.

Щі одно видовище не може мислячого чоловіка заставити так подумати тай так засумувати, як упадок старої релігії, що в свій час давала потіху многим людським поколінням.

Чотириста років перед різдвом Христовим, Греція стала швидко переростати свою давню віру. Її філософи, досліджуючи світ, були глибоко вражені противенством між величним діянням природи та нужденними олімпійськими богами. Її історики, закримічаючи природний хід політичних справ, очевидну одностайність людських учинків тай те, що нема такої події, котрої би годі було пояснити передуючою подією, — стали підозрівати, що чудеса та вмішуване богів, про які було тільки наростає в старих літописях — чиста мана. Як же пронав вік надприродного, вони стали шитати себе, чому то заніміли пророчні та чому тепер уже не діють ся чудеса на світі?

По переказам із покон-віку, що їм колись набожні люде вірили свято, — на островах Середземного моря та в сусідніх країнах було повно надприродних

чудес: відьом, відьмаків, велитнів людойідів, гарній, горгон, центавр в, циклопів. Голуба небесна стеля була підлогою неба; там царював Зеве серед інших богів, їх жінок та наложниць, роблячи то само, що люде і не здержуючись від учинків людської пристрасти й гріха.

Береги Греції, дуже порізані та море з найвишнішими на світі островами додавали Грекам духу до морського життя, географічних відкриттів та колонізації. Їх кораблі плавали скрізь по Чорнім і Середземнім морі. Вийшло, що зовсім нема чудес, що колись були шановані, звеличені в „Одісеї“ тай обожані прилюдно. В міру кращого пізнання природи, Греки переконали ся, що їх небо — ілюзія, що там нема ніякого Олімпу, що в горі тільки простір та звізди. Як же щезли божі палати, щезли й самі боги як йонського Гомерівського так і дорійського Гезіодівського типу.

Та се не зробило ся без відпору. Прості люде і особливо попи зразу кинули ся на сумніви як на атеїзм. Проступників карали конфіскацією маєтку або прогнанем із краю або навіть засудом на смерть. Вони казали, що те в що давно вірили набожні люде і що стояло віки, мусить бути правда! Потім, коли докази противників стали невідпирні, вони допустили тільки, що ті чудеса то були аллегорії, в котрі мудрість старих людей заховала чимало святощів і тайн. Але з боязні, аби не вийшло, що все те чиста байка, вони старали ся помирити їх з розвитком власної проєвіти. Та марний був їх труд! Усяка публична опінія неминуче мусить пройти певні стадії. Зразу в тім, що перше шанували, починають сумнівати ся, потім толкують єго по новому, далі помяди двоять ся, нарешті покидають усе як чисту байку.

За філософами та істориками від старої віри стали відступати поети. Евріпіда ненавиділи як єретика, Есхіля мало не вкаменували за богохульство. Та люті змагання тих, що піддержують помилки, є завше марні. Деморалізація ширила ся невпинно в усій літературі, аж поки не захопила і простих людей. Грецький філософичний критіцизм поміг грецькому філософичному дослідюви нищити народню віру. Він піднер усякими аргументами широко розширене невірство. Він порівнював між собою доктрини різних шкіл, показував на їх суперечних ученях, що нема певної ознаки правди, що ідеї про добро і зло

в кожній країні инчі, і що значить, вони не можуть знаходити ся первісно в природі, а мусять бути вповні витвором вихованя; що правда та кривда то тільки привиди, сотворені громадою для власної користи. В Атенах деякі с поступовіщих веретов не тільки відкидали все невидиме, надприродне, але й казали, що світ то лише сон, привид і що в загалі ніщо не існує.

Топографічні зариси Греції відбили ся на її політичному стані. Вони розділили націю на окремі громади с супротивними інтересами та зробили її неспосібною до централізації. Безперестанні усобиці між ворожими державами спиняли її розвиток. Греція була бідна, її проводирів можна було підкупити. Вони були завше готові проміняти свій патріотизм на чужі гроші, продати его за перські гостинці. У Греків було дуже розвите почуте краси, воно виявилось у скульптурі та архітектурі, так як нігде й ніколи ані перед тим, ані після того, але практичного розуміння добра і правди в них не було.

Тоді як європейська Греція, повна ідей про волю й незалежність, відкидала пановане Персії, азійська Греція признавала его безвідпірно. В ті часи простір Перської держави рівнав ся половині теперішньої Європи. Вона досягала до моря Середземного, Егейського, Чорного, Каспійського, Індійського, Перського і Червоного. Її країнами текло шість найбільших рік на світі: Евфрат, Тигр, Інд, Яксарт, Оксус і Ніль, кожда довга поверх 1000 англійських миль. Її поверхня простирала ся від тисячі триста стіп пониж поверхні моря до двадцять тисяч стіп повиш неї. Через те в ній було повно всякого добра. Її мінеральне багатство було невичерпане. Вона посіла славу держави Медійської, Вавилонської, Ассірійської, Халдейської, літописі котрих засягали в зад повище двох тисяч років.

Персія завше вважала європейську Грецію політично нікчемною, бо її не було і половини тільки, що яка небудь перська сатрапія. А про те перські походи для поневолення Греції показали Персам, що Греки добрі вояки. До перського війська узято грецьких наємників, що цінились як найкраща его сьла. Іноді Персія не вагувала ся віддавати грецьким генералам провід над своїм військом, і грецьким капітанам провід над своєю воєнною флотою. В політичних усобицях, що трясла Персією, грецькі

наємники часто були вживані ворогуючими перськими проводирями. Сі війнні операції були дуже важні. Вони показали бистрому окуви сих війнних наємників політичну слабкість Перської держави, тай змогу дібрати ся до єї осередка. Після смерти Кира в битві коло Кунакеи безсмертний відступ десятитисячного грецького війська під проводом Ксенофонта показав, що грецька армія може не тільки дібрати ся до осередка Персії, але й назад вибити ся відти.

Пошана для військової вдачі азійських генералів, що було так глибоко вразила Греків таким інженерським ділом як міст через Геллеспонт і прокопане перенійка Афонської гори Кееркеом, пропала коло Саліміни, Плятеї та Мікале. Грабоване багатих перських провінцій стало непоборною покусом. Такий був похід Агезілая, спартанського короля, але блискуча єго вдача була знищена перським правительством тим, що воно вхонило ся за свою давню випробовану політику, то є підкупило сусідів Спарти, аби вдарили на неї. „Мене побідило трицять тисяч перських стрільців“, сказав з досадою король Агезілай, коля сїдав назад на кораблі, натякаючи на перські гроші дарейки, на котрих був вибитий лучник.

Нарешті Филип, македонський король задумав обновити єї проби з далеко грізніщою організацією тай ширшими плянами. Він хотів стати головним генералом над усіми Греками не для самого нападу на перські сатрапії, але й для повалення перської династії в самім осередку єї сили. Та Филипа вбито, поки він зовсім налагодив ся, і після него настав Александер, тоді ще молодець. Загальні збори Греків у Коринті вибрали єго в один голос, намісць батька. Та в Іллірії поветали несупокої і для всемирения їх Александер мусів іти з армією на північ до самого Дунаю. Тим часом як єго не було, Тебанці ще з деякими іншими задумали проти него зраду. Вернувши ся, він узав Теби пристуном, посік шість тисяч тебанських жильців, продав трицять тисяч у неволю, само-ж місто знищив до тла. Ся строга війнна розправа виїшла в користь єго азійському походови: єму не треба було бояти ся повстаня за плечима.

На весні 334 року перед Христом Александер переправив ся через Геллеспонт до Азії. Єго армія складала ся є трицять чотирох тисяч піхоти та чотирох тисяч

кіяности. Він мав коло себе всего на всего сімдесять талантів. Ішов він просто на перську армію, далеко більшу від его, що стояла здовж ріки Граніка. Він силоміць перейшов через ріку, побив неприятеля тай став паном усеї Малої Азії з сі багатством. Останок сего року він обернув на воєнну організацію здобутих провінцій. Тим часом Дарій, перський король поставив шістьсоттисячну армію, аби не дати Македонцям зайти в Сірію. В битві під гірськими переходами коло Ісса Перси були знову побиті. Така страшенна була бійня, що Александер та Птоломей, один з его генералів, пройшли поверх пропасти, наповненої трупами. Рахували, що Перси втратили не менше як девять тисяч піших і десять тисяч їздіців. У руки завоювача допало ся королівське шатро, та ще й із жінкою і дітьми Дарія. Сірія теж була здобута Греками. В Дамасці захоплено чимало Дарієвих наложниць, старших офіцерів тай багату військову касу.

Перед тим заки йти в Месопотамські поля, для остатньої боротьби, Александер старав ся перше закрити собі плечі та вивезти дорогу до моря. Для того він шов на південь берегом Середземного моря та поздобував по дорозі усі міста. В своїй промові на воєнній раді після битви коло Ісса, він заявив своїм генералам, що не слід гнати ся за Дарієм, поки не здобудуть Тир та не відірвуть від Персів Єгипет і Кипр, бо як би Персія знов захопила в свої руки морські затоки, то перекинула би війну у Грецію, через те ему конче потрібно бути паном моря. Маючи в руках Кипр та Єгипет, він би не журив ся Грецією. Облога Тира взяла ему більше як півроку. З німети за сю задержку він, кажуть, прибив на хрест дві тисячі полонених. Єрусалим піддав ся відразу і через те з ним обійшли ся делікатно. Але в поході на Єгипет македонська армія була задержана коло Гази; сі перський намісник Бетіс завзято боронив се місто, поки его після двомісячної облоги не взято пристуном. Десять тисяч мушун упало від меча, решту з жінками й дітьми продано в неволю. Самого Бетіса живого волочили навколо міста пришивши до колісниці завоювача. Тепер уже не було ніякої перешкоди. Єгиптяне, з'огидивши собі перське панованє, прийняли свого завоювача з розпростертими руками.

Він організував країну для власної користі, роздаючи македонським офіцерам усі військові посади і полишаючи цивільну управу в руках родимих Єгиптян.

Поки лагодили ся до рішучого походу, Александер відвідав святиню Юпітера Аммона на оазі в Лібійській пустині, що була віддалена двісті англійських миль. Тамошня пророчня заявила, що він є син того бога, що під видом вука вліз до его матери Олімпіяди. Безгрішне початє та злізанє богів на землю вважало ся тоді за щось таке звичайне, що як тільки хто дуже визначив ся в людських справах, то думали, що він надприродного роду. Навіть у Римі, кілька століть опісля, ніхто не міг безбоязно заперечити, що се місто мало свого основника, Ромуля, дякуючи случайній зустрічі бога Марса з невинною дівчиною Реєю Сільвією, коли вона йшла збанком у керницю по воду. Єгипетські ученики Плятона були би дуже обурили ся на тих, хто би не признавав легенди, що Періктіона мати сего великого філософа, почала его як невинна дівчина від Аполлона та що сам бог сказав єї нареченому Арістону, відки у неї взяла ся дитина. Отже коли Александер у своїх листах, наказах та декретах звав себе „Королем Александром, сином Юпітера Аммона“, то Єгиптяне й Сирійці приймали се с такою повагою, про яку тепер годі й подумати. А про те вільнодумні Греки знали такому родоводови справдішну ціну Олімпіяда, що чейже сама найкраще тямала справу, казала жартом, що „бажала би, аби Александер перестав ув-одно сварити єї з Юпітеровою жінкою“. Арріян, історик македонського походу, каже: „Я не можу осудити его за змаганє веселити у своїх підданих віру в свій божий рід таї не можу вважати сего за якийсь великий проступок, бо треба-ж думати, що він хотів тим тільки піднести свою повагу у своїх вояків“.

Зробивши таким чином усе для забезпеки собі плечей, Александер вернув ся назад у Сирію та пішов зі своєю армією в пятьдесят тисяч старих вояків у похід на Схід. Перейшовши Евфрат він пішов далі похід Мазійські гори, аби не йти в велику спеку південніцями месопотамьськими полями; так запевнено і буйніщу пану для кінноти. На лівім березі Тигра, коло Арбелі, він зійшов ся з величезною армією в мільон сто тисяч мужа, що вів Дарій із Вавилону. Смерть перського монарха незабаром після того як він був побитий причинила ся до то-

го, що в руках македонського завоювача опинила ся величезна країна від Дунаю по Інд. Потім він розширив своє завойоване аж по Гангес. Здобич захоплена ним була майже неймовірна: в одній Сузі він найшов — як каже Аррія — самих грошей пятьдесят тисяч талантів.

Новіщі воєнники не можуть начудувати ся отсим незвичайним походам. Перехід через Геллеспонт; насильний перехід і битва коло Граніка; зима обернена на політичну організацію здобутої Малої Азії; марш правого крила та середини армії здовж Сірійського Середземноморського берега; важка перемога Тира; взятє Гази приступом, розлука Персії з Грецією, повна відокрома єї кораблів від Середземного моря; перерва всіх єї заходів поінтригувати або підкупити Атенців чи Спартанців, колись так часто вживаних удачно; завоюване Єгипта; друга зима обернена на політичну організацію єї шановної країни; злука на другу весну всеї армії задля походу від Чорного і Червоного моря в салітроваті месопотамські поля; перехід через обведений сумними вербами Евфрат попри знищений міст коло Тансаку; перехід через Тигр; нічні розвіди перед великою та памятною битвою коло Арбелі; косий рух на полі битви і прірва неприятельської середини — маневр, що єму судило ся повторити ся чимало століть після того коло Австерліцу; енергічна нагінка за перським монархом: се такі героїські вчинки, що їх не сповнив ні один пізніщий гетьман.

Се все дало могучу понуку духовій діяльності Греків. Між ними були люде, що пройшли з македонською армією від Дунаю до Нілю, від Нілю до Гангесу. Вони спробували, що таке холодні гіперборейські вітри в країні за Чорним Морем, спробували, що таке самуми та піскові бурі в єгипетських пустинях. Вони бачили піраміди, що стояли вже двацять століть, записані гієрогліфами обеліски Люксору, ряди мовчазних і таємних сфінксів, величезні подоби монархів, що панували на Сході землі. В єінях Есар-гаддону вони стояли перед престолами давніх грізних асирійських королів, що їх берегли крилаті бики. У Вавилоні ще лишили ся були єго мури, що перше обсягали поверх шістьдесять англійських миль і ще й тоді, хоть знищені трьома століттями і трьома здобувачами, були поверх вісімдесять етін заввишки; тут були ще руїни святини Ваала, що досягала до хмар і на вершку єї стояла обсерваторія, де халдейські астрономи —

ворожити займали ся звіздами; тут-же були й сліди двох палат із їх висячими садами, де в повітрі росли великі дерева, були й останки гідравлічних машин, що достатчали садам воду з ріки. У штучне озеро, з его великим апаратом водопроводів та спустів, спливали з вірменських гір стоплені сніги і були зунинювані в бігу через місто греблями Евфрата. Та мабуть найбільше чудо з усього був тунель попід корито ріки.

Коли Халдея, Ассірія та Вавилонія мали чудову й шановну старину, що сягала взад до темряви часу, то Персея мала свої новітні чудеса. В стовпцях сінях Персеполя було повно чудес штуки — повирізуваних річей, скульптури, поливаних річей, алябастрових бібліотек, обелісків, сфінксів та величезних биків. Екбатана, прохолодна літня домівка перських королів, була боронена сімома круглими мурами з тесаного та блискучого каменя; найкрайніший з них був найнижчий, а чим середнійший тим вищий і кождий був помальований інчою краскою, в астрологічній згоді з сімома планетами. Палата була покрита срібними плитами, а її стовпи були позолочені. О пів-ночі в її салях із сонічним світлом ішли на ваводи ряні нафтові свічники. Рай — росквіш східних монархів — був викоханий серед міста. Перська держава від Геллеспонту по Інд була справді садом нашої землі.

Я посвятив кілька сторінок історії сих чудових походів через те, що воєнний талант плеканий нами довів до основаня в Александрії математичних і практичних шкіл, справдішньої колиски наук. У македонських походах є початки всего нашого точного знаня. Гумбольдт завважав справедливо, що пізнанє нових та великих предметів природи розширяє людський розум. Александрові вояки й товариші его табору зустрічали на кождім поступі ненадіяну та живописну виставу. З усіх народів Греки визначали ся найтончою увагою, найшвидчим і найглибшим вражінем. Тут лежали піскові поля без краю, там стояли гори з верхами новище хмар. У пустині показували ся воздушні привиди, на кручах гір тіні хмар, що швидко пролітали поверх лісів. Вони були в країні дактильових пальм амбрової краски та кинарісів, тамарісків, зелених мірт та олеандрів. Коло Арбелі вони били ся протів індійських слонів; у гущавинах над Каспійським морем вони сполошували з берлогу захованого там

тигра-короля. Вони бачили звірі, що против європейських були не тільки чудні, але й величезні — носорожця, гіппопотама, вельблюда, крокодила Нільового й Гангесового. Вони зустріли людей різної масти і в різній одежі: чорнявого Сирійця, оливкового Переа та чорного Африканця. Навіть про самого Александра розказують, що він на смертній постелі велів своєму адміралови Неархови сидіти коло себе та жадобно слухав оповідання про пригоди сего моряка — про его плавду по Індії в Перську затоку. Завоювач бачив відплив і приплив моря та чудувався. Він велів робити кораблі для досліду Каспійського моря, бо догадувався, що воно, тай Чорне море, то мабуть затоки великого океана, як про се переконувався Неарх на перським та Червонім морі. Він задумав був обплисти своєю флотою Африку і виплисти в Середземне море Геркулесовими стовпами — що, як кажуть, були сновили колись фараони.

Та не тільки найбільші грецькі полководці, але й найбільші грецькі філософи найшли в здобутій державі чимало такого, що могло їх зачудувати. Каллістен дістав у Вавилоні цілий ряд халдейських астрономічних дослідів, що сягали взад 1903 роки; він писав їх Арістотелеви. Вони були написані на палених цеглах, то може новітні вчені найдуть їх дуплікати в цегельних бібліотеках ассірійських королів. Птоломей, єгипетський астроном мав вавилонський спис затьмінь сонця й місяця, що доходив до 747 року перед нашою рахубою. Треба було довгих, безперестанних тай точних обсервацій, поки можна було означити декотрі з тих астрономічних результатів, що дійшли до нашого часу. Так Вавилонці означили були тривок тронічного року точно, тільки без 25 хвилин; в їх оцінці сідеричного року було тільки дві хвилини більше. Вони відкрили були настанє рівних днів і ночей. Вони знали причини затьміння сонця й місяця, і могли вгадувати їх наперед, при помочи свого цикля що звав ся Сарос. Його оцінці сего циклю, що обіймав поверх 6585 день, хибувало тільки 19 $\frac{1}{4}$ хвилини, протів теперішнього.

Такі факти доказують безперечно, що астрономією займалися в Месопотамії щиро тай розумно і що вона розвилася була доволі гарно, не вважаючи на справді недосконалі струменти. Ті давні дослідники зробили були списи зір, розділяли зодіак на дванадцять знаків; вони

поділили день на дванацять годин і ніч на дванацять. Вони, як каже Арістотель, довгий час займались обсерваціями закривання зв'язів місяцем. У них був вірний погляд на будову сонячної системи і знали вони порядок розміщення планет. Вони придумали годинники сонячні, водяні, астролябії та гномони.

Не без інтересу дивимось ми й доси на проби їх друку. На верткім валку вони вирізували клиновим письмом свої записи і проводячи єго по м'яких глиняних плитах, робили незнищимі відбитки. З їх цегольних бібліотек ми ще й тепер беремо дані для літератури й історії. Вони тямали дещо і в оптиці. Випукле скло найдене в Німроді доказує, що вони знали вбільшуючі струменти. В арифметиці вони відкрили значіння числових знаків по їх позиції, хоть їм незвісний був великий індійський винахід цифер.

Се все були дива для грецьких завоювачів, що доти не займалися ані експериментами, ані обсерваціями. Вони вдовольалися самим думанєм та марними абстракціями.

Та грецький духовий розвиток, що йшов, значить по часті від ширшого погляду на природу, був дуже піднертий і пізнанєм релігії завоюваної країни. Грецьке божкохвальство було завше гидке Персам, що нападаючи Греків, завше нищили їх святині та неславили домівки їх звіроватих богів. Безкарність за таку огиду вражала глибоко і не мало причинила єя до підкопання гелленської релігії. Та ось поклінник негідних олімпійських богів, розпусність котрих мусіла вражати усіх праведників, опинився перед великою, поважною та кріпкою релігійною системою, основою на філософичній підвалині. Персія, як і інші довговічні держави, перебула кілька перемін релігій. Вона зразу признавала Зороастрів монотеїзм; потім приняла дуалізм, а далі перемінила єго на магіанізм. У часи македонського походу вона вірувала в усесвітній Розум, Творця, Хоронителя і Правителя усіх річей, найсвятішу суть правди, давця всякого добра. Єго годі було уявити в яким небудь образі, або вирізаній формі. І як в усіх світових речах ми бачимо наслідок двох супротивних сил, то під тою істотою стояли два рівні й вічні принципи, в образі Світла й Темряви. Сі принципи боролися є собою без перестанку. Земля була полем їх боротьби, чоловік їх нагородою.

По давнім дуалістичним легендам, Злий Дух, як кажуть, після зм'я знищити рай, що сотворив Добрий Дух. Сі легенди переняли Жиди, як були у вавилонській неволі.

Істнуванє злого прінципу неминуча умова істнуваня доброго прінципу, так як тінь є неминуча умова істнуваня світла. Таким чином можна було пояснити істнуванє зла на землі, творець і керманич котрої є най-добріший. Оба сі олицетворені прінципи світла й темряви, Ормузд та Аріман, мають під собою ангелів, своїх порадників і своє військо. Добрий чоловік повинен жити по правді, бути чистий і працювати. Колись, як минеся отсе житє, він може ждати житя на тім світі, надіяти ся на воскресенє тіла, на безсмертє душі та на свідоме будуче істнуванє.

Перед кінцем держави, прінципи магіанізму мало-помалу брали верх над прінципами Зороастра. Магіанізм головню поклоняв ся силам природи. З них вогонь уважав ся за найгіднішого репрезентанта найвищої Істоти. На вілтарях, поставлених не по святинях, а під чистим небом, без перестанку горіли вогні і сходяче сонце вважало ся за найгідніший предмет людського обожаня. В азіатській суспільности не бачать нічого крім монарха; в просторі неба усе щезає перед сонцем.

Перед часом відорваний від усяких великих плянів Александер умер у Вавилоні на трицятім третім році житя (323 перед Христом). Підозрівали, що єго втроено. Він зробив ся був такий дикий, такий лютий, що єго генерали і навіть єго найблжчі приятелі жили в вічнім страху. Кліта, одного з остатних, він пробив у нападі біснуватости. Каллістена, посередника між ним і Арістотелем, він велів повісити або, як упевняли ті, що знали справу, віддав єго на муки і потім розсіяв на хресті. То може тільки для самооборони зрадники змовили ся вбити єго. Та певно була обмова, коли до справи вмішували Арістотелево імя. Він був би швидче стернів від Александра і найгірше, ніж мав би приставати до такого великого проступку.

Колотнечі та вбійства, що були настали потім, не уймили ся навіть після того, як македонські генерали розділили між себе державу. Між тими перемінами треба звернути увагу на одну подію: Птолемеї, син коро-

ли Филипа від Арсіної, прекрасної наложниці, що хлопцем був прогнаний у купі з Александром, коли оба були не подобалися батькові, в богато Александрових битвах і в усіх его походах его вірний товариш, став намісником і потім королем Єгипта.

При облозі Рода, Птоломей зробив був таку важну прислугу его жильцям, що в подяку за те вони вшанували его як бога і назвали его Сотером - Спасителем. Сим призвищем — Птоломей Сотер — він визначає ся від пізніших королів із македонської династії в Єгипті.

Він оселив свій уряд не в якій небудь давній столиці краю, а в Александрії. В час мандрівки до святини Юпітера Аммона, македонський завоювач оснував був се місто вісуючи, що воно може стати торговим магазином між Азією та Європою. При тому важне особливо одно. Треба завважати особливо те, що не тільки сам Александер вивів чимало Жидів із Палестини для заселення міста, не тільки Птоломей Сотер після облоги Єрусалима привів їх іще поверх сто тисяч, але й Птоломей Філадельф, его наступник, визволив із неволі сто дев'ятьдесять вісім тисяч сего народу, заплативши за них їх єгипетським властителям повну вартість грінми. Усім тим Жидам дано тіж привілеї, що Македонцям. Через сю розумну політику, дуже богато їх земляків і богато Сірійців добровільно прийшли в Єгипет. Їх прозвано гелленістичними Жидами. Так само богато Греків, принаджених благим правлінням Птолемея Сотера, шукали пристановища в сій країні і напади Пердіккаса та Антігона показали, що грецькі вояки охоче перебігали від инчих македонських генералів до его армії.

Людність Александрії складала ся, таким чином, із трьох різних національностей: 1. родимих Єгиптян; 2. Греків; 3. Жидів — факт, що відбив ся на релігійних віруваннях новітньої Європи.

Грецькі будівники та інженери зробили Александрію найкращим містом старого світа. Вони наповнили сі пишними палатами, святинами та театрами. В осередку міста, де перехрещували ся, під прямим кутом, его дві великі вулиці, серед садів, фонтан та обелісків, стояв мавзолей, де лежало, Александрово тіло, забальсоване по єгипетському звичаю. Его перевезено із Вавилона серед великих похоронних торжеств, що тривали повних два

роки. Зразу домовина була з чистого золота, та як через те порушувалося гріб, то її замінено алябастровою. Та не се, навіть не великий маяк Харос, побудований із білого мармору і такий високий, що вогонь, що раз у раз горів на його вершку, видно було з моря чимало миль — Фарос уважався одним із сімох чудес світа — не її пишні витвори архітектури звертають нашу увагу; справдішньою, найславнішою пам'яткою македонських королів у Єгипті є Музей. Їго вплив лишить ся й тоді, як не стане навіть пірамід.

Александрійський Музей оснований був Птолемеєм Сотером і довершений його сином Птолемеєм Філадельфом. Він стояв у Брухіоні, аристократичній частині міста, обік королівської палати. Він був збудований із мармору та обведений сінями на стовпах, де жильці могли собі в купі ходити та розмовляти. В його салях, украшених різьбами і наповнених що найкращими статуями та малюнками, находила ся філадельфійська бібліотека. В сій бібліотеці було нарешті чотириста тисяч томів. Пізніше, мабуть через недогоду для тільки книжок, основано доповняючу бібліотеку в сусідній частині Ракотісі і поміщено її в Серапіоні або святині Серапіса. Число томів у сій бібліотеці, що її звали дочкою Музейної, доходило нарешті до трьох сот тисяч. Таким чином, ув обох цих королівських збірках було разом сім сот тисяч томів.

Александрія була не тільки столицею Єгипта, але й духовим центром світа. Тут, як було сказано справедливо, зійшов ся Геній Сходу з Генієм Заходу і сей давній Париж став осередком модної розривки та загального скептицизму. Навіть Жиди, спокушені її чарівним товариством, забули свій патріотизм. Вони покинули мову своїх батьків і стали говорити по грецьки.

Основою Музей, Птоломеї Сотер і його син Філадельф мали на оці три цілі: 1. Вдержане того знання, що тоді було на світі; 2. Їго зріст; 3. Їго розширення.

1. Для вдержання знання. Наказано було головному бібліотекареві купувати, на кошті короля, усі книги, які тільки він міг. У Музею вдержувало гурт перенесувачів, що були обов'язані робити вірні копії з тих творів, властивітелі котрих не бажали їх продавати. Всі книжки, що приносили чужинці в Єгипет, зараз забирали в Музей і

зробивши з них вірні копії, остатні давано властителям, оригінали-ж поміщувано в бібліотеці. Часто плачено за книжки чималі гроші. Так розказують про Птолемея Евєргета, що він, діставши з Атенів твори Евріпіда, Софокля та Есхіля, післав їх властителям відписи і вкупі з ними нагороду коло п'ятдесят тисяч долярів. Вертаючи з єгипетського походу, він привіз назад у тріюмфі всі єгипетські пам'ятки з Екбатани та Сузи, що забрав був із Єгипта Камбіз та інші завоювачі. Він поклав їх на давнє місце, або взяв для прикраси до своїх Музеїв. Коли твори були не тільки відписувані, але й перекладувані, то плачено за те суми майже неймовірні, як се було при перекладі Біблії сімдесятьма перекладчиками (Септуагінти), що велів зробити Птоломей Філадельф.

2. Для зросту знань. Одна з головних завдач Музея була служити пристановищем для людей, що посвячали ся студіям; вони мали тут квартиру і вдержанє, на коніт короля. Иноді він сам сидів з ними за столом. Анекдоти з тих урочистих пригод дійшли аж до нашого часу. По первісній організації Музея, жильці его були поділені на чотири факультети: літератури, математики, астрономії та медицини. Сі головні факультети ділили ся до притоки на менші конарі; так натуральна історія вважала ся конарем медицини. Дуже високий урядник був президентом сего закладу та мав у загалі дбати про его інтереси. Дмитро Фалярейський, може найученіший муж свого часу, довголітній намістник Атенів, був именованний першим таким урядником. Під ним стояв бібліотекар, уряд, котрий иноді займали люде, що їх прізвища дійшли й до нас, як от Ератостен та Аполлоній Родійський.

У звязку з Музеєм був ботанічний горбд і зоологічний горбд. Сі городи, як показують їх назви, були для влекшеня студій над рослинами та звірами. Тут була й астрономічна обсерваторія з армілярними сферами, глобусами, сольстіціяльними та екваторіяльними кругами, астролябіями, паралактячними мірами та іншими приладами, що тоді вживали ся; інструменти були поділені на градуси та щестини. На підлозі сеї обсерваторії була проведена лінія меридіана. Дуже діймала недостача певного способу міряти час і температуру! Перше дуже недокладно робив водяний годинник Ктезібія, друге гідрометер, що плавав у чарці води; він показував

переміни температури перемінами густоти. Філядельф, що в кінці життя страшенно бояв ся смерті, обертав чимало часу на те, аби найти лік на жите. Для таких змагань Музей мав хемічну лабораторію. Невважаючи на пересуди того часу, і особливо на єгипетські пересуди, тут, при медичнєськїм відділі, була анатомічна сая для розрізуваня не тільки трупів, але й живих людей, засуджених за проеступки на смерть.

3. Для розширеня знаня. В Музею, відчитами, розмовами й инчими способами навчали по всім відділам людського знаня. Сюди, в сей великий духовий осередок, зїїздили ся слухачі з усіх країн. Кажуть, що одного часу було їх тут коло чотирнацяти тисяч. Пізніше навіть християнська церква мала відеи кількох із найславніщих своїх батьків, як Климент Александрійський, Оріген та Атанасій.

Бібліотека Музея згоріла серед облоги Александрії Юлієм Цезаром. В нагороду за сю велику втрату, Марк Антоній подарував королевій Клеопатрі бібліотеку пергамського короля Евмена. Вона була основана для того, аби зрівнати ся с Птоломєйською. Її прилучено до збірки в Серапεί.

Мені лишає ся ще написати коротко про філософічну основу Музея та про єго причинки до скарбу людського знаня.

В пам'ять славного оснувача сего найблагороднішого закладу — закладу, що єго давно звали „божєською александрійською школою“ — ми повинні згадати найперше про єго „Історію походів Александра“. Великий вояк і володар, Птоломєй Сотер був і славним писателем. Час, що не міг звинчити пам'ятки того, чим ми єму обов'язані, поступив собі несправедливо з єго твором. Єго тепер нема.

Як можна було ждати по приятельстві між Александром, Птоломєєм і Арістотелем, арістотелівська філософія була духовою підвалиною Музея. Король Филипп поручив був вихованє Александра Арістотелеви і в переські походи завоювач дуже причинив ся, грїшми тай инчими способами, до „Натуральної Історії“, що тоді ладив Арістотель.

Основний принцип арістотелівської філософії — піднимати ся від студій подробиць до знаня загальних принципів або цілостей, доходячи до них індукцією. Індук-

ція тим певніша, чим більше фактів, на котрих вона опирається; єї певність безперечна, коли вона дає нам змогу вгадувати інші факти, доси незвісні. Ся система потребує безконечної тяжкої праці коло збирання фактів, як експериментами так і обсерваціями; та вона потребує й серйозної застанови над сими фактами. Таким чином се є власне метод праці і розуму, а не метод фантазії. Помилки, які часто робить сам Арістотель, не доказують, що ся система непевна, а швидче доказують, що вона певна. Сі помилки виходять із недостачі фактичного матеріалу.

Деякі загальні результати, до яких дійшов Арістотель, справді величні. Так він виводив, що все готове перемінити ся в житє та що різні органічні форми, що ми бачимо в природі, се ті, що допускають ся існуючими умовами. Як би перемінили ся умови, то перемінять ся і форми. Тим то існує безпереривний ланцюх, від простого елементу крізь рослини й звірі аж до чоловіка і різні групи незавважними відтінками переміняють ся одна в одну.

Таким чином, індуктивна філософія, основана Арістотелем, се метод великої сили. Їму треба подякувати за весь новітний поступ у науці. В своїй найдоскональній формі він підносить ся індукціями від прояв до їх причин і потім, по академічному методу, сходить дедукціями від сих причин до подробиць прояв.

Коли таким чином наукова Александрійська школа стояла на основах одного великого атенського філософа, то моральна школа стояла на основах другого, бо Зенон, хоть був з роду Кипрійанин чи Фінікіянин, та прожив довго в Атенах. Їго ученики називали себе стоїками. Їго вчення пережили єго на довго, і в часи, коли не було инчої розради для чоловіка, давали опору в спробунку та певну вказівку в лихі години життя, не тільки для славних Греків, але й для многих великих римських філософів, державних мужів, генералів та імператорів.

Ціль Зенона була дати вказівку для щоденного практичного життя, зробити людей добрими. Він стояв на тім, що вихованє справдішньої основа добра, бо коли ми знаємо, що таке добро, то й будемо схильні робити єго. Ми повинні здавати ся на чутє, збирати матеріал для знаня, а розум буде порядковувати єго, як слід. Тут видно ясно свояцтво

Зенона з Арістотелем. Усяка жадоба, похоть, домагане виходять із недосконалого пізнання. Наша природа наложена на нас Долею, але ми повинні вчити ся панувати над своїми страстями і жити свobodно, розумно та чесно, в усьому згідно з розумом. Наше існування повинно бути розумне — ми повинні приймати супокійно усяку радість і зяке горе. Ми ніколи не повинні забувати, що ми є свободні люде, а не раби суспільности. „У мене, каже стоїк, є скарб, що єго не може мені взяти увесь світ — ніхто не може збавити мене смерти“. Ми повинні тямити, що Природа в своїх діях іде до цілого та ніколи не шанує індивідуїв, а вживає їх як способи сповнити свої цілі. Ми, значить, повинні піддавати ся Долі, набуваючи, як річи конче потрібні для добра, знанє, поміркованє, хоробрість і справедливість. Ми повинні тямити, що все навколо нас переміняє ся; смерть настає після новотвореня, новотворенє після смерти, та що не слід журити ся смертю на світі, де усе вмирує. Як водопад показує ся рік-у-рік у незмінній формі, хоть вода єго раз-у-раз міняє ся, так і вид природи не що як потік матерії в несталій формі. Світ, як цілість, не переміняє ся. Ніщо не є вічне, тільки простір, атоми та сила. Форми природи, що ми бачимо, є минучі, вони всі мусять пропасти.

Ми повинні тямити, що найбільша частина людей вихована недосконало і через те ми не повинні непотрібно вражати релігійні ідеї нашого часу. Доволі нам самим знати, що хоть є Найвища Сила, та нема Найвищої Істоти. Є невидимий прінцип, та нема особистого Бога, і було би не так богохульно, як глупо приписувати єму людську постать, людські почутя та страсти. Усяка обява є, значить, чиста фікція. Те, що люде звать пригодою то тільки наслідок незвісної причини. Навіть у пригодах є закон. Нема нічого похожего на божий промисел, бо природа поступає по невідмінним законам, і тут увесь світ то тільки величезна автоматична машина. Жива сила, що проймає світ, є те, що темні люде звать Богом. Відміни, крізь котрі проходять усі річи складають ся невідмінним способом, і через те можна сказати, що поступ світа, під Долею похожий на сімя, що може розвинути ся тільки способом означеним наперед.

Душа людська то искра житєвої полеміни, загального житєвого прінципу. Мов тепло, вона переходить від

одного до другого, і нарешті знову прожирася чи злучуєся з загальним принципом, із котрого вийшла. Через те ми не повинні ждати знищення, а злуки; і як утомлений чоловік жде нечулості сну, так і філософ утомлений світом, повинен ждати суноюю смерті. А про те, про ці справи ми повинні думати сумнівно, бо розум не може витворити певного знання одними своїми внутрішніми силами. Нефілософично шукати перших причин; ми повинні мати діло тільки с проявами. Поперед усього, ми не повинні ніколи забувати, що чоловік не може встановити абсолютної правди, що остаточний результат людського досліджу матерії — той, що ми неспосібні до повного знання; що, навіть якби ми мали в руках правду, ми не можемо бути про неї певні.

Що ж тоді лишаєся для нас? Чи ж не добувати знань, зберігати чесноту та приятельство, додержувати вірності й правди, та смирно приймати усія наші пригоди та жити в згоді з розумом.

Та, хоть александрійський Музей був призначений спеціально для плекання аристотелівської філософії, то не треба думати, що інші системи були виключені. Платонізм не тільки що розвився тут у повні, але нарешті й переміг Періпатетіцизм (періпатетичну філософію), і через нову Академію відбився тривко на християнстві. Філософичний метод Платона був навідворітний аристотелівському. Він починав із загальних основ, у саме істнування котрих треба було вірити, і від них сходив на частини, або подробиці. Аристотель, напротив, піднімався від частиць до загальних основ, доходячи до них індукціями.

Платон, значить, здавався на фантазію, Аристотель на розум. Перший, розкладаючи первісну ідею, сходив на подробиці, остатний зводив подробиці в загальну уяву. Через те, по платонівському методу, можна було швидко творити таке, що видавалося блискучим, хоть справді воно було цуєте; по аристотелівському, робилося помалішче, але далеко певніше. Він потребував безконечної праці коло збирання фактів, важкого заходу коло експериментування та обсервації, вживання доказів. Платонівська філософія то нинішня воздушна палата; аристотелівська міцний будинок, поставлений на ґрунті і з многими хибамі, але на твердій скалі.

Обертанє до фантазії далеко принадніще від уживаня розуму. В часи духового упадку Александрії, ліниві методи стали миліші від важкої обсервації та строгої духової праці. Новоілатонівські школи були набиті філософами-містиками, як Аммоній, Сакас та Плотін. Вони заняли місце строгих геометрів давнього Музея.

Александрійська школа се перший приклад тої системи, що в руках новіщих натуралістів дала такі чудові результати. Вона не признавала фантазії, єї теорії були виразом фактів, добутих експериментами та обсерваціями, при помочи математичних розвідок. Вона наиврала на принцип, що вірний метод досліду природи се експериментальна справа. Досліди Архімеда про спеціфічний тигар, твори Птолемея про оптику похожі на наші теперішні досліди в експериментальній фізиці і були чистим противенством пустим міркуванням давніщих писателів. Ляпчис каже, що одинока обсервація в історії астрономії, зроблена Греками перед основанєм александрійської школи, се обсервація Метоном та Евктемоном літньєї стоянки сонця в 432 році перед Христом. В єїй школі ми маємо в-перше комбіновану систему обсервацій, зроблених з інструментами для міряня кутів та вирахованих тригонометричними методами. Астрономія прийняла тут таку форму, що пізніші столітя могли тільки видосконалити єї.

Ані обєм ані ціль отєєї книжки не позволяють мені розказати докладно про причинки александрійського Музея до засобів людського знаня. Доволі буде, коли читач матиме загальне вражінє єїх характеру. Для подробиць, я позволю собі вказати єму шестий розділ моєї „Історії духового розвитку Евронії“.

Вже було сказано, що стоїцька філософія сумнівала єя, чи розум може покласти абсолютну правду. Отже коли Зенон возив єя з єими сумнівами, Евклід ладив євій великий твір, що мав визвати на запереку увєсь людський рід. Пієля двацяти двох століть із верхом він ще стоїть єко зразок точности та єяности. Єєй великий геометер не тільки писав про инчі математичні справи, єк н. пр. про конічні перекрої та порізи, але мав писати й росправи про гармонію таї оптику, розєєджуючи остатню є погляду гіпотєзи про проміє, що паде від ока на предмет.

Між александрійських математиків та фізиків треба взяти й Архімеда, хоть опісля він жив у Сіцилії. Між его математичними творами були дві книзі про кулю та циліндер, де він доказував, що об'єм кулі рівнає ся двом третинам циліндра, що єї обхоплює. Він так високо цинив се відкритє, що велів вирізати его геометричну фігуру на своїм нагробнім камені. Він писав іще про квадратуру круга та про параболу, про коноїди та сфериїди, тай про спіралю названу его ім'ям, пояснити котру він був спонуканий своїм приятелем Кононом Александрійським. Рівного єму математика Європа не мала майже дві тисячі років. У фізиці він оснував гідростатику; найшов метод для означеня специфічних тягарів; дослідив рівновагу плаваючих тіл; відкрив вірну теорію підйоми та винайшов шрубку, що й доси носить его имя, для піднимання води з Нілю. Єму ж треба подякувати і за безконечну шрубку, тай за якесь окрімінне палюче зеркало, котрим підчас облоги Сіракузів він, кажуть, підпалив римську флоту.

Ератостен, що якось орудував Александрійською бібліотекою, був автором багатьох важних творів. Із них можна згадати его означенє віддали між тропіками та пробу означеня величини землі. Він розглядав розділ та розлогу суші, положенє гірських хребтів, вплив хмар, геологічні поринаня країн, піднесенє колишніх морських деп, роствір Дарданелів і Гібральтарського проливу та відносини Евкеїнського Понта. Він зложив повну систему землі у трьох книгах — фізичну, математичну та історичну — і додав до неї карту всіх звісних тоді частин землі. Аж остатними роками оцінено справедливо відривки, що лишили ся з его „Літониєі Тебанських Королів“. Чимало століть їїх дискредитувала повага нашої глупої теологічної хронології.

Не потрібно наводити аргументів, що на них складались Александрійці для доказу кулястої форми землі. Вони мали вірні ідеї про науку про кулю, єї бігуни, вісь, екватор, арктичні та антрактичні круги, точки рівних днів і ночей, стоянки сонця, розділ кліматів і т. д. Я можу тільки натякнути на розвідки Аполлонія про конічні перекрої та про Махіма і Мініма, що, кажуть, перший ужив слів еліпса й гіперболя. Так само я тільки згадаю про астрономічні обсервації Арістілла та Ти-

мохаріса. Обсерціям остатного над Spica Virginis Гіппарх має подякувати за своє велике відкрите настаня рівних днів і ночей. Гіппарх же перший означив і нерівний хід місяця та зрівнане центра. Він прийняв теорію про епіциклі та ексцентричні круги, геометричну уяву для розвязки видимих рухів небесних тіл на принципі кругового руху. Він же узяв ся зладити каталог зір по методу проведення ліній — то є, вказуючи ті зірди, що на-ходять ся в тій самій видимій прямій лінії. Число зір, записаних таким чином у каталог, доходило до 1,080. Пробуючи так описати вигляд неба, він старав ся зробити то само і з поверхнею землі, означуючи положене міст і инчих місць лініями, потягненими вздовж і впоперек. Він перший зробив таблиці сонця і місяця.

Серед такої пишної зірдяної громади геометрів, астрономів та фізиків особливо сияє Птоломей, автор великого твору „Syntaxis“, розвідки про математичну конструкцію неба. Сей твір стояв майже п'ятнадцять століть і справді був впертий аж безсмертними „Principia“ми Ньютонна. Він починає з ученя, що земля є кругла і вкріплена у просторі, описує конструкцію таблиці тетив та інструменти для обсервацій стоянок сонця, доказує нахильність екліптики, находить земні ширини гномоном, описує клімати, показує, як можна звичайний час перемінити в сідеричний, доказує, чому тропічний рік ліпший від сідеричного, викладає теорію сонця на тім принципі, що дорога его простий ексцентричний круг, пояснює зрівнане часу, досліджує рухи місяця, розказує про его першу нерівність, его затьм'іння та рухи его вузлів. Після того йде розмова про властиве велике відкрите Птолемея, — що вневнило ему безсмертність — відкрите евекції або другої нерівности місяця, поясненої ним епіциклічною теорією. Він пробує означити віддаль сонця й місяця від землі, та тільки по частинвдачно. Він розважує настанє рівних днів і ночей, Гіппархово відкрите, повний період котрого виносить двадцять п'ять тисяч років. Він дає каталог 1022 зір, обговорює природу молочної дороги і по майстереськи розказує про рухи планет. Отся точка чинить друге право Птолемея на научну славу. Свої означеня планетних доріг він викінчив порівнюючи свої власні обсервації з обсерваціями дав-

ніщих астрономів, між инчим з обсерваціями Тімохаріса над планетою Венерою.

В александрійському Музеї, Ктезібій винайшов пожарну сикавку. Їго ученик, Герон поправив її, давши до неї два циліндри. Тут же робила й перша парова машина. Її те ж винайшов Герон; то була реакційна машина, зроблена на принципі солініля. Тишина в сінях Серапея була переривана водяними годинниками Ктезібія та Аполлонія, що каплями міряли час. Коли римський календарь став такий замотаний, що неминуче потрібно було поправити його, Юлій Цезар покликав Созі'єна, астронома з Александрії. За його порадою місячний рік скасовано, горожанський рік міряв ся тільки по сонцю, і був заведений юліанський календарь.

Македонських володарів Єгипта лаяли за поведінку з релігійним чувством їх часу. Вони несливали його для користи держави, бачучи в нім спосіб орудувати нижчими веретвами. Інтелігенції вони давали філософію.

Та безперечно вони держали ся своєї політики з досвіду в тих великих походах, що зробили Греків першою нацією землі. Вони бачили, що мітологічні уяви в їх рідній країні зійшли на байки; чудеса, що ними старі поети вкрасили Середземне море, показали ся чистими ілюзіями. З Олімпу щезли боги та й сам Олімп показав ся приви́дом фантазії. Пропали Гадесові жахи; ему не можна було найти місця. Із лісів, грот та рік Малої Азії позабирали ся місцеві боги й богині; навіть їх щирі поклінники стали сумнівати ся, чи були вони там. Коли сірійські дівчата, в своїх любовних піснях іще заводили над долею Адоніса, то робили се тільки на пам'ятку, а не на правду. Не раз і не два переміняла Персія свою народну віру. На місце Зороастрової обяви вона поклала Дуалізм; потім під новими політичними впливами приняла Магізм. Вона поклоняла ся вогневи і вдержувала ему горючі вільтарі по горах. Вона поклоняла ся ся сонцеві. Коли прийшов Александер, вона швидко падала в пантеїзм.

Для країни, що в її політичній нужді свої боги не були в стані зашити її, переміна віри неминуха. Шановні божества Єгипта, на хвалу котрих ставленоobelієк та святині, не раз і не два піддали ся мечеві чу-

жих завоювачів. У країні пірамід, колоссів та сфінксів, подобі богів перестали репрезентувати живі істоти. В них перестали вірити. Треба було инчих новіщих, і Серапіс став протів Озіріса. По склепах та вулицях Александрії було тисячі Жидів, що забули Бога, що жив за завісою святині.

Перекази, обява, час — усе втратило свій вплив. Перекази європейської мітології, обяви та освячені часом догми Єгипта — усе пощезало, або минало ся швидко. І Птолемеї порозуміли, які минучі форми віри.

Але Птолемеї порозуміли й те, що є дещо тривкіще як форми віри, що, мов органічні форми геологічних епох, пропавши раз, пропали на віки, і не можуть обнови-ти ся, вернути ся. Вони порозуміли, що в сім світі минучих ошук та привидів є світ вічної правди.

Сего світа ви не найдете в марних переказах тих людей, що жили на зорях цивілізації, ані в мріях містиків, що вважали себе за натхнених. А найдете его дослідами геометрії та практичними допитами природи. Вони дають людям добро тривке, велике, неоцінене.

Ніколи не прийде день, коли будь котра Евклідова те-та буде заперечена; ніхто ніколи не стане сумнівати ся в круглоті землі, признаній Ератостеном; світ не допустить, аби були забуті великі фізикальні винаходи та відкриття зроблені в Александрії й Сіракузах. Имена Гіншарха, Аполлонія, Птолемея та Архімеда будуть згадувати ся на землі є пошаною людьми усякої віри, поки тільки є люде, що говорять.

Таким чином, александрійський Музей був колиською новіщою науки. Правда, ще довго наперед его заснованя роблено астрономічні обсервації в Китаю та Мезопотамії; математикою займали ся подекуди удачно в Індії. Та ні в одній із тих країн дослід не прийняв звязної та тривкої форми; ні в одній не вжито фізикальної експериментації. Характеристичний рис александрійської, як і повіщої науки, той, що вона не ограничила ся самою обсервацією, але опирала ся на практичнім допиті природи.

II.

ПОЧАТОК ХРИСТІЯНСТВА. — ЄГО ПЕРЕ- МІНА ВІД ЗАХОПЛЕННЯ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЛАСТИ. — ЄГО ВІДНОСИНИ ДО НАУКИ.

Стан релігії в Римській Республіці. — Приняте імперіалізму веде до монотеїзму. — Розширене християнства в Римській Державі. — Обетавини, серед яких воно захопило імператорську власть, пруть єго неминуче до злуки є поганством. — Тертуліянє описє християнських доктрин і житя. — Приниженє християнства череа Константинову політику. — Спїлка християнства зо євітєською властю. — Єго незгода з наукою. — Знищенє Александрійської бібліотеки і заборона філософії. — Виклад Августинової філософії і в загалї патрістичної доктрини. — Святе писємо єтає взірцем для науки.

В політичнім розуміню християнство то зановіт Римської Імперії євітови.

В період переходу Рима з республіканської до імператорської форми уряду, всі незалежні національності навкруги Середземного моря корили ся єій централній власти. Покоренє їх, одна по одній, зовсім не було нещастєм. Безперестанні війни, що вони вели одна з одною, скінчили ся; намісь халени від їх боротьби настав загальний єупокій.

Побідна республіка принесла в Рим богів підбитих народів не тільки на знак підбитя, але й для догоди євої гордості. Згїрдно-терпимо позволяла вона поклоня-ти ся їм усім. Верховна повага, що єі мало кожде бо-

жество в своїй первісній оселі, до-разу пропала серед гурту богів та богинь, де воно опинило ся. Як ми бачили, віра в давні релігії вже була захитана глибоко географічними відкриттями та філософічним критичізмом. Отя політика Рима доконала еї.

В усіх підбитих провінціях королі щезли; на їх місце настав один імператор. Ищезли й боги. Коли зважити, що політичні та релігійні ідеї завше були сченлені с собою, то зовсім не буде чудно, що політеїзм став переходити в монотеїзм. Ось чому шановано по божому імператора, зразу помершого, а нарешті й живого.

Величезне моральне вражінє робило те, що так легко можна було творити нових богів. Від того, що роблено нового бога, ставав смішний початок старих богів. Інкарнація на Сході та апотеоза на Заході швидко наповнили Олімп божествами. На Сході боги сходили з неба і робили ся людьми; на Заході люде підносили ся із землі та займали місце серед богів. Не через занесене грецького скептицизму Рим оскептичив ся. Самі релігійні вибрики підкопували основи віри.

Не всі класи людности переняли однако за швидко монотеїстичні погляди. Перщі подали ся їм кунці, правники та вояки, що через своє занятє більше знали халени житя і були інтелігентніщі; на самім останку сільські робітники і мужики.

Коли імперія в воєннім і політичнім розуміню дохопила ся до верха розвитку, релігійно і соціально вона впала була на найнижчий ступінь неморальности. Вона стала зовсім епікурейська; вона стояла на тім, що жите повинно бути празником, що чесність то тільки закришка в роскоші, а поміркованє сносіб продовжити їх. Идальні блищачі від золота і виложені бисерами, пишно одягнені раби, чарівне жіноче товариство, де всі жінки були роспусні, пишні бані, театри, гладіатори, — ось що кортіло Римлянина. Завоювачі світа переконали ся, що одинока річ варта пошани, то сила. Нею можна було впевнити собі все, все, що запопадливо надбала праця і торгівля. Конфіскація богацтва і землі, оподаткованє провінцій, були заплаатою за вдачну війну; імператор був символом сили. Панував суспільний блиск, але се був фосфоричний розклад Середземного світа.

В одній східній провінції, Сирії, кілька людей дуже скромного життя зійшлися в товариство для чоловіколюбних і релігійних цілей. Їх доктрини годилися з почуттям загального братерства, що підносило їх від злуки підбитих королівств. Отті доктрини проповідував Ісус.

Жидівський народ вірив, по давнім переказам, що серед него появиться спаситель, котрий верне йому його давню славу. Ісусові ученики вважали його тим давно-бажаним Мессією. Але попи, певні, що його доктрини шкодили їхнім інтересам, донесли на него римському намістнику, котрий, аби вволити волю їхнім крикам, радше-рад віддав його на смерть.

Его доктрини про чоловіколюбство та братерство між людьми пережили свою пригоду. Ученики, замість розсіятися, зорганізувалися. Вони зійшлися в товариства на основі комунізму, зносячи до спільного скарбу все своє майно і зиск. Таким чином мали підмогу вдовиці й каліки, що належали до громади. Із сего зерна розвилось нове і, як вийшло, всемогуче товариство — церква; нове бо нічого такого не було давно; всемогуче, бо місцеві церкви, зразу відокремлені, стали незабаром єднати для спільного інтересу. Отсій організації має християнство подякувати за всі свої політичні тріумфи.

Як ми сказали, військово панованє Рима принесло загальний супокій та збудило почутє братерства серед підбитих націй. Отсе було корисно для швидкого розширення нового — християнського — принціпу по всій імперії. Він розширився із Сирії по всій Малій Азії, і потім по черзі досяг до Кипру, Греції, Італії, нарешті далеко на захід, до Галії та Британії.

Его розширенє прискорювалося проповідниками, що голосили його у всіх напрямках. Ні в одній давній класичній філософській школі не вживали таких способів.

Політичні умови поклали границі новій релігії. В кінці то були границі Римської Імперії; Рим, непевне місце Петрової смерті, а не Єрусалим, безперечно місце смерті нашого Спасителя, став столицею релігії. Ліпше було мати в руках імператорське семигорбне місто, як Гетсиманію та Голготу з усіма їх святими споминками.

Якийсь час християнство проявлялося як система, проповідуюча три речі — поклоненє Богови, чисте особисте житє і любов ближнього. В перші дні своєї слабо-

сти воно зискувало собі прихильників тільки переконуванням, але, зрісши числом і впливом, стало показувати політичні змагання, нахил покласти уряд в уряді, державу в державі. Сі змагання воно потім не покинуло ніколи Правду кажучи, вони виходили логічно з його розвитку. Римські імператори, бачучи, що християнство зовсім несумісне з імператорською системою, старалися задавити його силою. Се годилося з духом їхніх воєнних правил, що крім сили не мали инчого способу встановити єдинство.

Зимі 302-3 після Х. Р., вояки-християне в деяких легіонах не хотіли пристати до давних празників для перепросин богів. Повстанє розширилося так швидко, пригода була така незвичайна, що імператор Діоклетіян мусів скликати нараду для рішення, що робити. Трудність справи може стане ясна, коли нагадаємо, що й жінка тай донька самого Діоклетіяна були християнки. Діоклетіян був чоловік дуже розумний і з широкими політичними поглядами; він порозумів, що політично необхідно виступити проти нової партії, але-ж казав виразно, що се треба зробити без проливу крові. Та як можна здержати скажений горожанський розрух? Нікомедійська церква була знищена до тла; за те спалено імператорську палату, висміяно прилюдно і здерто імператорський едикт. Офіцерів-християн ув армії скинено; по всіх усядах настали мучеництва та вбійства. Хід подій був такий невідпирний, що й сам імператор не міг спинити переслідування.

Ставало ясно, що християне чинили в державі могутчу партію, що була охоплена обуренням за винесені жорстокости і постановила не терпіти їх довше. Після того як Діоклетіян відрікся імператорства (305 р.), Константин, один із шукачів порфіри, порозумівши, що така політика може бути йому корисна, став головою християнської партії. Се прихилило до него в усіх частинах держави мужчин і жінок, готових для него піти в огонь і на меч; се дало йому широкі прихильників у кождім легіоні армії. В рішучій битві, коло Мільвійського мосту, перемога вкоронувала його замисли. Смерть Максиміана і потім Ліцинія, відсунула всі перешкоди. Він вийшов на трон цезарів — яко перший християнський імператор.

Посади, користи, власть — ось що було на думці в усякого, хто приставав до побідвешої партії. Купи світ-

ських людей, що їм ані в голові були релігійні ідеї, стали тепер найгорячіше боронити їх. Вони були в душі погане і їх шкідливий вплив показався в тім, що незабаром опоганилось і християнство. Імператор, не ліпший від них, зовсім не здержував їхні змагання. Він сам прийняв церковні церемонії аж під кінець свого грішного життя, в 337 р.

Для оцінки тодішніх перемін у християнстві — перемін, що нарешті довели его до боротьби з наукою — ми порівняємо его з тим, яке воно було в свій кращий час. На щастя, такий опис є в „Апології або обороні християн від звинувачень“, що написав Тертутіан у Римі, за переслідувань Севера. Тертутіан передав своє писання не імператорови, а магістратським урядникам, що судили обвинувачених. Се є врочиста і дуже серйозна жалоба, що показує всю суть справи, се виклад віри й життя християн, зроблений в імператорській столиці перед лицем усього світа, се не лайливий або пристрастний церковний поклик, а поважний історичний документ. Его завше вважали одним із найталантливіших творів у перші віки християнства. Написана ся апологія коло 200 р.

Дуже скупо починає Тертутіан свої аргументи. Він каже урядникам, що християне чужинці на землі і в чужій країні ждуть ворогів. Вони просять тільки аби їх не осудили, не вислухавши їх, та аби римські власти дозволили їм боронити ся; закони імперії прославлять ся, коли присуд над ними буде виданий після розсліду справи, а не коли їх присудять, не вислухавши їх; несправедливо ненавидіти річ незвісну нам, навіть як би було за що ненавидіти єї; римські закони мають діло з учинками, а не з самими назвами; тим часом, не вважаючи на се, покарано людей за те, що вони звали ся християнами, і то без якої-небудь звини в проступку.

Після сего він розказує про початок, суть і вчинки християнства, вказуючи на те, що воно оснований на жидівських писаннях, найдостойніших із усіх книжок. Він каже урядникам: „Мойсєєві книжки, в котрих Бог заховав, немов у скарбі, всю релігію Жидів, а значить і всю християнську релігію, далеко старші від ваших книжок, навіть від усіх ваших публичних памяток, від початку ва-

шої держави, від основання не одного великого міста — старші від усього, що ви маєте в віках історії та пам'яті часів; старші від винаходу письма, що є товмачем науки та сторожем усього гарного. Ба, на мою думку, я можу сказати більше — старші від ваших богів, ваших святинь, ваших пророчень і жертв. Автор сих книг жив тисячу років наперед осади Трої і поверх п'ятнацяти сот років наперед Гомера*. Час є спільник правди, і мудрі люде вірять тільки тому, що певне і що справджено часом. Головний авторітет сих писань основує ся на їх шановній давнині. Найбільше вчений із Птоломеїв, що его прозвали Філідельфом, знаменитий князь, велів, за порадою Дмитра Фалярейського, зробити копію с сих святих книг. Вона тепер є в его бібліотеці. Божественність сих писань доказує ся тим, що в них можна найти проречено наперед усе, що стало ся в наші часи; в них є все, що після того стало ся між людьми.

Хиба сповнене пророцтва не є свідоцтво его правди? І як ми бачимо, що минувші події виправдали сі пророцтва, то хиба ж ми винні тому, що віримо їм і в тих подіях, що мають бути? І як ми віримо річам, що були проречені і стали ся так віримо й річам, що нам були сказані, та ще не стали ся, бо всі вони були проречені тими самими писаннями, і ті, що справджують ся що днини, і ті що ще мають сповнитися.

Сі святі писання навчають нас, що є один Бог, що сотворив світ із нічого, що, хоть день-у-день дає себе знати, а проте є невидимий; его безконечність зв'язана тільки ему самому; его безмірність ховає его, та в тойже час і відкриває его. Він назначив людям нагороди й кари, як до їх життя; від воскресить усіх мертвих, які тільки жили від сотворіння світа, накаже їм узяти назад на себе свої тіла і після того присудить їх або на вічне щастє, або на вічний вогонь. Пекельний вогонь то є та потайна полемінь, що захована в нутрі землі. В давні часи він посилав на землю проповідників або пророків. Пророками тих давних часів були Жиди; свої пророцтва вони обертали до Жидів, що зібрали їх у писаннях. На них, як було сказано, основано християнство, хоть церемоніями християнин різниться від Жиди. Нас винують, що ми поклоняємо ся чоловікови, а не Богови Жидів. Се несправе-

ливо. Честь, що ми віддаємо Христови, не вменчує чести, що ми віддаємо Богови.

Через заслуги тих давніх патріархів, Жиди були самотнім любим Богови народом; він сам залюбив бесідувати з ними. Він підняв їх до чудової величності. Та погубивши їх, вони стали безбожні та перестали поклонятися йому; вони перемінили його закони на світські обряди. Він остерігав їх, що візьме собі слуг вірних від них і, за їх проступок, покарав їх вигнанням із їхньої країни. Тепер вони розсіяні по всьому світу; вони блукають у всіх сторонах; вони не можуть користуватися повітрям, що ним дихали як родилися; у них нема короля — ні чоловіка, ні Бога. Як Бог грозив їм, так і зробив. Він узяв собі з усіх націй і сторін землі, народ вірний від них. Через своїх пророків він заявив, що ці слуги матимуть більшу ласку та що має прийти Мессія, аби дати їм новий закон. Сей Мессія був Ісус, що є й Богом. Бог може вийти з Бога, як світло свічки може вийти з світла іншої свічки. Бог і його Син є той самий Бог — світло є те саме світло, з якого воно вийшло.

По святому писанню, Син Божий має прийти двічі: перший раз у понижень, другий раз судного дня, в силі. Жиди могли би знати все те від пророків, та їхні гріхи так засліпили їх, що вони не пізнали його як він був перший раз, і все ще даремно ждуть його. Вони думали, що всі його чудеса були ділом магії. Книжники і найвищі священники позавидували йому та обвинили його перед Пилатом. Він був розпятий на хресті, умер, був похований і через три дні воскрес. Сорок днів він пробув між своїми учениками. Потім він був обгорнений хмарою і знісся на небо — правда невістка над усі людські свідчення про знесені Ромуля чи якого іншого римського князя.

Тертуліан описує далі початок і суть чортів, що, під Сатаною, своїм князем, коять хвороби, хиби в повітрі, пошести, горіння цвітів землі, кусають людей приносити жертви аби мати кров жертв, що нею вони годують ся. Вони чехкі як птахи і через те знають усе, що робиться на землі; вони живуть у повітрі і через те можуть шпигувати що роблять ся на небі; тому то, вони, можуть зводити людей брехливими пророцтвами та пророчнями.

Так вони звістили в Римі, що буде побіджений король Персей, коли по правді знали, що битва вже була виграна. Вони фалшиво лічать хвороби; бо, захопивши людське тіло, роблять там нездоров'я і потім наказавши вжити який-небудь лік перестають его мучити, а люде думають, що справді вилічили ся.

Християне хоть і не признають що імператор бог, а про те молять ся за его щастє, бо загальний унадок, що грозить світові, згорінє світа здержує ся доти, доки істнує славна величність тріумфуючої Римської Імперії. Вони не бажають бути при пронадку всеї природи. Вони признають лиш одну республіку, що повинна би обіймати увесь світ; вони чинять одну громаду, поклоняють ся одному Богови і всі йдуть до вічного щастя. Вони молять ся не тільки за імператора і власти, але й за супокій. Вони читають писаня, аби піддержати свою віру, підняти надію та скріпити своє довірє до Бога. Вони сходять ся, аби впоминати одні других; вони вигоняють грішників зі своїх товариств; вони мають єпископів, що старшують над ними і є вибрані тими, котрими мають орудувати. В кінці кожного місяця всякий приносить, що хоче, але ніхто не є силуваний давати; гроші, зібрані таким чином, то застава набожності; вони не видають ся на їїду та напитки, але на годованє бідних, на їх похорони, на вдержанє дітей, що не мають родичів і маєтку, на підмогу старим людам, що віддали найкращий свій вік на службу вірним, на підмогу тим, що втратили увесь свій маєток через розбите корабля і тим, що засуджені на каторгу, або прогнані на острови, або замкнені в тюрмі за те, що визнавали релігію правдивого Бога. Лиш одна річ не є в християн спільна, і та одна річ то їх жінки. Вони не бенкетують, так як би мали вмирати завтра, ані не будують, так як би ніколи не мали вмирати. Ціль їх житя є невинність, справедливість, терплячка, поміркованість і чистота.

До сего благородного викладу християнської віри й житя в свій час, Тертуліян не завагав ся додати зловіщу пересторогу властям, до котрих обертав ся — зловіщу, бо се був прорік великої події, що мала незабаром настати: „Ми ще недавні, а вже нас повно скрізь, де признають вашу власть — у містах, кріпостях, на островах, у провінціях, на народних зборах, у рим-

ських залагах, в імператорській палаті, в сенаті, в публичних місцях і особливо в арміях. Ми не лишили вам нічого, крім ваших святинь. Подумайте, які війни ми можемо зняти! Як швидко ми могли би узброїти ся, як би нас не здержувала наша релігія, котра вчить нас, що краще бути вбитим, як убити!"

В кінці своєї оборони, Тертуліян повторяє думку, що ввійшовши опісля в жите, мала вплив на духовий розвиток усеї Європи. Він каже, що святе письмо то скарб, із котрого пішла уся справдішня мудрість світа; що кождий філософ і кождий поет обов'язаний ему. Він старає ся доказати, що воно стяг і міра усякої правди, і що все, що не годить ся з ним, неминуче брїхня.

З талантливого Тертуліянового твору ми бачимо, що таке було християнство тоді, як воно терпіло переслідування та боролось за існуванє. Тепер погляньмо, що вийшло з него, коли воно захопило в свої руки імператорську власть. Чимала різниця між християнством за Севера і християнством після Константина. Не одна доктрина, що визначала ся в остатній період, була перше незвісна.

Дві причини довеля до злуки християнства с поганством: 1. Політичні необхідности нової династії; 2. Політика, якої хопила ся нова релігія для забеспеки свого розширення.

1. Хоть християнська партія показала ся доволі сильною, аби дати голову імперії, вона ніколи не мала на тільки сили, аби знищити свого супротивника — поганство. Конець боротьби між ними був такий, що принципи їх обох зільляли ся. Тут християнство різнило ся від могаметанізму, що зовсім нищив свого супротивника та ширив свої доктрини без попусту.

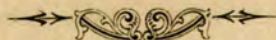
Константин раз-у-раз показував своїми вчинками, що чув, що мусить бути безпристрастним володарем усього свого народу, а не тільки представителем партії, що взяла верх. Через те він, з одного боку, будував християнські церкви, а з другого обновляв поганські святині; з одного боку, слухав духовних, а з другого радив ся віщунів; з одного боку скликав нікейський собор, а з другого поклоняв ся статуї Фортуни; з одного боку охрестив ся, а з другого вибив монету, де він названий „Богом“. Їго статуя, на верху великого порфірового стовпа в Константинополі, то була давня подоба Аполлона, лице котрої

В Стaвропiгiйськiй книгарнi можна дiстати ще ось якi твори:

	кр.		кр.
Драгоманов М. Авст.-рус. спом.	60	Франко І. Свинська конституція	5
— Чудацькі думки	50	— Пяниця, легенда	5
— Листи на наддніпрянську Україну	50	— Як пан собі біди шукав	5
— Оповідання про заздрих богів	10	— Звірячий бюджет	2
— Про братство Христителів на Вкраїні	10	— Історія кожуха	2
— Віра і громадські справи	2	— W kwestji polsko-ruskiej	10
— Z dziejów liberalizmu w Rosji	30	— Южно-русская пасхальная драма	50
— Листочки до вінка на могилу Шевченка	10	— Зівале листе, опр.	1 г.
— Старі хартії вільности	30	— Апокріфи старозавітні	2 "
Шевченко Т. Поезії заборонені в Росії	50	— Учитель, комедія	30
Заневич Ів. Заєсне панщини в Галичині	50	— Як я став казенним радикалом	10
Франко Ів. В поті чола	1 г. 50	Кравченко Уляна. На новий шлях	10
— З вершин і низин	1 "	Кримський А. Народні казки та вигадки В. Клоустона	50
— Фавст Гете, ч. I	1 "	— Ескізи	50
— Без праці, казка	20	— Шаг-наме Фірдовсія	30
— Вибір поезій Г. Гейне	50	Щурат Василь. Легенда про св. Юліяна милосер. Флобера	10
— Лис Микита (друге вид.)	50	— Пісня про Роланда	50
— Донь Кіхоть	40	Греб Павло. Пролісок, вірші	20
— Украдене щастє, драма	30	— З півночі, вірші	20
— Сон Святослава, драма	40	— З чужого поля, переклади	20
— Кам'яна душа, драма	10	— М. Г. Чернишевський	10
— Живноча неволя въ пѣсняхъ нар.	35	Українка Леся. На крилах пісень	60
— Павернений грѣшникъ	10	— Книга пісень Г. Гейне	50
— Вайка о dobrovuscie	5	Павлик М. Про читальні	50
— Абу Каземові капці	20	— М. П. Драгоманов, его ювілей і похорон	2 г.
— Едіп царь, трагедія Софокля	30	Товариш, часописъ, кн. I.	50
— Наші коляди	20	І ми в Європі. Протест галицьких Русинів против мадярського тисячоліття	10
— Етимологія і фонетика в южноруській літературі	10	Хлопська бібліотека вип. V.	5
— Іван Вишенський і его літер. діяльність 1 г.		вип. III. — IX по.	2
		Вартовий. Яка тепер нар. школа на Україні	20
		Дідон-Верн, Житє Христа	30

„Житє і Слово“

Рік 1-ий (том I. і II. разом 60 листів друку) брошур.	5 г.
Рік 2-ий (том III. і IV.) брошур	5 "
Рік 3 ій (том V).	2 " 50 кр.

Оповідка.

Наших прихильників просимо ширити „Житє і Слово“
приєднувати йому нових передплатників. Кожду книжку
можна набувати по 1 короні.

Передплата на цілий рік виносить 5 гульд., для Рос-
сії 10 руб., на пів року 2 гульд. 50 кр., а для Росії
5 рублів.

Адрес редакції і адміністрації: Львів, Кастелівна, вул. Крижова 12.

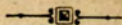
Володимир Старишин

ЖИТЕ І СЛОВО,

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ПОЛІТИКИ І НАУКИ.

Видає

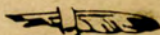
РЛЫГА ФРАНКО.

Рік четвертий.

КНИЖКА V. і VI.

За Май і Юнь 1897.

Л Ї В І В.

З друкарні Ставропігійського Інститута,
під зарядом Йоакима Греняка.

1897.

Зміст п'ятої і шостої книжки:

	стор.
Духоборці і Коланичарі, Ів. Франка	337—354
Наш альбом:	
I. Грішниця, Лесі Українки	354—361
II. О, знаю я, єїж	361—362
III. Хвилина розпачу, єїж	362—363
Із переписки М. П. Драгоманова, подає М. Павлик:	
Листи Др—ва до Ом. Огоновського	363—400
Pontifex Maximus , уривки із пов. Е. Золя „Rome“	
II. Приняте паломників	400—413
Угорські Русини і Словаки в Америці, Гядора	
Стрипського	414—420
Вісти з Росії М. Андрійка	420—421
Поправки і додатки	
Дещо про Вас. Гарматія, подав Л. Гарматій	422—423
Пірежек А. Лист до Вас. Гарматія	423—4. 4
Переписка Редактора	424
В додатку:	
Для домашнього вогнища, повість Ів. Франка,	65—96
Історія боротьби між вірою і наукою Уіль. Дрепера	33—96

Духоборці і Юпаничарі.

I.

Два причинки до історії сучасної нужди в двох сусідніх державах нужди, що не пливе з елементарних нещастя, не накинена чоловіками законами природи, не вияснюється в повні самою економічною боротьбою багатих з бідними, хоча, звісно, не позбавлена й соціальної підкладки. Два причинки до історії нужди переважно політичної, накиненої людям — не резонами державними, а самоволею або браком почуття обов'язку у державників і органів влади державної. Два причинки, що як два грізні елемента рівночасно виривають ся з ряду інших подібних, лунають голосніше, яркійше підмальовані людською кров'ю, яскравіше політі слізмами, і кричать вони голосно та зично, що політичні форми тих держав, де можливі такі інциденти, вимагають конечної зміни і направи, що багато в них мусить бути поправованого, багато гнилого і незгідного з поняттями нашого часу, коли такі факти там діють ся і то діють ся на очах цілої маси людей і не викликають найживішої реакції, найгорячішого співчуття, найенергічніших заходів до боротьби, до зміни існуючих недостатків, до загородження поля безправю.

І що цікаве. Одина держава, про яку тут далі мова — абсолютна. Там царить царська і чиновницька самоволя, там люде тільки несміло зітхають за „правовим порядком“, хоча би те „право“ й писане було грубшим кінцем на бідних а тоншим на багатих та могучих, — коби тільки бу-

ло! А про те там знайшли ся хоч два-три люде, що не побояли ся піднести голос в обороні гноблених, стати за правду сміло, наразити свої особи на переслідуване або на добровільне вигнане. І в числі тих людей знайшов ся також знаменитий писатель, одна з перших зізв'язок російської літератури, незрівняний майстер слова, що не побояв ся кинути й своє голосне ім'я на вагу, подати й свій голос за нещасливих і перед лицем усеї Європи адемаскувати нелюдські, огидні вчинки російських чиновників.

Друга держава, про яку тут мова — держава конституційна, що славить ся своєю місією — нести культуру на схід і на південь, славить ся побожністю пануючих, гуманністю могутих, освітою широких мас, автономією крайів, поступом законодавства, підношенем бідних і незаможних, одним словом, усіми добрами цивілізації, хоч і в скромних розмірах, без надто великого розгону. І що ж бачимо? В тій блаженній державі, в однім із єї найосвіченіших і найпоступовіших крайів через 50 літ існує в однім закутку вопіюча кривда і несправедливість, існує і росте рік від року до неможливих розмірів, дусить нещасну людність до крайности під оком властей, судів, адміністрації, не говорячи вже про просвічену і „гуманну, суспільну ерархію“. І ніхто за цілих 50 років не підняв голосу в обороні тих нещасливих, ніхто не зацікавив ся їх долею, не допоміг їм бодай звести їх зтидні на денне світло прилюдної дискусії. І коли в остатніх часах якісь добрі душі припадково відкрили ту пивницю (бо як же інакше назвати той нещасний закуток?), де від пів століття живе замуrowаних у страшній нужді звиш 2000 душ людських, старих і молодих, мужчин і жінок і дітей, — то й тоді від їх безпомічного стогнання відвернули ся не тільки могуті і пануючі, але навіть ті, що самим політичним порядком державним покликані до заступання, до оборони покривджених і надто звязані з ними найсильнішим — як говорять — вузлом, національної однокровности. І навіть тепер, коли знайшла ся одна-ка газета, що поважала ся опублікувати опис страшної долі тих людей, зроблено се не в тім краю, де живуть ті люде, а в сусіднім (хоч під тими самими цензурними умовами), зроблено газетою радикальною, що значною частиною суспільности вважаєть ся єретицькою та виклятою, і зроблено безіменно. Ніякий — славний чи безславний — інтелігент повагою свого імени і своїй особистої одвічальности за написане не

додав ваги тим рядкам, де змальовано нещасну долю єго земляків. Правда, сам той опис говорить досить голосно, проймає душу до глибини, наповняє острахом навіть душу галицького Русина, що й у себе дома бачить відносини не о много ліпші; та все таки безіменність сего болючого стогону робить якесь дивне, парадоксальне вражінє в державі, де одвічальність за публікацію таких річей, навіть коли б були в десятеро пересадні або й зовсім з пальця виссані, є тисячу разів менша, ніж у Росії, а в разі їх правдивості зводить ся до нуля і ще може й авторови придбати славу і честь.

Ми не хочемо на основі сих уваг робити паралелі між Росією і тою другою державою і полишаємо кождому робити які хоче уваги, а подаємо ось тут перекладом деякі вививки з двох брошур, які дійшли до наших рук в останнім місяці, додаючи де треба, свої поясненя. Ми бажали би звернути увагу нашої громади на факти, піднесені в тих брошурах і на конечність боротьби в тім напрямі, щоби такі факти перестали бути можливі. Ми знаємо добре, що швидко воно до сего не дійде, та тут являють ся третій мотив нашої публікації: подаваймо таких і подібних фактів як найбільше до прилюдної відомости, обговорюймо їх, коментуймо, аналізуймо той соціальний і політичний ґрунт, на яким вони виростають, витворюймо всіми силами атмосферу духову неприхильну таким фактам, заострюймо людські нерви на такі факти, робімо їх чуткими, вразливими та готовими до як найсильнішої реакції, допомагаймо — кождий по змозі свої сили і спосібности — до виховуваня має народніх в душі ворожім таким фактам і таким порядкам і таким людям, що се роблять і що се толерують — се одинокий спосіб остаточної боротьби з звірем гнету і самоволі, остаточної, бо веде до певної і безповоротної перемоги.

II.

В числі російських сект, що від половини XVII віку виділили ся з православія, обік темних, аскетичних та ретроградних є й такі, що заслуговують на близшу увагу за для пануючого в них духа правдивої побожності і гуманности, такі як Молокане (гляди про них вельми симпатичну моно-

графію Костомарова) і Духоборці. Ся остатня секта зробила ся тепер голосною по всій Европі дякуючи безглуздим зусиллям російської адміністрації — здавити єї непокірного духа звисними російськими способами — канчуками, тюрмою та висилкою. Знайшли ся три Россіяне. П. Бірюков, В. Чертков і Ів. Трегубов, що на місці розвідавши факти насильств і жорстокостів властей списали все і подали ріжним високим урядникам російським в кінці 1896 р. Швидко після сего Бірюкова і Трегубова арештовано, тільки Чертков адужав утекти до Лондона, де й опублікував текст тої записки*) а надто написану на підставі того самого матеріалу брошуру пз. „Помогите!“ з доданим до неї кінцевим словом Льва Н. Толстого**). Отсеми публікаціями ми й покористуємо ся, щоби розповісти нашим читачам, що зробило ся на Кавказі з Духоборцями в 1896 році.

Секта Духоборців або Духоборів появила ся в половині минушого віку, а с початком сего віку почала було значно ширити ся. Їїх релігійні погляди оперті на спірітуалістичнім і символічним толкованю євангелія і відкиненю всіх церковних інституцій, в котрих вони бачуть пусту формальність. Свої відносини не тільки до всіх людей, але загалом до всіх живих творів вони основують на любови і для того найбільшим гріхом уважають усяке насильство, а тим більше вбивство чого небудь живого, значить, також війну. Супроти властей вони покірні і послухні, доки ті власти не жадають від них чогось такого, що противне їїх віруваням; між собою вони згідливі, трудящі і поздержливі, в розмові скромні і небрехливі, бо брехню вважають також великим гріхом.

Не трудно зрозуміти, що як з одного боку православна церков, зачеплена Духоборцями в самім корени єї існування, так з другого боку держава мусіла віднести ся до Духоборців ворожо і побачити в них секту „небезпечну для церкви і держави“. Російські власти ще в початку сего віку

*) Положеніє Духоборовъ на Кавказъ въ 1896 году и необходимыхъ средства облегченія ихъ участи. Лондонъ 1897.

**) Помогите! Обращеніє къ обществу по поводу гоненій на кавказскихъ Духоборовъ. Составленное П. Бирюковымъ, И. Трегубовымъ и В. Чертковымъ. Съ послѣсловіємъ Льва Николаевича Толстого. Лондонъ 1897.

випробували над ними всі способи своєї пропаганди „отинко правдивої віри“. Мусіли се бути страшенні проби, котрі доси ще ждуть на свого історика, коли в р. 1816 цар Александер I в рескрипті до Херсонського воєнного губернатора міг писати: „Всѣ мѣры строгости, истощенныя надъ духоборцами въ продолженіи тридцати лѣтъ до 1801 года не токмо не истребили сей секты, но паче и паче приумножили число послѣдователей ея“. Цар Александер I бачучи безхосенність тих жорстокостей велів перевести всіх Духоборців на жите на Молочні води в Таврицькій губернії і наказав губернаторови поводити ся з ними по людськи. „Просвѣщенному ли правительству христіянскому — писав він у тім самім рескрипті — приличествуєть заблудшихъ возвращать въ нѣдра церкви жестокими, суровыми средствами, истязаніями, ссылками и тому подобнымъ?“.

Та сеї гуманности не на довго вистало. В 1839 р. цар Миколай велів зігнати Духоборців з їх осель на Молочних водах і перегнати на Кавказ, свіжо завойований Росією, на саму границу рос. володіня. „Польза этой мѣры очевидна — міркували рос. міністри. — Пересылаемые за предѣлы Кавказской области, находясь всегда противъ горскихъ народовъ по необходимости должны будутъ оружіємъ защищать свое имущество и семейство, а другіе видя такое употребленіе духоборцевъ, будутъ воздерживаться отъ вступленія въ духоборческую ересь“. Та петербурьскі політики мабуть не дуже вірили в ті свої мудрі резони бо в додатку до сего висуненя Духоборців на саму границу свіжо завойованого і далеко ще не в спокоєного краю визначили їм для поселеня одно з найпоганійших місць, так звані Мокрі гори, на висоті 5000 стіп над морем, з острим кліматом, де родить ся ледво овес і ячмінь, тай ті іноді вимерзають. „Та ані острый клімат — читаємо в брошурі Вірюкова і Черткова (стор. 6) — ані сусідство диких войовничих гірняків не захитали віри Духоборців і за 50 літ, що пробули на Мокрих горах, вони переїмали сю пустиню на цвітучі колонії, не перестали держати ся свого євангельського та трудящого способу житя, яким жили давнійше і розмножили ся так, що часть перейшла на жите в околиці Карсу (тоді ще ті околиці належали до Туреччини, котра очевидно була толерантніша для релігійних вірувань нових поселенців, ніж православна Россія!). За час свого житя на Кавказі через остатніх 50 літ Духоборці здобули собі загальну пошану

і співзуче не тільки у тубольцях, серед яких їх оселено, але також серед цивільних та військових урядників Россіян, що подивляля їх трудяще та поздержливе жите і ставили їх за приклад іншим поселенцям“.

Ще з Таврицької губ. вніесли Духоборці звичай мати у себе тзв. Сирітський Дім — інституцію для взаємної помочи і для підмоги всім бідним та немаючим. Завідателів сего громадського добра вибирали Духоборці з поміж найповажійших і найбільше завірених своїх членів; самі громади управляють ся збором „старичків“, т. є. найстарших членів кожної сім'ї. Отже в кінці 1886 р. умерла завідателька Сирітського Дому Лукерія Калмикова, вдова по давнім завідателю. По її смерті Духоборці вибрали завідателем Сирітського Дому молодого Петра Веригина, чоловіка письменного і вельми спосібного, що довгий час був помічником Калмикової і дуже добре знав усі справи, що ними мав завідувати. Та одна часть Духоборців — майже четвертина всеї громади — під проводом Губанова, брата покійної Калмикової, не згодила ся признати Веригина завідателем Сирітського Дому. Губанов удав ся до рос. властей, понідиплачував кого треба було і при їх помочи захопив Сирітський Дім і всі зібрані в нім капітали і забрав усе те на свою власність. Сей факт допровадив до розділу між Духоборцями: більша часть зложена з 15.000 душ уважала сей грабіж громадського добра незаконним; менша, коло 5000 людей, прилучила ся до Губанова

В 1887 році заведено на Кавказі загальний обовязок військової служби і покликано до неї також Духоборців, хоча ті ще від часу Александра І. були увільнені від сего обовязку, за те своє увільнене поносили кару вигнання і надто платили наложену на них військову контрибуцію. Духоборці з разу не знали, що їм діяти; про око вони піддали ся наказови властей, та про те не зрекли ся свого вірування, що війна є великий гріх і своїм синам забраним до війська наказували, щоби ро или все, що їм звелять власти, але ні за що не можуть стріляти до людей. Та на сьому не скінчило ся. Духоборці почали роздумувати над сим глубше і побачили, що таке поступуванє їх і їх синів не зовсім моральне. І от „велика“ партія дійшла до того, що на далі не слід підлягати нецправним наказам власти, незгідним з їх віруванєм, коли тимчасом „мала“ (губанівська) партія присудила піддати ся зовсім сьому наказови. З малої партії пішли доноси на проводирів „великої“, особливо на Веригина

і його разом з п'ятьма іншими арештовано і вислано на Сибір. Це ще більше заострило ворожнечу між обома партіями, а в нутрі „великої“ партії викликало реакцію, що змагала до „острійшого, більше християнського“ життя. Духоборці тої партії поперед усього зрівняли свої маєтки, подоповнювали недостатки тих, що були збідніли, зібрали новий громадський капітал в сумі 100.000 рублів (кількох мусів вивозити маєток загарбаний Губановим!) на спільні потреби і зарекли ся зовсім не вживати тютюну, горілки і м'яса, а поперед усього ні за що в світі не йти до війська і не вживати насилья. Це заострене житєвих правил спонукало одну частину хиткіїших знов виступити із великої партії і утворити третю, посередню. Туди пішло коло 3000 людей; вони зажадали для себе половини свіжо зложеного громадського капіталу і їм віддано ту половину. В великій партії лишило ся таким робом 12.000 люда.

Щоби ствердити щирість свого присуду — не вживати василья навіть для власної оборони, Духоборці з „великої“ партії прирадили в літі 1895 року спалити всяке оружє, яке у них було так як і у всіх кавказьких жильців, а ті, що були в військовій службі, заявили, що довше не будуть служити. Для спаленя оружя, що було їх приватною власністю, вони за спільною радою назначили ніч з 28 на 29 юня. Це оригінальне автодафе відбуло ся справді при співі набожних пісень рівночасно в трьох місцях: в тифліській і елісаветпольській губернії і в карській області. В карській області, дякуючи розумній толеранції місцевих властей, усе відбуло ся спокійно; в елісаветпольській губернії за се чомусь засадили 40 Духоборців у тюрму, де вони знаходили ся ще в кінці 1896 р., а в тифліській губ. дійшло до фактів такої дикої напасти і звірячої жорстокости, що справедливо викликали окрик зачудування і обурення по всій освіченій Європі.

Спаленє оружя в тифліській губ. мало відбутися близько села Горілова, де живе Губанов, що загарбав Сирітський Дім, і загалом Духоборці „малої“ партії. Ті люде, здеморалізовані вже властями, маючи нечисте сумління, перелякали ся почувши, що коло їх села має відбутися величезний збір Духоборців „великої“ партії і донесли властям, що ті Духоборці задумали бунт і хочуть в ночі з оружєм напасти на село Горіле. Власти не питаючи нічого більше вислали відділ козаків і піхоти на місце того буцїм то бунту. Козаки прибули на місце збору аж над раном, коли вже дога-

рало огнище, що знівечило все оружє Духоборців; довкола огнища стояли безоружні чоловіки, жінки і діти і співали псалми. Козаки кинули ся на них в повнім гал'юпі, топтали кінми і били нагайками, хоча Духоборці й не думали супротивляти ся. Та се був тільки початок зовсім безглуздої, безцільної і нелюдської жорстокости. Зараз після сего штурму розставлено по духоборських селах військову екзекуцію, то значить — усі маєтки і самі люде були віддані на ласку і неласку офіцерів, салдатів і козаків розставлених по селах, а ті чуючи себе панами, грабували і нівечили все, що підпадало під руки, знущали ся над людьми, насилували жінок і дівчат. Рівночасно власть скасувала дотеперішню управу по селах і поіменувала урядників, старшин і т. і. з поміж Духоборців. Та всі ті поіменовані, числом 300 людей, зрекли ся сповнювати урядову службу і їх усіх, а також 30 таких, що не хотіли сповнювати військової служби, поарештовано і віддано до дисциплінарного баталіону, а се значить майже на певну смерть серед тяжких мук і печуваного знущання, як побачимо далше. Та властям і сего було за мало, вони задумали зовсім викоренити Духоборців і взяли ся до сего діла по своїому. В Ахалкалакському окрузі жило звиш 4000 Духоборців. Ні з сего ні з того власти згоняють їх із їх добре загосподарованих осель і прекрасно обробленої землі, продають усе те за безцінок, а обграваних таким способом Духоборців розсилають із Ахалкалакського округу жити в чотири інші округи тифліської губернії, розміщуючи їх по грузинських селах. по 1—5 родин в однім селі і покидаючи там без ніякого способу до життя, тільки з одним наказом, щоби аж до дальшого розпорядження не сміли нікуди рушати ся з села. Брошура короткими словами і проречистими цифрами і фактами малює жите тих правдивих мучеників. „Ще в осени 1895 р. показали ся поміж тими розселеними Духоборцями заразливі хвороби: тиф, пропасниця, дифтерія, диссентерія і т. і. і значно побільшала смертність, особливо серед дітей. Духоборців вигнано із холодного клімату, до якого вони були привикли, і поселено в горячій кліматі кавказьких долин, де навіть місцеві жильці хорують на пропасницю. От тим то майже всі Духоборці занедужали, тим більше, що не маючи своїх хат вони містять ся в тісноті по наймлених кватирах. Та головна біда, що в тих місцях, де їх порозселювано, їм нема з чого жити. Одинокий заробок, се денна робота у господарів тих

сел, де їх поселено, бо вже до сусідніх сел їх не пустять. А сей заробок зовсім малесенький, бо ті господарі й самі бідні а надто багато потерпіли в тім році від недороду і повенів. Тільки ті, котрих поселено близько залізниці, знаходять деякий заробок при залізниці і ділять ся заробленим з біднішими — та се тільки краплина в морі загальної нужди.

„Матеріальне положенє Духоборців с кожним днем робить ся тяжше. Вигнані Духоборці живуть самим хлібом, тай того часом не стає. У більшій частині вже показують ся зловіщі признаки голоднечі: загальне вичерпанє сил і куряча сліпота. На місці висилки в Сигнахськім пов. із 100 поселених там родин (коло 1000 душ) умерло до року 106, в Горійськім пов. із 190 родин ум. 147, в Тісонетськім пов. із 100 родин ум. 83, а в Душетськім пов. із 72 родин ум. 20 людей. Майже всі решта хорують, а хвороби і смертність змагають ся ненастанно“.

Щож сказати про тих, що їх віддано до дисциплінарного баталіону або засаджено в тюрми? В брошурі сказано сухо: „В юлі 1895 р. вмер не своєю смертю Духобор Кирило Конкін від побойів, що дістав підчас екзекуції — вмер у дорозі, не дійхавши до місця висилки, в горячковій нетямі, що почала ся годі, коли його били. Потім в августі 1896 р. вмер у Катериноградськім дисциплінарнім баталіоні Михайло Щербінін, замучений на смерть битєм різками і киданєм через „кобилу“ (гімнастичний прилад до скаканя). Із тих, що їх засаджено до тюрми, вмерло вже кількоро людей з невідомих нам причин“.

Але й тих Духоборців, що лишили ся на давніх своїх осідках, власти не полишили без опіки. В Карській області і Єлисаветпольській губ. по духоборськях селах понастановлювано з уряду старшин не Духоборців. Духоборці мусять удержувати тих sui generis мандаторів, а ті, чуючи себе панамі ситуації, обдирають їх немилосердно, а кожний найменший протест нещасливих сектярів денунціюють висшим властям як бунт. І ті висші власти, раз настроєні ворожо проти сектярів, забабравши сумління такими страшними надужитями, ідуть дальше тою дорогою і знущають ся всякими способами над тими бідолахами, винятими з під усякої опіки закона.

„Факти зведені в осььому поклику, написаному трьома моїми приятелями“ — пише від себе гр. Лев Толстой в при-

писці до брошури „Помогите!“ — були багато разів провірені, переглядані, просіяні; сей поклик кілька разів перероблювали. поправляли; з него викидали все те, що хоч було правдиве, але могло видавати ся пересадою. Тому то все, що написано тепер у сьому поклику (а написано майже дословно те саме, що і в брошурі, відки ми черпали), є дійсна безсумнівна правда, на стільки, на скільки правда доступна людям, що кермують ся самим релігійним бажанєм — служити отаким голошенем правди Богу і ближнім, гнобленим і гнобителям. Та хоч і як глибоко повинні вражати всякого ті факти, то їх значіне лежить не в них самих, а в тім як подивлять ся на них ті, що довідають ся про них. І я бою ся, що більшіна людей, прочитавши сей поклик, не зрозуміє цілого его значіння“. І далше Л. Толстой по своєму вияснює вагу переслідування Духоборців, чи як він їх називає „христіян всесвітнього братерства“. Ми не будемо вдавати ся в розбір сего вияснення; воно видаєть ся нам натягненим і навіть зайвим, і ми думаємо, що помимо Толстовського вияснення ніхто на світі не буде так розуміти сих фактів, як він того хоче. А найпростійше виясненє буде: яким правом і для якої потреби поступили власти в такий спосіб? А коли не мали ані права ані потреби руйнувати отак цілий побут кількох соток родин, то являєть ся друге питанє: як же зробити, щоби таких фактів самоволі і звірячої жорстокости було чим раз менше?

III.

В полудневій Моравії в повіті Угорсько-бродськїм, де Чехи переходять в Словаків, у одній гірській закутині лежать села Бойковіце, Бзов, Стара Грозенкова, Вапеніце, Жітков, Вишковец і Лопенік. Ті села становлять один ключ, маєтність графа Бельгарда. Живе там загалом 280 родин або 2000 душ. Усі вони, крім тих, що живуть у Бойковіцах, зовуть ся Копаничарями, мабуть через те, що сидять на „копаницях“, т. є таких гірських ґрунтах, що їх не можна (або колись не можна було) орати, а треба було тільки справляти мотиками. У нас у горах є також подібні шматки справної землі на крутих ябочах, бови зовуть ся насіками, погарями і т. п. Отсей закуток мабуть одинокий на всю Европу шматк землі,

де доси ще живуть невольники, де доси, за 50 літ від знесення панщини, не дійшла докладна відомість про те, що стало ся 1848 р., де доси люде вважають ся панською худобою і роблять панщину. Висші власти моравські дізнали ся про се аж 1894 р., та й доси навіть пальцем не кивнули, щоби знести сей стан вопіючого безправства. Освічена публіка Австрії дізнала ся про се тільки сими днями з маленької брошури*) виданої радикальним чеським тижневником „Samostatnost“, з якої й ми виймаєм те, що подано дальше. Мабуť доля так судила, щоби в часі 50-літнього ювілею знесеня панщини ті безталанні Копаничарі виринули на денне світло як дух Банка на Макбетовім бенкеті і живим своїм виглядом пригадали новому поколіню, як то жило ся в Австрії сільському людови до 1848 р. Маємо повну надію, що до часу того ювілею безправний стан Копаничарів не буде змінений; така незрівнана памятка замерклої старовини повинна бути старанно законсервована!

Та як се могло стати ся? — запитає може деякий скептик. Що могло стати ся, сему дуже віримо. Адже і у нас в Галичині в деяких селах на російській границі люде робили панщину до самого 1884 року, а стало ся се через те, що ті села мали ґрунти на російській території. В р. 1848 скасовано панщину в Австрії, та ті люде мусіли йти робити в Росії за ті ґрунти, що мали по тім боці границі. В 1861 скасовано панщину в Росії, але очевидно тільки для російських підданих, і наші бідолашні Австріяки не підняли під добродійство сего закона і лишили ся при панщині ще звиш 20 літ. Треба було аж вияснення тої справи в соймі і гомону в пресі і дипломатичної переписки між обома урядами і спеціальних комісій, щоби сю справу залагодити. Ну, та в усякім разі тут, на пограничній лінії такий дивогляд ще сяк так зрозумілий. Та як воно стало ся в Моравії ми з лаконічного опису в брошурі, опису очевидно зробленого не-правником, не можемо зрозуміти. Подаємо сей опис в дословнім перекладі.

„В маєтности гр. Бельгарда перед 1848 р. були двоякі підданські відносини: „наданости“ і „копаниці“; наданости в селі Бойківцях, копаниці в решті сел. Наданости повстали ось яким способом. Неврожайні панські ґрунти да-

*) Moderní nevolníci. Příspěvek k 50-leté památce zrušení roboty, věnovaný redakci „Samostatnosti“. V Praze 1897.

вали дуже малий дохід. тож щоби хоч сяк так управити ту землю і добувати пожиток з лісів, пани в давніх часах до сільських наділів придавали шматки панського ґрунту, що тоді задля нестачі робучої сили і неможности свобідного переходу людей не мав ніякої ціни, — щоби тільки селяне не тікали з ґрунту. Ті панські частки придані до хлопських ґрунтів мали уможливити селянам вижити з родинами і відбувати панщину. Великість тих часток залежала певно від числа „челяди“ в тім господарстві, до якого були додані. Від непам'ятних часів хлопи держали і уживали ті частки, вони переходили з батька на сина, їх продавали одні другим з тим тільки обмеженням, що завжди новий власитель мусів бути записаний у двірським інвентарі і мусів за той ґрунт давати невеличку оплату що року. Ся оплата була незмінна, завжди однакова і не залежала зовсім від вартости і дохідности наданої частки, а була тільки датком, котрим зазначувало відносини підданого до двірської зверхности і признавано, що частка є властиво двірська власність. Н. пр. за частку вартости 300 зр. в 1848 р. не платило ся нічого, в 1867 р. тільки 30 кр., за частку вартости 1300 зр. платило ся 3 зр. 1 кр *)

„А копаниці повстали ось як. Пани перед століттями, хочаби приєднати собі більше підданих а також більше робучої сили, наділювали поселенцям шматки гористої і неврожайної землі, головню в обрубі Старого Грозенкова. На тих частках люде побудували собі бідні хати і за те відбували панам поцеву і лісову роботу і платили датки до панського скарбу. Таких піддавих називано „Копаничарі“, а їх господарства звали ся „копаниці“ **). На ті частки,

*) Жаль, що автор не вияснив, що діє ся тепер с тими наданостями: чи за них платить ся „віковічний чинш“, як воно видаєть ся з повншого представлення, чи пан відбирає їх собі, чи ведить хлопом сплачувати або відробляти і в загалі чи Бойковичі зазнають такої самої долі, як і властиві копаничарські села, чи може тут панують відмінні, і на скільки відмінні відносини?

І. Ф.

**) Як бачимо, автор не вияснив зовсім, відки пішла назва тих „копаниць“, та се ще менше важке (гл. висше наше вияснене). Їго вияснене повстання тих осель видаєть ся нам хибним або нещовним. Процес описаний ним зовсім подібний до того, як у нас повстали „слободи“; тож трудно припустити, щоби в ті давні часи пани могли бути без ніяких особливих принад та користей звабити підданих самим тільки наданем шматка гірської та не-

що звали ся також „панські ґрунти“, не було ніяких умов, вони по просту переходили з покоління в покоління. Окрім незначної річної данини не було ніяких тягарів навіть іще по скасованю панщини. Податок складав кождий, хто посідав і уживав ґрунт і копаницю, сам просто до державної каси і такий податок приписувано безпосередно йому. Доси заховало ся багато ґрунтових аркушників на поодинокі числа домів, і там між іншими частками також панські частки з їх поміром і чистим доходом приведено яко прикатастро-вані до того числа^{*)}).

„В р. 1848 знесено панщину, а 1867 р. надано конституційну свободу. Та про добродійства тих законів люд у маєтності гр. Бельгарда, бідний і пригноблений та темний, не дізнав ся нічогосінько, щоби сам міг домагати ся їх переведеня, а уряди — на диво і не знати з яких причин — не сповнили свого обов'язку. Тільки геть-геть пізнійше почав панський двір через своїх урядників захожувати ся, щоби дотеперішні „емфітевтичні“ відносини, що законом давно були скасовані, перемінити на нову форму згідну з законом, т. є. на звичайну аренду. В тій цілі послисувано „арендові контракти“ і давано їх до підпису бідним і темним людям. Се почало ся в Бойковицях 1885, а у Копаничарів 1887 і 1888 р. Де дійшла вість про увільнене ґрунтів і можливість викупу, там панські урядники переводили законну дорогу в формі купних контрактів. Та в юридичнім ро-

врожайної землі. Про заселенє тих „копаниць“ мусять бути якісь докладніші свідoctва, про які автор, пишучи мабуть із устних людських оповідань, нічого не знає. І. Ф.

*) І тут повно неясностей та суперечностей з тим, що було сказано попереду. Яким способом частки надані підданям перед століттями, могли ще називати ся „панськими ґрунтами“, а коли справді були панські, то чим ріжнили ся від бойковицьких „наданостей“? Як се так на тих ґрунтах не було „ніяких тягарів“? Аджеж вище сказано, що за них люде робили панщину і давали данини (davku), а тут уже виходить, що панщини не було. Згадуючи про ґрунтові аркушки автор раптом оголошує нас звісткою, що і у Копаничарів були двоякі ґрунти: „колись панські“ (ті самі копаниці?) і інші. Які інші? Ні про які інші доси не було мови, тай годі собі уявити, відки взяли ся „інші“ ґрунти у людей, що після твердження самого автора зваблені панями з дальших сторін осіли на наділених їм панами копаницях? Се все повинно би бути докладно вияснене якимсь компетентним знавцем моравських ґрунтових відносин. І. Ф.

зумінню се не було купно, а тільки викуп, бо купна ціна була встановлена з гори і незмінно (значить, не допускало ся торгу), а до купна не допускав ся ніхто третій (значить, не було конкуренції і трансація відбувала ся не прилюдно). І селяне так і вважали се викупом, а двір навмисно піддержував їх у тій похибці. А де народ і доси не знав, що зі знесенем панщини земля, яка була перед тим в его посіданю, була (за окупом) надана йому на власність, там двір, щоби легше спонукати людей до підписування контрактів, обіцявав їм, що ґрунти прийдуть до викупу, а контракти підписують ся на те, щоби швидше сплатити той викуп і увільнити їх ґрунти; зараз се не може стати ся тому, бо властительки маєтностей ще малолітні. Хто не хотів пристати на таку угоду, тому грожено, що його виженуть з „панської“ землі. І справді в деяких селах люде, застрашені погрозами, неписьменні не знаючи нічого про скасоване панщини, поідписували контракти найму. Та було чимало й таких, що не зважаючи на погрози таки не поідписували тих контрактів. А скоро двір мав поідписувані контракти, зараз почав підвишувати Копаничарям данини і тягарі до тої міри, щоби не могли їх сплатити. Тих, що не могли видержати, тепер уже спокійно викидувано з ґрунту, копаницю прилучувано до панської землі і засаджувано лісом. Та більшина тих бідолахів платить і двигає до упаду знаючи, що коли їх викинуть з копаниць, їх чекає голодна смерть (акож забобонне віруванє тих бідолахів, і нема кому вибити їм сего з голови!).

Висші власти довідали ся про сі нечувані відносини аж 1894 р. з арендових процесів бойковицьких селян. В тих процесах признав висший моравський краєвий суд, що поідписувані селянами „арендові контракти“ не важні, що данини плачені доси від часток були панщиняним чиншем, а не арендовою платою, та рівночасно той суд умив руки від сеї трудної справи і відіслав нещасних „арендаторів“ доходити своєї кривди дорогою цивільного процесу. Розумієть ся, що вбогим і темним Копаничарям годі й думати про те, щоби тягати ся з богатим дідичем по коштовній дорозі цивільного процесу. І вийшло таке, що хоч суд принципіально признав незаконність їх теперішнього положеня, Копаничарі, чи підписали які контракти, чи ні, живуть і доси фактично в підданстві і мусять робити панщину, тай то далеко тяжшу, ніж робили перед 1848 роком.

За уживанє „панських“ ґрунтів вони платять дворови річний чинш, котрий їм двір раз у раз підвищує, так що по більшій часті від 1867 р. він зріс у осьмеро, а то і в одинацятєро, а декуди виносить більше, ніж весь чистий дохід уживаного ґрунту. Крім того вони мусять робити на панськїм і ся примусова робота є не тільки панщина по всїй формі, але є далеко гірша від давньої панщини, раз тому, що панські потреби тепер більші, а друге тому, що пан тепер не має обовязку дбати про своїх підданих, так як був обовязаний перед 1848 роком. Копаничарі не сміють працювати де інде, хіба тільки крадькома або коли на панськїм нема роботи, а все таки на чужині заробляють у двоє або у троє більше, ніж на панськїм. В жива мусять покидати власну працю і йти на панський лан. Хто не хоче йти на панщину чи тому, що хорий, або що має свою роботу, або що заробок на панськїм за малий, тому відбирають або цілу „копаницю“ або якусь часть або підвищують чинш. Старших, знемощїлих господарів викидають з ґрунту і ґрунт дають молодшому, хіба що старий має таких синів та ввуків, щоби йшли на панщину. Панським офіціялістам мусять Копаничарі всю роботу робити за дармо, тай на панськїм роблять або зовсім за дармо, або за таку плату, яку їм двір ласкав дати; часто замість плати мусять брати з панського ліса дрова, що для пана не мають ніякої вартости і загалом не відповідають вартости праці Копаничаря. Часто урядник не запише Копаничареви єго праці, або хоч запише, то не виплатить.

Панські урядники обходять ся з Копаничарями як з невольниками, так як коли би се не були люде: бють їх часто до крови, штуркають мотиками, бють по лицю і копають ногами. Дивна якась сила держить тих людей на тїй невдячній скибі, а головно круглісінька незнайомість ширшого світа. Не диво, що молодші, котрі бували на заробітках по за межами „копаниць“, звичайно в Угорщині, тікають з рідного гнізда і йдуть на службу, щоби дома не терпіти такого пекла.

Яка тяжка робота Копаничарів, видно ось із чого. За воженє каменя на будову млина і панського тартаку платить ся від звезєня „сажня“ 3 гульд. Коли у Копаничаря є сильнїйше тягло, то звезє той сяжень при помочи парубка за три дни, значить, двоє людей і пара худоби зароблять денно 1 гульд. Та звичайно Копаничар возить сяжень каменя 5

день і заробляє разом с худобою 60 кр. денно. При воженью дерева з панських лісів до Бойковиць заробить Копаничар с парюю худоби 1 г. 20 кр. денно, але день числить ся від 5-ої години рано аж до 9-ої або 10-ої в ночи, а коли випадє лиха погода і дорога попсована, то робучий день у тих бідолахів тріває й до 12-ої в ночи. Найгірший заробок є при рубаню дров. Копаничар мусить підтяти дерево, обрубати гіляки, порізати, поколотити, винести з потоку або з недоступних місць близь дороги і зложити в стоси. Виношене дров на плечех, се праця, як кажуть Копаничарі, справді смертельна і часто з плечей тече людям кров цюрком. Стос букового дерева є на 1 метр широкий а 1·53—1·56 м. заввишки і за зроблене такого метра дістає Копаничар 24—28 кр. При смерековім дереві стос є 120 сантим. завширки а 140 заввишки, а за зроблене такого стоса дістає Копаничар 35—45 кр. На се мусить робити цілий день від найвчаснішого рана до пізної ночи.

Звичайно заробляє Копаничар на панськім пересічно 10—30 кр. працюючи сам; колиж працює з парюю худоби, з сином або парубком, то заробить пересічно 50 кр.; тільки деє колись заробить більше при такій тяжкій та небезпечній праці, як вожене каменя. А коли почислимо, що вбога паша, яку Копаничар мусить дати худобі, коштує денно для пари худоби 30—40 кр., то на двох людей випадає 20, а іноді 10 кр. т. є. на одного 10 або й 5 кр. денного зарібку. Розуміє ся, що тут не числено єго страт через псоване воєв і приладів і через марноване худоби.

До праці тягнуть гайові і панські урядники Копаничарів за вуха, не рахують їм днів правильно; коли йде дощ або не можна робити, числять їм два дні за один; коли робили весь день а над вечір піде дощ, не рахують їм того дня; коли хто хорувє і не може робити, підвисшують йому річну оплату, а як не може платити, гонять його геть із копаниці. Коли хто одня день не вийде на панське, накладають на него кару, іноді аж 5 гульд. за день.

Як жеж живють Копаничарі в таких умовах, що, як бачимо, гірші ще від умов життя найбіднішого галицького хлопа? Про се брошура дає наглядне виображенє. Як усі білаки, так і Копаничарі плодять ся дуже сильно. Копаничарські жінки родять по 12, 18 або й 20 дітей, та з них лишає ся живих звичайно 8—10. Пересічна копаничарська сім'я з дітьми і старцями виносить 6—9 душ. Пожива їх

дуже монотонна: рано капустиця, т. є заварений капустяний квас, нераз навіть несолений; хто до тої капустиці має картоплю, то вже богач. На обід лишається решта сніданя, а надто миска капусти або картоплі. Богато родин не обідає зовсім. На вечерю знов капустиця, а тільки у заможніших до неї кидають „жмольку“, т. є галушки з гречаної муки. Коли троха є заробок і зайвий крейцар на вівсяну, гречану або ячмінну муку, то підмішавши їй картоплями, ріпою або капустою печуть „пагачі“, що заступають їм місце хліба. Житний хліб для Копаничаря — недсяжні ласощі. Більші пагачі печуться з ячмінної муки з картоплею і називаються „осухи“. На той копаничарський хліб купують звичайно отруби по 6—8 кр. за кїльо або ометицю (муку зметену з млинового каменя). Коли нема грошей на муку, печуть пагачі гречані з дикої гречки, що там росте по горах. Та багато родин ходить із своїх капавиць на доли і збирає по панських та інших нивах надгнилі картоплі, що викинено без ужитку, ті картоплі варять, сушать, розтирають на муку і з тої муки печуть пагачі. Ціле виживлене родини зложеної з 6—10 душ коштує пересічно на день 10 кр. Одинокі їх роскїш, одинокий лїк в разі хвороби — горїлка. М'яса Копаничар не їсть ніколи, хїба коли у него здохне яка худобина. Не диво, що при такїй страві і тяжкій праці Копаничарі швидко старіють ся і роблять ся нездатні до праці. Хорі вмирають без лікарів. Шкіл у селах нема, церкви і попи мабуть є, та про їх добродїйний вплив у брошурі не згадано нічого. Коней у горах нема, худоба не своя, а вв'ята у чужих людей на вигодовок і то ялівки звичайно „на отелене“ (Копаничар бере ялівку або телячку і годує доти, доки не отелить ся раз або два; в 12 недїль по отеленю корову віддає властивцеві, а собі лишає теля), а бички „на приросток“ (бички виховані продає, звертає властивцеві їх первїсну ціну, а зиск по половині). Як бачимо, і тут він *optima forma* дає страшну лихву, тай то вважає їйї в своїй темноті та безрадности найбільшим добродїйством, без якого мусїв би на пни згинути.

IV.

Деж ті щирі, заможні, освічені люде, ті патріоти та батьки народз, що дають Копаничарям отак пропадати?

В брошурі знаходимо про се коротеньке оповіданє. Недавно (очевидно за почином якоїсь „доброї душі“, що припадком „відкрила“ копаничарську нужду) Копаничарі ходили до Відня, щоби самому цісареві подати пропам'ятне письмо про свій стан. До цісаря їх не допустили. Пішли до міністра гр. Бадені — і сей їх не приймив, тільки велів узяти від них письмо. Пішли до молодочеських послів, так тільки один др. Енгель горячийше обстав за ними. За те Зейхерт з погордою сказав, що знає „про се“ вже кілька літ — і нічого не робить, а Кауніці Кульи навіть не зволили листовно відповісти авторови брошури, що дієть ся зі справою Копаничарів. А, правда, депутація була ще і „на замку“, т. є. у пана графа Бельгарда, що власне привів у свої добра молоду жінку. Пан граф обіцяв їм „виробити їх право“, а графські слуги попрощали депутацію сміхом та грубою лайкою.

Ось і все.

Може хоч із невольницького руського народа, котрий ліпше від теперішніх Чехів знає, як смакує таке жите і таке обходженє, підніметь ся у Відні смілий та свобідний голос в обороні нещасних Копаничарів?

Ів. Франко.

І. Грішниця.

Молись давно в далекій стороні

Була війна страшна і незвичайна:

Те лихо звалось білою війною.

Без гасел бойових, без гучної музики,

Без грімких вистрілів, без ясних корогов,
 Вона була немов лихе повітря,
 Що прилітає на совиных крилах.
 І полягав вояк за вояком,
 Полки зникали, як вали на морі.
 На поєдинки там виходили в ночі,
 Ховаючи під паху хороговку.
 У темряві густій ніхто не бачив,
 Як блискала й шербиласть ясна зброя,
 Як падав і конав один з борців,
 Як ворог загібав його у темну яму
 Нераз іще живого. Старшина
 Лічила ранком військо і багато
 Найкращих вояків у ньому бракувало:
 Ніхто не знав, де й як вони лягли.
 В той час найбільше воювали шнуром,
 Кайданами, отрутою, підкопом,
 А зрада гаслом військовим була.
 Часами тільки бомба огнева
 Могильну тишу розбивала гучно
 І всіх навколо ранила скалками.

Раз в темну ніч на бій дівчина вийшла
 (Тоді йшли всі, жінки і чоловіки,
 І навіть дітям не було пощади).
 Вона була при зброї: у руках
 Був заступ гострий, а в кишені куля
 Набитая знадобом розривним.
 Дівчина йдучи тихо шепотіла,
 А на устах був усміх зловорожий:
 „Ой, підкопаю вражєє гніздо!
 Злетять вони угору мов ті птахи!“
 От підійшла вона під темний мур
 Високої будови. Притаїлась,
 Перечекала сторожкий патруль,
 І почала копати завзято, швидко...
 До половини підкопала стіну,
 Підклала кулю розривну під неї,
 А потім добула вогню і запалила
 У кулі трут, і подалась до дому
 З надією страшною. Коли раптом
 Мов грім ударив, куля розірвала
 Завчасу стіну і каміння гостре

Посипалось навколо наче град.
 І ось один важкий та гострий камінь
 Улучив дівчину і полягла вона,
 Немов прибита градом ніжна квітка.
 Тут незабаром прилетів патруль,
 Зняла ся заметня, тривога, шуканина,
 І дівчину знайшли. „Чи мертва, чи зомліла?“
 Питали вояки. „Несіть їйї в шпиталь!“
 Сказав старший. „Нехай їйї черниці
 Там одволодають, а потім буде суд“.
 І віднесли в шпиталь зомлілую дівчину.
 І прийняли їйї там сестри милосердні —
 Вони приймали всіх — приставили до неї
 Черницю молоденьку, щоб гляділа.
 Лежала цілий день без пам'яті слаба,
 Але над вечір їйї вернув ся тямок,
 Одкрыла очі, глянула навколо :
 Склепіння біле, образ і лампада
 І біля ліжка, наче другий образ,
 Біла дівчина в чорному убранні

ХВОРА

Де я і хто ти ?

ЧЕРНИЦЯ.

Сестро, мир тобі !

Се божая оселя, ти в шпиталі,

А я твоя сестра, тебе гляжу.

Хвала найвищому, що ти опам'яталась.

ХВОРА.

А чула ти, що сталося сеї ночі ?

ЧЕРНИЦЯ.

Хай Бог простить тому, хто се вчинив...

ХВОРА.

Се я !

ЧЕРНИЦЯ.

О, сестро ! ти ?... Ти каєш ся запевне !

ХВОРА.

Ні ! Каять ся вважалаб я за гріх !

Скажи, — ти певне знаєш, — адже в замку
Усі погинули? ніхто з них не zostавсь?

ЧЕРНИЦЯ.

Ні, милував Господь. Одна вежа
Упала, на той час там не було нікого.

ХВОРА.

О, що ти кажеш?!...

Хвора заридала.

ЧЕРНИЦЯ.

Вгамуй ся, бідна сестро, помоли ся
Зо мною вкупі Богові святому,
Подякуй, що не дав тобі вчинити зла,
Проси, щоб мир твій душі послав він
І в серце повернув забутую любов.
Сльозами змий оту лихую пляму,
Що положив гидкий, ворожий замір.
Аби простив тебе Суддя небесний,
А суд земний для праведних ніщо.

ХВОРА.

Гадаєш ти, що я бою ся суду?
Запевне, брідко між гадюк попасти,
Та я їх не боюсь, суд не страшний для мене:
Небесний, чи земний для мене все одно,
Однакові для мене рай і пекло,
Бо я не вірю в них!

ЧЕРНИЦЯ.

О Господи, ратуй
Оцю заблукану, нещасну душу!
Послухай, сестро, ти ще молода
І може прийдець ся загинути...

ХВОРА.

Дарма!

Не жаль міні, що молодою згину,
А жаль — о лютий жаль, що пропаду даремне.

ЧЕРНИЦЯ.

Ніхто даремне в Господа не гине,
Без волі Божої і волос не спаде.

ХВОРА.

Не хтіла б я тебе вразити, сестро,
Та бачу, прийдець ся розмову залишити,
Бо ми говоримо на різних мовах.

ЧЕРНИЦЯ.

Ні!

У всіх людей одна є спільна мова —
Братеськая любов.

ХВОРА.

Любов, ти кажеш?

А я б сказала — щирість...

ЧЕРНИЦЯ.

Прожени

Ненависти дракона геть із серця,
Нехай в ньому зостанеть ся любов,
І ми одна одну запевне зрозумієм,
Як зрозумів розбійника Христос.

ХВОРА.

Пожди, кохана сестро, я те бачу,
Що ти мене і жалуєш і любиш,
Хоч я тобі чужа. Та я б хотіла,
Щоб знала ти, кого і за що любиш,
І як осудиш, то щоб знала за що.
Сліпая милость се для мене кара.
Сядь ближче біля мене, нахили
Легідне личенько до мене ближче,
Забудь про те, що звеє ви гріхом,
Чи праведністю, слухай тільки щільно.

ЧЕРНИЦЯ.

Бою ся я, що втомиш ся — ти ж хвора.

ХВОРА.

Дарма! нехай умру, та думка не умре!
В таке безсмертя й я привикла вірить.

Адже і в вас є сповідь перед смертю...
 Мене жде шибениця — я те знаю.
 Так слухай. Ти все згадуєш любов, —
 Вона й моя наставниця єдина.
 Мене любов ненависти навчила.
 Колись і я була, як ти лагідна, тиха
 І вірила в братерську любов,
 Бо при мені були брати кохані,
 Родина й ніжні подруги мої.
 Образу я сльозами зустрічала
 І перед кривдою схиляла я чоло,
 Коли вона на мене наступала.
 Я матері і батькові корилась,
 Вони ж були до мене завжди добрі.
 Я думала, що лад таквй можливий
 Між ворогом і бранцем... Коли се
 Розпочало ся біле лихоліття.
 І наше місто зайняла облога;
 Бороло ся воно, змагалось, як уміло,
 А потім мусіло одперти браму
 І вороги ввійшли з тріумфом в неї.
 Я бачила тоді, що хто хилився найнижче,
 Того найбільш топтали люде й коні.
 Мій батько й мати ворогам корились,
 А добрости не бачили ніколи.
 У мене розум наче потьмарив ся,
 Не знала я, де правда і де кривда,
 Я знала тільки, що міні так жаль,
 Так жаль на ворогів і жаль на подоланих.
 Сумний був час, товариші мої
 Пішли у військо, кликали й мене.
 Та я в собі тоді не чула сили.
 Ті що zostались, я їх одцуралась,
 Або вони мене, пропала наша згода.
 Брати і сестри смутні ходили
 Той самий жаль гнітив їх, що й мене.
 Та що казати? в подоланнім місті
 Не має щастя і не може бути!
 Хотіла я спершу як ти, піти в черниці,
 У сестри милосердні, та для сього
 Потрібна віра, — я їйї не мала...
 Отак життя минало день за днем.

Я бачила, як гинуло найкраще,
 Як родичі мої гнили по тюрмах
 І як високе низько упадало.
 Тоді в мені спалахнула ненависть
 До тих, що нищили мою любов.
 Ненависть розгоралась більше й більше,
 Та я не знала, де їй підіти.
 Так може б я себе вогнем спалила власним,
 Та іншеє судило ся міні.
 Прийшов один товариш і промовив:
 „Ходи, ми знову на війну зібрались!
 Не ми убем, то нас вони убють;
 Ми мусим боронитись, поможи нам!
 Невже ти будеш осторонь сидіти
 І споглядати як ллєть ся братня кров?
 Так: або пан, або пропав! Не сила
 І сором се терпіти. Наша смерть
 Научить інших, як їм треба жити.
 Ходи, с тобою певне й другі підуть“.
 І я пішла...

ЧЕРНИЦЯ.

А мати? а родина?

ХВОРА.

У ту хвилину я про них забула,
 Та може б не згадала і тепер,
 Як би вдалось моє велике діло.
 Я-б упила ся щастям перемоги, —
 Не спогадом, надією жила-б.
 Але-ж тепера я даремне гину
 І думаю про той даремний жаль,
 Що може вбе мою кохану матір.
 Своїх сестер я бачу у жалобі,
 Братів у смутку — і даремне все!...
 Коли б же я могла хоч раз побачить
 Моїх коханих!...

ЧЕРНИЦЯ.

Сестро, не журись!

Як би ти тільки вірила у те,
 В що вірим ми, потішилась би певне.
 Ми віримо, що в іншим, кращім світі
 Побачимо усіх, кого любили.

ХВОРА.

Шкода! Ви вірите, що єсть і рай і пекло,
 Що люде й „там“ не можуть рівні бути.
 Моя лагідна мати не злочинка,
 Не вбила і не хтіла вбить нікого,
 Ий мусить райська брама відчинитись,
 А для таких, як я, не має місця в раю.

ЧЕРНИЦЯ.

Все переможе щире каяття,
 І гріх, і пекло перед ним зникають
 І райська брама настези одкрита.
 Згадай же, сестро, любую родину,
 Пожалуй душу бідну молоденьку,
 Завіщо ж має гинути вона?

ХВОРА.

Чернице! спогадай: стоїть у вашій книзі:
 „Ніхто не має більшої любови,
 Як той, хто душу покладе за друзів“.
 Хоч би я й вірила у ваш осяйний рай,
 Не вже б моя любов від того потемніла?
 Тоді сказала б я, що я не варта раю..
 Ну, годі, я скінчила, ти все знаєш,
 І як осудиш, то вже знаєш за що.

Умовкла хвора і черниця тихо
 Сиділа, очі в землю опустивши...

II.

О, знаю я, багато ще промчить
 Злих хуртовин над головою в мене,
 Багато ще надій із серця облетить
 Немов од вихру листячко зелене.

Нераз мене обгорне мов туман
 Страшного розпачу отрутнеє дихання,

Тяжке безвіря в себе, в свій талан
І в те, що у людей на світі є призначення.

Нераз в душі наступить перелом
І очі глянуть у бездонну яму,
І вглежу я в кохання над чолом
Строкату шапку блазня, або пляму.

Нераз мій голос дико залуна
Немов серед безлюдної пустині,
І я подумаю, що в світі все мана,
І на землі нігде нема святині.

І може приведуть нераз прокляті дні
Лихої смерті грізную примару,
І знову прийдець ся покинутій міні
Не жити, а нести життя своє мов кару.

Я знаю се і жду страшних ночей,
І жду, що серед них вогонь той загорить ся,
Де жевріє залізо для мечей,
Гартуєть ся ясна і тверда криця.

Коли я крицею зроблюсь на тім вогні,
Скажіть тоді: нова людина народилась;
А як зломлюсь не плаче по мені!
Пожалуйте, чому відразу не зломилась!

III. Хвилина распачу.

О горе тим, що вроджені в темниці!
Що глянули на світ в тюремнеє вікно
Тюрма — се коло злої чарівниці,
Ніколи не розібеть ся воно.

О горе тим очам, що звикли бачить зроду
Каміння сіре, вохкий мур цвілий!
Йім сірим здасть ся все, як небо у негоду,
І світ немов тюремний двір малий.

О горе тим рукам, що звикли у неволі
Носить кайдани ржаві та важкі,
На волю вирвуть ся, і там брудні моволі
Йім нагадають, хто вони такі.

О горе тим усім, кому судилась слава
Героя у тюрмі, та слава соромна!
Там перемога низька і кривава:
Герой в тюрмі — собака и тайна.

О горе тим, що мають душу чесну!
Коли вони ще вірять у богів,
Благати мусять силу ту небесну:
„Пошли нам, Боже, чесних ворогів!“

О горе нам усім! Хай гине честь, сумління,
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покриє нас і наші імена!

Лесь Українка.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

VIII. Переписка М. П. Драгоманова з Д-ром Омеляном Огоновським.

(1876—77, 1893—94).

Покійні: М. П. Драгоманов і Др. Омелян Огоновський звали ся особисто з давна, та довго не переписували ся зовсім, — хоть воно на око й дуже чудно, коли зважити, що один із них був професором русько-української літератури, — одиноким на всю Русь-Україну, — а другий найкращим знавцем нашої просто-народної словесности, спеціалістом по галицько-руським справам і до того страстним кореспондентом, між инчим і з Галичанами, навіть зовсім невидними, коли тільки він бачив у них який нибудь живий інтерес. Очевидно, в обох не було інтересу переписувати ся. Др.—ов напр. дивив ся на галицько-руських учених і професорів університетських, в тім числі й на

Ог—ого, дуже скептично. Та всеж таки він запомігав Дра Огоновського науковими книжками з київських бібліотек, потрібними Ог—ому для лекцій. То був головний інтерес їх знакомства (Див. „Громаду“, IV, ст. 367).

Між паперами пок. Др—ова найшов ся один лист Ом. Огоновського аж із кінця 1876 р., — напечатаний далі першим. Та я не зовсім певний, чи той лист писаний до Др—ва. Др—ов був тоді вже у Швейцарії, де мало хто з его знайомих міг інтересувати ся „Словом о полку Игоря“, виданим того року Огоновським, і остатній мусів се міркувати. Хиба що він мав на думці Українців у Росії, хоть, правду кажучи, до остатніх ближча була дорога просто зі Львова, а не на Швейцарію. Врешті могло бути, що Ог—ий вважав Др—ва навіть у Швейцарії за посередника між ним і Українцями у наукових справах, бо тоді Галичане в загалі вважали Др—ва репрезентантом Українців, хоть при тому чимало їх скреготали зубами навіть тоді, коли він ще був легальним чоловіком бодай в Австро Угорщині. Незабаром народовці дійшли супроти Др—ва до „изступленія“.

В половині 1877 р. Др—ов написав перший лист до Ом. Огоновського, по поводу арестів его молодих прихильників із Галичан, — Остапа Терлецького, Франка, мене і др. Та того листу нема між листами Др—ова, що передала ш. сім'я Огоновського у „Просвіту“, котра віддала ті листи на вжиток міні. Мабуть сам Огоновський знищив той лист Др—ва таки в р. 1877, — як тоді робили з листами Др—ова майже всі Галичане! Та зміст не найшовшого ся листу Др—ва до Ог—ого поданий у відповіді остатнього, найденій мною між паперами Др—ва в особній коверті з написом: „Павликъ и Мандычевскій, Львовскій процессъ“, де зібрано матеріяли до наших процесів у рр. 1877-78.

Відповідь Огоновського на лист Др—ова з р. 1877, — то, на око, щось одинокє у просвіченім світі, навіть у Росії (як писав пок. Др—ов, ib. ст. 368.): паніка безгранична і безосновна, повне незнанє австрійських законів і порядків судових та тюремних і нарешті повна утрата почутя людського і християнського! Певно, що не один із тих урядників, у руки

котрих ми були допали ся, прочитавши той лист Ог—ого, був би зареготав ся, а над дечим то може і засумував би... Я вже не кажу про те, що тільки болізна фантазія могла зробити із Др—ва, що прислав був нам на руки Ог—ого 50 р. сам від себе, — заграничне товариство, бо таке думали тоді і власти, дарма, що такого товариства не було, як не було і тайного товариства серед нас у Галичині (се буде доказано такими інтимними документами, як на пр. уся моя переписка з Др—вим). І тепер хоче ся плакати над „просвіченою“ галицько-руською суспільністю, коли читати слова Огоновського, — світоча народного, професора увязнених, та ще й священника, слуги Христового, — слова про те, що власти не повірили би, що серед тої суспільности найшов ся хтось такий, хто би хотів допомогти вязням, — котрі між інчим і голодували, — просто як чоловіколюбцець, християнин! Адже за те нікому неспав би був і волос із голови! Особливо чудно воно було від пок. Ог—ого, що, рік перед тим, сам хвалив напр. мене за ті „заборонені ідеї“, виложені мною прилюдно у відчиті на вечірницях у пам'ять М. Шашкевича в р. 1876, що празнували усі львівські товариства українського напрямку! Ба, не тільки хвалив, але й велів іти далі по дорозі любови до простого народу і єго мови!

Але ж лист Ог—ого такий чудний тільки на око. На правдуж Ог—ий був представителем і виразителем тодішнього настрою галицьких народовців, ба й усеї галицько-руської суспільности супроти нас, і лист єго — монументальний пам'ятник тому, на яким ступні морального розвитку стояла наша суспільність тоді, коли нам прийшло ся дати свідоцтво проповідуванням нами в Галичині новим ідеям, — то є головню любові до найменшого брата — мужика, котру в 60-х роках народовці проповідували і за котру так горяче прийняли були мій відчит у 1876 р.! Репрезентована Ог—им суспільність дійсно відносила ся до нас, і в тюрмі, і потім на волі, іменно так, як написано в листі Ог—ого; ба, бувало не раз і далеко гірше, особливо з боку москвофілів, котрі грали супроти нас ролю донощиків, кликали на нас поліцію, ширили про нас найгірші бріхні...

Отсе все і взяли собі на розум певні круги в Галичині й Відні, тай стали поступати безпощадно і беззаконно найперше з нами, радикалами, потім від р. 1882 і з москвофілами, а врешті з усіми Русинами...

Після того настав довгий перерив у переписці між Огоновським і Драгомановим. Аж під кінець р. 1893 сам Огоновський обернув ся до Др—ва з поводу біографії остатнього для „Історіѣ литературы рускои“ (вона друкувала ся у „Зорі“ і відбитками із неї). Але того листу Ог—ого не найдено між паперами Др—ва. Один лист Ог—ого с того часу пок. Др—ов післав Дру Франкови, яко куріоз, — і се мабуть і буде перший лист Ог—ого із рр. 1893—4. Д. Франко не може тепер відшукати того листу Ог—ого, а про те наївність нашого ученого видно з других двох листів его з 1894 р. і з відповідей Др—ва. Ог—ий бере ся говорити про Др—ва не знаючи багато творів его, навіть такого голосного, як „Историческая Польша и великорусская демократія“, не знаючи навіть де й коли той твір печатав ся, не читавши і найважливіших політичних праць Др—ва. Ог—ому важніше те, від котрої до котрої сторони вони напечатані у „Громаді“, хоть при тому він не точний і на власний погляд „ученого“, бо не тільки не цитує українських слів Др—ва тою самою правописю, якою вони були писані, то є фонетичною, але й заголовки усіх українських публікацій Драгоманова переписує своєю „етимологічною“ правописю! І т. д. і т. д. І при тому всему Ог—ий серіозно говорить, що напише монографію про жите і літературну діяльність Др—ва! Між тим стаття его про Др—ва (хоть і надто довга, ст. 230—341, у 8^о) вийшла дуже слаба навіть по фактам із життя Др—ва, не кажучи вже про зміст его творів і діяльність его в загалі, основ котрих Ог—ий не розуміє і не хоче розуміти. Ба, праця Ог—ого про Др—ва вийшла в більшій частині просто сміхотворна, — по філософії і полеміці его з Др—им. Тямлю, як остатній, прочитавши в „Зорі“ частину статі Ог—го про себе, писав міні, що мало коли так сміяв ся І се тяжко хорий чоловік! Тай як було не сміяти ся, читаючи на пр. ось таку тіраду:

„Опроче Драгомановъ не въ силѣ переконати насъ, що космополитичный гуманизмъ найвысша ступѣнь въ розвою людскости, — що сей гуманизмъ проти такъ-званого „регресу“ по-вѣкъ устоить ся. Вже-жъ самъ Драгомановъ каже ось-що про нестійность якихъ-небудь порядкѣвъ на свѣтѣ: „Усѣєю наукою руководить теперъ той свѣтоглядъ, що не признає на свѣтѣ нѣчого стѣйного, стоячого (статичного), а бачить толь-ко перемѣну (еволюцію), рухъ (динамику)“. Коли-жъ по словамъ Драгоманова нема на свѣтѣ нѣчого стѣйного, то й не дивно, що въ заходно европейськѣй беллетристицѣ идеализмъ бере теперъ перевагу надъ реализмомъ, ба, що на мѣсце реализму, вступає подекуды символизмъ, або й мистицизмъ. Вбдтакъ годѣ сказати, що въ заходнѣй Европѣ всѣ вчені люде придержують ся позитивизму; — є багато такихъ, що до него не прихильють ся, а однакѣ „прогрессисты“ не зовуть ихъ „ретроградными“ консерватистами. Та мабуть нѣгде въ Славянщинѣ нема такого острого критика, якимъ являє ся Драгомановъ супроти всякого, хто не признає ся до его думокъ космополитичныхъ. Чей же вѣнъ въ будуще схоче бути бѣльше прихильнымъ до „національничѣвъ“ вже й для того, що до ихъ гурту належить такожъ рѣдна его сестра Олена Пчѣлка!“ (Див. „Исторія литературы руской, 1894“, часть IV. ст. 296—297). Кілько в отсѣм невеличкѣм уступѣ незнання, нерозумѣня не тѣлько Др—ва, але й простих основ логіки, змислу европейськихъ термівъ научныхъ і суспѣльных, с котрими перемѣшано термини беллетристичні і т. і. і т. і.! Вже по одному сему цитату можна би написати монографію про неучтво галицько-руського ученого в тѣм, про що він бере ся говорити! Або ось, що до всѣхъ радикалів. Ог—ий, що так уперто настоював на радикальній „програмѣ“ д. Франка з 1887 р., навіть довго після того, як уже була оголошена програма русько-української радикальної партіи, написав, що буцім-то ми признаємо „вѣльну любов“ (у змислѣ вѣльного блуду), — коли ж ми запротестували кажучи, що ні в якій радикальній програмѣ того нема, він преповажно відповів: еге-ж, нема, бо власти не позволили би!! Отсе тѣлько образчики того, як Ог—ий відносив ся до літературнихъ праць і заходівъ людей не

свогого кружка тай до власного свого завдання як історика! А такого повно в его „Історії літературы руской“!

Тут уже мало було сміяти ся, — треба було й заплакати. І справді Др—ов, — як і багато нас, — дивив ся на „Історію літературы руской“ тай на інші праці Ог—ого в добрій частині як на куріози варті сміху і плачу. В такому змислі Др—в висказував ся про ті праці не раз і печатно, — та все таки признавав їм і деякі заслуги, хоть як зводам сирого матеріялу. Науковости працям Ог—ого Др—ов не признавав, і воно не диво, коли аважити, що Ог—ий не розумів навіть того, що таке тепер історія, в змислі показу розвитку справ одні з одних і впливу їх на дальші, а Др—ов, як учений, був у нас представителем найновіщої наукової школи — ярким контрастом Ог—ого.

Листи Др—ва до Ог—ого з 1893 і 1894 рр., що зберігли ся усі, — дуже важні для біографії Др—ва. Я даю їх зовсім, — тільки з деякими пропусками з огляду на людей у Росії. Пок. Ог—ий мало покористував ся тими листами в біографії Др—ва.

Для характеристики пок. Ог—ого, поміщаю в тексті і его написи (оливцем) на листах Др—ва.

Про листи Др—ва до „Просвіти“ тоді, коли Ог—ий уже був головою товариства, сказано дещо далі, у примітках.

10. XII. 1896.

М. Павлик.

І-ий лист Омеляна Огоновського до М. П. Драгоманова.

Високоповажаний пане Професоре Добродію!

Маю честь предложити Вам в дарі оден екземпляр мого видання „Слово о полку Игоревому“. При тім прошу Вас, милостивий Добродію, щоби Ви зволили помістити про се видання коротку оповістку в якому журналі російськім, наколи сьє моя праця стане ся гідною Вашої уваги. Осміляюсь Вас також запитатись,

чи Вашим ласкавим заходом не могло би розійтись певне число екземплярів Слова поміж Вашими приятелями. Наколи б отже можно там розспродати деякі екземплярі, то зволіть мені про се ласкаво написати, а именно донести, кілько екземплярів міг би я прислати на Ваші руки. (Ціна екземпляра 2 вол. р.).

Поручаю ся Вашій ласкавій пам'яті и остаю ся Вашим покірним

Омелян Огоновський.

У Львові, 22. жовтня 1876.

Улиця академична No. 25.

2-ий Лист Омеляна Огоновського до М. П. Драгоманова.

Високоповажному Пану М. Драгоманову,

Многоповажний Добродію!

Простіть, що я порученої мені справи не залагодив, та що прислані 50 рублів назад відсилаю. Ви пишете, що обертаєтесь до мене не як до прихильника тих чи інших політичних ідей, а як до професора увязнених молодих людей, котрий може допомогти їм просто „по чоловічеству“, — щоб я відтак потребив залучені 50 рублів на поліпшення їх харчу і т. і. А вже ж, многоповажний Добродію, схочете признати, що увязненим студентам ні явно, ні тайно в поміч прийти не можна, по-за як тогді показало ся б, що вони одержують пільгу від заграничнього товариства, бо ачейже власть не увірить, що приватна особа тут ві Львові долю увязнених убогих студентів поліпшити хоче, виставляючись на можливість посудження, що вона стоїть у звязі с пропагандою заборонених тутки ідей. Несучи пільгу увязненим, — до котрих доступ заборонений, — попав ся-б я отже в колізію з законами, и, хоча не єсмь прихильником тих суспільних ідей політичних, був би я потягнений до строгої одвічальности. А вже-ж и Вам мабуть звістно, що я віддаюсь тихій науці філологічній; проте політичними справами я досіль не займав ся та й займатись не думаю.

Впрочім виїзджаю в сих днях на село за-для ферій, и забавлю тамъ 2—3 місяці.

Прийміть вираз правдивого почтенья, с котрим пишу ся Вашим слугою

Огоновский.

У Львові, 6 (н. ст.) липня 1877.

P. S.

В справі книжок, присланих Н. Н. изъ Н. в коміс товариства „Просвіта“, виділ Просвіти відповів Вам передъ кільканайцяти днями листом рекомендованим.*).

*) Вкінці 1876, р Др—ов направив був із України, на мое імя транспорт книжок, російських і українських, самих добраних, призначених для зрадикалізованого товариства сполучених членів „Акад. Кругка“ ще недавно московофільського і „Дружнього Лихваря“ (народовського). Та ще перед книжками прийїхав у Львів чоловік зо списом книжок і повноміцію віддати їх, де вважати ме найліпшим. По волі пок. Др—ва, ті книжки мали би бути під мою відповідальністю і фактично в мене, бо злука названих товариств була дуже хитка і книжки там могли би пропасти. Я ж сидів у малесенькій комнатці, де ті книжки ледви би й були помістили ся вигідно (їїх було, бачу, на яких 700 рублів, тай то по дешевшій ціні). До того я вже тоді був майже певний, що мене арештують і книжки могли пропасти в суді й т. и. Через те я не дуже був рад, аби ті книжки були в мене. Тим часом сам повномічник Українців, побувши між народовцями, узяв тай віддав спис тих книжок „Просвіті“, наказавши мені віддати їй і самі книжки. Так я й мусів зробити, бо не міг же я іти проти гурту, тим більше, коли я думав, що се робить ся за порозумінєм із Драгомановим. Вже не тямлю, що наказав „Просвіт'янам“ той чоловік, відїїжджаючи, — досить того, що „Просвіта“, ухопивши ся за те, що спис книжок був зладжений Н. Н. у Ж., що, кажуть, був щось винен „Просвіті“, — взяла тай присвоїла собі книжки. Учувши про се Др—ов обернув ся, до кого слід, на Україну і відти надїйшли у „Просвіту“ два документи: від Н. Н. і від того, що був недавно у Львові, що книжки не Н. Н., а Др—ва і що їх треба віддати мені. Рівночасно с тим сам Др—ов протестував листами в „Просвіту“. Та не вважаючи на все, „Просвіта“ стояла на своїм і не вернула ані книжок, ані грошей за них. Правду кажучи, їй і нічого було вертати, бо найцінніші книжки, деякі дуже рідкі, розібрано зараз, як тільки вони прийшли, до грошей, — а менче цінних не

3-ого листу Ом. Огоновського до М. П. Драгоманова

із 1893 р. поки що нема.

2. і 3-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Огоновського: „Драгоманов
про свої праці (в чужих мовах).“

13/25 Нов. 93. Улица Денкоглу, София.

Високоповажний Добродію, Пане Профессоре,

Радий був би ја задовольнити Вас одповідьдью на Ваш лист, та се не так легко. Ја мају спеціальну неохоту до автобіографичних листів, а окрім того тепер, до нового року страшенно заньятиј. На решті найбільше інтересні, дльа мене по кр. мірі, факти мо-жеї літературної біографії, як еміграція і виданьње Громади, участь і потім редакція Вольн. Слова, вступ в Правду в 1888 р. і потім обовязок полемики з неју, — не можуть бути пояснені докладно через політичні причини, чи поліцейські. Навіть літературне співробітництво моје напр. з Антоновичем, або Реклю може бути пояснено тільки за згодоју з сими особами. Сухе ж curriculum vitae meae подано в Dictionnaire des écrivains contemporains De Gubernatis і почасти в Брокгауса Conversations Lexicon досить докладно. Обидва видання мусьять

куповано. В самій бібліотеці „Просвіти“ не доховано с того транспорту нічого. Др—ов дуже сердив ся за се все на „Просвіту“ і на мене, що пустив книжки з рук, і я его ніколи не міг переконати, що винен тут найперше повиномічник громади, або радше громадське безголове, — брак певного порозуміння між Др--вим і его приятелями на Україні.

М. П.

бути ві Львові, — і я прошу Вас переглянути їх і написати мені, коли шчо Вам там покаже сьа за-мало. Я тоді доповню, скілько можна. Деякий нарис зросту моїх українських ідеї зробив я в своїх Австро-руських споминах, — котрі теж готовий доповнити Вам, коли Ви мені поставите спеціальні питання. —

Не можу я дати Вам зовсім докладну і точну бібліографію моїх писань, ні критичних на них заміток, — бо не маю в себе не то відповідних видань, а навіть повного збору своїх писань. Впрочім важніше писане мною перелічено в *De Gubernatis*, *Broekhaus*, а також (новіше) в чеському словнику *Otto*¹⁾. Болгарські мої писання я вислав у *Просвіту* і *Зорю*, сподіваючись, шчо вони будуть перелічені в бібліографії остаточної, — але позажак сего, певне, не допуска львівський літературний етикет, то я посилаю Вам їх комплет.

Про писання мої на західноєвропейських мовах я можу сказати лишень таке: напечатав я по італіянському в *Rivista Europea* 1873 р. *Il movimento letterario ruteno* (з особними відбитками). Сь дільце викликало кілька рецензій во Франції, Галичині (польських, по б. ч. неприхильних, і руську — у *Правді*); найбільша була в *Republique Française*²⁾. Потім, в р. пам'ятається 1880—81 сь дільце було напечатано в збільшеному виді в *Rivista Minima*³⁾, а звітти переведено було по сербському; були рецензії в Іспанії і інде. В 1878 р. я видав подібний огляд по французькому *La littérature oukrainienne, proscrire par le gouvernement russe*. В 1873—4 рр. я написав кілька рецензій на укр. етнографічні роботи (Чубинського і др.) в *Rivista Europea*, і в лондонському *The Athenaeum*; в остатньому напечатав статєку про Ост. Вересаєа. В фр. фольклорних виданнях *La Mélusine*, *La tradition* напечатав я кілька заміток і перекладів творів нар. слов., переважно української і примітки (в *Mélusine* 1889—1889) до перекладів болг. легенд, зроблених моєю дочкою, тепер Шишмановою Лідією. В книзі *Premier congrès international de folk-lore* (Paris, 1889) напечатаний мій реферат *Origines bouddhistes du Dit de l'empereur Coustant et leurs traces dans le folk-lore slave* (легенда про Па-

лія укр., про Константина царя Болг. і др). В Archivio per lo studio delle tradizioni popolari напечатав ја замітку Uomo bruciato e poi rigenerato з перекладом відповідної легенди хорвацької. На III конгресі фольклористів в Чикаго (1893) читаниј був мій реферат про тему Шекспирової комедії „The faming of the shrew в українському фольклорі“. На II конгр. ф. л. в Лондоні (1891) вибрано мене членом інтерн. ради (council) фольклористів, а перед III-м, у Чикаго, почесним членом ради конгрессу.

Рецензії на мої і Антоновича Ист. П. Малор. Н. були на западі в the Atenaeum (Рольстона) і в the Saturday Review (јого ж), в Rivista Europea, (De Gubernatis і др.) в Revue des deux mondes (Rimbaud; довгенька стаття, котра увійшла в јого книгу La Russie epique), в Globus (нім.), але здаје сја ні на јакій зах. слав. мові не було про сі книги ні слова. В Росії було рецензій багато; найбільші Костомарова в В. Евр., Веселовського в Спб. Вѣдомостяхъ, Н. Петрова в Труд. Кіевск. дух. Акад. і А. Котляревського в Извѣстіяхъ р. Академіи Наукъ (з поводу присуду премії в 500 рублів).

На книгу Малор. нар. преданія и рассказы були рецензії за Заході: Rimbaud в Revue politique et litteraire 1875 і De Gubern. в Rivista Europea, в Росії (було) багато рецензій, — найбільші Веселовского в Древная и Новая Россія, Костомарова в Р. Архивѣ, Н. Петрова в Тр. К. Дух. Академіи. Колосова в Р. Фил. Вѣстник. Одповідь моја на рец. Костомарова вирізана була цензурою з Р. Архива 1876 р. і з того часу рецензії на мої видання в Росії не појавляють сја. —

Про Нові укр. пісні про гром. справи і Політ. пісні укр. народу XVIII—IX ст. були рецензії в Revue Critique (Л. Леже) і в Archivio per lo studio delle tradizioni popolari. — Були рец на Ист. П. М. Н. і М. Н. Пр. і Р. в Archiv Јагича. —

Окрім того про всі вище-названі праці споминаетъ сја в брошурах і книгах пр. Morfill (в Оксфорді) the russian language and its dialects, the rus-

sian paysan-poetes, Slavonic poesie i dr. Характерно, що всі ці праці звернули на себе більше уваги за Заході Європи, у чужинців, а в Слав. найбільше або саме лишень в Росії. Про жєневські видання не було спомину навіть (в) Arch. f. sl. Philologie, а в Австр. Ручі тільки в Буковині. —

Про болг. праці були замітки в Arch. f. slav. Philologie, — в Журн. М. Нар. Просв., в Етногр. Обзорѣни, в Ceski Lid і в Народі —

З політ. брошур моїх перекладено Турки Внутр. и внѣшніе і Внутреннее рабство и война за освобождение по сербському, — остатня — по польському, — Либерализмъ и Земство — по польському и болгарському. Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ (статья за котру в 1876 р. заборонена була газета Молва в Петербурзі на 8 місяців) по болгарському.

З політичних статей моїх, напечатаних на чужих мовах, важніша — Der kleinrussische Internationalismus в Jahrbuch f. Sozialpolitik und Sozialwissenschaft і історичних Die Kosaken в Encykl. v. Ersch und Gruber. В V. т. N. Géographie Universelle El. Reclus ја редакував найбільше етногр і політико-статист. частини; навмисне залишив тільки самому Реклю етнограф. характеристику українців, поляків і великорусів. —

Перечислити свої політичних і етнографічних праць в р. журналах після 1876 р. не можу, щоб не пошкодити людям, хоч ті статті і не без інтереса для моєї літер. біографії, бо писались по певному плану. Я навіть думаю(,) що про сьу річ не слід би і споминати печатно. Правда, Лебединцев помер, — а все, думаю, ліпше б про се було промовчати.

Ось усе, що на сєй раз можу Вам сказати в одповідь на Ваш лист.

Про Симонова нічого не знаю скільки небудь звязного. Та Симонов сам живе, — і з Київа Ви можете получить його адрес.

З поважаньєм

востаєсь готові служити Вам

М. Драгоманов.

Додам, що з болг. праць моїх в Росії говорилося тільки про першу, з поводу I т. Сборника. Пітім (потім) про самий Сборник рецензії не було навіть в Етн. Обзор. котре досить пильно слідить за болг. літературою. Окремі отбитки моїх болг. праць, котрі ја послав звісним спеціалістам у Росію, звернув мені петерб. центр. комитет.

Може Вам попаде сьа на очі замітка Стороженка (в Києвск. Ст. 1883, Фебр. 362) про шляхту Гадьацького повіту, в котрій рід Драгоманових названий сербським хоч і з ? знаком. Мені з моїх предків не відомий дальше прадіда, Степана Драгоманова, котрий названий в однім документі мого діда Якіма Степановича Др—ва, „значковим товарищем“ (козацьким офіцером) і переяславським віјтом“. В Києвск. Стар. 1889 р. Августъ, 469, прим., і 488—489, знајшов ја покази на документи Києвск. арх. губерньск. правленія р. 1756 „По доношенію войта магистрата переяславскаго Стефана Драгоманова о неотводѣ безъ вѣдома майстрату въ подчиненныхъ майстратскихъ въ постоѣ квартиръ“ (,) а такожъ: 1762 р. „о должнихъ войтомъ магта пер—скаго Стеф. Др—вимъ денгахъ и его продержостяхъ“ і др. Стеф. Др—в сварив сьа з другими урьадами за постої перехідних москалів і робив якісь „продержости“ полковому урьаду. В переяславському полку в XVII ст. служили серби, тільки не видно, щоб Др—ви були між ними, хоч се ј не неможливо. В усьакім разі в XVIII ст. з сербщини Др—в(их) мусило нічого не зостатись.

Мій дід Яким Ст—ч служив теж в козаках, або ліпше в гусарах, котрі були сформовані з козацьких полків по скасуваньнѣ Гетьманщини, — і женив сьа в Гадьацькім повіті на дочці остатнього полкового судді Колодьяжинського і взяв за неју мајеток в козацькому селі М. Будишчах. Там родив сьа мій батько, котрий женив сьа на дочці Цьацьки, теж з козацького роду, порідненого з Величками. Ерго в Др—вих елемент козацько-українськиј в усьакім разі переважав сербськиј, навіть, коли б остатній і був у них коли. Кажу се дльа порьядку, — хоч проти сербського походу свого роду нічого не мају. Імја Драгоман натьака на таку службу і на знатьтя двох мов, з котрих одна

певно, мусила бути турецька. Коли шльахта полтавська видумувала собі герби для герольдії петербурської, мій дядько (старший од батька, глава роду) відкільсьа видрав нам для герба шабляу і перо, певно з поводу імені, а може і з яких традицій і документів роду. Пера для літератури вживати 2 дядьки моїх і батько. Остатній дешчо печатав, дядьки, здає сьа, теж. Я сказав в А. Р. Сп. шчо один дядько в 30 роки написав поему українську і шчо батько мій теж писав вірші укр. і збирав пісні, — але те в печать не попало. —

4/16. Дец. 93. Простіть, шчо задержав лист. Два тиждні хорував досить тяжко. — Мушу додати, шчо Ист. П. Малор. Нар. були перероблені на Франц. пр. Ходзьком, котриј додав до наших текстів кілько латишських пісень (шчооб вишла Літва з Русьсу!), а в коментаріј напустив польського патріотизму, — нас же видавців означив у примітках А. Д., — так шчо вишла не мов би то його оригінальна праця. Недоладність сего була јему замічена в лонд. ньскому Athenaeum Рольстоном. З рештоју переклад текстів пісень і дум не злиј. —

Шче додам, шчо в положену мноју працју ширенья на заході знатьтя про Україну входило і ширенья там українських книг. Чимало јіх розіслав ја ученим і бібліотекам в Італіјі, Франціјі, Англіјі, Скандінавіјі, Америці і в Славјанщині. Запримітив ја, шчо в західних учених більше було інтересу до сих книг ніж у славјанських, окрім почасті великорусів. — Мушу сказати, шчо робљу подібні уваги без усьаких суб'єктивних цілів: мені просто цікаво було і је знати, на шчо власне ми українці можемо рахувати в стосунках з чужинцями, близькими і далекими. От ја переконав сьа, — шчо там, де більше загального наукового, літературного і політичного інтересу, більше інтересујуть сьа і нашими книгами і справами.

¹⁾ Матеріяли до біографіі в чеськім словнику Отта подав сам Др—ов у записці до мене, а я подав јіх д. Фр. Ржегоржу. Оригінал записки Др—ва є у мене. От—ий покликає ся, в своїй біографіі Др—ова, і на приватні інфор-

4-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Ог — ого: „Драгоманов 1) ре-
монструє проти того, що у радикалів нема лю-
бови до батьківщини. 2) подає свої статі в рос.
журналах“.

18/30 III, 94, Софія.

Високоповажний Добродію,

Ви певно получили вже мої болгарсько-україн-
ські студії. Тим часом я мав пригоду ще раз за-
глянути в Вашу Історію Литератури р., ч. II, і від-
діл, в те місце, де Ви говорите про „радикальне украї-
нофільство“ (точніше: украї(в)ське радикальство)
і про мене, як про його „репрезентанта“ (ст. 163 — 166)
Там, на стор. 166, Ви між инчим говорите: „въ про-
грамѣ руху радикального не добачаємо найважѣйшої
точки, се бѣ то въ ній не визначається любовъ до рѣд-
ної батьківщини, до ѣтчини“ і т. д.

Позволяю собі рішучо запротестувати проти та-
ких слів. Ми не говоримо в своїх політичних про-
граммах про „любовь“, бо пол. програми — не ли-
рична поезія, а також бо „любовь“ показує ся ліп-
ше всего ділом, а не словами, — але коли Ви не
вбачили в нашій праці, як вона не єсть, „любови“ до
України, то лишень з крайньою тенденціозности. На-
гадаю Вам хоч би і свою біографію, не ради само-
оборони (бо такі замітки, як Ваша, так несправедливі,

мації д. Ржегоржа, подані остатнім очевидно на підставі
мого листу до него

М П

²⁾ La littérature ruthéne, в La Republ Française
1873. 53, 6 Avril В своїй бібліографії творів Др—ва
(М. П. Драгоманов, Львів, 1896, ст. VII) я сказав, що се ба-
чить ся, статі самого Др—ва Між тим оказує ся, що се
тільки рецензія на его статю в Rivista Europea. — М. П.

³⁾ Се і дальше — нові причинки до бібліографії
творів Др—ва.

М П.

що самооборони не потребують) але для виясніння навіть особистого стану нашої групи.

В молоді годи я мав становиско професора в рос. університеті, по спеціальности досить далекої (далекій) од України, я мав доступ до ліпших рос. періодик — що ж мене спонукало кинути те для студії про, Україну, для публіцистики в оборону її національних прав і інтересів, — почати писати по українському, знаючи наперед, що я тим навіть вменшују собі публіку і т. и.? В такому стані — всі мої товариші — українські радикали. Чим же ми менше любимо батьківщину, ніж українофіли, а надто ті, котрі носять сьа з своїм українофільством, а напр. по українському пишуть менше нас, або і зовсім не пишуть, а печатають свої праці по московському?

Наша головна одміна од націоналістів-українофілів у тому, що ми ставимо над національними почуттями і інтересами критеріум вселюдської науки і таких же інтересів, — так у сему ми їдемо по слідах Апостола Павла, коли не згадувати вже про філософів од Сократа, — та в тому, що ми не признаємо обов'язкових національних думок, ідеалів, св'ятошців і т. и., — так се ж лишень право „вільного досліду“, на котрому стоїть уся новішча культура по кр. мірі од Декарта. Коли говорити про етнографію, — то я можу сказати, що в своїх студіях завше одмічаю національні ознаки українські, тільки власне для того, щоб говорити не на вітер, мушу українській матеріал фільтрувати через решето космополітичного історично-порівнячного методу. До того і я і другі мої товариші не раз прохали наших суддів-націоналістів, сказати виразно: що і по яким раціям вони вважають за українські національні св'ятошчі, ідеали, ідеї і т. и.?, — і доси ніхто з них того не зробив.

Говорю се все головню для того, що б звернути Вашу увагу на потребу, з поводу моїх писань, котрі Ви будете критикувати, — вилжити власне думки Ваші про ті св'ятошчі, ідеали, ідеї і т. и. Тим Ви багато прислужитесь до виясніння справи. При сій нагоді Ви б могли взяти назад і Ваш дуже прискорений суд над тим, що в мене і товаришів моїх не видно „любоби“ до України, — бо инакше читателям ки-

нетъ сѣ в очі чудасія, шчо чоловік видав укр. етнограф. матеріалів і написав етногр. праць з поповоду їх на яких небудь 200 аркушах, не маючи лубови до України, та ще при тому трохи не єдиний з усіх рос. укр. етнографів писав свої наукові праці по українському! Вдержавши Ваш попередній суд, застає сѣ одно: ровсім не поміщати мене в Вашу історію літератури.

В справі моїх статей в рос. журналах Ви можете сказати, таке: „Др—ов написав під своїм іменем і під криптонимом Т—овъ (Толмачовъ) в Вѣстнику Европы до своєї еміграції, з 1870 до 1876 р. статі: Малороссія въ ея словесности, — Восточная политика Германіи и обрусение, — Русскіе въ Галиціи, Литературное движеніе въ Галиціи, — Евреи и поляки въ югозападномъ краѣ(,) — Нововельтское и провансальское движеніе во Франціи. Ученая экспедиція въ югозападный край. — Окрім того цензура вирізала з тогоже журнала в 1874 р. статью Др—ва „Десять лѣтъ украинской беллетристики“, — та жінка Др—ва напечатала там за підписом Л. Д. написану по його вказівкам статью „Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ обученіи“. — Перед еміграцією ж напечатав Др—ов въ „Отеч. Запискахъ“ дві статі: „Борьба за духовную власть і свободу совѣсти въ XVI і XVII в.“ і въ „Знаніи“ — „Церковь и государство въ началѣ среднихъ вѣковъ“ (вступну до сих обох праць статью „Церковь и государство въ первые вѣка христіанства“ цензура не пустила) В к. 1876 р. цензура вирізала з „Русской Старины“ статью Др—ва з поводу рецензії Костомарова на „Малорусскія народныя преданія и рассказы“ „единственно за имя автора“, — і з того часу Др—ов майже переставечатись в журналах російських.

В початку 80-х років Др—ов вів напечатати під ріжними криптонимами в петерб. „Дѣлѣ“ (тепер перест. вилазити) Литературно-общественное движеніе въ Галиціи“ і в „Русскомъ Богатствѣ“ (одної з старих редакцій) — „Что такое украинофильство“ (в одповідь на статью під тим же заголовком Алексѣева, написану противъ украинофильства) а в „Кіевской Старинѣ“ за часів редакції помершого Лебединцева „Пись-

ма Шевченка къ Бр. Залѣсскому“, „Двѣ южнорускія интермедіи XVII в.“ і „Матеріали и замѣтки объ украинской нар. словесности“ за підписом М. Т—овъ. Но коли Др. Ярослав у 1883 р. Лебединцеву переклад статі Коскена про „генезу европейскихъ сказокъ“ (зроблений його жінкою) з додатком огляду праці над казками на Україні і в примітках історії українських неуконихъ сьуетів, побіжнихъ до тих(,) про котрі говори Коскен, — то Лебединцев, котрому кївська жандармерія докоряла напечатання статі другого емігранта українсько(го), обернувшись до ген. губ. Дрентельна за дозволомъ печатати статтю М. Т—ва про Коскена, як зовсімъ до політики і навіть до політичної історії не залежну. Ген. Дрентельн одіслав Лебединцева до міністра вн. справ, гр. Дм. Толстого, — і той не тільки не дозволивъ печатати статі М. Т—ва, але навіть строго заборонивъ всімъ журналамъ печатати які б то не було праці емігрантів. З того часу всяке співробітництво Др—ва в рос. журналахъ мусило перестати, навіть по сьуетахъ археологічно-етнографічнимъ.

Так можете розказати Ви всю справу Далі коли хочете, можете сказати так: „Д. Ципин бачить однак вплив методу Др—ва на працяхъ деякихъ молодшихъ галицько-українських етнографів. Так він каже(:).

„То направлення изученій нар. поэзіи, которое выразилось изданіемъ Истор. пѣсень и сравнительными изслѣдованіями народныхъ поэтическихъ мѣтовъ и преданій г. Драгоманова, продолжается потому другими трудами въ этой области... Такого изслѣдованія К. В. Корделія-Замарашка (В Евр. 1884, Ноябрь) гдѣ между прочимъ указаны и малорусскія повторенія того сказочнаго мотива, который послужилъ темой шекспировскаго „Короля Лира“; другая статья К. В. даетъ подобныя сравненія сюжетовъ: Два малороссійскихъ фавло и ихъ источники“ (В. Евр. 1887, Іюль). Нѣсколько изслѣдованій въ томже сравнительно историческомъ направленіи помѣстивъ П. Кузьмическій въ „Кіевской Старинѣ“: „Старѣйшія русскія драматическія сцены“ (1885, Ноябрь) Турецкіе анекдоты въ укр. нар. слов.“ (1886, Февр., Мартъ) и замѣтка по поводу ихъ Окт.) „Малор. пѣсни объ освобожденіи крестьянъ

(1887, Мартъ, Апрѣль) „Шолудивый Буняка въ укр. нар. сказаніяхъ, (1887, Авг., Окт.) Всѣ названнѣя изслѣдованія чрезвычайно интересны какъ первые опыты сравнительнаго изученія малорусскихъ легендарныхъ темъ и представляютъ для этого сравненія матеріаль собранный изъ большой начитанности (Ист. р. этногр., III, 407—409).

Подібний же характер видно і в працях „Басня Богдана Хмельницького“, „Фатальная вдова въ укр. нар. пѣсняхъ“, „Порча укр. народныхъ пѣсенъ“. Ціль всіх таких праць, як і праць Др—ва, єсть, очевидно, показати впливи на укр. нар. словесність творів других народів, — а при тому, через порівнянє показати, які прикмети в тому, чи іншому українському творі можна признати за властиво українські, національні і яку внутрішню вартість, поетичну, психологічну і т. и., має українська нар. словесність, — її плеканьє і дальший розвиток“. —

Такі мої пропозиції. Звісно, Ви маєте право їх не приймати. Може і справди я винен, що за 30 років літер. роботи я не вмів показати ні любови до того краю, де родив ся і для якого робив, ні навіть цілі і смислу своїх писань, навіть наукових!

З пошаною остаюсь Ваш покiрний слуга

М. Драгоманов.

Считаю потрібним звістити Вас, що я послав у ред. Житя і Слова замітку з поводу Ваших закидів проти порівнячно-історичного методу в етнографії, которого придержуєсь і я, закидів, зроблених Вами в кінці огляду етногр. студій Костомарова. Я хочу показати, що ці закиди оснований на явнім непорозуміннє. — Сеї метод не тільки не перешкоджа виясніннє національности в нар. „творчестві“, — а єсть неперемінна умова такого поясніннє, без котрої всякі розмови про нац. творчество будуть суб'єктивними і навіть просто фантастичними. —

Говорючи про мої студії, ми (Ви?) мати мете пригоду пояснити і сьу справу, бо доки не вияснені цілі і методи етногр. дослідю, доти всяка етногр. робота може мати лишень вартість матеріалу. —

4-ий лист Ом. Огоновського до М. П. Драгоманова.

Львів, 3 (15) IV. 1894.

Високоповажаний Пане Професоре!

Наперед заявляю Вам мою подяку за Ваш літературний дарунок, се 6-то за присилку сімох наукових статей в мові болгарській. Відтак відповідаючи на Ваше останнє письмо з д. 18/30 III. позволяю собі за-примітити, що я у своїй гісторії літератури програму руху радикального українофільства списав по словам Івана Франка, котрий ще в 1887. р. подав мені свою записку про суть руху радикального. Отся записка зберегаєть ся до сего дня між моїми рукописними матеріялами. Коли-ж Ви протестуєте против таких слів, то я у своїй монографії про Ваше житє й про Вашу літературну діяльність міг бим сю справу подекуди полагодити.

Тепер прошу Вас, щоб Ви схотіли відповісти мені на от-сі питання.

1. Відки взялась назва „новостроєнців“, про котрих Ви згадуєте в Австро-руських споминах“, ст. 17.

2. Котрого року надруковано в Женеві I. том „Громади“ (сего тому [No. 1] в мене немає?

3. Чи се Ви видали оповідання „Хиба воли ревуть“... Мирного й Білика і „Лихі люде“ N—ого?

4. Котрого року були Ви перший раз у Львові?

5. Котрого року надруковано епічний твір Шевченка „Marija, maty Isusowa“?

6. Хто написав передне слово до етнографічної збірки „Историческія пѣсни малорускаго народа“ чи Ви, чи д. Антонович? Судячи по писаню я догадую ся, що се Ваша праця. Хто зладив текст? і хто писав замітки?

7. Де видавано газету „Молву“?

8. Чи „Політичних пісень українського народу“ надруковано тільки частину I, розділ 1. і 2.?

Відтак на третій стороні сего листу виписую заголовки Ваших творів у мові російській за-для того, щоб Ви зволили справити деякі похибки, або й дещо доповнити.

Чи зовсім не можна цитувати статей, друкованих Н—ским? Се-ж важні для етнографії статті!

Дожидаючи Вашої відповіді остаю ся в поважанні

Омелян Огоновский.

1. Письма съ галицкой границы. (С.-Пб. Вѣдомости 1867 №?

2. Историческая Польша и великорусская демократія. (Де й коли друковано?)

3. Малороссія въ ея словесности (Вѣст. Евр. 1872. —, котрого місяця?)

4. Восточная политика Германіи и обрусѣнье (Вѣстн. Евр. 1872., — місяця?)

5. Русскіе въ Галиціи (Вѣст. Евр. 1873(?) янв. и Февр.).

6. Литературное движеніе въ Галиціи (Вѣстн. Евр. 1873 сент. и окт.).

7. Малорусскія пѣсни и легенды о кровосмѣшеніи (де й коли друковано).

8. Евреи и Поляки въ югозападномъ краи (Вѣст. Евр. 1875, июль).

9. Новокаельтское и провансальское движеніе во Франціи (Вѣст. Евр. 1875., авг. и сент.).

10. Турки внутренніе и внѣшніе. Женева 1875.

11. Отголоски рыцарской поэзіи въ русскихъ народныхъ пѣсняхъ (Записки Київ. відділу геогр. товар. 1875(?)).

12. Борьба за духовную власть и свободу со-вѣсти въ западной Европѣ XVI. и XVII. ст. (де й коли друковано?)

13. По вопросу о малорусской литературѣ. Вѣна 1876.

14. Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ (Молва, 1876 № 41).

15—19 псевдонімні праці Др—ва у Россіи котрих не можна назвати під его имя. — М. П.

5-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Огон—ого: „Драгоманов про
„Воли“; про Ист П М; про Чубиньського, про
пісні народні, про пам'ятник Хмельницького.
(...).

8/20, IV, 94. София, ул. Денкоглу.

Високоповажній Добродію, Пане Професоре,

Зараз получив Ваш лист і відповідаю по пу(н)ктам.

Мені відомо було, що Фр. давав Вам пояснін-
ня про рад. укрф—ство, та, думаю я, Фр. все таки
за мене говорити не може. З рештою, мабуть, і Фр.
не говорив про лубов до Укр., бо се само собою ро-
зуміє ся, що лубде працьують дльа того, кого луб-
блять. По холоднішчій розвазі, може се і не личило
мені протестувати перед вВами проти слов про те, що
в мене не видно лубои до України, бо се все таки,
як всяка лубов, справа інтимна, — то нехай так
і застанеть ся. Мені однаково...

Назва „новостроєнців“ взялась од недільної
школи в Київі, на „Новому Строєнію“ (квартал, коло
университета) де зібрались учителі студенти з більш
українофільських кружків, тоді як „космополітів“ було
більше в школі „Подольській“, — на Подолі. Остатня
була першою школою сего роду в Київі і в Росії
(звісно, окрім Остзєйських губ.) Дієсно, поділ між шко-
лами титлів укрфіли і космополіти був не зовсім точним,
бо і в нас, на Подолі були такі патентовані укрфіли,
як напр. К. Шежковські. Окрім того на Подолі не
менше вживали укр. мови, ніж на Нов. Стр. коли не
більше, бо на Подолі спеціально дльа учеників, котрі
не ходили на елемент. курс богословія, читав розмови
з натур. історії по українському мій земляк Бльумель,
син німця і москвички.

I і II том „Громади“ напечатано в 1878 р., а
Лихі Лубде вишли ще в 1877 р. і були в $\frac{1}{2}$ при-
мірників занумеровані, як III том. В першому томі бу-

ла власне поміщена програма видання. Я пошукаю в себе екземпляр і коли је, то пришлю Вам.

„Волів“ напечатав ја. Доля їх чудна. . . . „Воли“ застрляли. На решті вже аж у 1879 р., після моїх криків та плачів, прислано мені було рукопис і 400 рублів (коло 1000 фр.) на друк у Женеви, — і ја видав „Волів“, доплативши кілька сот франків своїх. Скоро потім прислано мені з Галичини „Господаря и Промышленника“. Щоб оддячать редакції, ја послав їй кілька своїх неполітичних видань, в тім числі і „Воли“. Але редактор зрікся посилки од такого страшного, — по малюнкам Площанського і Барвінського (В.) чоловіка. — чоловіка, — і поліція передала мої книги в прокураторію, а та з судом заборонили бідних „Волів“, — і тепер їх рідко хто зважає ся читати в Австрії. Розказую все се Вам . . . щоб знали, які у нас мають *fata* і т. д.

У Львові був ја в першій раз в 1873, повертаючи з заграниці в Київ. Про се розказано в Австр. Споминах.

„Магія“ видав ја, пам'ятаю, в 1882 р. — Вєлєкорускїй переклад вишов в 1885.

Робота по Ист. П. М. Н. була досить складна. Спершу, ще в 1869—70 рр. ја і Ант. поділились білками печатними і рукописними і на решті зложили *index* всеї праці. Потім, коли в к. 70 р. ја виїхав за грєаницю, а бірку нашу треба було переписувати, то на моє місце став Русов, під доглядом котрого пісні переписувались пильно, — але так що наш *index* (ноти, як ми з А. звали) був згублений, так що потім, вернувшись, ја часто не знаходив тих NN, котрі пам'ятав, і мусив знову розшукувати їх по першим білкам. Тим часом Жит. надумавсь додати до Ист. П. граматику і словник, — і дльа того почав вибирати з тетрадів пісень матерїал цілій батальїон імпровізованих філологів, — котрі, мабуть, в остатнє і погубив ноти, а почасти і пісні. А тут ще Чуб. порадив методу видання варїантів з цифрами (алгебра і нудна робота, як казав Русов). За се взяли теж імпровізовані дослідачі, найбільше жінки кількох приятелів, — і повели роботу, по чиємусь рос-

каву, як раз напроти закону, котриї видно з порівнянь-
ня напр. різних релакцій скандін. Едди і т. п., —
то б то вважали за старіші і оснівні — варјанти дов-
ші. Окрім того наробили помилок і в NN, — помилок,
число котрих мусили вбільшити друкарі, бо сьа алге-
бра тоді б тільки могла виїти зносною, коли б її ро-
били ангели. Через пошану до довших варјантів виї-
шло таке напр., шчо в перші NN попались варјанти
Гатцука і Мартинова, фальшовані, з додатками своје-
вільними. Вернувшись у Київ, ја дуже налякав сьа
сеї алгебри, старавсь направити найбільші скандали.
— але всьу алгебру викинути мені не дали, бо, казали,
всі варјанти печатати буде дорого, та і жалко було б
кидати в огонь працю алгебраїстів. Ја мав слабість
згодитись. Але Ви може запримітили, шчо ја в Політ.
П. алгебру одкинув.

Замітки до Ист. П. робились так: Ант. мусив ви-
бирати дльа них матерјал із крајевої історії, ја з євро-
пейської (найбільше турецької!) і порівняньня з пі-
снями чужих народів. Ми сходились і обсуджували
в купі замітки. при чому писав текст їх ја по б. ч.
в присутности А—ча і при постійній його раді, а де
треба, то і під диктовку його. — Переднє слово на-
писано було мною по раді з А—чем. —

„Молву“ видавано в Петербурзі.

„Політ. пісень“ видано тільки 2 випуски. На тре-
тій мені патріоти не дали грошей, — бо всьака політ.
праця „шкодлива“, по їх думці. Тим часом ја мусив
виїхати в Болг., а далі заболів. А виданьне се вима-
гає багато фізичної і роботи, котрої не спробс-
вавши, важко собі уявити, і котру може трохи вкоро-
тити лишень добра друкарня під боком. Все вірују,
шчо не вміру, не видавши III вип. — А по XIX ст.
робота редакційна власне зроблена в книзці „Нові
укр. пісні“. З III-м випуском ја б власне скінчив
свою долю праці по Ист. П.—ам.

Перша моја замітка про Гал. в Спб. В. була
„Рускій театр въ Галиції“ в 1867 р. N не знају
тепер, рівно як і NN Писемъ съ гал. гран. —

Ист. П. и великор. Дем. — окремі отбитки з Воль-
ного Слова в 1881—1882, Женева. —

Малор. въ ея словесности, В. Евр. 1870, Іюнь.
В. П. Герм. і т. д. В. Е. 1872, Февр. — Май.
Р. в Гал. — — В. Е. 73, Янв. — Февр.

„М. пѣсни и легенды о кровосмѣшеніи“ реферат на арх. зїзді 1874, не був напечатаний в „Трудахъ“ зїзда через мудрованье (власне нехїть) ред. комитету. Суть половини jeho, *mutatis mutandis*, напечатана в болг. статїі „Сл. прѣвр. ист. на Едина“ через 17 років. — 2-гу половину тепер треба перероблювати. — Сподіваюсь напечатати теж у Болгар.

Борьба за дух. власть і т. д. напечатана в Отеч. Зап. 1875 р. кн. 2 і 3. — Зв'язана з нею Церковь и госуд. въ началѣ средних вѣковъ напеч. въ „Знаніи“ (Петерб. 1876, N не пам'ятаю) Вступ до неї „Ц. и госуд. въ первые вѣка христіанства“ не пустила цензура, а рукопись ред. „Знанія“ згубила.

В загалі в справі моїх статей у Росїї, печатаних по виїзді за гр'яницю, прошу держатись того, що я писав у попередньому листу.

З поводу Політ. Пісень XVIII ст. мушу ще сказати, що в основу їх покладено матерїал, зведений мною і А—чем ще в 1869—70 р., та з додатками нового з рукописів, набутих опісля, а також пісень, знову одшуканих мною, — бо в 1869—70 р. ми все ще звертали увагу більше на пісні з іменами та про пригоди історичні, — а менше на такі, що лишень малюють стан річеї громадських і настрій народу в певну істор. добу, — пісні завше без имен. З годом я більше втвердився в думці про важність таких пісень, — хоч знаю, що фіксація таких пісень в певну добу — річ нелегка і часто непевна. Та думаю, що на тепер ліпше пересолити в сій справі, ніж не досолити. А з годом критика розбере, де зроблені були натяжки. Говорю се ж. н. і з поводу закидів, напр. д. Сумцова, котриї недовольний і термином „Полит. пісні“, як мов би то неясним. (в К. Ст. з поводу Манджури і в Етногр. Обоар. кн. 19 з поводу болгар. Сборника). — Тим часом неясниї власне термин Ист. р. пѣсни, бо напр. Костомаров, в рецензїї на I т. Ист. П. М. Н. (В. Евр. 1874, 12) каже, чому не взято пісень, показуєщих історїї сімї, ре-

лігії і т. д., — (то б то усіх пісень!!) Термин же Політ. пісні також ясний як напр. термін *Droit politique*, *Staatswissenschaften* і т. д. — то б то пісні про громадські справи = державні + соціальні Зрештою вже давно вишло знамените видання Wright — *The political songs of England* 1839, — і ніхто в європейському науковому світі не був ні недовольний, ні здивований сею назвою, так як у нас дд. Сумцов, або Јагіч.

Всі важніші мої публікації російські, котрі можна було назвати, не пошкодивши нікому, ја назвав у попередньому листу. —

Сьогодні послав у „Зорю“ лист з поводу Ваших слов про мій погляд на Чуб. Вја помилились чимало. Б. л. попросить ред. Зорі таки напечатати мій лист в противність львівському етикету. Страх не хочесьа мені лишати по собі пам'ять людини, котра без симпатії оберталась до такого симпатичного чоловіка, як Чуб. — Досить того, шчо моја служба і так примушує полемізувати з ідејами на право і на ліво. Чуба ја любив дуже, хоч часто сміявся з него і обрізував його вибрики. Та він сам на се не сердив с'я, а казав пародируючи салдатське слово: „строгъ, но справедливъ. — распечеть и похвалить“. Зрештою Чуб. увесь вилився в „Трудахъ“: багато праці св. жеї і чужої, але бездна шарлатанства, так шчо часто усьу систематику його приходиться с'я перероблювати на ново (доволі приміра, шчо пісні V т. починають с'я з голови: Любoвь дѣвушки. — і перша пісньа — замужньої жінки! Варіанти однієї пісні розкидані по 500 стор. і т. д. Хиби Чуба бачили всі товариші: А N. так навіть одрікав усякої заслуги Чубу в справі експедиції, — кажучи шчо вс'я праця його була працею ланового з нагаєм на ниві, де жнуть хлопці. Раз при мені Z., а надто Кист(яковський) увесь вечір і частину ночі провели, сперечаючись з Чубом з поводу його губернаторських поглядів на гром. працю, — в котрих альфа і омега була адміністрація В загалі Чуб. був найменше ліберал. Се була натура административна, котрій місто було в міністерстві, в революції, в гайдамачині і т. п., — а зовсім не в парламенті. Се всі знали в

свої часи і сміялись не мало. — А коли він умер, — то почали з него икону робити. А ја до культу икон не привчений з малечку і держусь правила: молітесь правді на землі і т. д., хоч, звісно, помилитись могу. Лишень критика може вивести українство з тиєї стагнації(,) в котрій воно тепер стоїть у Росії. Та власне ні з кого там икон писати! Послідній, котрій був подібний там до бога, був Костомаров, — хоч і тої шкандибав часом.

Переглянув ја неповний склад моїх видань, які ја маю тут, — і не знайшов там і т. „Громади“. Завтра напишу в Женеву, щоб послали Вам, а також „Истор. Польша і пр. Там Ви можете побачити, що в моїй програмі (јака вже вона не єсть!) зовсім не забуваєсь національність. почасти українська, і ја не пропускав обовязку боротись за неї з уськими централізаторами, польськими і московськими, Катковцями як і јакобинцями і Марксистами.

Посилају тепер деякі брошури мої, котрі зачіпають Україну і котрих ја не знахожу в Вашому списку. Звістіть мене картоју, що получили, — та при тому виразніше скажіть, що получили і болгарські студії, — а то ја орієнтальним поштам не вірю.

Свідомостей моїх про редакцію Ист. П., а також політ. можете вжити для печати, по можливости текстуально. — Між моїми українськими писаннями прошу Вас назвати програму поновленої „Правди“ 1888 р., писану мною по просьбі основателів її (Н. і Барв). Весь текст її мії окрім тільки примітки про „ієзуїцтво єпископів галицьких“, — дописаної Барв-им до мого тезу про потребу лаїцізації політики галицької. Звісно додайте, що з дальшою Правдою ја не маю (нічого) спільного¹).

З поводу моїх порівнячних студій, щоб уменшити непорозуміння, котрі були вже і в критиків, мушу сказати в загалі таке: Ја ділю нашу нар. словесність на 1) національну і 2) інтернаціональну (або бродячу — *Wandernde Geschichten*). Майже всі пісні наші вважају за національні. — окрім невеличкого числа (20—30 тем) баллад про пригоди незвичайні (кровосмішка, отрута невістки, сина, дочки, убивство жінки, або польубовниці і т. п. — Б. ч. тем пе-

речислена мною в примітках до „Отголосокъ рыц. поэзи“ і до мемуара, навечатаного в Др. и Нов. Россіи 1875. Къ вопросу о слѣдахъ великорусскаго зноса въ Малороссіи). Сих баллад треба зовсім не брати за матеріал для характеристики життя, або поглядів народу, — бо вони співають ся једино за для свого мелодраматизму*). — Б. част. прози в нашій словесности нар. належить до історій інтернаціональних. Джерело јіх ја не вивожу непременно з Індії, як Бенфеј, — але думаю, шчо воно мајже јавше лежить в літературах старих культурних народів: єгиптян, халдејів, іранців, індіців, китајців, жидів, греків, — меньша частина скомпонована була в середні віки талмудистами, християнами, магометанцями. Сі теми через життя святих, апокріфи всьакого сорту, а також устною дорогоју зајшли до нашого народу то через західну то через східну гръаницю, то од моря. — Порівнячний дослід мусить діјти до первого джерела всьакої теми, прослідити јејі дороги, показати, јак вона перемінјалась по дорогі і на решті показати національні одміни варјантів. Для того всего дослід мусить звернути увагу не лишень на боки згідні в варјантах, але і на јіх одміни і доходјучи до первого джерела, мусить звертати увагу на одповідність ознаків јего до географичних і історичних обставин певних крајін і тоді лишень фіксувати первообраз в звисну крајину і добу, коли та одповідність очевидна. — Такиј метод ја зву порівнячно-історичним і думаю, шчо лишень після подрібного досліду таким методом словесности нар. вона може стати безпохибним матеріалом для характеристики національностей. —

*) В Киевск. Стар. було напечатано кілька варјантів звиснојі шче ј раніше пісні про те, јак козаки мучать (пальять) дівчину, котру підмовили бігти з ними. Лебединцев прозвав јејі „Украинская злополучница“. Тим часом велика сила варјантів сејі пісні напечатана в інтернац. примітках до праці (порожнє місце, хибує имя автора: Child. M. H.) The English and scotch ballads, — і ја сподіваюсь напечатати монографіју, в котрій докажу, шчо пісні сі проста переробка клерикального оповідання про муки св. Катерини. Козаки, і Україна тут ні при чому!

(Довший пропуск. — М. II).

. Ось Вам зразок, яку твердість політичних думок мають ті кружки, з котрих вийшов „народний (!!) гімн“ „Шче не вмерла Україна“. —

Вам ліпше сулити, чи історик нашої літератури може придавати сур'юз тим гімнам, чи ні, — і як дивитись на них — і на тих, хто критікує їх. —

Простіть, шчо не гарно і не зв'язно пишу. В остатні дні моє здоров'я зовсім нікуди не годиться.

З пошаною зустріаюсь готовий до вслуги

М. Драгоманов.

¹Звістки Др—ва про те, в яким виді пройшла його програма у „Правді“, не точні. В листі одного з редакторів „Правди“ (9/9 л. вересня 1888 до Др—ва розказано докладно про пропуски й дописки в тій програмі. І так: у статях Кирило Мет. брацтва, наведених Др—вим у програмі, пропущені слова часті Галиції¹ і замінені точками; далі пропущено в уступі про церкву слова: „і в тої же час церква) мусять бути позбавлена всякої привілегії і підмоги з боку світської влади“, а натомість додано: „і полишити сумління кожного і свободі“; до уступу про лаїцізацію політики додано у споду примітку, на котру покликає ся і Др—ов: „Тим не думаємо зовсім усунути понів наших від роботи для народу: навпаки думаємо, що він яко громадянин, стикаючий (ся) безпосередно з народом, зможе багато вчинити на полі народної роботи; однак стоїмо за визволенем політики національної с під влади гієрархії тим більше, що вона підпадає н. пр. в Галичині під власть Гауїтів; нарешті в уступі про руські партії (руськє, напруссєсти чи москвофіли, та Русини, або українофіли пропущено слова: „Теоретично обидві партії мають рацію, бо справи лінгвістично-етиографічні скрізь а надто в Славянщині на стількі ще не выяснені. що кожний погляд може претендувати на певну правду а історія славян руських дає тим паче досить фактів і на оден погляд і на другий. Сі слова пропущено з огляду на те, аби ними не могли далі воювати москвофіли. — М. II

² Я не найшов того листу в печаті, ані в рукописі. М. II.

5-ий лист Омеляна Огоновського до М. П. Драгоманова.

Львів, 16. V. 1894.

Високоповажаний пане Професоре!

Ваш лист з 20. квітня с. р. дістав я саме тоді, як мав виїжджати на село перед великодними святами. Між тим дістав я з Женеви № I. „Громади“ і чотири інші Ваші книжки враз з сімома брошурами, а з Коломиї одержав я Листи на надніпрянську Україну дві Ваші брошури.

За от-сей дар зволіть прийняти від мене щиру подяку (Попереду, як я Вас уже оновістив, дістав я з Софії Ваші твори в мові болгарській). Деякі з тих Ваших статей і творів будуть мені чи-мало придатними в писаню літературної монографії про Ваше житє і про Вашу літературну діяльність

Позволяю собі ще, просити Вас о ласкаву відповідь на ось які питання:

1. Кілько чисел „Громади“, української часописи, надруковано в Женеві?

2. На котрій стороні в українській збірці „Громада“, № 2. надруковано статтю „Україна й центри“; ст. 281 (від котрої до котрої сторони; — сей другий том десь у мене заподівся).

3. В яких журналах чи альманахах надруковано дві Ваші болгарські статі „Славянскитѣ прѣправки на Единовата история“ і „Славянскитѣ вариянти на една евангелска легенда“, — чи також в „Сборнику за народни умотворения“. — і котрого року? Мабуть тут надруковано також критичну оновістку про „Живую Старину“?

4. Чи „Забадько“ є Ваш криптонім? (В „Правді“ р. 1874. і 1875. надруковано 16 казок народних із збірки Г. Забадька).

5. Котрого року печатано в „Молвъ“ Вашу статтю „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“? (і в котрім номері?)

6. Котрого місяця надруковано в „Вѣстникѣ Европы р. 1870 Вашу статью „Малороссія въ ея словесности“? — відтак котрого місяця напечатано в тім журналі р. 1872 статью „Восточная политика Германіи и обрусеніе“?

7. Котрого року надруковано „Отголосокъ рыцарской поэзиі въ русскихъ народныхъ пѣсняхъ“ — в „Запискахъ“ Київського відділу географічного товариства, — чи 1873. чи 1874. р.?

Дожидаючи Вашої ласкавої відповіді і деяких інших можливих інформацій, остаю ся с поважанем Вашим слугою

Омелян Огоновський

Подвальє, № 9.

6-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

8. Мају, 94.

Високоповажний Добродію,

Зараз дістав Ваш лист і поспішаюсь одповісти Вам на Ваші питання на скільки можу.

1. „Громади“, неперіодичної, вишло під моєю редакцією 5 книг, — та періодичної (in sp. é) під ред. моєю, С. Подолінського і Павлика вишло 2 випуски (Період. Гр. — затіја С. Под., котриј незабаром захорував, — збожеволів)¹⁾

2. Гром. кн. 2 мені важко тепер знајти (моја бібліотека мајже не розложена після перевозу в Софію через мою хворобу)

3. Всі мої болг. праці надруковані в Сборнику на нар. умотвор. тт. I—VIII і X, pp. 1889—1894. Едіц. кн. V—VI. 1891—2. Ев. Легенди, кн. III. 1890, рец. на Ж(ивую) Ст(арину) кн. III і VI (1892)

4. З Забадьком ја не мају нічого спільного. — Ја передав був у ред. Правди збірку легенд Мурашки малярів в Кијіві, получену од проф. Прахова в Римі. —

5. В „Молвъ“ 1876 р. напечатано моїх дві статті: Нѣсколько словъ о провинціальной печати (за децентрализаціею) і Чистое дѣло, — але в яких NN не пам'ятају.

6. „Малороссія въ ея словесности“ напечат. в В. Евр. 1870, Іюнь. — „Вост политика и пр.“ в 1872, Февр. — Май.

7. Отголосокъ рыц. поэзіи напечат. в 1875 р.

Може б з поводу моєї брошури „La littér. Ukr.“ реферат літер—ому конгресу 1878 р. слід було пригадати, шчо в 1880 р. я з Павликом поновили протест проти *legem Juserphoviciam* перед літ. конгресом у Відні.

Се мені пригадує найновішчу пригоду. З Н. получив ја од „молодих українців“ просьбу підняти в заграничній пресі, а надто французській (!) голос проти заборони Зорі і Давонка в Росіі. Ја напишу де шчо, переважно в Англіју. Але сего мало. Думају ја, шчо добре б було, як би яке літер товариство галицке виготовало фактичний матеріал про те, шчо заборонѣ р. уряд з укр. письменства, і послало його напр. датському літер. тов. в часи, коли царь појавить сѣа в Копенгаген,—то було б сорому дѣла р. ур.

З поважаньнем застајусь готовиј служити

М. Драгоманов.

¹ Др ов очевидно не хотів сказати, що періодична „Громада“ упала через те, що Подоліньський збожеволів. Подоліньський узяв був на себе видатки по періодичній „Громаді“ (між инчим і вдержанє для мене, яко сотрудника) і підписав ся під програмою єї, як один із редакторів, не вважаючи на противенство Др—ва. Родичі Подоліньського, дізнавши ся про се, перестали єму посилати гроші, і між инчим через те він і збожеволів, бо не міг додержати слова, тай понав майже в бідність і нещастя сімейні — смерть любимих дітей і т. и. Др—ву прийшло ся посилати Подоліньському свої гроші на похорон дітей, тай доплатити за него за папір і в друкарні. А родичі Под—ого писали потім у рос. газетах, що Др—ов буцім то обдирав сина! (Треба сказати, що про періодичну „Громаду“, з єї різкою програмою (написаною Подоліньським) була статя в офіційнім „Кієвлянинѣ“, де немов кликано родичів Под—ого зробити щось проти того). Сю пору неб. Др—ов уважав за найтяжчу в своїм житю. — М. П.

7-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Ог—ого: „Драгоманов ремонструє проти дечого сказаного о нім. Зоря ч. 9.

(Софія, 1894, після 1 (13) мая. — М. П.).

Високоповажній Добродію,

Простіть, шчо ја докучају Вам, і позвольте мені де в чому поповнити (для јасности справи) і поправити сказане Вами з поводу мене в ч. 9 „Зорі“ (поміченім 1 (13) мая. М. П.)

В своїх Австрор. споминах ја кажу, шчо наділі і „Подольане“ не менше, коли не більше вживали в своїй школі української мови, ніж „Новостроєнці“, инакше: Новостр. не менше вживали росс. мови, ніж „Подольане“. (Се ја вважају за важне, бо воно показује, як мало було реального резону для спору і як такі спори в Росії роздувались. — Та вони роздувають ся і досі!)

В переробці мого „Поклику до Славян“ редакція „Правди“ не випаа. Ја не посилав јого в редакцію. В „Австрр. Споминах ја розказав, шчо ја (в загалі себе не вважајучи поетом) публіковати сего припадкового твору не думав, — але мав слабість переписати јого пријателеві, з котрим подорожував у Відні і Мюнхені, — в листі інтимнім, а сеј лишив копіју јого в Варшаві і другу дав у Кијіві Гетьманцеві. —

На стор. 209, кол. I, 3 ряд. знизу до слова дразливими — јасность би потребува(ла) додати: для гал. клерикалів. — Особисто ја не дразнив нікого, та пишучи напр. про те, шчо митроп. київський виступав проти укр. мови в школах Росії, і не думав шчо (воно) може показатись кому дразливим в Галичині, а надто серед народівців. Тільки, шчоб показати як ја помиливсь, ја і розказав про долю моїх статей непронущених цензуроју ред. Правди, — а инакше не варто б про се і говорити. —

Лист, уривок з котрого Ви приводите на стор. 209, II кол., не Ост. Терл., а Мел. Буч. З Ост. Т. ја познакомив сѣ вже пізніше (див. Австр. Сп.)

В своїй статті *Movimento* ја не міг хвалити політику Качали по принципах брошури Нагірного (п. 6. Загірного — псевдонім Качали. — М. П.), — бо *Movimento* по'явивсь раніше брошури. — По правді кажучи, ја не розумію, на віщо Ви написали сѣу примітку. Щоб показати мою неконсеквентність? Так треба було показати її докладно і в усякім разі документальніше! — Вибачте за се слово!

На стор. 211 де Ви говорите про мою одставку слід було б сказати, що мені ще раз було предло жено подати добровільно в одставку, та ја не згодив сѣа уцятъ по тому ж мотиву, що і раніше: бо не хотів признати кари без суду, — а сказав, що дати мені одставку уряд завше може. — Треба Вам знати, що по рос. законам, всьакій начальник, котрий на знача урядника, може дати йому одставку „безъ об'ясненія причинъ“ (інакше „по 3-му пункту“). Тоді од ставленнй не може поступити ні на яку службу, інакше, як коли другий начальник приїме його „на свою отвѣтственность“. — Ја се завше знав, — і незг доју подати в одставку добровільно сам закривав собі всі університети в Росіі. — Скажу дльа куріозу, що не пошкодило тому, що мені потім предлагали службу по мініст. јустіції і дорог. („Путей Сообщенія“, — де знајшов службу Чуб.) та ја сам не взяв. —

З поважаньнем застајусь

М. Драгоманов.

Простіть ще дрібницю: чи не могла б редакція „Зорі“ помилувати нас, українців, і дозволити нам писати гостей, людей, а не гостей, людей, — а то сими днями ја мусив читати в Буковині в віршу Чајченка Прометій, дльа риму. А се вже занадто тьажко!

Перечитав ја ще Вашу статтю в 9. ч. Зорі і додам ще:

Наводьучи виписку з листу М. Буч. на стор. 209, Ви кажете, що лист писавіј до мене 22 кв. 1873 в Кијів, а далі кажете, що ја в серпні 1873 р. перејіхав через Галичину, — значить ще в Кијіві в квітні

не міг бути. Се тим паче вказує, шчо лист не од Ост. Т., бо з ним ја познакомивсь їдучи вже в Серпні 1873 в Галичину. Ја виразно не назвав М. Буч., — бо не знав, чи јему подобаєть сѧ нагад, шчо ј він був колись радикалом. — В кінці ст. 209 Ви говорите: знайшов кружок своїх товаришів-радикалів“ і т. д. Ја не зву їх радикалами: се була власне „стара громада“.

На стор. 210 Ви кажете, шчо ја сердивсьѧ на Кач(алу) і Тов. ім. Ш—ка. Сердивсьѧ се не єсть точниј вираз, — бо вказує на щось суб'єктивне, навіть особисте. Говорючи про моє серце на Тов. ім. Ш—ка, Ви пропускаєте оснiвний факт, котрий розказаний і в Австр. Сп., — а власне шчо львівські члени Тов—ва перемінвили самовольно статут, котрий уложено було, по волі Милорадовички, при участі моїї і N—на, котрий привіз на тов. гроші. В виробу статуту мав участь і Мел. Буч. котрого можете розпитати. Статут був подібний до теперішнього, тільки більш демократичний в адміністр. боці. Як тільки ми (ја і N—н) поїхали в Росію, Сушк. і Ко. подали до намісництва зовсім другий статут. — котрий на решті через 18 років признаний був негідним і львівськими народовцями. — Сеју підміною був недовольний і Пільчик, автор „лівобережного“ листу з України, і сама Милорадовичка. Тільки Пільч. через політиканство, а також через свою безмірну полохливість не смів написати про те у Львів. Але літом 1874 р. в Полтаві Пільчик, N. N. і ја вложили *pacta conventa* (як казав Пільч.) котрі мусіли піти з другоју порцією грошей М—чки, і котрі потребували возстановленьѧ головних пунктів статуту, схованного Сушк., Кач. і др. В 1875 р. Сушк. казав мені, шчо ніяких тих пактів у Львів не дослано, — але Пільч. і N казали мені у Київі в часи археол. зїзду, шчо *pacta* переписані і зараз будуть вислані. — Можете спитати у N. Але поки, читаючи у Вас, шчо ја сердивсьѧ на Тов. Ш—ка лишень за те, шчо Качалу вибрано головоју, можна сказати: *et voila, comme on fait l'histoire!*

З Навр. ја побачив сѧ в першій раз, у Решові, в 1875 р. В Львові в 1873 р. він уже не був. Ја ні-

коли не ставив Навр. в один ряд з Сушк. і т. п. Навр. завше являвсь мені, як одномишленник Терл. і jako такиї писав у Києвск Телегр. і Громаді. — Про своє знаомство з ним ја розказав в Громаді, т. V. і в Австрор. споминах. —

Ја бачу, шчо Ви, мабудь не мајете під рукоју Австрор. Споминів. У мене не ма зајвого екземплъара. Возьміть, б. л., моїм именем у Франка. —

З поводу „серця“ мого скажу, шчо воно не-вільно викликује сѣ тим, шчо всі вчинки гал. нар. проводири́в, — ну хоч би напр. історіја зо статутом Тов. Ім. Ш., — одмінѣають сѣ віроломством. На шчо Сушк. і Коми. пријмали наш статут при нас? Могли ж вони просто сказати, чого їм треба. — На шчо Барв., задумавши угоду, тѣг мене в Правду і писав проти іезуїцтва єпископів? І т. д., і т. д., і т. д.

8-ий (остатний) лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Ог—ого: „Драгоманов дальше
ремонструє. Зоря ч. 10.

23 Мају, 94. Софія.

Високоповажниј Пане Професоре,

Дозвольају собі впјать писати Вам з поводу неточностей і пропусків в новіј частині статті Вашої про мене в Зорі (N. 10). Може шче Ви успієте поправити шчо в книзі.

Лишив ја остаточно Росіју не в осени 1875 р., а в Фебр. 1876 р. (Кінець 1875 р. прожив ја в Кијіві, печатајучи Федьковича, Малор. Нар. Пред., Козаки і турки і т. и).

Полемика між Правдоју і мној „загорілась“ не в 1879 р., а в 1876 р. почав жејі В. Барв. заміткою, при кінці мојеї статті Антракт з іст. укрѣства, — котру почав печатати попередніј редактор Л. Лукашевич. В замітці тіј м. инчим було сказано, шчо ја „довів до повного помосковліньнѣа київську громаду. Ја

послав в Правду статтю „Опізнаймося“. Барв. не схотів печатати її і я напечатав її в „Другу“. Барв. одповів загорілою статтею „Слівце до опізнання“ і потім, з поводу арестів Череп(ах)ина), Павл., Фрр. (цілком беззаконних) напав на мене в статті „Лжепророки“, в котрі м. и. заявив, що галичане зірвуть всякі взаємини з українцями, коли ті будуть спріяти соціалізові. Далі Барв. підхопив завідо-мому брехню корреспондента СПет. Вѣдом., мов би то Герцен лишив мільйон (рублів, чи франків) на котрі я, Лавров і др. печатаємо свої видання. Барв. прекрасно знав, на чії гроші я печатаю, — але навіть тоді, коли син Герцена заявив пачатно, що батько його ніяких грошей на удержання печаті революційної не лишив, а мільона навіть і не мав ніколи, Барв. все таки встоював на тій брехні, резонуючись тим, що мов би то її мусили б опровергнути прямио заінтересовані особи, то б то і я. (Логика предивна для юриста! Не брехуни мусять доказати, що я получив гроші од Герц., а я мушу доказати, що я не получив). Я на всю таку полемику мовчав. А в 1879 р. написав статтю в Громаді, коли можна було неї схарактеризувати стан річей в Галичині одповідно справі соціалізму.

Мені дивно, звідки могли Ви взяти, що мене б то найбільше „вразила“ оповістка Р. Сіона про мене, як головного пропагатора соціальних засад в землях малоруских і т. д. Перш усього ніяка оповістка гал. журналістів (людей, по моїм досвідам, в кінець деморалізованих, або лінше сказати, ніколи ї не питавших себе, що то таке моральність в печаті і політиці) вразити не могла, — а далі чим же мені і вражатись в виписаних Вами словах Р. Сіону? Чому Ви не звернули увагу, коли так, на слова В. Барв., Ом. Партицкого і др.!

Воля Ваша, пане профессоре, а се не науковий спосіб писати біографії і історії.

В Софії я ї доси читаю лекції по російському, — про що мав пригоду замітити і в Народі. Звідки Ви взяли, що я читаю по болгарському. Коли на те пішло, я скажу Вам, що і статті свої

для Сборника ја пишу по росіійському, а редакція переклада на болгарське.

В списку моїх работ ліпше б було не пропускати

Україна і центри, в II. т. Громади і

Евр. и поляки въ югозападномъ краѣ. В. Евр. 1875, Іюль.

Ученая экспедиція въ югозападный край. В. Евр. 1877, Март.

Перша Вам звісна; другі дві названі у Пишина, Ист. Р. Этн. III, 367 и 408. В сих двох остатніх працях ја говорю про Труды экспед. Чубинського, про мої погляди на котрого Ви знајшли потрібним сказати в своїй книзі, — котра на довго буде вважатись як джерело інформацій про нас усіх, і через те му-силь бути по змові повною і точною.

З поважаньнем застаюсь готовій служити Вам

М. Драгоманов.

Pontifex Maximus

Уривки із повісти Еміля Золя „Rome“.

II. Приняте паломників.

Героеви повісти, що тратить день за днем дожидаючи аудієнції у папи, радить кардинал Нані, папський секретар, бачити папу на сам перед підчас урочистого привітання великого міжнароднього паломництва „Ленти св. Петра“ і дає йому білети на вигідні місця, щоби міг з близька придивити ся сему тріумфови папського впливу і папської пишноти.

Церемонія мала відбутися в полудне в просторій і гарній салі Беатифікацій, перебудованій на каплицю, що находить ся над Портиком св. Петра.

Вже цілу годину стиск народу дусив ся в палючій горячці, в змагаючій ся зворушенню стовплених трьох чи чотирьох тисяч осіб. В кінці здужав Пер дійти до третьої сали; та відвага покинула його, коли побачив нечувану глоту голов і він не силкувався навіть іти далі.

Ся сая Беатифікацій, що її окинув одним поглядом спинаючи ся на пальцях, була дуже богата, золочена і помальована, під високою суворою стелею. Супроти входу, на звичайнім місці престола уміщено на невисокій естраді понтифікальний трон, великий фотель оббитий червоним оксамітом, котрого хребет і поруччя сяли золотом; драперії балдахіна також з червоного оксаміту спадали на зад немов розвиваючи двоє широких пурпурових крил. Та над усе занимала, вражала його ся юрба розпалена пристрасстю, якої не видів ще ніколи. Він чув, як у неї сильно било ся серце, бачив, як єї очі, щоби задурити горячкову нетерпячку очікування, вдивляли ся з обожанєм в пустий трон. Ах! Сей престол! він їх слішив, зворушував аж до божевільства їх побожні душі, наче золотий кивот, в котрім сам Бог мав зволити зайняти місце. Були там одягнені святочно робітники, з ясними, дитячими поглядами, в наївних поставах екстази, жінки з буржуазії в обовязковій чорній туалеті, всі бліді, в якімсь святім страху надзвичайної жадоби, нани у фраках і білих краватах, пишні, підняті пересвідченням, що спасають церков і народи. Визначала ся особливо одна група перед самим троном, ціла юрба чорних одягів, члени міжнароднього комітету під проводом барона де Фура, мужчини пятидесяти літ, дуже грубого бльондина, що агітував платив, давав прикази, немов генерал перед рішучою побідою. Далі серед сірої і невиразної маси одягів пробляскували де-не-де фіолети якогось єпископа, бо кождий душпастир хотів стояти разом зі своїми овечками. Натомісць регулярні монахи, отці настоятелі, в бурих, чорних, білих рясах, впадали в очі своїми високими, стриженими або голеними головами. На право і на ліво повівали хоругви, що їх товариства і конгрегації приносили в дарі для папи. І хвиля піднімала ся, змагав ся шум моря, така нетерплива любов була з тих огнистих очей, спотілих лиць, спраглих уст, що повітря немов загусло і потемніло в важкій задусі сего натовпленого народу. Та нараз Пер побачив близько престола монсінюра Нані, що пізнавши його з далека давав йому знаки рукою, щоби йшов ближше. А коли він скромним же-

стом відповів даючи знати, що волиять стояти тут де є, прелат упер ся на своїм і вислав до него гвардійця, щоби зробив йому дорогу. В кінці, коли гвардієць привів його на его місце, Нані мовив живо:

— Чому не приходите зайняти своє місце? Ваш білет дає вам право стояти ось тут, на ліво від престола.

— Йй Богу, — відповів священник, — треба було протискати ся крізь стілько народу, що міні не хотіло ся. А в тім се за велика честь для мене.

— Ні, ні! Я вам дав се місце, щоб ви його заняли! Я бажаю, щоб ви були в першому ряді, щоб ви бачили як слід і не пропустили нічого в цілій церемонії.

Пер міг тільки подякувати. Тут він побачив, що по обох боках престола ждало також кілька кардиналів і багато прелатів із папської сім'ї. Він пізнав високого і грубого кардинала Сангвінетті, з лицем налитим кровю, що дуже голосно розмовляв з бароном Фора.

За хвилию монсеньор Нані знов підійшов до него і показав йому ще дві еміненції, дуже важні і впливові особи; були се кардинал вікарій, низький грубий чоловічок, з розгоряченим лицем, травлений амбіцією, і кардинал секретарь, сильний, костистий, неначе витесаний сокирою, романтичний тип сіцилійського бандіта, що вибрав собі дискретну і принадну кар'єру церковного дипломата. Ще кілька кроків далі на боці стояв великий пенітенціарій, мовчазний, з видом чоловіка хоровитого, з понурим і сухим профілем аскета.

Прозвонило полудне. В юрбі вчинило ся зворушенє, що прийшло великою хвилею з двох інших саль і викликало неоправдану радість. Та се були лише гвардійці, що протискали ся крізь юрбу, щоби зробити місце для процесії. Та от нараз із глибини першої салі роздали ся крики, що лунали чим ближше, тим дужше. Се вже була процесія. На переді йшов відділ швейцарської гвардії в звичайних уніформах, під проводом сержанта; далі носильщики крісла в червоних строях, далше надворні прелати, а між ними чотири тайні шамбеляни з черги. В кінці між двома компаніями шляхетської гвардії в пів-гальових уніформах ішов сам св. Отець, пішки, з тонкою усмішкою на устах, благословлячи звільна на право і на ліво. Разом з ним крик, що піднімав ся з сусідніх саль, вірвав ся до салі Беатифікацій, бурхливий мов любов, що переходить в божевільство; під ніжною, білою рукою, що її благословила, всі ті збенте-

жені люде попадали на коліна; всю долівку покрила густа поміть побожного народа, немов розгромленого появою самого Бога

Пер, захоплений тим самим настроєм, затремтів і впав на коліна разом з іншими. Ах! ся всемогучість, ся непоборима заразливість віри, того грізного подуву з іншого світа, що робив ся в десятеро сильніший серед тої пишноти, серед того блиску царської величі!

Настала глибока тиша.

Лев XIII усів на престолі оточений кардиналами і двораками, і церемонія почала ся після звичаю і обряду. На сам перед промовив клячучи один єпископ, складаючи у стіп Его Святости поклін вірних усього християнства. По нім виступив голова комітету барон де Фура і відчитав стоячи довгу промову, в котрій представляв паломництво, вияснив его мету, надаючи йому велику вагу як політичному і разом с тим релігійному протестови. Голос сего грубого чоловіка був тонкий, прошибаючий, реченя виходили зі скреготом сверщка.

Він висказував біль католицького світа задля недостатку, який терпить св. Престол від чверти віку, і щиро охоту всіх народів, представлених тут через паломників, потішити найвисшу преподобну голову церкви, приносячи йому лепту богатих і бідних, шляхти від найнижших, щоби папство не тратило відваги і незалежності і не перестало погорджувати своїми ворогами. Він згадав також про Францію, а сплакнувши над її хитами пророкував, що вона знов наверне ся до здорових традицій, і заявив гордо, що вона була найбогатшою, найблагороднішою країною, з котрої золото і дарунки плили до Риму безпереривною рікою. В кінці підніс ся Лев XIII і відповів єпископови і баронови. Голос его був грубий, сильно носовий, і видавалось давним, як такий голос міг виходити з такого мізерного тіла. В кількох реченнях він висказав подяку заявляючи, що його до глибини душі зворушила отся прихильність народів до папства. Лихолітє вже минуло, не довго ждати, а надійде остаточний тріумф. Очевидні знаки віщують, що народ вертає до віри, що неправда незабаром пропаде під безподільним панованєм Христа. А Франція чиж не є старшою дочкою церкви? Вона дала св. Престолови так багато доказів щирою привязаня, що сей не може ніколи перестати їй любити. Далі підносячи руку над усіма присутними паломни-

ками, над товариствами і званнями які вони представляли над їх ріднею і приятелями, над Францією, над усіми католицькими народами, уділив їм апостольського благословенства, щоби подякувати за цінну підмогу, яку йому принесли. Коли сідав, роздали ся оплески, гучні вибухи, що змішані з багатолітствами і незрозумілими окриками тривали з десять минут; ціла саля тремтіла від тої пристрастної, невгамованої бурі.

Пер глядів на Льва XIII, що під бурею сего божевільного обожання знов сидів недвижно на троні. В папській шапці, в червоній пелерині на плечех облямованій горностаями, в довгій білій рясі він подавав на гієратично-штивного ідола, котрому поклоняє ся двісті пятьдесят міліонів християн. На пурпуровім тлі обслони бальдахіну між розверненими крилами драперії він яснів немов свічник слави і приймав справді маєстатичний вид. Се не був уже той немічний дідусь, що йшов пиняво, дрібною ходою, с тоненькою шийкою бідного, хорого птаха. Мізерне лице, за надто великий ніс, за надто широкі уста щезали. В сьому восковому лиці видно було лише чудові очі, чорні і глибокі, що ясніли вічною молодістю і незвичайною проникливістю та інтелігенцією. Було тут якесь свідоме піднесене цілої особи, почуте вічності, котру представляв, царська благородність, котра давалась йому власне задля того, що він був лиш пушка духу, чиста душа в тілі зі слонової кости, таким прозирчастім, що здавалось, видно вже було сю душу немов увільнену від земних пут. І почув тоді Пер, чим мусить бути такий чоловік, найвисший священник і володар, пан двох сот і пятидесяти міліонів підданих, для побожних а страждущих істот, що з далеких світів приходять поклонити ся йому і падають при єго ногах поражені блиском втіленої в ньому могутости. Поза ним у пурпурі драперії яка нагла прогалина аж на той світ, який безконечний ідеал осліплюючої слави! В одній людині вибраній, одинокій, надлюдській стілько віків історії від апостола Петра, стілько сили, стілько генія, борб і тріумфів! Далі — якеж се чудо, що відновлює ся ненастанно: саме небо вступає в отсе людське тіло, Бог замешкує в своїм слугі, котрого вибрав, котрого вивисив над усіх, котрого усвятив понад безмірну тьму решти смертельних, котрому дав усю власть і все знане. Яке святе абентеженє, яке зворушенє безграничної віжності! Бог в чоловіці! Бог ненастанно ось тут, глядить сими очима,

говорить его голосом, проявляє себе кожним жестом отсеї благословлячої руки! Хто може уявити собі сей безграничний абсолют непомильного монарха, найповніший авторитет на сім світ і спасеніє на тім, видимого Бога! Яким зрозумілим робив ся той порив душ до него, травлених потребою віри, те потапанє в ньому душ, що нарешті знаходили сю горячково бажану певність і потіху, що віддають себе і ще-вають в самім Бозі!

Та ось церемонія скінчила ся. Барон де Фура представив святому Вітцеви членів комітету а також кількох інших визначних паломників. Ті підходили помалу, тремтячи припадали навколішки і горячо цілували пантофель і перстінь. Далі офірувано хоругви, а у Пера защемило серце, коли в найкрасшій, найбагатшій, пізнав хоругв з Люрд, даровану без сумніву попами з церкви Непорочного Зачатія. На білім, золотом вишитім шовку була з одного боку намальована Пресвята Діва Люрдська, а з другого портрет Льва XIII. Він усміхав ся по образі, та Перови стало дуже сумно, неначеб ось тут розвіял ся его мрія про папу розумного, євангельського, свободного від низьких забобонів. І саме в сій хвилі він на ново зустрів погляд монсінюра Нані, що не спускав его з очей від початку церемонії студіючи его найдрібніші вражіння з цікавим видом чоловіка, що віддає ся дослідам. Він наблизив ся до него і сказав:

— Се пишна хоругв! Яка радість для Ёго Святости, що його так гарно намальовано враз із сею красивою Пресвятою Дівою!

Потім, коли молодий священник поблід і не відповідав нічого, Нані докинув з міною богобоязливої італійської добродушности:

— Ми тут у Римі дуже любимо Люрд. Історія тої Бернадетти така мила!...

Тут почало діяти ся щось таке незвичайне, що збентежило Пера на довго. Він бачив у Люрд приміри нечуваного ідолопоклонства, сцени наївної віри, розбурханої релігійної пристрасти, що ще й тепер тремтів з неспокою і болю. Але та глота, що тисла ся до люрдської печери, ті хорі, що мерли з любови перед статуєю Пресвятої Діви, той здвиг народа, що шалів заражений вірою в чуда, — ніщо, ніщо не дорівнювало тому нападови божевільства, що обхопив, пірвав паломників у стіп пани. Єпископи, настоятелі конгрегацій, відпоручники всіляких родів наближали

ся, щоби зложити коло трону жертви принесені з цілого католицького світа, загальну складку Петрового гроша. Був се добровільний податок народу для свого монарха; тут складано срібло, золото, банкноти напхані до калиток, гроші в пушках, у портфелях. Потім прийшли дами і падали на коліна подаючи шовкові або оксамітні торбинки вигаштувані власними руками. Інші дали повироблювати на портфелях початкові букви Льва XIII брилянтами. В одній хвилі екзальтація дійшла до того, що дами рвали все на собі, кидали свої калитки і все що мали на собі цінного. Одна брюнетка, дуже вродлива, струнка і висока, зірвала зі шні годинник, зняла перстені і кинула їх на ковер естради. Всі були би пірвали власне тіло, щоби виїняти своє горюче серце і кинути його також, кинути ся цілими, нічого не задержуючи для себе. Був се дійсний дощ дарунків, повне дароване, пристрасть, що добровільно обдирає себе з усього в користь предмету своєї пошести, шаслива, що не має при собі нічого, що би не було его. І все те серед чим раз дужшого гамору, безконечних віватів, окриків безтямного обожая, серед страшного стиску, бо всі мужчини і жінки перли ся до престола гнані непереможним бажанем уцілювати ідола.

Та ось роздав ся знак, Лев XIII скванно зійшов з трону і знов заняв своє місце в процесії, щоби вернути ся до своїх світлиць. Швейцарська гвардія добувала всіх сил здержуючи юрбу, силкувала ся прочистити прохід крізь три салі. Та на вид відходу Его Святости роздав ся великий гамір розпуки, начеб небо нараз замкнуло ся перед тими, що ще не встигли наблизити ся. Який прикрый завід — бачити видимого Бога і утратити його не досягнувши спасенія через сам его дотик! Глота була така страшлива, що запанував нечуваний заколот, котрий замів швейцарську гвардію. Видко було, як жінки кидали ся за папою, тягли ся рачки по мармурових плитах, цілували его сліди, лизали пил з его піг. Струнка брюнетка упавши на краю естради, вомліла на місці с прошибаючим криком; два пани з комітету держали її, щоби не зранила себе кидаючи ся в судорожнім нервовім нападі. Друга дама, заживна блондінка, дійшла до такої бішеної знетями, що почала гризти зубами поруче крісла, на котрім сидів той мізерний, сухий та дрібненький дідусь. Інші побачивши се кинулись і собіж туди, попричіпляли ся до обох поручів, рвали оксаміт, притиска-

ли уста до дерева і до матерії, заносючи ся від плачу. Треба було ужити сили, щоби їх відірвати.

Коли се скінчило ся, Пер немов прокинувся з прикрого сну, з прибитим серцем, збунтованим умом. Він зустрівся з поглядом монсіньора Нані, що не спускав з него очей.

— Величава церемонія, не правда? — мовив прелат. — Се наша потіха за неодну зневагу.

— Певно! Без сумніву! Та тільки якеж се ідолопоклонство! — промишрив Пер не можучи здержати себе. Монсіньор Нані тільки всміхнувся, та неначе й не чув того речення.

Нараз серед юрби, що розходила ся повільно, Пер почув, як хтось доторкнувся до його плеча, і побачив Нарцїза Абера, також одушевленого.

— Я кивав на вас, любий аббе, та ви мене не бачили... А що? ся брюнетка, що зомліла з руками на вхрест... що за чудовий вираз! Справжній малюнок давніх майстрів, якого небудь Чімабуе, Джіотта, Фра Анджеліка! А інші, ті що покривали поцілунами поручя фотелю, якаж то груна! Чисте уособлене лагідности, краси і любови! Ніколи не пропускаю таких церемоній. Тут усе можна побачити чудові картини, прояви духа.

Звільна величезна хвиля паломників впливала, сходила по сходах, все ще дрожачи від палючої горячки; а Пер в супроводі монсіньора Нані і Нарцїза, що стали балакати між собою, потапав у задумі під безладним напором вражіннь, що товкли ся в його мізку. Ах! певно! Гарний і величний сей папа, що закріпив ся в мурах Ватикану, що піднімався чим раз вище в обожанню і святій почесі у людей, в міру того, як щезав йому з очей і робився чистим духом, чистим авторитетом моральним, вільним від усякої дочасної турботи. Є в тім якесь удуховлене, піднесене до повного ідеалу, і се зворушувало його глибоко, бож і його мрія про відмолоджене християнства опирала ся на тій очищеній, виключно духовій власті найвишого Голови. Тепер він бачив, кільки зискує на величі і могутности сей монарх, владика з не-сего світа, у стіп котрого мліли жінки, бачучи по за ним Бога. Та в тій самій хвилині Пер почув нараз, як родило ся питає грошеве і каламутило радість, заставляло його думати над сим боком справи. Хоча поневільне відречення від світської влади придало папі

стільки сили, звільняючи його від понижень малого, вічно загроженого короля, то все таки потреба грошей приковувала його до землі наче куля причеплена до ніг. А що папа не міг прийняти заповоги від італійського короля, то справді величя ідея Петрового гроша могла дійсно спасти св. Престол від усякої матеріальної журби, під умовою, щоби се була дійсно католицька лепта, гріш кожного вірного віднятий від насущного хліба, післаний просто до Риму, що переходить зі скромної руки сего, хто дає, в достойну руку того, хто бере, — поминаючи вже те, що такий добровільний податок плачений овечками своєму пастиреві, вистарчив би для удержання церкви, наколи би кожда голова з тих двох сот п'ятидесяти мільонів християн дала по одному сотикови що тижня. Таким робом задовжуючи ся у всіх, у кожного зі своїх дітей, папа не був би винен нікому нічого. Один сотик! сеж так мало, так легко дати, так любо! Та на лихо не так воно дієть ся. Найбільша часть католиків не дає нічого; багаті посилають великі суми з політичної пристрасти, а головнo, дари громадають ся в руках єпископів і деяких конгрегацій, і виглядає так, буцім то дають справді ті єпископи та могучі конгрегації, котрі таким робом очевидно стали ся добродіями папства, необхідними касами, відки воно черпає своє житє. Малі і смиріні, котрих гріш наповнює ту яму, були немов відсунені на бік; папа зробив ся залежним від посередників, від могучих панів світських і духовних, мусить у вєсьому оглядати ся на них, слухати їх закидів, улягати інколи їх пристрастям, щоби тільки не висхло жерело милостині. Хоч увільнений від мертвої ваги дочасної влади, він про те не зробив ся свободним, бо живе на хлібі у свого клиру, мусить числити ся з ріжнородними інтересами і забагами свого окруження і через те годі йому стати паном, вишним, чистим, виключно духовим начальником спосібним спасти світ. І Церова нагадала ся люрдська грота в папєськім саду, люрдська хоругов, когру він тільки що бачив; він знав, що отці з Люрд рікрічно відкладають із доходів їх Пресвятої Диви суму 200.000 франків і посилають їйї св. Отцю в дарі. Чиж се не була головна підвалина їх всемогучости? Він задрожав і почув нараз свідомо, що даремно він тут у Римі, не поможе йому протекція кардинала Бержерота, його переможуть і єго книжку таки засудять.

В кінці, коли виходив на площу св. Петра серед остатнього натовпу паломників, учув, як Нарцїз питав:

— Дійсно, думаєте, що дарунки нині перейшли сю суму?

— О! висше трьох міліонів! Я певнісінький! — відповів монсіньор Нані.

Всі три задержали ся на хвилю під колюмнадою з правого боку, поглядаючи на величезну залиту світлом площу, по котрій розсіяли ся три тисячі паломників мов малі, чорні плями, рухлива юрба, наче розрите муравлисько. Три міліони! Ся сума зазвеніла Перови в ушах. І він підняв голову та поглянув з другого боку площі на фасад Ватикану, цілу золоту від сонця, на безмежнім синім небі, начеб хотів слідити крізь мури хід Льва XIII, що вертав через галерії і салі до свого помешканя, що єго вікна видно було ось там у горі. Бачив його в уяві навюченого трьома міліонами, як ніс їх на собі, притискав своїми сухерлявими руками до грудей, як двигав золото, срібло, банкноти, не покидаючи й дорогого каміня, що понакидували йому жінки. Потім якось нехотя промовив голосно:

— І щож він буде з ними робити, с сими міліонами? Куди подіє ся з ними?

Нарціз і навіть монсіньор Нані не здужали здержати веселости супроти сего цікавого запитаня. І молодий чоловік відповів:

— Ну, щож, Єго Святість віднесе їх до своєї світлиці або бодай велить їх там занести перед собою. Чи ви не бачили двох панів із єго світи, що збирали все і мали того повні кішені і пригорші? А тепер Єго Святість замкнув ся сам на сам. Він повідправляв усю прислугу, позасував старанно ретязі до дверей. І наколиб ви могли його тепер доглянути за сею фасадою, то ви побачили б, як він числить і перечислює свої скарби, щасливий і з великою увагою, укладає порядно рульони золота, всуває банкноти до коверт малими, рівними пачками, потім складає все і ховає в глибинах крийівок знайомих тільки йому одному.

Підчас тих слів Нарцізових Пер на ново підвів очи до папських вікон, немов слідив за сею сценою. Тимчасом молодий чоловік оповідав далі. В папській комнаті по правій руці є при мурі така посудина і в ній накладено повно грошей. Одні говорять також про широкі шуфляди якогось бюро; інші впевняють в кінці, що гроші дрімають в дуже просторій алькові, у великих, позамиканих на колодки скринях. Вправді на ліво від коритаря, що веде до архівів, є

простора комната, де живе головний скарбничий, а в ній монументальна, кована скриня на три полиці. Та там знаходять ся гроші „батьківщини св. Петра“, доходи адміністраційні з Риму; нагомісь Петрів гріш, милостиня цілого християнства знаходить ся в руках Льва XIII, і тільки він один знає докладно її суму, жие сам з сими міліонами, котрими завідує як абсолютний властитель, не здаючи ні перед ким рахунків. От тим то він не виходить із своєї комнати, коли служба робить в ній порядок і ледво згоджує ся стояти на порозі сусідньої комнати, щоби уникнути пилу. А коли мусить відійти на пару годин, зійти до городу, замикає на два спусти двері та забирає с собою ключі, котрих ніколи не повірює нікому.

Нарцїз зупинив ся і звернув ся до монсіньора Нані.

— Неправдаж, монсіньоре? Се факти знані в цілїм Римі.

Прелат ні то перечив, ні потверджував, а тільки покивав головою, всміхаючись своїм звичаєм, та при тім не переставав пильно слїдити на Перовім лиці, яке вражінє робить на нїм се оповіданє.

— Без сумніву, без сумніву, оповідають усяку всячину... Та я сам не знаю... Ну, а коли ви се знаєте, пане Абер...

— О, — промовив сей, — я не закидаю Ёго Святости брудного скупарства, як дехто плеще. Ходять байки, що він проводить цілі години перегортаючи руками золото в повних скринях, перекладаючи свої скарби з одного кута в другий, для самої втіхи ненастанного лічення і перелічування... Одначе, можна допустити, що Ёго Святість любить троха гроші самі для себе, для приємности дотикання і укладання їх, коли є сам, — манія, котру зрештою можна вибачити старцєви, що не має іншої розривки... А треба додати, що він любить гроші ще більше задля їх суспільної сили, яко рішучу підпору, якою вони мусять стати ся для папства, коли воно має побідити.

І в Перовій уяві тепер високо підняла ся стать сего папи, розсудливого і мудрого, свідомого сучасних потреб, готового вжиткувати всі сили нашого віку, щоби його побороти. Він вдавав ся в грошеві інтереси, мав навіть нещастє утратити в однім краху весь скарб лишений Пієм IX, а тепер хоче направити страту, поставити скарб на ноги, щоби передати його сильним і збільшеним своєму наслідни-

кови. Він ошадний, се так, та ошадний для потреб церкви, бо бачить, які вони безмірно великі і ростуть с кожним днем, бо відчуває рішучу вагу гроша для неї, коли має побороти атеїзм при помочи шкіл, інституцій і товариств усякого рода. Без грошей вона не що більше, як комірниця, на ласці світських властей, італійського королівства і інших католицьких народів. І бувало так, що розділяючи милостиню, спомагаючи щедро пожиточні змагання, що допомагали до тріумфу віри, він с погордою відносив ся до безцільних видатків, був невмолимо скуним для себе і для других. Особисто не мав ніяких потреб. Від самого початку свого понтифікату він відділив строгу свою невеличку батьківщину від багатой спадщини Петрової і не позволяв собі брати з неї нічого ісінько, щоби запомагти свої доходи. Ніколи самовладний владика не улягав менче непотизмови, так що три єго братаничі і дві сестрінки жили убого в чималих грошевих клопотах. Він не слухав ні силетень, ні скарг, ні жалоб: був недоступний для підлещувань і підходів і різко боронив папських міліонів проти завзятої захланности, проти свого окруження і рідні, в сім гордім пересвідченю, що лишить будущим папам непобориме оружє — гроші, що дають житє.

— А в загалі, — спитав Пер, — які бувають доходи і видатки св. Престола?

Монсіньор Нані сквапливо повторив свій любязний, виминаючий жест.

— О, в сій справі я повний незнайко... Зверніть ся до пана Абера, що має так певні відомости.

— Мій Боже! — заявив сей, — я знаю се, що знають усі в амбасадах, про що згадує кождий... Що до доходів, то треба розріжнити. Спершу був скарб лишений Пієм IX, яких дваццять міліонів, поміщених всіляко, що приносили до міліона ренти. Та, як я вам се сказав, надійшов крах, та говорять, що єго наслідки тепер уже майже зовсім вирівнані. Далі крім сталого доходу з уміщених капіталів є кількасот тисяч франків, що пливають раз багатше раз скупійше з доходів різних канцелярій, з надавання почесних титулів, з тисячних невеличких такс, які платить ся конгрегаціям. Та що бюджет видатків переносить сім міліонів, треба, як бачите, найти що року ще шість міліонів доходу. А сі певно приніс Петрів гріш, коли не шість, то три або чотири, та при помочи вдатних спекуляцій ся сума наростає

в двоє і так зводить ся оба кінці до купи. Довго би розповідати сю історію спекуляцій св Престола від п'ятнадцяти літ. Спершу йшли нечувані зиски, далі катастрофа, що, бачилось, пожре все, в кінці витревалість в інтересах, що мало по малу полатала троха діри. Я вам розкажу се колись, коли ви цікаві се пізнати.

Пер слухав вельми зацікавлений.

— Шість мільонів, — скрикнув, — а хоть би чотири! А кількож прецінь приносить сей Петрів гріш?

— Ах, сего, кажу вам, ніхто ніколи не знав докладно. Давнійше оголошували католицькі часописи списи, подавали цифри датків і можна було в приближенню обчислити. Та се очевидно комусь не подобало ся, бо тепер уже не показує ся жаден виказ, так що нині по просту неможливо виробити собі яке небудь понятє про доходи папи. Він один, кажу ще раз, знає загальну цифру, переховує гроші і розпоряджає ними як всевладний пан. Можна припустити, що в щасливім році дари приносять чотири до п'яти мільонів. З першу припадала на Францію половина сеї суми, та нині вона дає певно менше. Америка дає друге стілько; далі йдуть Бельгія, Австрія, Англія і Німеччина. Що до Іспанії і Італії... Ах! Італія!..

Він усміхнув ся позираючи на монсіньора Нані, що урадуваний колихав головою з видом чоловіка зачудуваного, що слухає цікавих річей, про котрі не мав найменшого понятя.

— Далі, далі, любий сину!

— Ах! Італія не дуже то виблискує. Коли би папа мав жити лише з подарунків італійських католиків, то незабаром голод запанував би в Ватикані. Можна навіть сказати, що римська шляхта не то що не спомагає його, але власне причинила йому багато коштів, бо одною з головних причин єго страт були гроші позичені ріжним магнатам на спекуляції... Дійсно лише з Франції і з Англії деякі багаті одиниці, великі пани складають папі, вязневи і мученикови, королівські милостині. Оповідать про одного англійського лорда, що рік в рік складає значну жертву, зробивши собі такий слюб, щоби вимолити в небі уздоровленє нещасного сина діткненого ідіотизмом.. Не згадує про незвичайні живива в часі священничого і єпископського ювілею, про ті сорок мільонів, що посинали ся до ніг папи.

— А видатки? — спитав Пер.

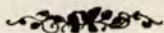
— Я вам казав, вони виносять майже сім мільйонів. Можна числити два мільйони на пенсії давнім слугам папської держави, що не хотіли служити Італії, та треба додати, що ця цифра зменшуєся рік річно в наслідок вимирання... Далі приймим загалом мільйон на італійські дієцезії, мільйон для секретарів і нунціїв, мільйон для Ватикану. В сій остатній рубриці розумію видатки на понтифікальний двір, на гвардії, музеї, удержане палати і базиліки. Маємо отже п'ять мільйонів, неправда? Даймо дальші два мільйони на піддержане субвенціонованих інституцій, на пропаганду, а особливо на школи, котрі Лев XIII спмагає все дуже щедро, в тій слушній думці, що власне там іде боротьба, підготовлюєся триумф релігії, серед дітей, що будуть завтра мужами і стануть в обороні своєї матері цевкви, коли зумієся вщепити їм обжерзіне до остогидлих ідей сего віку.

Настала тишина. Три мужі зупинилися під маєстатичною колюмнадою і переходжувалися вільною ходою. Мало-помалу опорожнювалася площа від шумної юрби, — стояв лиш обеліск і два водограї серед розпаленої пустині симетричного бруку, а на чолі портику фасади визначувався в повнім світлі тихий, недвижний ряд величних статуй.

І Пер усе ще не зводячи очей з папських вікон думав одну хвилину, що бачить його на ново посеред золотого потоку, про який йому тільки що говорено. Вся його біла і чиста постать, усе його мізерне тіло мов із прозвірастого воску купаєся в тих мільйонах і він ховає їх, числить і видає тільки на славу богу.

— Значить — промовив він — папа не знаходиться в клопотах?

— В клопотах, в клопотах! — аж скрикнув монсіньор Нані, котрого се слово так збентежило, що забув свою дипломатичну дискрецію. — А! мій любий сину... Що місяця, коли скарбник, кардинал Моченні, прийде до Его Святости, сей дає йому суму, якої зажадає, хоч би й яка була висока. Певна річ, він мудрий чоловік і заощадив багато, скарб св. Петра тепер такий багатий, яким не був ніколи. В клопотах... в клопотах... Господи милосердний! Аджеж треба вам знати, що коли би завтра, в прикрих обставинах, св. Отець відкликнувся просто до добродійности всіх своїх дітей, мільярд упаде до його ніг, так як те золото і ті дорогоцінності, які сьогодні сипалися на ступні його трону!

Угорські Русини і Словаки в Америці.

В Сполучених Державах живе тепер около пів мільона угорських Словян, Русинів і Словаків. Коли вони емігрували до Америки, то між ними були ледво дві-три особи східного обряду, а тепер там много і то великих православних громад а разом с православієм пішла між ними й ідея національна — обрусінє. За се можна дякувати агентови святого синоду, „Николаєви Покірному“, як він себе звичайно підписує. Николай перевів 30.000 угорських католиків і протестантів на православіє. Православіє і обрусінє грозять особливо тим, що живуть в західних сторонах Сполучених Держав, бо в східних Державах у них є ліпша питома церковна організація, ніж на заході. Але від коли Николай здужав перевести на православіє Олексу Товта, угорсько-руського священника, православіє і обрусінє йде дуже скоро наперед між угорськими Русинами, котрих тут є около 100.000.

Сей рух почав ся в р. 1891. Провідник его „Покірний“ не сидить дома в своїй палаті, але яко заможний 40—45 літній чоловік робить великі подорожі по всій півн. Америці відшукує Словян де лише чулка доходить про них, особливо відвідує руські і словацькі громади і проповідує їм „одинокю для Словян спасенну віру“. Так перевів на православіє пару літ тому назад О. Товта, бувшого професора духовної семінарії в Пряшеві, що від тоді зробив ся найзавзятійшим помічником его пропаганди і за се одержав в р. 1896 від царя Миколи ордер святої Анни II класи. За ним перейшли на православіє Віктор Товт з мукачівської єпархії, Михайло Балоґ, тай дехто з галицьких поміс. „Навертанє“ не йде їм дуже трудно, бо угро-руські попи при своїм тайнім москвофільстві не дуже тягнуть до „Его Святости“, і хоч держать ся правил обряду грекокатолицького, то душею завсігди глипають на Москву. Цікаво, що ті священники, що їх душа не зовсім тягне до Риму, зараз в Америці запускають величезну бороду. Та ся зміна обряду має й свою економічну підкладку. Хоча доходи поців у Америці далеко більші ніж у старім світі, та за те й видатки тут більші, особливо на подорожі по далеко розкидавих частях парафії. Отже кождий священник, що перейде на пра-

вославів, дістає 4.000 рублів стягнених із російських податників. Торік перейшло на православів 10.000 уніятів, що розміщені в 12 парафіях. Описуючи ці поступи петербурський „Свѣтъ“ с похвалою підносить, що найліпше „підготовлені“ до православія в Америці — угорські Русини! Який запал виявляє „Покірний Николай“ в справі ширеня православія і обрусіння, видно й з того, що в протязі 14 місяців три рази був між Русинами в Allegheny. На спомин останнього побуту подарував Товтови золотий хрест і сам припняв йому на груди, подарував готову друкарню, де вже друкують свою газету „Американскій Православный Вѣстникъ“.

Відвідини „Покірного Николая“ лишили по собі ще й другий слід, бо під его впливом перейшов тайно на православіє священник угорсько руський в Леізерінг Олександр Дзубай. Отверто ще не міг сего зробити, бо по тамошньому звичаю парохія, церков і все єї майно записані на імя латинського біскупа і доти лишать ся на його імени, доки ціла громада не перейде на православіє. Але за те Дзубай вже почав спільну з Товтом роботу на шпальтах „Правосл. Вѣстника“ а то в найчистішій православній і московській дусі. Як з одного боку православіє ширить ся все більше, так з другого громади руські без матеріальної підпори одна за другою розпадають ся, а священники не в силі зарадити сему і розчаровані вертають назад на Угорщину.

Коли цар Микола їздив на гостину до Парижа, то американська комісія для політичних справ Словаків вислала до президента Фора от сю телеграму:

„Скажіть нашому рідному батькови Миколі II., цареві Росії, що півмільйонне Словацтво Американське шире його вітає і просить, щоби визволив підтатранських Словаків і всмирив тиранів-Мадяр“.

Мадяри дуже боять ся, що правосл. Словаки, добивши ся в Америці маєтку, повертають до дому і можуть наробити їм багато клопоту, коли захочуть вести тут православно і панславистичну пропаганду. Про се вже дзвонили на тривогу в Budapesti Hirlap. Дзубай з Америки написав на се до сеї газети ось яке оправданє:

„Признаюсь, що православіє дуже ширить ся між емігрантами Угро-Русинами і Словаками. Не перечу, що симпатизую з Олексом Товтом і не маю наміру перервати сю дружбу. Покликую ся на Ю. Фірцака, котрий

заявив перед одним угорським публіцистом, що „на ниві віри, унії і патріотичного почуття найбільші заслуги має о. Дзубай“. Привязаного до парафії мого доходу я не передав би, хоч би й хотів, інчим сектам, бо він записаний на імя латинського біскупа. Тим менше можу се зробити з церквою, бо в тім випадку мусів би я явно наклонювати парафіян до переходу на православіє, а я й на хвилю не думав покидати свою віру. В Америці діло так стоїть, що саме в тій громаді показує ся схізма, де священники в своїх проповідях і інших публичних виступах з найбільшим гнівом говорять против православія і переслідують його. З сього ж виходить, що нарід, де одиниці случайно вже покинули католицьку віру, зовсім покидає свого попа, і він мусить і сам переходити, щоби обстав з ними. Значить, ті попи, що публично переслідують схізматикив, є саме навмисні ширителі православія. Се заплачені агенти схізми, що тайно підбурюють католицьких вірних против своїх попів, котрі буцім то роблять на шкоду народа, бо братають ся з схізматицькими попами; їх треба потягнути до одвічальности за ширене православія, а не католицьких священників, котрі вірно сповняють свої обовязки. Невдоволене між попами і народом є головною причиною зміни обряду.

„Група попів, що ніби то переслідує схізму, а на ділі розширює ортодоксію, хоче католицьких вірних скорше чи пізнійше змусити до переходу на православіє і для того раз у раз оклеветує попів перед біскупом. Доси перейшли на схізму руські парохії в Wilkesbarre, Osceola, Mills, Philipsburg, Spepton, Bridgeport, Streator, а деякі ще вагають ся. Головною причиною були лихі відносини між вірними і їх попами; посторонні агітатори перетягли вірних, а тоді й попів мусів перейти.

„Що до моєї агітації в Американско-русскомъ Вѣстникѣ, то се абсурд не вартий уваги. Сю газету видає чоловік широко уніятеського духа, що ніколи не містить статей противних унії. В статі Budar. Hirlap стоїть також, що зі схізмою рука в руку йде й панславизм. Се може бути, та я тим не займаю ся але рішучо можу сказати, що в Bridgeport для мадярських вірних всякого обряду служба божа по острому указу святого синоду відправляє ся по мадярськи, а російський дяк-учитель повинен був усе, що належить до обряду, навчити ся по мадярськи.“

Діло „Покірного Николая“ улекшують також і Словаки. Провідником американських Словаків, котрих тут 300.000, є П. В. Ровнянек зі своєю великою газетою „Amerikansko Slovenski Novini“. Зовсім стоїть на платі святого синоду петербурського. Ще клериком в духовній семінарії пештянській був се горячий Слованин і досить зробив в користь татранських земляків. Та коли його викинули з семінарії, подав ся до Дяковару, до Штросмаєра, але й до хорватської семінарії його не прийнято. Розсваривши ся зі своїми земляками він зовсім віддав ся Росії. Причиною сварки було те, що земляки не хотіли прийняти його до комітету національного, що мав переводити збратанє з Чехами, бо він бачучи головну причину мадяризації Словаків в латинській азбуці, радив завести кирильські букви замість латинських у словацьку писовню, сьомуж противила ся більшість Словаків. Та Москалі зразу не дали йому нічого крім корабельної карти, з котрою прийїхав на новий світ. Ein Gott, ein Rock, се був увесь його маєток. Аж у Америці насинав йому „Покірний Николай“ кішені тисячами рублів. Ровнянек відкупив на власну руку Amerikansko Slovenski Novini, має в Pittsburg власний двоповерхвий дім, де на фронті пишає ся великими буквами по словацьки і по англійськи отсей напис: „Словацьке народне товариство. Словацька колонізаційна спілка. Посередництво для подорожей, достарчування роботи, контора для виміни грошей публичного нотарія П. В. Ровнянека. Редакція і експедиція „Amerikansko Slovenskich Novin“.

В своїй газеті Ровнянек день у день пише про Росію, про російський рай. Натомісць остро критикує своїх земляків, усі їх змагання і лає їх проводирів, силкує ся перетягнути Словаків на православіє, запонадливо боронить кирилицю і глумить ся над католицькою вірою Словаків. В лютім с. р. один тамошній словацький священник Освалд, бажаючи остерегти своїх вірних від впливу Ровнянека, виступив проти него в деяких словацьких газетах боронячи Риму. На се Ровнянек відповів ось як: „Чи Dominus vobiscum здобуде Слованинови більше ласки у Бога, ніж Господи помилуй? Рим ще нині викинув би словянську мову з церкви, колиб не святий синод у Петербурзі. Боячись, що синод привабить до себе католиків Словян терпить напа

словянську церковну мову. Слов'яне не можуть надіяти ся добра від Риму. Тому нехай і слова не говорять латинські пси; гавканє сих наємників римської курії не піде до неба ані навіть до вуха справедливого Словака!"

Сі сварки роблять великий заколот не тільки в Америці, але й під Татрами. В Америці для відпору проти впливу Ровнянека повстала „Католицька Словацька єднота“, та й у старім краю все збільшує ся число противників Ровнянека. В маю с. р. зібрали ся словацькі патріоти в Турчанськім св. Мартині і написали отвертий лист до американських Словаків, взиваючи їх, щоби покинули свару і працювали спільно. Сей лист був надрукований в *Narodnich Novinach* з д. 19 мая, але офіційально два відпоручники мали передати його словацькому національному конгресови, що був назначений на юль с. р. в *Pittsburg*.

„Американські Словаки — читаємо в тім отвертій листі — нещасливі, бо їх проводирі ведуть безхосенну війну між собою і втягають до неї й народ. Задля сього роздуває ся в серцях рідних братів той гнів, що від початку світа вбивав усяке щастє. Спонукані братньою любовію угорські Словаки просять заморських братів, щоби покинули всі сварки, що готові викопати могилу цілому народови“. Підписані *Jan Francisci, Pavol Mudron, Franc Sasinek, Matej Dula, Andri Kmety, Richard Osvald, Martin Kollar, Svetozar Hurban Vajanski, Josef Skulteti, Georg Cajda, Josef Pietor*.

Та вернімо ще до Русинів. Хоч які добрі католики, ті наші уняті Русини, то все таки в їх серці ще від 1646 р. не згасла якась нехоть до латинства. В Америці ся нехоть прориває ся сильнійше, бо там угороруські ілерікальні газети зовсім явно говорять, що Рим тільки до якогось часу терпить слов. церковну мову і в загалі глядить на унію як на перехідний ступінь між православієм і католицизмом. Практика американського церковного життя потверджує се в повні, і ми не вагаємо ся сказати, що власне Рим, себ то американські лат. біскупи є головною причиною громадного переходу Русинів у Америці на православіє.

Католицизм ширить ся дуже і цвіте в Америці. Се знають в Римі і вміють цінити, бо се дає Ватиканови величезні доходи. Та що 10 мільонів американських католиків

належить до різних національностей, говорять різними мовами, то серед католицької єрархії повсталала думка об'єднати їх. Єпископ Айрленд із Сент-Поль, той „великий Янки“, бувши в Римі здужав переконати кардинала Ледоховського, голову Конгрегації *De propaganda fide*, що тільки в об'єднанню американських католиків лежить блискуча будучина католицизму в тім краю, і тепер американські біскупи свobodно англізують усе: бурси, школи і т. д., а у Русинів очевидно починають від латинщення обряду. Відомо, як дуже здивувалися ті заморські єрархи довідавшися про існування женатих католицьких попів; тож швидко виробили собі в Римі, що 1) кожного женатого руського попа в Америці відкликано назад, 2) кожда греко-католицька церква і церковний маєток записані на ім'я латинського біскупа, 3) в Америці не признають і не приймають греко-католицьких попів висвячених у старім світі, 4) американські біскупи будуть надавати руські парохії тільки таким попам, що виховалися в американських католицьких семінаріях і висвятилися в Америці. Отсі заходи справили велике зворушення серед американських Русинів, та рівночасно се найліпша вода на млин Москалів.

— Ось бачите — мовлять підручні Покірного Николая. — Рим не є приятелем вашої національної церкви! Краще вертайте до старої до-уніятської віри, до православія!

І Русини йдуть за тим покликом. Ось недавно в „Галичанині“ з 25 марта с. р. було донесено, що в північній Америці п'ять руських попів а з ними 30 000 вірних перейшло на православіє. Папа мабуть не добре про се знає і перецінює успіхи латинізації і англізації в Америці. Адже й американські Німці, щоби захоронити себе від того подвійного наміру, позакладали і піддержують власним коштом сотки парафіяльних шкіл (спис їх гл. в зальцбурській *Katholische Kirchenzeitung*). Національно і економічно слабші Русини, Словаки і інші Слов'яне сего не зроблять, та шукають собі сильнішої опори — православія. Не диво, що на сегорічній урочистій засіданню св. Синоду в Петербурзі Лопухін заявив гордо: „Православіє має в Америці перед собою велику будучину“ (гл. Новое Время з д. 22 февр. с. р.). Та практично для нас се значить, що за кілька чи кільканацять літ, коли наші емігранти більшими ку-

пами будуть вертати до старого краю, православіє і нерозлучне з ним омосковлене попливе до нас ще дужшою хвилею і то з такого боку, відки його тепер певно ніхто не надіє ся.

Гіадор Стріпський.

Вісти з Росції.

Чернігів 24 авг. 1897. Читачеві „Вістей з Росції“ в закордонних виданнях, де іноді подають ся дуже цікаві звістки про всякі там рухи, жите російське може малюватись зовсім невірними фарбами. Поруч зо звістками про страйки і т. і. говорить ся, правда, і про арешти і про нахабство піпичної адміністрації але, скаже читач, *à la guèrrre comme à la guèrrre!* І так кажучи буде правий, бо де хто бачив війну без крові та без жертв? На скільки жертви адміністраційної самоволі свідчать про поступовий рух. про революційну боротьбу, на стільки їх можно навіть благословити. Щасливої боротьби, товариші! Але якою безмірно малою являється доси вся ога боротьба, особливо коли порівняти її з величезним стоячим багном великої російської держави! Придивитись тільки до того океану безправства, до тої нахабної вакханалії, що виробляє на сьому просторі адміністрація — і трохи збліднуть звістки про всякі рухи, особливо коли скажемо, що в відповіді адміністраційній самоволі „на всіх язиках все мовчить“! Нам здається, що для того, щоби малюнок російського життя був вірний і щоби дійсна роля всяких наших рухів виступала в своєму справдішньому, поки що дуже скромному значіню, треба цильнійше придивлятись і до того стоячого багна, де досі нема ще живого життя. Нехай мій лист хоч троха покаже той темний фон, на котрому виступають не так ярко і радісно всякі рухи. Не так радісно, за те правдивійше.

Міні вже не раз приходилось писати Вам про подвиги нашого славетного помпадур д. Андрієвського. Його по-

двиги міні здають ся на стільки типовими, що хочу про них ще раз побалакати с читачами. Д. Андрієвський уважаючи себе за повного хазяїна губернії, думає, що має право і на громадське добро. Так він уважає за непотрібне мати свої власні коні, а бере їх для себе з городського пожарного двору: коні стоять на губернаторській конюшині і їм що дня приносять сіно та овес з пожарного двору. За те він украшає город пам'ятниками Александрів II го і III-го, що сими днями повинні прилюдно відкривати ся. Пам'ятники поставлені на бульварі, а щоби їх з далека було видно, повикорчовувано столітні реськішні дерева. Читач питає, чого ж дивить ся городська управа? Який він наївний! Але-ж управу утверджує губернатор і вона його боїть ся. 25. юня городська дума вибрала головою В. М. Хижнякова, що вже служив головою 12 л. та 9 л. предсід. губерньскої земської управи — чоловіка, котрий би чого, чого, а пожарних коней губернаторови б не дав, та й в загалі наробив би йому нераз клопоту. Помпадур сполохнув ся і подав ся до Петербурга, і ось сими днями прийшов папір: „В. М. Хижняковъ на должность головы не утверждается по неформальнымъ причинамъ“. В кінці юля біля Чернигова було багато великих пожарів. Купка місцевої інтелігенції бажаючи хоть трохи допомогти тим, що стратили все на пожарі, заходилась дати „спектакль съ благотворительною цѣлью“. Вже почались і репетиції, але помпадур, що любить, щоби все робилось по його ініціативі, не соблаговолив дати розрешення. В юлі губ. земська управа назначила завідующим книжним складом губерньского земства М. Коцюбіньского. Помпадур його не утвердив.

До того, що губернатор на улиці спинає не вклонившого ся і питає: „Чому міні не кланяєтесь?“ — усі давно звикли. А ось новий жандармський полковник д. Рудов (ученик Новіцького) спинає на улиці учеників гімназії та семінарії і питає: „Що у Вас за книга? покажіть міні!“ Колиж книга йому не подобаєть ся, хоча-б вона була і легальна, він питає: „Звідки у Вас ця книга? і т. і.“

Додайте до сього сцени, що діють ся в соборі біля раки Теодосія (ми вже писали про них) — і будете мати малюнок провінціального життя — малюнок не буде красивий, та виразний.

М. Андрійко.

Поправки і додатки.

Дещо про Василя Гарматія. Від Впов. Луки Гарматія, учителя в Криворівни косівського пов. одержали ми отсей лист де справлено помилки, мимоволі допущені нами в попередній книжці „Житя і Слова“. Щиро дякуючи д. Л. Г. за сі поправки і за подані ближші відомости про его батька, ми просимо вибачити за допущені помилки, майже конечні у нас при браку всяких інформаційних підручників і при браку часу, щоби розписувати листи, на котрі часто довго приходить ся ждати відповіді. *Ред.*

В книжці „Житя і Слова“ за апріль с. р. поміщено листи Григ. Шашкевича до Василя Гарматія, та в поясненнях доданих до тих листів є помилки. З тих пояснень виходить, що Василь Гарматій, бувший децутований, вже небіщик, що він жив у Купчинцях а его син С. є в Золотниках парохом. Господи! одно непожадане, а до другого далеко! Представте собі, як то міні, синови і братови названих, видалось таке прочитати! Батька мого борше спрятали в яму, а брата, що лунаючи скалу вік коротає у затінках, на пароха поклали.

Дай Боже доброго здоровля старому батькови, ще много літ прожити та про 48 рік учукам оповідати, панщиноньку нагадувати! Старий батько ніколи в Купчинцях не жив, а в Лучці (парохії Микулинці) доси при добрім здоровлю і свіжій пам'яті господарює та дітям помагає. Найстарший син Іван (по дідові) 33-літній є сотрудином в Бурканові ад Золотвика і падіі не має на парохію. Найстарша донька віддана за Йосифа Ситника в Струсові, господаря. Наймолодший син 16-літний при старих на господарстві; два середуші — один учителем в Косівщині, а другий вчить ся медицини третій рік.

Батько був від заснования членом товариств „Руска Рада“, „Народний Дім“, „Матиця“, і передплачував усі руські письма і книжки, а декотрі, як „Слово“, позичав від пароха Микулинецького о. Білінського, а потім о. М. Павлика. Діти мусіли що вечера все перечитувати, а що цікавого то і переписувати, бо що неділі відносив позичане а відписи в одно цікавим сусідам, проїзджим, гостям відчитувано. То

була для нас дітей нераз непожадана честь, а часто по кількогодиннім читанню і сльози. Нераз, як повідають старші сестри, і снід не ставало.

С покійним Григорієм Шашкевичем старий батько жив у 1848 році в близьких та сердечних зносинах. Від коли тямлю, при кожній бесіді про ті часи, з великою почесстю про прикмети серця і розуму покійного не міг наоповідатись. О скільки нагадую собі, то старий оповідає, що разом с пок. утікали з Відня з міста в часі октябрських розрухів. В 1888 р., о скільки собі пригадую, старий батько йїздив ще до покійного, щоби давнє собі нагадати та йому честь і поклін зложити. Від покійного мав старий батько більше таких листів і від інших осіб передових Русинів і держав сі письма в окремій шафі с паперами, де був також Вістник законів державних з років 1844, 9, 50. Ми малі хлопці — вже пізнійше — добували друки сего Вістника і не зважаючи на заваз ліпили орли, обкладали книжки шкільні і пр. Так і багато затратилось.

Лука Гарматій.

До сего листу долучив д. Л. Гарматій ще ось який лист, знайдений ним між паперами батьковими. Лист сей, хоч без дати, походить з р. 1848, в часу віденьських розрухів, коли замордоване міністра війни Лятура, що був розлюченою юрбою Віденьців повішений на ліхтарні, голосною луною вдарило по цілій Австрії. Автором листу був дяк Пірожек „з Сущина чи з Грималова, бо вже добре не памятаю“ — пише д. Л. Гарматій. „Лейчак, про котрого згадує ся в тім листі, був також депутований, родом з Лошнева пов. теребовельського. То був „Руснак“ сполячений на лад „chodźcie siuda, bo tamtędy niema kuda“, які й доси живуть у Лошєві. Він держав с Поляками, а від Русинів і хлопів держав ся з далека“. Лист Пірожка писаний кирильськими буквами, то й друкуємо його також кирилицею з захованєм правопису.

Ред.

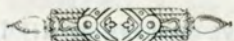
Бельможный Пале Депствованій. Проснем васз
дкнсте прислали мынк знакз рѣской гвардїи, тепер васз
ѡ тоє ны жадаю, бо вже рѣскѣ гвардїю маю, тѣлко
бронѣ не маемъ, и де би вѣзати нызнаем. Али прошъ
васз жебнсте якъ найборши ѡписали, цю сѣ тамъ ве вѣ-

дню д'ке, ко та р'кчз найпотрекн'кша нам' Р'сним' знаты, а Лейчакз в'цал'к н'кцз ны пиши. Ътежз хоць вы сж змилад' ѿпыш'кть ц'клій ензтересз, як там' естз, чи то правда, же мин'кстерз пов'кшаный, ѿ кого ѿ за що ѿ чи Цесарз естз ве Б'кдню любз нема.

Якз ѿ вы мен'к перши писали, ажз тылько що в'дє на с'йм'к важного то мин'к донесеты, а теперз та[к'] великій випадокз ве Б'кдню ѿ вы ми н'кц' не х'цеты об'в'єститы. Чи можн контє сж? Давайты за р'цеп'ксомз, до мены каждій листз р'їйде, абистє вислани.

Поздоровляю васз сир'дечно и зоставайте при добр'камз здороваю. али оу насз ны добри сж д'ке, в[о] холієра людей виганз ѿ мало з ней кто виходитз. Бодай такз зайшла на тыхз, котр'к наprot'кв' нашого ц'ксара тай дла насз непри'ателями сж стають! При милости вашей жилов'кцій [sic!] др'сгз вашз на завши зостаю

Антон'кй П'крожйкз.

Переписка Редактора.

ВП. Д. Г. П. Г. Не можу прийіхати. Пробував, та з гранці завернули „согласно циркуляру“. Конечно хотілось би переговорити, що діяти далі. Мої відносини дуже погіршили ся головню через слабість. Жду звісток.

обоюлюбної любови даруєть ся багато, вибачаєть ся дуже багато. Ні, в тім мусить бути щось інше! Але що? Чи малаж би Анеля утаювати щось передо мною, ховати якийсь секрет? Чи мав би єї нервовий напад підчас мого оповідання про барона бути справді наслідком почування якоїсь гидкої історії, котру барон міг би був міні відкрити, та тільки єго самовбійство до сего не допустило? Алеж се було би страшенно! Ні, єї радість з мого приходу, єї свободний і погідний настрій вчора — і свідомість якогось такого вчинку, що поява самої можности єго відкриття доводила б її до таких сильних нервових припадків — се одно з другим не годить ся, се не подібне до правди!

Хід думок капітанових був нерерваний зовсім не особливою пригодою. В однім місці перед великою брамою був сніг на тротоарі зовсім утоптаний. Служниці носячи коновками воду поналивали на тротоар води, через що тротоар покритий верствою гладко втоптаного снігу, покрив ся з верха гладкою як скло ледовою корою. Таким робом на гладкій дорозі зробила ся дуже небезпечна машина, звисла в механіці під назвою похилої площі, а в практиці називана львівським карколомом. Правда, у Львові обов'язує припис посипати такі карколоми піском, попелом або іншими подібними приладами та всі такі приписи, досить старанно виконувані в середині міста, тратять свою обов'язкову міць тим повнійше, чим далі йдемо від середини до границь міста, а на вулиці Пекарській виновлюють їх аж тоді, коли кілька або кільканацять осіб поляже жертвою такої невинної підливки і коли між тими особами знайдеть ся якась горда і непокірна душа, що вдасть ся до поліції, або коли яка з тих жертв наскочить на таке поважне ушкодження, що зробить ся скандал і галас на цілій вулиці і поліція не може не звернути на се уваги.

Капітан власне наближував ся до тої зрадливої гололедиці перед брамою. Був ще віддалений від неї яких двадцять кроків, коли нараз побачив дідуса в старім, витертім футрі, в баранячій шапці з кляпами натуленими на вуха і зап'ятими під шиєю, згорбленого і при палиці, що йшов з протилежного боку до сего місця. Та ледво зробив крок по леду, поховзла ся палиця, на котру він підпирав ся, дідусь стратив рівновагу і лицем наперед упав на тротоар.

— О Боже! — скрикнув нещасливий і затих лежачи на леду без руху і без голосу.

Капітан в одній хвилі прискочив до него, бажаючи допомогти йому встати, але дідусь не рушався. Капітан підняв до гори його голову: лице, вуса і сива борода дідусева були забризкані кров'ю, що капала з носа і з лица. На лиці видно було глибоку рану від камінця, що лежав на леду і на котрий упав бідний старець. Сей не подавав знаку життя. На вулиці не було нікого. Бачучи, що старий зомлів, капітан положив його на снігу, підбіг до брами камениці і що сили шарпнув кілька разів за дзвінок. На голос дзвінка вибіг сторож, за ним сторожика, ще кілька якихсь жінок, дальше якийсь пан. Капітан відтирав зомлілого, хтось із присутніх побіг покликати поліціанта, більшість стояла бездіяльно довкола капітана і зомлілого, придивляючи ся капітановій роботі і оханем висказуючи радше зачудуване, ніж співчутє.

— Чого стоїш, тумане! — скрикнув капітан до сторожа. — Чому не допоможеш міні бодай відтерти нещасливого, що з твоєї вини може навіть головою наложити?

— З моєї вини? — грубо відмовив сторож.

— А з твоєї! Бо твій собачий обов'язок був посипати гололедяцю, що він на ній упав.

Сторож нерадо, хоч не без внутрішнього перестраху взяв ся помагати капітанови. Нарешті по кількох хвилях сильного натирання і розбуджування старий прийшов до себе.

— О Боже! — промовив слабим голосом. — Що зо мною? Що стало ся?

— Нічого, нічого! — мовив капітан. — Ви впали ось тут на леду.

— А, так, я впав! Ударив ся в голову... О Боже!

— Щож, можете встати? — питав капітан підводячи його на рівні ноги. Та дідусь захитав ся і був би впав знов, коли би присутні не були підхопили його на руки.

— Ох, не можу! Сили не маю! — стогнав старий.

В тій хвилі прибав поліціант, і довідавши ся, що стало ся, зараз післав хлопця по фіякра, щоби відвезти старця до шпиталю, записав собі назву недбалого сторожа, а потім обернувши ся до капітана як до головного свідка запитав його про імя і назву.

— Капітан Антін Ангарович, живу ось тут на Пекарській, номер четвертий, — мовив капітан.

Поки поліціант нотував се в своїй книжечці, дідусь почувши сю назву почав дивно тремтіти. Голова его затря-

сла ся мов у дитини, що їй збираєть ся на плач; уста почали рушати ся, немов говорили щось, тільки що в горлі не ставало голосу. Кілька разів силкував ся піднести ся, та надармо. З присутніх ніхто не завважав сих рухів; увагу всіх присутніх заняв сторож, що плачливим голосом почав толкувати ся перед поліціантом, переплітаючи те благане грубою лайкою на жінку, що мовляв сама всему винна, бо мала посипати тротоар а не посипала. Старий сидів на серед тротоару, серед тої купи людей, що збігла ся з цікавості, надка на новинку і на скандал, та тепер не звертала на него уваги. Їго лице ще забризкане кровю, бліде і зісане нуждою, крім болю виявляло ще почуте якогось розпучливого бажання — вчинити щось, сказати щось, і при тім страх задля неможности вчинити те, чого бажало ся. Се був вид чоловіка, що серед пустого поля впав до глибокої криниці і знає, що сам без чужої помочи не адужає видобути ся з неї, а при тім знає, що єго крик і благане мусить лишити ся марним і безплотним. Аж ось у хвилі, коли капітан якось наблизив ся до него, визираючи приїзду фіякра, дідусь тремтячою рукою сівнув його злегка за полу плаща. Капітан обернув ся до него, нахилив ся і з зачудуванем побачиз той вираз страшенного заклопотання на старечім лиці.

— Що, татку, що вам є? — запитав с теплим співчутєм.

— То.. пан... є... капітан.. Анга...

— Так, Ангарович. Може мене знаєте?

Дідусь заперечив рухом голови, та рівночасно судорожно замахав рукою, даючи знак, що хотів би щось говорити, але не може.

— Деж ви так ударили ся? — запитав поліціант підходячи до старого.

— Ось тут... тут... стогнав старий показуючи лице і чоло, де тепер видно було великий синявий набій.

— Ви тутешні?

— Ні, не тут...

— А як називаєте ся?

— Ми... Ми... Михайло...

Назви не міг доповісти. Зомлів другий раз.

— Везіть його швидко до шпиталю, — мовив капітан до поліціанта, — щоби не вмер тут на місці. Очевидно він

дуже ослаблений. А може навіть голодний. Як би там треба було що купити для него, то прошу, даю се для него.

І капітан подав поліціянтови гульдена. Присутні зложили також по кільканацять крейцарів. Тимчасом надійхав фіякер. Поліціант велів підсадити зомлілого бідолаху на дорожку, сам сів обік і велів живо йїхати до головного шпиталю.

Отся пригода, зрештою зовсім не жадна рідкість на львівськїм ґрунті, похнула капітанові думки в інший бік, ніж доси. Почутє сповненого обовязку супроти ближнього додало йому сили і відваги. Хоч уже добре смеркало ся, у него на душі робило ся якось яснійше. Почав навіть сам собі робити закиди за те, що перед хвилию так чорно глядів на свої семейні відносини, що підозрівав загадки і тайни там, де йїх правдоподібно зовсім нема.

— Все воно якось буде, небоже Антосю! — мовив сам до себе. — Все якось уложить ся і може навіть ліпше, ніж би ти сам хотів. Тільки спокійно, без лишнього гармідеру! *Nur nicht überstürzen!* — як мовив той Німець гончар, коли йому віз з горшками перевернув ся до рова. Щоби тільки ти сам не зробив нічого такого, чого б потім мусів жалувати, а зрештою здай ся на божу волю!

Так філософуючи і моралізуючи капітан завернув з Печкарської і пішов до міста. Не знав властиво, куди має йти і по що, але йти до дому не почував ані охоти ані потреби. Прийшовши на Бернардинський пляц звернув на вулицю Галицьку, відси вийшов на Ринок, відси на Трибунальську і поперед головний олвах вийшов на вулицю Кароля Людвіка. Йшов сими вулицями, де горіло найбільше світла і снувало найбільше прохожих. Вулицею Кароля Людвіка звернув на пляц Маріяцький, відси на Академічну і так по цілогодиннім проході, оглядаю вистав склепових, пильнім відчитуваню титулів книжок виставлених у антикварнях та книгарнях, підслуханю маюжества незначучих відривків уличних розмов, майже сам не знаючи як і коли капітан опинив ся на вулиці Фредра перед будинком офіцерського касина. Тільки тепер пригадав собі, що виходячи з дому в глибині душі мав властиво постанову, щоби тут здібати ся з Редліхом і зажадати від него виясненя що до того бешкету, який зробив йому сьогодні в его власнім домі.

Була ледво шеста година. В касині не було ще майже нікого, тільки в білярдовій салі два молоді резервові офі-

цери грали в білярд, голосно викрикаючи числа зроблених карамболів. Коли ввійшов капітан, вони салютували по військовому і зараз розпочали знов свою гру, хоч уже без голосних викриків. Якоюсь пустою дихнуло на капітана від тих обширних, порожніх саль с шаблоново поуставлюваними кріслами, з газетами поукладаними на столах мов трупи в великій трупарні, з лякірованими суфітами окупченими тютюновим димом. Тільки перед самим входом капітана касиновий слуга засвітив там дві-три газові лампи, так що кути тої обширної салі потапали в півсмерці. Роздягши ся з плаща і шаблі капітан сів при столі і почав читати часописі, хапаючи поперед усього львівські, котрих майже зовсім не видав отсе вже п'ять літ. Хоча в них не було нічого цікавого ані особливого, то про те він прочитував їх від дошки до дошки, не минаючи й анонсів. Відвіжував собі в тямці фізіономію міста, его жильців, їх інтереси і уподобання, порівнював теперішнє з недавно минувшим. Кожда назва, яку зустрічав у часописах, приводила йому на тямку щось знайоме: приятеля, шкільного товариша, вчителя, лікаря, фірму шевця, що шив йому чоботи, кравця, що ще за студентських часів так часто робив йому на кредит, торговку фруктів або сварливу сусідку, котрій ще бувши хлопчиком робив різні збитки. Кожда назва вулиці викликала нові спомины. Веміхав ся до них як до старих знайомих, здибаних серед чужої юрби. Відчитуючи ті мертві букви, слова і речення він навіть не силкував ся похопити їх логічний зв'язок, їх значінє і зміст, та за те моментально переживав, ніби у сні або в калейдоскопі, найрізнійші веселі і сумні, приємні або прикрі пригоди свого життя.

Помалу казино почало наповнювати ся військовими. Приходили міряним кроком, „schneidig“, випростувані після пруського взірця, побрязкуючи шаблями і острогами. Витали ся салютуючи і короткими словами в роді „Servus! Wie gehts dir?“ Переважна часть громадила ся в їдальні, а відси переходили хто до білярдової салі, хто до вузької та довгої картярні, повної зелених столиків і крісел. До читальні мало хто заглядав. А що капітан сидів обернений плечима до дверей, то перші з тих, що заблукали ся сюди, обходили довкола стола нібито переглядаючи часописі або шукаючи чогось спеціально і заглядали йому в лице, а пізнавши його і буркнувши під носом „Servus!“ хапали швиденько першу ліпшу часопись і відходили не наближаючи ся до него. Піз-

нійше і сего не стало і хоча в читальні набрало ся кількацять офіцерів, то про те ані один із них не подав йому руки, не заговорив до него, не присів ся до него. Деякі позабиравши часописі повиходили до сусідніх саль, інші засіли при інших столах або десь по дальших кутах. Капітан сидів сам один, не перестаючи заглиблювати ся в читане львівських дневників.

Поки був сам один у салі, почував себе свободним і віддавав ся тій подекуди поетичній радості, яку в нім збуджували ті дневники, а радше ті здавна знайомі імена і назви, що в них стрічали ся на кождім кроці. Та бачучи офіцерів, що шастали ся по салі, брязкали острогами, шелестіли аркушами газет а особливо заглядали йому в лице і тікали від него в різні боки, він швидко позбув ся сеї поетичної іллюзії. Що значило те бокованє? Чи воно навмисне, чи припадкове? Не відвертаючи очей від аркуша газети, але не бачучи в ній нічогосінько, капітан силкував ся вмовити сам в себе, що се зовсім припадкова пригода, що офіцери — делікатні люде і бачучи, що він так пильно читає, не хочуть йому перешкоджувати і для того не зближають ся до него. Правда, супроти інших вони не були такі делікатні. Он сей поручник також пильно читає, та свіжо прибувши товариш без церемонії кладе йому руку на плече, розпочинає з ним розмову і відриває його від читаня. Ну, між близькими приятелями се діло звичайне, та ми, скаавши правду, чужі собі — міркує капітан, з під лоба і не без якоїсь зависти поглядаючи на прояви близької і сердечної приязни між тими чужими для него людьми. Щось немов шептало йому: Ану відложи на бік газету, чи котрий із них приступить до тебе? Та в тій самій хвилі така тривога проняла його, що ану ж ніхто не приступить і скандал вийде вже зовсім безсумнівний, що він не відважив ся відірвати очі від газети, похилив ся над нею і держав їїиі руками, як який щит, як потапаючий дошку, що ратує його від загибелі.

Та сидіти ось так над часописю цілковито для него байдужою, подавати вид, що читає, хоч по правді не читав, мовчати і крадькома тільки позирати на інших, се було для него дуже прикро а чим далі, тим більше мучило його. Капітан властиво не розумів, що діє ся з ним? Що його так занесмілило? Чому не може в тій хвилі встати і с свободнісіньким видом підійти до онтої кучки, що розсіла ся близь-

ко печи і притишеним голосом розпочала якусь розмову? З вчорашньої учти пригадує собі майже всі їх фізіономії. Пили з ним Bruderschaft, тож не можуть його відіпхнути, а втім щож могло би спонукати їх відпихати його? А все ж таки, хоч кілька разів збирався на відвагу, в душі називав сам себе дурнем і трусом, все таки не міг встати і прилучити ся до балакливої групи. Чув, що кров бе йому до голови, що в очах морочить ся і думки путають ся. Тільки слух его заострив ся незвичайно, уши поробили ся шпіонами, щоби підслухати розмову, що вела ся в противнім кінці салі. Розмова оживлювала ся чим раз більше. З поведі слів виривали ся цінічні сміхи, грубі жарти перепітані шептами або розсудливими упізнаннями старших, оглядніших офіцерів. Помалу кружок близько печи робив ся чим раз численніший; майже всі, що були в салі, покинули газети і зібрали ся довкола печи.

Капітан сидів немов на розжарених вуглях. Йому здавало ся, що вся та розмова йде про него, що всі позирають ся на него, згірливо моргають в его бік, показують на него пальцями. Уривані фрази і речення, які він десь колись ловив ухом, робили на него таке вражінє, як коли би хто жевріючим приском поспіпував його по голім тілі. Терпів страшенно, та даремно силкував ся відгадати, чому і за що терпить.

В кінці дехто з тих, що стояли коло печи, особливо молодші, почали голосно викрикувати поодинокі, уривані речення.

— Се не може бути! Ми не можемо се стерпіти! — кричав один.

— Алеж він правдоподібно ні про що не знає, — уговкував другий.

— Щож то він сліпий і глухий, щоби не знав, що творить ся довкола него?

— Ні, ми такого пана не можемо стерпіти між собою!

— Алеж треба би поперед усього переконати ся, дати йому змогу витолкувати ся.

Гармідер зробив ся загальний. Капітанове положене зробило ся в кінці зовсім неможливе. З найбільшим зусилєм своєї волі він відложив на бік газету, встав і наближаючи ся до якогось поручника, що стояв найблизше него, промовив до него чемно, мягким, злегка тремтячим голосом:

— Не прогнівай ся, товаришу, коли тебе запитаю, про кого властиво тут мова?

Поручник зирнув на капітана якимсь збентеженим, заклопотаним поглядом і процідив:

— Е, то... так...

— Що будеш крутити, поручнику? — гукнув голосно якийсь капітан від піхоти, здоровенний мужчина, крепким, барітоновим голосом. — Аджеж раз треба йому сказати правду. Так отже, Ангаровичу, знай, що ми розмовляли про тебе.

Грім з ясного неба, вдаривши ось тут обік него, не був би так перелякав Ангаровича, як ті слова. Хоч уже перед тим, ще вчора прочував, що офіцери мають щось против него, то всеж таки в глибині душі вважав се за якусь сумнівну догадку, за забобон, якому можна не няти віри. Та тепер уже сумнів був неможливий і та страшна дійсність прошибла капітана мов карабінова куля. Поблід, захитав ся на ногах, та тримаючи ся за поруче крісла якимсь розбитим голосом запитав:

— А не можна би знати, що ви товариші говорили про мене?

— Ми спорили над питанням, чи можемо толерувати тебе дальше в своїм товаристві, чи ні?

— Мене? — скрикнув Ангарович. — Щож я таке зробив, щоб ви мали аж не толерувати мене в своїм товаристві?

— Не гнівай ся, брате, — мовив капітан від піхоти. — Ти знаєш, що в житю людському бувають такі пригоди, коли на чоловіка паде погана тінь, хоч він може не то своєю рукою, але навіть думкою не причинив ся до сповнення поганого вчинку.

— Значить, на мене паде якась погана тінь! — запитав остро капітан, котрому певність і безсумнівність грізного положення вернула єго воєнну хоробрість. — Прощу вяснити міні, що се за тінь?

— Ми думали, що ти й сам знаєш, в чім тут діло.

— Я знав би про себе щось злого і смів би прийти в ваше товариство? — скрикнув Ангарович.

— Ну, братіку, не знаємо тебе близше, — мовив один із старших військових — А прийти в наше товариство почувуючи ся до негарних учинків, се певно не був би гарний поступок, але сам признай, не було би ніщо так дуже неможливе.

— Для мене се зовсім неможливе!

— Га, може бути. Та нам здавало ся неможливим та-кож се, щоби ти доси не знав, с ким живеш і як живеш.

— Що? що? що? — з зачудуванєм скрикнув капітан. — Сих слів то вже абсолютно не розумію.

— Ну, а я не маю обов'язку вияснювати їх тобі, — мовив гордовито єго інтерлюктор і обернув ся до него плечима.

— Як же се, — ледво здержуючи свій гнів скрикнув Ангарович, озираючи ся довкола. — Осуджує мене, бо-куєте від мене як від прокаженого, признаєте мене негідним свого товариства, видаєте на мене засуд смерти і виконуєте його, а про те не хочете ніві сказати, в чім моя вина!

Гнів, обуренє, почутє дізнаної кривди, страх, що та кривда мусить все таки мати якісь реальні мотиви, вкінці безсильна розпука при виді товаришів, що відвертали ся від него — все те клекогіло в капітановім нутрі. Не знав, що чинити, як поступити в тій страшній колізії, в якій знайшов ся не звісно як і защо. Якись великі, кроваві плями почали миготіти у него перед очама і з таємних глубин душі виринало непереможне бажанє змити свою кривду, свою ганьбу з крови першого ліпшого з тих ситих, гордих людей, котрим очевидно байдужісінько було до єго стражданя.

— Ось іде Редліх, — промовив нараз один офіцер і обертаючи ся до капітана додав: — Він певно схоче тобі вияснити, про що тут річ іде.

— Так, так, — гукнуло хором кілька голосів, — а коли він не схоче, в такім разі перший ліпший з нас готов тобі служити,

— Редліх! — озвав ся один з поміж офіцерів до Редліха зайнятого витиранєм своїх окулярів — Є тут Ангарович і хоче розмовити ся з тобою. Думаємо, що яко приятель схочеш і зумієш найліпше вияснити йому ситуацію. А коли не схочеш, то пошли його до кого будь із нас.

— Так, так, кождий з нас готов йому служити! — потвердили інші офіцери і гурмою вийшли з салі, лишаючи обох приятелів самих.

Редліх добру хвилю стояв мов остовпільий. Не надіяв ся застати тут Ангаровича; не знати чому був перний, що Ангарович прийде до него на квартиру і зажадає виясненя тої нечемности, якої допустив ся в полудне. Вже укладав собі в голові як найделікатніші, як найбільше приятельські фрази, якими хотів утихомирить справедливий

гнів капітана. Але тепер! тут! Один погляд на ситуацію, яку застав, перші слова, що вискочили з уст офіцерів, переконали його, що справа поцвояна безповоротно, що про зменшене правди, про її делікатне трактування або часткове заховане не може бути ані мови.

Які наслідки мусить мати серед таких обставин його розмова з капітаном, се також для Редліха ані на хвилину не могло бути сумнівним. В тій хвилі, коли офіцери лишили його самих, Редліх почув, що його товариські руки поклали його на плиті з розпеченого заліза. Якийсь безмірний біль і жаль прошиб його душу. Чи вмити руки від усього? Чи відіслати капітана до інших? Смертельний удар, нанесений рукою приятеля чи не буде сто разів більше болючий? Та з другого боку чи не товариші не будуть мати права вважати його трусом?

Кілька хвиль стояла в салі гробова мовчанка. Оба приятелі стояли насупроти себе як засуджені на смерть, бліді, безсильні промовити, безсильні глянути один одному в очі. В кінці Редліх перший наблизився до капітана і подав йому руку, котру той стиснув. Обоє руки були холодні як лід.

— Що маєш мені сказати? — глухим голосом запитав капітан.

— Сядьмо! — майже шептом вимовив Редліх.

Сіли. Редліх знов хвилю мовчав, шукаючи слова, звороту, яким би міг розпочати сю фатальну розмову.

— Гніваєшся на мене, — промовив в кінці не підводячи очей на приятеля. — Чуєшся ображеним, правда? Маєш рацію. Я образив тебе нині в полудне. А що найфатальніше, що не можу тебе перепросити, бо я поступив так з konieczности, інакше не міг поступити.

Капітан кинувся немов укушений гадюкою і майже шепчучи зі зворушення запитав:

— А то чому?

— Виясню тобі, все витолкую, — мовив Редліх, — хоча Бог мені свідок, я віддав би половину життя, щоби тільки не потребував тобі нічого вияснювати, щоб усе те, що тепер мушу тобі сказати, була неправда, видумка або лука.

— Не покликай Бога на свідка, але говори, що маєш говорити! — з холодною резігнацією промовив капітан.

— Нехай і так, скажу тобі коротко, — зітхаючи мовив Редліх. — Ота жінщина, котру я застав у вашім това-

ристві, належить до таких женщин, котрих навіть назви в поряднім товаристві ніхто не може назвати. Не думай, щоби се була по prostu унаваша женщина. О, ні! Всі ми грішні, всі падаємо в своїм життю і для таких женщин, нераз жертв нужди, пересудів або навіть щирого чуття, можна нераз мати навіть пошану. Знаєш мене, що суспільні пересуди не кермують моім осудом, значить, можеш міркувати...

— Алез та женщина тебе не знає! — скрикнув капітан. — Ти може приняв йїї за когось іншого?

— На жаль, ні! — сумно відповів Редліх. — Знаю йїї аж надто добре, знає йїї більшість присутних тут офіцерів і коли хочеш переконати ся, можемо завести тебе до єї мешканя.

— До єї мешканя? Так хтож вона така?

— Не маю слова, щоби схарактеризувати тобі те огидливе і підле ремесло, яким займає ся вона. Те ремесло тим огидливійше, що полягає на ошуканстві, на укриваню перед оком властей і веде ся під невинним титулом пансіону для бідних та чесних дівчат.

Капітан аж скаменів з зачудування і переляку.

— Боже! — скрикнув, — і таку особу!..... Аджеж я сам задержав йїї на обід майже силоміць. І таку особу... мої діти навчили ся називати тіткою!

І він заляв ся горячими слізма хлинаючи мов дитина і затуливши лице руками. Редліх мовчав.

— О, се страшно, страшенно! — повторяв капітан, та нараз підвівши голову і вдивляючи ся в Редліхове лице мокрими від сліз очима мовив майже радісно:

— Але щож з того? Ну, помилка. Аджеж ані я ані моя жінка не знали до сеї хвилі про се. А ся огидна женщина — шкільна товаришка моєї жінки. Значить, коли се була та тїнь, що падала на нас, задля котрої товариші хотіли виключити мене зі свого товариства, то щож лекше, як змити ту пляму, відсунути ту тїнь? Чиж міг ти, чи міг хто небудь із вас припускати, що дізнавши ся про все я стерплю бодай на хвилину не тільки присутність сеї прочвари в жіночій постаті в своїм домі, стерплю бодай, щоби єї ім'я згадувано в мойім домі? І задля такої тїви прогріху причинювати міні таку прикрість замісто розповісти міні відразу ясно і отверто, о що тут ходить! Ні, старий приятелю, се було не по приятельськи! Так приятелі не роблять! Ну,

але досить того! Подай міні руку! Все те уложить ся, все направить ся.

Редліх слухав тих слів, що невдержаним потоком рвали ся з капітанових уст. Серце краялось у него, коли бачив радість і надії приятеля і почував, що в найближшій хвилині мусить нанести їм смертельний удар, мусить сю гарну, благородну душу, повну добра і віри в людей, зіпхнути з єї ясної високости і скинути в чорну безодню зневіри і розпуки. Та дарма, іншого виходу не було.

— То то й горе, старий друже! — мовив понуро Редліх, не приймаючи поданої йому капітанової руки, — ніщо не уложить ся, а те, що попсовано, вже не дасть ся направити. Те, що я доси розповів тобі, се тільки половина справи і то на жаль менша половина.

— Що? Значить, є ще щось? — скрикнув капітан.

— Є, і то щось таке, про що я волів би ніколи не говорити. Та щож, коли діло дійшло до того, що не можу мовчати, то знай, що твоя жінка —

— Що смієш мовити про мою жінку? — верескнув з цілого горла капітан зриваючи ся на рівні ноги.

— Знає дуже добре, хто такий ота пані, — рівним голосом мовив Редліх.

— Брешеш, брешеш! — кричав капітан.

— І навіть — маємо на се незбиті докази — є з нею в тихій спілці, — так само продовжав Редліх.

— Брехуне! Підлий клеветнику! Мовчи, мовчи! — ревів капітан кидаючи ся на него з п'ястуками — Тільки твоя кров може змити сю огидну, сю нечувану клевету, яку ти кинув на найчеснішу жінку! Боже, що се дієть ся зо мною! Геть міні з очей, бо тебе розірву! Геть!

І капітан знов кинув ся на Редліха вхопивши крісло і сам себе не тямлючи зі злости.

На єго крик юрбою вбігли офіцери і обступили обох.

— Підлі! Нікчемні! — кричав пінячи ся і кидаючи ся капітан. — Так ось чого вам було треба! Се була ваша конспірація! Вбити, замордувати, замучити мене зажаляли. І за що? Що я зробив вам? А той.. той скорпіон, що вдавав могого приятеля, дав себе ужити вам за знаряд. О ганьба вам! Ганьба і прокляте!

Всі офіцери мовчали. Кілька найсильніших держало капітана за руки і рамена. Він кидав ся, кляв і скреготав зубами, бажаючи пімсти, крови або смерті. Редліх стояв

обік, блідий як труп, чекаючи поки капітан успокоїть ся. В кінці товариші бачучи, що сам вид Редліха все на ново вводить капітана в неописану стеклість, попросили його, щоби віддалив ся до сусідньої комнати. Тільки за якої пів години капітан зовсім охриплий, ослаблений і знесилений упав мов неживий на крісло і почав знов плакати.

Було вже пізно в ночи, коли его розбурхана душа успокоїла ся на стілько, що міг троха холодніше розміркувати, що треба робити. Тоді забажав ще раз розмовити ся з Редліхом. Той прийшов блідий, але спокійний і повний ревігнації.

— Ти сказав міні, що маєш докази, котрі промовляють против моєї жінки? — мовив капітан. — Які се докази? Покажи їх.

— Се такі докази, котрих показати тобі не можу, та про те вони безсумнівні. Се оповіданє нещасливого барона Рейхлінгена.

— Барона! — скрикнув капітан поражений в саме серце.

— Так, барона, котрого обі ті жінчини втягнули в свої сіті і зруйнували. Твоя жінка грала в тій історії навіть головну роль. Якого рода була та роля — —

— Мовчи! Мовчи! — скрикнув капітан і зірвавши з руки рукавицю кинув її Редліхови в лице. Сей спокійно і без ніякого видимого зворушення прийняв визов.

Не минуло пів години, а справа була уложена. Обоєльні секунданти за згодою обох сторін уложили услівя говорювого залагодження сеї пригоди. Завтра о семій з рана мав відбутися поєдинок на пістолети. Дістанє п'ятнацять кроків, триразова виміна куль, а в разі як би борці вийшли без ушкодження, по півгодинній перерві повторенє поєдинку. Коло одинацяті години капітан вийшов із військового казино.

— А де живе ота... жінчина? — запитав на відході.

Йому подали адрес Юлії, після чого він салютуючи і не подавши нікому руки вийшов геть.

VIII.

Вийшовши з касина капітан якийсь час ішов просто перед себе, машинально, без свідомости, мов накручений автомат. Обминав прохожих, скручував на рогах із улиці в улицю і йшов усе далі, не застановляючи ся, не знаючи, куди йде і по що. Почував потребу руху, темноти і забуття.

Була холодна, тиха і темна ніч. Ішов сніг і його студені клаптики густо сідали капітанови на лице, на очі і уста. Він чув їх дотик, ніби уколи шпильок, та рівночасно почував якусь розкіш в тих уколах. Туркіт фіякрів, що пройїжджали в скаженім розгоні, був йому також приємний, бо, бачилось, заглушував ту бурю, що лютувала в його нутрі, руйнуючи, перевергаючи і вириваючи с корінем усе, все те, що в ній було святе, гарне, улюблене.

З вулиці Фредра вийшов на Баторія, відси на Кам'яну, далі на Панську, та тут завернув і пішов сею вулицею в напрямі до Зеленої, але не входячи на Зелену завернув на вулицю Зиблікевича. Шукав самотніх, темних заулків, от тим то скрутив на Стежкову і вийшов знов на противний кінець вулиці Фредра. Відси через пляц Академічний пішов у гору Гончарською, далі на вулицю Големб'я, зійшов у низ на Калічу, а відси йшов просто вулицею Оссолінських до пустого і завмершого в темряві Єзуїтського саду. Дерев в саду стояли голі, їх гіляки розпльвали ся в темряві, тільки грубіші пні і конарі бовваніли як чорні стовпи на темному тлі. Сніг ішов густий і затемнював світло ліхтарень, що слабо миготіли на рогах вулиць. Туркіт фіякрів долітав сюди тільки з далека, мов глухе, непереривне клекотане. Капітан ішов не зупиняючись, судорожно стискаючи

в долоні холодну рукоять шаблі. Бояв ся стати, зупинити ся на хвилину, немов там за ним гнала ся якась марюка, що аби тільки він зупинив ся, зараз його догонить і розшарпає.

В кінці стрепенув ся, станув переводячи дух і почав збирати розсіяні, розбиті влади свої душі.

— Що се зо мною було? Що стало ся? — питав сам себе силкуючи ся вяснити собі ту наглу і таку дивну катастрофу. — Аджеж учора я вернув з Боснії. Адже вчора, ще вчора я був щасливий, такий щасливий, як ніколи в життю. Навіть Пана Бога я запитував, за що дає мені стільки щастя. Дурень, дурень! Я й не почував, не догадував ся, що все моє щастє було — луда, фата моргана, милий пухир! І ось пухир приснув. Що ж далше?

Кашітан був тепло одягнений, надто загартований на студінь. Та про те почув, що в тій хвилі безмірний мороз прошибає всю его істоту, втискає ся аж до серця, до мізку і причинює йому страшенний біль. І знов не знаючи сам, що с собою робити, мов тровлений звір він пустив ся йти прискореним кроком, по перед соймовий палац, на вулицю Міцкевича і горі нею, до церкви св. Юра. Аж на площі перед Юром зупинив ся хапаючи повітря повними грудьми і віддихаючи глибоко. І знов думка зачала працювати. Мов жива стала перед ним недавня сцена в касині.

— Чого вони хочуть від мене? За що мене карають? Аджеж я не зробив їм нічого. О підлі, підлі, вікчемні! Щоби поразити мене в саме серце, вбити насамперед морально а потім фізично — бо очевидно вони сего бажають! — кидають клевету на мою жінку, обкидають болотом те, що в мене найсвятійше. Формальну конспірацію на мене завязали. „Коли ти, Редліх, не хочеш узяти його на себе, то кождий з нас готов се вчинити“. Аджеж се були їх слова! Заставили на мене сіть, обскочили мене і знали, що їм не вирву ся. Підіслали того дурня Редліха до мене до дому, щоби мене образив, спровокував, вігнав у ланку. О підлі, підлі! Юди! Але ні, не зйісте мене так швидко! Буду бороти ся, зубами гризтиму вас, а не дам вам так легко тріумфувати над собою!

Випростував ся і поглядом повним ненависти окидаючи те темне, замеркле озеро, зложене з домів, палаців, тут і там миготячого світла і клекоту фіякрів, що розстелювало ся перед его стопами, з військової привички вихопив шаблю

з піхви і замахнув нею, що аж свиснула в повітрі. А потім застромивши знов шаблю до піхви легким кроком і с піднятою в гору головою вертав вулицею в низ знов до соймового палацу.

Та на половині дороги зупинився, станув нараз мов остовпілий. Грізна почвара, що гонила за ним ненастанно від самого виходу з касина і з далека зачаювала ся на него, аж тепер запустила йому свої пазурі в груди. Стало ся се несподівано, неспостережено. Він був спокійний. Йому здавало ся, що постанова — помстити ся завтра на змовлених на єго згубу офіцерах додала йому сили і певності. В тій певності мигнула йому в єго голові думка:

— Піду до дому.

І в тій же хвилині він почув, як почвара шарпнула його лабою, почув безмірний біль, почув як роспука трунячим лицем зазирає йому в очи.

— До дому? Чого? Що я там застану?

Отсі питання вертіли ся у него в голові мов завіси, на яких укріплені двері, що ведуть у пекольну безодню. Що сховано там за тими дверми, сєго не зуміє ніякий ум зглубити, ніяка фантазія собі уявити. Страховина — се мізерне слово навіть на те, щоби замаскувати те, що там криєть ся. Підземні льохи, де колись найжорстокійшими муками тортуровано людей, се були місця забави і спочивку, коли прирівняти їх до тої безодні, що рознімає пашеку там, у нутрі єго душі.

Аджеж єго жінка має бути почварою, упрєм, що висисає людську кров! Аджеж та гарна, певинна жінка, така повна любови і така йому мила, се має бути чортиця, снільниця тої жєнщини-сатани! Рєдліх се сказав йому, чоловік, котрого він доси ніколи ще не виловив на брєхні, чоловік сумлінний, що не кидає на вітер таких огидних підозрень, єго шкільний товариш і щирий приятель. Значить, сєму мала би бути правда? О, в такім разі проклинаю день, в котрім я на світ народив ся і хвилину, коли сказано: отсе людська істота! В такім разі не має більшої ганьби в цілому світі, як бути чоловіком!

Капітан увесь трусив ся мов у пропасниці. Гнав що духу вулицями не тямлячи гаразд куди жєне. А про те по півгодиннім блуканю побачив нараз, що опинив ся на вулиці Пекарській, насупроти тої камениці, де була єго квартира. В вікні спальні видно було світло. Капітан став на

тротоарі на супротивній боці вулиці і вдивляв ся в те світло.

— Дожидає мене! — пролітали думки по его голові, безладно мов зів'яле листе гчане осіннім вітром. — А діти, мої діти називають тіткою оту... оту...

Заскреготав зубами. Скажена злість закінчила в ньому. Одним скоком переплигнув вулицю і підбіг до каменичної брами. Торгнув дзвінок, щоби розбудити сторожа. Влетіти до єї спальні, присилувати єї, щоби признала ся до вини і за-давити, розшарпати, погризти зубами на місці! — се була его думка. Та ледво продумав єї до кінця, сам єї перелякав ся і скочив від брами, на вулицю, на супротивний тротоар і пустив ся тікати мов останній боягуз, боячи ся, щоби сторож не прокинув ся, не побачив його і не присилював вийти до дому. Ні, в тій хвилі вийти до свого дому не міг би за ніякі скарби в світі! Був в такім настрою, що певно або Анелю або його винесли би завтра труном зі спальні. На щастє дзвінок львівським звичаєм відмовив служби або може сторож не почув одноразового торгання, досить, що ніхто не вийшов відчиняти браму. По кільканих хвилинах мінутах смертельної тривоги, які капітан пробув схований за рогом каменіці, тремтячи, озираючи ся на всі боки мов злодій, він помалу почав успокоювати ся і троха холодніше розмірковувати свої відносини до Анелі.

— А вона десь там чекає на мене! — снував знов перерване, безладне пасмо думок. — Турбуєть ся, дивуєть ся, чому не приходжу. Давнійше плакала, коли я так до піз-на лишав єї саму. Тепер мусіла вже привикнути до сего. О, і багато де до чого іншого привикла! Аджеж те, що говорив про неї Редліх, усе правда, найчистіша правда! Чую се цілою душею, всею істотою! Сказати ся можна від сего чутя. Розпука! Розпука! А він мовив, що має докази! Аджеж до того дійшла моя улюблена, моя обожана, мати моїх дітей! Ні, я не стерплю сего! Зараз, в тій хвилині мусимо з нею зробити обрахунок — на завсігди! Аджеж сяк чи так, нам дальше не можна жити разом!

І знов подав ся до брами. Та ледво вийшов на серед вулиці, насупроти каменичної брами, йому причули ся важкі крики і півсонне сапане сторожа, що йде відчиняти браму. І коли в тій хвилі побачив блиск, який ішов із Анеліного вікна, те м'яве, лагідне світло, що проходячи крізь рухливу густу сітку спадаючих свігових платочків в его очах наби-

рало злегка пурпурового відблиску, немов було відбите від широкої калюжі крові, — то знов скажений переляк обхопив усю его суть і він не застановляючи ся далі, не озираючи ся і брязкаючи шаблею об каміне погнав геть від сеї брами, Пекарською вулицею в гору і скрутив у одну з бокових вуличок до Лячаківської. Поліціяни, що стояв на розі тої вулиці, бачучи військового в такім швидкім бізі і догадуючи ся, що стало ся щось таке, що вимагає его інтервенції, зачав бігти до него. Бачучи его наближене капітан що духу загнув у бокову, темну вуличку Францішканську і зачав бігти горі нею.

— Пане! Пане! Зачекайте! — кликав за ним поліціяни, похованувши ся і чуючи, що не договорить утікача. Та капітан не чув его поклику. Поліціяни зачав свистати, звертаючи увагу інших стійкових на таємного втікача, та інших стійкових не було так близько і свист пройшов без відгуку. Тимчасом капітан врябів на вулицю Куркову. Йому заперло дух. Зупинив ся в темній закутині, де ніхто в віддаленю яких десятих кроків не міг його доглянути, і віддихав, віддихав довго і силкував ся знов нязв'язати перерване пасмо думок. Та син разом їх напрям був зовсім противний, ніж попередчу.

— А вона мене любить! І дітей любить. Видно се з кожного єї руху, з кожного слова, з кожного листа. Любов і бездонне зонсуть чиж можуть жити в парі? І чи єї зонсуть, чи ті єї злочини справді так уже доказані? Упереджувала мене, щоби я не слухав спліток. Значить, і до єї слуху мусіли вони доходити. Заклинала мене, щоби я виступив із армії. Дурень я, не розумів, чому вона се чинить! А тепер бачу. О, тепер міні ясно, коли удар упав, коли не можу вже вернути ся. Хотіла вирвати мене з того болота, в посеред тих людей відірваних від життя, привиклих до дармоїдства, зіпсованих, що ширять і довкола себе зіпсуть. А може знала навіть про конспірацію, про змову силетену на мою загибель. Єї нервовий напад, тривога за дітей, горячкове благанє, щоби я подавав ся на пенсію — О, сліпий, сліпий, що я не достеріг сего всего відразу! За мене вона трівожила ся, бажала мого щастя і супокою! Та чому мене не освідомила? Чому не сказала міні виразно, що й до чого воно йдеть ся? Чому? О, розумію, розумію! Занадто добре знає мою вдачу, дурну, уперту, повну пересудів і підлих підозрін! Знала, що я би не няв їй віри,

що я підозрівав би єї Бог зна за що. Думала, що їй удасть ся протягти діло, підготувати мене до гіркої правди. Але я дурень усе попусував. І маю тепер за се! О Боже, дякую тобі, що Ти своєю рукою відіхнув мене від тої брами, від того порога, через який переступивши перед хвилиною я міг би був зробити ся Каїном, допустити ся вчинку, якого б я сам собі ані тут, ані в майбутньому життю не міг був ніколи дарувати!

Буря минула. Вихор прошумів. Любов до жінки і сім'ї, віра в єї любов і доброту, віра в благородність людської душі показала ся сильнішою в капітановім серці від тої бурі, перетривала страшенну навалу, виїшла з неї переможцем. Він успокоїв ся. З цілої тої внутрішньої бурі лишило ся тільки почуте великого жалю до людей — низьких, завидючих, злосливих, що оббризкують піною своєї зазвисті те, що стоїть високо по над рівнем їх моральности. Лишив ся у него благородний гнів, обурене, особливо на Редліха, на приятеля, котрому він так широко вірив і котрий так огидливо надужив єго довіря. Капітан почував тепер, що коли завтра стане супроти него око в око і коли противник при першій вистрілі не повалить його трупом, то єго рука певно не дрогне, єго ніста за зневажену святиню єго домашнього огняща буде рішуча, повна і немінуча.

Бітьє годинників, що продзвонили першу годину, перервало хід єго думок. Перша година! Так пізно! Анеля десь там жде, турбуєть ся! Болюче чуте ворухнуло ся в серці у капітана. Любив єї в тій хвилі над життя, над усе в світі, над свою честь. Та разом є тим почував, що бачити єї тепер не може, не повинен. Сім годин відділяло його ще від хвилі, що мала рішити для него, чи життя, чи смерть. Поединок з Редліхом був немінучий. Відкликати його — про се не могло бути ані думки. А бачити ся з Анелею, се могло довести до захитання єї постанови. Ні, ні! Він завтра мусить бути спокійний, сильний, приготований на все, в порядку зі своїми думками і почуттями. Стріча з Анелею і з дітьми могла б усе розстроїти. Коли лишить ся живий, то й так побачить їх завтра і ошадить їм кількох годин тривоги і непевности, а коли згине, га, то й так досить вчасно вони про се дізнають ся!

Глибокий біль здавлював єго серце, коли подумав, що може згинуть не бачивши вже тих, шчо їх любив так горячо, що для їх чести і доброго імени наражував своє

житя. Смерти не бояв ся. На полях битви йшов сміло поперед свогого відділу, додавав відваги воякам, жартував зі свищучих куль. Тільки свідомість, що може згинуть там, серед чотирьох стін стрільниці, так близько жінки і дітей а надто так несподівано для них, відчуване їх болю, їх сліз, їх важкої сирітської долі по его смерті різало его серце. Та він відганяв від себе ті тоскливі думки, силкував ся вкріпити в собі віру, що противник або не стане на поклик, або перед боротьбою відкличе свою клевету, або в кінці почувавачи свою лиху справу хибить. Уважав сей поєдинок божим судом між ним і клікою вікчемників, що з якоїсь невідомої причини присягли ся на его згубу. Аджеж Пан Біг знаючи его правоту і невинність не допустить, щоби підлота і інтрига величали ся перемогою.

Так роздумуючи йшов помалу здовж Губернаторських Валів, в низ, прямуючи до ринку. А вийшовши на ринок, де не зважаючи на пізну пору і погану погоду пересували ся ще тут і там постаті налогових гостей трактирних і шинкових, одві одинцем і непевними кроками чимчикуючи до якоїсь неясно означеної мети, другі сунучи купами, серед голосної розмови і ще голосніших сміхів, капітан почув голод і втому. Перша его думка була піти до першої ліпшої отвореної ще пиварні або реставрації. Вже вступив до одних сіней, що вели до реставрації, та нараз зупинив ся і поспішно вийшов назад на ринок. Пригадав собі, що в кождім таким локалю в теперішній хвилі застане більшість гостей військових, офіцерів. Бачити ся з ними, витати ся, розмовляти не потрафив би тепер ні за яку ціну. А хто знає, може би мусів зносити ще нові наруги і пониження, що могли би знов позбавити його супокою, здобутого с таким трудом. Ні, ні! Ні за що в світі не вступить до реставрації! І оминаючи старанно стрічу з усякими воєнними, що тут і там мотали ся в тих крикливих і сміховитих купках, капітан пішов до Англійського готелю, велів подати собі комнатку, принести вечерю і бутельку вина а також кілька аркушів паперу, перо і чорнило і покріпивши ся засів писати прощальні листи до жінки і до дітей.

Анеля по виході мужа чула ся зовсім супокійною і навіть почувала якусь радість. Була переконана, що капітан пішов до коменди подати просьбу о дімісію і їй аж легше робило ся на душі при думці, що вже вавтра, позавтру, за кілька день він буде міг скинути з себе той мундур, що

колись робив його для неї таким принадним, а тепер видавав ся їй страшним, важким мов кайдани. Знала, що сей мундур накладає на єї мужа різні тяжкі і небезпечні обов'язки і їх власне лякала ся найдужше. Знала також, що коли не для чого іншого, то бодай для сего мундуру він мусить бувати в товаристві інших військових, а яке небезпечне може бути се товариство, се показало ся дуже ярко на недавній Редліховій візиті. При самій згадці про сю візиту дрож пробирала Анелю. Той дурний, деревляний стовп! Чого він мусів увізнати? І чому не міг у своїй капустяній голові знайти крихітку чести, але відразу підвів ся на задні лаби, як подразнений медвідь? О, ненавиджу його! ненавиджу їх усіх! — крізь затиснені зуби шептала Анеля, пригадуючи ту важку атмосферу, яка залягла була в її-дальні по Редліховім відході, і той холодний піт, що обливав їй тоді, і ті надлюдські зусилля, з якими вона силкувала ся ошанувати своє зворушене і показати ся мужеві зовсім свобідною і наївною. Та Богу дякувати! Компромітація з боку таких людей як отсей Редліх уже не довго буде їй загрожувати. Силою своєї волі і своєї любови до мужа вона відсуне сей Дамоклів меч. Її чудові очі горіли полум'ям правдивої радості при думці, як то вони обоє з мужем виїдуть геть відси, геть, на село, десь у глухий гірський закуток, до свого дворика, на свій ґрунт, де вона буде могла відітхнути свобідно і забути все минуле, вирвати с корінням із душі ті страховини, через які тут мусіла переходити, і вся, вся без поділу віддасть своїй любови, своєму домашньому огнищу.

Еластична, як звичайно бувають повнокровні і енергічні натури, Анеля швидко вишела зі своєї душі всі прикрі і важкі вражіння нинішнього дня і живо вештала ся по помешканню занята своєю щоденною домашньою роботою. Переглянула одежі дітей, тут щось залатала, там пришила ґузик, там знов веліла служниці вивабити пляму. Антось незабаром прийде — треба прилагодити каву і підвечірок, подумати про вечерю. Тимчасом прийшли діти зі школи вносячи до помешкання освіжаючу хвилю веселих голосів, сміху і щебетаня. Анеля допомгла їм пороздягати ся, сама розмовляючи і сміючи ся з ними як дитича, дала їм їсти, а потім переробила з ними лекцію козпнатної гімнастики. Потім засадивши їх за книжки сама пішла до кухні, щоби допомогти Марині прилагодити каву.

Антося не було. Певно генерал, що любив його дуже, дізнавши ся про його намір виступити з армії, запросив його до себе і сидуєть ся вибити йому з голови сю думку обіцяючи швидкий аванс, підвишене пенсії... Щож, підвишене пенсії без сумніву була би не кепська річ. Аджеж вони зовсім не можуть числити себе до заможних, хоча наслідком її старань і заходів не належать і до таких дуже вже вбогих. О, вбожество, недостаток, се були фурії найстрашнійші для неї в житю! Щоби закляти ті фурії і держати їх в далека від свого домашнього огнища, на се вона посвятила так багато... так багато! Антось навіть понятя не має про се і дай Боже, щоби й ніколи не дізнав ся! Він любить її горячо, пристрасти — пізнала се від разу. Він вірить в неї, бачить її любов і певний, що вона його не зрадила. І тут він не помиляєть ся! Вона була йому вірна, ані на хвилину, навіть думкою ані мрією не зломала заприсяженої йому вірности. А все таки сей прямодушний, сантіментальний Антось... Коли би він дізнав ся про все, то хто знає, що би то було!.. Хто знає, чи він би..

Авеля похиталз головою, не хочучи додумувати до кінця сеї думки. Що там! Я була йому вірна і се додає міні сили. Я не зломала свого слюбу, значить, із сего пункту не може робити міні ніякого закиду. А тамте інше... проче... ну, се ще хто знає як уложить ся. На се ще можна задивляти ся в різних становищ. Коли б тільки виграти на часі! Коли б тільки зі Львова, з сего товариства, з сего окруження, а там якось то воно буде!

Минула шеста година, Антось не приходив. Певно хтось із висших офіцерів запросив його на гербату і на розмову і він не міг ані відмовити ся ані швидко викараскати ся. Випила з дітьми каву і дозволила їм бавити ся. Та діти випросили ся до кухні, де Гриць, с котрим Михась був уже дуже заприязнив ся, зладив для него маленький столярський варстат, то б то на разі вчив його обходити ся з долотом і сверликом. Цеса також не хотіла лишити ся позаду за братіком і хоча Мариня силкувала ся вмовити в неї, що панночці не яло ся займати ся такою роботою, все таки взяла ся також до діла і за годину обоє в дощечці, яку їм дав Гриць яко матеріал, понаверчували стілько дірок, що виглядала мов решето. А поки діти працювали, Гриць сидачи на лавці і курячи люльку, розповідав не так їм, як радше Марині, про дивні пригоди свої і пана капі-

тана в Боснії, про гірських розбійників і повстанців, про Турків і Туркень, про мечети і старо вітські будівлі, про тамошніх мужиків, про гори і плоди тамошнього краю. Як мужика се власне його найбільше зацікавлювало, і з его широкого, добродушного лиця, прикрашеного невеличким чорним вусом, можна було вичитати шире внутрішнє вдоволенє, коли бачив, що й Машиню зацікавлюють ті річі, що вона з добрим розумінєм і вподобанєм розпитує його, як там живуть і працюють і поводять ся тамошні люде.

Анеля тимчасом нудила ся в покою. Що се значить, що Антось не вертає? Недобрий! Отсе тільки другий вечір проводить у Львові і вже починає занедбувати йїї. Ломала собі голову, де він тепер міг бути, с ким розмавляє і про що? Впадла на різні здогади і сама опрокидала йїх. Тільки від одно комбінації відскакувала єї фантазія, щоби він міг тепер бути в касині. Не знати чому, але йїї твердо вірил сь, що сьгодні Антось там не піде. Взяла в руки якусь роботу і сиділа ні про що не думаючи, тільки ловлячи слухом кождий гук, кождий стук, кождий шелест, що долітав із сіней, завжди думаючи, що се він іде і завжди розчаровуючись. Завикувала своїм дітям веселої забави в кухні і кілька разів поривала ся йти до них, та все щось ауцняло йїї. А нуж Антось прийде! Малювала собі в уяві его постать у дверех, его рухи, его голос, як йїї витає, цілує, перепрошує, як своїм звичайним способом відпинає гуаики плаща, покидає се занятє і цілує йїї в руку, потім обтріпує шапку зі снігу потім знімає плащ, поправляє лампу на столі, потім бігає по покою оповідаючи щось і живо жестикулюючи, потім знов стає перед нею і тільки тепер пригадує собі, що треба відперезати шаблю. Добрий, любий, простодушний, золотий чоловік! Літа пробуті в Босвії, трудно і невигоди майже зовсім не змінили його. Навіть покращав дозрів, лице загоріло троха, та зрештою лишив ся такий як був.

Анеля марила на яві, недвижно сидючи при столі с прижмуреними очима і солодко всміхала ся до своїх мрій. Ті мрії перервало легеньке стуканє до дверей. Анеля схопила ся сполошена з крісла і озирнула ся довкола, неначе шукала помочи або крийівки. Та безпеки не було ніякої, а ватомісць знов дало ся чути легеньке, несміле стуканє до дверей.

— Прощу вийти! — промовила піднесеним голосом Анеля.

Несміло вийшла старша вже жінка обвита хусткою. Анеля в першій хвилі не пізнала її.

— Слава Ісусу Христу! — мовила жінка кланяючи ся.

— А, Шимонова! — скрикнула Анеля. Шимонова, се була служниця Юлії, вдова по якимсь шевським челяднику з Делятина чи Надвірної. — А вам що стало ся, що ви загостили до мене?

— Пані мене післали. Ось тут лист для пані капітанової, — мовила Шимонова, кладучи на столі перед Анелею маленький візитовий білет заклинений у коверті.

— Юлія пише до мене? — здивована запитала Анеля. — А се що таке? Чи хора, що не може прийти?

— Ні, прошу пані, не хорі. Певно там у листі витолковує. Нехай пані будуть ласкаві прочитати. Моя пані казали міні зачекати на відповідь.

Анеля ножичками розкrojла коверту і виняла білет написаний дрібненьким красивим почерком Юлії. В білеті було написано ось що:

„Дорога Анельцю! В сій хвилі довідую ся про діло безмірно важне для нас. Не можеш собі виобразити, що стало ся. Конче треба нам обом зійти ся і порадити ся, що маємо діяти. Я була би вже прибігла до тебе, бо сама мало голови не страчу, та по тій дурацькій сцені при обіді бою ся здібати ся с твоім чоловіком. Шаную його дуже, та бою ся єго ще дужше. Навиши міні — або радше ні, не пиши нічого, а от сей білетик кинь до печи. Тільки скажи Шимоновій, чи і коли можу прийти. Хоч би тільки на хвилиночку. Твоя Юлія“.

Зачудуване у Анелі дійшло до найвисшого ступня.

— А се що за відомість, про яку згадує Юлія? — скрикнула мимоволі.

— Не знаю, прошу пані, — відповіла Шимонова.

— Хто там був у неї? Хто міг сказати їй щось таке важне?

— Не знаю, прошу пані. Ріжні павове бувають.

— Ідіть Шимонова до дому і скажіть своїй пані, нехай зараз сюди приходить, — мовила Анеля і давши Шимоновій двацятицентівку вивела її за двері.

Тепер трясла нею пропасниця цікавості. Просила Бога, щоби Антось забавив ся по за домом ще з годину,

щоби не застав тут Юлії. Глянула на годинник — була сема година. Сіла і силкувала ся думкою супроводити Шимонову в єї вандрівці до дому. Ось вона шлапає по болоті вулицею Чарнецького, на Бернардинську площу, переходить коло прилавків, на яких Бойки продають овочі, скручує на Галицьку, а з сеї на ринок, переходить коло ратуша, півперек ринку на Домініканську а відси на Вірменську. І як таки ся стара жінка ніколи не може йти просто вулицею Чарнецького на Губернаторські Вали а відси на Домініканську вулицю! Найменша подоба ліса в ночі наповнює їйї непоборимим перестрахом і вона волисть робити величезне коліно, накладати в двоє більше дороги, ніж пройти по під деревами плянтації. Анеля проклинає сю дивну боззливність Шимонові, що повстала у неї ще в дитинячім віці. Мавши ще ледво десять літ ішла з матірю в ночі через лісок; обох їй напали якісь драбуги, страшним способом замордували єї матір, а вона не памятаючи з переляку, що з нею дієть ся, скочила в гущавину і зарила ся в купу хворосту, в котрій зомліла і на пів мертва пролежала кільканацять годин, поки їйї другого дня не віднайшли і не витягли з крийівки. Від того часу Шимонова не може вечером пройти через ніяку плянтацію, де росте при купі бодай кілька дерев або корчів. Та тепер вона вже мусить бути дома. Вже Юлія одягаєть ся, вже йде, поспішає простою дорогою, за хвилю буде у неї, скаже їйї, що там таке стало ся...

Анеля почувала, що єї несупокій чим раз більше змагаєть ся. Ануж прийде Антось! Ануж застане тут Юлію в таку пізну пору! Пізна пора? Адже ще нема осьмої! Щоби побороти неясну і нічим неоправдану тривогу, Анеля встала і пішла до кухні.

— Ну, діти, час вам іти спати! Завтра рано мусите йти до школи.

— Ще троха попрацюємо, мамочко! — скрикнув Михась. — Ади, який рівний жолобок! Се я такий видовбав!

— А я вивертїла отсе колїсце з самих дірочок, — ади, яке гарненьке! — скликнула Цеся.

— А хтож вас сьому навчїє?

— Гриць! — хором скрикнули діти показуючи на Гриця, що обік стола стояв випростуванїй перед панєю капітановою, мов перед яким генералом, тільки що в одній

долоні держав люльку затуливши їйї дискретно, а по его широкім лиці розілляв ся добродушний усміх.

— Ну, гарно, гарно, — мовила Анеля, — та все таки пора вам іти спати.

— А мамочка також з нами піде спати? — питала Цеся складаючи сверлик і обтіріючи свою спідничку з трачния.

— Ні моя дитино, — я ще мушу підіждати, аж прийде татко.

— А деж татко пішов?

— Десь пішов до пана генерала, — не надумуючи ся мовила Анеля.

— А швидко верне?

— Не знаю, моя дитино. Та я мушу зачекати на него. Може прийде голодний, та треба буде дати йому їсти.

Розмовою про батька Анеля вивабила дітей із кухні. Пороздягала їх і повклала спати. Хотіла лишити їх, та Цеся, вже лежачи в ліжку, зупинила їйї, вхопила єї руку і почала цілувати.

— Ні, мамочко, не йди ще! Розповідай нам дещо про татка!

— Щож я вам буду розповідати про него?

— Який він добрий. Ти знаєш, нам Гриць розповідав про него такі гарні, гарні історії!

І Цеся прижмурила оченята любуючи ся самою згадкою тих історій.

— Якїж то історії? — запитала Анеля.

— Розповідав нам, як то в однім місті було велике стріляне і рубане — люде людей рубали, мамочко! — і огонь був, доми горіли.. страх! А перед одним таким горючим домом стояла купа Турків, а наші на них нападали, а вони стріляли до наших, а наші до них, поки їх усіх не повистрілювали. А коли вже Турки всі попадали а дім з верху починає валити ся, бачуть наші, що з вікон того дому хтось іще стріляє. Наші хотіли також стріляти до вікон, але татко крикнув: „Стійте, се жінки!“ А то були три Туркені. А наші кричать: „Нехай гинуть!“ А вони стріляли на наших, поки не вистріляли всіх набойів. А тоді й стрільби повикидали через вікно. А татко мовить до Гриця: „За мною, Грицю, бо ті бідолахи погинуть у огні!“ Побігли оба до того дому, виломали двері, а ті Туркені думали, що їх

хочуть мордувати і кинули ся на них з ножами. Та татко вирвав одній ножа з руки а Гриць другій, а третя тимчасом сама себе підрізала. А ті дві вони винесли с пожару. І ледво вийшли, завалила ся стеля тої комнати і та третя Туряєня там згоріла.

Михась оповідав сю історію живо, задихавий, очевидно грдячи і радуючись, а Цеся все ще прижмурюючи оченята тільки оханем висказувала свій подив. Анеля не могла очей відвести від дітей і любила ся ними не менше як вони Грицевем оповіданем про гарний поступок їх батька

— Ну, спить уже, спить! — мовила в кінці. — Завтра вам татко сам розповість іще красшу історію.

Ах! — шепнула Цеся смакуючи вже наперед се оповіданє.

— О, красшої вже не розповість! — мовив поважно Михась. — Гриць говорив, що отся найкрасша.

Анеля засміяла ся; поцілувавши дітей відійшла до свого покою. Після теплої, любної атмосфери дитячого щебету і дитячої любови тут знов обхопила її холодна атмосфера тривоги, непевности і очидання. Ані мужа ані Юлії не було. Вже доходила девята. Що се може значити? Анеля сіла і знов хотіла зайняти ся своєю роботою, та пальці її тремтіли, думка не могла успокоїти ся таї увага скупили ся як слід. Покинула роботу і сиділа надслухуючи. Туркіт фіяків, гучна хвиля міського вечірнього життя довкола, якісь уривані окрики, шматки речень якоїсь уличної сварки, тяжке чалапанє якихсь кроків на сходах, що звільна зближали ся а потім знов віддалювали ся на висшій поверх, усе те мов у калейдоскопі мигало в її мізку, вкидаючи її моментально то в нервову дрож, то в тупе почутє одностайного напруження, то в меланхолійну резігнацію.

Мінута минала за мінутою, чверть години за чвертю. Вже пів до десятої, три чверти. Анеля ходить по комнаті, визирає через вікно на вулицю. Темно. Хвиля вечірнього міського життя почала звільна втишувати ся, та чим більша тиша залягала довкола, тим важче, незносінійше робило ся у Анелі на душі. Трівога за мужа і неспокій викликаний Юльциним білетом побільшували ся раз у раз. Вона не могла вже й подумати окремо про котру небудь із сих справ,

шарпала ся немічна мов кіт завязаний у місі, і ся внутрішня неміч бобіла, пекла їйї страшенно.

Війшла Мариня і запитала, чи пані будуть самі їсти вечерю?

— Ні, не хочу, — відмовила Анеля. — А ви з Грицем уже повечеряли?

— Уже, прошу пані. Гриць пішов до касарні спати.

— То йди і ти спати. А вечерю для пана постав до рури. Я зажду на него.

Мариня відійшла. Анеля сама не знаючи по що висунула з комоди шухляду і почала перебирати білизну. В тім застукано до дверей, сям разом швидко, з натиском. Анеля підскочила і перелякала ся мов злочинець зловлений на горячій учинку. Хотіла промовити „Прощу!“ та не могла видобути голосу з горла. Та не дождаючи єї запросин двері відчинили ся і війшла — ні, вбігла, влетіла тельмом Шимонова. Лице єї було перекривлене безмірним переляком, хустка в неладі закинена на плечі, голова відкрита і припорошена снігом. Стара жінка важко віддихала, хапала себе за груди і за горло і робила якісь розпучливі знаки руками і головою, заким могла видобути голос із уст.

— Рани Бога, Шимонова, а вам що таке? — скрикнула Анеля, що пізнавши Шимонову швидко успокоїла ся і придивлялась їй радше з зачудуванем, ніж с переляком.

— Ох, ох, — стогнала Шимонова, безсильно падучи на крісло. — Не можу!.. Ласкава пані... Я бігла... що духу... через плянти....

— Ха, ха, ха, ха! — голосно зареготала ся Анеля. — Так ось чому ви такі перелякані! А! Шимонова йшла через плянти! Ха, ха, ха, ха! О мій Боже! І щож то Шимонову спонукало до такої страшенно нерозважного кроку? А я думала, що що найменше половина Львова запала ся. Але деж Юлія? Чому вона сама не прийшла?

Шимонова, що ще не зовсім охолела з переляку, знов розпучливо замахала руками.

— Ох, не можу! — стогнала. — Не можу!.. Ласкава пані!.. Тут мене... дусить, ось тут! — додала вказуючи на горло.

— Випийте отсе, — мовила Анеля подаючи старій добру чарку вина. — Може вам полекшає.

Тремтячими руками взяла Шимонова вино і вихилила чарку. Напій очевидно зробив їй полекшу. Віддихнула глибоко раз і ще раз і — почала плакати.

— Ох, нема вже моєї пані! — мовила заходячи ся від плачу. — Нема наших павночок! Нема нікого, нікого!

— Що Шимонова мовить? — зачудувана, ще нічого не розуміючи питала Анеля. — Нема їх? А деж вони поділи ся?

— Забрали їх! Усіх забрали.

— Хто забрав?

— Поліціанти. Прошу подумати: приходжу до дому від пані капітанової, дивлюсь, а перед дверима щось зо п'ять фіякрів, при дверех поліціанти, під вікнами поліціанти, на сходах поліціанти, а в помешканю ціла руїна. Комісарі, ревізори, крик, плач, перешукують шукляди, все поперевертане, панночки бліді, тремтять з переляку і одягають ся. Кілька панів, котрих ся орда застала у нас, стоять як самі не свої. А моя пані сидить бліда як труп, мокра — видно, що була змиліла і мусіли їй відливати водою. Ледво я вийшла, зараз комісар до мене, хто я така, що тут роблю? Ох, ласкава пані, від коли живу, ще ніколи не зазнала такого страху!

Анеля слухала тих слів мов нежива. Відомість про арештоване Юлії оголомила їй, відняла їй можливість вражень і почувань. Не чула ані болю ані переляку, нічого. Видалось їй, що нараз усе довкола неї щезає, вся дійсність розвіває ся як імла, люде с цілою безконечною замотаниною своїх відносин пропадають, дім, місто, ціла земля щезає до разу, і сама вона легесенько, мов макова зернинка кинена в пропасть щезає десь у безодні, розливає ся в півіщо. Ще тільки одна тонесенька ниточка держить їй завішену між небом а безоднею, а ся ниточка, се голос Шимонової, тремтячий, слабосилий, що долітає десь немов із безмірної далечини.

— Я заразівінько хтіла тікати геть, — мовила Шимонова, — та не пустили мене. Потім перешукали всі мої річи, але не знайшли нічого. Потім веліли міні одягати мою паню, що була холодна як труп. Тай наплакалась я над нею, поки їй зібрала, немов отсе маю класти їй до труни! А вона небога під моїми слізми троха очунала тай мовить до мене :

— Не плачте, Шимонова! Маю в Бозі надію, що се нещастє минеть ся.

А потім, коли на хвилю нікого з поліцайників не було близько коло нас, вона шепнула міні до вуха:

— Нехай Шимонова зараз побіжить до Анелі — ая, ая, так таки мовила, сердешна: до Анелі! — і оповість їй усе. Може вона через свого мужа або через когось іншого здужає зробити щось для мене — і для себе. Так додала виразно: і для себе. А якже! Я поцілувала їй в обі руки, коли їй брали до фіякра. І панночок усіх забрали. Дві лежали хорі, то й ті мусіли поодягати ся і їхати до поліції. Тільки мене саму лишили. О Б же, Боже, що то ще буде зо мною!

І Шимонова знов заплакала, від часу до часу втираючи очі фартушком.

Анеля все ще сиділа недвижно, з очима широко витріщеними, вдивляючи ся в один кут покою, з устами на половину отвореними, без ніякого виразу на лиці, а навіть з відтінком якогось дивного усміху на устах. Зрештою Шимонова занята власною особою і пригодою своєї пані не звертала особливої уваги на Анелю, а виплакавши ся і обтерши сльози встала з крісла.

— Піду вже, прошу ласкавої пані, — мовила кланяючи ся Анелі. — Я своє зробила, а тепер мушу поспішати до дому. Я там, ховай Боже, усе позамикала на ключ. та все таки треба йти. Тепер я сама однісінька. Цілую ручки ласкавої пані! Дякую красенько за покріпленє.

І справді поцілувавши Анеліну руку, що безвладно простягнена лежала на столі, Шимонова пішла бажаючи ласкавій пані доброї ночі.

Анеля не встала, не порушила ся, не поглянула в слід за нею. Сиділа як з каменя витесана. Минали мінути, квадранси, години, а вона сиділа тай сиділа недвижно. Тільки рівний, спокійний віддих показував, що се не статуя, а жива людина. І коли би капітан, що власне в тім часі при брамі камениці шарпнув за дзвінок а потім сам с собою заводив важку внутрішню боротьбу, був в тій хвилі війшов до покою і свою шаблю, ще в Боснії виострену, затопив у єї груди, то єї смерть була би тільки незначучим і нечутним переходом із теперішнього отупіння в вічне і цілковите одубінє, була би спокійним і несвідомим перепливом із

тихої пристані на безбережний, незглубимий супокійний океан.

Аж десь коло першої години сеї стан змінив ся о стілько, що Анеліні повіки склепили ся помалу, ві голова склонила ся на стіл, а рука несвідомим рефлексійним рухом підсунула ся під нахилене чоло. Анеля заснула. В такім положеню застала її рано при горючій лампі перелякана Мариня.

IX.

В готелевій комнаті було ще темно. Капітан спав. Сильне стукає до дверей розбудило його.

— Хто там? — скрикнув капітан.

— Се я, кельнер, — відізвав ся голос за дверима.

— Чого хочеш?

— Пан капітан веліли збудити себе о семій.

— А хіба вже сема?

— Так є.

— Добре, добре. Дякую тобі.

— Може пан капітан чого потребуєть?

— Принесеш міні каву так за пів години. І рахунок!

— Рад служити пану капітанови.

Капітан встав, умив ся і почав одягати ся, звільна, спокійно. Хоч спав не сповна три години, то все таки чув себе покріпленням на силах. Без ніякого особливого зворушення взяв написані вчора листи, що лежали на столі, і сховав до бокової кішені вафенрока. Потім випив каву, закурив сигаро, заплатив і вийшов з комнати.

Було три чверти на осьму. Сніг усе ще порошив. На дворі стояла ще сіра сутінь. Небозвід видавав ся тісним і немов величезний капелюх насунений на чоло змінював, маскував фізіономію міста. Все виглядало меншим, якимсь дрібним, незначучим. Рух на вулицях Львова був іще слабкий. Головні контингент прохожих становили діти, що поспішали до шкіл.

— І мої діточки десь ідуть до школи, — подумав капітан і нараз страшений біль прошиб його серце. Пекло, що вчора, бачилось, було втихомирене, тепер заворушило ся на

заміняно на лице імператора, і його голова була обведена цвяхами, що-ді ними був прибитий до хреста Христос, і зложені вони були так, що чинили німб.

Чуючи, що треба попустити побідженій поганській партії, згідно з її ідеями, він дивився прихильно на божкопоклонні рухи в своїм дворі. Справді, провідниками цих рухів були його свояки.

2. Імператорови — що був зовсім світовиком, чоловіком без якого-небудь релігійного переконання, — безперечно видавалося найкращим для нього самого, найкращим для держави і найкращим для воюючих партій, помагати з усіх сил їх спільці або злуці. Навіть щирі християне, бачить ся, не були проти того; може вони думали, що нові доктрини розширять ся найшвидше через сполуку зі старими ідеями, та що нарешті Правда таки устоїть ся і викине нечистоту. Дорогу сій злуці зробила Олена, імператриця-мати, за підмогою двірських дам. На її радість найдено в печері коло Єрусалима, хрест Спасителя, хрест обох розбійників, напись на хресті тай цвяхи від роснятя; все те лежало там законано поверх три століття. Їх тотожність доказало чудо. Почало ся справдішнє моцехвальство. Вернула ся забобонність давних грецьких часів; часів, коли в Метапонті можна було супокійно бачити струменти, що-діними був зроблений троянський кінь, у Херонеї Пелопсову булаву, в Фазелісі Ахіллово ратище, в Нікомедії Мемнонів меч, коли Тегеатес міг показувати шкіру каледонського дикого кабана і багато міст чванило ся тим, що мають справдішнє Паллядіум Трої; коли були Мінервині статуї, що могли метати ратища, малюнки, що могли червоніти ся та безконечні скринки й святі місця, де можна було вилічити ся чудом.

С часом віра, описана Тертуліяном, стала більше модна і більше фальшована. Вона злилася ся з грецькою мітологією. Обновлено Олімп, але божества позазивано інакше. Сильвінці провінції настоювали, аби привяти їх давні чесні понятя. Понятя про Трійцю встановлено згідно з єгипетськими переказами. Не тільки Обновлено культ Ізиди під новим імям, але й появил ся її образ на місяці в під повні. Добре звівний образ сеї богині, з дитиною Горусом на руках, дійшов аж до нашого часу в гарних, артистичних подобах Мадонни з дитиною Христом. Такі обнови

старих понять у нових формах приймали радо скрізь. Коли сказано Ефесцям, що ефеський собор, під проводом Кирила, урадив, що Діва має звати ся „Божою Матір'ю“, вони зо слізьми в очах обняли коліна свого єпископа; се в них прорвав ся давній інстинкт; їх предки були би зробили то само для Діяни.

Сі змагання навертати світських людей тим, що приймало ся їх ідеї та звичаї, не пройшли без докорів від тих, що ясно бачили сей мотив. „Ви поклали, каже Фавст Августинowi, свої вечері любви намісць поганських жертвних бенкетів; намісць їх ідолів своїх мучеників, що їх шануєте зовсім так само. Ви перепрошуєте тіни умерлих вином і бенкетами; ви святкуєте урочисті поганські свята, їх календи, їх сонічні навороти; а їх звичаї ви задержали без переміни. Ніщо не ріжнить вас від поган, хиба що ви сходите ся окремо від них“ Поганські звичаї заведено скрізь. На весілях співали гімни Венері.

Задержмося трохи тут та погляньмо, забігаючи наперед, до якої западні духового приниження довела нарешті от-ся політика поганення. Принято поганські звичаї, заведено пишні та блискучі обряди, пишну одіж, мітри тіари, воскові свічки, врочисті процесії, посвяченя, золоту і срібну судину. З римського літуус, головної відзнаки авгурів, зроблено жезло. Ставлено церкви над могилами мучеників і посвячувано їх по обрядам, узятим із давних установ римських понтіфексів. Празники та поминки мучеників множили ся з бесчисленними фіктивними відкриттями їх мощів. Піст став ся могучим способом вигоняти чорта і перепрошувати Бога; безженність найбільшою чеснотою. Ходили на прощу в Палестину і до гробів мучеників. Приносили купи пороху й землі зо святої країни та продавали дорого, як оборону від чортів. Вартість свяченої води пішла в гору. Образи й мощі вносили у церкви та поклоняли ся їм як би поганським богам. Розносили чутки, що в певних місцях показували ся страхи та чудеса, як у поганські часи. Зазивали щасливі душі умерлих християн; вірили, що вони ходять по світі або пробувають коло своїх гробів. Множили ся церкви, вівтарі, покайняна одежа. Свято очищення Діви (Стрітенє) придумано, аби втішити навернених поган після втрати їхніх Люперкалій, або празників Пана. Поклоняли ся образам, частинам святого хре-

ста, костюм, цвяхам та инчим моцям, як би справдішнім фетишам. На доказ автентичности сих річей наводили два аргументи — авторитет церкви та їх чудотворність. Шанували навіть лахмани зо святих і землю з їх могил. Із Палестини принесено, як упевняли, кости св. Марка, св. Якова та інших давніх великих людей. Намісць апотеоз давніх римських часів заведено канонізацію; святі заступники замінили місцеві мітологічні божества. Нарешті заведено містерію трансубстанціяції, то є переміни священником хліба і вина в тіло і кров Христову. Протягом століть опоганене ставало чим раз повніше. Заведено свята в пам'ять копія, що ним був пробитий бік Спасителя в пам'ять цвяхів, що ними Спаситель був прибитий до хреста, в пам'ять тернового вінця. Звісно, не один монастир мав ці остатні безцінні моці, та ніхто не зважив ся сказати, що не може бути, аби всі вони були автентичні.

Варто навести уваги єпископа Ньютона про се опоганене християнства. Він каже: „Чи-ж теперішнє поклонення святым і ангелам не зовсім то само, що було колись поклонення демонам? Ріжне тільки імя, річ та самісінька... обоготворених людей християнства покладено намісць обоготворених людей поганства. Ініціатори сего поклонення знали добре, що се було то само та що одно настало намісць другого; і, як поклонення те саме, так і обряди при обох ті самі. Палення кадила або чого инчого запахуючого на різних вівтарях одночасно; кроплення свяченою водою, або сумішкою соли с простою водою, як уходить ся в публичні святині, або виходить ся з них; засвічування множества ламп і воскових свічок в ясенний божий день перед вівтарями та статуями сих богів; завішування обіцяних жертв і дорогих дарів на спомин так многих чудесних вилічень та визволень від слабостей і небеспек; канонізація або боготворення умерлих великих людей; назначування певних провінцій або префектур умерлим героям і святым; пошановання і поклонення умерлим на їх гробах, у каплицях і коло скриньок із їх моцями; благословення образів і поклони перед ними; признання чудесної цілющої сили ідолам; ставлення малих молебних столиків, вівтарів і статуй по вулицях дорогах і стежках та на верхах гір; обношення образів і моців серед урочистих процесій з множеством свічок, музикою та співом; бичовання в урочисті нагоди на знак

покаяння; множество всяких релігійних орденів і брацтв пошівських; сгрижене волосся на голові в попа або так звана тонзура; наказ безженности та присяги на чистоту в набожних обох полів — усі ті тай багато инчих обрядів та церемоній, то однако і поганські, і панські забобони. Ба, ті самісінькі святині, ті самісінькі образи, що колись були посвячені Юпітерови та инчим демонам, тепер посвячені Діві Марії та инчим святым. Ті самісінькі обряди й написи належні обом, ті самісінькі страхи й чудеса відносять і до сих і до тих. Одним словом, майже все поганство перемінило ся і перейшло в панство; і одно і друге виразнісінько зроблено по тому самому плану і на тих самих прінципах; тут, значить, не тільки схожість, але й рівність у службі божій старого і нового, поганського і християнського Рима“.

Таке каже єпископ Ньютон; але вернім ся в часи Константина: воно хоть було попущено старим і популярним ідеям і навіть підпирано їх, та все ж таки пануюча релігійна партія ніколи ні раз не завагала ся провести свої постанови силою світської влади — силою, що й була їй давана радо. Таким чином Константин завів постанови нікейського собора. В справі Арія він навіть наказав, що всякий, хтоби найшов книжку сего єретика і не спалив єї, буде присуджений на смерть. Так само й Нестора вислав Теодосій Молодший на єгипетську оазу.

До поганської партії належало чимало старих аристократичних фамілій імперії; єї держали ся між инчим усі ученики старих філософічних шкіл. Вона дивила ся згорда на свого противника. Вона казала, що науку можна добути тільки пильною вправою людської обсервації й людського розуму.

Християнська партія казала, що вся наука вже є в святім писмі та в переказах церкви; що в писаній об'яві Бог не тільки дав ознаку правди, але й показав нам усе те, що хотів, аби ми знали. Таким чином святе писмо обіймає суму, остатню ціль усього знання. Пони, з імператором із заду, не хотіли признати ніякого рівного духового права.

Так вийшло противенство між тим, що звали святым і світським знанєм; так опинили ся проти себе дві ворожі партії, одна беручи собі за проводиря людський

розум, друга обяву. Поганство шукало опори в ученях своїх філософів, християнство в натхненню своїх Батьків.

Таким чином церква стала хоронителькою і судією знання; вона була завше готова покликати світецьку власть для весилування слухати її постанов. Так вона ступила на дорогу, що означила всю її дальшу ролю: вона стала колодою для духового поступу Європи на більше як тисячу років.

Царюване Константина се епоха переміни християнства з релігії в політичну систему; і хочь, з одного боку, ся система упала до божкохвальства, та з другого вона підняла вгору розвиток старої грецької мітології. В суспільнім, як і в механічнім світі, однак значить правило, що коли два тіла вдаряють ся, то переміняє ся форма їх обох. Поганство було перемінене християнством, християнство поганством.

У тринітаріанській суперечці, що найперше повстала в Єгипті — Єгипет, країна Трійць — ходило головню про те що таке „Син“. Жив тоді в Александрії священник, на імя Арій, нещасливий кандидат на єпископа. Він поклав тезу, що був час, коли, по самій природі синівства, Син не існував, і час коли він почав існувати, і воно-ж, казав він, неминуча умова синівських відносин, що батько мусить бути старший від сина. Та се очевидно противило ся сувічності трьох осіб Трійць; допускало підвладність або нерівність між ними а, значить, і те, що був час, коли Трійця не існувала. Отже єпископ, колишній щасливий Арійів супрник, став показувати усю свою реторичну силу публичними розмовами про сю справу і коли суперечка розросла ся, то Жиди й погане, котрих було в Александрії дуже багато, грали ся театральними виставами сеї суперечки на сцені — жартуючи собі с того, що батько й син повинні бути однолітки.

Нарешті суперечка ставала така різка, що справу предложено імператорови. Він зразу подивив ся на суперечку як на зовсім нікчемну і може в душі хилив ся на бік того, що казав Арій, то є що по правді батько мусить бути старший від сина. Але-ж на него так наперто, що він нарешті мусів скликати нікейський собор, що для полагоди боїотьби зложив образець віри і додав до него таке прокляте: „Свята Католицька й Апостольська Церква проклинає тих, хто каже, що був час, коли Сина Божого не було і що, поки він не був поча-

тий, він не існував, і що він був зроблений із нічого або з якої инчої матерії чи суті, і що він є сотворений або перемінчивий, або хиткий“. Константин зараз піддержав постанову собора світською властю.

В кілька років опісля імператор Теодосій заборонив жертви, зробив ворожбу по внутрішкам звірів головицтвом і заборонив кому небудь входити в поганські святині. Він установив Інквізіторів Віри і наказав, що всі, що не годять ся з вірою Дамаса, римського єпископа, і Петра, александрійського єпископа, мають бути висилані і збавлювані горожанських прав. Тих, що важились би святкувати Пасху того самого дня що Жиди, він присуджував на смерть. Незабаром грецька мова перестала бути звісна на Заході, і справдішня наука почала щезати.

Тоді александрійським єпископом був якийсь Теофіл. Давну Озирісову святиню дано міським християнам, аби поклали собі церкву і як клали підвалини під нову будівлю, наткнули ся на гідкі символи давньої віри. Більшереvний як скромний Теофіл велів їх показати на базарі на прилюдне посміховище. Погане прийняли се менче терпеливо як християнська партія, коли єї ображувано в театрі підчас трінітаріанської суперечки; вони вжили насильства і зняло ся повстанє. Серапей був їх головною кватирою. Такий був непорядок і пролив крови, що імператор мусів умішати ся. Він післав наказ в Александрію, аби єпископ Теофіл розбив Серапей; і велика бібліотека, зібрана Птоломейми, що не згоріла за Юлія Цезара, була знищена сим фанатиком.

Після такого Теофіла єпископом став єго свояк єв. Кирил, що сподобав ся був александрійським громадам як добрий і гладкий бесідник. Він же дуже старав ся завести поклонене Діві Марії. Та єго вплив на слухачів лехкодушного міста дуже ослабляла Гінатія, донька Теона математика, що визначала ся не тільки своїми викладами Платонових та Арістотелевих доктрин, але й товкованими писань Аполлонія тай инчих геометрів. День у день перед єї академією стояв довгий ряд возів; єї аудиторія була набита багатою та добірною александрійською публікою. Вони приходили слухати єї розмови про запити, що їх ставили люде всіх віків, та ще ніколи не

мали на них відповіді: „Що таке я? Де я? Що я можу знати?“

Гіпатія і Кирил! Філософія і забобонність. Вони не могли помістити ся обое Кирил чув се тай робив як чув Коли Гіпатія ішла в свою академію, на неї напала Кирилова товпа — товпа черців. Її роздягли до голого на вулиці, затагли до церкви і тут її убили палицею Петра читця. Тіло її посікли на кусники, мясо відшкробали від костей мушлями і останки кинули в вогонь. За се лянче головництво Кирила ніколи не потягли до відповіді. Вже й тоді, бачить ся, думали, що ціль освячує способи.

Так скінчила ся грецька філософія в Александрії, так пропала перед часом наука, для котрої Птолемеї тільки зробили. „Бібліотека-Донька“, Серапейська, була рознесена. Доля Гіпатії сгала осторогою для всіх, хто би хотів займатися світською наукою. Від тепер не було волі для людської думки. Ніхто не смів думати інакше як наказав церковний авторитет у 414 р. Навіть в Атенах філософія ждала свого присуду. Нарешті Юстиніян заборонив її викладати і наказав замкнути усі її школи в сім місті.

Коли таке робило ся в східних провінціях Римської Імперії, дух, що творив его, розвертав ся і на Заході. Британський чернець, що назвав себе Пелагієм, обійшов Західну Європу і Північну Африку, навчаючи, що смерть не настала на світі від Адамового гріха, що напротів, Адам був смертний неминуче і з природи, і хоть би був і не согрівив, то все таки був би вмер; що наслідки его гріхів прилипли до него самого і не показували ся на его потомстві. З отсех преміс Пелагій робив деякі важні теологічні виводи.

У Римі Пелагія прийнято прихильно; та в Картагіні за понукою св. Августина, его обжалувано. На синоді в Діосполі его виправдано від ересі, та коли справа була предложена римському єпископови Інокентію I., его, напротів, присуджено. Вийшло так, що Інокентій зараз умер, его ж наслідник Зосим скасував его присуд і заявив, що Пелагієві погляди правовірні. На сі супротивні присуди не раз указували противники папської непохибности. Серед отсеї замотанини хитрим африканським єпископам повело ся, через уплив графа Валерія, добути від імператора едікт, що обжалував Пелагія як єретика; він і его прихильники були присуджені на прогнане й

конфіскацію маєтків. Казати, що смерть була на світі перед Адамовим упадком, було, значить, державне гонимство.

Дуже цікаво розглянути привіци, що на них основано сей чудний присуд. Як справа була чисто філософична, то можна було ждати, що буде розібрана по природним привіциам; тим часом наведено тільки теологічні причини. Уважний читач певне замітив, що в Тертуліяновім викладі християнських принципів зовсім нема доктрин про первородний гріх, про загальне поповнене, напередне назначенє, благодать і спасінє. Ціль християнства, як він показує, не має нічого спільного з пльом спасіння, що появил ся в два столітя після того. За точний виклад наших поглядів на сі важні справи ми маємо подякувати св. Августинови, картагенцеві.

При розсуді того, чи смерть була на світі перед Адамовим упадком, чи се була кара наложена на світ за єго гріх, допевняли не про те, чи Пелагіїві погляди годили ся чи не годили ся з Природою, а про те, чи вони годили ся з доктринами св. Августина. Результат вийшов такий, якого можна було ждати. Доктрина, що єі церковний авторитет оголосив за правовірну, була звалена безперечними відкриттями новіщої науки. Довго перед появою людської істоти на землі, вимерли мільйони індівидуів — ба, тисячі відмін і навіть родів; ті, що є тепер, то тільки невеличка частина тих великих куп, що пропали.

Із розсуду Пелагійянської суперечки вийшла дуже важна річ Книжку Бития зроблено підвалиною пристиянства. Коли, на теологічний погляд, єі оповіданє про гріх у городі Едені та про переступ і покаранє Адама, стало таке важне, то й на філософичний погляд єі зроблено великим авторитетом патрістичної науки. Австрономія, геологія, географія, антропология, хронологія і нарешті всі ріжні поля людського знання, мусіли годити ся з нею.

Як доктрини св. Августина поставили, таким чином, теологію проти науки, то може буде цікаво розглянути коротко деякі з більше чисто філософичних поглядів сего великого чоловіка. Для того нам наручно вибрати частини єго студій про першу голову Бития, що є в одинацятій, дванацятій і тринадцятій книжці єго „Confessiones“.

Се є філософічні розвідки. дуже підмішані балаканиною. Він молить ся, аби Бог дав єму порозуміти писання та отворив єму їх значінє; він заявляє, що в них не ма нічого непотрібного, та що слова значать багато дечого.

Вже само лице сотворіння доказує, що тут був Творець; та ось стає питанє: „Як і коли він сотворив небо і землю? Вони не могли бути сотворені *на* небі й землі, світ не міг бути сотворений *у* світі, ані не могли вони бути сотворені, коли не було нічого, є чого би їх сотворити“. Рішинець сего основного розсліду св. Августина находить у словах: „Ти сказав, і вони були сотворені“.

Та сим трудности не кінчать ся. Св. Августин завважує, що склади, вимовлені Богом, ішли один по одному і що мусіло бути щось сотворене, аби виразити слова. Се сотворене мусіло, значить, істнувати перед небом і землею, але ж нічого тілесного не могло бути перед небом і землею. Мусіло бути якесь сотворінє, бо слова були вимовлені і скінчили ся; та ми знаємо, що „слово Господнє триває вічно“.

Окрім того ясно, що вимовлені таким чином слова не могли бути говорені одно по одному, але нараз, бо инакше був би час і переміна — атжеж для черги мусить бути час; але тоді не було нічого, тільки вічність і безсмертє. Бог знає й каже вічно, що робить ся в часі.

С. Августин товкує після того дуже містично, що значать перші слова Бития: „В початку“. Він доходить до свого висновку, опираючи ся на инче місце писання: „Які чудові твої діла, о Господи! в мудрости ти сотворив їх усі“. Отся „мудрість“ і є „початок“, і в сім початку Господь сотворив небо і землю.

„Та, додає він, хто небудь може запитати ся „Що-ж робив Бог заки сотворив небо і землю! бо, коли він в яку небудь окрему хвилину став показувати свої діла, то се значить час, а не вічність. Із вічности ніщо не виходить — усе є теперішність“. Відповідаючи на се, він не може не вжити тої реторики, за котру єго так прославлено: „Я не буду відповідати на се питанє, кажучи, що він приладив пекло для тих, ще шпівують єго тайни. Я кажу, що заки Бог сотворив небо і землю, він не творив нічого, бо ніяке сотворінє не могло бути

зроблено заки яке небудь сотворіне було зроблено. І час є сотворіне і через те він не міг істнувати перед сотворінем“.

„Щож таке час? Се не минушина, не будущина, а теперішнє — хто може сказати, що таке воно, хіба те, що воно щось таке, що не має тривку між двома неіснуючими річами. Не ма нічого такого як „довгий час“ або, „короткий час“, бо нема нічого такого як минушина і будущина. Вони не існують, тільки в думі“.

Стіль, що ним св. Августин викладав свої ідеї, се рапсодична розмова з Богом. Єго твори то якийсь недоладний сон. Для перекони читача, я наведу майже на-вгад дещо з єго параграфів. У дванадцятій книжці говорить ся таке :

„І так, ось що я розумію, о Боже мій, коли чую, що в твоїх Писаннях сказано: В початку Бог сотворив небо і землю і земля була невидима та безформна і пітьма була над безоднею, та не згадано, котрого дня ти сотворив їх; ось що я розумію, що тут річ про небо небес — духове небо, де розум знає все на-раз, не лише частинку, не темно, не крізь скло; а як ціле, ясно, лице в лице; не се тепер, а те зараз опісля; але (як я сказав) знає все нараз, без якої-небудь черги часу; і що тут річ про землю, невидиму та безформну, без якої-небудь черги часу, що показує чергу „се тепер, а те зараз опісля“; бо, де нема форми, там нема й ріжниць річей; і так, значить, через отсі дві річи, одну первісно сформовану, і другу первісно безформну; одну, небо, але небо небес; другу, землю, але землю рухому і безформну; через отсі дві річи, як я розумію, твоє Писанє говорить не згадуючи дня: „В початку Бог сотворив небо і землю“. Бо тут-же додано, про яку землю говорить ся; і так само, коли згадує ся, що небосклін сотворений другого дня і названий небом, то се вказує нам про яке небо воно говорило перше, не згадуючи дня.

„Чудна глибинь твоїх слів! їх поверхня, осьдечки! перед нами, принадна для малих; але вони чудна глибинь, о Боже мій. чудна глибинь! Лячно подивити ся в неї; се ляк пошановку і дрож любви. Ворогів єі я ненавиджу люто; о, коби ти вбив їх своїм мечем, що тне з обох боків, аби вони не могли далі бути єі ворогами :

бо я так люблю, що рад бих, аби вони були вбиті в собі, аби могли жити в тобі“.

Для прикладу герменевтичного способу, як св. Августин показував заховані факти писань, я наведу ось що із тринадцятої книжки „Сповіді“; тут має бути показано, що доктрина про Трійцю є в Мойсеевім оповіданню про сотворенє:

„Ось, тепер показує ся мені темно в зеркалі Трійця, що є ти, Боже мій, бо ти, о Батьку, в тім, хто є початком нашої мудрости, що є твоя мудрість, що родила ся від тебе, рівна тобі і сучінна, що є в твоім Сині, сотворив єси небо і землю. Чимало ми тепер говорили про небо небес і про землю невидиму та безформну, і про темряву безодні, про змінчиву несталість єї духової гидоти, як би була не обернула ся до того, від кого мала тоді свій ступінь життя, і від єго просвіти не стала прегарним житєм і небом того неба, що було потім поставлено між водами і водами. І під імям Бога я тепер розумію Батька, що зробив ті річі; і під імям початку, Сина, в котрім він зробив ті річі; і як я вірую в Бога моего як у Трійцю, то я шукав далі в єго святих словах, і ось! твій Дух зносив ся над водами. Так ось і Трійця, Боже мій! — Батько і Син і Дух святий, Творець усього сотворіна“.

Аби дати моему читачеві справедливе вражінє про характер філософічних творів св. Августина, я в сих двох місцях замість свого перекладу дав переклад о. Дра Пусея (Pusey), що є в I. т. „Library of Fathers of the Holy Catholic Church“, виданій в Оксфорді, 1840.

З огляду на високий авторитет, що приписував творам св. Августина релігійний світ майже п'ятнацять століть, про них треба говорити з пошаною. Тай справді не конче потрібно робити інакше. Наведені тут параграфи критикують ся самі. Ніхто не зробив для противенства між наукою і релігією більше як сей Батько; то головнo він відвернув Біблію від єї справдішної завдачі — бути провідницею чистоти життя — та вказав їй небезпечне становище судді людського знання, сміливого тирана людської думки. Коли вже дано приклад, не хибло й послідувачів; твори великих грецьких філософів нап'ятовано яко грішні; високославні діла александрійського Музея сховали ся від очей за хмарою неучтва, містицизм

му та непонятного жаргону, що з него аж надто часто проривалися руйнуючі блискавки церковної пімсти.

Божа об'ява науки не допускає ніякої поправки, ніякої переміни, ніякого поступу. Вона відстрашує, як від чогось непотрібного, або навіть гордого, від усякого нового відкриття, вважаючи его за беззріване шпіоноване річей, що вгодно було Богови сховати.

Що-ж таке та свята, та об'явлена наука, що єї Батьки признали сумою всякого знання?

Вона рівнала всі прояви, природні й духові, до людських учинків. Вона бачила у Всемогучім, Вічним тільки величезного чоловіка.

Що до землі, вона твердила, що се є плоска поверхня, над котрою висить небо немов звід або, як нам каже Августин, розтягнено немов шкіра. По ній рухаєся сонце, місяць і звізди так, що можуть давати людям світло в день і в ночі. Земля була зроблена з матерії сотвореної Богом із нічого і, з усіма родами звірів та рослин, що єї заселяють, була скінчена в шістьох днях. Над небесною стелею або зводом є небо; в темнім і вогнянім просторі під землею пекло. Земля се центральне і найважливіше тіло всего світа, всі інші річі назначені для неї і мають служити їй.

Що до чоловіка, то він був зроблений із пороку землі. Зразу він був один, але потім була зроблена жінка з его ребра. Він є найбільше з божих діл. Его поміщено в раю коло берегів Евфрата, і був він справді мудрий і справді чистий; але покушавши забороненого плоду і тим переступивши даний ему заповіт, він був присуджений на працю і на смерть.

Потомки першого чоловіка, не злякавшися его кари, жили й далі так безбожно, що треба було конче знищити їх. Через те потопа зальляла лице землі і підняла ся понад верхи гір. Коли вода сповнила свою ціль, єї висушив вітер.

Від сеї катастрофи вратувалися в ковчезі Ное і его три сини з жінками. Із тих синів Сям лишився в Азії й заселив єї знов. Хам заселив Африку; Яфет Езроу. Як Батьки не знали про існування Америки, то й не подбали про предка для єї народу.

Послухаймо-ж, що кажуть декотрі з тих авторитетів для підпори своїх думок. Так Ляктанцій, згадуючи єретицьку доктрину про кулястість землі, завважує: „Чи може-ж бути, аби люде були такі дурні та повірили, що колосе й галузе по тім боці землі висять у низ і що в людей ноги вище голов? Коли ви спитаєте їх, як вони боронять отсі чудні нісенітниці, як річі не впадуть із землі по тім боці, вони відповідають, що природа річей така, що тяжкі тіла пруть ся к центру, мов сниці колеса, а легкі тіла, як хмари, дим, вогонь рвуть ся від центра к небесам на всі боки. Я справді не знаю, що сказати про тих, що зробивши раз помилку, стоять на своїм дуренстві та й боронять одну глузу думку другою“. В справі антиподів св. Августин запевняє, що „не може бути, аби були люде по тім боці землі, бо ні про яку таку породу не згадано в писаню між потомками Адама“. Та може найчудніший аргумент проти кулястости землі був той, що „в судний день люде по тім боці землі не могли би бачити Господа, як сходитиме в повітрі“.

Мені не треба говорити що-небудь про заведенє смерти на світі, про безперестанні вмишуваня духів у хід подій, про завдачі ангелів і чортів, про сподіване згорінє землі, про вавилонську вежу, помішанє язиків, розсіянє людей, про толкованє таких природних появ як затьміння, веселка і т. д. Поперед усього я здержую ся від критики патрістичних уяв про Всемогучого; вони є надто антропоморфічні і без усякої величности.

Та я позволю собі навести із Козьми Індікоп-лейста погляди, що панували в шестім столітї. Він написав книгу під заголовком „Християнська Топографія“, головна ціль котрої була звалити єретицьку думку про кулястість землі та поганську думку про те, що є поміркований клімат на південь від горячого. Він твердить, що згідно зо справдішньою правовірною географічною системою, земля є чотирибічна рівнина, по сто день їзди на схід і захід, і як раз половину тільки на північ і південь; що вона обведена горами, на котрих стоїть небо; що одна з тих гір на північнім боці, більша від инчих, заступаючи сонічне промінє, робить ніч; і що плоскість землі не зовсім горизонтальна, а трохи схилена від півночі: через те Евфрат, Тигр і инчі ріки, що те-

чуть на південь, є швидкі; Ніль, що йде вгору, по неволі тече дуже помалу.

Беда Шановний, що писав у семім століттю, каже нам, що „сотворіне було скінчено в шістьох днях і що земля є его центром і его найважливішою цілю. Небо є з вогняної й делікатної матерії, кругле і скрізь рівновіддалене від центра землі, як бальдахін. Воно обкручує ся що днини раз несказано швидко, здержує ся тільки за порою сімох планет, із котрих три вище сонця — Сатурн, Юпітер, Марс — потім сонце; три нижче — Венера, Меркурій, місяць. Звізди крутять ся своїми сталими дорогами, північні роблять найменчий круг. Найвище небо має свої власні границі; в нім є ангельські сили, що сходять на землю, беруть на себе етеричні тіла, роблять людські діла і вертають ся назад. Небо остуджує ся ледяними водами, аби не спалахнуло поломіню. Нижнє небо називає ся твердь, бо воно відділяє спадаючі води від нижніх вод. Води тверди є нижче духового неба, вище всіх тілесних істот і держать ся, як кажуть одні, на другу потону; инчі твердять, і се певніше, що для остуди вогню сталих звїзд“.

Не вже-ж для отсих смішних схем — плодів неучтва й подуфалости — треба було кинути твори грецьких філософів? Не перехопили ся великі критики в часи Реформації, що порівнювали твори сих писателів, вказавши їм їх справжнє місце та навчивши нас дивити ся згідно на них усіх.

Найчуднішою частиною сеї глупої системи була єї логіка, спосіб єї доказів. Вона здавала ся на свідоцтво чуда. Думали, що якийсь факт доказує ся лясним виясненєм чогось инчого! Один арабський писатель, згадуючи про се, каже: „Як би який чародій сказав мені: „три є більше як десять, і на доказ того я переміню отсю палицю в змію“, я зачудував би ся его характерству, та певне не згодив би ся з его думкою“. Отже-ж така логіка панувала поверх тисячі років, і в усій Європі приймали ся такі глупі речення на основі таких же смішних доказів.

Як партія, що запанувала в державі, не була в стані дати творів рівних інтелектуально творам великих поганських авторів і не могла зайняти нижче становище, то стало політично необхідним страшити і навіть переслідувати світську вченість. Із сего вийшло переслі-

дуване платоніків за Валентіяна. Їїх обжалувано в магії і чимало їх присуджено на смерть. Філософична професія стала небезпечна — вона була державним проступком. Намість неї зросла жадова чудесного, дух забобонів. Єгипет заміняв великих мужів, що дали Музею безсмертну славу, за товпу черців-пустинників та відокромлених дівок, що затопили країну.

III.

БОРОТЬБА ЗА ДОКТРИНУ ПРО ОДНОГО БОГА. — ПЕРША АБО ПІВДЕННА РЕФОРМАЦІЯ.

Єгиптяне настоюють, аби заведено культ Діви Марії. — Їїх переміг Нестор, константинопольський патріарх, та нарешті, за їх впливом на імператора, Нестора вислано і его прихильників розігнано.

Початок Південної Реформації. — Напад Персів; его моральні наслідки.

Арабська Реформація. — Могамет зійшов ся з Несторіанами. — Він приймає і розширює їх принципи, відкидаючи культ Діви Марії, доктрину про Трійцю і все противне одному Богови. — Він нищить божкохвальство в Арабії силою і ладить ся до війни з Римською Імперією. — Его наступники підбивають Сирію, Єгипет, Малу Азію, Північну Африку та Іспанію і нападають на Францію.

В результаті сеї боротьби — доктрина про одного Бога запанувала в більшій частині Римської Імперії. — Розвиток науки обновила і християнство збуло ся своїх найславіщих столиць: Александрії, Картагінї і, поперед усього, Єрусалима.

Політика Візантійського двора дала первісному християнству опоганену форму, котру вона розширила між усіми божкохвальними жителями імперії. Тут було зільяне двох партій. Границями сеї фальшовані релігії були границі Римської Імперії.

З отсим великим простором християнська партія здобула собі політичний вплив і багатство. Значна частина чималих державних доходів ішла до церковного

скарбу. Як воно завше й мусить бути серед таких обставин, було чымало таких, що гнали ся за сею добычю — людей, що під маскою ревности для пануючої віри думали тільки про вживанє єї парохій.

За передущих імператорів здобуване було доведено до кінця; імперія була викінчена; не лишило ся нічого принадного для воєнного житя; минули ся часи обривку з війни і грабованя провінцій. Та для честолюбних людей отворено инчі ворота, показано инчі ціли. Блискуча кар'єра в церкві вела до результатів, що їх сміливо можна було рівнати до результатів давніщих часів від блискучої кар'єри в армії.

Церковна, ба можна сказати, в великій мірі політична історія сих часів, крутить ся на боротьбі єпископів трьох великих столиць — Константинополя, Александрії й Рима — за верховенство: Константинополь основував свої права на тім факті, що справді був столицею імперії; Александрія вказувала на своє торгове й літературне значінє; Рим на свої спомини. Та для константинопольського патріярха було дуже некористно те, що був занадто перед очима і, як переконав ся на свою шкоду, дуже часто і під рукою імператора. Віддаль давала безпеку єпископствам александрійському і римському.

Релігійні розмови на Сході крутили ся в загалі на ріжноті думки про природу і прикмети Бога; на Заході, на відносинах і житю чоловіка. Ся питоменність показала ся ясно в перемінах, що їх пройшло християнство в Азії та Європі. Через те, в часи про котрі говоримо, усі східні провінції Римської Імперії показували духову анархію. Тут ішли дикі сварки за Трійцю, за суть Бога, за становище Сина, за суть Духа святого, за впливи Діви Марії. Тріумфуючий крик раз сеї, раз тої секти потверджувано ба чудом-доказом, ба проливом крови. Не пробовано ніколи дослідити противні думки логічно. Та всі партії годили ся в тім, що ошука давних клясичних поганських форм віри доказувала ся тою лехкістю, з якою їх звалено. Тріумфуючі церковники кричали, що образи богів не оборонили себе, коли настав крутий час.

Політеїстичні ідеї завше були в пошановку в південних європейських рас, семітські раси піддержували одного Бога. Може воно через те, як думав один новіщий автор, що ріжнобразна країна з горами й долинами, о-

стровами, ріками й заливами на перед прихилила чоловіка до віри в багато богів. Велика піскова пустиня, океан без краю вбивають ему в тямку ідею про самотність Бога.

Політичні причини спонукували імператорів дивитися прихильно на сумішкx християнства з поганством і, певне, се вменчало подекуди завзятість супротивництва між сими противниками. Небом протонародного, модного християнства був давний Олімп, із котрого шановні грецькі божества були зганані. Тут, на великім білім троні, сидів Бог Батько, з правого боку коло него Син і благословенна Діва, в золотій одежі і „вкрита всякими жіночкими прикрасами“; з лівого боку сидів Бог Дух святий. Навкруги сих тронів були купи ангелів з арфами. Величезний простір за ними був заставлений столами, за котрими сиділи щасливі душі праведників та все веселилися й бенкетували.

Коли прості люде, вдоволені сим малюнком щастя, ніколи не допитувалися за подробицями такого неба, або за тим, кільки втіхи могло тут бути в нудоті такої вічно сталої та нерухомої сцени, то не те воно було з інтелігентними людьми. Як побачимо зараз, були між вищими церковниками люде, що відкидали з обуренням отсі любашні, матеріялістичні погляди і піднимали свої протестуючі голоси в оборону прикмет Скрізьприсутного, Всемогучого Бога.

Супротив опоганення релігії в усіх напрямках, кожний єпископ мусів дбати про те, аби приймили ся ідеї, що панували спокон віку в его громаді. Таким чином Єгиптяне вже були накиннули церкві свої питомі трінітаріанські погляди; і тепер вони пробували обновити покладене Ізиді, під формою обожання Діви Марії.

Вийшло так, що Нестор, антіохійський єпископ, що держався філософічних поглядів Теодора з Мопсуестії, був покликаний імператором Теодосієм Молодшим на константинопольського єпископа (в 427 р.). Нестор відкидав грубий протонародний антропоморфізм, дивлячись на него мало що ліпше як на богохульство, та уявляв собі величне вічне Божество, що проймає світ і не мало ніякої людської подоби ні прикмети. Нестор був глибоко пронятий доктринами Арістотеля і старався погодити їх не тим, що вважав за правовірні християнські основи. Ізза того між ним і Кирилом, александрійським

єпископом чи патріархом, повстала суперечка. Кирил репрезентував ту церковну партію, що зливалася з поганством, Нестор ту, що змагала стати на філософічній основі. То був той самий Кирил, що вбив Гіпатію. Кирил наважився ввести поклонення Діві як Божій Матері, Нестор виступив против того. В своїй проповіді в митрополітальній константинопольській церкві, він боронив прикмети Вічного, Всемогучого Бога і викликав: „І може ж сей Бог мати матір?“ В інших розмовах і писаннях він показував іще докладніше свої ідеї про те, що Діву треба вважати не за Матір Бога, а за матір людської частини Христа, частини, що так основно різниться від його божої частини, як святиня від шанованого в ній божества.

Під'юджувані александрійськими черцями, константинопольські черці хопилися за зброю в обороні „Матери Божої“. Суперечка зросла до того, що імператор мусів скликати собор до Ефесу. Тим часом Кирил підплатив кількома фунтами золота головного євнуха імператорського двору і так зискав собі вплив на імператорову сестру. „Таким чином свята діва небесного двору найшла спільничку свого полу в святій діві імператорського двору“. Кирил поквапився на собор у товаристві товпи чоловіків і жінок нижчого стану. Він до-разу сів на місце президента і серед ворохобні прочитав імператорський наказ заки могли явити ся сирійські єпископи. Одна-однісінька днина довершила його тріумф. Усякі проби полагати з боку Нестора відкинено, заяв його не прочитано і присуджено його не вислухавши. Коли явили ся сирійські священники, то зійшли ся і запротестували. Вийшло дуже криваве повстання в катедральній церкві св. Івана. Нестора покинув двір і потім вислав на єгипетську оазу. Їго переслідувачі мучили його, поки він жив, усякими способами страшенно, і після його смерті пустили чутку, буцім-то „его богохульний язик ростичили черваки та що від спеки єгипетської пустині він утік тільки в горячі муки пекла!“

Та впадок і покарання Нестора зовсім не знищили його думок. Він і його прихильники, настоюючи на тім, що остатній вірш першої голови євангелія св. Матея (і не знав єї [Іосиф], аж поки вона вродила свого первородного сина, і дав єму імя Ісус“) та пятьдесят пятий і пятьдесят шостий вірш тринацятої голови сего-ж євангелія (»Хиба ж він не син теслі? хиба не його мати зве ся Марія? а

брати єго Яків та Йосій, та Симон та Юда? хиба не єго сестри між нами? Відки ж се все у него?"⁴) треба розуміти до слова, ніяк не дали ся наломити на те аби признати, вічне дівоцтво нової небесної королевої. Їїх філософічні змагання виявили ся незабаром їїх учинками. Коли їїх учителя мучено на африканській оазі, чимало їїх виселили ся на Евфрат і оснували халдейську церкву. За їїх приводом повстала колегія в Едессі. Зі школи в Нізібісі вийшли ті вчені, що розширили Несторові думки в Сирії, Арабії, Індії, Татарії, Хінах та Єгипті. Несторіяне, звісно, приняли філософію Арістотеля і перевели твори великого писателя на сирійську та перську мову. Так само вони перевели й пізніщі твори, як н. пр. Плінія. Спільно з Жидами вони оснували медичіньську школу в Джондесабурі. Їїх місіонери розпросторили несторіанську форму християнства в Азії так, що нарешті єї вірних стало більше як європейських християн грецької та римської церкви на куну. Треба згадати особливо, що в Арабії вони мали єпископа.

Незгоди між Константинополем і Александрією наповнили усю західну Азію сектантами, що люто перечили ся є собою, та при тому чимало їїх страшенно ненавиділи імператорську власть за те, що їїх переслідувала. Із сего вийшла релігійна революція, наслідки котрої чують ся і в наші часи. Вона зачепила увесь світ.

Ми ясно порозуміємо сю велику подію, коли розглянемо окремо два акти, на котрі єї можна розложити:

1. Часове зваленє азіятського християнства Персами;
2. Рішуча й остатня реформація зроблена Арабами.

1. Вийшло (в 590 р.) таке, що через одну з революцій так частих у східних дворах, Хозроес, правний наступник перського трону, мусів обернути ся до Візантійської Імперії та просити підмоги в імператора Маврікія. Ся підмога була дана з радної душі. Не довгий та вдачний похід поклав Хозроеса назад на трон єго предків.

Та слава сего безкористного походу не могла спасти самого Маврікія. Зняло ся повстанє в римській армії, під проводом сотника Фокаса. Статуї імператора повалено. Константинопольський патріярх заявив, що він переконав ся в правовірности Фокаса тай посвятив єго на імператора. Нещасного Маврікія витягнуто зі святині, де

він шукав пристановища; его пятьом синам утято голови в его очах тай его самого віддано на смерть. Его жінку імператрицю виманено с церкви св. Софії, мучено тай утято голову їй і єї трьом молодим донькам. Прихильників вирізаної фамілії переслідувано з лютою піметою; декотрим із них винято очи, инчим повиривано язики, або повтинано ноги й руки, декотрих бито до смерти, инчих спалено.

Коли ся новина дійшла до Рима, папа Григорій прийняв єї з великою радістю, молячи ся, аби рука Фокасова окріпла проти всіх его ворогів. У відплату за сю услужність, его поздоровлено титулом „вселенського єпископа“. Він, як і константинопольський єпископ, зробили так певне через те, що Маврікія підозрівали за прихильність до магізму, до котрого его принадили Перси. Константинопольська чернь бігала за ним вулицями, пачуючи его як маркіоніта, — така секта, що вірила в магієську доктрину про два ворожі прінципи.

Зовсім не так прийняв Хозроес новину про вбійство свого приятеля. Фокас післав ему голови Маврікія і его синів. Перський король з жахом відвернув ся від страшного видовища і зараз же поклав піметити ся за кривду свого добродія війною.

Африканський екзарх, Гераклій, один із найперших офіцерів держави, те ж прийняв сю грізну новину з обуренєм. Він зважив, що імператорська порфіра не повинна бути загарбана якимось простим тай на око мерзенним сотником. „Фокас був малого росту і гідкий; густі куллаті брови, руде волосє, борода необросла, лице без форми і краски від страшної язви. Не знаючи ні письма, ві законів ні навіть рузя, він був дуже роспусний і пачиця“. Зразу Гераклій не схотів ему платити й слухати его; потім через свою старість та нездоровє, він поручив небеспечне діло явного відпору своєму синові, що звав ся так само Дорога з Картагіни була щаслива і молодий Гераклій опинив ся швидко перед Константинополем. Хитке духовенство, сенат і народ столиці пристав до него, самозванця зловлено у дворі тай стято.

Але-ж революція в Константинополі зовсім не здержала рухів перського короля. Его магієські священники порадили ему робити незалежно від Греків, у забобонах котрих, як вони казали, не було й крихти правди та

справедливості. Хозроес перейшов Еврат; його армію прийняли з радістю сирійські сектанти, в його користь повставали скрізь. Антіохія, Цезарея і Дамаск упали; навіть Єрусалим узято приступом; гріб Христів, церкви Константина й Олени спалено; хрест Спасителя післано як трофею в Персію; із церков позагарбовано їх багатство; святі мощі, призбирані в забобонності, рознесено. Єгипет нападено, здобуто й прилучено до Перської Імперії; александрійський патріярх утік на Кипр; африканський беріг забрано аж по Тріполіс. На півночі підбито Малу Азію і цілісіньких десять років перське військо таборувало на берегах Босфора, проти Константинополя.

В біді Гераклій просив мира. „Не дам я мира Римському Імператорови“, відповів гордий Перс, „поки не відрече ся свого роснятого Бога та не стане поклонятися сонцеві“. Та після довгих торгів таки встановлено умови, і Римська Імперія відкупила ся ціною „тисячі талантів золота, тисячі талантів срібла, тисячі шовкових суконь, тисячі коней і тисячі дівчат“.

Але Гералій піддався не на довго. Він найшов спосіб не тільки обновити свою силу, але й відплатити ся Перській Державі. Вчинки, якими він досяг сей результат, нагадували найславніщі часи Рима.

Та хочь воєнна слава Римської Імперії була таким чином обновлена, хочь утерянні країни були їй вернені, та всеж таки було щось таке, що вона втратила безворотя. Релігійної віри не можна було вернути ніколи. Перед лицем світа магіянізм уразив християнство, знеславивши его найсвятіщі місця — Ветлеєм, Гетсіманію та Голготу, — спаливши гріб Христів, ограбивши і знищивши церкви, пороскидавши на всі боки неоцінені мощі та взявши з собою серед голосених сміхів хрест.

Колись у Сирії, Єгипті та Малій Азії було повно чудес; кождісінька церква мала довгий їх спис. Вони показували ся дуже часто на зовсєм маловажні заклjučки і при невидних подіях. У сій крайній біді, коли такої підмоги треба було до зарізу, не показало ся ніяке чудо.

Зачудував ся мир християнський на Сході, переконавши ся, що Персам за знеславленє святощів не було ніякої кари. Небеса повинні були розірвати ся, земля

повинна була розступити ся та роззявити свої безодні, меч Усемогучого повинен був блиснути на небі, доля Сеннахериба повинна була повторити ся. Та так не стало ся. В країні чудес, після зачудованя настав переляк — переляк завмер у невірстві.

2. Та грізна перська перемога була тільки пригрою до великої події, історію котрої ми отсе маємо розказати — південного повстання проти християнства. Результат его був такий, що християнство втерало дев'ять десятих свого географічного простору — Азію, Африку і частину Європи

Літі 581 року християнської рахуби, прийшла у Бозру, місто на границях Сирії, на південь від Дамаска, каравана вельблюдів. Прийшла вона з Мекки і принесла дорогі плоди південної Арабії — Арабії Щасливої. Провідник сеї каравани Абу-Малеб і его свояк, дванацятилітній хлопчик розгостили ся в несторіянськім монастирі міста.

Черці сего монастиря дізнали ся швидко, що їх молодий гість, Галібі або Могамет — свояк воротаря Кааби, арабської святині. Один із них, Багіра, дуже ревне став відвертати его від божкохвальства, в котрім его виховано. Вийшло, що хлопець не тільки розумний не на свої роки, але й дуже жадний знаня, особливо в релігійних справах

У Могаметов й рідній країні поклоняли ся головно чорному метеоричному каменеві, що був захований у Каабі, в Меці, з триста шістьдесятьма підчиненими божками, на всі дні року, бо так тоді рахували рік.

У християнській церкві, як ми бачили, не було тоді ладу, через честолюбство та посповане єї духовенства. Скликувано собори на всякі заключки, та ховано їх справдішні мотиви. Аж надто часто то були позорища насильства, підкупства та поспованя. На Заході так спокушало богацтво, розкіш і власть єпископів, що вибори на єпископа часто були плюгавлені страшними вбивствами. На Сході, через політику константинопольського двора, церква була розірвана на кусники суперечками та єресями. З великої купи суперечників назвемо Арія, Василидія, Карнократія, Коллірідія, Евтіхія, Гностиків, Якобітів, Маркіонітів, Маріонітів, Несторіян, Савелліян, Валентініян. Із них, Маріоніти казали,

що Трійця складає ся з Бога Батька, Бога Сина і Бога Діви Марії; Коллірідіяне поклоняли ся Діві як богині та приносили їй у жертву колачі; Несторіяне, як ми бачили, перечили, що Бог мав „матір“. Вони гордили ся тим, що були наступниками, посідачами давньої грецької науки.

Та, хоть ті секти були незлагідні у справах віри, в однім вони годили ся усі — а то в лютій ненависті й переслідуваню одні одних. Арабія, непідбита вільна країна, що простягала ся від Індійського океана до сірійської пустині, давала пристановище їм усім, як тільки котру постигало нещастє. Так було від давна. Сюди, після того як Римляне завоювали Палестину, повтікало чимало Жидів; сюди, зараз після свого навернення, сховав ся св. Павло, як каже в листі до Галатів. Пустині були тепер наповнені християнськими відлюдками, і між головними арабськими породами чимало було понавертало ся на християнство. Сям там поставлено церкви. Християнські князі Абіссинії, що були Несторіянами, мали в руках південну арабську провінцію — Ємен.

Через черця Багіру, в бозрайському монастирі, Могамет обізнав ся з несторіянськими принціпами; від них молодий Араб узнав історію їх переслідувань. Отсі розмови виробили в нім ненависть до божкохвальних обрядів у східній церкві і нарешті до всего божкохвальства; через них він і далі, в усій своїй чудовій кар'єрі, ніколи не говорив про Ісуса як про Сина Божого, але завжди як про „Ісуса, Маріиного сина“. Їго невчений та живий розум мусів бути вражений глибоко не тільки релігійними, але й філософічними ідеями єго вчителів, котрі славили ся тим, що вони живі представителі арістотелівської науки. Їго дальша кар'єра показує, що єго зовсім заповнили їхні релігійні думки. і він не раз показував ділами свою щиру прихильність до них. Їго власне житє було посвячено розвиткови та розширенню їхньої теологічної доктрини, коли ж вона була добре вкоренена. то єго наступники енергічно прийняли й розширили їхні наукові, їхні арістотелівські погляди.

Коли Могамет став мужем, він був не раз у Сирії. Мабуть, міркуємо, він при тому не забував монастиря та єго привітних жильців. Він дуже шанував сю країну. Богата мекеська вдовиця, Хадица, поручила єму свою сі-

рійську торгівлю. Вона була причарована його спосібністю та вірністю і (як він, кажуть, був дуже гарний та чемний) то й його особою. Жіноче серце завше і скрізь однаке. Вона натякнула йому через невірницю на те, що діяло ся в її душі і, дальші двадцять чотири роки її життя, Могамет був її вірним мужем. У країні многоженства, він ніколи не вразив її присутністю супірниці. Чимало років опісля, коли він був на висоті своєї сили, сказала йому Айіша, одна з найгарніших арабських жінок: „Хиба вона не була стара? Хиба Бог не дав вам у мінні ліпшої жінки намісь неї?“ „Клину ся Богом, що ні!“ сказав Могамет у натовпі благородної дяки, — ліпшої жінки не було й не буде. Вона вірила в мене тоді, коли люде гордували мною, вона помогала мені тоді, коли я був бідний і переслідуваний світом“.

Его одружене з Хадизою дало йому безбідне й супокійне житє тай змогу посвятити ся своєму релігійному мудрованю. Вийшло так, що його свояк Варака, Жид, став християнином. Він перший почав перекладати Біблію на арабську мову. Від розмов із ним божкохвальство стало Могаметови ще гідше.

По прикладу християнських відлюдків у їх самоті в пустині, Могамет сховав ся в печеру гори Гери, кілька миль від Мекки, та думав і молив ся. В отсій самоті, розмірковуючи гідні смиренної пошани прикмети Всемогучого і Вічного Бога, він запитав ся своєї совісти врочиство, чи можна йому, не боячи ся гріха й небезпеки богохульства, прийняти догми азійського християнства про Трійцю, про синівство Ісуса початого Всемогучим, про характер Марії яко дівчини і вкуші с тим матери тай королевої небес.

Думаючи так на самоті в печері Могамет переконав ся, що крізь хмару догм і суперечок навкруги него, видно одну велику правду — одного Бога. Опіраючись о пальмовий пень, він викладав свої думки про сю справу сусідам і приятелям і заявив їм, що мусить посвятити своє житє проповіді сеї правди. Не раз і не два він заявляє в своїх розмовах і в Корані: „Я тільки публичний проповідник... Я проповідую одного Бога“. Так він сам дивив ся на своє так назване апостольство. Від

тоді він носив до самісінької смерти на пальці перстін з написом: „Могамет, божий післанець“.

Лікарі знають добре, що довгий піст і душевна тривога неминуче викликають галюцинації. Мабуть ніколи ні одна релігійна система не була введена безкористними та поважними людьми без примірів надприродних покус і і надприродних наказів. Таємні голоси заохочували арабського проповідника, аби держався своєї постанови; чудні тіни проходили поперед него. Він чув звуки в повітрі немов би далекий дзвін. У сні в ночі его взяв Гавриїл із Мекки в Єрусалим і потім обніс его по шістьох небесах. У семе небо ангел побояв ся зайти і Могамет сам увійшов у страшну хмару, що завше ховає Всемогучого. „Мороз пройшов по его серці, коли він почув на своїм плечі доторкнене холодної божої руки“.

Его публичні виступи наткнули ся на великий відпир і зразу ему вело ся слабо. Прогнаний із Мекки сторожами пануючого божкохвальства, він шукав пристановища в Медіні, місті, де було чимало Жидів і Несторіян; остатні зараз прийняли его віру. Він уже мусів післати свою доньку тай инчих своїх учеників в Абіссінію, де королем був несторіянський християнин. За шість років він навернув тільки п'ятнацять сот душ. Але в трьох невеличких стичках, прославлених опісля під назвою битв коло Бедери, Огуди та битви народів, Могамет побачив, що найкращий его аргумент — меч. Опісля він говорив пророчисто, як на сході: „Рай можна найти в тіни зложених навхрест мечів“. Цілим рядом гарно ведених воєнних операцій, его вороги були переможені зовсім. Арабське божкохвальство знищено до тла; проповідувану ним доктрину, що „є тільки один Бог“ прийняли всі его земляки, і его апостольство було признано.

Ми не будемо розказувати про его бурне життя, а послухаємо, що він казав на верху земної сили і слави, коли наближала ся его смерть.

Стоючи твердо на своїй заяві про одного Бога, він пішов із Медіни в-остатнє на богоміле в Мекку на переді сточотирнадцятьох тисяч вірних, із вельблюдами в вінцях та стягах, що ними повівав вітер. Наближаючи ся до святого міста. він викликнув урочисто: „Ось я на службі в тебе, о Боже! В тебе не ма товариша. Тобі од-

ному належить ся хвала. Ти один король. Нема нікого, хто би ділив ся с тобою королівством“.

Своею власною рукою він приніс вельблюдів у жертву. Він був переконаний, що сей первісний обряд так само святий як молитва і що не можна навести ніякого такого резону в підпору одного, що так само не підпирав би друге.

Із катедри в Каабі він повторяв: „О, мої слухачі, я тільки чоловік так як і ви“. Нагадували що він сказав раз чоловікови, що наближав ся до него боязко: „Чого ти боїш ся? Я не король. Я тільки син арабської жінки, що йїла мясо, висушене на сонці“.

Він вернув ся в Медіну вмирати. Прощаючи ся з зібраними, він сказав: „Усе робить ся по божій волі і в свій час, що єго не можна ні прискорити ні обійти. Я вертаю ся до того, хто мене післав і мій остатній заповіт вам, аби-сте любили, шанували й підпомагали одні одних, аби-сте намовляли одні одних до вірности та сталости в вірі та до добрих учинків. Моє житє було для вашого добра, така-ж буде і моя смерть“.

В передсмертних муках, голова єго схилила ся на Айїшино лоно. В ряди-годи він сягав рукою в судини з водою та мочив собі лице. Нарешті перестав і, кріпко вдивляючи ся вгору, сказав, уриваючи слова: „О, Боже — прости мені мої гріхи — нехай так буде. Я йду“.

Чи можемо ж ми говорити про сего чол віка без пошановку? Єго заповіді ще й сьогодні є релігійною вказівкою для цілої третини людського роду.

Могамет визволив ся був зовсім від давнього божкохвальства своєї рідної країни, та він був зовсім готовий відкинути й ті принципи, що, як єго навчили єго несторіянські учителі, не годять ся з розумом і совістю. І хоть на перших сторонах Корана він заявляє свою віру в те, що було переказано Мойсєєви та Ісусови і пошановок для них особисто, то все-ж таки він там раз-у-раз поклоняє ся Всемогучому. Єго бере жах від доктрини про божество Ісуса, про поклоненє Марії як божій матери, про поклоненє подобам та образам — в єго очах се низьке божкохвальство. Він зовсім відкидає Трійцю, про котру він бачить ся, думав таке, що єї треба розуміти не інакше, як три окремі боги.

Его перша й головна ідея була просто релігійна реформа — звалити арабське божкохвальство та зробити кінець дикому християнському сектанству. Що він думав оснувати нову релігію, то була бріхня, видумана на него в Константинополі, де на него дивилися з такою огидою, з якою в пізніщі століття дивилися Лютра в Римі.

Та хоть він відкидав з обуренєм усе, що, на его думку, могло принижити доктрину про одного Бога, він таки не годен був сам визволити ся від антропоморфічних поглядів. Бог Корана зовсім чоловік, і тілесно і духово, коли можна так сказати. Але вірні Могамета дуже швидко збули ся сих грубих ідей і підняли ся до вищих.

Показаний тут погляд на первісний характер могометанізму був давно прийнятий многими. На думку Сера Уільяма Джонеса, що йде за Льюкком, головна різниця між могометанізмом і християнством у „різкій заперечі характеру нашого Спасителя як Сина божого та рівності его як Бога з Батьком, про самотність і прикмети котрого могометане мають і показують найсмирніші ідеї“. Ся думка була дуже розширена в Італії. Данте мав Могамета тільки за автора схізми і бачив в ісламізмі тільки аріянську секту. В Англії, Уетлі бачить в ісламізмі поновлене християнство. По правді-ж то був паросток несторіанізму і аж як він зважив грецьке християнство в багатьох великих битвах, розширив ся швидко в Азії та Африці і став паний від свого чудного щастя, він покинув свої первісні вузькі наміри та став казати, що его основано на окремії і ріжній обяві.

Могаметове жите майже зовсім пішло на наверхне або здобуте его рідної країни. Та перед кінцем життя він почув себе доволі сильним і став грозити нападом на Сирію та Персію. Він не зробив нічого для вдержання власного пановання і через те не легко було встановити наступника. Нарешті вибрано Абубекра, Айішиного батька. Его йменовано першим халіфом або наступником пророка.

Чимала різниця між розширенєм могометанізму і розширенєм християнства. Християнство ніколи не мало на тільки сили, аби звалити й викоренити божкохвальство в Римській Імперії. Розширяючи ся далі, воно злилося або з'єдналося з поганством. Старі форми одно-

го оживляли ся новим духом другого і вийшло, як уже показано, опоганене.

Та в Арабії Могамет звалив і зовсім знищив божкохвальство. Не ма й сліду єго в доктринах, що ширив він і єго наступники. Чорний камінь, що спав із неба — метеоріт у Каабі — та божки навкруги него зовсім ищезли з очей. Основна догма нової віри — „Є тільки один Бог“ — ширила ся чистісінька. Воєнні вдачі зробили релігію Корана користою, в світськім розуміню; і в таким разі, нехай собі будуть догми які вгодно, найде ся аж надто вірних.

Мені нічого розказувати тут про популярні доктрини могометанізму. Читач, що интересує ся сею справою, найде їх виклад в огляді Корану, в одинацятій голові моєї „Історії духового розвитку Європи“. Тут доволі буде завважати, що їхнє небо складало ся з сімох поверхів і було тільки палатою східних любашних розкошів. Воно було наповнено чорноокими наложницями та рабнями. Форма Бога була може благородніща як у споганенім християнстві. Та антропоморфізм ніколи не буде викоренений з ідей необразованих людей. Їхній Бог буде в найліпшій разі тільки великанською тіню чоловіка — величезним привидом чоловіцтва — похожим на одну з тих альпейських постатей серед хмар, що бачить чоловік, обернений плечима до сонця.

Як тільки Абубекер став халіфом, він пустив такий поклик:

„В імя Вседоброго Бога! Абубекер бажає всім вірним віруючим здоровля і щастя. Ласка й благословенє Боже нехай буде над вами. Я хвалю найвищого Бога. Я молю ся за єго пророка Могамета.

„Отсе кажу вам, що хочу післати вірних віруючих у Сірію, відняти єї з рук невірних. І я хотів би, аби ви знали, що бити ся за релігію значить слухати Бога“.

Сараценський генерал Халід, дуже притиснений у першій стичці, підняв у гору руки серед своєї армії та сказав: „О, Боже! отсі нужденні ледарі молять ся божкохвальним способом і кладуть собі инчого Бога коло тебе, та ми признаємо самотність і кажемо, що нема инчого Бога, тільки ти один. Помози-ж нам, молимо тебе, задля твого пророка Могамета, против отсих божкохвальників“. Дика набожність обхопила Сараценів, коли

здобуто Сирію. Віра сирійських християн будила в їх противниках почуте жаху та обурення. „Я розвалю гирю кождісінькому богохульному божкохвальникови, хто каже, що Всесвятий, Всемогучий і Вічний Бог сплотив сина“. Халіф Омар, що взяв Єрусалим, ось як починає лист до Гераклія, римського імператора: „В ім'я вседоброго Бога! Хвала Богови, Панови сего й того світа, що не має ні жінки ні сина“. Сарацени прозивали християн „спільниками“, тому що вони компанували Марію тай Ісуса з Усемогучим і Всесвятим Богом.

Халіф не думав сам командувати армією; сей обов'язок був поручений номінально Абу-Обейді, на правду-ж Халідови. На обзори на війська перед походом, халіф заповідав ему справедливість, добрість і вірність своїм обов'язкам; він велів воякам здержувати ся від усяких лехкодушних розмов і від вина, та строго пильнувати години молитви; обходити ся лагідно з простим народом, але ні раз не милосердити ся над єго священниками.

На схід від ріки Йордана є Бозра, кріпке місто, де Могамет у перше зійшов ся зі своїми несторіянськими християнськими учителями. То була одна з римських твердинь, яких було повно в тій країні. Перед сим містом розтаборила ся сараценська армія. Гарнізон був сильний, стіни були вкриті святими хрестами та посвяченими стягами. Місто могло би довго держати ся. Та єго начальник, Романус, ізрадив свій обов'язок і потайно втворив облягачам ворота. Єго поступок показує, як глибоко була впала сирійська людність. Після піддання, він промовив до зрадженого ним люду і сказав: „Відрікаю ся вас на сім і на тім світі. Відрікаю ся і того, хто був роспятий на хресті, і того, хто єму поклоняє ся. І беру собі Бога за мого Пана, Ісаям за мою віру, Мекку за мою святиню, Муслімів за моїх братів, Могамета за мого пророка, що був післаний показати нам праву дорогу та покласти правдиву релігію против тих, хто дає товаришів Богови“. Від перського нападу, в Малій Азії, Сирії і навіть Палестині було повно зрадників та відступників, що були готові пристати до Сараценів. Романус був лиш один із багатьох тисяч, що впали в невірство через перські побіди.

Від Бозри було тільки сімдесять миль на північ до Дамаска, сірійської столиці Туди, не гаючи ся, пішла сараценська армія. Містови зараз велено вибирати — на-верненє й дачку, або меч. У своїм дворі в Антіохії, все-го стопятьдесять миль іще далі на північ, імператор Гераклій почув про грізне наближенє своїх зачіпачів. Він зараз післав армію в сімдесять тисяч мужа. Сарацени муіли покинути облогу. В битві на айзнадінських полях, Римська армія була побита і розігнана. Халід зяов появив ся перед Дамаском зі своїм стягом із чорним вірлом і після нової облоги, що тривала сімдесять день, Дамаск піддав ся.

З арабських істориків сих подій ми можемо бачити, що доси сараценське військо то була тільки фанатична товпа. Чимало вояків били ся голі. Бувало, вояк виступить із ряду на перед і викликує противника на смертний поєдинок. Ба, навіть жінки били ся в битвах. До нас дійшли гарні оповідання про те, як хоробро вони били ся.

Із Дамаска Сараценська армія пішла на північ, за сніговими верхами Ливана та прегарною рікою Оронтом. Вона здобула по дорозі Баальбек, столицю сірійської долини, тай Емесу, головне місто східної рівнини. Аби не дати їм піти далі, Гераклій зібрав армію в сто сорок тисяч мужа. Битва вийшла коло Єрмука; праве сараценське крило було побито, та вояків нагнав назад на поле фанатичний напір їх жінок. Битва скінчила ся повним побитєм Римської армії. Сорок тисяч узято в полон і чимало вбито. Уся країна була тепер отворена для побідників. Армія їх ішла на схід від Йордана. Було ясно, що заки можна було напасти на Малу Азію, треба було забезпечити собі сильні й важні палестинські міста, що лишили ся тепер назад них. Вийшла незгода між генералами армії в тім, чи перше вдарити на Цезарею, чи на Єрусалим. Справу розказали халіфови, що слушно воліючи моральну користь від здобутя Єрусалима як воєнну від здобутя Цезареї, велів узяти Святе місто, і то доконче. Через те Єрусалим обложено тісно. Їго жильці, памятаючи люту поведінку Персів тай те, як вони зогидили Спасителів гріб, прилагодили ся тепер до завзятої оборони. Та, після чотиромісячної облоги, патріярх Софроній появив ся на мурі міста, пита-

ючи про умови піддання. Як здобувано Дамаск між генералами вийшли були непорозуміння і посічено втікаючих жильців. Через те Софроній умовив ся, що піддане Єрусалима має бути в присутности самого халіфа. За для того прибув із Медіни халіф Омар. Він йїхав на рудім вельблюді, маючи коло себе мішок жита та мішок дактилів, дерев'яну миску і шкіряну торбу з водою. Арабський завоювач вїїхав у святе місто по-ровень із християнським патріархом і християнську столицю віддано репрезентантови могометанізму без натовпу і без урази. Наказавши, аби поставлено мечет коло Соломонівської святині, халіф вернув ся назад до пророкового гробу в Медіну.

Гераклій бачив дуже добре, що нещастя, що так швидко падали на християнство, виходили через незгоди між ворогуючими сектами; тому-то він, змагаючи боронити імперію своїми арміями, дбав запопадливо про полагоду тих незгод. Для того він напирив на прийняте монотелітської доктрини про Христову природу. Та вже було за пізно. Алеппо й Антіохію взято. Ніщо не могло перешкодити Сараценам здобути Малу Азію. Гераклій сам мусів спасати ся втеками. Сірїя, додана Помпеем Великим, суїрником Цезара, до римських провінцій, сім сот років тому — Сірїя місце народин християнства, сцена єго найсвятіших і дорогих споминок, країна, з котрої сам Гераклій прогнав був колись перського влазливця — була втеряна без воротя. Відступники та зрадники винні сему нещастю. Кажуть, що коли корабель, що що віз Гераклія в Константинополь, відпливав від берега, він дивив ся пильно на щезаючі гори тай викликнув у гіркім болю: „Будь здорова, Сірїю, будь здорова на віки!“

Не потрібно розказувати про дальші подробиці сараценського завоювання, про те: як були зраджені Тріполіс і Тир; як узято Цезарею; як із ливанського дерева зроблено сараценську флоту і наповнено єї фінікійськими моряками, і як вона загнала Римську морську силу в Геллеспонт; як опустошено Кипр, Родос та Цікляди, і Колььос, що вважав ся одним із чудес світа, продано Жидови, що набрав із него міді на девятьсот вельблюдів; як халіфські армії дійшли до Чорного моря і на-

віть розтаборили ся перед Константинополем — усе те було так як би ніщо після впадку Єрусалима.

Упадок Єрусалима! втрата митрополії християнства! В ідеях тодішнього часу дві супротивні форми віри здали ся на суд божий. Побіда присудила нагороду бигви, Єрусалим, могометанам; і, не вважаючи на часову вдачу Хрестоносців, він після більше як тисячі років іще й сьогодні в їх руках. Візантійських істориків можна подекуди звинити за їх поведінку супроти сеї пригоди: „Вони зовсім не звернули уваги на велику справу впадку Східної церкви“. Що-ж до Західної церкви, то навіть нужденні пани середніх віків — віків хрестових походів — не могли бачити без обурення, що вони мусіли опирати права Рима як митрополії християнства на фальшивій легендарній історії про те, що в сім місті був св. Петро; тим часом як справдішня митрополія, велике, святе місце різдва, життя й смерти самого Христа, була в руках невірних! Та не лише візантійські історики старали ся затаїти сю велику катастрофу. Європейські християнські писателі про всякі справи, про історію, релігію чи науку, поводили ся подібно супроти своїх побідних противників. Вони завше тайїли те, чого не могли принизити і принижали те, чого не могли втайїти.

Мені нігде, тай не йде воно до ціли отсего твору, розказати, так докладно як про випадок Єрусалима, про інші сараценські завоювання — завоювання, що нарешті оснували могометанську імперію, обширнішу як Александра і навіть як Римська. Та, посвячуючи кілька слів отсій справі, мушу сказати, що Магіянїзм ударений був гірше як християнство. Доля Персії була припечатана битвою коло Кадезії. Взято Ктезіфон, і державний скарб, королівська зброя та величезна здобич допала ся в руки Сараценів. Не без причини назвали вони битву коло Негавенда „побідою побід“. В однім напрямку вони пішли до Каспійського моря, в другім на південь здовж Тігра по Персеполя. Перський король утік із житєм великою Сильною Пустинею, покидаючи стовпи та статуї того міста, що лежало зруйновано від нічного Александрового гуляцького бенкету. Одна частина арабської армії загнала Перського монарха за Океус Єго вбили Турки. Єго сина прогнано в Хіни і він став капітаном

хінської імператорської сторожі. Країну по тім боці Оксуса підбито. Вона платила дачку в два мільйони золотих монет. Тоді як пекінський імператор просив приятельства у медінського халіфа, стяг Пророка повівав на берегах Інда.

Між генералами, що найбільше визначили ся в сірійських війнах, був Амру, котрому судило ся здобути Єгипет; бо халіфи, не вдовольняючи ся своїми перемогами на Півночі та Сході, звернули тепер очі на Захід і налагодили ся здобути Африку. Як у передущих пригодах, так і в сій сектанська зрада допомогла їм. Сараценську армію привитали як спасительку Якобітської Церкви; монофізитські християне Єгипта, то є ті, що, в мові Атанасієвого символу віри, мішали сугь Сина, заявили через свого начальника Мокаваса, що вони не бажають ніякої спілки з Греками, ані на сім, ані на тім світі, що вони відrekli ся Візантійського тірана та єго халкедонського синода на віки. Вони швидко заплатили дачку халіфови, направили дороги й мости та достатчили запасів і звісток наступаючій армії.

Мемфіс, одна з давніх фараонських столиць, упала швидко та й Александрію обложили. Отворене море ззаду давало змогу Гераклію підпомагати гарнізон раз у-раз. Зі свого боку, Омар, що був тепер халіфом, іслав у підмогу облягаючій армії старе сірійське військо. Було чимало приступів і чимало вилазок. Одної такої вилазки сам Амру був узятий обляженими в полон, але втік, дякуючи зручності одного невольника. Після чотирнадцятимісячної облоги і втрати двадцятьох трьох тисяч мужа, Сарацени взяли місто. В своїй звістці ісланій халіфови, Амру вичислив богацтва великого міста Заходу, „єго чотири тисячі палат, чотири тисячі лазень, чотиреста театрів, дванадцять тисяч склепів для продажу рослинної поживи і сорок тисяч Жидів, що платили дачку“.

Так упало друге велике місто Християнства — доля Єрусалима постигла Александрію, місто Атанасія, Арія та Кирила; місто, відки вийшли трінітаріанські ідеї та Маріохвальство в церкві. Гераклій почув сю фатальну звістку в своїм константинопольським дворі. Він

був убитий горем. Виходило так, немов би єго панованє мало бути нап'ятовано упадком християнства. Він не прожив і місяця після втрати міста.

Та Александрія була переважна для Константинополя не тільки тим, що підпирала правовірну віру, але й тим, що давала єму щоденну поживу. Єгипет був коморою Візантійців. Через те вони двічі посилали могучі фльоти й армії та пробували відбити се місто, і двічі мусів Амру здобувати єго на-ново. Він бачив, як легко можна було нанадати на місто, бо воно стояло на-роствір від моря; він бачив, що тут був тільки один і то фатальний лік. „Клину ся живим Богом, коли се повторить ся у-третє, я отворю Александрію для всякого, так як дім проститутки!“ Та він був ліпший як єго слово, бо зараз знищив засіки Александрії та зробив єї нетривким місцем.

Халіфи не думали ограничити свої завоюваня Єгиптом. Осмар міркував над здобутєм усього Північно-Африканського берега. Єго генерал Абдалья пішов із Мемфіса з сорокма тисячами вояків, перейшов пустиню Барку тай обложив Тріполіс. Та в єго армії повстала пошесть і він мусів вернути ся в Єгипет.

Після того здержано всякі заходи на двацять років з верхом. Опісля Акба силою зробив собі дорогу від Ніля до Атлантицького океана. Перед Канарійськими островами він забрив є конем у море тай викликнув: „Боже великий! як би мене не спирало отсе море, пішов би я далі в незвісні королівства Заходу, проповідуючи одинокість твого святого імя та побиваючи мечем непокірні нації, що поклоняють ся инчим богам окрім тебе“.

Отсі сараценські походи відбували ся в середині країни, бо Візантійські імператори, що тоді володіли Середземним морем, мали в руках берегові міста. Нарешті халіф Абдальмалек зважив ся здобути Картагіну, найважлище є тих міст і справдішню столицю Північної Африки. Єго генерал Гассан узяв місто приступом; але підмога є Константинополя, піддержана декотрими сіцилійськими та готськими військами, всилувала єго відступити. Та визвіл був тільки часовий. Гассан, через кілька місяців опять напав на Картагіну і спалив єї.

Брусалім, Александрія та Картагіна, три з п'ятох великих християнських столиць, пропали. Впадок Кон-

стантинополя був тільки справою часу. Після його впадку лишився один Рим.

В розвитку християнства, Картагіна грала важну роль. Вона дала Європі свої латинські форми віри тай деякого з найбільших теологів. То була батьківщина св. Августина.

Ніколи в історії світа не ширилася яка небудь релігія так швидко та далеко як могометанізм. Вона панувала тепер від Альтайських гір до Атлантицького океана, від середини Азії до західного краю Африки.

І ось халіф Альвалід дозволив напасти на Європу, здобути Андалузю або Вечірню Країну. Муза, його генерал, як воно було аж надто часто й деінде, найшов двох діяльних співників, сектанство і зраду — толедського архієпископа і готського генерала графа Юліана. Під їх проводом, саме тоді як важила битва коло Ксереса, велика частина армії перейшла до нападача; іспанський король мусів утікати з поля і серед нагинки неприятеля утопився в Гвадальквівірі.

Чим швидче пігнався Тарік, Музин підстарший із поля битви до Толедо і потім на північ. Коли прийшов Муза, іспанський пів-острів був уже здобутий і недобитки гоцької армії прогнані за Пірінеї у Францію. Вважаючи здобуте Іспанії тільки початком своїх побід, він заявив, що задумує йти на Італію та проповідувати одного Бога в Ватікані. Відти він хотів йти на Константинополь і, знищивши Римську Імперію тай Християнство, перейти в Азію тай покласти свій побідний меч під ноги халіфа в Дамасці.

Та так не сталося. Муза, завидуючи своєму підстаршому Тарікови, обійшовся з ним дуже недостойно. Тарікові приятелі на халіфському дворі найшли спосіб відплатити йому. Післанець із Дамаска арештував Музу в його таборі; він був потягнений перед пана, покараний прилюдно буками тай умер з горя.

А про те Сарацени пробували здобути Францію, під инчими начальниками. Тимчасовим походом обеспечено собі країну від устя Гаронни до устя Люари. Після того Абдераман, сараценський начальник, поділив свої воєнні сили на дві купі і з одною східною перейшов Рону тай обложив Арль. Християнська армія, що пробувала

спасати місто, була побита тяжко. Західна купа, так само щаслива, перейшла Дордонь, побила другу християнську армію та так страшенно, що, по словам її власних утікачів, „один Бог міг би порохувати убитих“. Уся Середня Франція була тепер затоплена; береги Люари здобуто; із церков та монастирів заграблено богацтво; і святі заступники, що наробили тільки чудес тоді як їх не було треба, втерали потрібну силу в такій крайній нужді.

Побідний поступ нападачів був нарешті спинений Каролом Мартелем (732 р.) М ж Туром і Пуатіе вийшла велика битва, що тривала сім днів Абдераман був убитий, Сарацени відступили і зараз мусіли назад перебирати ся через Пірінеї.

Таким чином, береги Люари се границя могометанського наступу на західню Європу. Гіббон, у своїм оповіданю про ці великі події, завважує ось що: „Побідна лінія походу протягла ся поверх тисячу англійських миль від Гібральтарської скали до берегів Люари — ще такий простір і Сарацени були би дійшли до границь Польщі та Верхньої Шотляндії“.

Мені не треба, після сего нарису воєнного розширення могометанізму, розказувати про сараценські діла на Середземному морі про їх здобуте Крети й Сіцилії та знеславлене Рима. Та ми побачимо, що їх присутність у Сіцилії та південній Італії зробила чималий вплив на духовий розвиток Європи.

Знеславлене ними Рима! Що могло бути більше принижуюче як обставини, серед яких се стало ся (в 846 р.)? Невеличка сараценська ватага перебрала Тібер і явила ся перед мурами міста. За слаба, аби ввійти в місто, вона збезчестила та сплюндрувала краї, богохульно зогиджуючи гроби св. Петра і св. Павла. Як би було сплюндровано саме місто, моральне вражінє не могло би бути сильніше. Із церкви св. Петра виташено срібний вівтар і післано в Африку — вівтарь св. Петра, справдішній образ Римського Християнства!

Константинополь Сарацени вже облягали не раз; его внадок був назначений на перед і тільки відкладаний. Рим збезчещено як найтяжче, его втрата була як

найбільша; шановні церкви в Малій Азії щезли; ні один християнин не міг ступити ногою в Єрусалим без дозволу; Омарівський мечет стояв біля Соломонівської святині. Серед руїн Александрії Мечет Милосердія вказував на місце, де сараценський генерал, насичений різаниною, помилював, зо згідним жалем, утікаючі останки ворогів Могамета; із Картагінни не лишило ся ніщо крім почорнілих руїн. Повстала раптом наймогутніша релігійна імперія, яку світ бачив коли-небудь. Вона простирала ся від Атлантицького океана до Хінської Стіни, від берегів Каспійського моря до Індійського океана, тай то, в одному, вона ще не досягла свого вершка. Ще мав прийти день, коли вона прогнала наступників Цезарів із їхньої столиці, підбила Грецький пів-остров, змагала ся с Християнством за панованє над Європою в самім осередку сеї частини світа, а в Африці розширила свої догми й віру і за горячими пустинями та пошестними лісами від Середземного моря до країн на південь далеко за лінією рівних днів і ночей.

Та хоть могометанізм іще не досяг свого вершка, панованє халіфів уже досягло. Не меч Кароля Мартеля, а внутрішня незгода в обширній Арабській Імперії спасла Європу. Омміядські халіфи були популярні в Сирії, та инде на них дивили ся як на владзливців або самозванців; свояки апостола вважали ся за справдішних репрезентантів єго віри. Три партії, що визначали ся своїми красками, розривали халіфат і несливали єго своєю лютістю. Краска Омміядів була біла, Фатімітів зелена, Абассітів чорна; остатні репрезентували партію Аббаса, Могаметового дядька. Вийшов із сих незгод розділ, у десятому столітю, Могометанської Імперії на три частини між халіфати Багдадський, Каірський та Кордовський. Одностайність могометанських політичних діл пропала, і Християнство найшло собі спасінє не в надприродній підмозі, а в суперечках межі супірниками-панамми. До внутрішніх незгод додав ся нарешті й заграничний напір; і Арабізм, що тільки зробив для духового поступу світа, пронав, коли власть узяли Турки та Берberi.

Сараценам стала зовсім байдужа Европейська опозиція — їм було по горло власних домашніх суперечок.

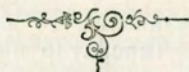
Оклеї каже справедливо у своїй історії: „В Сараценів ледви був який намістник, або генерал, що не вважав би для себе за найбільшу образу, таку, що нап'ятувала би его невиводним соромом, як би дозволив знеславити себе з'єдиненим силам усеї Європи. І коли хто запитає ся, чому Греки не силували ся більше, аби знищити сих улазливих нападачів, то досить буде відповісти всякому, хто знає характер тих людей, що Амру сидів в Александрії, а Моавія в Дамасці“.

Що до їх зневажливости, то досить отсего прикладу: Никифор, Римський імператор післав халіфови Гаруну-аль-Рашидови письмо з погрозою, і відповідь була така: „В імя Вседоброго Бога, Гарун-аль-Рашид, пан правовірних Никифорови, Римському собаці! Я читав твоє письмо, о ти, сине невірної матери. Ти не вчуєш, ти побачиш мою відповідь!“ Вона була написана кровавими та вогняними знаками на полях Фрігії.

Нація може подужати після конфіскації провінцій, після конфіскації багатства; може піднести ся після величезних воєнних контрибуцій: та ніколи не може подужати після найстрашнішого з усіх актів війни, після конфіскації своїх жінок. Коли Абу-Обейда післав Омарови звістку про здобуте Антіохії, Омар пострікнув его чемно за те, що не дозволив військам узяти з собою жінок. „Коли вони схочуть одружити ся в Сирії, позволь їм; і позволь їм мати тільки жінок невільників, кілько їм треба“. Отя постановою полігамії, основана на конфіскації жіноцтва в поборених країнах, і вневнила могометанське пановане на завше. Діти таких подружжя пишали ся тим, що родили ся від завоювачів-батьків. Найкращий доказ певности сеї політики Північна Африка. Непереможна сила полігамії для скріплення нових порядків була справді чудова. Трохи більше як через одно покоління халіф почув від своїх намістників, що дачка мусить урвати ся, бо всі діти в тій країні Могометане і говорять по арабськи.

Могометанізм, такий який вийшов від его оснущача, був антропоморфічною релігією. Его Бог був тільки великанський чоловік, его небо місце любашних розкошів. Его інтелігентніщі верстви дуже швидко вирости із сих недосконалих ідей, кладучи намісь них інші, більше фі-

лософiчні, більше вірні. Нарешті вони дійшли до згоди с тими, що їх оповістив недавно Ватиканський Собор яко правовірні. Так Аль-Гаццалі каже: „Узнати Бога не можна тим знанем, що чоловік має про себе, або про свою душу. Прикмети Бога не можуть бути означені прикметами чоловіка. Їго верховенства та пановання не можна ні рівнати, ні міряти“.

IV.

ОБНОВА НАУКИ НА ПІВДНІ.

За впливом Несторіян і Жидів Араби займають ся плеканєм наук. — Вони переміняють свої думки про назначіне чоловіка і починають вірніше розуміти будову світа — Вони означують величину і форму землі. — Їх халіфи збирають великі бібліотеки, опікують ся всіми науками та літературою, основують астрономічні обсерваторії. — Сарацени розвивають математичні науки, винаходять алгебру, поправляють геометрію та трігонометрію. Вони збирають і перекладають давні грецькі математичні та астрономічні твори і приймають індуктивний метод Арістотеля. — Вони основують чимало колегій і за підмогою Несторіян організують систему публичних шкіл. — Вони вводять арабські цифри та арифметику і списують та називають звізди. Вони кладуть підвалину для новіщої астрономії, хімії та фізики і дуже поправляють хліборобство та промисел.

„Протягом мого довгого життя“, казав халіф Алі, „я часто замічав, що люде більше похожі на часи, коли вони живуть, як на своїх батьків“. Отяя глибоко філософична увага Могаметового зятя — суцця правда, бо хоть особисті, тілесні риси людини можуть натякати на єї рід, але склад єї духа і значить напярмок єї думок залежить від обставин, серед яких вона живе.

Коли Амру, начальник халіфа Омара, здобув Єгипет і прилучив єго до Сараценської Імперії, він подибав в Александрії грецького граматика Івана, на прозвище Фільопонос, то є Працьолюбець. Покладаючи ся на приятельство, що повстало між ними, Грек просив подарувати єму останки великої бібліотеки — останки, що поми-

дувала війна, час і забобонність. Амру дозволив ся халіфа, чи може Грекови вволити волю. Халіф відповів: „Коли ті книжки годять ся с Кораном, Словом Божим, вони непотрібні, і їх нічого берігти; коли вони не годять ся з ним, вони шкідливі. Знищити їх“. Через те їх роздано в александрійські лазні і кажуть, що там ледви-не-ледви спалено їх за шість місяців.

Хоть сего факту й відрікали ся, та мабуть таки Омар наказав таке. Халіф був чоловік необразований; довкола него були фанатики та неукі. Омарів учинок поясняв Алієво переконанє.

Та не треба думати, що книжки, що кортіли Івана Працьолюбця, були з великої бібліотеки Птолемеїв та Евмена, пергамського короля. Минуло майже тисячу років після того, як Філядельф почав збирати свою бібліотеку. Юлій Цезар спалив більше як половину єї; александрійські патріярхи не тільки дозволили, але й сами помогли розвести майже все, що лишило ся Орозій каже виразно, що бачив порожні скрині чи полиці бібліотечні в двадцять років після того як Теофіл, дядько св. Кирила, добув від імператора Теодосія наказ знищити єї. Та хоть би отя славна колись збірка і не зазнала була ніколи такого насильства, то за тисячу років єї таки було би дуже вменшило само старіне і, я додав би, злодійство. Хоть Іван, як показує єго прозвище, і був би радий тілький праці, та певне й єго випробованих сил не стало би на захід коло бібліотеки в пів міліона книг; і видатки на забеспеку й піддержанє того, для чого треба було чималих засобів Птолемеїв і Цезарів, переходили засоби граматака. Тай час, що єго було треба на спаленє чи знищенє бібліотеки, зовсім не показує, яка за велика була збірка. З усіх матеріялів на топиливо, пергамент мабуть вайгірший. Папір і папірус дуже гарний горючий матеріял, та будьмо певні, що александрійські лазники не брали ся до пергаменту доти, доки могли найти що небудь инче, а з пергаменту складала ся найбільша частина тих книг.

Отже в тім, що Омар наказав знищити єю бібліотеку, під вражінєм єї непотрібности або єї безбожного напрямку, можна сумнівати ся не більше як у тім, що Хрестоносці спалили бібліотеку в Тріполісі, про котру казали, фантастично, що в ній було три міліони томів.

Мовляв, у першій комнаті, до котрої ввійшли, був тільки Коран, то подумали, що й інші книжки — твори арабського ошуканця, і через те їх спалено. В обох пригодах в оповіданю є трохи правди та чимало пересяди. А в тім, забобонність часто визначала ся такими вчинками. Іспанці спалили в Мексіці великі купи американських писань образками, — втрата незаплатна; а кардинал Кеіменес велів спалити, на майдані Гранади, вісімдесять тисяч арабських рукописів, між котрими було чимало перекладів клясичних авторів.

Ми бачили, як інжінерський талант, спонуканий Александровими Перськими походами, довів до чудового розвитку чистої науки за Птолемеїв; таке ж можна сказати і про сараценські воєнні вчинки.

Прирительство Амру, завоювача Єгипта, з Іваном Граматиком, показує, як дуже арабський дух хилив ся до ліберальних ідей. Єго поступ від каабського божкохвальства до Могаметового монотеїзму підготував єго до розросту на широких і принадних полях літератури та філософії. Він був раз-у-раз під двома впливами. Вочи о-ба вкупі справили єго на дорогу. То були — 1. Вплив сірійських Несторіян; 2. Вплив єгипетських Жидів.

В остатній голові я розказав коротенько про переслідування Нестора та єго учеників. Вони пробіли ся зо свідомством про садинокість Бога крізь великі терпіння та мучеництва. Вони зовсім відкидали Олімп із єго богами та богинями. „Вон від нас із небесною королевою!“

З такими поглядами, Несторіянам зовсім не важко було зійти ся з їх Сараценськими завоювачами, що не тільки відносили ся до них із найбільшою пошаною, але й повіряли їм деякі найвищі державні уряди. Могамет як найстрогіше заборонив своїм вірним ображати їх як-небудь. Ієсуіяба їх найстарший священник робив у-мови і с Пророком і з Омаром, а потім халіф Гарун-аль-Рашид віддав усі свої публичні школи під верховний догляд Івана Масуе, Несторіянина.

До несторіяньського впливу додав ся жидівський. Коли Християнство стало хилити ся до злуки с поганством, наверхтанє Жидів спинило ся; воно зовсім урвало ся, коли заведено трінітаріяньські ідеї. В сірійських та єгипетських містах було повна сінько Жидів. В одній Александрії, тоді як єї здобув Амру, було їх сорок тисяч

таких, що платили дачку. Столітя нещастя й переслідування тільки скріпили їх у їхнім монотеїзмі та збільшили ту завзяту ненависть божкохвальства, що в них була завше від Вавилонської неволі. В купі з Несторіянами, вони перевели на сірійську мову чимало грецьких і латинських філософічних творів, що потім із сірійської мови були переведені на арабську. Тоді як Несторіянин займав ся вихованем дітей великих могаметанських фамілій, Жид улазив до них яко лікар.

Під сими впливами дикий фанатизм Сараценів ослаб, їх норози вигладили ся, їх думки піднесли ся. Вони сповенили царства Філософії та Науки так само живо, як були сповенили провінції Римської Імперії. Вони збули ся помилок простого могаметанізму та прийняли намісь них наукову правду.

В світі, що поклоняв ся божкам, меч Сарацена боронив величність Бога. Доктрина про фаталізм, що вбивав у тямку Коран, помагала сему могуче. „Ніхто не може приблизити, або відвернути назначеного єму наперед кінця. Смерть досягне нас навіть на високих вежах. Від самого початку Бог назначив місце, де кождий чоловік має вмерти“. В своїй образній мові Араб казав: „Ніхто не може втекти від своєї долі. Долі йїздять на своїх конях у ночі... Чи сонного в постелі, чи в бурі битви, ангел смерти найде тебе“. „Я переконаний, — казав Алі, про мудрість котрого ми вже згадували — я переконаний, що людські справи йдуть по божому наказу, а не по нашому розпорядку“. Мусульмане в ті, що покійно піддають ся волі Божій. Вони погодили долю з вільною волею, кажучи: „Нарис вам дано, ми красимо малюнок житя як хочемо“. Вони казали, що коли ми хочемо побороти закони Природи, ми повинні не противити ся їм, а важити їх одні против одних.

Отся темна доктрина підготувала своїх прихильників до сповнення великих діл — таких діл, які сповнили Сарацени. Вона перемінювала роспуку в покору і навчила людей гордувати надією. У них була пословиця: „Роспука вільний чоловік, Надія невільник“.

Але чимало воєнних пригод показало ясно, що ліки можуть полекшити муку, що штука може загой ти рани, що тих хто справді вмирає, можна вирвати могили. Жидівський лікар став живим признаним протестом про-

ти фаталізму Корана. Мало по малу строгість напередньої назнаки була змякшена і почали допускати, що в особистому життю може мати вплив вільна воля; що добровільними поступками чоловік може подекуди рішити своє власне життя. Та, що до націй, то вони не можуть дати Богови ніякої особистої відповіді, вони є під доглядом невідмінного закону.

Тут було ярке противенство між християнськими і могаметанськими націями: християнин був переконаний про безперестанні вмішування Промислу божого; він вірив, що в управі світа не було нічого похожего на закон. Молитвами та щирими просьбами він ді міг намовити Бога, аби перемінив біг справ, або, коли се хибило, то єму могло пощастити у Христа, або може у Діви Марії, або через святих заступників, або за впливом їх моцій чи костей. Коли єго власні просьби були даремні, він міг одержати, чого бажав, через свого священника, або святих людей Церкви, особливо коли були додані приноси або дарунки грішми. Християнство вірило, що воно може перемінити хід справ за впливом церкви на вищі істоти. Іслам стояв на набожній покірності невідмінній волі Божій. Молитва християнина була головно забагливим заступництвом за сподіване добро, молитва Сарацена набожним виразом дяки за минувшину. Обоє клали молитву намісь охвотної задуми Індії. Для християнина поступ світа був проявою несподіваних одна з одною понук, раптових несподіванок. Для могаметанина сей поступ показував ся зовсім инакше. Кождий тілесний рух виходив з якогось передущого руху; кожда думка є передущою думки; кожда історична подія була плодом якоїсь передущої події; кождий людський учинок був результатом якогось минушого і сновненого учинку. В довгій історії нашої породи, ніщо ніколи не було введено раптом. Тут була правильна, неминуха черга від події до події. Се залізний ланцюх долі, кільцями котрої є факти; кождий стоїть на назначенім наперед місці — ні один не був нарушений коли-небудь, ні один не був випертий. Кождий чоловік прийшов на світ без свого власного відома, і мусить піти з него може проти свого власного бажання. Нехай же він зложить смирно руки та жде кінця долі.

Згідно з отсею переміною думки про управу особистого життя, настала й переміна думки про механічний лад світа. По Корану, земля то чотирибічна площина, обведена великими горами, що держать її в рівновазі на її місці та підпирають небосклін. Ми повинні чудувати ся набожно силі й мудрости Божій, дивлячи ся на отсей великий крихкий кришталовий простір, що поставлений безпечно на своє місце і ніраз не тріснув ані не поцупував ся. Верх небосклону тай опираючи ся на нім, є небо, побудоване на сім поверхів, у найверхнішій із них живе Бог що в подобі великанського чоловіка сидить на троні, маючи з обох боків крилатих биків, похожих на тих, що були в палатах давніх Ассірійських королів.

Отсі ідеї, що, правду кажучи, не є питомо могометанські, а належать до всіх людей на певнім ступні духового розвитку як релігійні обяви, заміняли поступовіщі Могометане дуже швидко на інші — науково вірні. Та, як воно було і в християнських країнах, поступ не зробив ся без відпору з боку оборонців обьявленої правди. Так, коли Аль-Мамун, обізнавши ся с кулястою формою землі, наказав своїм математикам і астрономам изміряти степені найбільшого круга на ній, то Такіуддін, один із найславніших докторів божої науки тодішнього часу, винувач безбожного халіфа, заявляючи, що Бог певне покарає его за подуфале перериване набожності вірних тим, що підпирає й ширить між ними фальшиву та атеїстичну філософію. Та Аль-Мамун поставив на своїм. На берегах Червоного моря, на шінарській рівнині, за підмогою астролябії, означено підняте бігуна над горизонтом і то на двох стаціях того самого меридіана, віддалених від себе як раз на один степені. Опісля зміряно віддаль між сими двома стаціями і вийшло єї двісті тисяч хашемітських ліктів; се чинило на всю обійму землі коло двацять чотирьох тисяч наших миль, — означіне не далеке від правди. Та як сферичну форму годі було виводити на певно з одного такого змірення, то халіф казав зробити друге коло Куфи в Мезопотамії. Его астрономи розділили ся дві партії та, виходячи з даної точки, обі зміряли лук одного степеня, одна на північ, друга на південь. Результат подано в ліктях. Коли вжито ліктя звисного під назвою королівського ліктя, то довгота степеня була означена вірно без одної третини милі до

справдішньої величини. Із сих мірянъ халіф виснував, що кулясту форму землі доказано.

Цікаво, як швидко дикий фанатизм Сараценів перемінив ся в пристрасть до духових занять. Зразу Коран перешкоджав літературі й науці. Могамет вихвалив его як найбільший із усіх творів і вказував на его недосяжну досконалість як на доказ свого божого післанництва. Та, не минуло й двацять років після его смерті, і довід Сараценів у Сирії, Персії, Малій Азії та Єгипті зробив чудове діло, і Алі, тодішній халіф, прилюдно підпирав усі роди літературних занять. Моавія, оснущав Омійадської династії, що настав у 661 р., зробив революцію в управі. Вона була виборна, він зробив її спадковою. Він переніс свою столицю з Медіни в більше центральне місце, Дамаск, і пустив ся на дорогу роскоші й пишності. Він розірвав окови тупого фанатизму і став любителем та опікуном письменства. Трицять років зробили чудову перемену. Один Перський сатрап що був с поклоном у Омара, другого халіфа, пішов его спячого серед бідних на ступнях медінського мечету; та заграничні післанці, що мали нагоду бачити Моавію, шестого халіфа, були представлені ему в пишній палаті, прикрашеній добірними арабесками, серед огорода с цвітами та фонтанами.

Менче як через сто років після Могаметової смерті, переведено на арабське головних грецьких філософічних авторів; поеми як „Іліяда“ та „Одіссея“, в котрих бачили безбожний напярмок через їх мітологічні натяки, переведено на сирійське, аби вдоволити цікавість учених людей. Альманзор за час свого халіфату (в 753—775 рр.) переніс осідок уряду в Багдад, що він перемінив у пишну митрополію; він посвящав чимало часу на дослід і підпиране астрономії та оснущав медіцинські і правничі школи. Его внук, Гарун-аль-Рашид (786 р.) пішов слідом за ним і наказав, аби при кождім мечеті в его державі була основана школа. Та золотий вік азійської вчености настав за халіфату Аль-Мамуна (813—832). Він зробив Багдад осередком науки, зібрав великі бібліотеки та скупив коло себе учених людей.

Виплеканий таким чином величний смак тривав далі і після того, як через внутрішні незгоди Сараценська Імперія була поділена на три частини. Абассідська ді-

настія в Азії, Фатімітська в Єгипті та Омміядська в Іспанії стали перебігати одна одну не тільки в політиці, але й у письменстві та науці.

В письменстві Сарацени займали ся всім, що могло розвеселити або навчити духа. Пізніше вони хвалили ся, що з них вийшло більше поетів як із усіх інших націй на купу. В науці вони велико заслужили ся тим, що займали ся нею по методу александрійських Греків, а не по методу європейських Греків. Вони порозуміли, що науку не можна ніколи розвивати одною спекуляцією; ві одинокий певний поступ досягає ся практичним допитом Природи. Їїх метод визначає ся власне експериментом і обсервацією. На геометричні та математичні науки вони дивили ся як на струменти мислення. Цікаво завважати, що в їх численних писаннях про механіку, гідростатику та оптику, розвязка завдачі завше робить ся за підмогою експерименту, або інструментальної обсервації. Отсе й зробило їх привідцями хемії, отсе й довело їх до винаходу всяких апаратів для дестіляції, сублимації, перетоплюваня, фільтрованя й т. п.; отсе спонукало їх в астрономії покликати ся на струменти с поділами, як квадранти та астролябії; в хемії вживати ваги, теорію котрої вони знали прекрасно; робити таблиці специфічних тягарів і астрономічні таблиці, які були в Багдаді, Іспанії та Самарканді; через отсе вони дуже видосконалили геометрію та трігонометрію, винайшли альгебру та прийняли індійську нумерацію в арифметиці. Се все були результати того, що вони воліли індуктивний метод Арістотеля, а відкинули мрії Платона.

Для основаня та розширеня публичних бібліотек, збирано заопадливо книжки. Так, кажуть, халіф Аль-Мамун привіз у Багдад рукописів на сотнях вельблюдів. В угоді з грецьким імператором Михайлом III., він поклав умову, що одна з константинопольських бібліотек має бути віддана ему. Між скарбами, придбаними таким чином, була розвідка Птолемея про математичну конструкцію небес. Він ві зараз перевів на арабське під заголовком „Альмагест“. Отак придбані збірки були иноді дуже великі; так у Фатімітській Бібліотеці в Каїрі було сто тисяч томів, прегарно переписаних та опракованих. Між ними було шість тисяч п'ятсот рукописів про саму астрономію та медицину. По уставу сеї бібліотеки можна було

позичати книжки студентам, що жили в Каїрі. В ній були й два глобуси, один із масивного срібла, другий із міді; кажуть, що останній був зроблений Птоломеем, а перший коштував три тисячі золотих корон. У великій бібліотеці ішпанських халіфів було нарешті шість сот тисяч томів; один каталог її займав сорок чотири томи. Окрім того, було сімдесят публичних бібліотек в Андалюзії. Збірки приватних осіб були яноді дуже великі. Один приватний учений не прийняв запросин Бухарського султана через те, що для перевозки його книжок треба би було чотириста вельблюдів.

У кожній великій бібліотеці був відділ для переписування або перекладання. За такі переклади брали ся часто і приватні люде. Гоніян, Несторіанський лікар, мав такий заклад у Багдаді (в 850 р.) Їго заходом переведено Арістотеля, Плятова, Гіппократа, Галена й т. п. Що до оригінальних творів, то верховні уряди колегій звичайно домагали ся від їх професорів, аби складали розвідки на завдані теми. Кожний халіф мав свого власного історика. Книжки оповідань та казок, як „Тисяча й одна арабська нічна забава“ свідчать про творчу фантазію Сараценів. Окрім того, були твори про всякі справи — історію, правознавство, політику, філософію, біографії не тільки славних людей, але й славних коней та вельблюдів. Отсі книжки виходили без якої небудь цензури або калічення, хоть пізніше для публікацій теологічних творів треба було дозволу. Було чимало показчиків, географічних, статистичних, медіцинських, історичних, словарів і навіть їх укорочень або витягів, як ось „Енциклопедичний Словарь усіх наук“ Могамета Абу-Абдальлі. Велеко клали на чистоту та білоту паперу, на скусні переміни писання чорнилами різних красок, на виріб заголовків позліткою або якими инчими прикрасами.

Сараценська Імперія була вся засіяна колегіями. Вони були в Монголії, Татарії, Персії, Мезопотамії, Сирії, Єгипті, Північній Африці, Мароцці, Феці, Ішпанії. На однім краю сеї величезної країни, що своїм географічним простором далеко переходила Римську Імперію, стояла колегія та астрономічна обсерваторія в Самарканді, на другім Джіральда в Ішпанії. Гіббон, розказуючи про се підширанє науки, пише: „Сю саму королівську привілею брали собі й незалежні еміри провінцій і їх

супірництво розширило смак до науки тай плату за неї від Самарканда й Бухари до Феца й Кордови. Візір одного султана посвятив суму двіста тисяч золотих монет на основане колегії в Багдаді та п'ятнацять тисяч динарів доходу в рік на єї вдержане. Плоди науки давано, може в різні часи, шістьом тисячам учеників кожного стѣну, від сина вельможі до сина робітника; статні стіпендії давано бідним школярям і заслугу або ревність професорів нагороджувано відповідною платою. В кожному місті твори Арабської літератури відписувано та збирано; студенти робили се з охоти до науки, багаті з суєти. Верховний догляд за сими школами поручувано з благородним лібералізмом иноді Несторіянам, иноді Жидам. Було все одно відки хто родом, або які єго релігійні погляди, звертали увагу тільки на те, який він за учений. Великий галіф Аль-Мамун заявив, що ті є Божі вибрані, єго найкращі і найкористніші слуги, чіє жите посвячено образованию своїх розумових сил; що вчителі мудрости се справдішні світочі і праводавці сего світа, що без їх підмоги став би знов темний та дикий⁴.

По приміру медіцинської колегії в Каїрі, і в инчих медівських колегіях студенти мусіли здавати строгі екзамени. Тоді кандидат мав право практикувати в своїй професії. Перша медіцинська колегія в Європі була основана Сараценами в Салерно, в Італії. Перша австронічна обсерваторія поставлена ними в Севільї, в Іспанії

Ми вийшли би далеко за границі сеї книжки, якби захотіли показати докладно результати сего могучого наукового руху. Давні науки були дуже розширені — нові почали ся. Введено індійський арифметичний метод, чудовий винахід, що виражає усі числа десятима знаками, даючи їм значіне абсолютне і значіне позиційне, та достатчуючи прості правила для легкого dokonання усяких рахуб. Алгебра, або універсальна арифметика — метод вирахованя неозначених скількостей, або досліду відносин між усякими скількостями, чи арифметичними, чи геометричними — розвила ся з початку, що полишив Діофант. Могамет Бен Муза дав розвязку квадратових рівнань, Омар Бен Ібрагім розвязку кубічних рівнань. Сарацени дали й трігонометрії єї новішу форму, поклав-

ши сікуси намісь хорд, що вживали ся перше; вони підняли єї в окрему науку. Названий вище Муза був автором „Розвідки про Сферичну Тригонометрію.“ Аль-Багададі лишив таку знамениту розвідку про міряне землі, що дехто заявляв, що се копія загубленого Евклідового твору про сю справу.

В астрономії вони робили не тільки каталоги, але й карти звізд, що видно на їх небесах, даючи великим звіздам арабські імена, що вони й доси мають на наших небесних глобусах. Вони допевнили, як ми бачили, величину землі, змірявши один степенъ на єї поверхні, означили нахилене екліптики, опублікували поправлені таблиці сонця й місяця, встановляли довготу року, справдили настанє рівних днів і ночей. Про розвідку Альбатегнія „Наука про Звізди“ говорить Ляплєс с пошаною; він же звертає увагу і на важний відривок Ібн-Юніса, астронома Гакема, єгипецького халіфа, в 1000 р., де є довгий ряд обсервацій від часу Альманзора, затьмінъ, рівних днів і ночей, стоянок сонця, злук планет, хованя звізд, обсервацій, що кинули чимало світла на великі перемени в системі світа. Арабські астрономи займали ся й ладженем та поправлюванєм астрономічних інструментів, мірянем часу ріжними годинниками, клеєїдрами та сонічними годинниками. Вони перші ввели задлятого вагадло.

В експериментальних науках вони дали початок хемії; вони відкрили деякі з єї найважніщих реагентів — сірчаний квас, салітряний квас та алькоголь. Вони приклали сю науку в медіцинській практиці, перші опублікувавши фармакопеї або діспензаторії й додавши до них мінеральні препарати. В механіці вони встановили закони паданя тіл, мали доволі яєні понятя про суть ваготи; вони знали теорію механічних сил. У гідростатиці вони перші зладили таблиці специфічних тягарів тіл і писали розвідки про плаванє й поринанє тіл у воді. В оптиці вони поправили хибну думку Греків про те, що промінь іде від ока і доторкає ся видимої річи, ввівши гіпотезу, що промінь іде від річи до ока. Вони розуміли появи відбиваня й ломаня світла. Альгазен зробив велике відкритє криволінійної дороги світляного проміня кріз атмосферу і доказував, що ми бачимо сонце й місяць ще заки вони зійшли і після того як вони зайшли.

Наслідки сеї наукової діяльності видно ясно в великім поступі багатьох промислів. Хліборобство показує се в ліпших методах зрошування, в штучнім гноєнню, в плеканню кращих пород худоби, в виданю розумних збірок сільських законів, у заведеню управи рижу, тай цукру і кави. Промисл показує се в великім розширеню управи шовку, бавовни та вовни; в виробі кордовеської та мароцької шкіри й паперу, в гірництві, відливарнях та різних металевих операціях, у виробі толедських шпад.

Як горячі любителі поезії й музики, Сарацени посвячували чимало вільного часу сим пишним занятям. Вони навчили Европу грати в шахи; вони передали їй свій смак для творів фантазії — романів і новелл. Вони любувалися і в поважнішій літературі: вони мали чимало чудових творів про такі справи як несталість людської величі, наслідки безрелігійности, лиха доля, початок, істнуванє й кінець світа. Іноді ми з дивом подибуємо в них ідеї, що, як підхлібляємо собі, повстали в наші часи. Так наші новіці доктрини про еволюцію та розвиток викладали ся в їхніх школах. Правду кажучи, вони вели їх далеко далі як ми се любимо робити, бо розширяли їх навіть на неорганічні або мінеральні річі. Основний принцип альхемії був природний процес розвитку металічних тіл. „Коли прості люде“, каже Аль-Хазіні, що писав у дванацятому століттю, „чують від природознавців, що золото є тіло, що дійшло до повної достиглости, до краю повноти, вони вірять твердо, що воно щось таке, що мало-по-малу доходить до сеї досконалости, проходячи крізь форми всіх инчих металічних тіл, так, що єго золота природа була зразу оловяна, опісля вона стала циновою, а далі мідяною, срібною і нарешті дійшла до розвитку золота; не знаючи, що природознавці, кажучи таке, мають на думці тільки щось похуже на те, що вони думають, коли кажуть про чоловіка та приписують єму повноту і рівновагу в природі й будові — а не те, що чоловік був колись биком і перемінив ся в осла, потім у коня, далі в мавпу і нарешті став чоловіком“.

V.

БОРОТЬБА ЗА ПРИРОДУ ДУШІ. — ДОКТРИНА ПРО ЕМАНАЦІЮ ТА АБСОРПЦІЮ.

Європейські ідеї про душу. — Вона походить на форму свого тіла.

Східні філософічні погляди. — Ведська теологія і Буддизм голосять доктрину про еманацию та абсорпцію. — Її боронить Арістотель, до котрого пристала александрійська школа і за тим Жиди й Араби, — Вона є в творах Ерігени.

Зв'язок цієї доктрини з теорією про вдержане та обоюдної відносини сили. — Порівняне між початком і кінцем тіла й душі. — Потреба оснуйте людську психологію на порівняній психології.

Аверроїзм, що стоїть на сих фактах, уводить ся в християнство через Іспанію та Сіцилію.

Історія нищення Аверроїзму. — Повстання Ісламу проти него. — Протівенство жидівських синагог. — Папство завзяло ся знищити его. — Заведене Інквізиції в Іспанії. — Грізні переслідування і їх наслідки. — Прогнане жидів і Маврів. — Звалення Аверроїзму в Європі. — Рішення остатнього Ватиканського Собора.

Поганські Греки й Римляне вірили, що людський дух подібний на свою тілесну форму, перемінює ся з перемінами тіла й росте з его ростом. Через те герої, що їм дозволено було зійти в Гадес, легко пізнавали своїх давніх приятелів. Вони задержали не тільки свій тілесний вид, але й свою звичайну одіж.

Первісні християне, що їх думки про майбутнє життя, про небо й пекло, домівку праведників і грішників, були далеко живіші як думки їхніх поганських попередників, прийняли й розвили ці старі ідеї. Вони не сумнівали ся, що на тім світі зійдуть ся зі своїми приятелями

і будуть бесідувати з ними, так як робили тут на землі — сподіванка, що дає розраду людському серцю, мирить его з найтяжчими втратами і вертає ему его вмерлих.

Через непевність про те, що робить ся з душею в час між її розстанєм із тілом і судним днем, настало чимало ріжних думок. Декотрі думали, що вона носить ся над своїм гробом, инчі, що блукає без поради в повітрі. В простонароднім віруваню, св. Петро сидів під дверми неба тай одвірничив. Він мав право вязати й розвязувати. Він міг пустити або сперти людські душі. Та багато людей не хотіли признати ему сеї власти, бо его присуд випереджав би судний день, що таким чином був би непотрібний. Після Григорія Великого, прийнято загально доктрину про чистилище. Придумане місце пропочивку для розлучених душ.

У те, що душі вмерлих иноді відвідували живих людей, або свої давні домівки, завше вірили твердо в усіх європейських країнах, не тільки селяне, але й інтелігенція. В якімось милім жаху збирають ся люде в зимові вечери коло ватри та слухають оповіданя про страховища, домовиків та духів. Давно Римляне мали своїх лярів, або духів тих людей, що жили праведно; своїх лярвів або лемурих, духів безбожників; свої тіни, духів тих людей, заслуги котрих були непевні. Коли людське свідоцтво про такі річи може мати яку небудь ціну, то є чимало доказів від найдавніших віків аж до тепер, таких обширних і непорушних, які тільки можна найти на підпору чого небудь, що сі тіни вмерлих збирають ся коло каміня на могилах, або вишукують собі таємні домівки в темних комнатах розвалених замків, або ходять, коли місячно, в сумній самотині.

Тоді як у таке загально вірили прості люде в Європі, в Азії панували инчі й зовсім инакші погляди широко, а в вищих країнах думки загально. Церковний авторитет устиг був задавити їх у шіснацятomu столітю, та вони ніколи не щезали зовсім. У наші часи вони розширили ся в Європі так потайно та дуже, що в папському Сіллябусі вважали потрібним вивести їх на світ божий як найявніще; і Ватиканський Собор, годячи ся з сею думкою про їх шкідливий напрямок і тайне розширенє, так само явно й рішуче проклав, у своїх перших канонах, усіх тих, хто держить ся сих поглядів.

„Нехай буде анахтема, хто каже, що духові річи то еманациї божої матерії, або що божі суть через появу чи розвиток стає всім“. З огляду на сю авторитетну заяву, треба отсе розглянути характер та історію тих поглядів.

Ідеї про природу Бога неминуче впливають на ідеї про природу душі. Східні Азіати прийняли думку про неособистого Бога і що до душі єї неминучий наслідок, доктрину про еманацию та абсорпцію.

Так Ведська теологія основана на признанню універсального духа, що проходить усі річи. „Справді є лиш одно Божество, найвищий Дух; він тої самої природи, що душа чоловіка“. І в Ведах і в законах Мену сказано, що душа то еманация всепроходячого Інтельлекта і що вона неминуче має бути знову прожерта. Вони кажуть, що душа без форми і що видима Природа, з усею своєю красою та гармонією, то тільки тінь Бога.

Ведаїзм розвив ся в Буддїзм, що став вірою більшої частини людської породи. Ся система признає, що є найвища Сила, але перечить, аби була найвища Істота. Вона розглядає існуванє Сили, що дає початок матерії як своїй прояві. Вона приймає теорію про вплив і прожерте. В горючій свічці вона бачить образ чоловіка — втіленє матерії та розвиток сили. Коли ми питаємо єї про долю душі, вона питає нас, що стало ся з полуміню, коли вона загасла і в якому стані була вона, заки засвічено свічку. Чи вона була ніщо? Чи єї знищено? Вона допускає, що ідея про особистість, що дурила нас за життя, може не гасне зараз при смерти, а тратить ся мало-по-малу. На сім основано переселенє душ. Але нарешті настає злука з універсальним Інтельлектом, доходить ся до Нірвани, настає забутє, стан, що не має нічого спільного з матерією, простором або часом, стан, що в него перейшла полумінь загаслої свічки, стан, у якому ми були, заки родили ся. Ось кінець, якого маємо надіятися; се зворотне щезненє в універсальній Силі — найвище щастє, вічний супокій.

Арістотель перший завів отсі доктрини в Східній Европі; і справді, як побачимо, єго нарешті вважали йїх автором. Вони мали рішучий вплив ув остатній період александрійської школи. Фільо, Жид, що жив за Ка-

лігулі, оснував філософію на теорії про еманацию. Плотін прийняв отсю теорію не тільки як таку, що єї можна було прикласти до душі чоловіка, але й як таку, що нею можна було пояснити природу Трійці. Бо, як промінь світла випливає із сонця і як теплота випливає із променя, коли він доторкає ся матеріяльних тіл, так із Батька випливає Син, і за тим Дух святий. З отсих поглядів Плотін виводив практичну релігійну систему, що вчила набожного чоловіка, як увійти в стан екстази, передсмак щезнення в універсальній світовій душі. В отсему стані душа тратить індивідуальну свідомість. Подібно Порфірій шукав щезнення в Бозі або злуки з Богом. Він був Тирізь родом, оснував школу в Римі та писав проти Християнства; на єго розвідку про єю справу відповів Евсевій і св. Ієронім, але Імператор Теодосій зацитькав єго ліпше, наказавши спалити всі екземплярі розвідки. Порфірій жалує ся на власну негідність, кажучи, що він з'єднав ся з Богом в екстазі лиш один раз на вісімдесять шість років, тимчасом як єго учитель Плотін з'єднав ся таким чином шість разів на шістьдесять років. Повна теологічна система, основана на теорії про еманацию, була зложена Проклем, що показував спосіб як робить ся абсорпція: чи душа прожирася та з'єднанає ся зараз при смерті, чи задержує почуте особистости на якийсь час і падає в повну злуку помалу.

Від александрійських Греків отсі ідеї переймили Сараценські філософи, що дуже швидко після злобути великого єгипетського міста лишили нижчим верствам їхні антропоморфічні думки про природу Бога та форму духа, похожу на людське тіло. Коли Арабізм розвив ся в окрему наукову систему, теорії про еманацию та абсорпцію були між єго характеристичними ознаками. В сій затраті простонародного Могаметанізму дуже поміг приклад Жидів. Вони те ж покинули антропоморфізм своїх предків; вони заміняли Бога, що здавна жив за завісою святині, на безконечний Інтельлект, що проходить увесь світ і, признаючи свою неспосібність порозуміти, як може якась річ, покликана раптом до ієгнованя, буги спосібна до безсмертя, вони казали, що душа чоловіка звязана з минувиною, що не має початку, і з будувциною, що не має кінця.

В інтелектуальній історії Арабізму ми завше бачимо Жидів і Сараценів у купі. То само було в їхній політичній історії, чи ми возьмемо єї в Сирії, чи в Єгипті, чи в Іспанії. Від них обох західна Європа взяла свої філософічні ідеї, що з часом досягли верха в Аверроїзмі; Аверроїзм се філософічний Ісламизм. Європейці в загалі вважали Аверроеса автором отсих єресів, і через те правовірні пиятували єго, та він був тільки їх збирачем і товмачем. Єго твори наступали на Християнство двома дорогами: з Іспанії через Південну Францію вони зайшли у Верхню Італію, викликаючи по дорозі чимало єресів; із Сіцилії вони перебрали ся в Неаполь і Південну Італію, під охороною Фрідеріха II.

Та ще давно наперед сего великого інтелектуального нападу на Європу, тут було щось таке, що можна назвати спорадичними проявами Орієнталізму. Для прикладу я наведу погляди Івана Ерігени (в 800 р.) Він прийняв і проповідував філософію Арістотеля; був на прощі в рідному місці сего філософа і надіяв ся, що з'єдинить філософію з релігією таким способом як пропонували християнські церковники, що тоді вчили ся в могометанських університетах в Іспанії. Він був Британець родом.

У листі до Кароля Лисого, Анастасій чудує ся „як міг такий варварський чоловік, що приходить із самого края землі та відокромлений від людської бесіди, порозуміти справи так ясно та перевести їх на инчу мову так гарно“. Головна ціль єго писань була, як ми сказали, з'єдинити філософію з релігією, та єго виклад про єї справи завів єго перед церковний суд і деякі з єго творів присуджено спалити. Єго найважніша книга має заголовок: „De Divisione Naturae“.

Ерігенова філософія ґрунтує ся на тім, зв'язі із обсервації тай признанім факті, що всяка жива істота виходить із чогось такого, що жило перше. Значить, видимий світ, як живий мусів виплисти з якогось первісного істнованя, і се істнованє Бог, що є таким чином привідцем і хоронителем усього. Все, що ми бачимо, піддержує ся як видима річ силою, що виходить із него і, як би єго силу відняти, воно пропало би неминуче. Таким чином, Ерігена розуміє Божество як безперестанного

участника в Природі, що єї хоронить, держить і підпирас, і тут воно то само, що грецька світова душа. Особисте жите індівідуів се, значить, часгина загального істнованя, то є світової душі.

Як би коли небудь була відчята піддержуюча сила, всі річи мусіли би вернути ся в жерело, відки вийшли — то є, вони мусіли би вернути ся в Бога і бути прожерті ним. Таким чином, уся видима Природа мусить нарешті вернути ся в Інтельлект⁴. „Смерть тіла се обнова річей і ворота до йїх давного вдержаня. Так звуки вертають ся в повітрі, що в нїм вони родили ся і були ним піддержувані, і вже йїх не чути; ніхто не знає, що стало ся з ними. В тїм остаточнім прожертю, що через якийсь час мусить настати неминуче, Бог буде все, в усїм, і нічого не буде, тільки він один⁵. „Я розглядаю єго як початок і причину всіх річей; усї річи, що є і що були, та що йїх уже нема, були сотворені з него, ним і в нїм. Я, значить, дивлю ся на него як на кінець і непереступну границю всіх річей... Є чотири способи розуміня Природи — два погляди на божу Природу, як початок і кінець; та два на сотворену Природу, причини й наслідки. Нема нічого вічного крім Бога“.

Ворота душі в універсальний Інтельлект зве Ерігена „Теозіс“ або Обожене. В сїм остаточнім прожертю пропадає усяка згадка про єї минувші досвіди. Душа вертає ся в стан, у котрїм була, заки одушевила тіло. Ось чому Ерігена мусів повасти у гнів Церкви.

В Індії люде в-перше признали факт, що сила є не-знищима і вічна. Се натякає на більше або менше ясні ідеї про те, що ми тепер звемо „корреляція і вдержане сили“. Розвага про сталість усього світа підпирас сей погляд, бо-ж ясно, що як би було вбільшене або вменчене, то пропав би світовий лад. Через те треба прийняти певну та невідмінну скількість універсальної енергії як науковий факт. Переміни, що ми бачимо, се тільки єї розділ.

Та як душу мусимо вважати активним прінціпом, то покликати якусь нову душу на істноване з нічого, значить додати єї до давньої світової сили. І як би воно було так при кождім індівіді, що родив ся, та повторяло ся для кожного індівіда потім, то сума сили мусіла би зростати раз-у-раз.

Окрім того, чимало праведників просто обурює думка, що Всемогучий то слуга забаганок і пристрастей чоловіка, і що в певний речинець після его початя, треба єму сотворяти для зародку душу.

Коли розглядати чоловіка яко зложеного з двох частин, душі та тіла, то очевидні відносини остатнього можуть кинути чимало світла на таємні, темні відносини першої. Матерія ж, що з неї складає ся тіло, бере ся із загальної маси матерії навколо нас, і після смерти вертає ся у єю загальну масу. Чи ж Природа в початю, перемінах і долі матеріяльної частини, тіла, не показує нашим очам обяви, що може вести нас до знання початя й долі товаришки, духової частини, душі?

Послухаймо на часинку одного з наймогутніших могометанських писателів.

„Бог сотворив дух чоловіка із капки свого власного світла; его доля вернути ся в него. Не думайте марно, що він умре, коли тіло вмирає. Форма, що-сте єі мали, вступаючи в сей світ, і ваша теперішня форма не є ті самі; отже коли пропадає ваше тіло, то се ще не значить, що й ви пропадете. Ваш дух прийшов у світ як чужинець; він тільки гість, комірник у дочасній домівці. Від проб і бурь сего тривожного житя, наше пристановище в Бозі. У злуці з ним ми найдемо вічний супокій — супокій без жури, радість без муки, силу без слабости, знанє без сумніву, супокійне а про те екстатичне баченє жерела житя і світла і слави, жерела з котрого ми прийшли“. Так каже Сараценський філософ, Аль-Гаццалі (в 1010 р.)

У камені матеріяльні частини є в стані тривкої рівноваги; він, значить, може тривати завше. Звір власне тільки форма, крізь котру раз-у-раз пропливає матерія. Він приймає доповненє і віддає непотрібне. Тут він похожий на водопад, на ріку, на поломінь. Частини, що складають его в одну мить, утікають у другу. Єму треба для тривання доповнення з боку. Він триває тільки якийсь час і приходить неминуча часинка, коли він мусить умерти.

У великій завдачі психології ми не можемо надіятися на науковий результат, коли ми станемо розглядати тільки один факт. Ми повинні користувати ся усіми доступними фактами. Людську психологію можна розвязати вповні тільки порівняною психологією. З Декар-

том ми мусимо розвідати, чи душі звірів не своячки людській душі, менче досконалі члени в тій самій ряді розвитку. Ми мусимо звернути увагу і на те, що ми відкриваємо в розумному принципі муравля, і на те, що ми розбираємо в розумному принципі чоловіка. Де була би людська фізіологія, як би вона не була пояснювана блискучим промінем порівняної психології?

Броді, розглянувши всесторонньо факти, каже, що дух звірів по правді той самий, що людський. Усякий, хто знає собаку, допустить, що се сотворіне розбирає добре від злого і свідімує, коли зробить помилку. В чимало домашніх звірів є толк, і вони вживають таких як треба способів, аби досягнути ціли. Кілько-ж то анекдотів розказують про намірені вчинки слоня та мавпи! І сей очевидний розум не від удання, не від їх товаришова́ння с чоловіком, бо дикі звірі, що не знають такого товаришова́ння, показують тіж самі прикмети. В різних відмінах, спосібність і характер дуже відміняє ся. Так собака не тільки розумніша від кітки, але й має суспільні тай моральні прикмети, яких кітка не має; собака любить свого пана, кітка свою домівку.

Дю Буа-Реймон робить ось яку мітку увагу: „З великою пошаною та зачудованем мусить дослідник Природи дивити ся на отсю мікроскопічну молекулу нервової матерії, де є трудяща, будівлива, порядна, вірна та смілива душа муравля. Вона розвила ся в свій теперішній стан через безконечний ряд поколінь“. Який навчаючий вивід ми можемо зробити з розвідок Губера, що так гарно писав про сю справу! „Коли ви придивляли ся одному муравлеви коло праці, ви можете сказати, що він робитиме опісля!“ Він розглядає матерію і міркує, як робите й ви. Послухаймо один із багатьох анекдотів, що дає Губер так вірно та просто: „При обзори́нах праці муравлем-доглядачем, коли робітники почали класти дах за швидко, він розглянув его і розібрав, підняв стіну так високо як треба, і нова стеля була зроблена з останків старої“. Певно сі комахи не автомати, вони показують намір. Вони пізнають своїх давних товаришів, що були сховані від них на кілька місяців, і радують ся, що вони вернули ся. Їх мова вусиками спосібна до ріжноразного виразу; вона пристосована до середини муравли́ска, де все темне.

Тимчасом як одинкові комахи не живуть тільки, аби могли виховувати своїх молодих, суспільні комахи живуть довше, показують моральні почуття та виховують своє потомство. Декотрі з цих невидних сотворінь, взірці терплячкості та роботящості, працюють по шіснацять або й вісімнадцять годин у добу. Мало людей спосібні до безперервної духової праці більше як чотири або п'ять годин.

Схожість наслідків показує на схожість причин; схожість учинків показує на схожість органів. Я просив би читача цих параграфів, що знає звичай звірів і особливо суспільні відносини тої чудесної комахи, що ми про неї тільки що говорили, узяти дев'ятнадцяту голову мого твору „Історія Інтелектуального Розвитку Європи“, де він найде опис суспільної системи Перуанських Інкасів. То може, з огляду на схожість суспільних інституцій і особистої поведінки комахи та суспільних інституцій і особистої поведінки цивілізованих Індіан — невидної комашки і чоловіка — він изгодить ся зо мною, що „від бжіл і ос і муравлів і птахів, від усього сего нижчого звірячого життя, на котре чоловік дивить ся згорда, ему судило ся колись дізнати ся, що таке справді він“.

Погляди Декарта, що вважав усі комахи автоматами, ледви чи можна прийняти зовсім. Комахи автомати тільки в діяню їх черевної перевязки та тої частини їх головних мозкових вузлів, що мають діло з одночасними вражіннями.

Одна з функцій комірочно-нервового матеріалу — вдержувати сліди чи останки вражіння, що їм приносять органи змислові; через те нервові вузли, зложені з сего матеріалу, можна вважати реєструючими приладами. Вони вводять і елемент часу в діяне нервового механізму. Вражіння, що без них могло би зараз кінчитися в рефлексивнім діяню, задержує ся, і з сим триванем показують ся всі ті важні наслідки, що ростуть від обонільного діяня багатьох вражіння, старих і нових, одні на одних.

Нема нічого такого, як самохітна або самопочатна думка. Кождий інтелектуальний акт виходить із якогось передуючого акту. Він має істнованє від чогось такого, що робило ся перше. Два розуми зложені зовсім одвако і поставлені на вплив зовсім однакої обстанови, мусять

виробити зовсім однаку думку. На таку однакість діянн налякає популярний вираз „commonsense“ (простий розум) — вираз повний значіння. В початку думки є дві окремі умови: стан організму залежний від передущих вражінь і від істнующих фізичних обставин.

У головних мозкових вузлах комах нагромаджуються останки вражінь на загальні периферичні нерви, і в них задержують ся ті, що приносять ся до них органами спеціальних змислів — зору, нюху та слуху. Йїхне обопільне діянє підносить комахи над чисто механічні автомати, у котрих реакція зараз іде за вражінем.

В усіх пригодах, діянє кожного нервового центра, який би не був ступінь йїх розвитку, високий чи низький, залежить від одної основної хемічної умови — оксидації. Навіть у чоловіці, як би запас артеріяльної крові був спинений тільки на часинку, нервовий механізм утрав би свої сили; як би сей запас уменчити, ослаб би відповідно механізм; напротив, як би єго вбільшити — коли на приклад удихає ся недоквас азоту — вийде енергічніше діянє. Ось чому треба обнови, треба віддиху і спаня.

Дві основні ідеї причеплені суцно до всіх наших приймань зверхніх річей: *Простір* і *Час*, і для них успособлений нервовий механізм навіть у найпервісніщому стані. Очи орган простору, вухо часу; йїх прийманя через вироблений організм отсих приладів безконечно точніщі, як було би можливо, якби прийшло ся користувати ся тільки змислом дотику.

Є деякі прості проби, що показують сліди вузлових вражінь. Коли на холодний, полірований метал, як наприклад нова бритва, покласти що небудь таке, як оплаток, і після того дихнути на метал і як вохкість зійде, зняти оплаток, то найдокладніший огляд гладкої поверхні не може відкрити ніякого сліду якої небудь форми; та коли дихнути на неї ще раз, то спектральний образ оплатка виходить виразнієнько; і се можна повторяти, кілька хотіти. Сего мало: коли полірований метал заховати сохранным так, аби ніщо не могло поцувати єго поверхні, на кілька місяців, і після того знов дихнути на поверхню, виходить тіниста форма.

Отся ілюстрація показує, як таке невидне вражінє можна зазначити й задержати. Отже коли на такій неорганічній поверхні можна таким чином зазначити вражінє незнищимо, то кілька ж імовіріше воно в нервовім вузлі, умисне для того приладженім! Тінь ніколи не падає на стіну, аби не лишити на ній сталого сліду. сліду, що єго можна зробити видимим, коли вжити для того відповідні процеси. Фотографічні операції діло часинки. Портрети наших приятелів або краєвиди можна закрити на чуткій поверхні від очей, та вони готові появитися зараз, як ужити відповідні розкриваючі способи. Привид ховає ся на срібній або скляній поверхні доти, доки ми, своєю некромантією, не викличемо єго на видимий світ. На стінах наших найприватніщих комнат, куди, на нашу думку, не може зазирнути ні однісіньке непрошене око і де наша самота не може бути осквернена ніколи, є сліди всіх наших учинків, сілветки всего, що ми робили

Коли ми, зажмуривши на якийсь час очі, як тоді коли у-перше просипаємо ся рано, раптом і уважно поглянемо на блискуче освічену річ і потім знову швидко зажмуримо очі, то бачимо перед собою в якійсь темряві фантастичний образ. Ми можемо переконати ся, що се не привид, а правда, бо чимало подробиць, що нам не було коли завважати при раптовім позорі, можна розглядати на дозвіллі в фантомі. Таким чином ми можемо розібрати взірці таких річей як коронкова запона від вікна, або галузе дерева за ним. Мало по малу образ стає чим раз невизначніший; через мінуту або дві він пропадає. Він немов би втікав у пустоту навперед нас. Коли ми спробуємо слідити за ним, кліпаючи очима, він раптом ищеає.

Таке триванє вражінь на сітці показує, що наслідок зверхніх впливів на нервові судини не доконче короткий. Се відповідає триваню, прояві та щезаню вражінь на фотографічних приладах. Так я бачив краєвиди та архітектурні види зняті в Мексіці, розвигі, як кажуть артисти, кілька місяців опісля в Нью-Йорці — при чому образи виходили, після довгої дороги, гарно в усіх своїх формах і всіх противенствах світла і тіни. Фотографія не забула нічого. Вона однако вдержала і нарис вічних гір і швидкий дим розбійничого вистрілу.

І так, чи не вдержують ся у мозку більше стало, як у сітці більше коротко, сліди вражінь, зібраних змисловими органами? Чи се є пояснене пам'яті — Духа, що бачить такі картини минулих річей та подій, що були поручені єго доглядови? Чи в єго мовчазних галеріях не розвішані мікрографії живих і вмерлих, сцен, що ми бачили та пригод, де й ми були. Чи сі тривкі вражіня — прості значки, як літери книжки, що подають ідеї духови? чи вони справдішні картини, тільки звісно безмірно менчі як ті, що нам роблять артисти, де, крізь мікроскоп, ми можемо бачити, на просторі не більшим як уколоне иглою, цілу фамілійну групу на раз?

Фантомних образів на сітці годі бачити при світлі дня. Ті, що є в змисловищі, так само не звертають нашої уваги, поки змислові органи сильно діють і приносять нові вражіня. Та коли ті органи втомляють ся або тупіють, або коли ми дуже затурбовані або мрачно задумані, або спимо, то заховані привиди ростуть від противенства та накидають ся духови. Через те саме вони займають нас у горячці та певне і в урочисті моменти смерті. Протягом одної третини нашого життя, у сні, ми відтяти від зверхніх вражінь; слух і зір тай инчі змисли не діють, але незасищаючий ніколи Дух, отта задумана та закрита покривалом чарівниці, у своїй таємній схованці, дивить ся на зібрані нею амбротіпи — амбротіпи, бо се справді незів'язлі вражіня — та, з'єднуючи їх одні з одними, як попало, будує з них панорами сну.

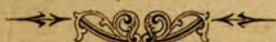
Таким чином Природа посадила в організацію кожного чоловіка способи, що сильно навчають єго про безсмертність душі та будуще житє. Так навіть запаморочений дикун бачить у своїх видіннях неясні форми краєвидів, що може сполучені з деякими єго наймилішими споминками; і що-ж инче можна вивести із сих не справдішніх картин, як не те, що вони тїни инчої країни по тім боці, инчої як та, де кинено єго жереб? В ряди-годи єго відвідують у снах подоби тих, кого він любив або ненавидів, за їх житя; і сі появи то для него непорушні докази істнованя і безсмертности душі. В наших, дуже хитрих суспільних обставинах ми ніколи не можемо збути ся вражінь від сих пригод і завше робимо з них ті самі

В Стaвропoлігійській книгарні можна дістати ще ось які твори:

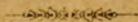
	кр.		кр.
Драгоманов М. Авст.-рус. спом.	60	Франко І. Свинська конституція	5
— Чудацькі думки	50	— П'яниця, легенда	5
— Листи на наддніпрянську		— Як пан собі біди шукав	5
Україну	50	— Звірячий бюджет	2
— Оповідання про заздрих бо-		— Історія кожуха	2
гів	10	— W kwestji polsko-ruskiej	10
— Про братство Хрестителів		Южно-русская пасхаль-	
на Україні	10	ная драма	50
— Віра і громадські справи	2	— Зівяле листе, опр.	1 г.
— Про волю віри	15	— Апокріфи старозавітні	2 "
— Z dziejów liberalizmu w		— Учитель, комедія	30
Rosji	30	— Як я став казенним ра-	
— Листочки до вінка на мо-		дікалом	10
гиу Шевченка	10	Кравченко Уляна На новий шлях	10
— Старі хартії вільности	30	Кримський А. Народні казки та	
Шевченко Т. Поезії заборонені		вигадки В. Клоустона	50
в Росії	50	— Ескізи	50
Заневич Ів. Знесене панщини		— Шат-наме Фірдовсія	30
в Галичині	50	Щурат Василь. Легенда про св.	
Франко Ів. В поті чола	1 г.	Юліяна милосер. Флобера	10
— З вершин і низин	1 "	— Пісня про Роланда	50
— Фавст Геге, ч. I	1 "	Греб Павло. Пролісок, вірші	20
— Без праці, казка	20	— З півночі, вірші	20
— Вибір поезій Г. Гейне	50	— З чужого поля, переклади	20
— Лис Микита (друге вид.)	50	— М. Г Чернишевський	10
— Донъ Кіхоть	40	Українка Леся. На крилах пісень	60
— Украдене щастє, драма	30	Книга пісень Г. Гейне	50
— Сон Святослава, драма	40	Павлик М. Про читальні	50
— Кам'яна душа, драма	10	— М. П. Драгоманов, его юві-	
— Живнуча неволя въ пѣ-		лей і похорон	2 г.
сняхъ нар.	35	Товариш, часопис, кн. I.	50
— Навернений грѣшникъ	10	І ми в Європі. Протест галиць-	
— Вайка о dobrobycie	5	ких Русинів против ма-	
— Едіп царь, трагедія Со-		дарського тисячолітя	10
фокля	30	Хлопська бібліотека вип. V.	5
— Наші коляди	20	вип. III — IX по.	2
— Етимологія і фонетика в ю-		Хлопські пісні (Хл. бібл. вип. X)	10
жноруській літературі	10	Вартовий. Яка тепер нар. шко-	
— Іван Вишенський і его лі-		ла на Україні	20
тер. діяльність 1 г.		Дідон-Верн, Житє Христа	30

„Житє і Слово“

Рік 1-ий (том I. і II. разом 60 листів друку)	брошур.	5 г.
Рік 2-ий (том III. і IV.)	брошур.	5 "
Рік 3 ій (том V).		2 " 50 кр.

Оповідка.

Наших прихильників просимо ширити „Житє і Слово“ і приєднувати йому нових передплатників. Кожну книжку можна набувати по 1 короні.

Передплата на цілий рік виносить 5 гульд., для Росії 10 руб., на пів року 2 гульд. 50 кр., а для Росії 5 рублів.

Адрес редакції і адміністрації: Львів, Кастелівка, вул. Крижова 12.

За редакцію відповідає Др. Іван Франко.

МІІ 21941
~~1897~~

ЖИТЕ І СЛОВО

1897

Т. VI.